Történeti Térinformatikai Tanulmányok

12

Demeter Gábor

Regionális fejlettségi viszonyok és területi egyenlőtlenségek a történeti Magyarországon

(A hGIS és a kvantitatív történetírás lehetőségei és nehézségei)

I.

(18. század: Rekonstrukció és reform)

ISBN 978-963-416-453-1

ISSN 2560-2276

HUN-REN BTK TTI

Budapest

2024

Történeti Térinformatikai Tanulmányok

12

ISSN 2560-2276

Történeti Térinformatikai Tanulmányok

Szerkeszti: Demeter Gábor – Szulovszky János Felelős kiadó: Molnár Antal főigazgató

HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4.

Szerkesztőség: 1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4., B. épület 5.25. szoba

E-mail.: Szulovszky.Janos@abtk.hu

Tartalomjegyzék

1. Bevezetés ... 11
1.1. Területi egyenlőtlenségek és a történettudomány ... 11
1.2. A 18. századi vizsgálatok célja és forrásai ... 27
1.2.1. Problémafelvetés, célok ... 27
1.2.2. A források és a belőlük kinyerhető indikátorok ... 38
1.2.3. A szeriális források és a kvantitatív módszer problémái ... 52
2. A területi egyenlőtlenségek mintázata a török kor után (1715–1720) ... 58
2.1. A vizsgálatba bevont forrás problematikája ... 60
2.2. A regionális differenciák mintázata az egyedi indikátorok alapján (1715–1720) ... 66
2.3. Komplex fejlettségi vizsgálatok ... 75
2.4. Településtípusok és hasonlósági régiók – „történeti tájak" a felszabadító háborúk után ... 81
2.5. Kontroll- és csoporton belüli egyenlőtlenségi vizsgálatok ... 91
2.5.1. Összegzés ... 97
2.6. Kísérlet az 1720-as fejlettségi kép pontosítására a vizsgálati tényezők kiszélesítésével ... 101
2.6.1. Kísérlet az 1720-as fejlettségi kép kontrolljára és pontosítására az 1728-as összeírás alapján ... 101
2.6.2. Kísérlet az 1720-as fejlettségi kép kontrolljára és pontosítására a termékenységi és nyomásadatok alapján, a vizsgálati terület szűkítésével ... 129
3. Erdély regionális differenciáltsága 1750-ben ... 134
3.1. Bevezetés ... 134
3.2. Az egyedi indikátorok alapján kirajzolódó regionális mintázat ... 139
3.3. Erdély fejlettségi mintázata 1750-ben ... 152
3.4. Erdély településtípusainak mintázata 1750-ben ... 156
3.5. A legfejletlenebb erdélyi települések területi elhelyezkedése és típusaik ... 166
3.6. Társadalmi–gazdasági–demográfiai különbségek nem területi alapú statisztikai vizsgálata a 18. századi Erdélyben ... 169
3.6.1. A társadalmi–gazdasági–demográfiai mutatók differenciáltsága Erdélyben településméret szerint a 18. században ... 169
3.6.2. Az erdélyi felekezetek társadalmi–gazdasági–demográfiai differenciáltságának statisztikai vizsgálata ... 174
4. Területi egyenlőtlenségek és jellegük a történeti Magyarország területén a reformkor előtt (1773–1786) ... 187
4.1. Bevezető: a források és a társadalmi kategóriák problémái és a fejlettség értelmezése ... 187
4.2. Az egyváltozós kartogramok alapján kirajzolódó kép ... 196
4.3. Területi fejlettségi differenciák 1786-ban ... 214

4.4. Településtípusok mintázata és sajátosságaik – a klaszteranalízis eredményei 219
4.4.1. A legfejletlenebb települések elhelyezkedése és társadalmi gazdasági sajátosságaik 222
4.5. Összegzés – a kvalitatív és kvantitatív források összevetése 225
4.6. Kísérlet a fejlettségi vizsgálatok korrekciójára, bővítésére 230
4.6.1. A fejlettségi vizsgálatba bevont indikátorok kontrollja 230
4.6.2. Az 1786-os fejlettségi vizsgálatok kiterjesztése Erdélyre a vizsgált tényezők számának csökkentésével 232
4.6.3. A fejlettség vizsgálata a nem teljes területi lefedettségű indikátorok körének bővítésével 240
4.6.4. A fejlettségi vizsgálatok eredményei Structural Equation Modeling (SEM) segítségével (Földvári Péter – Demeter Gábor) 242
5. A fejlettség és a társadalmi–gazdasági indikátorok kapcsolata a nem kvanti-fikálható tényezőkkel 1780 körül – nem horizontális fókuszú vizsgálatok 248
5.1. Az etnikumok közötti társadalmi–gazdasági különbségek jellege a 18. század végi országos összeírások alapján 248
5.2. A felekezetek közötti társadalmi–gazdasági különbségek jellege a 18. század végi országos összeírások alapján 258
5.3. A legfejletlenebb településhalmazok nyelvi-felekezeti sajátosságai 261
5.4. Az északkelet-magyarországi görögkatolikus lakosság társadalmi–gazdasági–demográfiai vonásai a 19. század elején 262
5.5. A kulturális alapinfrastruktúra fejlettségének kapcsolata a társadalmi–gazdasági mutatók értékeivel 273
5.6. A földminőség kapcsolata a társadalmi–gazdasági indikátorok értékeivel 274
5.7. A társadalmi–gazdasági különbségek jellege a különböző településtípusok között 276
5.8. Társadalmi–gazdasági differenciák a piactól való távolság alapján 280
5.9. Társadalmi–gazdasági differenciák a kilenced megváltásának módja szerint 283
5.10. Az úrbéres lakosság életkörülményeinek és a telki állomány agrárpotenciáljának sajátosságai és differenciái a különböző 18. századi birtoktípusokon 285
5.11. Zsellérek és jobbágyok közti társadalmi–gazdasági különbségek a 18. század végén 317
5.12. A zselléresedettség és a periferizáció kapcsolata 320
5.13. Összegzés 329
6. Regionális változások 1720–1786 között 332
6.1. Módszertani problémák 332
6.2. A jobbágyi földhasználat regionális differenciái és azok változása 1720–1786 között 334
6.3. Összefüggés a gazdasági mutatók és a földrajzi adottságok között 348
7. Összegzés 361

„Nagy barátja vagyok a statisztikának, nem mintha azt hinném, hogy az csakugyan annyit bizonyít, mint sokan felteszik, hanem azért, mert mióta minden állításnak statisztikai adatokkal való támogatása divattá vált, a hamis tételek felállítása valamivel több nehézséggel jár, s a tudományos paradoxonok alkotói badarságaikat legalább jobb rendszerben adják elő".
Eötvös József: *Gondolatok*. Révai, 1903: 216.

Hogyan olvassuk e könyvet?

A bevezető értelmezési keretet és útmutatót kíván adni ahhoz, hogyan érdemes olvasni e két kötetet. A fenti idézet pedig arra figyelmeztet, hogy a választott módszer és a belőle levonható következtetések nem abszolutizálhatók, csak más értelmezésekkel együtt adnak teljes képet, hiszen csak a jelenségek egy oldalára világítanak rá egy speciális forrástípust használva – az így, szeriális források alapján kirajzolódó kép tehát nem a teljes valóságot mutatja, sőt, akár ellent is mondhat más forrástípusok tartalmának. Ez azonban nem szükségszerűen jelenti azok cáfolatát, inkább az árnyalt megközelítés fontosságára, és a források összevetésének jelentőségére hívja fel a figyelmet. Ha egy kockát szemből nézünk, bizony kétdimenziós négyzetnek látjuk, a valódi formájára csak akkor derül fény, ha több oldalról is megszemléljük. És ha már térbeli tárgyként, kockaként azonosítjuk az egyoldalú szemlélet hatására korábban még négyzetként definiált alakzatot, még mindig megmarad az értelmezés szabadsága – a kockát hívhatjuk szabályos hexaédernek – ez esetben arra a sajátosságára hívva fel a figyelmet, hogy hat lap határol el térrészt a többitől, vagy inverziós trigiroidokkal jellemezhető forgástestként, romboéderként (ha csúcsára állítjuk). És melyik értelmezés az igaz? A háromdimenziós gömb dimenziótlanítása, síkban történő ábrázolása a jó példa erre. A kétdimenziós térkép matematikai leképezése a gömbnek és a felületén lévő pontok halmazának, de ennek ellenére nem mentes a torzulásoktól. A narancshéjat nem lehet kiteríteni az asztalon, csak ha erősen nyomjuk, ezáltal torzítjuk. Így torzul a valóság leképeződése is a modelljeink használatával – e dolgozat is így tesz egy sajátos (de belső szabályai alapján koherens, logikai formalizáltságon alapuló) modell segítségével. Nincs olyan vetület, mely egyszerre területtartó, távolságtartó vagy szögtartó – e három fontos tulajdonság csak egyikével rendelkezik a háromdimenziós test kétdimenziós leképezése, és egy hajóskapitány joggal érvelhet, hogy semmit nem ér az óceán közepén a területtartó vetülettel, mert az nem szögtartó (a kormányt pedig egy kezdőirányhoz mért azimutszöggel kell beállítani), így nem oda viszi a kormányost, ahová az gondolja a térkép alapján. És a geodéta is dühönghet, ha a 3 ha-os birtokot egy szögtartó térképen próbálja kijelölni, mert sem a mérete, sem az alakja nem lesz olyan, mint a valóságban felmért terület. A katona sem sokat ér egy területtartó vetületben készült térképpel, ha a két város között egynapi menetteljesítmény mér pontosan a térkép alapján – aztán a valóságban fedél nélkül éri az este a menetoszlopot... Ezen természettudományi példák nemcsak azért hasznosak, mert más oldalról világítják meg a problémát, hanem mert e disszertáció részben természettudományos módszereken alapuló szemléletmódjára is utalnak.

Az értekezés ugyanis mind tematikájában, mind struktúrájában eltér a megszokottól, hiszen interdiszciplináris jellege miatt szerkezete a természettudományokban megszokottra hasonlít inkább. Kvantitatív megközelítése miatt sem élvezetes olvasmány. Sajátos narratívája – az értekezés a Kárpát-

medence 18-20. századi történetét az egyenlőtlenségek és a fejlettség időbeli és térbeli változásaira fűzi fel – hatással van a szerkezetre is. A fejezetek kötött és monoton ismétlődő sorrendje (forrás – módszer – eredmények – értelmezésük, mindez három-négy időpontra megismételve) a kutatás reprodukálhatóságának kritériumát tartja szem előtt, ami tömeges adatkiértékelésnél fontos szempont. Ez összevethetővé teszi a kutatást a 20. századi perifériakutatással foglalkozó geográfiai jellegű művekkel,[1] az ökonometriai szemléletű történeti adatsorokkal foglalkozó művekkel,[2] ám eltér a hasonló témával foglalkozó és statisztikai elemzéseket is alkalmazó történészek köteteitől (Tomka Béla, Szilágyi Zsolt).[3] Azonban sem a szemléletmód és szerkezet nem kirívó a történeti demográfiában,[4] környezettörténetben;[5] a téma és a struktúra a néprajzban sem idegen.[6]

Az, hogy a dolgozat középpontjában a területi egyenlőtlenségek vizsgálata áll, eleve behatárolja a felhasználható források körét, és így a vizsgálható kérdéseket is (a 18-19. század gazdaságtörténetének több kérdése nem, vagy csak részben kutatható e forrásbázissal). A többi forrástípus kizárása és a területi szemlélet dominanciája korlátozza is a következtetések relevanciáját. Megközelítésünk az ún. ESDA-típusú vizsgálatok körébe tartozik (Exploratory Spatial Data Analysis),[7] melyet a geográfia és a történeti földrajz is egyre gyakrabban alkalmaz a „hagyományos" *data mining* térbeli dimenzióra fókuszált változataként. Lényege, hogy az alapkérdés felvetése után (itt: a területi egyenlőtlenség) a vizsgálatot a problémakör vizsgálatához választott forrás adottságai vezetik tovább, azaz azt nézik meg, a forrás milyen kérdésekre tud válaszolni. A forrás vizualizálása pedig felvethet olyan kérdéseket, melyek hagyományos statisztikai analízis során nem merülnek fel, illetve a generálható háttéradatok (pl. lejtés, kitettség, magasság, vizektől, utaktól stb. való távolság) maguk is újabb vizsgálati szempontokat jelentenek, javítva magának a forrásnak az elemzési dimenzióit (nem pontosságát). Mindez magyarázza, hogy miért a módszertani s miért nem az elméleti keretek állnak a dolgozat központjában.

A tömeges adatkiértékelésen alapuló munka végcélja a fejlettség és egyenlőtlenség több időmetszetben való mérésével a centrumok és perifériák azonosítása, statisztikai jellemzőik és stabilitásuk – 18-19. századi történetük – vizsgálata.[8] Mivel a 18. századra finom felbontásban sem a GDP, sem a többdimenziós HDI nem rekonstruálható, szükségessé vált ezek lecserélése finomabb felbontást lehetővé tevő, több dimenziót tömörítő és hosszabb időtartamra alkalmazható kompozit mutatókra. Bár az értekezés az Angus Maddison, Leandro Prados de la Escosura, Branko Milanovic és J. G. Willamson ill. a „Great Divergence" kora körül kialakult kvantitatív-ökonometrista irányzat

[1] Győri Róbert – Mikle György: "A fejlettség területi különbségeinek változása Magyarországon, 1910–2011", *Tér és társadalom* 31, no. 3 (2017): 144–64.

[2] Venyige, Róbert: The Road From Serfdom: Essays in Economic Development and Property Rights. 2022, Michigan, PhD-diss.

[3] Tomka Béla: Gazdasági növekedés, fogyasztás és életminőség: Magyarország nemzetközi összehasonlításban az első világháborútól napjainkig. Bp. Osiris, 2012; Szilágyi Zsolt: Az ismeretlen Alföld c. műve a sok magasabb statisztikát igénylő számítás ellenére is „történetibb jellegű". Vö. földrajzi PhD-értekezésének kéziratát és a történeti folyóiratban publikált eredményeinek szerkezeti különbségeit. Győri Róbert: Bécs kapujában. Területi fejlettségi különbségek a Kisalföld déli részén a 20. század elején. *Korall* 7 (24–25): 231–250.

[4] Őri Péter 2003: *A demográfiai viselkedés mintái a 18. században. Lélekösszeírások Pest megyében, 1774–1783.* (KSH NKI Kutatási Jelentések 75.) Budapest.

[5] Rácz Lajos 2004: *Magyarország éghajlattörténete az újkor idején.* MTA Doktori értekezés.

[6] MTA doktori értekezés: Borsos Balázs 2011: *A magyar népi kultúra regionális struktúrája I–II*. MTA Néprajzi Kutatóintézet.

[7] International Encyclopedia of Human Geography, 2009, p. 683-690.

[8] Az egyenlőtlenségeket destabilizáló tényezőnek tekinti magas fejlettség mellett is Esteban-Ray, 2008; Horowitz, 1985.

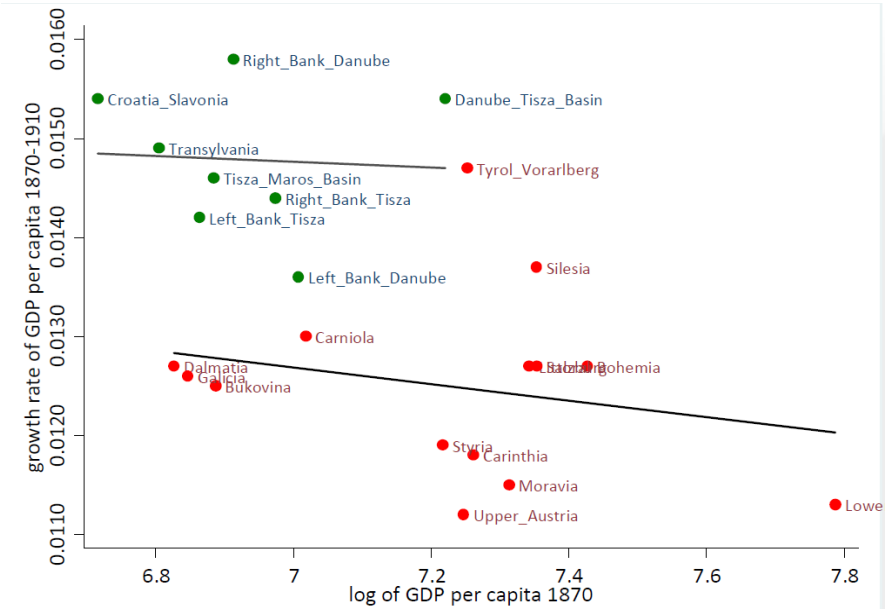
elképzeléseire[9] kíván reflektálni a mai, egyoldalú fejlettség-koncepció visszavetítésére vonatkozó kritikájával, nem célja a nemzetközi összevetés (indikátorunk erre nem alkalmas).

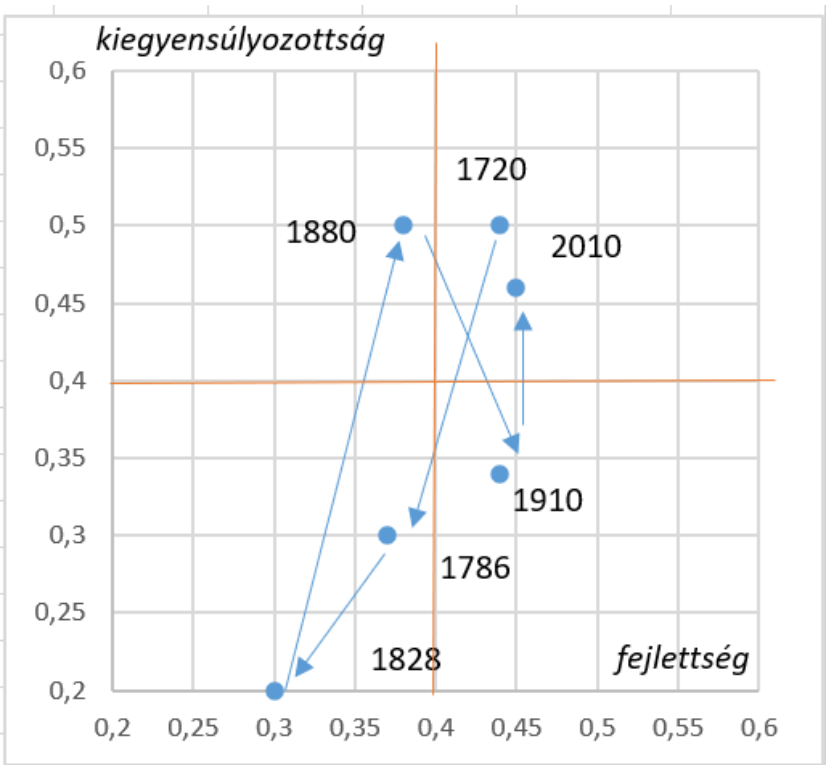
Mind a fenti bekezdés, mind az ESDA szemlélete alapján az értekezésben említett több (történész szemmel talán érdekesebb, relevánsabb) kérdés járulékos elemnek tekinthető (a kisbirtok és nagybirtok hatékonyságának vizsgálata; a jobbágyfalvak és zsellérfalvak mai perifériákkal való kapcsolatának feltárása, stb.) a területi egyenlőtlenség mérőszámainak megalkotásához vezető úton. Szeriális forrásaink tartalma ugyanis különböző mélységű reflexiókra adott lehetőséget ezen specifikus kérdések esetében. A dolgozatot olvasva sokak fejében felötlik, hogy ezt meg ezt miért nem vizsgálta a szerző, vagy milyen érdekes a kartogramok alapján kirajzolódó jelenség, de nem elemzi, mennyi szál marad elvarratlanul, miközben más források megadnák a kulcsot a megoldáshoz (vagy nem) – és ez jó is így, mert ekkor a dolgozat elérte a célját, módszereivel új vizsgálati lehetőségekre és helyszínekre, ellenmondásokra, zavarba ejtő, eddigi tudásunkkal nem (vagy nem egyértelműen) magyarázható jelenségekre hívta fel a figyelmet. Nem is biztos, hogy az adott forrástípus alkalmas a magyarázatra, de arra, hogy felhívja a figyelmet egy jelenségre, a mögötte meghúzódó esetleg többes oksági viszonyokra, arra igen. A dolgozatban a források alapján vizsgált jelenségek ugyan ábrázolhatók és mérhetők, de nem monokauzális mindegyik, ráadásul sokszor egymásra is hatnak. A dolgozat szerkezetéből és céljából (a jólét és egyenlőtlenségek fokának közelítése az utóbbi finom felbontású elemzését lehetővé nem tevő GDP-t megkerülendő) következően, sok ilyen elvarratlan szál menet közben elfoszlik, mert nem célja a dolgozatnak, hogy ezeket részletesen megvizsgálja a kompozit fejlettségi mutató kialakítása felé vezető úton ezek leágazást, kerülőutakat jelentenek. Egyik legkézenfekvőbb a jelenségek közötti korreláció országos vizsgálata. Ennek célja az indikátorok közötti kapcsolatrendszer feltárása, tehát ok-okozati viszonyok vizsgálatára eleve nem alkalmas. A cél ez esetben a szelekció, hogy független változók kerüljenek be a kompozit fejlettségi mutató kialakításához szükséges indikátorhalmazba. És bizony előfordulhat, hogy két, országos szinten nem korreláló jelenség, egyes megyékben bizony erős összefüggést mutat, másutt meg nem. Ennek vizsgálata, bár mindenképpen izgalmas, és magyarázata azonban itt elmarad – és a harmadik-negyedik kötet megírandó lapjaira marad, noha egyébként e valóban a regionális különbségek témakörébe illeszkedik.

Jellegőből adódóan a dolgozat sok adatot tartalmaz. Így a táblázatelemzésben kevéssé jártas olvasók idegzetének megkímélése érdekében a táblázatolvasásban jártas olvasók idejének fecsérlése és idegzetének tépázása mellett döntöttem az adathalmazok elemzése során adatot részletes leírásokkal. Különösen érvényes a fenti hozzáállás a „nem előre definiált" csoportokat kreáló klaszteranalíziseknél (hiszen esetünkben nemcsak az a fontos, hogy pl. az Alföld kirajzolódik, mint önálló régió, hanem az is cél, hogy beazonosítsuk azon distinktív tényezőket, melyek a tucatnyi más régiótól megkülönböztetik – mindegyiktől más-más, és nem gyakorlott szemnek nem evidens, hogy olvasandó egy táblázatos klaszteranalízis, szemben pl. egy dendrogrammal). Az előre definiált, nem kvantifikálható csoportok (vallás, etnikum, jogállás) esetében is részletes a különbségek (csoportátlag, szórás) leírása, hiszen a csoporthomogenitás és a csoportra jellemző átlagérték azt mutatja meg, hogy a kor által rájuk ragasztott címke mennyiben differenciál valójában. (Lehetséges, hogy a református

[9] Allen, Robert C. 2001. „The Great Divergence in European Wages and Prices from the Middle Ages to the First World War." *Explorations in Economic History* 38: 411-447; François Bourguignon, and Christian Morrisson, "Inequality Among World Citizens: 1820–1992," *American Economic Review* 92, no. 4 (2002): 727–44. Alam, M. Shahid. 2006. „Global Disparities Since 1800: Trends and Regional Patterns." *Journal of World-Systems Research* XII, 2: 37-59. Jan Luiten van Zanden, Joerg Baten, Peter Foldvari, and Bas van Leeuwen, "The Changing Shape of Global Inequality 1820-2000; Exploring a New Dataset,". *Review of Income and Wealth* 60, no. 2 (2014): 279–97; Angus Maddison, *The World Economy. A Millennial Perspective.* (Paris: 2001).

szokások valóban mások, mint a katolikusok, de ezek megjelenése a gazdasági-demográfiai mutatókban nem szükségszerű, azaz forrásainkban nem feltétlenül jelenik meg a vallási különbség. A legújabb kutatások azonban arra utalnak – Illés Tamás székelyföldi vizsgálata –, hogy ez már a demográfiai jelenségek esetében is nyomon követhető, így mi is megkíséreltük ennek országos és regionális vizsgálatát – a görögkatolikusok esetében – egyaránt).

FENT: GDP-ORIENTÁLT MEGKÖZELÍTÉS (STÖLLINGER, ROMAN 2016: *Economic Growth in the Habsburg Monarchy 1870–1910: Convergence, Catching-up, Confusion*).[10]

LENT AZ ÉRTEKEZÉSBEN ALKALMAZOTT KETTŐS MEGKÖZELÍTÉS: relatív fejlettség (SEM, kompozit indikátor alapján, a többi település aktuálisan legfejlettebb településhez mért fejlettsége) a vízszintes

[10] https://wiiw.ac.at/roman-stoellinger-economic-growth-in-the-habsburg-monarchy-1870-1910-convergence-catching-up-confusion-dlp-3961.pdf

tengelyen; a települések legfejletlenebb és legfejlettebb 25%-a relatív fejlettségi értékeinek hányadosa a függőleges tengelyen

Benda Gyula szerint „a kvantifikáció *legfőbb* érdeme, hogy számos korábban megfogalmazott állítás ellenőrzése, megcáfolása vagy bizonyítása válik lehetővé" (ezt Dányi D. már 1962-ben említi), és a kutatócsoportunk is a módszer *egyik* hozzáadott értékének tekinti (vö. 1k. 7.o.). Benda azonban csak a történettudományon belül definiálta a kvantitatív történetírás szerepét, fontos lenne ezt azonban kifelé is artikulálni. Abból kiindulva, hogy a történeti adatok, a kliometrikus „módszer eredményeinek értelmezése is döntően történészi feladat",[11] ezt nem történészek kezébe átadni a kvantitatív módszerektől való idegenkedés miatt, szakmai önfeladással, elszegényedéssel egyenértékű, mert egy geográfus vagy közgazdász forráskezelése, elméleti háttere, vonatkoztatási rendszere és kérdésfelvetése is merőben más.

A magyar geográfia máig nem vázolta a mai perifériák történeti fejlődését: kimutatta, hogy a perifériák 1990-2020 között elég stabilak – módszertől és indikátortól függetlenül – területi változás nem nagyon következett be, az elmaradott térségek leszakadásának mértékében van csak változás (Pénzes 2014, 2018, Pénzes 2024); kimutatták, hogy a jelenségek területi mintázata csak 30 év után változik (Egri 2023), s az is bizonyítható, hogy a mai elmaradott területek belső heterogenitása ugyanúgy jelentős (szomszédos falvak is lehetnek eltérő okok miatt elmaradottak) (Pénzes-Demeter 2021), így egységes, felzárkóztatást célzó kezelésük sem lehetséges, mint ahogy a periferikus helyzetű régiók is eltérnek egymástól a periferizáltság oka és foka tekintetében. Nem adnak azonban a geográfusok történeti fejlődési ívet – a határ menti perifériák meglétét a trianoni határhúzással magyarázzák legtöbbször, noha tudjuk, hogy például az alföldi határsáv már 1910-ben is városhiányos és környezeténél fejletlenebb volt (Szilágyi 2022), s hogy az 1920 után keletkező belső perifériák (Közép-Tisza-vidék) léte nem magyarázható a határhúzással, sokkal inkább a gabonakonjunktúra végével és az ezt kihasználó centrális vasúti összeköttetés dominanciájával, a Záhony-Szeged közlekedési tengely kiépítésének elmaradásával. Az is bizonyítható, hogy a határmenti és földrajzi centrum térségek alapmutatóiban (HDI) nincs nagy különbség 1920-1941 között (Demeter-Szilágyi 2024), a legutóbbi kutatások pedig szintén a HDI-re alapozva bizonyították, hogy 1920-ban a legfejlettebb területek maradtak az országban, ami magyarázza a gyors rekonstrukciót (a népszövetségi kölcsön és az 1929-ig meglévő gabonakonjunktúra mellett) és azt is, hogy 1880-2020 távlatában viszont van példa periféria felemelkedésére és centrum lesüllyedésére is, tehát a kérdés történeti vizsgálata nem irreleváns (Demeter-Földvári-Pénzes-Szilágyi 2025). Márcsak azért sem, mert azok akik a szocialista fejlesztéspolitikát (1945 után) teszik felelőssé a mai perifériák meglétéért (Miklóssy 1990) is elismerik, hogy a négy fő ok között két olyan van (a polarizált bitrokszerkezetből eredő társadalmi különbségek és a nagyparcellás gabonamonokultúra), melynek történeti gyökerei eleve 1945 elé nyúlnak vissza.

Mivel az egész munkát egy jelenkori probléma, a mai perifériákra és kialakulásuk gyökereire vonatkozó modern kutatások inspirálták, így nem tagadható, hogy a jelenkorból „sugárzik vissza a történelemre a megítélés menete" – egy sajátos, a történettudományban szokatlan, területi nézőpontból. Meglátásunk szerint ez az értekezésben alkalmazott területi szemlélet amellett, hogy a további mikroléptékű történeti kutatások számára is hasznos fogódzót, referenciapontot ad,[12]

[11] Granasztói 1978: 326.

[12] Lásd Buzgó Gábor GIS-alapú és gazdasági problémákra kvantitatív módszerrel válaszoló PhD-értekezése (2025) Nagyléta környezetének társadalmi-gazdasági viszonyairól; Mérész Anna OTDK-dolgozata (2025) a lokális és országos szeriális források adatainak különbségéről és az időbeli változások mérésének nehézségeiről.

kilépési lehetőséget jelent a transznacionális történetírás és az „applied science" felé egyaránt (a területi tervezésben az útfüggőség, „path dependency" és „reversal of fortune" szerepének beemelésével, ill. a téma iránti nemzetközi fogadókészség miatt. A regionális és gazdaságtörténeti megközelítések aktualitására utal Acemoglu és Mokyr közgazdasági Nobel-díja, az egyenlőtlenségekére Piketty elismertsége és a Williamson-Kuznets-görbe, melynek keresése és más ciklusokkal, trendekkel való összevetése mára a történészek között is elterjedt).

- A kötet tehát a területi egyenlőtlenségek középpontba (a fejlettséggel egyenrangú ismérvként tekintve rá) emelésével, valamint a fejlettség többdimenziós (nem csak gazdaságorientált) értelmezésével olyan jelenségek történeti szemszögű vizsgálatát célozza, melyekkel a jelenkor viszonyai kapcsán eddig csak a geográfia, regionális tudomány és a közgazdaságtan foglalkozott.
- A megközelítés lehetővé teszi a vitás (vagy már megoldottnak tűnő) történeti kérdések újragondolását (pl. Eddie 1996) – azaz reflektív szemléletű.
- Történeti munka létére aktuális problémákhoz kíván hozzászólni, s a mai fejlesztéspolitikák számára is tanulságos lehet, az adatszerkezet és források sajátosságai miatt elsősorban a rurális térségekre vonatkozóan.
- Egyedisége a fenti sajátosság mellett abban is jelentkezik, hogy hasonlóan *tág időbeli keretek (1720-1910)* között végrehajtott *finom felbontású, sokténye*zős vizsgálat Magyarországon (vö. Győri-Mikle 2017), de Európában sem ismert, az eddigi munkákból vagy az egyik, vagy a másik dimenzió hiányzik.

A kötetben sok esetben anakronisztikus tájnevekkel, közigazgatási nevekkel találkozunk: a jelenségek földrajzi elterjedésének leírásánál azt a (bevett) gyakorlatot követtük, hogy ha természetföldrajzi fogalom közelítette jobban, akkor azt használtuk, ha adminisztratív entitással volt jobban leírható, akkor pedig azt, ha pedig létezett olyan, akár anakronisztikus (még nem létező vagy elavult) fogalom, mely jobban lefedte a jelenség területét, mint a korban létezők, akkor azt használtuk. Ez az oka, hogy váltakoznak az adminisztratív és táji fogalmak, míg más esetekben a kutatások céljai, mint a klaszteranalízis esetében, tették szükségessé már nem létező táji megnevezések alkalmazását (a tájnevek ma is instabilak!). Szintén érthető, hogy a 18. század végi elemzések esetében miért az 1910-es megyehatárokat használjuk tájékozódási pontként, s nem a rövid életű és kevéssé ismert II. József-korabeli határokat.

1. Bevezetés

1.1. Területi egyenlőtlenségek és a történettudomány

A geográfia és a regionális tudomány számos aspektusból vizsgálja a jelenkori területi egyenlőtlenségeket: a fejlettségi differenciák mérhetőségét, azok mértékét és területi leképeződését, mintázatának változását. Ilyen lehet a lakáspiaci egyenlőtlenségek vizsgálata,[13] a munkaerőpiaci differenciák feltárása,[14] az elérhetőség és jövedelem kapcsolata és ezek területi mintázatának elemzése[15] vagy a demográfia és a jövedelem regionális különbségeinek mérése.[16] Lehetséges a periferizáció komplex szemléletű megközelítése[17] deprivációs vagy jóléti indexek segítségével is,[18] sőt van példa környezeti szempontokat figyelembe vevő kutatásokra is.[19]

A fejlettségi differenciák méréséhez és területi mintázatuk vizsgálatához elengedhetetlen a hatótényezők azonosítása és kapcsolatrendszerük kutatása is, mely módszertani szempontból jelenthet kihívást. Az eltérő indikátorokat és módszereket használó kutatások eredményei ugyanis nem feltétlenül esnek egybe.[20] Fontos kiemelni, hogy a területi egyenlőtlenségek nem feltétlenül a társadalmi egyenlőtlenségek mintájára képződnek le,[21] miközben az életminőséget, életpályát ugyanúgy befolyásolják. Ugyanis nagy társadalmi különbségek mellett is lehetséges kis regionális differenciáltság.[22] Ezért a kép teljessége érdekében célszerű a területi differenciáltság vizsgálatával párhuzamosan más, nem regionális fókuszú[23] vizsgálatokat is végezni (ugyanazon adathalmazt használva) annak kimutatása érdekében, *hogy az egyenlőtlenség területi vagy társadalmi oldala erősebb, hiszen ez eltérő beavatkozási stratégiákat feltételez*. Jelen értekezés is e kettős megközelítést alkalmazza.

Az egyenlőtlenségi kutatások axiómája, hogy az egyenlőtlenségek növekedése, akár társadalmi, akár területi oldalról nézve a társadalom szempontjából kedvezőtlen, politikai feszültséghez vezethet még gazdasági növekedés esetén is.[24] E szemlélet eredendően a növekedésorientált modellek (pl. GDP-n,[25] vagy HDI-n alapuló számítások)[26] korrekcióját célozta, hiszen a GDP növekedése, illetve nagy

[13] Pósfai–Nagy 2017: 17–38.
[14] Kóti 2020: 517–547.
[15] Tagai et al. 2018: 653–687; Egri–Kőszegi 2020: 653–687.
[16] Németh–Dövényi 2018: 129–150 és Pénzes et al. 2018: 567–598.
[17] Beluszky–Sikos T. 1982 és 2007.
[18] Kovács–Koós 2018: 13–30.
[19] Papp S. et al. 2017: 639–664.
[20] Minél több vizsgálati módszer ad azonos eredményt, annál megbízhatóbbak az utóbbiak. Az azonos adatbázisokon alkalmazott eltérő módszerekre jó példa: Demeter–Szulovszky szerk. 2018, ezen belül: Pénzes, 2018, Demeter 2018c, Jakobi 2018 és Szilágyi 2018b.
[21] Szemben azzal, ahogy azt korábban Szelényi Iván vélte. Vö. Miklóssy 1990: 888.
[22] Az elit területi koncentrációjának elmaradása esetén.
[23] Pl. hierarchikus, településméret szerinti, vagy éppen felekezetek-nemzetek szerinti összevetést alkalmazni.
[24] A GDP rendszerszintű kritikájára és az egyenlőtlenségek „felemelkedésére": Piketty 2015.
[25] A Stiglicz-Sen-Fitoussi-jelentés (2010) szakít a fejlődés=növekedés, tehát a GDP-orientált megközelítés dominanciájával.
[26] Kritikaként fogalmazható meg a HDI *modern* alkalmazásával szemben, hogy annak ellenére, hogy az indexbe a GDP „ellensúlyozására" két társadalmi jellegű komponens is bekerült, a csupán a GDP-n alapuló *rangsor* alig változott. (Ez természetes, hiszen a gazdaságilag fejlett országokban magas értéket mutat az iskolázottság és a várható élettartam is. Harcsa 2015a: 465). Ez is a többdimenziós megközelítések előtérbe kerülését indokolja az életminőség kutatásánál is (vö. Tomka 2023: 62–74. 2010-ben, a cikk megjelenésekor a HDI képviselte a modern szemléletet a GDP-vel szemben). Ellenben történeti kutatások esetében a HDI-komponensek és a GDP kicserélhetőségének bebizonyosodása éppenhogy

egy főre jutó értéke megvalósulhat a társadalmi olló kinyílása mellett is. Ugyanakkor önmagában az egyenlőtlenség csökkenése sem mindig pozitív: háború esetén gyakori a különbségek nivellálódása,[27] viszont ez a GDP csökkenésével is együtt jár.[28]

Az egyenlőtlenségek területi aspektusaira fókuszáló és kvantitatív kutatások a *geográfiában* nem új keletűek (miként a társadalmi egyenlőtlenségek statisztikai elemzése sem új a szociológiában), a történetírásban viszont igen, sőt az egyenlőtlenségek történetiségének feltárására is a geográfia tett először kísérletet.[29] Azonban olyan részletességű (településszintű) megközelítésre, mint amit a modern perifériakutatások alkalmaznak, a történeti adatsorok több ok miatt sem voltak eddig alkalmasak (az összeírás nem terjed ki minden társadalmi csoportra, vagy nem öleli fel az egész területet, vagy nem kellő felbontású, nem egységesek a mértékegységek, stb.). Részben ez is magyarázhatja e kutatási irány eddigi periferikusságát a *hazai történeti irodalomban*, részben pedig a korábban hiányzó számítógépes kapacitás, digitális adatsorok és kompetenciák. Bár a különböző szintű és eltérő fókuszú egyenlőtlenség-vizsgálatokat a történettudomány is egyre gyakrabban használja, még a nemzetközi történeti irodalomban is ritka az egyszerre finom felbontású és nagy területre, valamint hosszú időtartamra fókuszáló kutatás,[30] amivel jelen kötet lapjain kísérletezünk. A földrajzra ez ugyancsak érvényes, hiszen esetükben a kutatást nemcsak az adatsorok hiánya, de a jelenségek, fogalmak értelmezési nehézségei is hátráltatták, ami időben visszafelé tekintve egyre fokozódik.

Ez azonban nem jelenti azt, hogy a múltra vonatkozó ez irányú kutatások értelmetlenek vagy lehetetlenek, hiszen nagy tömegű adat feldolgozására, a többváltozós statisztikai elemzés alkalmazására[31] – egy-egy konkrét kérdés megválaszolása érdekében vagy kisebb területen, bár nem feltétlenül komplex fejlettségi kép kirajzolásának szándékával – a hazai történetírásban már az 1970-es évektől is hozhatók fel pozitív példák. Ilyenek Scott M. Eddie,[32] Tóth Tibor[33] vagy a Kolossa–

lehetővé teszi a jövedelmi különbségek finomfelbontású közelítését tényleges GDP adatok hiányában is. Ez Szilágyi Zsolt települési HDI-kutatásainak (1880, 1910, 1930, 1941) hatalmas jelentősége (Szilágyi 2018a, 2022, 2024).

[27] A háborúk társadalmi egyenlőtlenségre gyakorolt hatását vizsgáló kvantitatív történeti kutatás pl.: Coşgel–Boğaç 2011.

[28] Összességében tehát e (nyilvánvalóan társadalmi és nem állami-makrogazdasági fókuszú) modell a kiegyensúlyozott (területileg és társadalmi szempontból is) növekedést tekinti a legkedvezőbbnek.

[29] Beluszky 1976: 301–312; Győri 2006; Győri–Mikle 2017. A Beluszky Pál szerkesztette, máig legjobbnak tekinthető Magyaroszág történeti földrajza (2005/2008) nem megy vissza a dualizmus kora elé, és több kérdéskört is történész (Nagy Mariann, Majdán János) vagy történészi képzettséggel is rendelkező geográfus válaszol meg (Hajdú Zoltán). A kétkötetes mű a regionális differenciáknak egy külön fejezetet szentel a 2. kötet végén a fejlettségi differenciák országos szektorális bemutatása után (Beluszky 2008: 325–410). De a történeti földrajzi városhierarchia-kutatások is ide kapcsolhatók, és a társadalomföldrajzi fókuszú történeti földrajzi kutatások képviselői ugyancsak (Frisnyák Sándor; Kókai Sándor alföldi piacközpontokra és a Bánátra vonatkozó többtényezős kutatásai), miként a mikrorégiók történeti földrajzára fókuszáló vizsgálatok (Dobány 2010). A regionális kutatás és a történeti földrajz különbségeiről elméleti alapvetés ad: Timár 1992.

[30] A társadalmi differenciák változásának mérésére lásd: Coşgel–Boğaç 2011. A regionális differenciák változására: Canbakal–Filiztekin 2013. A módszer a történeti kérdések felé forduló közgazdaságtudományból szivárgott át, és a városi rétegek differenciáltságának mérésére éppúgy használják, mint a történeti államok, formációk összehasonlítására. Ez utóbbira példa: Milanovic–Lindert–Williamson 2007. Http://www.nber.org/papers/w13550. (Letöltés ideje: 2023. március 29.)

[31] A kliometria (ökonometria) és a gazdaságtörténet egyre erősebben fonódik össze a közgazdaságtudomány égisze alatt. Fontos felhívni a figyelmet ennek veszélyeire, ti. a kvantitatív történetírók optimista feltevése (amit Gyáni Gábor„naiv realista ismeretelméleti álláspontként" aposztrofál), hogy a statisztikai adatok használata *önmagában* garanciát jelent a valóság feltárására, s kizárja a szubjektivitást, téves. Gyáni 2018.

[32] Eddie 1996.

[33] Tóth 1983.

Puskás-szerzőpáros kliometrikus kutatásai,[34] míg Faragó Tamás,[35] Perjés Géza[36] és Nagy Mariann[37] vizsgálataival már a területi dimenziót kapott differenciák különböző léptékű (megyei és települési szintű) elemzése is elkezdődött. Engel Pál középkori atlasza pedig a térinformatikai feldolgozás és adatvizualizáció irányában jelentette a kezdő lépést, amelyet azóta a GISta Hungarorum,[38] az MTA BTK Lendület Tíz Generáció, a BTK TTI Proof of Concept projektje,[39] F. Romhányi Beatrix középkori,[40] valamint az MNL-ban Sz. Simon Éva oszmán[41] és Reisz T. Csaba kataszteri térképeket feldolgozó projektjei folytatnak.[42]

Az ilyen irányú kutatások a történettudomány számára egyrészt a történeti állítások kontrollja miatt lehetnek fontosak. A statisztikai adatfeldolgozás segítségével lehetőség nyílik a történetírás korábbi állításainak újravizsgálására, esetleges revideálására – hiszen korábban sokszor egy-egy térség sajátosságait extrapolálták az ország egészére,[43] vagy az országos átlagot használták, mely elfedi a már a 18. században is jelentős regionális sokszínűséget és a mögötte álló differenciált társadalmi, intézményi struktúrákat és folyamatokat.[44] Ehhez a forráskritika és az adathalmazok statisztikai alaptulajdonságainak (átlag, szórás, módusz, medián stb.) vizsgálatán túl az egyenlőtlenségi mutatók[45] számítása mellett (ez ugyanis csak a differenciáltság fokáról tanúskodik, de mintázatáról nem), a *területi mintázat ismerete is indokolt lehet*. Ha pedig ezen megközelítésmóddal a korábbi, szintén tudományos megalapozottságú állításokkal nem egybevágó következtetésekre jutunk, akkor az mindenképpen elgondolkodtató.[46]

A történészi eszköztár bővítése mellett e kutatási irány társadalmi hasznosíthatósága sem mellékes. A *jelenkori egyenlőtlenségeket fókuszba állító vizsgálatok módszertől függetlenül nagyjából egyetértenek a periferikus, alulfejlett területek lehatárolásában,*[47] de ezek történeti gyökereinek feltárásában, értelmezésében a geográfia a közelmúltig nem jutott előre.[48] Pedig *indikátoraik alapján*

[34] Kolossa–Puskás 1978: 444–480. A kliometria mint módszer nem szükségszerűen jelent regionális szemléletet!
[35] Faragó 1996: 100–123.
[36] Perjés 1979: 33–109 és Perjés 1978: 11–80.
[37] Nagy 2017.
[38] OTKA K 111 766, vezető kutató: Demeter Gábor: www.gistory.hu; gistory.abtk.hu. (hGIS = történeti GIS, vagy GIStória)
[39] PoC 51/2021. Vezető kutató: Demeter Gábor (2022–2023, 7,9 millió HUF). http://gistahungarorum.abtk.hu.
[40] F. Romhányi (2024). NKFI K 145 924: A késő középkori Magyar Királyság regionális különbségei c. projekt.
[41] NKFI K 132 609: A magyarországi hódoltság és hódoltsági peremvidék kataszteri iratainak (tapu-defter) feldolgozása II.
[42] NKFI K 132 722: „Négyzetkataszter": A magyarországi kataszteri felmérés térkép- és iratanyagának katasztere.
[43] Már Dányi Dezső is felhívja a figyelmet arra, hogy egy szűkebb terület adataiból nem extrapolálhatunk az ország egészére. Dányi 1962: 5–21, különösen 12–14.
[44] A nagybirtok egy holdra jutó földművelésből származó termelékenysége például Dél-Baranyában kisebb, mint a kisbirtoké, Békésben viszont nagyobb. Demeter–Szilágyi–Túri 2021: 285–316.
[45] A regionális elemzésekben használják a súlyozott relatív szórást, Gini-indexet, Robin Hood-indexet, ez utóbbo kettő számítása lényegesen körülményesebb az alapstatisztikai paramétereknél.
[46] Példaként mindig egy kockát hozok fel, mely szemből, egy oldalról szemrevételezve négyzetnek tűnik, s csak a sokoldalú megközelítés világít rá, hogy valójában háromdimenziós test, melyet négyzetek alkotnak. Az egyoldalú szemléletmód nem a teljes valóságot mutatja.
[47] Pénzes 2015: 206–232, Pénzes–Demeter 2021: 217–230.
[48] Országosan, de járási léptékben vizsgálódott: Győri–Mikle 2017: 144–164, Bán 2020. Mikrorégióra finom felbontású vizsgálatot végzett ugyancsak Győri 2006, Kókai 1999, 2010. A földrajz látásmódja szerint a településszintű felbontás a mikroregionális kutatások esetén alkalmazandó, országos kitekintés esetén ez nem feltétlenül szükséges. A belkereskedelmet településsoros adatokon vizsgáló Csató Tamás (1994) térképei is aggregált hierarchikus szinteket jelenít meg térképein. Magasabb hierarchikus szintek (pl. városok, megyék) vizsgálatára már sokkal jobb a felhozatal (Gyimesi 1975, Beluszky 2005/2008), miként egyes szektorok területi különbségeinek vizsgálata (akár országos kitekintésben is) ugyancsak szerepet kap (közlekedés: a földrajzos Szalkai Gábor; Erdősi Ferenc mellett a történész Frisnyák Zsuzsa 2022; tőkeallokáció: Gál 2008a, 2008b; ipar: Szulovszky 2001, 2010a, 2010b, 2021a, 2021b, 2021c; Szulovszky–Tuza 2022).

perifériáink nem homogén jellegűek, sőt az egyes típusok területileg is szórtan helyezkednek el.[49] E két tény pedig befolyással bírhat a ma alkalmazható területfejlesztési stratégiák körére. Mindennek pedig nem elhanyagolható költségvonzata is van. Ha egy terület (mint Zala vagy Szabolcs) száz vagy kétszáz éve is fejletlen volt, és most is az, akkor *egyrészt el kell gondolkodni a korábbi területi tervezés hatékonyságán,*[50] *mely az adott politikai rendszer értékelésében jelenthet új szempontot* (ha egyáltalán célul tűzte ki ezen differenciák enyhítését, hiszen ez sem szükségszerű).[51] Másrészt ez azt is jelenti, hogy *a jelenre vonatkozóan pedig területileg differenciált, célzott-specifikus stratégiákat kell alkalmazni a felzárkóztatás érdekében*.[52] Ez azt is jelenti, hogy általános gyógyszer tehát nincs. A „történelmi gyökerek", a „path dependency" (útfüggőség) felismerésében[53] segíthet a történettudomány a geográfia és regionális tudomány eszköztárának történeti adatsorokon való alkalmazásával, ez pedig a történelem társadalmi hasznosságának növeléséhez is hozzájárul.[54]

A területi differenciáltság, az egyenlőtlenség akár egydimenziós, akár itt alkalmazott komplex megközelítése tehát a történettudomány oldaláról nem önmagáért való (nem kizárólag a módszertani kontroll a célja), és a vizsgálatok súlypontja is eltér a hazai történettudományban eddig megszokottól. Megközelítésünk a vertikális (társadalmi) differenciák helyett a horizontális aspektusra, a térbeliségre fókuszál. Az előbbi, szociologizáló nézőpont a történetírásban, az utóbbi a geográfiában gyakoribb.[55] Adaptálásának a történettudományban sokáig nem voltak meg az előfeltételei – a számítógépes

[49] Pénzes–Demeter 2021: 217–230. Miként az is tény, hogy – hiába határmenti fekvésű e periferikus területek nagy része – alulfejlettségük nem mindig a trianoni határvonás egyenes következménye. Egyrészt vannak belső perifériák, másfelől a Cserehát és a bihari határzóna 1780-ban sem volt fejlett (igaz, Dél-Zalával ellentétben 1910-re javult a helyzete). A keleti határ alföldi települései 1910-ben ugyanúgy városhiányosak voltak, mint 1920-ban. Szilágyi 2022a: 62. 8. ábra.

[50] A fejlesztéspolitikák (és a perifériák lehatárolásának módszere) felé megfogalmazott kritika, hogy *„az elmaradottság mérséklésére felhasznált pénzeszközök nem mérsékelték a fejlettségi különbségeket, s azok a vizsgált 10 év alatt nem csökkentek, hanem inkább növekedtek."* (Faluvégi 2014: 8).

[51] Ilyen volt a liberális gazdaságpolitika a 19. század közepén, mely sajátos munkamegosztásával, tőkekoncentrációjával növelte a területi egyenlőtlenségeket (Demeter 2020a, Demeter–Horbulák 2021). Ugyanilyen – területfejlesztési – szemüvegen keresztül vizsgálható a 18. századi országgyűlések dikák újraosztása feletti vitája.

[52] Pénzes–Demeter 2021. Egy high-tech beruházás nem fog segíteni egy olyan – a beruházás közelében fekvő – településen, ahol száz éve masszívan kiugró az analfabetizmus (vagy modern formában az internetes analfabetizmus), mert a cég hamarabb fog akár 50 km-ről is képzettebb munkaerőt utaztatni, mint helyit alkalmazni. (Az ország összeszerelőüzemként való használata egyébként sem növeli jelentősen a hozzáadott értéket). (E sorokat már 2021-ben – Pénzes–Demeter 2021 –, és 2022-ben [Korall 86: 266.] publikáltuk, amikor még sem az akkumulátorgyárak, sem a debreceni autógyár nem voltak a megvalósulás közelében).

[53] A path dependency jelentőségére (és az endogén tényezők zavaró hatására a fejlettség meghatározásában) Acemoglu – Johnson – Robinson (2001) hívták fel először a figyelmet. Ők az egykori halálozási ráta és a jövedelmi differenciák kapcsolatát vizsgálva próbálták az egykori gyarmatok közti jelentős különbségeket (USA vs. Angola) magyarázni (végsősoron a külső körülmények meghatározó szerepe is kiolvasható interpretációjukból, melyeket mi is beemeltünk a vizsgálati tényezők közé – vö. 2. kötet). Szerintük, ahol az európai gyarmatosítók magasabb halálozási rátával szembesültek, nem tudtak letelepedni, ezért nagyobb valószínűséggel vezettek be kizsákmányoló jellegű intézményrendszert. Ezek az intézmények pedig máig fennmaradtak (endogén tényezőkként befolyásolva a mai fejlettséget is, ezért fejlettségi vizsgálatban direkt módon nem használhatók). Így az európaiak halálozási rátáinak különbségeit használva (a jelenlegi intézmények instrumentumaiként – a halálozási ráta ui. lecsökken, jelentőségét elveszti, tehát nem endogén) mutatták ki, hogy az intézményrendszer jelentős hatást gyakorol az egy főre eső jövedelemre. Lásd még Acemoglu–Robinson 2002.

[54] Az általunk leírtak köszönnek vissza a World History Congress 2025-ös, Lundban rendezendő konferenciájának tervezett címében: "Clioconsilium: Drawing Lessons from Economic History to Shape Tomorrow's Public Policy".

[55] A vizualizációs technikák és az egyenlőtlenségi mutatók (Gini-index, Robin Hood-index stb.) mellett a többváltozós statisztikai módszerek (PCA, klaszteranalízis, vonzáskörzet-számításhoz gravitációs modellek stb., lásd: Nemes Nagy 2003; Nemes Nagy et al. 2001) is a regionális kutatás bevett elemei.

kapacitás[56] mellett hiányoztak a digitalizált (és előtte kritikai elemzésen, interpretáción átment) adatsorok is,[57] de a vizualizáláshoz szükséges nagy felbontású GIS alapú térképek ugyancsak. A GISta Hungarorum és az MTA BTK Lendület Tíz Generáció Kutatócsoport kutatóinak erőfeszítéseként ma már mind a 18., mind a 19. századra rendelkezésre állnak adatbázisba rendezett, strukturált történeti (demográfiai, gazdasági, jövedelmi, infrastrukturális és társadalmi mutatókat egyaránt felülelve) adatsorok és atlaszok akár településszinten, akár megyei bontásban,[58] ennek ellenére a GIS máig csak Egerben része a történészképzésnek. S bár időben visszafelé tekintve egyre több a módszertani nehézséget okozó bizonytalansági tényező (a 18. századi összeírások nem egyforma területre, nem azonos társadalmi csoportokra terjednek ki, változott a közigazgatás, mely nehezíti a komparációt, változott a mért jelenségek köre, sőt változáson mennek át maguk a fogalmak, illetve statisztikai tartalmuk, és változott a fejlettséget meghatározó tényezők megítélése, magyarázó ereje is),[59] előnyt jelent viszont, hogy a 18–19. századi történeti adatsorok esetében nem kell a területi statisztikai fragmentáltság és az adatharmonizáció módszertani kihívásaival szembenézni, mint például egy 20. századi – az ország területéről kitekintő – vizsgálat esetében.[60]

---

[56] Az 1728-as összeírás 11 megyéje településszintű adattábláinak kialakítása segédmunkaerő bevonásával mintegy másfél évig tartott. Mindezt a számítógép 1974-ben (!) kibővítve még bizonyos műveletekkel, osztásokkal, százalékszámításokkal stb. 8 perc alatt dolgozta fel (Perjés 1974: 1098). Földtudományi PhD-disszertációm írása idején a számítógép processzora 24 óráig gondolkodott egy 100 lépcsős iterált denudációs modellezés eredményének vizualizálásán, a 2 millió pixelhez tartozó kb. 16 millió adat miatt. Noha azóta eltelt 15 év, jelen kötet *6. fejezeté*ben szintén sikerült olyan kérdést feltenni, mely 48 órán át foglalkoztatta földrajzos kollégám, Túri Zoltán számítógépének „agyát".
Az alapadatok feldolgozásának időigényessége is változó: Miskoczy Ambrus és Varga E. Árpád 2013-as, erdélyi felekezeti megoszlásra vonatkozó kötetének OCR-ezése két órát vetti igénybe (igaz, pdf volt a kiindulási formátum), megspórolva többszázezer forintot és 4-5 hónap munkát. A 2000 település térképi azonosítása és felkódolása a térképi megjelenítéshez viszont három napot vett igénybe. Gyémánt László az 1750-es erdélyi adatokat táblázatos word formátumban adta át. A sok indexelt-magyarázott számérték miatt a 2000 településre vonatkozó adatsor megtisztítása több napot vett igénybe. Az adatbázisohoz utólag integrált 1720-as termékenységi adatok településeinek azonosítása egy hónap (de nem intenzív munka volt), a Herka Dominik által bevitt 1880-as települési adók integrálása egy hét intenzív (napi 6 óra) munkát jelentett. A településnevek, illetve ortográfiájuk gyakori változása miatt sem az excel, sem a Földvári Péter által használt algoritmus nem volt képes 3500 településnél többet helyesen azonosítani a 10000 feletti esetszámból.

[57] Megyei adatsorokon történt hasonló vizsgálódás történészek részéről. Lásd Katus László előre definiált nemzetiségi régiókon végzett statisztikai vizsgálatát (Katus 1966) vagy Nagy Mariann (2008, 2017) klaszteranalízissel képzett agrárrégióit.

[58] Lásd: a gistory.abtk.hu 1850–1869-re és 1869–1910 közötti időszakra vonatkozó atlaszai, valamint a közelmúltban elkészült webmap-fejlesztés, http://gistahungarorum.abtk.hu, mely már a 18. és 21. századi adatokat is tartalmazza. Ez utóbbi fejlesztés során publikált alaptérképek, adatok (*pop-up window* formában a 18–19–20–21. századra) és a belőlük készített tematikus térképek kerültek elemzésre itt. Projektvezető: Demeter Gábor. Webes felületre fejlesztette: Gyula Gergő. Az alaptérképeket az NKFI 132723, *„Négyzetkataszter": A magyarországi kataszteri felmérés térkép- és iratanyagának katasztere, 1850–1918* c., Reisz T. Csaba vezette projekt keretében Németh Gábor készítette. A grides fejlesztést készítette: Papp István. A fejlesztést támogatta az ELKH Proof of Concept pályázata, az MTA BTK Lendület „Tíz Generáció" projektje (projektvezető: Horváth Gergely Krisztián).

[59] Gondoljunk az alfabetizációra.

[60] A fejlettséget magyarázó tényezők időbeli megváltozásának problémájáról (látni fogjuk, hogy ez nem is probléma) néhány gondolat. Győri az 1910-es kistérségi fejlettségi egyenlőtlenségeket összehasonlítva a maiakkal +0,61-es erősségű rangkorrelációt talált, erős területi autokorreláltság mellett – azaz a path dependency igazolható, és örülhetünk is, hogy bizonyítottuk a történelem szerepét a mai egyenlőtlenségi mintázatok alakításában. Azonban a kérdés csak látszólag ilyen egyértelmű (vö. Egri 2022, aki szerint 30 év után romlik a területi korreláció). Az is kérdés, hogy az 1910-es egyenlőtlenségeket magyarázó tényezők hatnak-e a mai fejlettségi egyenlőtlenségekre. *Ha ugyanis egy társadalmi–gazdasági környezeti tényező valamikor az idők során differenciáló tényező volt, és később is az maradt, akkor ma nem használható a fejlettségi egyenlőtlenségek magyarázatára* (pl. regressziós vizsgálatban független változóként), hiszen annak továbbra is endogén összetevője (ez lehet társadalmi: adózóképesség; vagy természeti–extern is: talajminőség). *A mai fejlettségi különbségek magyarázatára olyan, időben korábbi instrumentumokat kell keresnünk, melyek a maguk idejében a fejlettség fogalmához tartoztak, akkor endogének voltak, de mára vagy eltűntek* (pl. zsellérség, robot) vagy elveszítették differenciáló erejüket (etnikai viszonyok), vagy jelentésükben, tartalmukban oly mértékben megváltoztak,

Ha ugyanis transznacionális kitekintésben, de finom felbontású adatsorokon akarunk hosszú távú, komparatív jellegű vizsgálatokat végezni az elmúlt évszázadok fejlettségi viszonyainak változását illusztrálandó – mely olyan izgalmas kérdéseket is felvet, hogy vajon a történeti Magyarország szétesésével csökkentek-e a területi egyenlőtlenségek, vagy éppen ellenkezőleg, nőttek, avagy éppen csak átrendeződtek (és mely kormányzat tehető felelőssé érte),[61] amelynek tehát aktuálpolitikai felhangjai is lehetnek;[62] vagy volt-e egyáltalán mintázata a fejlettségnek, esetleg a mozaikosság dominált; mennyire stabil a perifériák lehatárolása a különféle vizsgálati módszerek esetében; hogyan változott az alulfejlett területek mintázata az idők során[63] – akkor mind területiségét, mind az összehasonlításba bevonható indikátorok számát tekintve komoly problémaként jelentkezik a vizsgálatban, hogy miként hozható összhangba egy 2010-re és 1910-re vagy 1780-ra vonatkozó adatsor, és hogyan vethető össze a kapott kép.[64]

A fejlettség-fogalom változó értelmezése-tartalma[65] ugyancsak problémákat vet fel: vajon a mai értelmezést célszerű visszavetíteni a múltba (és így összevetni a különböző időhorizontok képét), vagy mindig az adott korban érvényes értelmezést kell használni (és az ezt tükröző indikátorokat kell kiválasztani)? Az első esetben a hosszú távon azonos indikátorok számának csökkenése fenyegeti a vizsgálatok koherenciáját, az utóbbi esetben az eltérő fogalmi értelmezés korlátozza az

hogy ma már nem hasonlítanak egykori önmagukra (alfabetizáció vs. internetes/okoseszközös alfabetizáció). Ez pusztán a statisztikai vizsgálatok peremfeltételeinek érvényesítése szempontjából is hasznossá teszi a történeti adatsorokat, amit a regionális tudomány és geográfia kisebb időmetszetben használ is. Németh Nándor, mikor azt vizsgálta, hogy az autópályákat tervezésekor eleve az ország fejlettebb területeire jelölték-e ki a nyomvonalakat (ami endogenitást visz az autópályák ma feltételezett területfejlesztő hatásába) a *hetvenes évek* fejlettségi viszonyrendszerét felhasználva próbálta kiszűrni az endogenitást a *mai* térszerkezeti-fejlettségi viszonyok magyarázatából (Németh 2008: 107, 122). Olyan indikátorokat igyekezett kiválasztani, amelyek negyven évvel ezelőtt a fejlettség tényezői voltak, mára azonban átalakultak vagy elveszítették differenciáló szerepüket (érettségizettek aránya, ipari keresők aránya, a fürdőszobával ellátott lakások aránya). Vagy: a munkanélküliség térszerkezete megjelenésének (1990) pillanatától kezdve 2010-ig igen stabil, vagyis erősen endogén, önmaga korábbi egyenlőtlenségeivel függ össze (és autópálya-építések sem hatottak rá jelentősen). Ez a jelenség indokolja a dinamikus (időben összehasonlítható) vizsgálatok létjogosultságát is!

[61] Demeter 2018a; Szilágyi 2019: 121–152.

[62] Egy másik, ugyancsak átpolitizált, de Trianon előttre visszatekintő, a kötet lapjain vizsgált példa: a magyar vagy nem magyar közösségek életminősége volt-e jobb a 18. és 19. században?

[63] Szinte minden módszer azonos területeket határolt le perifériaként, ami azok stabilitására, markáns jellegére utal 1910-ben. Demeter–Szulovszky szerk. 2018; Demeter 2020a.

[64] A vizuális kiértékelésen túl egzaktabb módszert alkalmazva. A fent kifejtett elméleti problémákon túl ez technikai nehézséget is jelent. Egyik megoldását lásd: Papp–Pénzes–Demeter 2021: 444–465.

[65] Az ezzel kapcsolatos problémák egy része a mai helyzetet vizsgáló szakirodalom számára is ismert, azonban a történeti vizsgálatok esetében további nehézségek jelentkeznek az idő, mint dimenzió megjelenésével. Németh 2008: 3 szerint „a területi egyenlőtlenségek, folyamatok vizsgálatával foglalkozó szakirodalom az esetek túlnyomó többségében nem bajlódik – az egyébként általánosan […] használt – *fejlettség* fogalmának meghatározásával." Ahol igen ott „a fejlettség fogalma nem értékmentes, nem tagadhatja le evolucionista gyökereit. (Lehet-e egy átalakulási folyamatnak értékekkel kitüntetett iránya? Korrekt-e a fejlettség–elmaradottság fogalompár átfogó értelmű használata?) … Ezért a magam részéről a fogalomhasználatnál az értékmentesebb gazdasági színvonalkülönbség, életminőség, életszínvonal kifejezéseket részesíteném előnyben". Győri 2006: 232. Harcsa (2015a: 460–463.) ebből kiindulva hangsúlyozza, hogy *a területi egyenlőtlenség nem ekvivalens a fejlettséggel*: „területi egyenlőtlenségekre fókuszáló kutatások többsége […] leegyszerűsítette a fejlettség fogalmát". Szerinte a fejlettség többdimenziós, értelmezése eltér azoktól a koncepcióktól, melyek a fejlettséget egyetlen (de akár több indikátor alapján előállított kompozit) mutatóval (vagy a GDP-vel) leírhatónak tekinti. Jelen kötet is két dimenziót, a (esetünkben kompozit, több indikátor szelektálásával-aggregálásával előállított) fejlettséget *és* az egyenlőtlenséget vizsgálja, tehát nem a fejlettség klasszikus, lineáris skálán értelmezhető verzióját alkalmazza. A harmadik dimenziónk az idő, mely (részben az adathiány miatt) nem teszi lehetővé ugyanazon fejlettség fogalom alkalmazását minden korban. Mivel a fejlettség fogalmát illetően nincs konszenzus, ez paradox módon megkönnyíti a fejlettség történeti vizsgálatokban történő értelmezését, hiszen nem merülhet fel problémaként egy indikátor (pl a GDP) hiánya.

összehasonlításból levonható következtetések relevanciáját – az indikátorszelekció nehézségei mellett. De a fejlettségfogalom alkalmazásától (és az indikátorszelekciótól) ódzkodók számára sem haszontalan az adatbázisok használata. Ezek a rurális, preindusztriális régiók (a geográfiában a hasonlósági vagy formális régióként értékelt entitások,[66] a történettudományban pedig a Perjés Géza által történeti tájként definiált homogén társadalmi–gazdasági jellegű területegységek), lehatárolására-beazonosítására[67] vagy (az előbbi módszer fordítottjaként) éppen előre definiált entitások összehasonlítására éppúgy alkalmasak, mint csoportegyenlőtlenségekre fókuszáló (nem területi alapú) kutatásokra vagy egyedi tényezők vizsgálatára.

A regionális szemlélet (és módszertan) implementálása révén a jelen és múlt közötti kapcsolat megteremtésével, az így kialakított „közös nyelv" segítségével a történettudomány fontos tényezővé válhat más tudományterületek számára.[68] A geográfussal szemben ugyanis képes a történeti adatok szelekciójára (a feltett kérdés megválaszolásához megfelelő indikátorok kiválasztására), értelmezésére:[69] a múlt ezért sem kerülhetett korábban a geográfia vizsgálatainak fókuszába.[70]

A kötetben található elemzések egy *longue durée* probléma, a történeti Magyarország területi különbségei, a fejlettség mérhetősége és annak időbeli változása köré csoportosulnak. Adatbázisaink a területi dimenzióval rendelkező statikus és dinamikus vizsgálatokon túl lehetőséget biztosítanak a csoportképző tényezők, a társadalmi–jogi kategóriák különbségeinek elemzésére is. Így lehetőség van „történetibb" kérdések felvetésére és megválaszolására is.[71]

---

[66] Hasonlósági régiók keresése a geográfiában történeti adatsorokon: Győri 2007: 7–22; Bajmócy–Balizs 2014: 18–35; Beluszky–Sikos T. 2011. Utóbbi III. fejezetében a sokváltozós klaszteranalízissel képzett ún. falutájak erős területi koncentrációt mutattak még 2000 után is. A hasonlósági régió fogalma nem ekvivalens a fejlettségi és funkcionális régiók fogalmával (ez utóbbiakat Beluszky Pál azonosította, vizsgálta).

[67] A történeti táj fogalmára lásd: Tóth 1980, Faragó 1984 és Engel 2003. A történeti tájak lehatárolásának problematikája már Perjés vizsgálatainál is felvetődött (Perjés 1974: 1088). „A történeti kutatás egyik legnehezebb kérdése – mint említettük – a táji elhatárolás. A régebbi korok viszonyait tükröző összeírások ugyanis közigazgatási egységek – megyék, járások – szerint készültek, melyek köztudomásúan nem alkotnak egyben egynemű tájat is." Perjés (is) úgy véli, az összeírások adataiból sok munka árán talán azonosítani lehetne a tájakat. Számára járhatóbb útnak látszott, hogy az 1880-as adókataszter becslőjárásait, illetve azok osztályozási vidékeit tekintse tájaknak, hiszen a klaszteranalízis futtatása az ő korában 2500 településen komoly számítógépes kapacitást igényelt. Ez a (homogenitáson alapuló) régiótípus ugyanis általában klaszteranalízissel vizsgálható, mely a kvalitatív, de nem a kvantitatív különbségekre (így a fejlettségre) mutat rá. Ilyen Nagy Mariann (2017) megyei szintű, az agrárrégiók típusait elkülönítő, klaszteranalízisen alapuló vizsgálatsorozata is. A néprajzban hasonló (de településszintű), inspiratív klaszterezési vizsgálatot végzett Borsos Balázs (2011) a néprajzi tájak azonosítása-lehatárolása érdekében. A történeti tájak és közigazgatás mellett érdekes kérdés a (klaszteranalízissel lehatárolt, viszonylag homogén) történeti tájak és természetföldrajzi tájbeosztások viszonya is, lásd: Demeter 2018b.

[68] És nem fordítva, mikor a közgazdászok próbálnak meg a 16. századra GDP-t számolni az Oszmán Birodalomra. Lásd: Pamuk 2007, Karaman–Pamuk 2010.

[69] Egy-egy indikátor ugyanis gyakran nem egyetlen folyamatot/jelenséget tükröz. Más például a törvénytelen születések nagy arányának háttere Mosonban és Mócföldön. Az előbbi oka Bécs vonzása, az utóbbié a polgári házasság (1895-től) kisebb jelentősége az ortodox hagyományokkal szemben. Az előbbi esetben tehát a törvénytelen születések aránya a modernizáció kísérőjelensége, az utóbbi esetben éppen ellenkezőleg, a tradicionális struktúrák továbbélésének bizonyítéka.

Ugyanígy: történeti ismeretek nélkül a zselléreket hajlamosak vagyunk a szegény kategóriával azonosítani a marxista fogalomhasználat alapján (Sándor 1951), az 1785-ös gyerekszámnak pedig valódi demográfiai tartalmat tulajdonítani, noha nem azonos a mai fogalommal.

[70] Leszámítva olyan határterületeket, mint a történeti földrajz (ill. történeti demográfia és történeti statisztika).

[71] Ezek egy részével – állattartás vs. gabonatermelés, valamint kisbirtok vs. nagybirtok termelékenysége – több regionális (és országos) fókuszú tanulmányban foglalkoztunk. Demeter 2019a; Demeter–Koloh 2020; Demeter–Szilágyi–Túri 2021; Demeter–Szilágyi–Pinke 2022.

Noha a hasonló jellegű – különösen az 1910 előtti időszakra vonatkozó – országos szintű vizsgálatok száma Magyarországon viszonylag kicsi, hiszen ezek főként egy-egy régióra fókuszáltak,[72] vagy ha országos kitekintésűek voltak, akkor jellegükben eltértek az itteni vizsgálatoktól,[73] és nem volt hasonló a felbontásuk, léptékük,[74] ez nem jelenti azt, hogy más országokban ne találnánk meg e vizsgálatok előképét – bár a forrásadottságok miatt hasonló léptékű vizsgálatra ott sincs sok példa. Németország esetében a 18–19. századi területi fragmentáltság akadályozza egy hasonló szubregionális szintű vizsgálatsor kivitelezését.[75] Lengyelország felosztottsága ugyancsak akadály.[76] A 18. század végi „felvilágosult abszolutizmus" tehát e tekintetben kényelmesebb helyzetet teremtett az utókornak, mint a térség több országában. (Ugyanakkor annyira kedvezőt mégsem, hogy megkíséreljük a GDP történeti távlatú rekonstrukcióját, mely Maddison óta a *longue durée* komparatív vizsgálatok egyik gyakori célja.)[77]

A 18. század végére centralizált Franciaország viszont a regionális kutatások iskolapéldájává válhatott. Braudel *Franciaország identitása* című[78] kötetének tanulmányai módszertani szempontból, de kérdésfeltevésüket, szemléletüket (a vizsgálati célcsoportot, célterületet) és a forrásbázist illetően is forradalmi újítást jelentettek. Ezzel egyidőben születtek az angolszász történeti földrajz kiemelkedő alkotásai, Clout, Price és Charlesworth francia (!) mezőgazdaságot,[79] a lineáris infrastruktúrának a vidék piacokra való bekapcsolásában játszott szerepét,[80] vagy az agrármozgalmak területi mintázatát vizsgáló kötetei, [81] a Brit-szigetek történetének regionális történeti földrajzi szemléletű feldolgozásai, melyeket a mai rural history is alapműveknek tekint. Noha az angolszász történetírás és történeti földrajz eleinte távolságot tartott az Annales-iskolától,[82] a Langton, Sidney Pollard és Norman G. Pounds körül kialakuló történeti földrajzi iskola már épített a braudeli hagyományra, mind módszereit (diagramok, térképek), mind kérdésfelvetését és forrásbázisát tekintve, s a Brit-szigetek forrásbázisa ehhez kellő alapot is adott.[83] E két iskola kicsit részletesebb említése azért is figyelmet érdemel, mert a magyar történetírásra és történeti földrajzra is ezek hatása volt a legjelentősebb (ti. a magyar nyelven megjelent kötetek, tanulmányok is e két iskolát reprezentálják).[84]

---

[72] Kókai Sándor a Bánátra és az Alföldre, Beluszky Pál az Alföldre, Dobány Zoltán Borsodra, Győri Róbert (2006) a Kisalföldre. E településszintű vizsgálat számunkra is előképül szolgált (és eltérő indikátorokkal, de hasonló eredményt ad).

[73] Lásd Beluszky Pál vagy Frisnyák Sándor (egymástól és az általunk képviselttől is eltérő) történeti földrajzi köteteit.

[74] Településszintű felbontással történészek is kísérleteztek, de csak regionálisan, pl. Zemplén esetében Barta János (2020), Mosonra Horváth Gergely Krisztián (2013).

[75] Kísérletként említhető a DigiKAR: https://digikar.eu/ és a Visualisierung Fragmentierter Räume projekt: https://leibniz-ifl.de/institut/neues/termine/details/visualisierung-fragmentierter-raeume

[76] Jellemző módon a legfrissebb *longue durée* GDP-számítások is csak egyetlen politikai entitás adatsorait dolgozzák fel, nem tesznek kísérletet a többi lengyel térség adatállományának egyesítésére. Korys–Tyminski (2022): 284–302. Ellenben az alapadatok településszintű GIS-térképezése elkezdődött. Internetowy Atlas Polski Niepodległej: https://atlas1918.ihpan.edu.pl/#map=11.00/2284906.64/6632695.67/1.

[77] Maddison 2010.

[78] Braudel 2003 (1986).

[79] Clout 1983 (2018); Price 1983 (2018).

[80] Price 1983 (2018). Hasonló jellegű és időben is egykorú, de inkább térképi korreláción s nem matematikai számításokon alapuló mű, mint Fogel (1970) híres könyve az amerikai vasút gazdasági fejlődésben betöltött szerepéről.

[81] Charlesworth ed. 1983 (2018). „Subsistence crises": Price 1983: 144.

[82] Baker 1982 (1999) 13–36.

[83] Mint ahogy táplálta azokat a vadhajtásokat, hogy a távoli és adatszegény (pl. balkáni) államok GDP-je is megbecsülhető adatok híján proxy változókkal, – sajnos történetileg megkérdőjelezhető relevanciájú – analógiák alapján.

[84] Az angolszász iskola eredményeinek közvetítésében kiemelkedő szerepet játszott Timár Lajos és Győri Róbert.

Darby követői, a cambridge-i iskola, a „történeti társadalomföldrajzi iskola”[85] képviselői szerint a társadalmi struktúrák nem érthetők meg a térbeli szerkezetek ismerete nélkül. Derek Gregory ezen tézisét még a történeti társadalomföldrajzot kezdetben kritizáló Daunton is átvette.[86] Ez azonban nem jelentette a regionális (földrajzi) megközelítés dominanciáját, az iskola ennél szélesebb alapokon nyugodott, tendenciáiban a földrajztól távolodva.[87] A régiókra vonatkozó brit gondolkodás sem volt egységes (és ez régióértelmezések sokféleségéhez, sőt a regionális kutatások szükségességének újratagadásához is vezetett). Langton szerint (Gregoryval vitázva)[88] az ipari forradalom nem eltüntette, hanem eleinte erősítette a regionális sajátosságokat,[89] Gilbert szerint a régió nem más, mint a kapitalista folyamatokra adott helyi válasz.[90] Azaz, létezik a régióknak az ipari forradalom utániánál erősebb/más szerepet vindikáló (Langton, Gilbert) és azt tagadó, konvergenciát-homogenizációt feltételező irányzat is (Gregory). A két, szembenálló felfogás rímel a modern regionális tudomány egyik közgazdasági–ökonometrista alapvetésére, a Williamson-hipotézisre, mely szerint a kapitalizmus első fázisában az egyenlőtlenségek nőnek, majd idővel csökkennek.[91] A „hardcore” ökönometriától távolságot tartó angolszász történeti földrajzban az első fázis a diverzitás növekedéseként jelenik meg (mint kvalitatív jelenség). Mivel e kötet a regionális differenciáltság *kvalitatív* értelmezésén (másság, sokszínűség, mozaikosság)[92] túl annak *kvantitatív* vonatkozásait (az egyenlőtlenség/fejlettség mértékét és mutatóit) is használja-elemzi, ezért talán nem volt érdektelen kitérni a jelenleg domináns transzdiszciplináris interpretációs séma szakirodalmi előzményeire. Másfelől, mivel jelen értekezés központjában a területi egyenlőtlenségek, a regionális különbségek vizsgálata áll, fontos felhívni a figyelmet nemcsak az eltérő történeti földrajzi megközelítési módokra (ti. a vertikális felépítmények helyett inkább a horizontális, területi sajátosságok vannak fókuszban), de a koronként és iskolánként is változó régiófogalmak okozta értelmezési nehézségekre is.[93]

Az ipari forradalom jelenségeit vizsgálva ugyanis új történeti régiófogalom jelentkezett a szakirodalomban: a korábbi, ruralisként aposztrofált régióértelmezéseket[94] felváltotta a várost is magába foglaló, kölcsönhatásokon alapuló funkcionális (csomóponti) régió fogalma.[95] Kötetünkben azonban nem ez utóbbit adaptáljuk, hiszen vizsgálataink fókuszában – a 18. századi országos statisztikák jellegéből fakadóan – a rurális társadalom áll.[96] A britek a „tételes és konkrét” regionális

[85] Timár Lajos szóhasználatával.
[86] Timár 1999: 11.
[87] Inkább a regionális jelenségek felé szintén nyitó szociológiával kooperálva: Giddens 1985. Az angol történeti földrajz iskolaalapítója, Darby nem is tekinti az általa kinevelt gárdát földrajzosnak. Timár 1999: 6.
[88] Gregory 1988: 50–51. Langton 1988: 170–176. és Gregory 1990 (1999 – a Timár L. szerkesztette kötetben magyarul).
[89] Langton 1984: 145–167. Timár 1999: 7.
[90] Gilbert 1988: 209–212.
[91] Williamson 1965. Daunton *Progress and Poverty* (Oxford Univ. Press, 1995), c. műve jól illusztrálja, hogy a történeti földrajz az ipari forradalom kapcsán hasonló következtetésekre jutott, mint az elméleti közgazdaságtan.
[92] Melynek egyik dimenziója a területi entitások mérete (felbontási diverzitás), a sajátos (distinktív) vonásaik mellett.
[93] Giddens 1985: 265–295. (A továbbiakban a régió szót, ha másként nem jelezzük, tágabb értelemben, a térség szinonímájaként használjuk).
[94] A korábbi, pays, country, province kifejezések szemantikailag ugyancsak egy centrumhoz (core, city, stb.) képest határozták meg a vizsgált térrész pozícióját, tehát a centrum-periféria viszonyrendszer látens módon ekkor/itt is megjelenik (vö. Butlin 1990, in Timár 1999: 210 – magyarul). A preindusztrális „régiókat” azonban döntően hasonlósági alapon lehetett definiálni, mely a régiókon belül homogenitást, a régiók között a funkciók megosztását jelenti (növénytermesztési, állattenyésztési régiók: Everitt 1979: 79–108).
[95] Ezzel szemben a funkcionális régiók lehatárolásának alapja az alkotórészek komplementer jellege, az egymásrautaltság, tehát nem a homogenitás!
[96] A régiók lehatárolásának problémájáról, választott megközelítésünkről és az ehhez illeszkedő vizsgálati módszerről még részletesen szólunk a *2.4. fejezet*ben, illetve a 2. *kötet 2. fejezeté*ben.

lehatárolásban az „alapító atya", Darby *Doomsday Geographies* c. munkájánál nem jutottak előbbre, az utókor általában többszintű és „fuzzy" megközelítéseket használt,[97] ami nyilván Giddens hatását és értelmezését tükrözi.

Összefoglalva: a brit történeti földrajz regionális irányzata tehát eltért a franciától, mert az előbbinek jóval erősebb volt a szociológiai-társadalomtörténeti vonulata, mint az utóbbié (ahol a tér, így a földrajz szerepe is domináns marad),[98] közös vonásuk azonban, hogy távolságot tartottak a 80-as években a számítógépes kapacitások felfutása miatt nekilendülő ökönometriától.

A történeti földrajz módszereit és a máig virulens *rural history*[99] kérdésfelvetéseit is átvevő regionális kutatási irány azonban (a forrásbőség kétségtelen előnye ellenére vagy talán éppen ezért) – a skandináv országokat leszámítva, ahol ez már a nyolcvanas évek elején megkezdődött –, csak a közelmúltban jutott el az indikátorok kombinációján alapuló *történeti egyenlőtlenség- és perifériakutatás*hoz. Noha Wallerstein és Williamson alapvetése, azaz az elméleti alapok már ismertek voltak,[100] a centrum-periféria modell, és az egyenlőtlenségi olló-modell kvantifikált és történeti adatsorokon történt validációja késett.[101] Ennek egyik oka az informatikai kapacitások hiánya mellett a történészek statisztikával szembeni fenntartása, nem véletlen, hogy a regionális történeti kutatások iránti rendszerszintű érdeklődés mind a 80-as, mind a 90-es években külső (nem történészi berkekből érkező) impulzus hatására élénkült fel. Sőt, az ökonometristákkal éppen az angol regionális történeti földrajz fordult szembe az ipari forradalom értelmezése és a fejlődés-növekedés üteme körül folytatott vita során.[102] Hátráltatta a kibontakozást az angolszász „új történeti földrajz" szemlélete, mely a régiót konstruált entitásként értelmezve,[103] nem tekintette azt kutatási egységnek és helyette globálisabb perspektívát alkalmazva a kutatás alapjául a tér helyett a struktúrákat választotta (például a településhierarchiát), így a társadalmi jelenségeket is ezek mentén (és nem területiségükben) vizsgálja.[104] Ugyancsak probléma, hogy Annales és a cambridge-i iskola kutatóival szemben a mai földrajz eszköztárából hiányoznak a történeti források interpretációjára vonatkozó képességek, a történészek pedig a *digital humanities* hangsúlyozása ellenére a statisztika, adatbázis-kezelés és térinformatika terén küzdenek komoly deficittel: ezek nemcsak Magyarországon, de pl. a vezető ökonometriai lappal bíró skandináv országokban sem részei a kurrikulumnak.[105] Így a kétségtelen megélénkülés és a földrajzi horizont szélesedése ellenére,[106] e kutatások felbontása vagy

[97] Langton és Morris (idézi: Butlin 1990, in Timár 1999: 214) híres, *Atlas of Industrializing Britain* előszavában három megközelítést vázol fel.

[98] Ami nem meglepő, ismerve a francia oktatáspolitikát, mely nem választotta külön a történelem és földrajztanítást.

[99] Erre utal a fentebb említett klasszikusok újbóli kiadása a Routledge Rural History sorozatában.

[100] Wallerstein 1983.

[101] Ennek mindmáig legjobb, globális (egyben Maddison GDP-alapú világnézete számára is kihívást jelentő) kiterjesztési kísérlete is részben Williamson nevéhez fűződik (Milanovic – Lindert – Williamson 2010). Mivel a módszer többdimenziós skálázást tesz lehetővé az entitásokon belüli egyenlőtlenség és az entitások közti fejlettségi differenciák egyidejű mérésével, véleményünk szerint korrektebb képet ad, mint Maddison GDP alapú rendszere – de éppen sajátosságai miatt kalkulációja éppen olyan bonyolult.

[102] Timár 1999: 7.

[103] A fent vázolt értelmezési és lehatárolási problémák okán.

[104] Butlin 1990.

[105] A 2023-as kolozsvári EURHO-konferencián előadó, a fenti képességekkel bíró finn előadó saját bevállalása szerint youtube tutorial-okból szedte össze tudását (angol nyelvtudása segített a helyes keresőszavak beírásában). A széleskörű informatikai tudással bíró Gyimesi Réka ugyancsak a történészképzés keretein túl ismerkedett meg a térinformatikával és a programnyelvekkel.

[106] Franciaországra: Scargill 1991; Dormard 2004. Lengyelország: Bukowski et al. 2019. Brazília: Da Silva 2017.

korlátozott,[107] vagy fókuszuk szűkebb (komplexitásuk korlátozott),[108] vagy éppen kis időtávot ölelnek át adathiány, esetleg közigazgatási változások okozta nehézségek miatt.[109] Szintén hátráltató tényező, hogy a *jelenkorra* vonatkozó egyenlőtlenségi vizsgálatok gyakran a jövedelemszintre és a jólétre fókuszálnak, ezek viszont a 18–19. században az alsó hierarchiaszinteken sokszor nem mérhetők.[110] Ezért is különösen értékesek Timár Lajos hazai kutatások előrehaladottságára vonatkozó (az angolszász kutatásokkal összevetve), Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv 2022-es kötetének longue durée szemléletét és finom felbontású adatsorait méltató szavai.

Vizsgáljuk meg tehát a történeti regionális egyenlőtlenség-kutatások állását és eddigi trendjeit, pozícionálva saját kutatásainkat. A szerteágazó szakirodalomban szükséges tájékozódást segíti, ha az alábbi dimenziók szerint csoportosítjuk a fejlettséggel, regionális egyenlőtlenségekkel foglalkozó kliometrikus szemléletű tanulmányokat: Milyen struktúrákat vizsgál (horizontális, regionális struktúrákat vagy vertikális struktúrát – társadalmi alcsoportokat; hierarchiákat; időbeli trendet; vagy kombinált szemléletű)? Mit mér (különbséget vagy fejlettséget)? Milyen módszert alkalmaz (statisztikus vagy ökonometrikus)? Mekkora időtávot fog át (longue durée sok metszettel, longue durée két metszettel, időpontra fókuszált)? Mekkora területet fed le? Milyen a vizsgálat térbeli-időbeli felbontása (országszintű, településszintű)?

Az *egyenlőtlenség*eket kutató szerzők egy része (*1.1. táblázat*) globális vagy európai perspektívában gondolkodva országos szinten kezeli és rekonstruálja az adatokat (Bourguignon-Morrison, van Zanden et al., Milanovic at al.). A *fejlettség* változását rekonstruáló vizsgálatok között szintén van hasonló (Maddison, Foreman-Peck és Lains), és van köztük olyan is, mely kimeríti a longue durée fogalmát (Terlouw). A történeti egyenlőtlenségek kapcsán végzett finom felbontású vizsgálatok (Coşgel és Boğaç, valamint Canbakal és Filiztekin), vagy kis területre terjednek ki, vagy nagy területen szóródó pontszerű mintavételezést alkalmaznak. Az egyenlőtlenségi vizsgálatok egy része a jövedelemhez kötődik (Reis, Wroński, Bukowski), mások annak másik arculatához (Rozinskaya et al., Didenko-Grishin, Hippe és Baten), de komplex szemléletű igen kevés van köztük (pl. Diez-Minguela et al, Marek). Ez utóbbiak viszont vagy nem nagy időtávot fognak át (Wronski, Marek, Nagy, kicsit hosszabb Hippe és Baten, 1790–1880), vagy, ha hosszú idősort elemeznek, akkor nem finom területi felbontásúak (Diez-Minguela et al. 1860–2010), vagy nem terjednek ki nagy területre (Bukowski). A nagy területre kiterjedők nem finom felbontásúak (Caruana-Galizia, da Silva, Reis). Dormard, Clout és Combes Franciaországról szóló művei az egyenlőtlenségeket több változón keresztül vizsgálják, de a 18. század elejéig nem mennek vissza. A legtöbb európai hosszútávú vizsgálatra igaz, hogy legkorábban az 1790-es évekből indít (Van Zanden 1820, Tirado Spanyolországra 1860–, Bukowski Lengyelországra 1790–1910, Hippe és Baten 1790–1880). Enflo és Missaia kutatásai régebbi időre nyúlnak vissza (1570–), mivel azonban a GDP rekonstrukciója a céljuk, nem a sokdimenziójú belső egyenlőtlenségek feltárása, így tanulmányuk felbontása

[107] Reis 2017; Nagy M. 2017.

[108] Nagy időtávot fog át, de az érintett dimenziók száma csekélyebb és a felbontás sem nagy a vizsgált tényező (GDP) nehéz rekonstruálhatósága miatt: Bukowski et al. 2019.

[109] Combes et al. 2018.

[110] A 19. századi GDP-rekonstrukciós kísérletek a Habsburg Monarchiában nem lépték túl a tartományi szintet (Good 1998, Schulze 2007 és tulajdonképpen ez is nagy eredmény a korábban említett lengyel kísérlethez képest), és másutt sem jobb a helyzet a regionális GDP-t illetően. Előrelépést jelent Szilágyi Zsolt említett kísérlete a GDP adóval történő településszintű helyettesítésével, illetve a történeti HDI kiszámításával. Vö. Milanovic – Lindert – Williamson fent említett kutatása (2010) sem területi alegységek, hanem társadalmi csoportok között vizsgálja az egyenlőtlenségeket az egyes országokban.

regionális-tartományi szintű (a GDP esetében ez nem is rossz). Abban az esetben, ha a jövedelemegyenlőtlenségek állnak a célkeresztben, regionális vagy ennél finomabb felbontásra csak a 19. század közepétől van gyakorlat (Roikonen – Finnországra 1860-tól). A skandináv iskola, forrásadottságaiból eredően, inkább hajlamos a hosszabb távú vizsgálatokra (Terlouw 1996-os publikációja előtti kutatás Söderbergé Svédországra 1550–1914 között, már 1984-ben megjelent; ezt revideálja Enflo 1571–1850-re; Bengtsson et al. Finnországra vonatkozó 1750-től indító kutatása pedig kifejezetten friss, 2019-es). Értelemszerűen a longue durée kutatások nagy része az agrárszférára épít, hiszen a 18. század végéig jelentős ipari népességet a keresők között nyugaton sem találunk (Terlouw 1300-tól és 1500-tól indít a regionális egyenlőtlenségi vizsgálataiban), de a későbbi korszakra vonatkozó és (idő)pontszerű kutatások esetében is van rá példa (Rozinskaya et al. a 18. századra). Modern közgazdasági megközelítésből elemez történeti forrást a humánerőforrások egyenlőtlenségeit vizsgálva finom felbontásban Gyigyenko és Grizsin, ezzel a nem GDP-alapú vizsgálatokat bővítve (európai léptékben, országos szintre készített hasonlót Hippe és Baten egy 100 éves periódusra), ők azonban a 19. század végén, 1 konkrét időmetszetre vizsgálódtak (akárcsak Wronski, két világháború közti lengyel GDP-rekonstrukciója, vagy Marek 1920-1940 közti szlovák regionális fejlődést vizsgáló, finom felbontású egyenlőtlenségi vizsgálata). Sok esetben pedig a politikai-adminisztratív változások áthidalását sem tudták megoldani a GDP-rekonstrukcióját célzó vizsgálatok (Bukowski et al. és Korys a felosztott Lengyelországnak csak az orosz részére végezte el a 19. századi GDP-rekonstrukciót), a mi 1330-tól 2010-ig terjedő vizsgálatinkkal ellentétben.[111]

De nem könnyebb a helyzet kelet felé haladva sem, a statisztikai szemlélet eltérő fejlettségi szintje és az államszervek sajátos érdeklődése miatt (ez zömmel a felekezetre, nyelvre, alfabetizációra és foglalkozásra szűkítette a felvett adatokat – az 1897-es orosz birodalmi népszámlálásból csak proxy változókat lehet kinyerni). A magyar népszámlálások így sokkal részletesebbek a kortárs orosz vagy szerb népszámlálásokhoz képest.

Az Európán túli térségek (India: Caruana-Galizia 1875-től, Kanada: Di Matteo, Brazília: da Silva, Reis, Dél-Afrika: Wilson, Fourie és Fintel) egyenlőtlenség-vizsgálata is előrehaladott, itt azonban a 18. sz. előtt forráshiánnyal szembesülünk – ebből a korból pontszerű vizsgálatokra volt példa (Moraes et al. – Montevideo; vagy Milanovic et al. néhány országot felölelő összehasonlító jövedelem-egyenlőtlenségi vizsgálata) –, és ez egyébként a 18. századot tekintve Európára is érvényes (Soltow – Dánia 1789, cserébe ez finomabb felbontású). Országos szintű összehasonlításra nagy időtávlatban szintén volt példa (Galli et al. 1650-től).

Magának az egyenlőtlenségnek a vizsgálata alapulhat egy kompozit mutatón (Robin-Hood index, Gini-index lásd Bourguignon-Morrison), egyetlen változón (GDP, vagy ezt helyettesítő jövedelemadatok) vagy több változón, melyekből nem képeznek komplex mutatót (Marek). Ez ugyanígy érvényes a fejlettségi vizsgálatokra is.

Ha országok szerint vizsgáljuk, akkor a forrásadottságok mellett az (ehhez idomuló) vizsgálati célt és a módszer-szemléletmód beszivárgását-terjedését (és másodvirágzását) is ki lehet mutatni (*1.2. táblázat*).

[111] Demeter–Pénzes–Papp 2023; Papp–Pénzes– F. Romhányi–Demeter 2022; Demeter–Pénzes–Papp–F. Romhányi 2023.

1.1. táblázat. A történeti területi egyenlőtlenségekre vonatkozó szakirodalom néhány típusa e kötet prioritásaival összevetve

TANULMÁNY	Globális vagy országok közötti	Országos v. regionális felbontás	Finom felbontású	Kis kiterjedés (1 régió)	Országos	Konkrét időpontra	19. századtól	Nagyobb időtáv	Egyetlen indikátor (GDP, vagyon)	Sok indikátor	Fejlettségi (Abszolút)	Egyenlőtlenségi
Demeter 2023			O		O			O				O
Archibong 2018			X		X		X					X
Bourguignon-Morrisson 2002	X						X					X
Bukowski et al. 2019		X		X				X	X			
Caruana-Galizia 2013			X			X			X			
Clout 1983, 2018			X		X		X					
Combes et al 2011			X		X			X				
da Silva 2017		X			X							
Díez-Minguela 2018		X			X		X			X	X	
Dormard 2004												
Enflo et al. 2018												
Enflo - Missiaia 2018, 2019		X			X			X	X		X	
Foreman-Peck - Lains. 2000	X				X		X			X	X	
Fourie - von Fintel 2011												
Galli et al. 2023.		X						X				X
Marek 2015			X			X				X		X
Milanovic et al. 2010	X				X			X	X			X
Moraes et al 2022.				X								
Nagy 2017		X			X	X				X		X
Reis 2017		X			X		X		X			X
Scargill 1991		X			X		X			X		
Terlouw 1996	X				X			X				
Terlouw 2009		X			X			X			X	
van Zanden et al. 2014	X				X		X					X
Tirado et al. 2016		X			X		X			X	X	
Wilson 2011		X			X		X					X
Maddison 1990	X				X		X	X	X		X	
Wroński 2023		X			X	X			X			X
Coşgel,– Boğaç 2011, 2012			X	X		X			X			X
Bengtsson et al 2019		X			X			X		X		X
Di Matteo 2012		X			X		X		X			X
Hippe - Baten 2012		X			X			X				X
Roikonen 2022		X			X		X		X			X
Rozinskaya et al. 2021		X										X
Soltow 1979		X				X			X			
Söderberg 1984		X						X			X	

Good 1998 és Schulze 2007		x			x		x		x		x	

A két kötetben minden elemzésre kerülő táblázat és ábra (térkép) a szöveg között jelenik meg, nem külön mellékletként.

1.2. táblázat. A történeti területi egyenlőtlenségekre vonatkozó, előző táblázatban bemutatott szakirodalom országok és megjelenés ideje szerinti bontásban

Régió	Szerző	Megjelenés éve	Évkör	Felbontás	Mit mér?	Indikátorszám
Európa, világ	Terlouw	1996	1300-1850	országos	regionális fejlettség	
	Maddison	1990	19. sz-eleje-2000	globális	GDP	1
	Bourguignon-Morrison		20. sz-eleje-2000	kontinens	reégiók közti és régiókon belüli egyenlőtlenség (Gini)	néhány
	Foreman-Peck és Lains	2000	1870-1910	országos	országok közti fejlettségi egyenlőtlenség	sok
	Milanovic et al	2007	18. sz. vége-1910	országos	társadalmi jövedelemegyenlőtlenség	1
	Hippe és Baten	2012	1790-1880	országos	emberi tőke egyenlőtlenségei	1
	van Zanden et al.	2014	1820-2000	globális	egyenlőtlenségek	
Dánia	Soltow	1979	1789	országon belüli régiók és társadalmi	jövelelemeloszlás	1
Svédország	Söderberg	1984	1550-1914		regionális gazdasági fejlődés	
	Enflo és Missiaia	2018, 2019	1571-1850	országon belüli régiók	GDP rekonstrukció	1
Norvégia	Enflo et al.	2018	1860-1910	országos, országon belüli régiók	közlekedés és egyenlőtlenségek	néhány
Finnország	Bengttson et al.	2019	1750-1900	országon belüli régiók	ipar, jövedelem	néhány
	Roikonen	2022	1865-2019	országon belüli régiók	jövedelemegyenlőtlenség	néhány
Franciaország	Braudel	1986 (2003)	13. sz-	országon belüli régiók	regionális differenciák	sok
	Clout	1983	1814-1914	országon belüli régiók	differenciák, egyenlőtlenségek	sok
	Scargill	1991	20-21. sz.		regionális egyenlőtlenségek	több
	Combes et al.	2011	18, sz.2000	országon belüli régiók	differenciák, egyenlőtlenségek	sok
	Dormard	2004	19-21. sz.	országon belüli régiók	regionális egyenlőtlenségek és fejlettség	több
Németalföld	Terlouw	2009	1500-2000	országon belüli régiók	regionális fejlettségek	több
Nagy-Britannia	Price, Clout Charlesworth, a többit a szövegben	1983	18. sz vége - 1940	országon belüli régiók	regionális fejlettségek	
Lengyelország	Bukowski et al.	2019	1790-1910	országos	GDP	1
	Wronski	2023	2 világháború között	országon belüli régiók	jövedelemegyenlőtlenség	néhány
Spanyolország	Diez-Minguela et al, Tirado et al.	2018 és 2016	1860-2010	országon belüli régiók	regionális egyenlőtlenségek és fejlettség	40 felett
Magyarország	Nagy M.	2003		országon belüli régiók (megyék)	agrárfejlettség	40 felett
	Good / Schulze	1998 / 2008	1870-1910	tartományi	GDP	1
Szlovákia	Marek	2015	1930	országon belüli járások, régiók	vasút és fejlettségi egyenlőtlenségek kapcsolata	több
Oroszország	Rozhinskaya et al.	2022	18. sz. vége	országon belüli	parasztság és egyenlőtlenség	
Törökország	Cosgel-Bogaç		18. sz. eleje-19. sz. közepe	városok	urbán jövedelemegyenlőtlenségek	1
	Canbakal-Fliztekin	2013	18. sz. eleje-19. sz. közepe	városok	urbán jövedelemegyenlőtlenségek	
India	Caruana-Galizia	2013	1875-1910	országon belüli régiók	GDP	1
Dél-Afrika	Fourie és Fintel	2011	18-19. sz.	országon belüli régiók	jövedelemegyenlőtlenség	1
	Wilson	2011	19-20. sz	országon belüli régiók	egyenlőtlenség	
Brazília	da Silva	2017	19. sz-20. sz. vége	országon belüli régiók	regionális egyenlőtlenségek	több
	Reis	2017	1872-2000	országon belüli régiók	regionális egyenlőtlenségek	több
Kanada	Di Matteo	2012	1870-1930		föld és egyenlőtlenség	néhány
Dél-Amerika	Moraes et al.	2015	18. sz. vége	1 város	jövedelemegyenlőtlenség	néhány
	Galli et al.	2023	1650-1950	országok között	gazdasági egyenlőtlenség	néhány

Nigéria	Archibong	2018	19. századtól	országon belüli régiók	egyenlőtlenség	több

Összefoglalva: *a kedvező forrásadottságú Nyugat-Európában sem ismeretes hasonló felbontású, ekkora területi kiterjedésű, egyszerre többdimenziós (sokváltozós) és többmetszetű longue durée kutatás azonban még az agrárszférára szűkítve sem*.[112] És ennek oka nemcsak a területi decentralizáltság okozta eltérő adatminőségben rejlik. A nyugat-európai agrártörténeti fókuszú kötetek foglalkoznak ugyan regionális adatsorokkal, hozam- és jövedelemszámításokkal, de ezek nagy része nem a területi differenciák bemutatását, hanem a hozambecslések és időbeli trendek finomítását célozza, így nyújtva képet a megélhetési körülményekről. Tehát a kutatások (és nem csak az esetünkben fontos, 18. századra vonatkozó kutatások) nem állapot-, hanem fejlődésorientáltak: a Rural History in Europe sorozat egyetlen kötete sem fókuszál a területi egyenlőtlenségekre. Az Olsson által szerkesztett *Growth and Stagnation* című tanulmánykötetben Beckett és Turner tanulmánya[113] a brit gabonatermelés produktivitásáról jó példa erre. Részletes adatsoraik alapján lehetőség nyílik a brit maghozam és magyar maghozam összevetésére, vagy annak a kornak a megragadására, mikor tért le Anglia az önellátás útjáról a gabonafélék tekintetében, s szorult rá egyre inkább az importra, de a tanulmány nem fókuszál a területi differenciákra. Knibbe tanulmánya[114] Frízföld kapcsán kitűnő adalékot szolgáltat arra, hogy mikor mekkora különbség volt a szabad paraszti közösségek termelékenysége és a földesúri alávetettségben élők termelékenysége között (az előbbi 1700–1850 között folyó áron megötszöröződött, az utóbbi megnégyszereződött, a szabad paraszti közösségek a termelékenységet tekintve leginkább 1800–1840 között voltak előnyben), ami ugyancsak analógiát szolgáltathat a magyar viszonyokra, de nem magyarázza az azonos típuson belüli differenciákat. Olsson és Svensson tanulmánya ugyancsak részletes a választott indikátorokat és az évkört tekintve, de ez is csak egyetlen svéd tartomány mezőgazdasági termelésének növekedését vizsgálja a 18–19. században.[115] A területegységre és munkaerőre jutó produktivitás mint indikátor továbbra is meghatározó tényező a kvantitatív agrártörténet-írásban,[116] ami térségünkre is alkalmazható, sőt az extenzivitás és intenzivitás egymáshoz viszonyított aránya is modellezhető vele.[117] Konersmann tanulmánya e szellemben, ugyanebben a korszakban a Rajna-vidéket mutatja be ugyancsak jó indikátor- és évköradottságokkal.[118] Az itt említett tanulmányok eredményeinek komparatív bemutatása sem jutott a kötet szerkesztőinek eszébe, noha a 19. század második felétől még regionális spanyol és országos olasz és orosz trendanalízisek is rendelkezésre álltak.

Tehát Nyugaton az idősoros trendanalízis, a lokális fókuszú nézőpont, illetve a társadalmi csoportok termelési differenciái állnak a kutatások fókuszában. Okkal merül fel viszont a kérdés, hogy ha Nyugaton nem foglalkoznak a regionális differenciák nagy területű finom felbontású vizsgálatával (mint láttuk, ez sem igaz, hiszen a franciák esetében van járásszintű országos vizsgálat a 19. századra, a spanyoloknál ugyancsak[119]), mert vélhetően nagyobb nehézséget okoz, mint az imént bemutatott kutatási irányok, akkor mi indokolja ilyen kutatások végzését Magyarország esetében, hiszen az

[112] A hazai természetföldrajzban, nemzetközi összefogás eredményeként viszont igen: Lieskovský et al. 2018. A fenti feltételeknek megfelelő spanyol példa (Diez-Minguela et al. 2018, Tirado et al. 2016) sem megy vissza a 19. század elé.
[113] Beckett–Turner 2011: 57–83.
[114] Knibbe 2011: 83–117.
[115] Olsson–Svensson 2011a: 117–141.
[116] Olsson–Svensson 2011b: 15–35.
[117] Ivanov–Kopsidis 2015.
[118] Konersmann 2011: 141–167.
[119] Diez-Minguela–Martinez-Galarraga–Tirado 2018.

adottságok itt sem jobbak. Mégis, Magyarországon is van példa a lokális-regionális fókuszú és trendanalízis-jellegű vizsgálatokra, noha az adottságok (vagy az adatelérhetőség és feldolgozottság szintje) e tekintetben ugyancsak rosszabbak, mint az iménti tanulmányok esetén.[120] Sőt éppen a regionális differenciák mérésére tett előkészületnek tekinthető Benda Gyula statisztikai adattára.[121] A különböző léptékű (regionális, országos és lokális szintű) kutatások eredményeinek összevetése önmagában is fontos: ha Benda Gyula mikrotörténeti kutatásai során lokális léptékben (Keszthely) arra jutott, hogy a zsellérség nem tekinthető egységesen szegény rétegnek, ellentmondva a marxista toposznak, akkor e kérdéskör országos, léptékváltó kiterjesztése sem lehet érdektelen.[122]

Hasonlóan izgalmas a tömeges források hozzáférhetőségének kérdésköre. A Nadine Vivier által szerkesztett *The Golden Age of State Enquiries* ugyan 16 európai és amerikai agrárösszeírást elemez, és a bevezetőben még fő vonásaik is összevetésre kerülnek, de ezek mindegyike a 19. századból származik.[123] A prestatisztikus 18. század tehát az összeírásoknak legfeljebb a(z) (h)őskora lehet, ha az aranykor kifejezés a 19. századot illeti. Azt a 19. századot, ahol a kötet tulajdonképpeni nyitó tanulmánya azt a kérdést boncolgatja, hogy összeírások vagy valódi statisztikai értelemben vett felmérések voltak-e ezek[124] (a legkorábbi 1833-ból az írországi szegényekre vonatkozó összeírás, mely tehát a termelőerők csak szűk rétegét érinti, a szintén említett 1880-as magyarországi összeírás nem is állami iniciatívára indult). Ezek után világos, hogy a 19. századi mércét alkalmazni a 18. századi (jellegükben és céljukban is eltérő) magyarországi forrásokra nem lehet. Éppen ezért a 20. századi követelmények sem kérhetők rajtuk számon. Ez a másik oldalról azt is jelenti, hogy felhasználási lehetőségeik a ma fontos kutatási irányok szempontjából (GDP vagy jövedelem, periferizáció, területi egyenlőtlenségek) is limitált, hiszen a források létrejöttekor e módszerek, mérőszámok sem léteztek még. (E források felhasználhatóságának korlátainak vizsgálata, interpretációjuk külön elemzést igényel). Ennek ellenére még a 18. századi adatok kapcsán is van lehetőség *kvantitatív* elemzésre, akár európai kitekintésben is: McElroy 2020-as disszertációja a 18. századi kelet-közép-európai agrárreformok társadalmi hátterét vizsgálja (Magyarországot is) kvantitatív módszerekkel, regresszióanalízissel meghatározva az indukáló tényezőket, klaszteranalízissel csoportosítva az egyes államokat a reformok jellege szerint, számos 'soft' vagy nem kvantifikált indikátort ordinális skálán értelmezve és aggregálva.[125] A feladat tehát nem lehetetlen: Magyarországon (más országokkal ellentétben), a *területi különbségek* érzékeltetésére alkalmasak a fennmaradt 18. századi források is (a jövedelem vagy GDP-számításokhoz kevésbé) csak tudni kell megszólaltatni, olvasni (a 19. század végi források pedig a finomfelbontású GDP adatok hiányának pótlását is lehetővé teszik). [126]

Összefoglalva, míg Nyugaton a regionális kutatások másodvirágzásukat élték a 80-as, 90-es években, miközben Magyarországon a statisztikus szemlélet még csak-csak,[127] de a területi differenciák

[120] Például azokban van állatösszeírás, direkt hozamadat, munkabéradat tömegesen, míg nálunk ez hiányzik.
[121] Benda 1973. Feldolgozva: Demeter 2023. De ebben a szellemben készült a Magyarország története IV/2. kötetének 14–18. térképe, mely megyei szinten mutatja be a társadalomstruktúrát, a zsellérek arányát, a gabonahozamot és annak területegységre jutó mennyiségét, az úrbéres földek arányát az összes művelésbe volt földből.
[122] Benda 2008. De ugyanerre jut a zsellérség kapcsán Kosáry Domokos is a *Tétényi tumultus* c. 1966-os művében (Kosáry 1987: 95–98) és Papp Klára (2005a: 160–166.) Bihar kapcsán.
[123] Vivier 2014: 11–42.
[124] Schneider 2014: 43–59.
[125] McElroy 2020: 135–191. (3. fejezet)
[126] Településszintű történeti HDI-számításai során Szilágyi Zsolt tett kísérletet a GDP direkt adókkal való helyettesítésére 1880–1940 között, korábbi adatok azonban nem állnak rendelkezésre. Szilágyi 2019, 2022, 2024.
[127] Lásd Benda Gyula, Faragó Tamás és Őri Péter kutatásait.

térképezése jóval kevésbé vált általánossá,[128] a 21. század elejére e különbség részben eliminálódni látszik. A perifériakutatásban a magyar történetírás időbeli és módszertani lemaradása sem jelentős, köszönhetően a geográfia[129] és a közgazdaságtan termékenyítő hatásának. A forrásadottságok miatt a kliometrikus-ökonometrista megközelítésű gazdaságtörténeti kutatások azonban egyrészt ma is gyakoribbak – ezek is elsősorban a 19. századra vonatkozóan. (Itt Földvári Péter mellett Vonyó Tamás, a McElroy-hoz hasonló szemléletű Venyige Róbert és Menyhért Bálint nevét érdemes említeni, mint a hardcore ökonometriai kutatás magyar – de nem magyarországi „telephelyű"– úttörőit).[130] A 18. századi gazdasági–társadalmi viszonyok kvantitatív elemzése kapcsán azonban van még előrelépési lehetőség, másrészt a területi különbségek elemzése (az adottságok ellenére) mind a 18., mind a 19. század kapcsán „periferikus" maradt.

Mi tehát azt kívánjuk bizonyítani a disszertáció első kötetében a 18. századi mezőgazdasági adatokból kiindulva, egyesítve a „számok és történelem" (a történeti statisztika) és a „tér és történelem" (történeti földrajz) braudeli nézőpontjait, hogy az egyszerre finom felbontású, komplex szemléletű, nagy területi és időbeli kiterjedésű vizsgálatok kivitelezése nemcsak lehetséges, de hozzájárul a történeti tudásunkhoz és a jelenkori fejlesztéspolitikákhoz is. A hangsúly a 18. századot vizsgáló kötetben nemcsak azért van a mezőgazdaságon, mert településsorosan zömmel ezek hozzáférhetők egy kvantitatív, nagy területet lefedő kutatás számára, hanem azért is, mert a 18–19. században ez határozta meg az országos jövedelmeket,[131] s mert a hazai adatsorok még 1910-ben is leginkább az agrárviszonyok területi különbségeinek vázolására alkalmasak, a többi szektor termelése lokális szinten nem igazán rekonstruálható.[132] (Így persze a GDP területi varianciája sem mérhető, csak a proxykkal – hiHDI, FHTT – történő közelítése lehetséges).[133] Bár közvetlen jövedelemadat településszinten a 18. századi mezőgazdaságra sem érhető el, de az összeírások lehetőséget adnak egyfelől proxy változókkal történő közelítésére (pl. földminőség, hozam), másrészt a fejlettség nem kizárólag a jövedelem függvénye, amennyiben a fogalmat tágabb értelemben használjuk (mint maga a HDI is a 20. században – mivel azonban a HDI komponensei a 18. századra nem állnak rendelkezésre, ezért egy új fejlettségi mutatót kellett konstruálni e korra). A 19–20. század fordulója, melyet a második kötetben veszünk górcső alá az adatok száma és minősége tekintetében már jóval kedvezőbb helyzetet mutat és így biztosítja az összeköthetőséget a jelenkori vizsgálatokkal (a problémákat lásd: *2. kötet, 4–5. fejezet,* a 18-21. század összekötését *a 8. fejezetben*).

1.2. A 18. századi vizsgálatok célja és forrásai

1.2.1. Problémafelvetés, célok

[128] Kiemelendő itt Katus László és nyomdokain Nagy Mariann szerepe.

[129] Az új generáció: Győri Róbert, Pénzes János, Jakobi Ákos, Tagai Gergely, Tátrai Patrik, Kiss Péter János, Egri Zoltán. Megemlítendő a két lap: a *Tér és Társadalom* és a *Területi Statisztika (Regional Statistics)* hatása is, melyek „niche-t" nyújtanak az ilyen irányú kutatásoknak.

[130] Venyige 2022, Klein – Schulze – Vonyó 2017, Menyhért 2017.

[131] Schulze 2000: 316. Noha a (nem háziipari jellegű) ipari termelés értéke 1780 táján az agrártermeléshez képest elhanyagolható volt, ez nem jelenti azt, hogy a regionális egyenlőtlenségekben játszott szerepe negligálható, hiszen a létező ipari centrumok kis területen ugyan, de jelentősen növelhették a különbségeket.

[132] Termelési adatok híján a direkt adó jöhet szóba, mint mérőszám, de településsoros adatok esetében komponensei szétszálazhatatlanok.

[133] Lásd Szilágyi Zsolt fent hivatkozott kutatásait.

Noha a kötetben elemzett 18. századi adatok és források felhasználhatósága sokkal több módszertani problémát vet fel, mint a későbbi korokból származó statisztikáké,[134] mivel sok kritika érheti mind az eredeti felvételezések célját,[135] mind kivitelezését,[136] mind az utókor interpretációit,[137] *„ahhoz, hogy a magyar társadalom újkori fejlődésének tendenciáit megrajzolhassuk, szükség van egy szilárd kiindulási pontra. Tudnunk kell azt, hogy… a török megszálló erők XVII. század végi kiűzése után mi maradt ránk a népesség, a településhálózat, a gazdaság középkori örökségéből”* – írja Faragó Tamás az 1720-as *Regnicolaris conscriptio* részletes kritikájakor.[138] Annak vizsgálatához, hogy honnan hová jutott el az ország a török kor utáni újraberendezkedés, gazdasági rekonstrukció során, azaz milyen jellegű és mélységű területi különbségek jellemezték a polgári–liberális társadalom születése előtti gazdasági–társadalmi rendszert, és e területi különbségek mintázata hogyan rendeződött át később, esetleg mi az, ami a jelenkorig is kihat (path dependency), akkor is megkerülhetetlenek ezek az adatok és összeírások, ha felhasználhatóságuk nyilvánvalóan korlátozott. Feljebb vázoltuk a történeti indikátorok használatának általános módszertani, a mai fejlettségi vizsgálatokban az endogenitás kiszűrését célzó okait. De a településsoros forrásként számba jövő (adó)összeírások regionális elemzésekben, területi egyenlőtlenségek kutatásában való felhasználása mellett szól két további kortárs érv is (amellett, hogy nincs jobb forrásanyag, mely országos lefedettséget biztosít ilyen finom felbontásban). Az adómegajánlás és annak regionális lebontása is a diéta rendszeres és sok vitát eredményező feladata volt:[139] a portaszám és dikarendszer változatlansága a töröktől kevésbé sújtott területeken tehertöbbletet, túladóztatást jelentett Fényes Elek szerint; ezzel szemben állt az üres területek felzárkóztatásának igénye, melyet nyilván gátolt volna az adóportaszám és dikák módosítása az egyenlőbb (de ez esetben nem feltétlenül igazságos) teherviselés irányába.[140] Így a két koncepció konfliktusa alapján beszélhetünk regionális egyenlőtlenségekről e korban is. Ugyanígy beszélhetünk nemcsak országos,[141] de regionális fejlesztéspolitikáról is. Az adóporták számának elosztása 1729–1751 között alig változott, 1802-re viszont jelentős átalakuláson ment át *(1.1–1.2. ábra,* mely bemutatja *a rurális* adóporták számának 1720–1802 és 1802–1830 közötti változását, valamint az egy adóportára jutó összeírtak számának megyénkénti differenciáit). *A 18. század eleji regionális túl- és aluladóztatás mellett az országos szintű aluladóztatás*[142] *két olyan jelenség, mely önmagában is a regionális egyenlőtlenségek vizsgálatáért kiált*.

A településsoros (adó)összeírások használata mellett szóló másik érv, hogy a napóleoni háborúk után a hadikonjunktúra vége és a Tambora kitörését követő időjárási anomáliák ellensúlyozása érdekében kivitelezett központi gazdasági rekonstrukcióhoz (melynek igénye legfelső szinten is

[134] Vö. Demeter–Szulovszky szerk. 2018.

[135] Ti. nem az utókor fejlettségi vizsgálatai lebegtek a kivitelezők szeme előtt, hanem a kor megoldandó feladatai. Ez nyilván korlátozza felhasználhatóságukat az utókor szemében. A történész feladata éppen az, hogy értelmezve az adatok vonatkoztatási körét, fogalmi hátterét, szelektálja azokat, alkalmassá tegye őket a vizsgálatokhoz.

[136] Sok adat elveszett, nem minden társadalmi réteg szerepel az összeírásokban, s ezek nem terjedtek ki a gazdaság minden szférájára.

[137] A marxista történetírás forgalmi rendszere több toposz meggyökeresedéséhez vezetett, mint pl. a zsellér = szegény; vagy az allodiális gazdálkodás jelentősége, a második jobbágyság fogalma stb.

[138] Faragó 1996: 100.

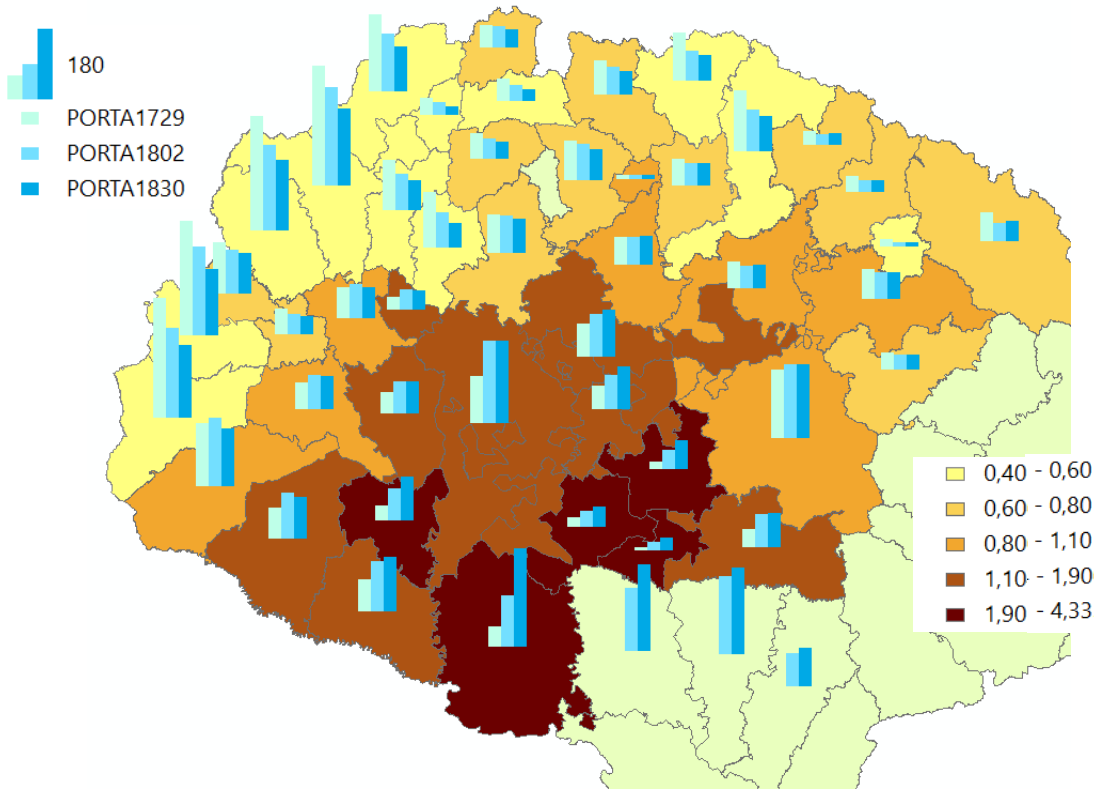
[139] Hiszen a megyék érdekeit képviselő küldöttek ültek a diétán.

[140] Fényes 1859: I./587–650. különösen: 612–616.

[141] Ha Kollonich *Einrichtungswerk*jét így tekintjük. Gyimesi 1999: 64.

[142] Az országos szintű túladóztatás nem valószínű, mert a 9 milliós ország 1786-ban a birodalom 63 millió forintos bevételének csak 19%-át adta (11-13 millió forint, lakosságarányosan ennél több lett volna várható), míg 1763-ban 30%-át, és 1772-ben is több mint 20 millió forintot a 90 millióból). (Szántay 2016: 124, 3. táblázata).

dokumentálható, ugyancsak alátámasztva valamiféle regionális politika létezését),[143] az 1820-as években Erdélyben éppen olyan összeírástípust használnak, melyet mi is 18. századi vizsgálataink kapcsán. Tehát ezt az összeírástípust még 1820-ban is megfelelőnek tartották ilyen célokra.

1.1 ábra. A rurális (szabad királyi városok és hajdúvárosok nélküli) megyei adóportaszám változása 1729–1802–1830 között (oszlop), valamint a megyék adóportákból való %-os részesedésének változása (1830/1729), saját számítás és szerkesztés[144]

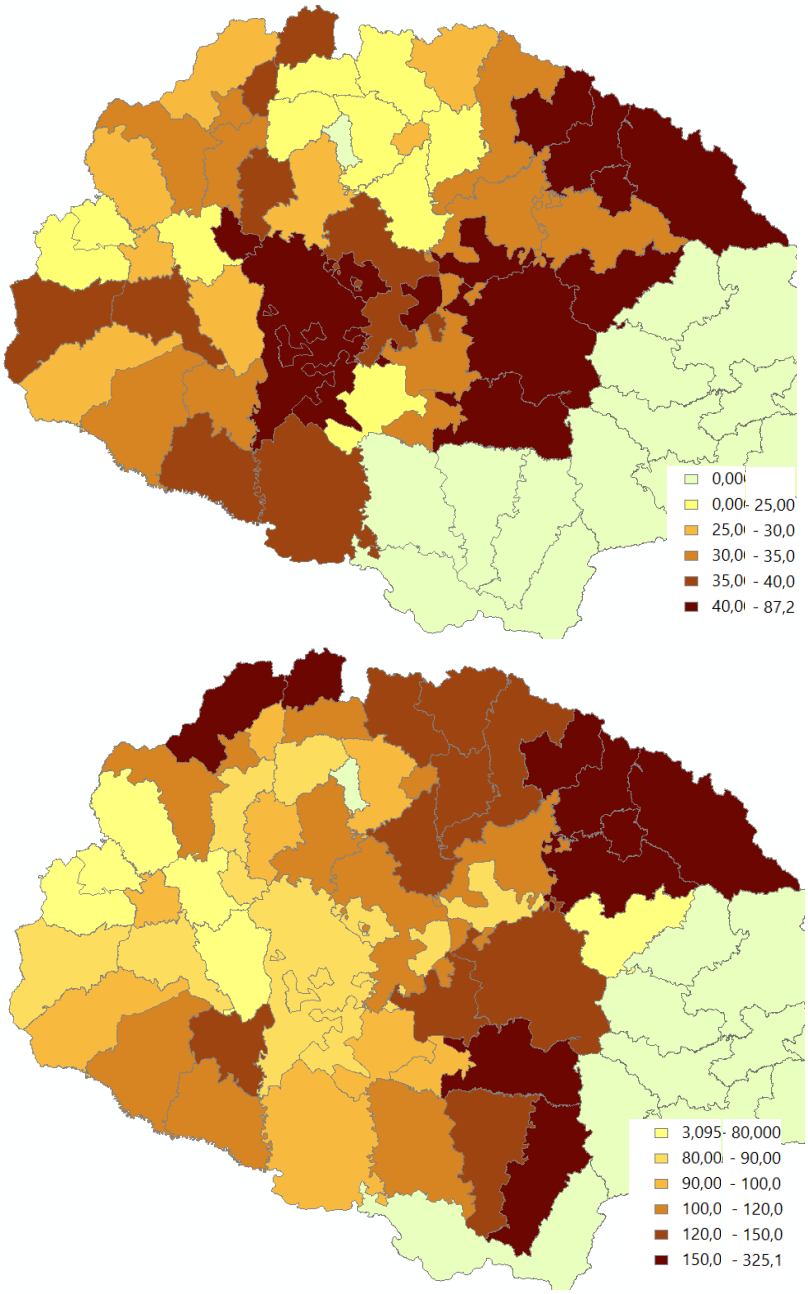
A szakmai kihívást is főként inkább ez, a források adatainak interpretációja és regionális egyenlőtlenségek vizsgálatára való alkalmassá tétele (illetve fordítva, a regionális elemzések 18. századi adaptációja) jelentette, nem annyira az adatbázis-építés (a települések beazonosítása)[145] vagy

[143] Trócsányi 1966: 7. A napóleoni háborúkban kimerült, túladóztatott-túlrobotoltatott északi Partium jobbágysága tömegesen menekült el a Tambora kitörését követő éhínség, majd az alultápláltság eredményezte skorbutjárvány következtében (erre – is – utal a tömeges pusztásodás), melynek hatására maga az uralkodó ír levelet 1817-ben, erdélyi látogatása után, a különben már 1813 óta húzódó úrbérrendezés kapcsán a helyi viszonyok enyhítéséről a magasabb állami érdekekre hivatkozva: „az adózók megoltalmaztassanak földesuraik önkényes bánásmódja és elnyomása ellen, és a jövőben… oly állapotban tartassanak, hogy mind köz-, mind magánterheik viselésére alkalmasak legyenek". A Partium ezen része ugyanis kilencedet és tizedet is fizetett – Erdély többi részében kilenced nem volt, mert ott a tized a szekularizáció miatt átment a földesurak kezébe, mindezek mellett pedig kisebb telekméretek és nagyobb robotkötelezettség terhelte a térséget, mint a szomszédos magyarországi megyéket.

[144] A következőkben, ha másképp nem jelöljük, minden ábra és táblázat saját szerkesztésűnek minősül. A kartogramok alapjául szolgáló forrást nem tüntetjük fel külön helytakarékossági okokból, az *1.2.2 alfejezet* táblázataiban szereplő indikátorok alapján lehetséges a forrás azonosítása, hasonló szerepet játszik a címben szereplő évszám is.

[145] Sem a Lelkes-féle, sem a Gyalay-féle összesítés nem megfelelő erre, mivel az előbbi nem tartalmaz 19. század előtti neveket, az MNL névtere még nem tökéletes, a KSH „sárga" kötetei pedig csak az országterület egy részére teszik lehetővé az azonosítást, a hibás írásképpel és ismétlődésekkel teli Vályi-féle munka esetében pedig mindez halmozva jelentkezik. Segítségül volt az azonosításban ezeken túl még az Engel-féle térkép és adatbázis, mely a középkori névalakok mellett olykor a mai és az 1910-es névanyagot is tartalmazta, a *velemjaro.sk*, mely a mai szlovákiai településállomány alá behúzta a második katonai felvételezés anyagát, valamit az 1767-es, Fónagy Zoltán által feldolgozott úrbérrendezési anyag (Fónagy 2013) névállományát mai térképen megjelenítő MNL-fejlesztés (adatbázisok online:

az adatok térképi megjelenítésének módozata.[146] Ezt ugyanis a geográfia is meg tudja oldani. A vizsgálatokhoz felhasznált indikátorok értelmezését és szelekcióját a mögöttük lévő történelmi környezet és célok, valamint a használt kategóriák tartalmának pontos ismerete híján viszont aligha képes elvégezni. Ennek híján pedig történeti kérdések megválaszolására (ami különben pl. településföldrajzi szempontból is releváns lenne) sem alkalmas.[147]

1.2 ábra. Egy rurális adóportára jutó összeírt adózók számának regionális differenciái 1720-ban (fent) és 1802-ben (lent)

https://archives.hungaricana.hu/hu/urberi/). A puszták, mai településrészek azonosításában a *www.hungaricana.hu* is segítséget jelentett az 1865-ös összeírás (hibás) névanyaga és az 1880-as évek helynévtárai mellett.

[146] Azaz nehezebb volt, mint a dualizmus korára vonatkozó vizsgálatsorozat (Demeter–Szulovszky szerk. 2018).

[147] Ilyen, mindkét diszciplína számára érdekes és vitatott (és általában egyoldalúan megközelített) kérdés, hogy a pusztásodás mikor kezdődött, és történeti vagy klimatikus hatás okozta-e; az egykori jobbágyfalvak vagy a zsellérfalvak (nagybirtok) voltak fejletlenebbek egykor, illetve a mai perifériák melyikhez kötődnek jobban; a török dúlta Alföld a fejletlenebb, vagy a hódítóktól kevésbé háborgatott, eredeti település- és gazdaságszerkezetüket megőrző aprófalvas térségek, stb.

A rendszerváltás idején a mai perifériák kialakulásának meghatározó tényezőiként (mind a geográfiai, mind a közgazdasági és a történeti irodalom) az első világháború (térszerkezeti-makrogazdasági) következményeit, a nagybirtok okozta torzulásokat (a napszámra kényszerülő életképtelen kisbirtokosok számának növekedését),[148] az agrártúlnépesedést (mely viszont lehetetlenné tette volna egy egalitárius kisbirtokos struktúra hosszú távú fenntartását, még a nagybirtok felosztása esetén is)[149] és az ipar lokális, pontszerű kisugárzó hatását emelték ki.[150] E felfogás implicite azt is jelentette, hogy az 1910 előtti differenciák hatása elhanyagolható, azaz a *path dependency* 100 év elteltével már nem érvényesül.[151] Ugyanakkor statisztikailag az is bizonyítható, hogy struktúra- és rendszerváltás esetén, rendszertől függetlenül is, legalább 30 év kell az eredeti fejlettségi viszonyok átalakításához,[152] a gazdasági–politikai rendszerekben ekkora „inercia" van.[153]

Az 1990-ben elmaradottnak minősített települések zöme agrárközség volt (leszámítva néhány borsodi bányásztelepülést), tekintélyes hányaduk gyenge termőhelyi adottságú.[154] Alulfejlettségük mögött így a mezőgazdaság történeti gyökerű szerkezeti problémáit feltételezték. Miklóssy szerint a nagytáblás mezőgazdaság kialakítása és az állattartás háttérbe szorítása a két fő ok, mert e változás nem felelt meg ezen települések termőhelyi adottságainak.[155] A geográfia, a területi elmaradottság okaként tekintett szocialista fejlesztéspolitika kritikájára fókuszálva, nem foglalkozott a regionális egyenlőtlenségek történeti mintázatával és gyökereivel, Beluszky Pál modernizációs (városorientált) és Győri Róbert, valamint Mikle György járási szintű és 1920-as országterületre vonatkozó vizsgálatait kivéve.[156] De nem egyedül a szocializmus a felelős az 1990-ben periferikusnak minősíthető területek lesüllyedéséért, hiszen a Miklóssy által említett két problematikus folyamat már 1945 előtt elkezdődött. Az Alföld agrártelepüléseinek hanyatlása 1910-hez képest[157] már 1930-ban is érzékelhető, erre utalnak mind saját kutatásaink, mind Szilágyi Zsolt vizsgálatai. Előbbi Rónai András 1930-as járásszintű adatainak vizsgálatával,[158] utóbbi a HDI 1910-es és 1941-es településszintű, valamint 1910-es és 1930-as járásszintű összehasonlításával jutott erre a következtetésre.[159] És e hanyatlásnak nem egyedül az 1920-as határhúzás az oka.[160] A városhiányos

[148] Demeter et al. 2020: 5. fejezet. 153. térkép.
[149] Az összes művelt területet elosztva az agrárnépesség számával 1910-ben is alig 5 ha-t kapunk, ami gabonatermesztés esetén éppen elegendő az önfenntartáshoz. Demeter 2019a: 2. táblázat.
[150] Miklóssy 1990: 881–889.
[151] Éppen az aprófalvak kapcsán látni fogjuk, hogy ez nem mindig igaz.
[152] Azaz a rendszerváltás korában domináns centrum–periféria viszonyok 2020 körül kezdenek felülíródni. Egri Zoltán–Molnárné Krajcsovicz Magdolna: A települési szintű fejlettségi térszerkezet változása hazánkban 1960 és 2011 között. A Magyar Regionális Tudományi Társaság XVIII. Vándorgyűlése. Magtérségek és perifériák – lehetőségek és fenntartható jövő. 2020. október 27–30. Valamint Egri Zoltán: Perzisztencia és mobilitás a települési fejlettségben 1960 és 2011 között. A Magyar Regionális Tudományi Társaság XX. Vándorgyűlése. 2022. október 6–7.
[153] Ez egyben azt is jelenti, hogy nincs értelme ennél kisebb időintervallumra számításokat végezni, tehát pl. az 1900-as adatok és 1910-es adatok térképezése során a területi korreláció magas lesz (a mintázat nem változik lényegesen), függetlenül a változások abszolút nagyságától és irányától. Azaz 1910-et 1880-nal és 1930-cal, de még inkább 1940-nel érdemes összevetni.
[154] Miklóssy közgazdasági megközelítése. Miklóssy 1990: 889. 1990 utáni korai földrajzi periféria-kutatásra: Baranyi 2004.
[155] Miklóssy 1990: 890. Ezt a felvetést megvizsgáltuk és bizonyítottuk is egy másik tanulmányunkban lásd: Demeter–Szilágyi–Pinke 2022.
[156] A digitalizált források hiányában és értelmezésük nehézségei miatt ez nem is meglepő. Beluszky 2000, Győri–Mikle 2017.
[157] Mivel 1910-ben az Alföld mezővárosai még fejlett területnek minősültek országos kitekintésben.
[158] Rónai 1945, Demeter 2020b.
[159] Szilágyi 2018a: 255–334, Szilágyi 2019, 2022 és 2024.
[160] A geográfia általános álláspontja szerint a határhúzás után a városok és vonzáskörzetük elválasztása tönkretette a korábban fennálló kapcsolatokat (ezzel az alapvető igazsággal különben a szlovák és román politikusok is tisztában voltak,

alföldi térségek elhelyezkedése már 1910-ben kísérteties hasonlóságot mutat az 1920 utáni helyzettel Szilágyi Zsolt gravitációs vizsgálata alapján,[161] tehát ennek nem a világháborút követő rendezés az oka.[162] Ugyanígy szintén hibás egyedül Trianont okolni a térszerkezeti problémákért: a határok újrarajzolása sem magyarázza ugyanis a mai, alföldi belső perifériák létét.[163]

A fenti rövid eszmefuttatás alapján is látható, hogy legalább három politikai-gazdasági rendszer (a dualizmus kora, a Horthy-korszak és a szocializmus) produkált olyan folyamatokat, melyeket a mai periferizáció okaiként neveznek meg (helyesen vagy tévesen, az uralkodó politikai rendszer önlegitimációjától is függően)[164] a szerzők. 1910 előttre azonban egyik regionális vizsgálat sem megy, pedig az a tény, hogy Zala megye 1330-ban és 1910-ben is periferikus helyzetű volt[165] (és ma sem fejlett, kitűnő példát nyújtva aprófalvaival a *path dependency* hátrányaira), azt bizonyítja, hogy az 1910 előtti történeti gyökerek szerepet játszottak a mai periferizációban. Ugyanígy, a fent említett tényezők együtt ugyan magyarázzák az Alföld 1910 utáni mélyrepülését, de nem magyarázzák, hogy az 1910-re vonatkozó vizsgálatok alapján miért volt relatíve fejlett.[166]

A 18. századra vonatkozó területi egyenlőtlenségi vizsgálatainknak tehát nemcsak történeti szempontból van jelentősége, de az akkori adottságok a mai fejlettségi viszonyok magyarázatában is szerepet kaphatnak. A nyugati szakirodalomban egyre nagyobb érdeklődésre tartanak számot az ún. *reversal of fortune* kutatások (ld. Acemoglu és Robinson[167] vagy Milanovic és társai már említett tanulmányait), amelyek a jelen fejlettségi különbségeit hosszú időtávból közelítik meg. Szemléletmódjában e kötet is ehhez az irányvonalhoz tartozik, noha a területi léptéke eltér.[168]

2018-as kísérleti jellegű kötetünkben felvázoltuk, hogy az országterület már 1910-ben erősen polarizált volt,[169] később megvizsgáltuk a fejlettségi mintázat 1910–2010 közötti változását,[170] mely 100 év alatt is jelentős átrendeződést mutatott, így joggal merülhet fel a kérdés, hogy vajon ezen területek mikor és miért kerültek ebbe a pozícióba, illetve, hogy a korábbi évszázadokban mennyire voltak stabilak a centrum–periféria viszonyok. F. Romhányi Beatrix vizsgálatai rámutattak, hogy a középkorban Máramaros fejlett volt, 1910-ben már korántsem,[171] Sáros és a Szepesség pedig 1910-re szintén elvesztették 1330-ban még élvezett kedvezőbb pozícióikat,[172] a Szászföld és a felvidéki bányavárosok pedig a fejlettek közé tartoztak ugyan, de kedvezőtlen dinamikát mutattak. Az első kötet ezen, 19. század kezdete előtti változásoknak ered nyomába, s módszertani szempontból az 1910-es adatokat elemző 2018-as „kék könyv” kibővített párja, a második kötet pedig a dualizmus

és a minél kedvezőbb határok elérésére vonatkozó érvelésükben feltűnik a városok és hinterlandjuk, mint funkcionális régiók, összetartozása). Simon 2019.

[161] Szilágyi 2022a: 143-191.

[162] A Monarchia összeomlása utáni piacvesztés mellett az 1929 utáni gabonaáresés és belső problémák is állhattak a háttérben (földéhség stb.).

[163] A belső perifériákra ma: Pénzes 2014a: 170.

[164] Ti. hogy melyik rendszer örökségét utasítja el.

[165] F. Romhányi – Szilágyi – Demeter 2023: 17–52.

[166] Szilágyi 2018b, Demeter 2018c.

[167] Acemoglu–Johnson–Robinson 2002; Acemoglu–Robinson 2012.

[168] Lásd például: Zanden et al. 2014.

[169] Demeter–Szulovszky szerk. 2018.

[170] Demeter 2020a, 2020b.

[171] F. Romhányi– Szilágyi – Demeter 2022.

[172] F. Romhányi– Szilágyi – Demeter 2022 és Demeter 2018c.

korát reprezentáló 1880–1910 közötti periódusra fókuszál. A két kötet felépítése, szerkezete, a mögöttük meghúzódó módszertani megfontolások koherenciáját szem előtt tartva, hasonló.

Korábbi, a dualizmus korára vonatkozó vizsgálatainkból is nyilvánvalóvá vált, hogy a sokat dicsért fejlődés[173] nemcsak ágazatilag, de területileg is differenciált, egyenlőtlen volt,[174] amely jelentős mértékben járult hozzá a különböző társadalmi (elsősorban a területi vetülettel is rendelkező etnikai) törésvonalak erősödéséhez.[175] Az a tény, hogy az ország földrajzi perifériái több esetben egybeestek a gazdasági perifériákkal és így sokszor a kisebbségek által dominált területekkel is, a hátrány további halmozódását jelentette.[176] A fent említett példák alapján az is nyilvánvaló, hogy az 1910-ben létező perifériák a korábbi évszázadokban nem feltétlenül voltak azok: a Felvidék északnyugati része, mely a török korban demográfiai és politikai refúgiumként működött, 1910-re már korántsem volt kedvező helyzetben. Ha a magyar történetírás nemzeti sérelemként diszkutálta sokáig az 1754-es vámhatárokat, azt állítva, hogy visszavetette az ország fejlődését,[177] akkor az utódállamok történészeinek hasonló kérdésfelvetései (mitől és mikor lett fejlett területből fejletlenné a Nyugat-és Kelet-Felvidék, hiszen hasonló volumenű rendelkezések Magyarországon belül nem voltak) ugyanilyen joggal diszkutálhatók (és a nacionalista felhangok is csak éppen annyira kérhetők számon, mint a magyar esetben).[178] E példák ugyancsak azt támasztják alá, hogy az állami gazdaságpolitikák szándékolt és járulékos hatásainak megítéléséhez mindenképpen szükség van a polgári Magyarország születése előtti időszakot vizsgálni.

E kötet országos kitekintésben mutatja be a társadalmi–gazdasági–demográfiai különbségek, egyenlőtlenségek különböző 18. századi dimenzióit és azok mintázatát a polgári átalakulás előtti korszakban. Olyan kérdésekre keresünk választ, hogy

- mennyire megbízhatók és hogyan interpretálhatók a különféle 18–19. századi országos összeírások, népszámlálások során feldolgozott adatok: milyen új források és forráselemzési módszerek jöhetnek szóba – milyen előnyökkel és korlátokkal szembesül a kutató? Mi az, ami mérhető, és mi az, ami nem? Mennyiben eltérő a fejlettség 18. századi és 20. századi értelmezése – hogyan értelmezhető a fejlettség egy longue durée vizsgálatban és hogyan mérhető GDP-adatok híján?[179] Az adott korszakra érvényes fejlettségfogalom mennyiben ragadható meg a rendelkezésre álló adatok alapján? Azonosképpen interpretálták-e a kortársak a változókat (pl. migráció) a 18. században és a 19. században a fejlettség szempontjából? Vajon ugyanazt takarták-e a 18. századi összeírásokban alkalmazott fogalmak, amit ma (demográfiai, szociológiai, geográfiai értelemben) értünk rajtuk? Mennyiben támaszthatók alá a különböző ideologikus értelmezések (zsellérkérdés marxista

[173] Katus 2012: 429.
[174] Demeter 2021a: 291–325, magyarul Demeter 2019a: 7–69.
[175] Demeter 2018c. A kor egyik fő problémája, a földéhség általánosan jelen volt, a választójog kiterjesztése szintén általános igény, bár területileg differenciált következményekkel járhatott volna a korábbi választási mintázatához képest.
[176] Demeter 2020a: 23–59.
[177] Eckhart 1922: 4.
[178] Demeter–Horbulák 2021.
[179] Álláspontunk szerint a fejlettség relatív fogalom, tehát minden korban változik az, hogy milyen ismérvek alapján tekinthető egy település fejlettnek, és éppen ez teszi lehetővé az eltérő korok összevetését (a felemelkedés és lesüllyedés vizsgálatát a különböző korokban), annak ellenére, hogy eltérő a rendelkezésre álló és interpretálható indikátorok halmaza. A közös indikátorok halmazán alapuló összevetés ugyanis még megbízhatatlanabb eredményt adna, hiszen a közös változók száma 1720–1910 között meglehetősen korlátozott.

interpretációja – valóban szegény a zsellér?) és lokális vizsgálatok eredményei a teljes halmaz vizsgálata alapján?

- Értelmezhető-e (ha igen, hogyan) Tóth Tibor történeti táj fogalma a 18–19. században:[180] kirajzolódnak-e a preindusztriális korszakban homogén társadalmi–gazdasági adottságú területek, vagy a településtípusok elhelyezkedése területileg kevert volt? Milyen társadalmi–gazdasági–demográfiai adottságok jellemezték a legfejletlenebb területeket, és ezek sajátosságai és elhelyezkedésük hogyan változtak idővel?
- A történeti statisztika és a regionális szemlélet alkalmazása a történettudományban miként befolyásolja a korábban, más módszerek alapján (lokális vizsgálatok vagy országos átlagok alapján generalizálással, extrapolálással) tett állítások relevanciáját?
- Volt-e különbség az életminőségben a nem kvantifikálható tényezők, társadalmi fogalmak, a vallás, a nyelv, települési jogállás, földminőség vagy birtoktípus/méret tekintetében? (A református települések valóban jobb helyzetben voltak, az ortodoxok pedig rossz mutatókkal rendelkeztek? A reformátusoknál kisebb volt-e a reprodukciós ráta? A magyar nyelvűként számon tartott települések fejlettebbek voltak?)
- A külső környezeti tényezők mennyire hatottak a társadalmi–gazdasági mutatókra? (A fejlettség és földminőség vajon összefügg-e 18. és a 19. században? A hegyvidéki szlovákok rosszabb földjeit kompenzálta-e méretük? A városok vagy a falvak földjei voltak jobbak? stb.)
- A társadalmi tagolódás hogyan befolyásolta a fejlettségi viszonyokat? (Mely területek voltak fejlettebbek, a telkes jobbágyok által dominált területek vagy az egykoron főleg zsellérek lakta települések? És melyek fejlettebbek ma? A polgárok vagy a beköltöző jövevények aránya korrelál-e az (agrár)fejlettséggel? Van-e és mire utal az összefüggés a kilenced megváltásának módja és a települések lakosságának életminősége között?)
- A gazdasági üzemforma és birtoktípus hogyan befolyásolta az életminőséget? Milyen volt az úrbéres (majd agrárbérmunkás) lakosság társadalmi–gazdasági helyzete a különböző birtokos(típus)ok esetében. (A világi nagybirtok, az egyházi nagybirtok, a kincstár, a közbirtokosság stb. jelentett-e kedvezőbb életfeltételeket, ill. adózási és gazdasági potenciált?)
- Az erőforrásoktól utaktól, folyóktól, piacoktól való távolság (a vonalas infrastruktúra) hogyan befolyásolta az életminőséget?
- A településméret (vagy jogállás) hogyan befolyásolja a fejlettséget? (Az aprófalvas vagy a mezővárosi térségek nyújtottak-e jobb agrárlehetőséget a lakosságnak? Melyik típus volt dinamikusabb? Milyen települések vesztették el mezővárosi státusukat a 18. század végére – vajon területileg vagy társadalmi–gazdasági mutatóit tekintve jól lehatárolható ez a halmaz?)
- Hogyan változik e fenti társadalmi–gazdasági–környezeti tényezők súlya (és ez hogyan mérhető)?
- Hogyan mérhető a lakosság növekedése és annak területi differenciáltsága (a demográfiai nyomás túltelítettség) egy olyan korban, mikor csak egyetlen népszámlálás áll rendelkezésre? (A demográfiai nyomás közelíthető-térképezhető-e területhasználati és egyéb adatok alapján a szaporodási ráta és a tényleges gyerekszám ismerete híján?)
- Mi a megbízhatóbb a földhasználatot illetően: a térképi ábrázolás, vagy a statisztikai adat? (Kontrollként használva a digitalizált térképekhez a fennmaradt adatsorokat mennyire

[180] Az alaphipotézis szerint igen, hiszen éppen az indusztrializáció bontja meg ezeket a szakirodalom szerint, s alakul ki a lokális centrumok vonzáskörzetein alapuló régió, mely azonban egy másik típust testesít meg.

képesek helyettesíteni az adatok a térképeket egy olyan korban, amikor nincs pontos (jelentős vetületi torzulások nélküli) és egységes jelkulcsot alkalmazó és jó felbontású térkép (1720)?

- Hogyan közelíthető az agrártermelékenység tényleges hozamadatok hiánya esetén? Hogyan rekonstruálható a 18. század eleji földhasználat, mérhető-e az állattartás relatív jelentősége konkrét adatsorok híján?
- Hogyan különíthetők el a fejlettséget okozó és tükröző tényezők? Hogyan azonosíthatók az életszínvonalat/fejlettséget felfelé és lefelé húzó tényezők? (Az adó vajon elvonást testesít meg, vagy gazdasági potenciált (termelést)?
- Erősíti egymást a különböző módszerek alapján kirajzolódó fejlettségi kép vagy éppen ellentmondás rajzolódik ki?
- A hosszú távú vizsgálatok elvi lehetőségei kapcsán: mennyire összevethetők az eltérő jellegű adatsorok dinamikus *(longue durée)* vizsgálatok céljából, és mennyiben csak a pillanatkép rögzítésére alkalmasak? Milyen térképi és adatharmonizációs módszerekkel lehet a változásokat vizualizálni? (Lehet-e közös változókat találni, vagy inkább az azonos statisztikai elemzési módszerek alapján történő elemzés jobb az egymástól különböző adathalmazok esetében? Célszerű-e minden rendelkezésre álló adatsort felhasználni egy kompozit mutató előállításához, különösen, ha kevés van? Hogyan küzdhetők le a különböző korszakok közigazgatási szintjein történt területi-adminisztratív változások következtében fellépő összehasonlítási nehézségek? Vagy csak az adott pillanatban létező állapot rögzítése lehetséges, az összeírások jellegének megváltozása és teljességének hiányai, majd az 1920 utáni statisztikai fragmentálódás miatt)?
- A hosszú távú vizsgálatok (második kötetben megjelenő) konkrét kérdéseit illetően: a 18. században fejletlenként definiált területek a 19. és 20. századra milyen helyzetbe jutottak? Milyen tekintetben, mekkora mértékben és mennyire konstansan számítanak perifériának a 18–19–20. század során? Nyomozható-e a *path dependency*? Mely területek az „örök kullogók", mely területek voltak képesek kilépni a periféria szerepéből (és miként)? Valóban a török felelős az ország közepének pusztásodásáért, vagy volt korábban is pusztásodás? A török dúlta területek fejletlenebbek voltak a 18. század végén, vagy a „tabula rasa" új helyzetet teremtve megadta a dinamikus fejlődés lehetőségét, míg a töröktől nem háborgatott aprófalvas területek, konzerválva gazdaságszerkezetüket, képtelenek voltak a megújulásra?)
- Mióta létezik a nyugat–keleti lejtő, és (mikor) mennyire releváns ez az elképzelés, ha kilépünk a mai államterület meghatározta földrajzi fogalmi keretek közül?
- Az egyenlőtlenség és a fejlettség dimenzióit tekintve milyen folyamatok jellemezték a felvilágosult abszolutizmus és a dualizmus rendszerét? Az 1910 utáni határváltozások növelték vagy csökkentették az egyenlőtlenségeket, vagy egyszerűen csak átrendezték azokat? Melyik korszakban nőtt a fejlettség vagy az egyenlőtlenség? Mely fent említett részténye zők voltak ennek okai? Az 1910 előtti *és* utáni perifériák határokhoz, tájakhoz vagy inkább népcsoportokhoz köthetők?
- Mennyiben felelős a gazdaságpolitika a regionális egyenlőtlenségekért? Igazolható-e az egyenlőtlenségi vizsgálatok alapvetése, a nekilendülés kezdeti fázisában területi és társadalmi divergenciát feltételező Williamson-hipotézis az általunk vizsgált történeti korok (társadalmi–gazdasági–politikai rendszerekben) valamelyikében az általunk vizsgált 5 időmetszet (1720, 1780, 1880, 1910, 2010) során?

– Végül az előbbiek folyományaként: a regionális módszertan alkalmazása a történettudományban miképp segítheti a mai területi tervezést?[181]

A vizsgálati kérdések egy része területi dimenzió nélkül is értelmezhető történeti problémákra kíván reflektálni, ami a kötet felépítését, szerkezetét tekintve is dilemmát okozott: módszertani központú vagy problémaorientált legyen az alkalmazott megközelítés? Ez utóbbi esetben a feltett történeti kérdéshez választjuk meg a megfelelő módszert, az előbbi esetében a szöveg szerkezetét a feldolgozandó forrás nyújtotta lehetőségek és feldolgozás módszertana határozza meg; az eredmények (és a kérdések) az ennek során alkalmazott eltérő módszerek (PCA, korreláció, regresszió- és klaszteranalízis stb.) következményeként jelennek meg. A köteteink struktúráját jellemző módszer- és forrás, nem pedig kérdésorientált megközelítés a narrativitás helyett a természettudományokban gyakoribb didaktikus jelleg dominanciáját eredményezte. Ez nyilvánul meg a 18. és 19. századi változásokat feldolgozó két kötet párhuzamos szerkezetében: az időmetszetek azonos szempontrendszerek és hasonló módszerek szerinti elemzésében. A „big data" adatbázisok korában ez egy természetes, de korántsem egyedüli opció. (példaképünk, Eddie például kérdésorientált megközelítést alkalmazott). A dolgozat megtartja a kronologikus rendet – miközben a témák vissza-visszatérnek (a felekezeti-etnikai viszonyok, a településméret, infrastruktúra, lokális központok, környezeti tényezők stb. szerepe a fejlettségben). Az adatbázisok komplexitása miatt a vizsgálatok kivitelezése komolyabb erőfeszítéseket a 19. század kapcsán igényel, de egyben az eredmények megbízhatósága is javul. Az egyszerűbb változóstruktúrát biztosító 18. század eleji összeírások esetében a források (modern szempontokat prioritásba helyező) interpretációja (a forrásokban szereplő fogalmak értelmezése és indikátorokká konvertálása)[182] a nehezebb, a vizsgálatok kivitelezése egyszerűbb, viszont validitásuk kisebb.

Összefoglalva, a *területi differenciáltság* vizsgálata, mint elemzési módszer a történész számára számos előnnyel kecsegtethet, mert

a) egyrészt országos kitekintést nyújt és az efféle történeti (időpillanatot rögzítő és longue durée összehasonlító) vizsgálatokban rejlő lehetőségeket messze nem merítette ki sem a geográfia, sem pedig történeti kutatás (még megyei léptékben sem),[183] azaz egy ilyen vizsgálat történeti földrajz, történeti statisztika, történeti demográfia, stb. számára új ismereteket biztosít

b) az egyenlőtlenségek *térképezése-vizualizálása* lehetővé teszi módszertani problémák áthidalását, így a pontatlan adatokból és a mértékegységek beazonosítatlanságából vagy fakadó bizonytalanságok kiküszöbölését,

[181] Demeter 2018a, Ciccarelli – Dall Schmidt 2022.

[182] Egyszerűen fogalmazva: az hogy kiszámoljuk pl. a zsellérek arányát az adófizetőkből még önmagában nem mutat rá egy (főleg mai fogalmak szerint értelmezett) jelenségre – a kutató feladata eldönteni, hogy ez a mérőszám minek a mérésére használható (ugyanis ez nem evidens)! Ez pedig jelentős előnyt biztosít a történész számára.

[183] Így pl. Benda 1973-as művét feldolgozó atlaszunk (Demeter 2023) hozzáadott értékét elsősorban az időbeli összevetések, az úrbéres-nem úrbéres földek egymáshoz viszonyított arányának megvilágítása, a (településsorosan szisztematikusan nem rögzített és publikált) állattartás jelentőségének becslése adja. Még megyei szintű adatok alapján is kimutatható, hogy a Tisza-szabályozás előtt a Tisza-menti megyékben nagyon alacsony volt az úrbéri szántóföldek aránya az összes szántóból, de még a réteké is (ezt a kataszteri felvételezés Rózsa Sándor által újonnan megtalált településsoros összesítése is megerősíti a kunsági településeken: Rózsa 2021, továbbá: Demeter – Szilágyi – Pinke 2022: 14–15. térkép (https://bit.ly/3oow420).

egyfelől az intervallumskálák alkalmazásával,[184]

másfelől a települési adatok járási-megyei szintre történő aggregálásával,[185]

harmadrészt pedig a jelenségek tematikus csoportosítása és az értékek relatív skálázása lehetővé teszik a térbeli (spatial) mellett az időbeli (temporal) összevetést is.[186]

c) *A szemléletváltás, a jövedelem helyett az egyenlőtlenség(ek)re*[187] *való fókuszálás és annak többdimenziós megközelítése megoldja (megkerüli) a finomfelbontású jövedelemadatok hiányából, illetve azok körülményes-bizonytalan validitású rekonstrukciójából fakadó problémákat.* A nemzetközi trend a GDP-központú szemlélet feladása felé halad: az egyenlőtlenségi mérőszámok nem egyszerűen jövedelmet helyettesítő indikátorként értelmezhetők, de többlet információtartalmuk miatt a valóságot jobban megragadó mutatóként tekintenek rájuk.[188] S bár sok (mai) jelenség nem

[184] Az *intervallumskála* (valószínűségként, vagy hibahatárként interpretálva) alkalmazása a konkrét hibás értéket (hacsak nem nagyságrendi a tévedés, tehát nem az összeíró, hanem a modern kori adatrögzítő hibázott) „korrigálja".

[185] A megyei vagy járási összesítések használata a települési érték helyett szintén pontosabb: a statisztikai valószínűsége, hogy egy pontszerű adat a ténylegestől felfelé vagy lefelé tér el, ugyanannyi (hacsak nem érdeke valakinek a tendenciózus torzítás – ha pl. mind a parasztnak, mind a nemesnek érdeke a földek eltitkolása), éppen ezért a megyei vagy járási statisztikák alkalmazása mindig az egyedi hibák kioltása felé mutat.

Joggal merülhet fel ezek után, hogy térképeink zömén miért mégis – az egyedi, hibás adatokat nagyobb valószínűséggel tartalmazó – települési szint kerül ábrázolásra, hiszen a járási térképek jóval átláthatóbbak és kevésbé mozaikosak az entitások kisebb száma miatt (lásd Jakobi 2018 és Pénzes 2018 tanulmányait). A járásszint a 18. század végén nem optimális, mert gyakran változott a közigazgatás (még megyei szinten is) II. József idején. Ha több idősíkot akarunk összehasonlítani (matematikailag, nem pusztán vizuálisan), akkor az egységes térképi alap nélkülözhetetlen. Így járásszinten – noha Gyalay (1989) 1773–1806–1858–1876–1910 között harmonizált beosztása Faragó Tamásnak köszönhetően digitálisan is a rendelkezésünkre áll – leginkább a 20. század eleji járások közös alapként való elfogadása és anakronisztikus visszavetítése lehetséges. Azonban egyrészt az 1910-es beosztás sem állt fenn történelmi léptékét tekintve sokáig (ezzel az erővel egy teljesen mesterséges beosztás is használható lenne), másrészt Gyalay az 1910-es települési névanyaggal dolgozott (azok közigazgatási beosztását vetítette vissza 1773-ig), azaz több mint 1000 település nem szerepel sem nála, sem Lelkes Györgynél, aki ugyancsak 1910-ig viszi a változásokat és névalakokat.

Nem szabad ugyanakkor szem elől téveszteni, hogy az itt közölt térképek méretüknél fogva alkalmatlanok a települések pontos beazonosítására, másfelől az entitásokhoz tartozó jelméretet úgy választottuk meg, hogy átfedései révén összemossa a látványt, így valójában „fuzzy" foltokat látunk, melyek előnye éppen az, hogy így nem adminisztratív (mesterséges határú) egységek rajzolódnak ki (ponttérképeinkre ez különösen igaz). Emellett pedig az időbeli összevetés során választott rácshálós módszerhez ez ad kellő felbontást: 5x5 km-es rácscella-méretet választva az eredeti, kb. 12500 szabálytalan alakú entitásból hasonló számú szabályos entitást produkálva a 270 000 km^2-es vizsgálati területen (270000/25=10800 entitás). További érv a települési szintű megközelítés mellett, hogy az általunk használt egyenlőtlenség-centrikus megközelítés szórásalapú, így a nagy elemszám használata a statisztikai elemzésekben megkerülhetetlen (és akkor már technikailag könnyebb őket ábrázolni is). A statisztikai vizsgálatok esetében, mikor részhalmazokat hasonlítunk össze, a halmazok nagy elemszáma miatt a települési adathibák már kioltódnak).

[186] Az időbeli összevetések egyik nagy ellenfele (az adathiány és a koronként eltérő fogalmi tartalom – pl. zsellér – mellett) a mértékegységek bizonytalansága, vagy téves megadása (pl. magyar hold – köblös – kataszteri hold), ami az idősoros analíziseket (mennyivel változott az egy jobbágyra jutó föld, egy holdra eső szemhozam, stb.) nehezíti meg. Azonban nem nehezíti a területi mintázat változásának vizsgálatát, akár 2 statikus, akár egy dinamikus (két időpont azonos jelenségének különbségét, hányadosát megjelenítő) térképről van szó. A mintázat ugyanis független a mértékegységtől (az érték persze nem, de a különbség konkrét/abszolút értéke az ilyen vizsgálatoknál nem szempont). A „hiba" szisztematikus lesz, tehát minden területi egységen jelentkezik, azaz azok egymáshoz viszonyított helyzete nem változik, akár rangsorról van szó, akár a területi képről, akár a változás relatív nagyságáról. Így értelmezhető az egy jobbágyra eső úrbéri terület változása akkor is, ha egyik időpontban kataszteri holdban van megadva az érték, másik esetben pedig bizonytalan. A kapott arányszám mértékegység nélküli, és nem abszolutizálható, de a területi különbségekről és azok tendenciáiról tájékoztat.

[187] Nem csak területi, de társadalmi értelemben vett egyenlőtlenségekre.

[188] Az egyenlőtlenség-centrikus vizsgálat valójában egy szórásalapú megközelítés, mely nagy elemszámot igényel (akár halmazok közötti, akár halmazon belüli differenciáltságot vizsgálunk), ennyi GDP-adat valószínűleg sohasem lesz rekonstruálható. Tehát szemlélete mellett a matematikai háttere is más.

mérhető közvetlenül (a múltban), az alapváltozókból képzett derivált indikátorok proxy (helyettesítő, közelítő) változóként való alkalmazása nem lehetetlen még a 18. század kapcsán sem.

d) Pusztán a differenciák vizualizálásával, a különbségek térképezésével mélyebb statisztikai ismeretek nélkül is juthatunk új eredményekre a megfelelő történeti háttértudás alapján interpretálva a területi mintázat sajátosságait.[189] (pl. *2.2, 3.2., 4.2. fejezet*).

e) A kiértékelés másik irányát a kartogramok mögött meghúzódó adatsorok *vizualizálás nélküli* egyszerűbb *statisztikai elemzése* (átlag, szórás),[190] a területi egyenlőtlenségi mérőszámok alkalmazása (pl. Hoover-index, Gini-index, *2.5. fejezet*, ill. 2. kötet: *2.2. fejezet*), továbbá az adatok komplex, ökonometriai szemléletű elemzése jelenti (többváltozós statisztika), mely ugyancsak több történti kérdés megválaszolására ad lehetőséget. A bizonytalan validitású számadatok ellenére a kvantitatív megközelítés mellett szól, hogy a fejlettséget többdimenziósan értelmeztük és ezért kompozit indikátorokkal dolgoztunk, ezek előállítása azonban kvalitatív (nominális, nem számszerűsített) vagy ordinális (rangsor típusú) adatokból nem lehetséges.[191]

1.2.2. A források és a belőlük kinyerhető indikátorok

Annak vizsgálatához, hogy honnan hová jutott el az ország a török kor utáni újraberendezkedés során, akkor is megkerülhetetlenek a 18. századi összeírások, ha felhasználhatóságuk korlátozott (akár időbeli komparatív vizsgálat a cél, akár az adott korban megfigyelhető területi differenciáltság mértékének és mintázatának megismerése). A 18. század elejéről fennmaradt településsoros források hátránya, hogy sem területileg, sem társadalmilag nem fedik le az ország (1910-es területének) egészét, nem reprezentálják a teljes gazdasági struktúrát, továbbá az összeírásokban szereplő változók közvetlenül, átalakítás vagy (át)értelmezés nélkül nem is alkalmasak a terhek, az életminőség vagy fejlettség bemutatására (nem ez lévén az eredeti összeírások célja). Ezek a forrásadottságok olyan módszertani kihívást jelentenek, amelyekkel a vizsgálat során meg kellett küzdenünk. A számításokat többször újra kellett futtatni, mert gyakran utólag derült ki, hogy egyik-másik indikátor mégsem alkalmas a céljainkra, s nem azt méri, amire neve alapján következtetni lehet. A többéves adatrögzítés során néha új és jobb indikátorok kerültek elő, melyeket utólag kellett integrálni. Ez persze a végeredményt is befolyásolta. Mindez nem az egyedi indikátorok térképre vitelénél jelentett problémát, hanem az egyedi indikátorokból a fejlettség méréséhez konstruált kompozit mutató kapcsán okozott nehézséget. Mivel a kompozit térképen csak a szelektált indikátorok közös

[189] A statisztikai elemzés korlátaira jó példa korreláció használhatóságának peremfeltétele. Egyfelől a korrelációs vizsgálattal nem igazolható az ok-okozati kapcsolat megléte két tényező között. Másfelől az alacsony korreláció pedig nem jelenti a kapcsolat hiányát, csak azt, hogy a kapcsolat nem lineáris, tehát exponenciális, logaritmikus, stb. összefüggés még lehetséges (akár erős is!). Ezeket kétváltozós diagramon egyszerű (nemlineáris) regresszió segítségével ábrázolhatjuk. Szintén lehet alacsony a korrelációs koefficiens, ha a jelenség területi sajátosságokat mutat (pl. ha a Dunántúlon erős a kapcsolat a két jelenség között, de másutt nem, akkor országosan is alacsony a korreláció), vagy egyéb alcsoport szerint mutat eltérő összefüggést (pl. egyik felekezet esetében fennáll, a másik esetében nincs korreláció), vagy az egyik változó magas értékénél a másik is magas értéket vesz fel, de alacsony érték esetében már nem alacsony a másik értéke, stb. Éppen ezért fontos felhívni a figyelmet az eloszlásvizsgálatokra és a részhalmazok (területi és társadalmi alapon elkülönített alkategóriák) vizsgálatára, mellyel ez a mű is kísérletezik.

[190] Vizsgálataink során az extrém értékeket szűrtük (hisztogramon ábrázolva az egyes indikátorok eloszlását az extremitások jelenléte felfedezhető) és a biztonság kedvéért az első és utolsó 5–5 település értékeit automatikusan elhagytuk a statisztikai vizsgálatok futtatása előtt.

[191] A „kevés x kevés–sok" matematikailag nem elvégezhető művelet, ellenben a 2 x 2–5 igen. A kompozit indikátorok megkerülhetetlenek (persze mind a dimenziószám, mind alkotóik súlya módszertani megfontolások függvénye lehet), ha nincs direkt mérőszáma a fejlettségnek (még akkor is, ha a fejlettség dimenzióit tematikusan, külön ábrázoljuk).

településeinek halmaza jelenik meg, így a végeredmény sokszor értelmezhetetlen (hiányos, lyukas) képet adott, így az adathiányok miatt a fejlettségre vonatkozó koncepciót többször is módosítani kellett. Bizonyos indikátorok esetében többféle proxy változó alkalmazása is lehetséges volt, amelyek szelekciója ugyancsak növelte a vizsgálatok időtartamát. Így például a népességnövekedést vagy a zselléresedést többféle módon is meg lehetett közelíteni.[192]

A kor forrásaiból kinyerhető adatok interpretációja szintén nem problémamentes. Thirring Gusztáv,[193] Faragó Tamás, Fónagy Zoltán, Szántay Antal, Barta János, Papp Klára kutatásai vagy különösen Tóth Zoltán monográfiája[194] után érdemben nem sokat tudunk hozzátenni a problémakör vizsgálatához, hiszen az 1720-as, 1785-ös és 1767-es adatsorok esetében kiadott dokumentumokkal dolgoztunk.[195] Mégis érdemes röviden áttekinteni a problémákat, hiszen forráskritika és a változók megfelelő interpretációja nélkül az indikátorszelekció során tévútra juthatunk. A geográfiában alkalmazott indikátorok explicitek, és – különösen a jelenkort célzó vizsgálatok esetében – sem értelmezésük, sem a proxy változók előállítása nem okoz különösebb gondot. Ezzel szemben a történeti forrásokban használt kategóriák nem feltétlenül ekvivalensek azzal, amit a köznyelv ma ért alattuk, és nem is párhuzamosíthatók problémamentesen a mai indikátorokkal. Ráadásul jóval kevesebb mutató érhető el nagy területre, így a proxy változók szerepe is nagyobb. (Mindez indokolja a hasonló módon kivitelezett 19–20. századi vizsgálat külön kötetbe rendezését).

Hasonló a gond magával a fejlettség fogalmával, melynek mai értelmezése nem feltétlenül esik egybe a 18. századi elképzelésekkel. Így a fejlettséget befolyásoló indikátorok kiválasztásánál eleve dilemmát jelent, hogy melyik vonatkoztatási rendszert használjuk a kettő közül. A vizsgálataink során felhasznált források nem a fejlettség és regionális eltéréseinek felmérése céljából készültek, ebből következően nem feltétlenül olyan adatokat tartalmaznak, melyek megkönnyítenék az ez irányú vizsgálatok lefolytatását, hiszen ennek módszertanát a 20. századi adatstruktúrákhoz fejlesztették ki.[196] Az általunk adatbázisba integrált településszintű felmérések[197] nem a gazdasági erő egészének számbavételét célozták,[198] és a társadalom és az országterület egészét sem fedték le. A felhasznált 18. századi forrásanyag főként az elit szemléletét tükrözi,[199] és ez is korlátozza a levonható következtetések érvényességét.

---

[192] Az utóbbi esetben például döntést kellett hozni, hogy a II. József-i népszámlálásból az egész országra elérhető „paraszt" kategóriát vagy az 1786-os úrbéri összesítés „telkes jobbágy" kategóriáját használjuk a teljes népességhez viszonyítva. Ez utóbbi fogalmilag pontosabb, de Erdélyre nem volt elérhető a korból.

[193] Thirring 1938.

[194] Tóth 2015.

[195] Acsády 1896 (kiegészítve az Adatbázisok online felületén publikált, nyomásra és termelékenységre vonatkozó adatokkal); Népszámlálás 1960; II. József 1996; Pótlás 1975; Fónagy 2013; *Lexicon locorum* 1920; Vályi 1796. Noha eredeti forrásokat is használtunk az 1786-os vizsgálatokhoz („kancelláriai" összesítés: MNL OL, A 39: A Magyar Kancelláriai Levéltár, Acta Generalia 3688/1786. és MNL OL, F 51: Erdélyi országos kormányhatósági levéltárak, Gubernium Transylvanicum levéltára 13. sz. – 19. sz.), az 1786-os úrbéri összeírás esetében pár száz településnevet nem sikerült kiolvasni-azonosítani, így autentikus forrásismeretről beszélni részünkről tévedés lenne. Az 1828-as összeírás pedig csak a közelmúltban került fel az AOL portáljára, így integrálása adatbázisunkba a kötet megjelenéséig nem történt meg.

[196] Vö. Beluszky–Sikos T. 1982, 2007; Nemes Nagy 1987, 2005, 2009. A periferikus területek lehatárolásának gyakorlatára Magyarországon lásd: Pénzes 2014a, 2014b összefoglalóját.

[197] Megyei léptékű vizsgálatok (Faragó 1996, 2005; Benda 1973; térképen: Thirring 1938) korábban is léteztek e korra vonatkozóan.

[198] Az allódiumok kimaradtak, az állatállomány és az ipari termelés szintén. A felmérések zömmel az adózási (1786, 1720) és sorozási potenciál (népszámlálás) számbavételét célozták meg (Szántay 2014b).

[199] Ami az összeállítást illeti. Tartalmi viszonyaiba viszont a megkérdezett lakosság is beleszólt, hiszen a jobbágyoknak érdekük volt a telki állomány eltitkolása, ha ez kevesebb adót jelentett, márpedig a portális adózás feladásának éppen az

A regionális egyenlőtlenségek 18. századi rekonstrukciójának egyik peremfeltétele tehát statisztikai: szükséges a nagy elemszám, a társadalom széles körű reprezentáltsága és a területi kiterjedés teljessége mellett a területileg egyenletes eloszlás is (különösen a kieső adatok tekintetében). A második peremfeltétel-típus az interpretálhatóság: ez magában foglalja a mértékegységek azonosíthatóságát-átválthatóságát és azt, hogy a mért jelenség vagy kategória egyértelműen értelmezhető és kiértékelhető (esetleg mai fogalmakkal párhuzamosítható) legyen társadalmi–gazdasági aspektusból.[200]

Az értekezés az 1720-as és 1780-as (I. rész), az 1880-as és az 1910-es (II. rész) időmetszetet vizsgálja hasonló módszerekkel településsoros adatok statisztikai elemzésén keresztül. Ezt egészíti ki Erdély 1750-es külön vizsgálata (I. kötet), valamint az 1910 utáni állapotok vázlatos elemzése az 1930-as és 2010-es helyzetre fókuszálva Rónai András atlasza, illetve jelenkori statisztikai kiadványok alapján, továbbá az 1785-1910 közötti és 1330–2010 közötti longue durée változások ívét felrajzoló fejezet (II. kötet 7–8. fejezet). A nem területi entitásokon alapuló (nem regionális jellegű) vizsgálatok mindkét kötetben önálló (rész)fejezetet alkotnak.

Az időmetszeteket elemző fejezetek felépítése hasonló: a források részletes kritikai elemzése, az indikátorként szóba jövő változók tartalmának értelmezése az egyes fejezetek elején található – a korábbi eredmények és problémáik áttekintésével együtt. A változók értelmezését, az indikátorok alapváltozókból történő kialakítását és egyedi mintázatuk (térképi) vizsgálatát az indikátorok megszűrése követi a fejlettségi vizsgálatok és a hasonlósági (klaszter) vizsgálatok szempontjait figyelembe véve. Az indikátorok közti belső kapcsolatrendszer feltárására korrelációs mátrixot (esetenként parciális korreláció számításával) használtunk, ennek alapján a dimenzióredukció, a független változók azonosítása PCA segítségével történt.[201] A kompozit indikátor előállítása előtt az egyes változókat normalizáltuk, 0–1 között újraosztályozva értékeiket, majd aggregáltuk őket. Mivel fontos volt eredményeink megbízhatósága (a cél stabilan azonosítható centrumok és perifériák azonosítása) ezért több módszert is alkalmaztunk. A fejlettséget okozó és azt tükröző indikátorok elkülönítésére (és az utóbbiak kiszűrésére) SEM-módszert alkalmaztunk, továbbá az egyedi indikátorok elemzése során az overlay módszert is felhasználtuk (a mozaikosság elkerülése érdekében az egyedi indikátorértékek újraosztályzásával). A módszereket vizuálisan és korrelációsan is összevetettük.

A fejlettségi régiók kirajzolását követte a regionális differenciák egy másik dimenzió szerinti kiértékelése, a történeti tájak (hasonlósági régiók) klaszteranalízis segítségével történő lehatárolása. Ennek megbízhatósági elemzése diszkriminancia-analízis segítségével történt, majd a csoportok adottságainak deskriptív elemzése következett a distinktív tényezők azonosítása érdekében,

---

volt a lényege, hogy a földnagyság és minőség arányában fizessék az állami adót. (A jobbágyföldek eltitkolása a földesúrnak viszont 1767 után kevesebb robotot jelentett, tehát nem feltétlenül egyezett úr és úrbéres érdeke. Abban az esetben pedig, ha a birtokos növelni akarta allódiumát, kifejezetten hasznos volt a jobbágyok hazugsága, hiszen utána volt jogalapja a dokumentumhoz képest mutatkozó földtöbblet elvonásának, hiszen a jobbágy lényegében adócsalást követett el az alacsonyabb földnagyság bemondásával.) Trócsányi 1966: 17.

[200] Erre jó példa, hogy az összeírásokban szereplő állami adó a gazdaság fejlettségének mérőszáma-e, vagy inkább a depriváció indikátora, milyen kapcsolatban van más indikátorok értékével (ez segít az előbbi eldöntésében), s a korban hogyan interpretálták.

[201] A PCA-t többször futtatva az egyidejűleg magas KMO és variancia-értéket eredményező verziók mellett döntöttünk a faktorok számának meghatározásakor. Ha a KMO-érték nem érte el a 0,75-öt, akkor nem az így keletkezett factor score-értékek súlyozott összegét használtuk fel a kompozit indikátor előállításához, hanem az egyes faktorokkal legerősebben korreláló 2–2 indikátor értékeit vettük alapul.

csoportátlag és csoportszórás számításával (a kettő hányadosával a belső egyenlőtlenségek is vizsgálhatók). A csoportok közi különbségek szignifikánsságát 2-mintás t-próbával ellenőriztük.

A legfejletlenebb települések azonosítása és jellegzetességeik iméntihez hasonló módon történt. Önálló részfejezetben került sor a nem kvantifikálható (kvalitatív) változók csoportjaira jellemző indikátorértékek kiértékelésére is és a nem területalapú, hanem egyéb ismérvek alapján kialakított csoportok sajátosságainak és különbségeinek ismertetésére a szórás, átlag, és Hoover-index segítségével. A kompozit fejlettségi indikátorok kialakításába be nem vont változók súlyát több esetben regresszió-analízissel vizsgáltuk. A dolgozat során a relációs adatbázisban tárolt adataink statisztikai és vizuális kiértékeléshez, az adatsorok újrakódolásához SPSS és ArcGIS 4.2-es szoftvereket használtunk.

A részletes elemzés előtt célszerű általánosságban kitekinteni a felhasználandó adatok jellegére, vonatkoztatási körére, problémáira. Az összeírásokban feltüntetett fogalmak értelmezése, mai fogalmakra való konvertálhatósága, a céljainknak megfelelő indikátorok kialakítása az alapváltozók számtalan kombinációjából ugyanis nem magától értetődő (pl. egy család átlagos mérete vagy az egy lakóházra jutó lélekszám sem tartalmában, sem értelmezésében nem ugyanaz),[202] és a szelekció számos csapdát rejt.

Jó példa eltérő fogalomhasználatból fakadó rekonstrukciós nehézségekre az 1750-es erdélyi összeírás összevetése az országos összeírásokkal. Az 1750-es összeírás közli az adófizető családok, adó alól felmentettek számát és a mások földjén dolgozók számát. Ez utóbbi kettő kategória nem ekvivalens, és a magyarországi terminológiának sem felel meg. Magyarországi analógiát keresve legfeljebb a házatlan zsellér[203] tekinthető adómentesnek – az 1786-os kancelláriai összesítés alapján, de ez sem általánosítható a században,[204] – a mások földjén dolgozók erdélyi kategóriája pedig vagy a házatlan zsellérekkel ekvivalens (de akkor az előbbi, adómentesség alapján történő azonosítás nem tartható), vagy a házas és házatlan zsellérek összességét jelentheti (persze nem szükségszerű, hogy egy zsellér földből éljen, tehát ez a párhuzam is erőltetett). Így az 1750-es erdélyi adatsor kombinációja a későbbi, 1786-os adatsorral, abból a célból, hogy az 1910-es országterület egészéről képet kapjunk,[205] problémás nemcsak az időbeli különbség, de az eltérő fogalomhasználat miatt is.[206] Erre álljon itt egy véletlenszerű példa *(1.3. táblázat)*:

1.3. táblázat. Példa az eltérő fogalomhasználatból fakadó létszámrekonstrukciós nehézségekre

	1785-ös népszámlálás		1750-es összeírás		
Település	paraszt (+ örököse)	zsellér	adózó család	felmentve	mások földjén dolgozik
Guraszáda	24 (+24)	115	140	17	41
Sellemberk	104 (+71)	57	125	38	107

[202] Ugyanígy más az egy összeírtra jutó föld, vagy az egy jobbágyra jutó föld, vagy az egy úrbéresre jutó föld nagysága.

[203] A *subinquilinus* kategóriát a következőkben ezzel a nem feltétlenül szerencsés kifejezéssel adjuk vissza.

[204] Földje után nem fizetett állami adót, de háza után már igen. Papp (2005a: 166.) szerint az átmenetileg nehéz helyzetbe jutott, és így adó alóli felmentett személyeket is zsellérnek tekintették (az 1750-es erdélyi összeírás adó alól felmentett családjait is megkíséreltük zsellérként értelmezni, de helyesebb szegénynek tekinteni őket. A kettő nem ekvivalens).

[205] Az 1767-es úrbérrendezés adatait összegző 1786-os kancelláriai összesítés Erdélyt nem tartalmazza. Erdélyre vonatkozóan e korból szintén volt összeírás, de ez területileg hiányosan maradt fenn, ezért az adatbázisunkba sem került be. MNL OL, F 51 Erdélyi országos kormányhatósági levéltárak, Gubernium Transylvanicum levéltára (13. sz.–19. sz.), 1785/86-i úrbéri összeírás (1785–1786).

[206] Más kérdés, hogy az erdélyi összeírás kategóriái jobban közelítik a deklasszáltakat, mint a népszámlálás vagy az 1786-os összesítés kategóriái. Látni fogjuk a későbbiekben, hogy a zsellér nem azonos a deklasszálttal, az 1785-ös népszámlálási zsellér kategória pedig valójában nem is a jogilag zsellér népességet takarja.

De a helyzet akkor sem feltétlenül jobb, ha a két összeírás közel egykorú. Az 1785-ös népszámlálásban található paraszt (és örököse) kategória azonosítása szintén nehézkes, és ez sem mindig felel meg a telkes jobbágynak (1786: „kancelláriai összesítés"). Álljon erre példaként Lipova és Hidegség összevetése *(1.4. táblázat)*, ellenpéldaként pedig (ahol a két összeírás adatai harmonikusabbak) Hidegség és (Vas)Doroszló adatainak összehasonlítása ugyanazon adatsorból. A zsellérek számában mutatkozó feltűnő eltérések azzal magyarázhatók, hogy a népszámlálás során használt zsellérfogalom nem ekvivalens az úrbérrendezés során alkalmazott jogi kategóriával.

1.4. táblázat. Példa az eltérő fogalomhasználatból fakadó létszámrekonstrukciós nehézségekre azonos időpontra vonatkozó összeírásokban

	1785-ös népszámlálás*		1786-os kancelláriai összesítés*		
Település	paraszt (+ örököse)	zsellér	telkes jobbágy	házas zsellér	házatlan zsellér
Lipova – Lippó (Baranya)	89 (+73)	49	50	6	2
Hidegség (Sopron)	26 (+23)	56	26	25	4
Doroszló (Vas)	50 (+49)	32	58	13	3

*A következőkben a két évszámot technikailag a népszámlálási és az úrbéri adatsor elkülönítésére használjuk

Ugyanez érvényes az egymáshoz időben szintén közeli 1715-ös, 1720-as és 1728-as adóösszeírások eredményei kapcsán, melyeket Perjés Géza elemzett, megállapítva, hogy óriási különbségek mérhetők az összevethető 10 vármegye alapján *(1.5. táblázat)*, és hogy az 1728-as a legkimunkáltabb és legpontosabb, de sajnos csak 13 vármegyére maradt fent.[207] Így az 1720-as összeírást kellett használnunk, noha itt az indikátorok száma is kevesebb, és a zsellérek aránya is alábecsült[208] (a problémákról lásd részletesen a *2. fejezet*et).

1.5. táblázat. A három 18. század eleji összeírás összesített eredményei a mindhárom összeírásban előforduló 10 vármegye adatai alapján

Év	Háztartás (db)	Ebből jobbágy	Zsellér	Összes úrbéres	Egyéb
1715	35 392	68,4%	17,4% (6158)	85,8%	14% (4955)
1720	45 317	76,2%	13,6% (6163)	89,8%	8,8% (3988)
1728	69 182	68,8%	24,4% (16880!)	93,2%	4,8% (3320)

Év	Szántó, köböl	Összeírt szántó, 1715 = 100%	Háztartások száma / település	Háztartások számának változása, (1715 = 100%)	1 háztartásra jutó átlagos úrbéri szántó-terület, köböl
1715	268 085	100	18	100	7,6
1720	396 906	148	20	128	8,8
1728	537 743	201	38	195	7,8

Forrás: Perjés 1968: 1040–1044.

[207] Perjés 1968. Ebből Gömör és Csongrád vármegye tábláit ő sem digitalizálta, Zólyom neve egy dobozon ugyan szerepel, de az anyag nem kutatható 2023-ban.

[208] Noha itt az látszik, hogy a zsellérek száma a 10 megyében alig mutat különbséget az 1715-ös és 1720-as összeírás során, de az 1728-astól eltért az érték, mert a subinquilinus réteget nem írták össze 1720-ban.

1.6 táblázat. Az 1720-as *Regnicolaris conscriptio* fejlettségi és hasonlósági vizsgálatokban felhasznált indikátorai és a kinyerésük során felmerült problémák[209]

Indikátorok (zárójelben a településszám), 1720	Problémák, értelmezésük
Zsellér/összeírt (9558)	Nincs különbségtétel a zsellérek típusai között, míg 1728-ban igen, 1786-ban szintén. Az II. Józsefnél szereplő zsellér kategória nem ekvivalens az ittenivel. Az összeírtak nem tartalmazzák az összes családfőt, ellenben társadalmi kategóriáit tekintve szélesebb, mint az úrbéri népesség összeírása, így összevetésük más korok összeírásaival nehézkes.
Szántó/telkes jobbágy (7892)	Három megyéből a telkes jobbágyok száma hiányzik, így vizualizálás során a szántó/összeírt, statisztikai elemzésekben a szántó/telkes jobbágy kategóriát használjuk. Több településről a szántó is hiányzik, így a két változó hányadosa csak 7900 értelmezhető esetet ad, szemben a várható 9600-zal. A szántóba beletartozik a szintén (esetlegesen) közölt, nem adózó irtásszántó is, de ennek zsellérek is lehetettek művelői, tehát a hányados e szempontból is torzít egy kicsit.
Jobbágy/összeírt	Az összeírtak nem terjednek ki minden társadalmi rétegre, s a hiányzó csoportok %-os nagyságától függően a jobbágyok aránya sem a tényleges társadalmi arányukat mutatja. A zsellérek nem kerültek külön indikátorként bevonásra, mert Faragó szerint 1720-ban sokukat nem írták össze, a hiányok 1715-ös adatokkal való feltöltése pedig egyedi elbírálást igényelt volna minden település esetében, ami óriási munkaigény. A kimaradt zsellérek miatt az összeírtak száma sem azonos az úrbéresek számával, mint 1786-ban a kancelláriai összesítés esetében.
Telkes jobbágyok arányának differenciája 1784 – 1720 (9073)	A fenti miatt e kategória sem pontos. A két évszám eltérő vonatkoztatási rendszere miatt (1720-ban összeírtak vannak, hiányosan, a népszámlálás során viszont a jobbágyok aránya az összlakossághoz mérhető) a kapott értékek sem abszolút számértékek. Tovább nehezíti a helyzetet, hogy a népszámlálásban „parasztok" kategória szerepelt, amelyet ugyan általánosságban a telkes jobbággyal azonosítunk, de az 1786-os kancelláriai összesítéssel való összevetés (ahol a telkes jobbágy fogalmat használják) rámutat arra, hogy ez korántsem mindig igaz. Ha pedig az 1786-os adatokhoz fordulunk, akkor le kell mondanunk az indikátor kiszámításáról Erdélyben, ahol nem volt úrbérrendezés 1767 után. Az 1786-os telkes jobbágy kategória ugyan kombinálható a népszámlálás lélekszámával, így a jobbágyok aránya a teljes társadalomból kiszámítható, de ez megint az eltérő viszonyítási alap problematikáját veti fel 1720-szal összevetve. A népesség helyett használható az úrbéres népesség száma is, azonban ez sem azonos az 1720-as összeírtak kategóriájával (noha közelebb áll hozzá nagyságrendileg). Az eltérő évkör miatt pedig több településen csak az egyik év adata van meg, így 9000-re csökken az értelmezhető esetszám a népszámlálási adatok, 8000 alá a kancelláriai összeírás jobbágyfogalmának használatakor. A táblázatokban szereplő számértékek a két időpont eltérő viszonyítási alapja miatt csak egymáshoz viszonyítva mérvadók, nem a változás tényleges nagyságát adják meg.
Nemesek aránya	1720-ban zömmel a jobbágytelken ülő nemeseket írták össze, tehát a csoport szegényebbik felét (de ezt sem teljesen, mert a kuriális falvakat nem írták össze tételesen 1720-ban, ezért az 1715-ös összeírásból is emeltünk át adatokat a nemességre vonatkozóan), tehát a csoportra tett kijelentések is csak így értelmezhetők.

[209] Hogy melyik indikátor milyen társadalmi–gazdasági folyamatot reprezentál, és milyen irányba módosítja a fejlettséget, azt lásd később az egyes fejezetek elemzéseinél.

Polgárok aránya (9558)	Nemcsak városokban, hanem falvakban is akad elvétve egy-egy polgári jogállású személy.
Szabadosok és taksások aránya (9558)	A Székelyföldön kiemelkedő arányuk miatt erősen torz területi képet ad, valójában több, eltérő eredetű és jogállású elem ötvözéséről van szó e fogalomnál. (Pl. rögzített kötelezettségű szabad menetelű jobbágyot is illettek e névvel).
Rét / telkes jobbágy (9558)	Lásd a szántónál elmondottakat. Hiányosabb adatsor, ellenben az állattartásra ez az egyetlen indikátor utal, mivel a közös haszonvételek közé sorolt legelőket (és az erdőket) nem írták össze, csak az úrbéri állományt.
Nyomások száma	Erdély hiányzik; az azonos településnevek és a jellegtelen járásnevek (első, alsó vagy éppen a szolgabíró neve) miatt néhány száz település beazonosítása nem volt sikeres az „Adatbázisok online” adatállományából, így csak 7000 adat van.
Termékenység	Erdély hiányzik, a nyomás is néha (vagy fordítva), így ha mindkét indikátort bevonjuk a vizsgálatba, akkor 6500 alá csökken az 1720-ban vizsgálható esetszám, ami ugyan jobb, mint az 1728-ból rendelkezésre álló kb. 2250 beazonosítható település,[210] viszont ez utóbbi korból jóval több az indikátor.[211]

1.7. táblázat. A 18. század végi vizsgálatokhoz használt főbb numerikus és nem numerikus indikátorok értelmezése és használatuk (relevanciájuk) sajátosságai[212]

Indikátorok 1770–1796 között	**Problémák, értelmezésük**
Domináns nyelv	A *Lexicon locorum* 1773-as és Vályi 1796-os adatainak egyesítése sem teszi lehetővé az erdélyi viszonyok rekonstrukcióját. Ellenben a vegyes lakosságú települések gyakoribb jelzésével (főleg Vályinál) nagyobb a csoportok száma. A kapott kép természetesen eltér, ha Vályi hiátusait pótoljuk a *Lexicon locorum*mal, vagy ha az utóbbi hiányait Vályi adataival. A fogalomhasználat is eltér kissé (hiszen az etnikumok latin neve többféleképpen adható vissza a mai nyelvezetben), de a vizsgálat során a Vályi által a korban használt magyar megfelelőket használtuk.
Domináns vallás	A *Lexicon locorum* és Vályi adatainak egyesítése sem teszi lehetővé az erdélyi viszonyok rekonstrukcióját. Ellenben a vegyes vallású települések gyakoribb jelzésével (főleg Vályinál) nagyobb a csoportok száma. A kapott kép természetesen eltér, ha Vályi hiátusait pótoljuk a *Lexicon locorum*mal, vagy ha az utóbbi hiányait Vályi adataival. Különösen amiatt, mert Vályinál már szép számmal szerepelnek a Rómához csatlakozó ortodoxok önálló kategóriaként, ezzel szemben az 1770-es években számuk még elenyésző.
Birtokos	A nagy esetszám miatt szükség volt cím és birtokméret és jogállás alapján történő újrakódolásukra, mely az 1000 felüli értékről kb. 20-ra vitte le a kategóriák számát. Külön kódolásra kerültek a családnevek is, így az egyes kategóriákon belül (pl. 10

[210] Nyomás- és hozamadatok ugyanis ekkor is rendelkezésre állnak.

[211] Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL), Központi Statisztikai Hivatal, Iratgyűjtemények (volt F iratgyűjtemény) (1701–1996), XXXII-23-j-12, 31–85. doboz. Az 1728-as adóösszeírás feldolgozásának anyaga (Perjés Géza ajándéka, áthelyezve a KSH-ból, 2022-ben rendezés alatt). Perjés 1978 és 1979.

[212] Tehát a népszámlálás és az ún. kancelláriai összesítésből kinyert numerikus és csoportképző indikátorokat találjuk itt. Hogy melyik indikátor milyen társadalmi–gazdasági folyamatot reprezentál, és milyen irányba módosítja a fejlettséget, azt lásd később az egyes fejezetek elemzéseinél. Itt a vizsgálatokban használt indikátorok, proxy változók felhasználhatóságának korlátai állnak a fókuszban.
A továbbiakban az 1785-ös évszámmal a népszámlálás, 1786-os évszámmal a kancelláriai összesítésre utalunk (mivel a népszámlálás 1784–1787 között elhúzódott, illetve egyes megyékből több adatsor is ismert, ezért az évszám önmagában nem lenne megkülönböztető jellegű).

	ezer hold feletti világi nagybirtok) is lehet disztingválni. A népszámlálás és Vályi adatainak egyesítése sem teszi lehetővé az erdélyi viszonyok rekonstrukcióját. A két adathalmazban változások is vannak (sok szerzetesrendi birtok a Kamaráé lett).
Jogállás	1720 és 1785 mellett erre vonatkozóan találunk adatot az 1770-es évekből is (*Lexicon locorum*, Fónagy 2013). Ez lehetővé tette a jogállásváltozás rögzítését is, ami mintegy 200 „billegő" mezőváros adatainak külön értékelését is lehetővé tette.
Piactól való távolság	Vályi alapján 1796-ból, azzal a premisszával, hogy ahol Vályi nem jelölt piacot, piactól való távolságot, ott nem is feltételeztük a piacozást (ami nyilván nem maradéktalanul pontos, hiszen Vályi nem minden esetben volt szisztematikus). A piactól való távolság alapján öt csoportba osztottuk a településeket.
Földminőség	Az 1786-os kancelláriai összesítésben található adatok Erdélyt nem tartalmazzák. A minősítés főleg a szántóföldi művelésre vonatkozik, tehát pl. szőlőterület esetében csalóka. A teleknagyságra és így a dikák számára is befolyással volt, ennek ellenére nem minden esetben kizárólag a természetföldrajzi adottságok döntöttek, pl. Tolna megye szinte egységesen rossz besorolást kapott. Az 1786-os földminőség köszönőviszonyban sincs az 1720-as maghozamon alapuló termékenységgel (fordított skálázás – 1786-ban az 1. osztályú föld a legjobb), de Vályi (erősen hiányos) földminősítésével sem ekvivalens minden esetben, noha időben közelebb állnak, és jellegük is azonos.
Önálló egyházközség	A *Lexicon locorum*ból, így Erdély hiányzik; 0/1 típusú adat (ennél magasabb is lehet, ha több felekezet van jelen a településen).
Iskolamester	A *Lexicon locorum*ból, így Erdély hiányzik; 0/1 típusú adat, egyesítve az előzővel 0–3 intervallumon értelmezve „kulturális infrastrukturális" ellátottságként.
Telkes jobbágyok aránya (a lakosságból)	A népszámlálás „paraszt" kategóriáját „telkes jobbágyként" elfogadva az 1785-ös adatok is használhatók, de ekkor a teljes lakosság a viszonyítási alap, 1786-ban pedig vagy az összeírt úrbéresek arányában értelmezendő a %-os érték, vagy a népszámlálás összlakosságához kell viszonyítani, de ekkor Erdélyre nincs adat. Vizsgálatunk során az utóbbi eljárást használtuk, Erdélyt az előbbi eljárással integrálva az adathalmazhoz
Házatlan zsellérek aránya	1720-ban csak zsellér kategória van (*inquilinus*; a *subinquilinus*ok nélkül), a népszámlálásban szintén, de ráadásul ez jogilag (Szántay 2014a és 2014b, Thirring 1938) és vagyonilag sem homogén csoport (Benda 2008). Ezért a kancelláriai összesítés anyagát használtuk a *subinquilinus* csoport azonosításához (az úrbéres népességhez vagy az össznépességhez is mérhető). Erdély hiányzik, de az ottani összeírások sokszor egyébként sem tartalmazzák az apjukkal egy kenyéren élő felnőtt fiak számát.
Egy úrbéresre jutó szőlőterület	Kapásban megadva, amit egyhatod magyar holdként, 200 négyszögöllel számítottuk. Mivel a kancelláriai anyagban szerepel, így Erdélyre nincs adat. A telkes jobbágyok, házas zsellérek és házatlan zsellérek egyaránt benne foglaltatnak a kategóriában. Egyébként termőhelyi adottságok miatt igen sok település esetében 0-s érték mérhető.
Egy telkes jobbágyra jutó szántó (m. hold)	A kancelláriai anyagból, köblös földben (vetőmagszükséglet alapján) megadva, magyar holddal ekvivalensnek tekintve, 1200 négyszögöllel számolva, noha a 18. század végén a Lajtán túl már használták a kataszteri holdat, ami 1600 négyszögöl. Az irtásföldet és a pótlást, de a beltelket is át- és beleszámoltuk a mutató értékeibe – ez utóbbiak miatt az 1720-as adatokkal való összevetés nem zökkenőmentes, de magát az 1720-as összeírást sem lehet teljesnek tekinteni. Erdélyre nem számítható.
Gyerekek (12 év alatt) aránya a lakosságból	II. József népszámlálásának eme kategóriája nem használható demográfiai értelemben, mert az 1–12 és 13–17 évesek kategóriájában nincsenek benne a nemesek fiai, továbbá a „parasztok és polgárok örököseinek" azon halmaza, akik még nem nagykorúak, de majd továbbviszik az apa tevékenységét (pl. öröklik a jobbágytelket, csak kiskorúak). Így e halmaz inkább a majdani sorozhatók körét adja meg. A fejlettségi vizsgálatokba bizonytalan értelmezhetősége miatt nem

	került be (nem tudni, hogy a sok vagy kevés gyerek utal-e nagyobb fejlettségre, de jelen esetben az indikátor nem is ezt mutatja), de a klaszteranalízisbe igen.
Egy úrbéresre jutó adó (Ft)	Direkt állami adó (hadiadó). Ismeretlen az adóalap összetétele, ti. nem tudni, hány %-a nem földművelésből származik. Értéke több megyében hiányzik, ellenben Erdélyre az 1750-es összeírás adóértéke alapján közelítő érték adható (amennyiben a népszámlálás „paraszt" kategóriáját vagy az 1750-es összeírás adózó családfő és nem adózó családfő kategóriáját használjuk. Amellett, hogy eltérő időszakot kombinálunk össze, a viszonyítási alap is eltér Erdélyben és Magyarországon, tehát az eredmény fenntartásokkal kezelendő.
Idegenek aránya a lakosságból	Nem teljesen a mai értelemben értendő, mert II. József idején 10 év helyben lakás után helyinek minősült a bevándorló. A teljes lakossághoz mértük, ami nem valós értéket ad, hiszen pl. a szüleikkel érkező „migráns" gyerekek halmaza kimarad a viszonyítási alapból. Azaz a mutató csak az adott időben jellemző területi mintázat sajátosságainak kimutatására alkalmas, a későbbi korok értékeivel nem összevethetők az itt mért értékek (csak akkor, ha a felnőttekre/ mai keresőkre szűkítjük a halmazokat).
Távollevők aránya a lakosságból	Az elvándoroltak, peregrináción levők, ideiglenesen távollevők mellett a katonának elvittek is beleértendők. A teljes lakossághoz mértük, ami nem valós értéket ad, hiszen pl. a szüleikkel távozó gyerekek halmaza kimarad a viszonyítási alapból. Azaz a mutató csak az adott időben jellemző területi mintázat sajátosságainak kimutatására alkalmas, a későbbi korok értékeivel nem összevethetők az itt mért értékek (csak ha a felnőttek/keresők körében vizsgálódunk).
Család létszáma	Kiszámítható az egész országra a népszámlálás alapján, de az egy házra jutó lakosságszám szintúgy. Ez viszont nemcsak a családhoz, hanem a „háztartáshoz" tartozó egyéb személyzetet is magában foglalja (béresek, zsellérek, szolgálók, stb.). Az egy házra jutó lakosságszám tehát nem ekvivalens a családmérettel, hiszen az 1 ház = 1 család sem áll fenn 1780-ban a statisztikai adatok alapján.
Egy házra jutó családok száma	Kétértelmű indikátor, hiszen a városokban gyakori volt, hogy egy házban több család lakott, míg vidéken a gazda munkaerőigényét vagy tehetősségét mutatta, ha valakit befogadott házába. Vidéken azonban egyfajta zselléresedési mérőszámnak is használható, s szemben a kancelláriai összeírások házatlan zselléreivel, így az egész országra számítható, továbbá proxyként használható a zsellér/család index helyett, mivel a népszámlálás zsellér kategóriája nem azonos az úrbéri összeírások során használt fogalommal.
Természetbeni ajándékok korrigált, kumulált értéke egy földművesre (úrbéresre) (Ft)	Az összevont indikátor hátránya, hogy csak lokális piaci árak (Debrecen környéke) alapján sikerült az ország egészére aggregálni a számos, eltérő mértékegységben kifejezett szolgáltatást (zsír, fonal, tojás, tyúk, fa… – nem tartozik ide a kilenced természetben való megváltása). Bár telekméret alapján szabták meg a természetbeni ajándékok értékét, ennek alapértéke a földesúrtól függött, ezért viszonylag nagy diverzitást mutatott azonos átlagos telekmérettel rendelkező falvak esetében is. Mivel az 1786-os összeírás tartalmazza az indikátort, így Erdélyre nincs adatunk.
Gyalognapban kifejezett robot nagysága egy úrbéresre	Mivel az 1786-os összeírás tartalmazza, így Erdélyre nincs adatunk. Az összeírás azonban némiképp félrevezető, mert külön feltünteti az igásnapokat, majd egy újabb rovatban a gyalognapokat, valójában azonban ez utóbbi tartalmazza a gyalognapra konvertált igásnapokat és a gyalognapokat egyaránt. A robotteher a kancelláriai összesítésben mindig a teleknagyság alapján számolt elvi érték, tehát településszinten az egy főre jutó robotterhet kizárólag a lakosság belső differenciáltsága befolyásolja (ahol sok a zsellér, ott alacsonyabb a robotteher). Éppen ezért inkább szociális, mint ökonometriai mutatóként kell értékelni. A kilenced robottal történő megváltása módosíthatja értékét (ezt azonban nem integráltuk e mutatóba, hanem megmaradt külön indikátornak – ahol a kilencedet robottal váltják meg, ott vagy nincs pénze/piaca a parasztságnak, vagy nagy az

	allódium szerepe, vagy szimplán ez a leginkább kifizetődő a jobbágy számára, ami azt is jelenti, hogy a robotmunka nem lehetett túl intenzív).
Nemesek aránya (a családok számához mérve)	Szemben az 1720-as adatokkal, ez gyakorlatilag minden nemes férfit tömörít (a kiskorúakat is). Ebből következően a két kategória nem összevethető, hiszen itt arisztokraták, középnemesek is számba vétettek. A viszonylag kis lakosságarányos érték miatt a családok számához viszonyítottuk a nemesek számát, tehát a kapott százalékértékek nem a valódi lakosságarányos helyzetet tükrözik (mivel a nemesek közé nem csak felnőttek kerültek). Az egész országra mérhető.
Polgárok aránya (a családok számához mérve)	Hasonlóképpen a nemességhez, itt sem a lakosságszámhoz viszonyítottunk a várhatóan alacsony értékek miatt, hanem a terjedelem és a nagyságrend növelése érdekében a családok számához viszonyítottunk. Itt azonban gyermekkorúak jóval kisebb eséllyel szerepelnek, mint a nemességnél. Az egész országra adatolható, de a „polgár" kategória megtévesztő, mert a falusi kézműveseket is itt írták össze.

A fejlettségi és hasonlósági vizsgálataink során felhasználható indikátorokat és a velük kapcsolatos meggondolásokat az *1.6–1.9. táblázat* tartalmazza. Ezeken kívül számos, jellegét tekintve lényeges regionális diverzitást nem mutató, így sem csoportképző, sem fejlettségi vizsgálatban nem használható (esetleg nem is egy tényezőre visszavezethető, hanem multikauzális) indikátor is kiszűrhető az imént említett összeírásokból (pl. nőtlen férfiak aránya), amelyeket negligáltunk. Ugyanígy tettünk néhány magyarázó indikátorral (mint pl. az „elsődleges fogyatkozások" Vályi szerint), melyek a kvantitatív földminőség részletesebb, kvalitatív megközelítését kínálják (vízhatás, erózió, rossz szőlő, sziklás talaj, áradás stb.), de éppen kvalitatív jellegük és viszonylag kis esetszámuk miatt nem használhatók (a földminőség kvantitatív értékeiben pedig tükröződnek ezek a fogyatkozások). Szintén nem vettünk be olyan indikátorokat (pl. a rét egy úrbéresre jutó nagysága 1786-ban), melyek nagyon redukálták volna az esetszámot, vagy egyenlőtlen területi eloszlást idéztek volna elő a vizualizálás során. (Ez utóbbi ugyanis nem teszi lehetővé a *longue durée* komparatív vizsgálatokhoz nélkülözhetetlen azonos területi alap előállítását.) A dinamikus változók (pl. az egy főre jutó összeírt szántóterület nagyságának változása a 18. században, vagy a rétek úrbéri földekből mért %-os arányának változása 1720–1786 között), részben az esetszám jelentős csökkenése miatt nem kerültek be érdeklődési körünkbe, részben pedig azért, mert állapotvizsgálatok esetén a statikus és dinamikus mutatók keverése módszertanilag is kifogásolható (a zselléresedés mérőszáma kapcsán kivételt tettünk). Noha a fejlettségi és hasonlósági vizsgálatokba nem kerültek be, térképen mégis ábrázolhatók (a kieső települések eloszlása viszonylag egyenletes), így mintázatuk elemzésére külön fejezetben (*6. fejezet*) kerül sor.

A fent említett indikátorok elemzése és szűrése (lásd később) során állt elő az a mutatóhalmaz, mely (koronként változó számban) a következőkben bemutatandó fejlettségi és hasonlósági vizsgálatok alapja lett, és a komplex (aggregált) fejlettségi mutató[213] bemenő adataiként szolgált.

Láthattuk tehát, hogy a területi hiányok kiegészítése más adatsorokból korántsem zökkenőmentes. Végeredményben az összeírások területi hiátusai miatt döntési helyzetbe kerültünk, hogy a területi teljességre törekedve a változószámot csökkentsük, vagy a minél nagyobb számú indikátor vizsgálatban való benntartása érdekében (a sokoldalúságot, többdimenziójú megközelítést szem előtt

[213] Hogy egy ilyen mutató mit is mutat valójában, az koronként és az indikátorok jellegétől függően ugyancsak eltér (*2.2–2.3. és 4.2–4.3. fejezet*).

tartva) a területi kiterjedést korlátozzuk *(1.10. táblázat)*. A legtöbb vizsgálatot ezért mindkét alapelvet szem előtt tartva elvégeztük.

1.8. táblázat. Az 1750-es erdélyi vizsgálatokhoz használt indikátorok és problémáik

Indikátor (adatok csak Erdélyre)	Problémák
Egy telekre számított gabonaösszhozam (vetőmag), köböl 1750-ben súlyozás nélkül (különféle gabonák, beleértve a kölest, kukoricát, összevonva)	A különféle gabonák összevonva, a vetőmagigény nem 100%-ban azonos a hozammal, a telek mérete pedig igen változó.
Egy adózó családra számított gabonaösszhozam (vetőmag), köböl 1750-ben súlyozás nélkül!	A különféle gabonák összevonva, a vetőmagigény nem 100%-ban azonos a hozammal. Több terménynél a vetőmag helyett valóban a hozamot ábrázolták. A társadalmi kategóriák (jobbágy, zsellér stb.) száma a Gyémánt-féle kötetekben igen nagy, összevonásuk nehéz, ezért nem ezeket alkalmaztuk.
Egy telekre jutó 1. oszt. igavonók száma 1750	A telek mérete igen változó, mivel csak az 1. osztályú állatok száma szerepel, így csak a legfejlettebb térségekre utal.
Egy adózó családra jutó 1. oszt. igavonók száma 1750	az 1-2-3. osztály minősítése megyénként eltérhet
Egy adózó családra jutó tehenek és borjak száma 1750	
egy adózó családra jutó juhok és kecskék száma 1750	
Egy adózó családra jutó sertések száma 1750	
Malomból, majorkodásból,[214] pálinkafőzésből származó jövedelem RFT egy adózó családra 1750	sok kategória összevonva
Egy adózó családra jutó adó RFT 1750	
Egy adózó családra jutó köztartozás RFT 1750	
Egy adózó családra jutó közbevétel mínusz köztartozás RFT 1750	kevés adat
Adó alól felmentettek száma az adózó családok számához mérve 1750 Erdély	szegénységi index
Mások földjén dolgozók száma az adózó családok számához mérve 1750	szegénységi index 2
Egy telekre jutó adó értéke RFT 1750	a telek mérete nagy regionális differenciát mutat
Igavonó állatok súlyozott kumulatív száma (3,2,1-es szorzóval), egy adózó családra 1750	
Egy családra jutó teleknagyság	a telek mérete nagy regionális differenciát mutat
Iparosok és kereskedők aránya az adózókhoz mérve	

1.9. táblázat. A 18. század eleji vizsgálatokhoz Perjés által használt főbb numerikus és nem numerikus indikátorok értelmezése és használhatóságuk (relevanciájuk) sajátosságai (1728)

Telki szántóföld	
Egyéb szántóföld	a jobbágyok művelésében, de nem a telki állomány része
Összes jobbágyi szántóföld	az előző kettő összege
Zsellér szántóföld	saját földdel bíró, nyolcadtelkesek, az értéke nem része a fent számított telki állománynak
Összes helyi föld	nem extraneus és nem urasági vagy egyéb föld
Extraneusok kezén lévő föld	nem helyiek földje, nem feltétlenül telki állomány
Egyéb szántók	nem paraszti föld (város, uraság – nem mindig adják meg, ezért külön statisztikába nem bevont

[214] Ez nem majorsági bérmunkát, hanem főként baromfitartást jelent ekkor.

Összes szántó	a fentiek summázata
Deserta föld	a fentieken felül számolva
Irtás	a fentieken felül, szántó
Összes jobbágyföld egy jobbágyra	egy telkesre jutó telki és nem telki, jobbágyi művelésű föld (zsellérek és földjeik nélkül)
Nem telki jobbágyszántó aránya	a jobbágyi művelésű, de nem telki állományú föld aránya az összesből (deserta és egyéb nélkül)
Extraneus föld az összes földből	deserta nélkül számított érték
Deserta az összeshez	deserta és egyéb nélkül számítva az összes földet
Irtás a művelt földhöz	csak deserta nélkül
Egy jobbagyra jutó telki és egyéb szántó	
Egy földes zsellérre jutó zsellérföld	saját földdel bíró zsellérek halmazán számolva (nyolcad és tizenhatod telkesek)
Összes jobbágy	örökös és szabadmenetelűek, birtokméret szerint differenciálva
Szabadmenetelű az összesből	szabadmenetelű jobbágyok aránya az összes jobbágyból
Fél telek alattiak az összesből	a szegénység proxyja, az összes jobbágyhoz mérve, a zsellérek nincsenek benne
Telkek száma	
Összes telki állomány köbölben	a köböl kb. a magyar holddal ekvivalens
Telek nagysága köbölben	mint mértékegység
Egy jobbágyra jutó teleknagyság	a jobbágygazdaság tényleges nagysága telekben kifejezve, csak úrbéri föld
Egy jobbágyra jutó telki szántó	magyar holdban kifejezve
Búza szemhozam	vetőmaghoz mérve
Rozs szemhozam	vetőmaghoz mérve
Árpa szemhozam	vetőmaghoz mérve
Zab szemhozam	vetőmaghoz mérve
Szántás munkaerőigénye	felnőtt főre vetítve (a rendelkezésre álló felnőtt ffi munkaerő és a jobbágyok által művelt szántóföld nagyságának hányadosa)
Igaerő (ökrök száma)	ökrök száma, nem egyértelmű, hogy a rendelkezésre álló vagy a földterület műveléséhez szükséges
Boronálás	nem numerikus igen / nem / nincs adat
Trágyázás	igen / nem /nincs adat
Kenyérellátottság	elég / nem / nincs adat
Kenyérellátottság	elég / nem / nincs adat
Jobbágyrét	telki állományú, kaszásban megadva, zsellérek nélkül
Zsellérrét	telki állományú, kaszásban megadva
Összes helyi rét	az előzőek összege (átszámítva holdra, szántóval való összevetés esetén)
Helyi az összesből	a telki állományú rét az összeshez (beleértve a nem úrbérest is) mérve
Egyéb rét	beleértve a nem telki állományú rétet is, kaszásban
Összesen rét	
Jobbágyrét egy jobbágyra	egy jobbágyra jutó rét, telki, zselléreké nélkül, kaszásban
Rét egy földes zsellérre	zsellérek saját művelésű földje, kaszásban
Rét hozama	nem numerikus
Legelő	nem numerikus
Házatlan zsellér az összes összeírtból	arányszám

Az általunk használt, két nagy, országos lefedettségű összeírás (az 1720-as *Regnicolaris conscriptio*[215] és az 1785-ös népszámlálás,[216] valamint a korban hozzá tartozó, 1767-es úrbérrendezés anyagát rendező 1786-os kancelláriai összesítés,[217] a *Lexicon locorum*[218] és Vályi 1796-os munkája)[219] *1.6–1.7. táblázat*ban összefoglalt hiányosságainak kezelése érdekében segítségül hívtuk az 1750-es erdélyi összeírás településszintű adatait,[220] melynek részletessége és „hard" indikátorai *(1.8. táblázat)* feledtetik, hogy csak regionális relevanciával bír. (Ha ugyanis az 1780-as évek esetében a nagyobb változószámot – egyben több gazdasági indikátort tartalmazó – biztosító „kancelláriai összesítés" használata mellett tesszük le voksunkat, akkor Erdélyt ki kell zárni a vizsgálatból, mivel adatai hiányoznak.[221] Ennek pótlására szolgál a 30 évvel korábbi, de hasonlóan nagy számú indikátort biztosító 1750-es összeírás, noha az eltérő jellegű és számú változók miatt a két vizsgálat területileg nem egyesíthető.) Úgyszintén bevontuk a vizsgálatba az 1720-as, kevés indikátort tartalmazó összeírás kontrollja érdekében az 1728-as országos összeírás anyagát,[222] mely azonban a széles indikátorkészlete ellenére területileg limitált: csak 11 megye adatsora van meg a Perjés Géza anyagaiból rekonstruált adatbázisunkban.

1.10. táblázat. A vizsgált terület kiterjedése, a változószám, esetszám és módszer különbségei az egyes évek eltérő adatstruktúrája esetében

Év	Területi kiterjedés[223]	Változók száma	Adattal bíró települések száma (nagyságrend)	Fejlettségi kép előállításához használt módszer
1720	Bánát hiányos	6	7500	dimenziócsökkentés nélkül
1720	Erdély nélkül	8	6000	dimenziócsökkentés nélkül
1728	csak 11 megye	15	2250	PCA
1750	csak Erdély	15	1700	PCA-alapú dimenziócsökkentés
1780-as	Erdély nélkül, Bánát hiányos	15	7500	PCA-alapú dimenziócsökkentés
1780-as (kombinálva 1750-nel)	Erdéllyel, Bánát hiányos	6	9000	dimenziócsökkentés nélkül
+ dinamikus indikátorok	Erdély nélkül		7500	dimenziócsökkentés nélkül

[215] Acsády 1896. A több mint 10 000 települést tartalmazó kötet adatai kiegészítve az Adabázisok Online felületén kb. 7000 településre elérhető nyomás- és termékenységadatokkal Záros Zsolt és Szatucsek Zoltán szíves közreműködésének eredményeként.

[216] Adatok: Népszámlálás 1960; II. József 1996; Pótlás 1975. Köszönettel tartozunk Faragó Tamásnak, hogy digitális formában rendelkezésre bocsátotta az általa rendezett adatállományt. Adatbázisunk hiányossága, hogy egyes megyék adatsora az 1785-ös, másoké a későbbi, 1787-es revideált adatsorokat tartalmazza.

[217] Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL), A 39 A Magyar Kancelláriai Levéltár, Acta Generalia (1770–1848), 3688/1786

[218] *Lexicon locorum* 1920. Az Erdélyre vonatkozóan az 1760-1780-as évekre településszintű felekezeti statisztikát rekonstruáló, Miskolczy Ambrus és Varga E. Árpád által írt Erdély történeti demográfiájának forrásai c. kötet (2013) adatsorai más struktúrát követnek, így nem egyesíthettük Vályi adatsorával.

[219] Vályi 1796.

[220] Gyémánt et al. 2009–2016: I–II.

[221] Erdélyre vonatkozóan is végeztek ekkor összeírást, de nem maradt fenn az összes település anyaga: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL), F 51 Erdélyi országos kormányhatósági levéltárak, Gubernium Transylvanicum levéltára (13. sz.–19. sz.), 1785/86-i úrbéri összeírás.

[222] MNL OL, volt F iratgyűjtemény, (1701–1996), XXXII-23-j-12, 31–85. doboz (rendezés alatt).

[223] A társadalmi lefedettséget lásd az előző táblázatoknál.

A kompozit fejlettség számítását (és vizualizálását is) azért is kíséreltük meg több módon is,[224] mert a módszertani sokszínűség mindig nagyobb esélyt ad arra, hogy eltérő jellegű indikátorkészleteik ellenére összevethetővé váljon a 18. századi helyzet a török kor előtti állapotokkal, valamint a polgári társadalom és gazdaság születése után kialakult állapotokkal (1910), így lehetővé téve a periferikus és kedvezőbb adottságú területek időbeli változásának nyomon követését.[225] Mert könnyen lehetséges, hogy az egyik módszer alkalmas két egymást követő időhorizont összevetésére, a másik módszer újabb két időpont összevetését teszi lehetővé, de nincs olyan módszer, mely egységesen az összes idősík különbségeinek megjelenítésére volna alkalmas.

1.11. táblázat. A kötetben használt források és vizsgálattípusok, valamint a hozzájuk tartozó módszerek és szoftverek

Szoftveres környezet	Vizsgálat típusa	Módszer
ArcGIS (vizualizáció, adatgenerálás) SPSS (statisztikai kiértékelés) Access (adatbázis – alap- és származtatott adatok, fajlagos adatok, %-os adatok számolása)	regionális differenciák – egyváltozós kartogramok fejlettségi vizsgálatok kompozit mutatók alapján	vizuális elemzés (2., 3., 4. fejezet) főkomponens-analízis (2., 3., 4. fejezet)
	hasonlósági régiók	klaszteranalízis csoportátlagok, szórás (2., 3., 4. fejezet)
	legfejletlenebb települések típusai	fejlettség (2., 3., 4. fejezet)
		klaszteranalízis
	nem térképes statisztikai kiértékelés (történeti kérdések)	korreláció, 2-mintás t-próba, dendrogram, regionális egyenlőtlenségi mutatók, diagramok, regresszió-analízis (2. és 5. fejezet)
	időbeli változások	gridelés (4. fejezet)

A kötetben nem került elemzés alá számos elérhető összeírás,[226] részben mert nem teljesek (Szerém megye népszámlálási adatai például publikálásra kerültek, de a többi horvát megyéről nincs tudomásunk),[227] részben mert vagy túlontúl leíró jellegűek (nem kódolhatók könnyen, erre jó példa Bél Mátyás), vagy analizálók,[228] vagy túl nagy időtartamot fognak át (mint Benda Gyula Fényes Elek hatkötetes munkája kapcsán bizonyította),[229] vagy a kötet írásakor nem volt elérhető (az 1828-as összeírás szkennelt lapjai a közelmúltban kerültek fel az AOL-ra),[230] vagy nem település léptékűek,[231] vagy nehezen fedhető le az ország egésze külön levéltári kutatás nélkül (a lélekösszeírások például a társadalomstruktúra mellett a nem úrbéri erdőkre, legelőkre vonatkozóan is közölnek adatot).[232]

[224] Másfelől ez a perifériák pontosabb lokalizálhatósága miatt indokolt. Ha több vizsgálat jelzi ugyanazt a területet periferikusnak, akkor az nagyobb valószínűséggel tekinthető ténylegesen is perifériának. (Kvantitatív statisztikák esetében ezt az ún. robosztusság fogalma közelíti). Így járt el Pénzes 2014b módszere alapján Demeter–Szulovszky szerk. 2018, mikor 1910-es adatbázisát négy kutató rendelkezésére bocsátotta *(ismerteti: 2. kötet, 1. fejezet).* A kompozit mutatók használata a jelenkori vizsgálatokban is általános – pedig innen rendelkezésre áll a GDP –, mert megbízhatóbbnak tekinti a kutatás. (Endrődy-Kovács – Tankovsky 2023). A kompozit mutatók 18. századi adatokon történő alkalmazása tehát nem csak szükségből, a GDP-adatok hiányából fakad.

[225] Lásd a *2. kötet 8. fejezet*ét.

[226] Dávid 1965: 513–638; Dávid 1965-66: 99–135.

[227] Hegediš – Čobanović, 1991, Demian 1806-1807. Erdély részletes 1721-es összeírásából csak Csík állt rendelkezésünkre.

[228] Bárándy 1842–1844; Csaplovics 1821.

[229] Fényes 1836-1843. Későbbi (1850–1851-es kiadású) kétkötetes geographiai szótárában csak egyes megyék adatait frissíti korábbi munkájához képest, ahol a felekezeti adatok nem pontosabbak Reesch művénél (1842-1843 és 1846-1847), az etnikai adatok pedig nem részletesebbek Vályi vagy a Lexicon locorum ilyen jellegű adatainál, miközben a földhasználat megadása esetleges.

[230] Sajnos az 1786-os kancelláriai összeíráshoz képest kevesebb gazdasági indikátort tartalmaz, míg a népszámlálással szemben – bár hasonló társadalmi kategóriákkal operál – ez nem vesz számba mindenkit. Lásd: Bottló 1957: 242–272.

[231] Benda 1973. Kartogramokon feldolgozva az 50 éves „jubileum" alkalmából: Demeter 2023.

[232] Dányi 1960: 167–193. és Őri 2002, 2003. A „kilencpontos kérdőívek" kártételekre vonatkozó adatait Vályival pótoltuk.

1.2.3. A szeriális források és a kvantitatív módszer problémái

Vajon mi lehetett az oka, hogy a „kvantitatív forradalom" lényegében elmaradt Magyarországon, miközben táblázataink világosan mutatják, hogy voltak hazai kezdeményezések, melyek a világ élvonalába tartoztak (Perjés Géza 1974-1979 között írt tanulmányai és OTKA-projektje), miközben a világban jelentős volt e téren az előrelépés. És azt is hozzátehetjük, hogy jelenleg is nagy az érdeklődés a magyarországi adatbázis-építések iránt, mint erről számos pályázati és konferenciameghívás tanúskodik – három ok: a szeriális forrásaink „rendezettsége", áttekinthető száma és a feldolgozottság előrehaladottsága miatt. A kvantitatív forradalom elmaradására a válasz tehát nem a forrásadottságokban rejlik, ugyanis e tekintetben a helyzet nem rossz: a centralizációs állami törekvéseknek köszönhetően egységesek a felvételezések és a túl sok, és túl kevés adat okozta szélsőséges helyzettől sem szenvedünk, mint német vagy balkáni szomszédaink. Perjés településsoros vizsgálata (1728-as összeírás mintegy 2200 települése) esetében világos, hogy a számítógépes kapacitások korlátozottsága az egyik fő ok – az ekkor született kevés tanulmány (pl. Bihar) kérdésfeltevései és módszertana ugyanis máig releváns, sőt, reprodukálható és replikálható (ami nem utolsó szempont egy tudományos vizsgálat esetében). Érdekesebb Benda 1973-as történeti statisztikai adattára[233] feldolgozásának elmaradása, hiszen ez zömmel megyei adatsorokat tartalmaz. Ha csak térképészeti szempontból nézzük, akkor nyilvánvaló, hogy az 1970-es években a (kiadott) táblázatos megoldás a korban gyorsabb és olcsóbb volt, ha azonban a statisztikai kiértékelés elmaradását nézzük, akkor a Perjés Géza kutatásai esetében joggal hivatkozott számítástechnikai korlát nem lehet valós (kb. 100 entitás versus 2200). Felvetődhet így a források megbízhatóságának kérdése is, az Agrártörténeti Szemle lapjain azonban Benda 1974-ben kedvező kritikát és ösztönzést kap,[234] az 1978-1979-es Granasztói-Benda vita kimenetele pedig módszertani oldalról sem indokolja az adatpublikálás vagy kiértékelés abbamaradását. A kvantitatív módszer adekvátsága körül kibontakozó Benda-Granasztói vitára viszont érdemes pár gondolatot szánni, mert az a kvantitatív történetírással szemben távolságtartó történész számára máig referenciapont lehet, s vélhetőleg sokan ugyanazon kérdéseket fogalmaznák meg, mint Granasztói György tette. Értekezésem nem foglalkozik ugyanis külön azzal, hogy célszerű módszer-e szeriális források kvantitatív kiértékelése (az elmúlt 50 év nemzetközi szakirodalmi tapasztalata alapján kanonizáltnak és adekvátnak tekintve azt). A fent említett távolságtartás-tartózkodás miatt érdemes kitérni az akkori kritikai elemek és az értekezésben alkalmazott módszerek viszonyára. Az a felfogás nem változott az elmúlt 50 évben, hogy az így születő „*leíró* jellegű modelleket nem lehet a kutatás végcéljának tekinteni",[235] abban sincs változás, hogy a módszer célja, hogy „tudományos gondolkodásunkat ilyen esetekben formálisabbá, fegyelmezettebbé tegyük"[236] – elkerülve a generalizálás hibáját. A lokális érvényességű eredmény extrapolációja, mint hibaforrás (amit Granasztói is felhoz Kassa 11 főre kalkulált háztartásai kapcsán), jelen disszertációban nem valószínű, hiszen az általunk használt országos adatsorokra a reprezentativitás hiánya nem áll. (Lokális hibák persze vannak a forrásban, erre jó a hisztogram, és térképes ábrázolás, mely segít szűrni az extrém értékeket). Ugyanígy pozitív válasz adható arra a

[233] Benda Gyula: *Statisztikai adatok a magyar mezőgazdaság történetéhez 1767–1867*. (Számok és Történelem 1.) Központi Statisztikai Hivatal, Budapest

[234] Agrártörténeti Szemle 1974. Beszámoló Benda Gyula könyvének vitájáról, 544-545.

[235] Granasztói György*:* A történész és a mérés — egy modell korlátai. *Történelmi Szemle*, 1978/2: 327. Nincs is ilyen a disszertációban, még a SEM sem automatizálható adathiány miatt, hanem éppen történészi döntésen alapszik az okozó és tükröző tényezők szétválasztása, a fejlődést elősegítő és gátló tényezők azonosítása – ezért is bocsátkozunk hosszas elméleti és forráskritikai fejtegetésekbe az egyedi indikátorok kiválasztásánál.

[236] Granasztói 1978: 326.

kérdésre, hogy egyáltalán szükség van-e a kvantifikációra (értsd: az eredményeket sokkal egyszerűbb úton is el lehetett volna érni);[237] mert az értekezés támaszkodik a legegyszerűbb statisztikai módszerekre is, öncélú módszertani tobzódás nem jellemzi. A kvalitatív adatok módszertanilag kifogásolható kvantifikálására sem kerül sor[238] (Benda a társadalomszerkezet és pl. a vallásos érzés számszerűsítését hozza túlzásként).[239] Granasztói számára viszont az a fogeli álláspont is gyanús, miszerint „a történésznek egyenleteket kell használnia, a közvetett mérésekhez függvénykapcsolatokra van szüksége azok között a dolgok között, amelyeket a kutató meg akar mérni, valamint azok között a dolgok között, amelyeket meg tud mérni"[240] – ami, ha mélyen belegondolunk azt is jelenti, hogy akkor *ab ovo* el kellene vetnünk pl. Schulze vagy Maddison vagy Good, stb. (korántsem egybevágó) GDP-számításait 1870-1910-re (hiszen nincs mért GDP adat ekkor, csak rekonstrukciója lehetséges, ami hibákkal terhes, hiszen a korabeli statisztikai összeállításoknak nem volt célja a még nem is létező GDP-fogalomnak való megfelelés). A disszertáció mégis összhangban marad a Granasztói-féle minimummal, hiszen végig mért (persze, lehet, hogy hibás) adatokra támaszkodom a GDP megkerülése érdekében általam kreált kompozit mutatókkal. A kvantitatív módszer alkalmazhatóságát illetően összességében Benda – a 18. századra vonatkozóan is – pozitív attitűdjével értek egyet.[241]

Kérdés azonban, hogy az országos fedettséget biztosító kvantitatív jellegű források megbízhatósága is eléri-e azt a szintet, amit más forrástípusoké, vagy a lokális adatsoroké. A területi diverzitás (és a különbségek mértékének) mérésére ugyanis országos lefedettséget biztosító adatokra van szükség.[242] Az országos szeriális források használata ti. megoldja a kvantitatív módszerek egyik peremfeltételének, a reprezentatív mintavételezésnek és az ennek hiányából fakadó hibalehetőség, a generalizálás problémáját, cserébe viszont limitálja az elérhető időmetszeteket (mivel nincs folytonos idősorunk, nem vethető össze kevés adatpontunk a Kondratyev-ciklusokkal vagy ennél rövidebb ciklusokkal) és a több időpontból származó adathalmazok közti koherenciát egyaránt.

Ezen a mintavételi pontok sűrítése sem segít mindig. Az 1828-as összeírás, mely felezhetné a távolságot 1780 és 1880 között, ráadásul jól jellemezné a reformkor kezdetének viszonyait, a rurális térségek megélhetési minőségében fennálló különbségeket (mutatva a változás 1786-hoz képest) kimaradt e két kötetből és a harmadi kötetben kapott helyet. Az MNL OL az 1828-as településsoros összesítéseket tartalmazó Generalia táblákat csak 2023 táján tette közzé olyan formában (egyébként hiányosan, mint feldolgozásuk közben kiderült), hogy az adatbázisban történő rögzítésük viszonylag gyorsan, kis erőforrással (egy év alatt) kivitelezhető legyen, az általunk használt korábbi feldolgozások 5700 településnél nem tartalmaztak többet, így statisztikai kiértékelésre ugyan alkalmas lett volna az

---

[237] Uo.

[238] Pl. Rácz Lajos MTA doktori értekezése részben Réthly kvalitatív adatainak skálázásán alapszik. Vályi esetében kísérletet tettem erre, de ez nem épült be az értekezésbe.

[239] Benda Gyula: Kvantifikáció és történelem. (Hozzászólás Granasztói György „A történész és a mérés - egy modeil korlátai" című írásához). *Történelmi Szemle* 1979/1. A modern ökonometriában az a tapasztalat, hogy inkább olyan matematikai módszereket fejlesztenek ki, ahol többféle adattípus együttes kezelése is lehetséges. Ilyen a SEM is.

[240] Granasztói 1978: 328. Tehát Granasztói ezzel különbséget tesz kvantifikáció és kliometria között (ökonometria, többváltozós statisztika), Benda általában véve beszél kvantitatív történetírásról, mindkettőt beleértve.

[241] „A XVIII-XIX. századi gazdaság- és társadalomtörténet által felvetett történeti problémák megoldásához a kvantifikáció nélkülözhetetlen". „Nem egyedül a kvantitatív történelem kénytelen korlátozott számú tényezőt vizsgálni, hanem a hagyományos történetírás sem tudja valamennyi meghatározót figyelembe venni." Benda Gy. 1979: 108.

[242] Az országra jellemző („átlagos") vonások megragadása véletlenszerű (vagy szabályosan ritkított) mintavételezéssel is lehetséges ugyan, ám a disszertáció vizsgálati tárgyát képező regionális különbségek elemzésére már nem (vö. Konkoly-Gyuró É. – Balázs P. 2016: Erdőborítás-változás a kárpát-medence térségében a 19. század közepétől napjainkig. Erdészettudományi Közlemények, 79-97. és Konkoly-Gyuró Éva – Balázs Pál 2018. A történelmi Magyarország területhasználatának és felszínborításának változása a dualizmus korában. Történeti Térinformatikai Tanulmányok 9. https://gistory.hu/docs/TTT-9_KGYE_BP.pdf)

adathalmaz, de vizualizációra és a regionális különbségek illusztrálására abban a formában nem. A hiányok pótlására benyújtott pályázat csak 2025-ben nyert,[243] így az értekezésben nem kaphatott szerepet az adatsor (azonban azóta statisztikai elemzése megkezdődött).

Az időmetszetek sűrítésére ugyan lehetőség nyílik 1880-2020 között, akár 10-20 éves mintavételi sűrűséggel is, de 1920 után az egész Kárpát-medencére felépítendő adatbázis nehézségeit jól illusztrálja, hogy nem egy, hanem féltucat statisztikai hivatal eltérő adatszolgáltatási rendszerét és adatminőségét kellett összehangolni, és ez még 2010-re, a digitálisan elérhető adatok esetében is sok problémát okozott, redukálva a közös indikátorok számát. Így egy hasonló vizsgálat kivitelezése 1930-ra vagy 1941-re sokkal nagyobb energiabefektetést jelent (adatok nagy része papíralapú, vagy szkennelt), mint az 1910-es vagy akár az 1780-as évmetszet vizsgálata. 10-20 évenkénti mintavételezés nemcsak, hogy több embert igényel, de valóban ez is a helyzet - mivel az 1910-2020 közötti korszakkal Pénzes János és Szilágyi Zsolt foglalkoznak – a mai országterületre redukálva a vizsgálatot a mintavételezés felgyorsítása, egyszerűsítése érdekében – így az értekezésből ezek a vizsgálatok is kimaradtak (noha összevetésekben utalunk rájuk), miközben az eltérő mintaterület miatt a jelen vizsgálattal való összehasonlíthatóságuk és a levont következtetések relevanciája eleve korlátozott (pl. a Kárpát-medence, mint mintaterület esetében érvényesül abban a formában a Kelet-Nyugat lejtő elmélete, mint a mai országterületen, vagy a mai országterület perifériái Kárpát-medencei kitekintés esetében nem is annyira periferikusak, mint Kárpátalja 1910-ben. Ellenben kitűnően alkalmas ez a kor a gazdasági ciklusokkal való összevetésre (Demeter – Földvári – Pénzes – Szilágyi 2025).

Így az, hogy ezek a településsoros összeírások mennyire összevethetők (vajon a statikus kép rögzítésén túl alkalmasak-e a változások területi sajátosságainak érzékeltetésére) és mennyire reprezentál egy korszakot egyetlen év forrása, természetesen vitatható. De kiindulva a 18. századi államapparátus fejlettségéből (összevetve az 1910-essel) és egy összeírás erőforrás-igényességéből, bizonyos, hogy ezek a felmérések (1720, 1785, 1828) azért és akkor készültek el, mert egy társadalmi-gazdasági problémára kellett reagálni (olykor megkésve, a Conscriptio Czirakyana esetében). A prestatisztikus korban egy országos szinten kivitelezett összeírás sokkal jelentősebb, mint a 20. században.

A problémák megoldását segítheti, hogy az elmúlt 50 évben születtek olyan statisztikai módszerek és technikák mellyel a források feljavíthatók, az abszolút számértékek szisztematikus, de akár véletlen hibái csökkenthetők. Ezek egy része statisztikai elemzésekhez kínál megoldást, a térbeli elemzéseknél azonban más módszerekre van szükség (hiszen a hiányzó értékeket nem helyettesíthetjük az átlaggal egy települési térképen, mert éppen a területi különbségeket nivellálja, ellenben egy statisztikai vizsgálatnál e módszer nem torzítja lényegesen az alaphalmaz egyes paramétereit (az átlagot nem, csúcsosságot, ferdeséget viszont igen). A hibák, hiányok kiküszöbölésének módszerei az adathiány átlaggal való helyettesítése mellett a területi aggregálás, vagy a kvantitatív adatok kvalitatívvá tétele – intervallumskálás, normalizálás révén). Faragó Tamás a települési adatok magasabb hierarchiaszinten történő aggregálást javasolta. Aggregálás esetén viszont lehetetlen a nem kvantifikálható tényezők, mint felekezet, nyelv vagy jogállás alapján megvizsgálni ezen területi entitások sajátosságait. Ezért a vizualizálás során az intervallumba sorolást (relatív skálázást) alkalmaztuk a folytonos skálázás helyett. A számértékek így inkább csak tájékoztató jellegűek, a

[243] Mintegy 600 000 forintból sikerült berögzíteni az összes adatot április végére Dr. Veresegyházi Béla segítségével. Az MNL OL AI-alapú ajánlata ugyanezért az összegért 300 település feldolgozását ígérte.

reprodukálhatóságot segítik (az intervallumhatárok megállapítása ugyancsak kutatói döntés, szubjektív), a kétszínű skálázás (kék-piros, zöld-sárga) lényege, hogy az átlagtól való lokális eltérés nagyságát illusztrálja (de nem abszolutizálja). Különösen érvényes ez az időbeli változásokat bemutató *összes* kartogram értelmezése esetében. A kompozit indikátorok alkalmazása is csökkenti a hiba nagyságát (kicsi az esélye, hogy pl. 10 indikátor esetében mindig kizárólag a somogyi adatok rosszak). Kontrollálási lehetőség a vizsgálatok többszöri újrafuttatása (más adatsorokkal vagy más módszerekkel – ez az ún. robosztussági vizsgálat; ez azonban egyedi változókon nem kivitelezhető, csak kompozitokon).[244] Bár nem javít az eredeti forrásadottságokon, de a forrás felhasználhatósága szempontjából kedvező kimenet, hogy a 18. században rendelkezésre álló kevesebb indikátor sem rontja a kompozit a vizsgálatok megbízhatóságát (kevés és több indikátor esetén is hasonló az összesített kép). Szintén a 18. századi adatszerkezet viszonylag szerencsés voltát erősíti, hogy a statisztikai vizsgálatok szerint elég sok a független változó közöttük (a faktoranalízist a 18. században nem ismerték, tehát az „összeírók keze volt szerencsés", ill. jól látták az állam számára fontos tényezőket). Röviden, az országos kitekintésű statisztikai adatsorok nem megbízhatatlanabbak, mit bármely más forrás, a kérdés, hogy ez kimutatható-e, és ha igen, hogyan minimalizálható a hiba. Az elmúlt ötven év módszertani fejlődése ez utóbbit lehetővé teszi („technikai forráskritika"), a források megbízhatóságán viszont nem lehet javítani.

A forráskritikához általában: a Vályi-féle háromkötetes mű feldolgozása során több mint ezer települést távolítottam el, mint korábban senkinek szemet nem szúró duplumot. Az 1865-ös kataszteri összeírás többszáz nyomdahibás adatát javítottuk logikai úton. A jóval modernebb szemléletben, táblázatosan, egységes szerkezetben készült 1910-es népszámlálási kötetekben is vannak sajtóhibák, de sokszor nem dönthető el, hogy a járási összeg a hibás, vagy a településsoros adat.

Vannak nem szisztematikus hibák is az adatbázisainkban. Ami a 19. századi források megbízhatóságát illeti, Benda Gyula Kis Albertet idézve felhívja a figyelmet a mértékegységek keveredésére az 1865-ös kataszteri összeírásban (több helyütt kat. hold helyett magyar holdban megadott adatok szerepelnek, miközben a kötet végig kataszteri holdat ír). Végeztünk egy egyszerű vizsgálatot a hiba lehetséges nagyságát és következményeit illetően. Benda és Kis az 1867-es kimutatást pontosabbnak tartja az 1865-öshöz képest, az előbbi azonban nem érhető el településsorosan, csak megyei összegzésként. Összevetve az 1865-ös kataszteri felvételezés kiadott anyagát (Erdély nélkül) és 1867-es megyei összesítéseket (Benda 1973, 194-196. tábla) mintegy 1,5%-os különbség van a két adatsor között, ami azt jelenti, hogy az adatok 5%-a, kb. 500 település lehet érintett az átváltási problémában (ha nincs egyéb oka a differenciának). Elsősorban Bihar és Arad vármegyében látunk nagy, közel 25%-os különbséget, ami az idő rövidsége miatt földhasználatváltással nem magyarázható (különösen, hogy a rétek esetében nincs különbség a két adatsor között).

Sok-e ez az 5%? Az ökonometriában sokszor p=0,05 (azaz 95%-os valószínűség) mellett adják meg az eredményeket: s ez összességében nem jobb, mint 19. századi adatsoraink hibája. Hogyan befolyásolja ez a hibaszázalék a statisztikai számításokat, pl. a korrelációt? Feltételezve, hogy csak az

[244] 1880 és 1910 esetében a SEM kompozit jóléti indikátora és a 15-15 közös indikátor alapján kirajzolódó mintázat 0,5 feletti korrelációs koefficienst mutatott, ami arra utal, hogy mindkét módszer hasonlóan fogja meg a perifériákat. Tehát, ahol nincs lehetőség e két vizsgálat párhuzamos futtatására, ott jó eséllyel kiválthatja az egyik a másikat. Az 1750-es erdélyi összeírás nagyszámú és gazdasági oldalról jobban értelmezhető indikátorai alapján kirajzolódó kompozit kép nagyon hasonlított az 1720-as, de jóval kevesebb változó segítségével előállított kompozit képre, azaz ez utóbbi minden hiányossága mellett e tekintetben viszonylag megbízható (és így az egész országra kiterjesztett 1720-as vizsgálat is használható).

egyik változót mérik rosszul (x), és nincs véletlen hibakomponens, mindössze 1,7%-os a koefficiens értékének változása (pl. 0,5-ből 0,51 vagy 0,49 lesz).[245] Az, hogy egyes települések adatai tévesen vannak kataszteri holdban regisztrálva, nem is probléma a %-os földhasználat illusztrálása esetében (ha minden földhasználat-típust így rögzítettek). Ellenben a *területegységre, jutó tiszta kataszteri földjövedelem számítása esetén már inkább, illetve ezek változása (időbeli összevetés)*, valamint az egyes földhasználati módok területének változása esetén ugyancsak! Ez utóbbi viszont kiküszöbölhető, ha a szántóterület abszolút változása helyett %-pontos változását jelenítjük meg térképeinken, hiszen az adott időmetszetekben érvényes %-os földhasználati megoszlás független a mértékegységtől, így a változás is.

A fentiek folytán kifejezetten szerencsés az 1883-as földjövedelemstatisztika léte, mert 30 év távlatában lehetővé teszi az irreálisan nagy jövedelemnövekedést mutató települések kiszűrését (egyesével).[246] Az 1880-as és 1910-es fejlettségi és egyenlőtlenségi számítások során pedig az 1883-as adatokat használtuk, hiszen az 1865-ös adathalmaz Erdélyt nem is tartalmazta. Ez utóbbi adatsort részben országos elemzéseknél vettük igénye és ott az 1,5%-os eltérés nem nagy.

Ha tehát pontatlanok az adatsoraink, jobbak a térképek? Néha nem: nagyobb eltérés van az I. katonai felvételezés térképéről derivált adat és a II. József korabeli kataszteri felvételezés fennmaradt adatai között, mint az 1786-os „összesítés" és a józsefi kataszter között (mindhárom tehát egy évtizedből való) – annak köszönhetően, hogy az ugarolt és legeltetett szántót a térképen sokszor legelőként jelzik.

Míg egyes fogalmak, jelenségek kapcsán az *egyedi* indikátorképzésnél valóban érezhető a mai szempontrendszer megjelenése az interpretáció során (lásd az 1.2.2 részfejezetet), de ez nem jelent kritikátlan adaptációt;[247] a kompozit fejlettségi mutatók kapcsán pedig kifejezetten tartózkodtam a mai interpretációk visszavetítésétől (az indikátorok eltérései miatt nem is lett volna lehetséges), helyette az adott kor fogalmai szerint értelmeztem a fejlettséget.[248]

A „fogalmi tisztaság" tehát sérül, például „zselléresedési index" valójában nem a zsellérek, hanem a telkes jobbágyok összeírtak között mért részesedésének változása alapján került bevezetésre: mivel nem volt ekvivalens a zsellér-fogalom a három általunk használt 18. századi összeírásban, ezért a zsellérek arányát, számát nem is lehetett erre a célra használni (pl. a subinquilini szisztematikusan hiányzik 1720-ból). A zselléresedés „zsellérek nélküli" indikátora a fogeli közvetett mérés elvének felel meg, tehát létező gyakorlat. A mutató bevezetésére nemcsak a hozzá kapcsolódó történeti problémák (deklasszáció foka, életminőség) miatt volt szükség – hanem a közgazdaságtudományt és a geográfiát is érdeklő kérdés vizsgálatához, hogy a mai perifériák mennyiben kötődnek egykor jobbágyok dominálta falvakhoz és mennyiben zsellérek (későbbi cselédek) dominálta településekhez:

---

[245] Legyen n1 megfigyelés jól mérve, n2 meg rosszul, azaz x2*=cx, itt c=1.3 (30%-os eltérés a magyar hold és kataszteri hold között. A korrelációs együtthatót ez két ponton befolyásolja. 1. Az x változó variancia változik, nevezetesen var(x*) =(n1/n) *var(x) + (n2/n) *c^2*var(x) a linearitás miatt. Ez 1.0345 var(x) tehát kissé felfújja a varianciát. 2. A kovariancia x* és y között szintén eltér a Cov(x, y) -től. Cov(x*, y) = (n1/n) Cov(x, y) + (n2/n) * c*Cov(x, y), ami megint a korábbi 1.0345 Cov(x, y).
Mivel y varianciája nem fúvódott fel, a korrelációs együttható (1.0345)^0.5=1.017 szorosára növekszik, 1,7%-ot változik.

[246] A hisztogram csak a probléma létét jelzi, a lokalizálást nem segíti.

[247] Épp ennek veszélyére hívom fel a figyelmet a közgazdászok ökonometriai szemlélete kapcsán. Például 1910-ben az idősek magas arányát egészen másképp kell értelmezni, mint 2010 esetében: az előbbi esetben a jólét (egészség), az utóbbi esetben az elöregedés (kevés munkaerő) jeleként. A gyerekarány 1785-ben köszönőviszonyban sincs a mai fogalommal.

[248] Az általunk használt kompozit mutató kialakítása Justi, Sonnenfels és Hörnigk elképzelései alapján történt, akik azt feltételezték, hogy nemcsak a sok, de a boldog (náluk: materiálisan gyarapodó) alattvaló is az állam hasznát szolgálja. Ebből következően a robot nagyságát és a földesúrnak adott ajándékok mértékét a fejlettség szempontjából negatívan értelmeztük (miközben mindkettő növeli a GDP-t), hiszen az állami bevétel nagyságát legfeljebb csak közvetve befolyásolta, az alattvalói jólélet viszont direkt módon.

milyen a történeti gyökerük.[249] Maga az index egy relatív aránypárból áll,[250] tehát nem lehet az eredményeket konkrét számértékként kezelni, csak nagyságrendileg (vö. színskála), hiszen eltérő alaphalmazhoz viszonyítom a telkes jobbágyok számát, és sokszor emiatt irreális százalékértékek jönnek ki (pl. 70%-pontos csökkenés). Azonban mindaddig, amíg a hiba szisztematikus (azaz minden entitásra jellemző), ez nem okozza az egymáshoz viszonyított arányok eltolódását és nem teszi mérhetetlenné a változást:[251] a tendenciák kvalitatív módon mérhetők – csak az abszolút magnitúdó nem. A „guesstimation" / heurisztikus módszerek a statisztika bevett eszközeinek számítanak.

Persze a subinquilini 1720-as hiánya azt is jelenti, hogy emiatt a zsellérek kiindulási aránya eleve alacsonyabb lesz az összeírtak között a későbbi összeírásokéhoz képest, tehát az összeírás pontosságának javulásával csakis nagyobb lesz a részesedésük és ezt a természetes deklasszációs folyamatokkal összemosni nem szabad. Éppen ezért jó kontroll az 1720-as adatokhoz az 1728-as, 11 vármegyére megmaradt, Perjés Géza által rendezett adatbázis, mert itt ismert a subinquilini (házatlan zsellér) aránya is. 11 megyéből extrapolálva (alig nyolc év telt el, tehát jelentős elmozdulást nem várunk), megbecsülhető (országosan) a subinquilini várható aránya és száma. Ami felveti természetesen azt a kérdést is, hogy 1720-1786, kiegészítve az 1828-as összesítéssel – 1786-1828 között gyorsult-e a telkes jobbágyság társadalmi eróziója, a birtokok aprózódása (amely szintén agrártörténetírásunk egyik sokat diszkutált kérdése, és már a Kovacsics József szerkesztette történeti demográfiai kötet is foglalkozik a rekonstrukciójával).

Az úrbéres lakosság társadalmi (jogi) kategóriái arányának változása 1720-1828 között – a társadalmilag hiányos 1720-as összeírás adatai a területileg hiányos, de társadalmilag teljes 1728-as összeírás adataiból rekonstruálva.

	1720/28*	1728	1767	1786	1828
coloni	148000	44600	293292	393167	573 000
inquilini	33313	12900	132250	159490	408 000
subinquilini	0 /15000	4700	31095	36912	142 000
összesen	196000	62200	456637	589569	1 123 000
coloni	**0,75**	**0,72**	**0,64**	**0,67**	**0,51**
inquilini	0,17	0,21	0,29	0,27	0,36
subinquilini	0,08	0,08	0,07	0,06	0,13

[249] Az „innovációs kényszer" versus „látszólagos létbiztonság" szociális stratégiáinak összevetése a periferizáció folyamatában.

[250] összeírt jobbágy1 / összes összeírt1 – összeírt jobbágy2 / összes összeírt2.

[251] Nézzünk erre egy példát. Ha pl. „A" faluban 1/3x a jobbágyok aránya, „B" faluban 2/9x (ahol az x a nem teljes lakosságot jelentő összeírtak száma), egy másik időpontban pedig 1/6y és 3/9y (ahol az y is az összeírt lakosságot jelentő viszonyszám, nem azonos jellegében az x-szel, de nagyságrendben nem tér tőle), akkor x és y valós értékétől függetlenül is megállapítható, hogy az idők során B faluban növekedett a jobbágyok *aránya* (a száma nem, de arról nem is nyilatkozunk) – az „A" faluban mért változásokhoz viszonyítva! miközben a tényleges változás mértékét nem tudjuk (akár csökkent, akár nőtt számuk vagy a tényleges lakossághoz mért arányuk). Ugyanez vonatkozik pl. a birtokív-gazdaság problematikára.

2. A területi egyenlőtlenségek mintázata a török kor után (1715–1720)

A török kor utáni Magyarország helyzetéről az az általános kép él, hogy a nyugati, északnyugati – töröktől kevésbé háborgatott – részek alapvetően fejlettebbek voltak, hiszen el tudták tartani az ország vezető arisztokratáit s az északra menekülő vármegyei középnemességet, szemben a kiürült és kiélt Dél-Alfölddel és a kettős adóztatású területekkel, melyek újratelepítése több hullámban a 19. század elejéig folyamatosan zajlott. Hasonlóan negatív színben ecsetelik itt a helyzetet az útleírások is Marsiglitől Seetzenig,[252] és a hivatalos kordokumentumok,[253] Gyimesi Sándor városhierarchia-vizsgálatai[254] és a 18. század eleji-végi népsűrűségi kartogramok is ezt erősítik.[255] Északnyugat-Magyarország refúgium-területként szolgált a termelőrétegek számára is,[256] a lokális népességnövekedés azonban demográfiai nyomást okozott, és kérdés, hogy ez a terület eltartóképességét meghaladta-e (és mikor), illetve milyen társadalmi stratégiák léteztek[257] ennek kezelésére. Az ugyanis bizonyos, hogy a Dél-Alföld még leharcolt állapotban is vonzóerőt gyakorolt a földhiány elől menekülő (és kisebb terhekben reménykedő) északi jobbágyok számára.[258] És ez a vonzerő (jó és elegendő föld) – az irredemptus jászkunok 1786-os bácskai kitelepülése alapján[259] – a század végéig megvolt.

A Faragó Tamás adataiból[260] készített, egy gazdaságra jutó földméretet és földjövedelmet, valamint a kettő kombinációját bemutató *2.1–2.2. ábra* a fentinél komplexebb képet rajzol elénk. A jászkunok is aligha tudták volna kifizetni a redemptio költségeit, ha nagyon sanyarú állapotok uralkodtak volna az Alföld közepén.[261] E fejezetben a fenti két probléma – az úrbéres népesség, az agrárlakosság általános gazdasági helyzete, illetve a fejlettségre vonatkozó általános kép – körüljárására kerül sor történeti statisztikai vizsgálatok segítségével. Noha a prestatisztikus kor forrásadottságai messze vannak a komplex regionális vizsgálatok által megkívánt optimálistól, a statisztikai szemlélet fejlődése a korban Perjés szerint vitathatatlan.[262] Ezt a mi szemszögünkből nemcsak a portális összeírások elhagyása mutatja – ezek ugyanis alkalmatlanok a gazdasági erő és regionális differenciáltságának érzékeltetésére (nem tudni, hogy hány fő, gazdaság tartozik egy porta alá) – de

[252] Igaz, elsősorban a Duna mentére fókuszálva. A Tisza menti Alföld leírása gyakran hiányzik. Marsigli 1726. (Magyarul még csak az első kötete jelent meg: *Danubius Pannonico-Mysicus*, tomus 1. Budapest, 2004.) Seetzen 2020 és Glatz 2013. Ha nem járt az utazó a területen (mint Townson délen 1793-ban), az is indikatív lehet. Townson 1797.

[253] Oross 2021: 40–41, 45.

[254] Gyimesi 1975, idézi Beluszky 1999: 85, térkép.

[255] Szabó 1941: https://dka.oszk.hu/html/kepoldal/index.phtml?id=25790. (Letöltés ideje: 2023. április 03.)

[256] Lásd a sok „Horvát" vezetéknevet pl. Nyitra és Trencsén falvaiban, ami a „Tót"-tal ellentétben egyértelműen lokalizálja a kibocsátó területet. Regnicolaris Conscriptio, www.adatbazisokonline.hu

[257] 18. századi paraszti és zselléri stratégiákra lásd: Pozsgai 2009.

[258] Acsády 1906: 319. Szabolcsból 15 év alatt 1350 földműves család költözött el. Egyes vármegyék, mint Zólyom, megkísérelték megakadályozni a szökést, Nógrád a parasztvármegyére bízta ezt. Acsády 1906: 325. Ezen egyedi adatokat tanulságos összevetni a tanulmányban kirajzolt komplex fejlettségi képpel – hiszen nem szükségszerűen vágnak egybe. Szabolcs például 1720-ban átlagos fejlettséget mutat a termékenység és nyomás nélküli adatok alapján, közepes szórással, míg Faragó szerint átlag feletti a hozam. Békést vizsgálatunk fejlett megyének hozza ki (a Harruckernek nagybirtokai nélkül is), mégis parasztfelkelés tört ki itt 1735-ben. Acsády 1906: 335.

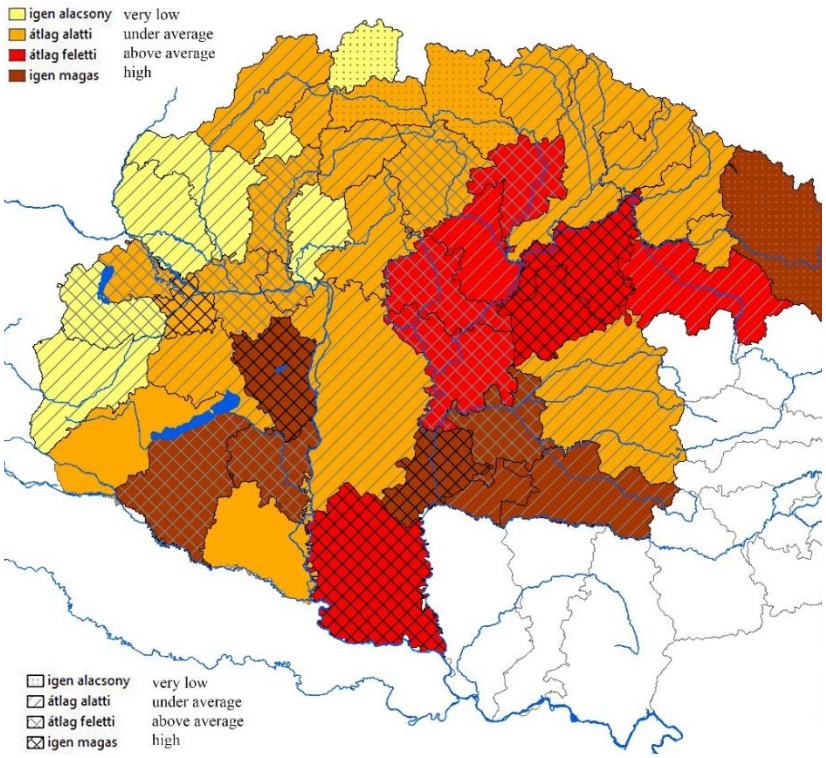
[259] Rózsa (2022) szerint ennek nem demográfiai okai voltak: az irredemptusok és betelepülő zsellérek zöme ugyan földnélküli volt, de sokan éltek a közjavakon, állattartásból, vagy vállaltak bérmunkát.

[260] Faragó 1996: 100–123. Acsády 1906: 319.

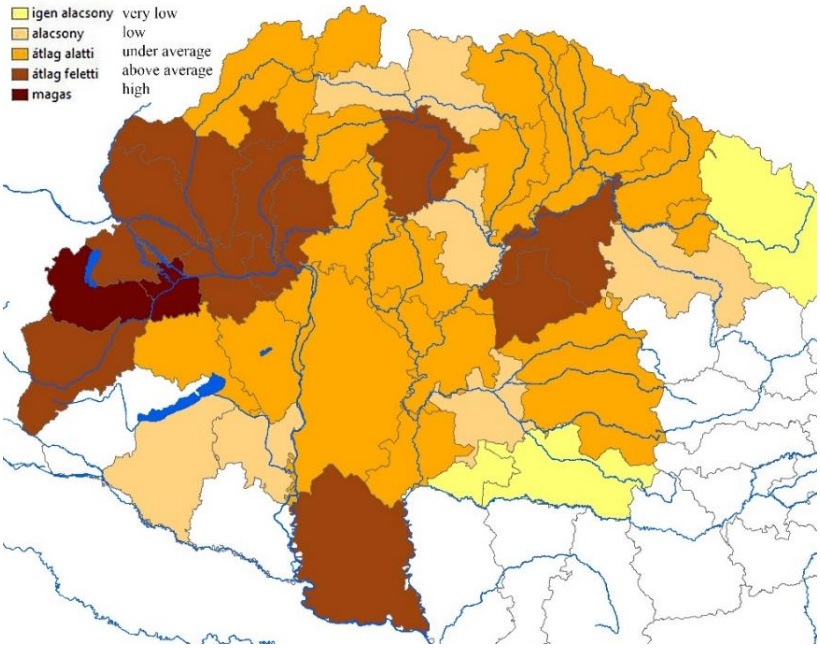
[261] Rózsa 2020, 2021.

[262] Perjés 1968.

a 18. század eleji összeírások tartalmának gyors változása (a kameralista eszmék terjedésének megfelelően) is.

2.1. ábra. Egy gazdálkodóra jutó föld (színes) és termés (vonalkázott) nagysága 1720-ban Faragó Tamás adatai alapján. A kettő aránya alapján készült termelékenységi térképet lásd lent[263]

2.2. ábra. Termés/földnagyság 1720-ban. Saját szerkesztés Faragó Tamás adatai alapján

[263] A kategorizálásra lásd Faragó 1996: 117–121. Faragó kritizálja az abszolút értékek intervallumba sorolását Wellmann (1989: 39) részéről, és az országos átlaghoz viszonyít megyei szintű vizsgálatai során. Mi is azon a véleményen vagyunk, hogy (bár mi is intervallum-skálázást használunk az egyedi pontatlanságok kiküszöbölése érdekében), nem kell az abszolút számértékeket pontosnak, mérvadónak tekinteni (különösen nem településsoros adatok vizualizálásánál, mint azt a bevezetőben írtuk). Az általunk alkalmazott skálázás így inkább ordinális jellegű (a szín fontosabb, mint a szám), azonban az abszolút értékek hiánya vagy pontatlansága a területi differenciák bemutatását nem feltétlenül nehezíti.

2.1. A vizsgálatba bevont forrás problematikája

A fejezet alapját képező 1715/1720-as *Regnicolaris conscriptio* a török kor utáni első, Erdély területére is kiterjedő,[264] településsoros, bár korántsem teljes igényű összeírás volt, és nem is kifejezetten azon célból készült,[265] amire használni szeretnénk. Szemben az 1786-os ún. „kancelláriai" összeírással,[266] ahol egyes indikátorok már a korfelfogás szerint (és az utókor szerint is) a gazdasági teljesítőképességet reprezentálták, 1720-ban erről szó sem volt,[267] ráadásul az eredeti összeírást és Acsády-féle feldolgozását is komoly kritikák érték.[268] Mindezen nehézségek ellenére az összeírást kritikus szemmel elemző Faragó Tamásnak korábban már voltak a regionális különbségek feltárását célzó kísérletei a gazdaság teljesítőképességére vonatkozóan ezzel az adatsorral – igaz, megyei szinten –,[269] tehát hasznosítása az említett problémák ellenére sem lehetetlen.

Dányi Dezső szerint az 1720-as forrás használhatósága több peremfeltétel sérülése miatt is korlátozott:[270] a forrás csak az adózókat veszi figyelembe (ez a parasztság életminőségében mutatkozó regionális differenciák feltárására irányuló kutatásunk[271] szempontjából nem hátrány, de a kitűzött végcél, a komplex fejlettség mérése szempontjából igen). Az adókivetés módszerének változása[272] miatt még a hasonló jellegű források időbeli összevethetősége is korlátozott – nem tudhatjuk, hogy a növekmény valódi társadalmi–demográfiai folyamatok eredménye, vagy az összeírási alap megváltozásáé (vagy mindkettőé).[273] Ez pedig – az 1786-os összeírással történő összevetés megkísérlése esetén – szintén probléma.

Az 1720-as összeírás az adóalap meghatározására[274] fókuszált, tehát az egyéb jövedelmek (ipar) felmérését eleve meg sem célozta – Acsády próbálta utólag, esetlegesen kiegészíteni ezzel az általa összeállított kötetet, miközben a földminőség/termékenység[275] és a nyomások száma a kötetből kimaradt. Ez utóbbiakat később beépítve (az Erdély nélküli országterületre)[276] egy árnyaltabb, a

---

[264] Erdélyben 1722–1723-ban volt összeírás, melyet Acsády Ignác integrált 1896-os kötetébe.

[265] Az összeírások a prestatisztikus korban közvetlen gyakorlati célokat szolgáltak, nem pedig a társadalomtudományos megismerést. Perjés 1968: 1038.

[266] H. Németh István szóbeli közlése szerint a népszámláláshoz az úrbéri tabellák összesítésével készített, parasztságra vonatkozó anyag adataiban és struktúrájában az 1767-es úrbéri összeíráshoz hasonlít (Fónagy 2013), de jóval több változót tartalmaz a népszámláláshoz képest. MNL OL A 39 Magyar Kancelláriai Levéltár, Acta Generalia 3688/1786. A továbbiakban az 1786-os évszám, ill. a „kancelláriai" szó jelzi e forrás felhasználását, a népszámlálásra pedig az 1785-ös évvel utalunk.

[267] Lásd Őri (2003: 107) diszkusszióját a lélekösszeírások mögött álló külföldi felfogások hatásairól.

[268] Acsády 1896; Faragó 1996. A korra jellemző felvételezésekről, melyek középpontjában az adózóképesség mérése állt, lásd Szántay Antal összefoglalóját (2014b: 2–18. és 2015).

[269] Faragó 1996: 100–124.

[270] Dányi 1962: 5–21, különösen 12–14.

[271] Az MTA BTK Lendület Tíz Generáció Kutatócsoport.

[272] Perjés 1968: 1039. Korábban az adózás alapja az ún. porta volt, mely több jobbágyháztartást magában foglaló számolási és adóegység lévén, a tényleges háztartásonkénti/gazdaságonkénti vagyoni erőt nem vette figyelembe.

[273] Faragó 1996: 101.

[274] Az adóalapot főleg a földvagyon képezte, bár figyelembe vették más forrásból származó jövedelmeket is (állat, bor).

[275] 1720-ban termékenységet adnak meg, de ennek viszonya az 1786-ból fennmaradt földminőségi besoroláshoz bizonytalan, ezért, noha a talajminőség konzervatív tulajdonságnak tekinthető (bár megítélése szubjektív módon, eltérő érdekektől hajtva és eléggé gabonacentrikusan történt), nem az 1786-os értékeket használtuk itt, hanem a kisebb számú, de korszakhoz jobban illeszkedő 1720-ast. (A két kategorizálás közti viszony ismeretének hiányában nem mertük a hiányzó 1720-as adatokat 1786-osakkal pótolni.)

[276] Az iratanyagra vonatkozó leírás alapján Erdélyre teljes, településsoros adatbázist nem lehet készíteni. Https://adatbazisokonline.hu/adatbazis/f-49-vegyes-conscriptiok/informacio. (Letöltés ideje: 2023. április 03.)

modern geográfiai-regionalista megközelítés szempontjainak jobban megfelelő vizsgálat lefolytatására is mód nyílt. Elsőként bemutatandó vizsgálatunk azonban sem a termésre, terméshozamra, állatállományra vonatkozó adatot[277] nem tartalmaz – Erdély megtartása ugyanis csak így volt lehetséges.[278]

Megjegyzendő az is, hogy a nem telki állomány – akár közjószág (legelő, erdő), akár földesúri kezelésű – sem került összeírásra.[279] Az 1720-as összeírás nem öleli fel az összes társadalmi csoportot sem: nem tartalmazza a telekrésszel nem rendelkező zselléreket,[280] a kuriális nemeseket, ellenben a jobbágytelken ülő nemeseket igen. Ez megint probléma az indikátorok használhatósága vagy későbbi összeírásokkal való összevetés szempontjából.[281] Ennek következtében az általunk kialakított zselléresedési index is a telkes jobbágyok arányának *változásán* alapszik[282] (nem pedig a zsellérekén), és csak tendenciákat reprezentál, semmiképpen sem értelmezhető abszolút vagy százalékos értékként.

Szintén jellemző Acsádyra a lokálisan nagy pontatlanság (ez településszintű megközelítés[283] esetében kellemetlen), ami viszont magasabb hierarchiaszinteken eliminálódik.[284] Így pl. Ugocsa megyéből

---

[277] A 18. század második felének megyei dicalis conscriptiói már tartalmaznak az állatállományra vonatkozó adatokat (Zemplénre: Barta 2009: 99–103), viszont az általunk használt országos településsoros összesítés 1786-ból szintén nem.

[278] Faragó 1996: 104. Az egységnyi telekméret eltért a különböző minőségi osztályba sorolt földeken, illetve az eltérő minőségű, de azonos méretű föld is eltérően adózott (ami a terméshozam indirekt figyelembe vételét jelenti. Ily módon *a földminőség és az egy jobbágyra jutó földnagyság együttesen használható a terméshozam proxyjaként 1786-ban*, ahonnan szintén nem rendelkeztünk hozamadatokkal).

[279] Szántay 2015. Sőt, az összeírt érték még a 18. század végén is bizonytalan. Zemplénben az úrbéri tabellák és II. József kataszteri felvételezése paraszti szántóinak összehasonlításakor 50-100%-os növekedést is találhatunk mindössze 10 év alatt (Barta 2009: 79–82), a *dicalis* földek masszív csökkenésével ellentétben. A kataszteri felvételezés ui. a nem telki állományba besorolt, de paraszti művelésben maradt *remanenciális* földeket is tartalmazhatta (és ez a jelenség magyarázza a telki állományú földek korábban stabil összméretének csökkenését 1785 után) – akárcsak 1728-ban (míg 1720-ban valószínűleg ezek zöme kimaradt).

[280] 1715-ben az adózóerőt kevésbé vették figyelembe, így az összeírásokba nagy számban kerültek bele teljesen szegény, adóképtelen személyek. Amikor 1720-ban megismételték az összeírást, elrendelték, hogy a teljesen nincsteleneket hagyják ki a listákból. Így sok zsellér nem került bele az összeírásba. Mégis nagyobb volt az összeírtak száma 1720-ban. 1728-ban viszont újra kiterjesztették az összeírást a zsellérség egészére, három kategóriát különböztetvén meg – házas-földes, házas, de föld nélküli, ház és föld nélküli –, és összeírták a teljesen nincsteleneket *(miserabilis)*. Lásd: Perjés 1968.

[281] 1720-ban az Acsády művében összeírtak 60%-a telkes jobbágy volt, zsellér az összeírtak 12%-a (tehát a telkesek számának ötöde), 6% a szabados és taxás (a többi egyéb, pl. mezővárosi polgár, kollektív kiváltsággal bíró stb). 1786-ban az összeírt *telki* állományú lakosság (az ún „kancelláriai" összeírás csak őket tartalmazza) 6%-a volt házatlan zsellér, 27%-a házas zsellér és 66%-a telkes jobbágy, tehát ekkor közel 1:2 volt a két réteg aránya, a korábbi 1:5-höz képest. Ez felveti a kérdést, hogy ekkora deklasszáció játszódott-e le két generáció alatt, vagy a korábbi összeírásból maradt ki sok zsellér? Elvileg ennyi idő alatt, az örökösödési szokások és földbőség csökkenése miatt, az *úrbéresek körében* a telkesek 84%-os aránya akár csökkenhetett is 66%-ra, míg a házas zselléreké is nőhetett 16%-ról 27–30%-ra. Az 1720-ban kimaradó zsellérek számának korrekciójaként a Faragó Tamás által alkalmazott módszer, az 1715-ös összeírásból a zsellérek átvétele és az 1720-as adatokhoz történő aggregálása, nem automatizálható és nem is használható, mert inquilinust még 1720-ban is összeírtak településenként, így csak név szerint kikeresve, egyesével lehetne rekonstruálni a zsellérek számát a közel tízezer településen. És az is lehetséges, hogy egy 1715-ös zsellér 1720-ra telkessé vált, tehát a zsellérek adatsorát a jobbágyok halmazával is össze kellene vetni. Ezért Perjés Géza 1728-as adatait használtuk kontrollként (a 11 feldolgozott megyéből Vas megyét kihagyva, mert 1715-ös adatai elvesztek): a zsellérek aránya eszerint 24% körül lehetett a század elején (meghaladva az 1715-ös 16–17%-ot) (Perjés 1968: 1040). Ez mérsékeltebb deklasszációra utal!
Azt is meg kell említeni, hogy a zsellér fogalmának birtokmérethez kötése sem volt állandó: csak a 18. század második felében tekintették egységesen az 1/8 teleknél kevesebbet bírókat inquilinusnak (Papp 2005a: 175), korábban a határ ¼ teleknél is húzódhatott. Ez pontatlanná teszi az időbeli összevetéseket (ezért sem a zsellérarányt használtuk fel ehhez).

[282] Abból kiindulva, hogy az elmozdulás nagyobb valószínűséggel történt a zsellérség irányába, mint a többi réteg felé.

[283] Ennek ellenére itt és a későbbi korok esetében is, a bevezetőben írtak okán ennél a megközelítésnél maradtunk és még járási aggregálást sem kíséreltünk meg, a hibákat intervallum-skálázással igyekezve kiküszöbölni.

[284] Nem véletlen, hogy mind Faragó (1996), mind Benda (1973) megyei szinten vizsgálta a regionális differenciákat, ami persze a természetföldrajzi szemlélet háttérbe szorulásával jár.

1717-ben a tatárok több embert hurcoltak el, mint amennyit az 1715-ös összeírás tartalmaz. Ugyanilyen különbség jellemzi Békéscsabát az 1720-as országos összeírás és helyi összeírások viszonylatában.[285] Ellenben egész Békés megyére nézve már csak 12% a differencia az országos és megyei összeírások eredményei között.

De ez nem feltétlenül csak Acsády hibája. Később, az 1728-as összeírás során a gyanús eseteket személyesen ellenőrizték az összeíróbiztosok – mert egyébként a bevallások a helyi elöljárók (a bíró és az esküdtek) megkérdezésével történtek.[286] Szepes megyében a falvak 36, Tolnában 12, Vasban 9 százalékában vallottak a lakosok hamisan. A szántóterületből Szepesben 40 százalékot tagadtak el, Tolnában 55 százalékot, ami azonban távolról sem jelenti azt, hogy másutt jobb lett volna a helyzet. Éppen arról van szó, hogy Szepesben és Tolnában az összeírók jobban működtek, mint például Biharban, ahol az összeírók valószínűleg nem végeztek ellenőrzést, így a hamis bevallások arányáról sem maradt fenn tudósítás.[287] Feltételezhető, hogy a helyzet 1720-ban sem volt jobb, különben nem került volna sor 8 év múlva az újabb, részben kontrollált összeírásra. Az adatok manipulációjában a helyi lakosságon túl talán még a vármegyei adminisztráció is érdekelt lehetett, hiszen a dikák újraosztása nem minden megyének volt érdeke.

A legnagyobb gondot a megyénként változó összeírási metódus jelenti,[288] mert ez nem szisztematikus, hanem véletlenszerű hibákkal[289] terheli az összeírást és így annak vizualizált kiértékelését is,[290] azaz a korban létező területi differenciákat is. A többi, hasonló jellegű összeírás (így az 1696-os vagy 1728-as) kiértékelésére tett kísérletek megrekedtek: az 1696-os eleve tartalmilag és területileg is több hiátussal bír, az 1728-as pedig, hiába a legkimunkáltabb,[291] végrehajtás közben félbeszakadt.[292] Faragó súlyosabb kritikája azonban nem is annyira az alapadatokra,[293] mint Acsády származtatott adataira, azaz az etnikai viszonyok és a népességszám rekonstrukciójára vonatkozik.[294]

---

[285] Faragó 1996: 106.
[286] Perjés 1978: 16.
[287] Perjés 1968: 1040.
[288] Faragó 1996: 101.
[289] Míg szisztematikus hiba például, hogy II. József népszámlálása nem telkes jobbágyot (1720), hanem parasztot rögzít, ami nem feltétlenül ekvivalens kategória.
[290] Ha az itt közölt térképeken a megyehatárok mentén találunk éles különbségeket, akkor ez részben a fenti probléma meglétére utalhat.
[291] Az 1728-as vizsgálat fennmaradt településein (Vas megye nélkül) 1715-ben 35 392 háztartást, 1720-ban 45 317 háztartást (128%), 1728-ban 69 182 háztartást (195%) írtak össze, tehát az 1728-as összeírás annak ellenére a legtöbb háztartást tartalmazta, hogy 1720-ban 2200, 1728-ban csak 1800 település anyaga maradt fenn e 10 megyében. Perjés 1968: 1040.
[292] Bár az 1920-as országterületet elég jól lefedi, tehát a regionális egyenlőtlenségekkel foglalkozó geográfusok számára jó terep lehetne egy *longue durée* vizsgálat esetében, mivel változóstruktúrája – különösen Perjés Géza kiegészítéseivel (Perjés 1978: 11–80; Perjés 1979: 33–109) – jól kvantifikálható, és szellemiségében közelebb áll a regionális tudomány preferálta felfogáshoz, mint az 1720-as indikátoroké. (A 2021-ben általunk rögzített anyag 2022-ben már rendezés alatt állt, nem volt kutatható. MNL OL XXXII-23-j-12 , 31–85. doboz.)
[293] Az 1715-ös, 1720-as és 1728-as összeírás alapján összevethető 10 megye esetében van, ahol a szántó növekedése ötszörös vagy négyszeres (Nógrád és Pest megye), viszont vannak olyanok, például Somogy és Tolna, ahol éppen csökken a szántó területe, de van olyan is, mint például Heves, ahol 1715-ben 16 792 köböl szántót írnak össze, 1720-ban 60 470-et, 1728-ban pedig 13 790-et. Ezt összevetve az összeírt adózó lakosság számával viszont meglehetősen stabil egy összeírtra jutó telki állományt kapunk: ez 7,6 hold 1715-ben, 8,8 hold 1720-ban és 7,8 hold 1728-ban (Perjés 1968: 1042), miközben a településenkénti átlagos háztartásszám 18-20-ról 38-ra emelkedett, ami inkább a korábbi összeírások hiányosságaira utal, mint a népesség megduplázódására (noha valóban intenzív újratelepülés játszódott le Nógrád, Somogy, Pest és Zala egyes részein).
[294] Bár az ország lakosságszámának rekonstrukcióját e forrás alapján végezte el a szakirodalom, de nem helyezkedett egységes álláspontra, 4,3 és 5,3 millió közé téve azt (Acsády értékeit mindkettő jócskán felülmúlja).

Ami az etnikumok kérdéskörét illeti, Acsády becslései Dávid Zoltán szerint (is) használhatatlanok:[295] jellemző módon Ugocsa 27 településén Szabó István 179 bizonytalan besorolású nevével szemben (30%), Acsádynál egyetlenegy sem szerepel.[296] Így a különböző etnikumú parasztság életminőségbeli különbségeinek vizsgálatára itt nem is tettünk kísérletet, csak a század második felében (*4. fejezet*).[297] A népességszám változásainak regionális eltéréseire ugyancsak megkísérlünk két, egymást kontrolláló módszerrel egy közelítő becslést adni, mely, ha az abszolút számokat tekintve nem is használható, a növekedés számunkra fontos *regionális* aspektusait jól illusztrálja (lásd *6. fejezet*).

A származtatott adatok esetében tehát különösen óvatosan kell eljárni,[298] Jelen vizsgálatunk során az első lépés az adatbázis alapváltozóinak értelmezése (melyikkel milyen jelenség mérhető). Ezt követően indikátorokat (fajlagos vagy százalékos értékek) képeztünk belőlük, majd ezt az intervallumokba osztályozott indikátorok településszintű, térképi ábrázolásával a területi jellegzetességek, differenciák bemutatása követi.[299] Az egyedi indikátorok térképi megjelenítésével a változók előszelekciója is megtörtént (a jellegtelen vagy hiányos területi képet vagy teljesen mozaikos térbeli eloszlást mutató változók bevonása a további vizsgálatokba haszontalan). Ezt követi a komplex (korrelációs, klaszter stb.) vizsgálatokhoz felhasználható változók transzformálása (a nem normál eloszlású – Gauss-görbéhez nem közelítő – adatsorok esetében logaritmikus transzformálás). A nem normál eloszlású adatsorok mellett célszerű kizárni az egymásból számolható indikátorokat, illetve érdemes elkerülni a fajlagos és nem fajlagos indikátorok keverését is. A következő lépésben kerül sor az indikátorok szelekciójára (korrelációs vizsgálatokkal és főkomponens-analízis segítségével, az egymástól nem független változók kiszűrése érdekében). Ezt követi a független változóként értelmezhető indikátorok településenkénti értékeinek aggregálásával előállt kompozit mutató területi különbségeinek felvázolása és értelmezése. Hasonló alapokon, de más módszerrel (klaszteranalízis segítségével) történik a hasonlósági régiók azonosítása (a hasonló adottságú települések területi elterjedésének illusztrálása) és jellemzése.[300] Ezt követően az így képződött csoportokra jellemző változónkénti átlagértékek bemutatásával, összehasonlításával foglalkozunk (beleérve az egyedi indikátoroknak a fejlettségi indexszel való kapcsolatát is). Végül a térképes elemzéseket a legfejletlenebb települések elterjedésének és sajátosságainak vizsgálata zárja (újabb klaszteranalízis).[301] Ez a munkamenet érvényes az 1750-es erdélyi és a 18. század végi adatsorok elemzésére is.

Mivel a tanulmány nemcsak az egyes indikátorok vizualizálását tűzte ki célul, de azon túlmenve az indikátorok aggregálásával nyert, komplex kép bemutatására törekszik a regionális tudomány módszertana szerint (a 19. század végi helyzetet bemutató tanulmányaink analógiájára),[302] szükséges pár szót szólni arról, hogy a kapott kompozit kép mit is jelent valójában, és miért van rá szükség egyáltalán. Miért nem elég egy egyváltozós térképsorozat? Technikailag az időbeli összevetés igénye

[295] Dávid 1957: 145–199.
[296] Faragó 1996: 111.
[297] Acsády feltételezésével szemben (Blommaert–Rampton 2011: 1–19) a beszélt nyelv a 18. század elején talán még annyira sem utal etnikumra, mint később, tekintve a premodern „nyelvfelfogásra" jellemző szituációs orientáltságot, azaz bizonyos dolgokat bizonyos „nyelveken" (a korabeli beszélő számára inkább bizonyos „módokon") illett megtárgyalni, amire ráerősített a Kárpát-medence nyelveinek nyelvújítás előtti lexikális szegénysége a némettel vagy a latinnal szemben.
[298] Hiszen, a forrásadottságokkal ellentétben erre közvetlen ráhatása van a kutatónak, tehát az interpretáció őt minősíti.
[299] Itt csak egyféle osztályozási rendszer látható, de a valóságban több módszerrel is probálkoztunk, annak érdekében, hogy minél jobban illusztráljuk az adatok területi szórását, differenciáltságát.
[300] Beluszky–Sikos T. (1982, 2007 és 2011) nyomdokain.
[301] Pénzes–Demeter 2021 alapján.
[302] Demeter 2018b és 2018c, Pénzes 2018.

teszi szükségessé a helyzet tömörítését egyetlen térképen (tudományos oldalról pedig a modern vizsgálati módszerek analóg alkalmazása). A felhasználható változók alacsony száma és az agrárszférára (annak is csak egy szűkebb szeletére, a termelőerők gazdasági potenciáljára) vonatkozó[303] kizárólagos jellegük miatt fejlettségről olyan értelemben nem is beszélhetünk, mint az 1910-es indikátorok esetében, melyek (bár az indikátorhalmaz eltért) jól összevethetők voltak a 2010-es indikátorok alapján nyerhető képpel.[304] Az 1720-as évekre vonatkozó aggregált kép szigorúan véve csak a rurális viszonyok differenciáira utal. (A fejlettség is sokkal több dimenzióval bír a mai értelmezés alapján,[305] mint a korban célkeresztben álló adózóképesség.) Joggal merül fel a kérdés, hogy mi értelme van a kompozit mutató kialakításának, ha az 1910-es viszonyokkal az így nyert kép nem is vethető össze. A 18. század második felének összeírásai azonban ugyancsak a rurális (és azon belül is a termelői oldal) viszonyok komplexitásának és diverzitásának megragadására alkalmasak, a két időmetszet alapján pedig a változások (pl. egy jobbágyra jutó telki állományú szántó, a telkes jobbágyok arányának változása, a „népességnövekedés" területi differenciáltsága stb.) már megragadhatók. Tehát, míg az 1720-as helyzet nem vethető össze az 1910-essel, az 1720-1786 közötti és 1786-1880-as már igen. Az időhorizontok sűrítése növeli a vizsgálat megbízhatóságát és az indikátorkészlet összevethetőségét. Így az agrárviszonyok változása, korlátokkal ugyan, de a korábbi időszakokkal is összevethető.[306] A korlátozott indikátorszámú, kevésbé átfogó vizsgálatok megbízhatósága természetszerűleg kisebb, de az 1750-es, jóval részletesebb és több „kemény" változót felhasználó erdélyi összeíráson alapuló vizsgálatunk (lásd később)[307] egyik járulékos eredménye éppen az volt, hogy nem találtunk lényeges különbséget az 1750-es és 1720-as Erdély

[303] Az összeírásokból kimaradtak az allodiális és közföldek (pl. legelők). Az allodiális gazdálkodás súlya viszont 1720-ban még kisebb, mint a század végén vagy a 19. század elején. Erre utal Soós 1941-es, Sopron megyéről szóló tanulmánya, de a Harruckern-birtoktest kialakítása is éppen csak ekkor kezdődik, s itt is gyakori a földek bérbe adása (Szilágyi A. 2018). A telek adóegységként való tekintése (1723–) is korlátozta az allódiumok kiterjesztését a jobbágytelkek (de pl. nem a közjószág, mint a legelő) rovására. Sok esetben a puszta telket sem lehetett allódiumba vonni. Acsády 1906: 329. A földesurak józan érdeke is akadályozta ezt a folyamatot, hiszen munkaerő nélkül semmit sem ért a föld. A földesurak a 18. század során még folyamatosan alapítanak jobbágytelkeket és telepítenek be úrbéreseket: ekkor az úrbéri járadékokat preferálták, nem törekedtek hatalmas méretű saját gazdaság (alkalmazottakkal üzemeltetett uradalom) kiépítésére. Még az allodiális földet is inkább bérbe adták, vagy nagy részekben legelőnek (a Harruckernek gyakorlata, Demeter–Szilágyi–Túri 2021), vagy kisebb darabokban a többletjövedelemre törekedő és kevés földdel rendelkező úrbéreseknek (pl. sok házas zsellér élhetett bérelt allodiális, ún. indusztriális földből, ezek viszont nem szerepeltek az összeírásban). Az árutermelő nagybirtokos uradalmak még a nyugati határszélen sem voltak gyakoriak, ahol a legkedvezőbbek voltak a piaci lehetőségek; az Esterházy, Batthyány, Széchényi stb. nagybirtokosok is elsősorban az úrbéri járadékokat szedték be.

[304] Papp–Pénzes–Demeter 2021.

[305] Egészségi állapot, boldogság (anyagi és lelki értelemben is), infrastruktúrákhoz való hozzáférés, tényleges jövedelem, kultúrához való hozzáférés stb. csupa olyan szempont, melyek ma mércéi a „fejlettségnek", de (ellentétben 1910-zel) a 18. században nem mérhetők. Wilhelm Zoltán SENTIENT-indexe (2011) vagy Harcsa összefoglaló tanulmánya (2015 a és 2015b) ugyancsak több tényezőt említ (köztük a társadalmi és gazdasági tényezők mellett infrastrukturális és környezeti tényezőket is). Az így kapott fejlettségi index komplexitását mutatja, hogy nem korrelál erősen a GDP-vel.
Koós-Nagy (2014) 10 dimenziót használ (30 indikátorral): *1*. lakáskörülmények, épített környezet, *2*. jövedelem, *3*. foglalkoztatási blokk, *4*. oktatás, *5*. környezeti fenntarthatóság, *6*. politika/demokratikus aktivitás, *7*. egészségi blokk, *8*. bizonytalanság/kockázat, *9*. alapvető közszolgáltatások elérhetősége és *10*. demográfiai fenntarthatóság. Németh-Vercse-Dövényi (2014) TDI-indexe a következőket tartalmazta: *1*. munkanélküliségi ráta, *2*. éves jövedelem, *3*. eltartási teher, *4*. lakosságszám-változás az elmúlt öt év során, *5*. GDP/fő, *6*. működő vállalkozások száma 1000 főre vetítve, *7*. beruházások összértéke, 8. népsűrűség. Pénzes (2014a, 2014b) szintén sok, eltérő jelenségekre utaló mutatót használ.

[306] Az 1330-as évek pápai tizedjegyzéke mögötti agrárteljesítményre és népesedési kérdésekre lásd: F. Romhányi 2019, 2021 és 2022. F. Romhányi–Laszlovszky 2021 és F. Romhányi–Szilágyi–Demeter 2022. Papp–Pénzes–F. Romhányi–Demeter 2022.

[307] Demeter–Mikle 2022.

rurális adottságainak területi mintázata között.[308] Azaz, *annak ellenére, hogy az 1720-as változókészlet diverzitása jóval szerényebb, a végeredményt tekintve jól adta vissza a belső differenciáltságot*. Ebből persze nem következik, hogy az ország egészére nézve is igaz ez. Sőt, az 1720-as *Regnicolaris conscriptió*hoz időben közelebb álló, de csonka 1728-as összeírás 11 vármegyéjének feldolgozása jóval árnyaltabb és az 1720-astól eltérő képet ad,[309] csak éppen az 1728-as adathalmaz, korlátozott területi kiterjedése miatt, országosan nem vizualizálható, csak megyénként.[310]

A hozamra, bevételre vonatkozó közvetlen adatok híján[311] a gazdasági potenciál is csak proxy változókon keresztül becsülhető. A hiány oka, hogy a 18. századi magyarországi összeírások az adózási potenciált birtoknagyság[312] és nem a hozamok/bevételek alapján mérték,[313] ez pedig a korabeli gondolkodással függött össze. A 18. század elején még az *„ubi populus, ibi obulus”*[314] merkantilista elve volt meghatározó. A nagy népesség = nagy pénzerő elv (azaz a kor „fejlettségfogalma”) viszont már korszakunkban sem feltétlenül mutatta a valóságot térképeink alapján. (A középkorral szemben, ahol a demográfiai mutatók közül a népsűrűség valóban lehet a fejlettség proxy változója, a 18. században elveszti indikátorszerepét a népességnövekedéssel szemben). Trencsénben a kis birtoktestek, rossz minőségű földek nagy eltartottszámmal párosultak,[315] míg az üres Bácskában az egy gazdaságra jutó birtokméret is nagy volt, és a föld is jobb minőségű.[316] II. József idején viszont már a jobbágyra jutó földméretet tekintették az adózóképességet meghatározó tényezőnek.[317] (Az adózóképesség ugyan továbbra sem ekvivalens a fejlettséggel, de ezt az 1780-as években egyértelműen az ország jólétével, tehát fejlettségével kötötték össze – miként ma is –, nem pedig a depriváció fokát értették rajta, mint a marxista történetírás).[318] A fejlettséget meghatározó tényezőkről alkotott elképzelésekről (és ehhez kapcsolódóan a változók szelekciójának módszertanáról) részletesebben a 18. század végi állapotokat elemző *4. fejezet*ben lehet olvasni. Jelen

[308] Papp–Pénzes–F. Romhányi–Demeter 2022. A „mintázat” természetszerűleg kvalitatív fogalom, így a differenciák mértékére, azok változására nem utal. A kapott r=0,5 körüli érték általánosságban jónak tekinthető (látványra nem lehet különbséget tenni a két állapot térképe között – ez igaz lesz az 1786-os, 1880-as és 1910-es vizsgálatokra is a SEM-típusú és overlay-típusú megközelítés esetében), de településszintű összevetés, „ránagyítás” esetén már látszanak a különbségek.

[309] Szepes megye 18. századi atlaszában egymás mellé helyezve az 1720-as és 1728-as nyomástérképet, markáns differenciák látszódnak. https://tti.academia.edu/GaborDemeter

[310] Lásd a *2.6. alfejezet* elemzéseit.

[311] A csonka 1728-as összeírás megadja az elvetett mag hozamát, a jóval nagyobb területre (Erdélyre nem!) hozzáférhető 1720-as számkódok a „termékenységet” reprezentálják. Ugyanígy a Dávid Zoltán (1960: 33–58) és Rózsa (2020, 2021) által közölt, a 18. század végén meghiúsult kataszteri fölmérésből fennmaradt, alig 210 települést tartalmazó településlista is lehetővé teszi a hozam számítását az uradalmakban és a jobbágytelkeken egyaránt. Számításokat lásd: Demeter–Szilágyi–Pinke 2022.

[312] A birtoknagyság mellett az állatállomány, a lakhatási minőség és egyéb jövedelmek is szerepet kaptak. Dávid 1996.

[313] Az agrárszférában mért adózási potenciál így messze áll a mai „nemzeti termék” (és egy főre jutó GDP) fogalmától (egy hozam alapján számolt potenciál közelebb állna).

[314] Kautz 1868: 107.

[315] Szabó 1941: https://dka.oszk.hu/html/kepoldal/index.phtml?id=25790. Magyarország népessége 1715/20-ban / DKA-025790 (helyesen: népsűrűsége).

[316] Vö. a *2.6.2-es alfejezet* utolsó két ábráját (*2.23–2.24. ábra*), mely jól illusztrálja a fentieket.

[317] A nemesség 1729-ben és 1741-ben is megakadályozta, hogy az állami adó alanya a telek legyen, és az továbbra is a jobbágy személyét illette (Kautz 1868: 111 és Acsády 1896: 322). A telekadó célja a nemesi adómentesség megszüntetése lett volna hosszú távon.

[318] Egyszerűbben: ha valaki sokat adózik, az jelentheti azt, hogy vagyonos, mert ki tudja fizetni, de akár azt is, hogy „túladóztatják” a termelőképességéhez képest. Különbséget csak egyéb indikátorok, pl. az adóhátralék alapján lehet tenni (ezt csak az 1750-es erdélyi összeírás említi az általunk feldolgozott forrásbázisban).

esetben az eleve kevés kvantifikálható változó miatt az általunk használt kompozit mutatóban igyekeztünk a lehető legtöbb, hasonló (nagyobb) területi lefedettségű és eloszlású változót bent tartani a vizsgálatban (csak azokat zártuk ki, melyek 100%-ra egészítették ki egymást).

Összefoglalva: az időben is változó indikátorkészlet miatt vizsgálataink a területi egyenlőtlenségek agrárjellegét domborítják ki, elsősorban a parasztság helyzetére fókuszálva, de hangsúlyozandó, hogy a rurális oldal csupán egy lehetséges olvasata, aspektusa a fejlettségnek.[319]

2.2. A regionális differenciák mintázata az egyedi indikátorok alapján (1715–1720)

Az 1720-as *Regnicolaris conscriptio* alapváltozóiból mindössze hat olyan fajlagos mutatót sikerült kialakítani, mely a rurális fejlettség, a parasztság agrárpotenciálja értelmezésében valamennyire releváns lehet, valamint elemszáma és területi eloszlása megfelelő.[320] Először ezek területi mintázatát elemeztük előbb egyváltozós kartogramok alapján, majd a következő fejezetben megkíséreltük komplex mérőszámmá alakítva kiértékelésüket.

A vizsgálatba bekerült az 1720-as adatok közül *a telkes jobbágyra jutó átlagos szántóméret* (*2.3. ábra)*[321] és a *zsellérek (inquilini) aránya* az összeírtakból *(2.9. ábra)*. Az elemzések során a két változó együttes használata indokolt, ugyanis nagy telki állományú szántóméret mellett is előfordulhat magas zsellérarány (kevés telkes jobbágy esetén), de alacsony zsellérarány is mérhető kis telki szántóföldek mellett is (sok féltelkes, negyedtelkes paraszt esetén). A legrosszabb opció a kis jobbágyi birtokméret magas zsellérarány mellett. A nagy gazdaságméret és alacsony zsellérarány (mint elvi szélsőérték, amely abszolút földbőségre utal) viszont az előbbiekhez képest stabilabb életfeltételeket jelent. Az előbbi két eset a földműves-agrár szféra túltelítődését jelzi, s foglalkozási átrétegződésre, migrációra, társadalmi feszültségre utaló jel lehet. A hozamra, földminőségre, családméretre vonatkozó országos adatok híján a relatív földhiányt vagy relatív túlnépesedést e két indikátor alapján lehet közelíteni.

Azaz önmagában a telkes jobbágyokra jutó átlagos földméret még nem informatív a demográfiai nyomást és a földéhséget illetően, miként önmagában a zsellérek 1720-as aránya sem (összeírásuk pontatlanságai miatt sem, de egyébként sem), mert az *összeírt népességre* jutó települési átlagos földméret akár lényeges társadalmi különbségeket is takarhat. Az Acsády-féle településszintű

[319] A zsellérek magas arányát például sokszor kedvezőtlennek tekintik, holott közöttük sok iparos lehetett, akiket szegénynek nevezni téves. Még több volt köztük a bérelt földön gazdálkodó, a közös erőforrásokat (vizek, erdő, legelő) kihasználó. Demeter–Szilágyi–Pinke 2022 és Rózsa 2021 ugyanezt a jelenséget tapasztalja a Tisza mentén az 1780-as években. A kötetben külön fejezetet szentelünk a jobbágy vs. zsellér kérdéskör vizsgálatának. Ugyanakkor pusztán földnagyság alapján a telkes jobbágyoknál valóban kedvezőtlenebb helyzetben voltak, igaz, szolgáltatásaik is kisebbek. A jogi környezet regionális differenciáit a fejlettségben szintén nem vettük figyelembe.

[320] Így például az Adatbázisok Online felületén elérhető nyomás- és földminőségadatokat nem tudtuk használni, mert Erdély teljesen hiányzott.

[321] A telkes jobbágyra jutó földnagyság a statisztikai számításokban (átlag, korreláció) használt érték. Térképre viszont az összeírtakra jutó földnagyságot tettük *(2.3. ábra),* ugyanis Acsády Nógrád és Somogy megyében az összeírtak társadalmi bontását nem adta meg, így a térkép foghíjas lett volna a telkes jobbágyokra jutó szántó ábrázolásakor. Egyéb esetben a telkes jobbágyra jutó szántóméretet használtuk indikátorként, mert a „földművesre-úrbéresre" jutó föld értéke a zsellérek összeírásának és birtoklásának bizonytalanságai miatt nem volt számítható.

összesítés, amit felhasználtunk, a belső differenciáltságról nem tájékoztat.[322] A zsellérek aránya, mint mutató, azonban éppen erről, a földhöz kötődő társadalom belső differenciáltságáról ad egyfajta közelítő képet (főleg párba állítva az átlagos szántómérettel), ezért indikátorként nem elvetendő, még akkor sem, ha ténylegesen nem utal a jövedelmi viszonyokra, csak a telki állományú (adóköteles) földekből származó jövedelem különbségeire.[323]

A *telki állományú szántók egy összeírt főre jutó értéke* alacsony volt Zalában, Trencsénben, Pozsonyban, Árvában, Máramarosban, Fogarasban, emellett Biharban, Hunyadban és Beszterce vidékén volt erősen érezhető a földhiány *(2.3. ábra)*, ehhez társult még az Alpokalja. Ezzel szemben az Alföldön, Kisalföldön, Dél-Dunántúlon és a Bácskában, továbbá a Szászföldön és a Székelyföldön a mennyiséggel nem volt probléma. (A konzervatív tulajdonságnak tekintett talajminőségről kellő mennyiségű – sajnos csak proxy jellegű – adatunk csak a század végén van. Ezt a későbbi fejlettségi vizsgálatok során használtuk fel.)[324]

A *zsellérek aránya (9. ábra)* ugyanekkor Trencsénben, Erdélyben – Szilágyban –, a Dél-Dunántúlon, Fejérben, Buda–Esztergom és Pest–Mátraalja térségében volt magas, a Mezőségben pedig kirívóan magasnak számított. A két változó kombinálása esetén a legkedvezőbb területként (kevés zsellér + nagy telki szántóállomány + jó föld = kiegyensúlyozott agrártársadalom és relatíve kedvező-stabil megélhetés) a Tiszántúl északi fele, Bácska és Zemplén jött szóba. A Tiszántúl déli részén a zsellérek aránya magas volt, a nagy, egy (telkes) gazdára jutó szántóterület mellett. Ugyanez érvényes Mosonra, Erdély közepére, Komárom és Esztergom vármegyékre. A Székelyföld déli részén ugyan kevés volt a zsellér és magas az egy telkes gazdára jutó szántó nagysága, de itt a föld nem volt jó minőségű az 1786-os klasszifikációt alapul véve. A Hajdúság és a Nyírség, az előbbi két változó alapján egyaránt kedvező tendenciákat mutató területe is elkülönül a harmadik tényező, az 1786-os földminőség alapján. Fejérben sok volt a zsellér, és emellett volt nagy a jobbágyi telki állomány, míg Árva és Máramaros a kevés zsellér – kevés jobbágyi föld kategóriára jó példa (itt a gyenge földminőség még kedvezőtlenebb irányba befolyásolja a helyzetet). A Duna–Tisza közén a zsellérek aránya átlag feletti, a gazdaságméret átlag alatti. Zalában sok volt a zsellér[325] és kicsi volt a telkes gazdára jutó szántóföldi terület, a Dél-Dunántúl állódiumokkal jellemezhető részén (Baranya, Tolna) azonban legalább az egy jobbágyra jutó szántó mérete nagy volt a sok zsellér mellett.

Ezt a képet még az – állattartást reprezentáló – rétnagyság módosíthatta. Mivel a közjószágnak minősülő legelőket nem írták össze a 18. századi adóösszeírások,[326] *a rét szolgálhat az állattartás*

[322] Ehhez az AdatbázisokOnline felületén található 1720-as összeírás eredeti lapjait egyesével kellene átnézni, a *colonus*ok nevénél ugyanis szerepel a birtoknagyság. Ez viszont már egy másik lépték, mely meghaladja jelen munka kereteit. (https://adatbazisokonline.mnl.gov.hu/)

[323] A föld és a társadalom viszonyának kibontására, a földtulajdon-szerkezet rekonstruálására az országos összeírások önmagukban nem alkalmasak a települési és kistáji léptékre elérhető történeti irodalom nélkül.

[324] Kaarsen (2015) szerint a talajminőség, a kereskedelem és agglomerálódás között van kapcsolat a preindusztriális társadalmakban.

[325] Fónagy 2013: 69. Zalában és Trencsénben, Liptóban és Kárpátalján 70% fölé teszi a 100 hold alatti és csak zsellérekkel rendelkező birtokosok arányát a nemességen belül. Vélhetően ez is e területek többször említett hátrányos helyzetét tükrözte.

[326] 1728-ban is csak annyit tudhatunk meg, hogy elegendő vagy kevés a településre jutó legelő. A jószágok számát ugyan később már rögzítik a megyei dikális adatsorok, de az általunk használt országos településsoros kimutatás továbbra sem. Mivel a központi összeírások az állami agrárpolitika szemléletét tükrözik, így kimaradtak az ártéri haszonvételek is!

proxyjaként[327] még úgy is, hogy ekkor az állatállomány zöme ridegtartású volt[328] – télen azonban ezeket is részben a réten termelt szénából kellett ellátni, tehát az indikátor, jobb híján, használható az állattartás proxyjaként.[329] Különösen igaz ez, ha az összeírt telki állományú rétek szántóhoz mért nagyságát vesszük figyelembe, ez ugyanis meglepően nagy területi diverzitást mutatva[330] kijelöli azokat a területeket, ahol az állattartás jelentősége nagyobb volt. Az egy *összeírtra jutó* rét[331] nagysága *(2.4. ábra)* egyértelműen magas volt az Alföldön, Biharban, ezzel kompenzálva a kis telekméreteket és a rosszabb földeket. Ugyanígy magas volt az egy jobbágyra jutó telki rétmennyiség Észak-Erdélyben (itt viszont Biharral szemben sok zsellér volt, a paraszti szántóföldméret pedig változatos), míg kifejezetten alacsony volt a nyugati és északnyugati peremterületeken, valamint Abaúj és Szatmár térségében is, továbbá a nagy telki szántóméretet, de átlag feletti számú zsellért tömörítő Szászföldön. Ez a túlnépesedésnek arra a fázisára utal ezen régiókban, amikor a földművelés megkezdi az állattartás kiszorítását. E változás az Alföldön csak a 19. században következik majd be,[332] az említett területeken azonban hamarabb kifejlődött a két földhasználati mód konfliktusa. A Felvidék nyugati részén 1720-ban a rét mellett ráadásul a telki szántóterület is kicsi volt, ezt kompenzálandó itt érzékelhetően sok volt az irtás (lásd a *2.16. ábrát*).

Noha a viszonyítási alap eltérő volt 1720-ban és 1785-ben, de 1786-ban is,[333] a *telkes jobbágyok arány*ának különbsége a két időpontban indirekt módon *(2.5. ábra)* a zselléresedés időbeli előrehaladására utal (feltételezve, hogy a telkes jobbágyok nagyarányú csökkenése nem a nemesség és a polgárság előretörését jelzi).[334] Bár az értékek az összeírások eltérő vonatkoztatási alapja miatt nem tekinthetők valódi százalékos értékeknek, a telkes jobbágyok arányának használata mindenképpen pontosabb, mint a zselléreké, hiszen az utóbbiakat 1720-ban hiányosan írták össze, az 1785–1787-ben vagy 1786-ban használt zsellérfogalom viszont nem ekvivalens az 1720-assal.[335] Hogy a körülményes számítások (és dinamikus jellege) ellenére miért kapott szerepet ez az indikátor vizsgálatunkban, annak a marxista történetírás[336] által a zselléresedésnek tulajdonított jelentőség az

[327] Ezt erősíti, hogy ahol 1728-ban a 11 megye adatai alapján elegendő legelőt említenek, ott a rét nagysága is nagyobb (2,45 kaszás/jobbágy vs. 1,77 kaszás/jobbágy, 1031, illetve 750 település figyelembevételével). A *2.6. ábra* területi mintázata is az összefüggés meglétére utal.

[328] Tehát a legelők látták el.

[329] A 19. század végén ui. a rét magasabb, szántóéval vetekedő tiszta földjövedelme a legelő hozamával összevetve már egyértelműen az istállózó állattartás jelentőségére utal, tehát megváltozik jellege, szerepe.

[330] A rét szántóhoz viszonyított aránya Mária Terézia korában sem volt állandó (vö. Torna, Trencsén, Bács telki szántóállományaihoz rendelt rétnagyságot – Acsády 1906: 359), de a megyei differenciák mellett még megyén belül (Bihar) sem volt állandó a rétek településenkénti átlagmérete vagy a rét/szántó arány *(2.6. ábra)*, köszönhetően a minőségbeli differenciáknak.

[331] Az ábrán azért az egy összeírtra jutó rét látható, mert Nógrád és Somogy megyében csak az összes összeírt számát adták meg, társadalmi bontásukat nem, így a térkép foghíjas lett volna a telkes jobbágyokra jutó rét ábrázolásakor, noha módszertanilag ez lett volna helyesebb (a nem vizualizált statisztikai számításokban ez utóbbit használtuk).

[332] Rózsa 2020, 2021 kutatásai is arra utalnak, hogy a gabona és az állat „elfért" a Jászságon, nem merült fel az a probléma a gabonatermés volumenével kapcsolatban, mint a demográfiai forradalmat átélő Szerbiában 1860 után, hogy abból az állattartást vagy az emberi élelmezést kell-e fedezni, összeférhetetlenné téve a két hasznosulási módot.

[333] Az 1786-os évszám a továbbiakban mindig a „kancelláriai összesítésre" és nem a népszámlálási adatokra utal.

[334] A polgárság aránya olyan alacsony a II. József korabeli népszámlálás idején is, hogy aligha volt statisztikailag jelentős átrétegződés.

[335] 1785-ben a zsellér kategória nem társadalmi csoportot jelöl, heterogén a kijelölése (életkor, testmagasság, katonai alkalmasság és foglalkozás szerinti ismérvek alapján). Thirring 1938: 78. 1786-ban megkülönböztetik a házas és házatlan zsellért, míg 1720-ban nem.

[336] Lásd például Sándor Pál (1951: 13–21.) számításait, szemben Galgóczi K. (1855) számításaival.

oka, ti. hogy a zsellérek arányának növekedésével kívánták bizonyítani a birtokaprózódást és deklasszációt, és így érvelni az 1848-as jobbágyfelszabadítás szükségessége mellett.[337]

A jelenség nem csak a marxista történészek gondolatvilágában létezett, Dél-Biharban 1720-ban 90% felett volt a telkes jobbágyok aránya az összes összeírtból, 1786-ban viszont 25% alá esett, s megugrott a zsellérek aránya. Itt bizonyosan nem az összeírás pontatlanságait kell keresni – a 6. fejezet *8–9. ábrá*ja alapján az úrbéres népesség száma több mint ötszörösére emelkedett, ami jelentős, Erdélyből kiinduló migrációt feltételez. Mivel a migránsok nem jutottak telki állományhoz, jó eséllyel pásztorkodó románokra kell gondolni, akik átszivárgását már Mezősi Károly is felismerte.[338] Ebből következően viszont e zsellérek jó része eleve nem deklasszálódott vagy elszegényedett földműves volt. Mosonban vagy Tétényben a zsellérek, jelentős bortermelők lévén, kifejezetten a piacosodás előmozdítói, vagy indikátorai.[339] E tényezők (historiográfia, migráció, foglalkozásszerkezet) miatt nem árt a zselléresedési tézisnek utánanézni egy másik aspektusból.

Erdélyben a telkes parasztság „arányának" csökkenése mérsékelt folyamat volt (elsősorban Brassó, Beszterce-Naszód és Hunyad környékén, zömmel német nyelvterületen volt markáns), szemben Szatmár-Máramaros térségével, Bihar, Gömör-Borsod-Abaúj, az Észak-Dunántúl és a Nyugat-Felvidék régiójával. Baranyában és Fejérben (ahol már 1720-ban is jelentős volt a zsellérek aránya – a későbbi felvételezések is arra utalnak, hogy ezek nem házatlan zsellérek[340] voltak), valamint Trencsén-Árva, Baranya és Zala területén pedig még javult is a helyzet a század végére (igaz, elég rossz mutatókkal bírt e terület már 1720-ban is). Az erdélyi értékek értelmezésénél fontos tudni, hogy itt az 1785–1787-es népszámlálási adatok kerültek bevitelre (a telkes jobbágyot a vele nem teljesen ekvivalens „paraszt" kategóriával helyettesítve,[341] mert az 1750-ben szereplő (a kisebb időintervallum és eltérő fogalomhasználat miatt sem releváns) „adófizető család" kategóriája tágabb a telkes jobbágyok halmazánál, az 1786-os összeírás adatai pedig eleve nem állnak rendelkezésre Erdélyben. Az erdélyi változások mértékének értelmezéséhez mindenképpen tudni kell, hogy itt 1720-ban a szabadosok aránya igen magas volt a székelyek között, akik viszont 1786-ra a határőrök közé soroltattak át, emiatt a jobbágyok egyébként is alacsony, 25–27%-os arányának csökkenése (a zsellérek arányának növekedése) nem olyan markáns, mint a magyarországi esetben (ahol kiváltságolt parasztok a szabados–taxás rétegeken túl is voltak 1786-ban, pl. a jászkunok, hajdúk).[342]

---

[337] Noha éppen a zsellérek kaphatták a legkevesebb földet 1848-ban, ráadásul a társadalmi deklasszáció nem jelentett vagyonit is. A zsellérek deklasszációját 1848 éppen hogy nem akadályozta meg, hiszen nem lévén telki állományuk, nem is jutottak földhöz, sőt a közföldeket és gyakran az árendált földjeiket is elvesztették, s csak a jogegyenlőség maradt.

[338] Térképen is illusztrálva: Mezősi 1941. Lásd még Bársony 1974. A magyarországi irányú migráció a Conscriptio Czirakyana Trócsányi Zsolt által elemzett (1966) Kővár-vidéki területén erős volt még az 1810-es években is.

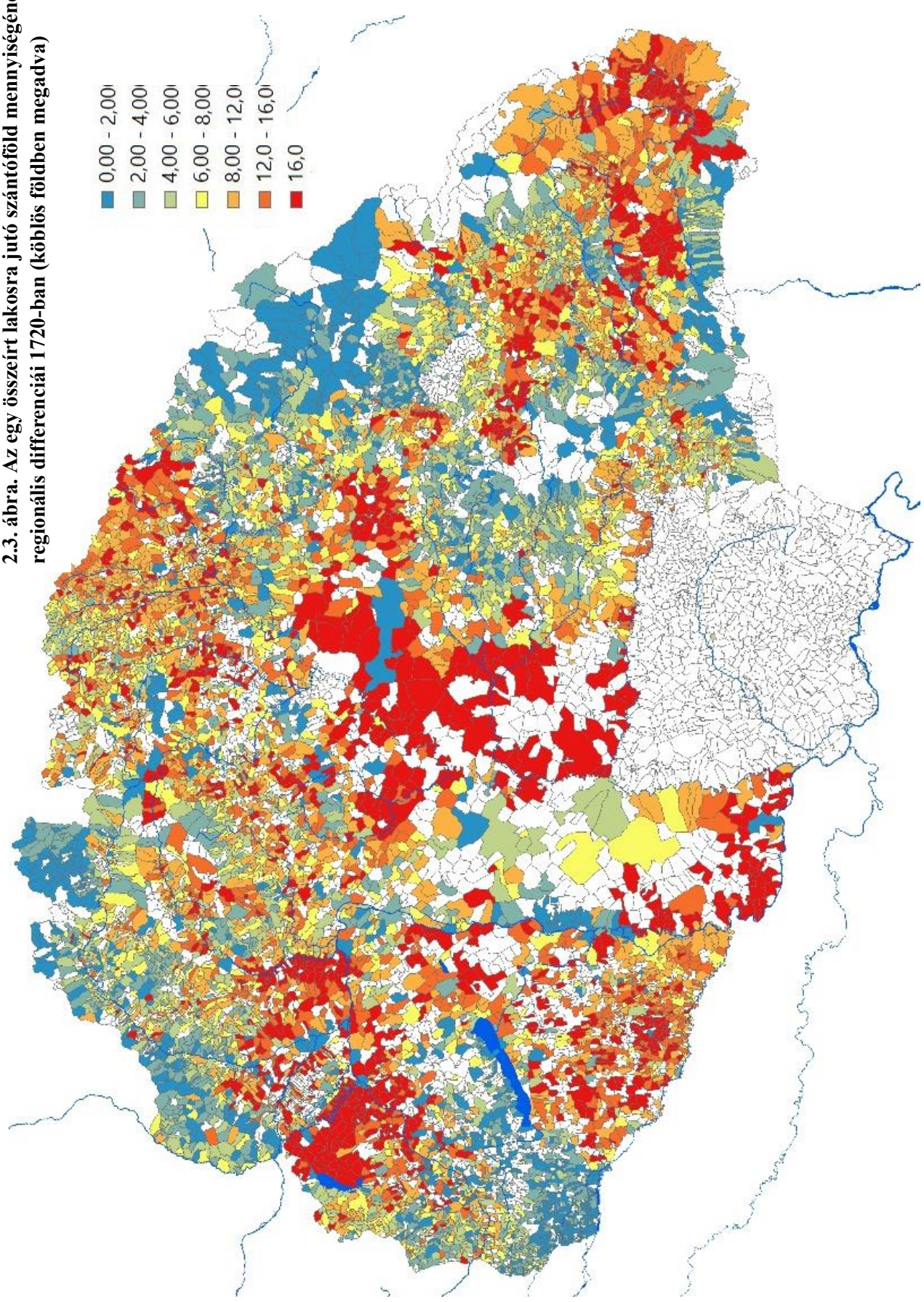
[339] Kosáry szerint az 1766-os tétényi tumultusban részt vevő parasztság legfeljebb féltelkes volt, de akár 2000 liter bortermével, míg a zsellérek bortermése a 4000 litert is elérhette, amit Buda és Pest piacán értékesítettek. Ezt azonban akadályozta az uraság által követelt, az 1767-ben hivatalosan szabályozottnál még jóval nagyobb urasági igásrobot. A prekapitalista viszonyok kibontakozását már ekkor több helyütt akadályozták a jogi kötöttségek. Kosáry 1987 (1966): 95–98. Ez a zsellérstátus gazdasági lehetőségei mellett arra is utal, hogy a szőlő, mint alternatív megélhetési forrás bevétele a vizsgálatba reális, továbbá, hogy a zsellérség kitörési lehetőségei 1767 után több helyütt javultak.

[340] A *subinquilinus*ok jó részét 1720-ban nem írták össze.

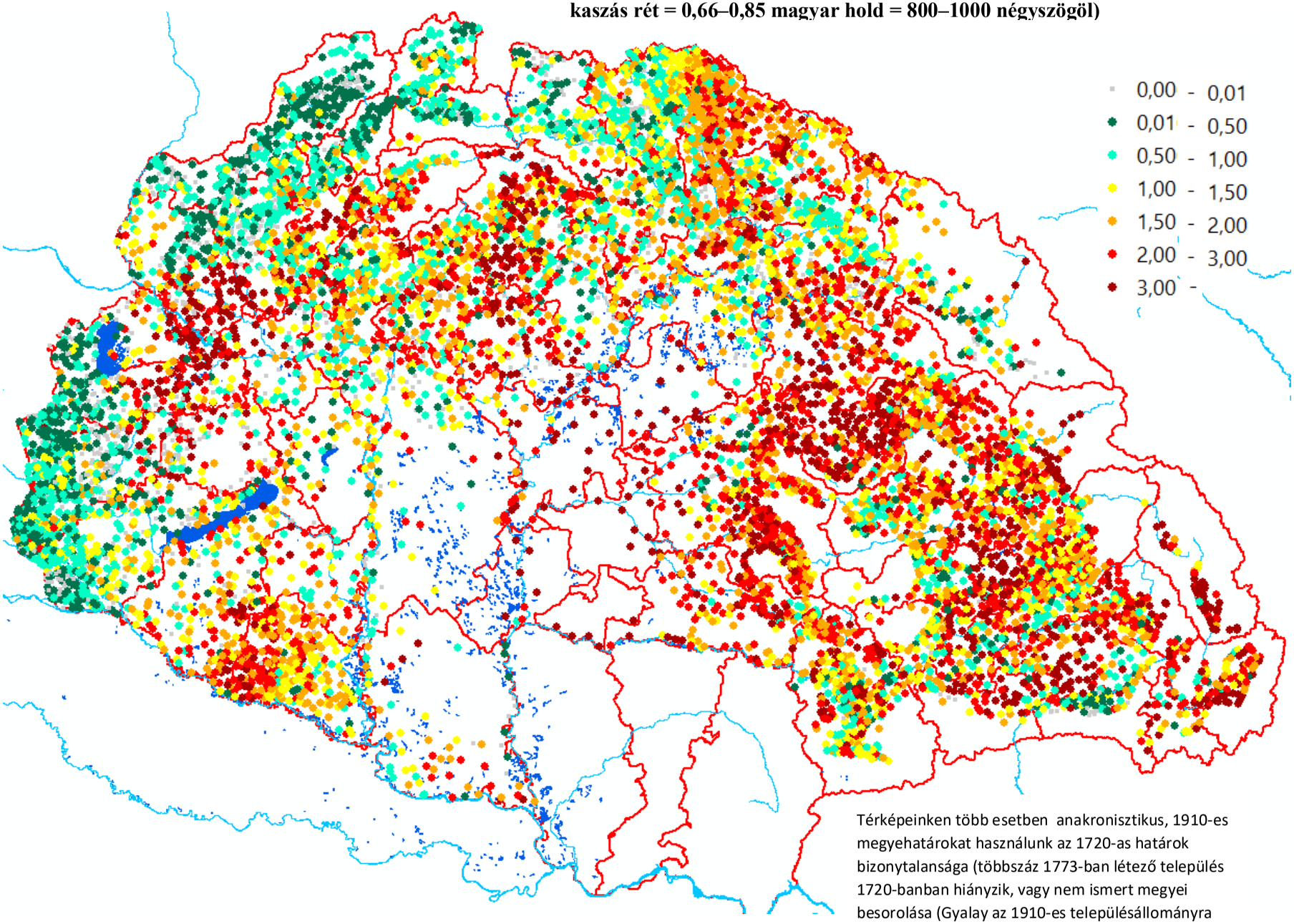
[341] Ez a kategória jó eséllyel a telkes jobbágyokat jelenti, de a két kategória nem feleltethető meg teljesen egymásnak az adatbázisból vett szúrópróbaszerű (magyarországi) mintavételezés szerint.

[342] Nem azonos az adómentességet élvező telkes jobbágy kategóriával, lásd Bánság, ahol 1786-ban nem írták össze a jobbágyok adóját (így eme indikátor használhatósága is kérdéses: ha ugyanis az adózási potenciált a fejlettség részének tekintjük, akkor regionális torzulásokkal kell szembesülnünk, míg ha depriváció ként, elvonásként értelmezzük, akkor nem merül fel ez a probléma, és a bánsági lakosság kedvező helyzete megmarad a térképen ábrázolva).

2.3. ábra. Az egy összeírt lakosra jutó szántóföld mennyiségének regionális differenciái 1720-ban (köblös földben megadva)

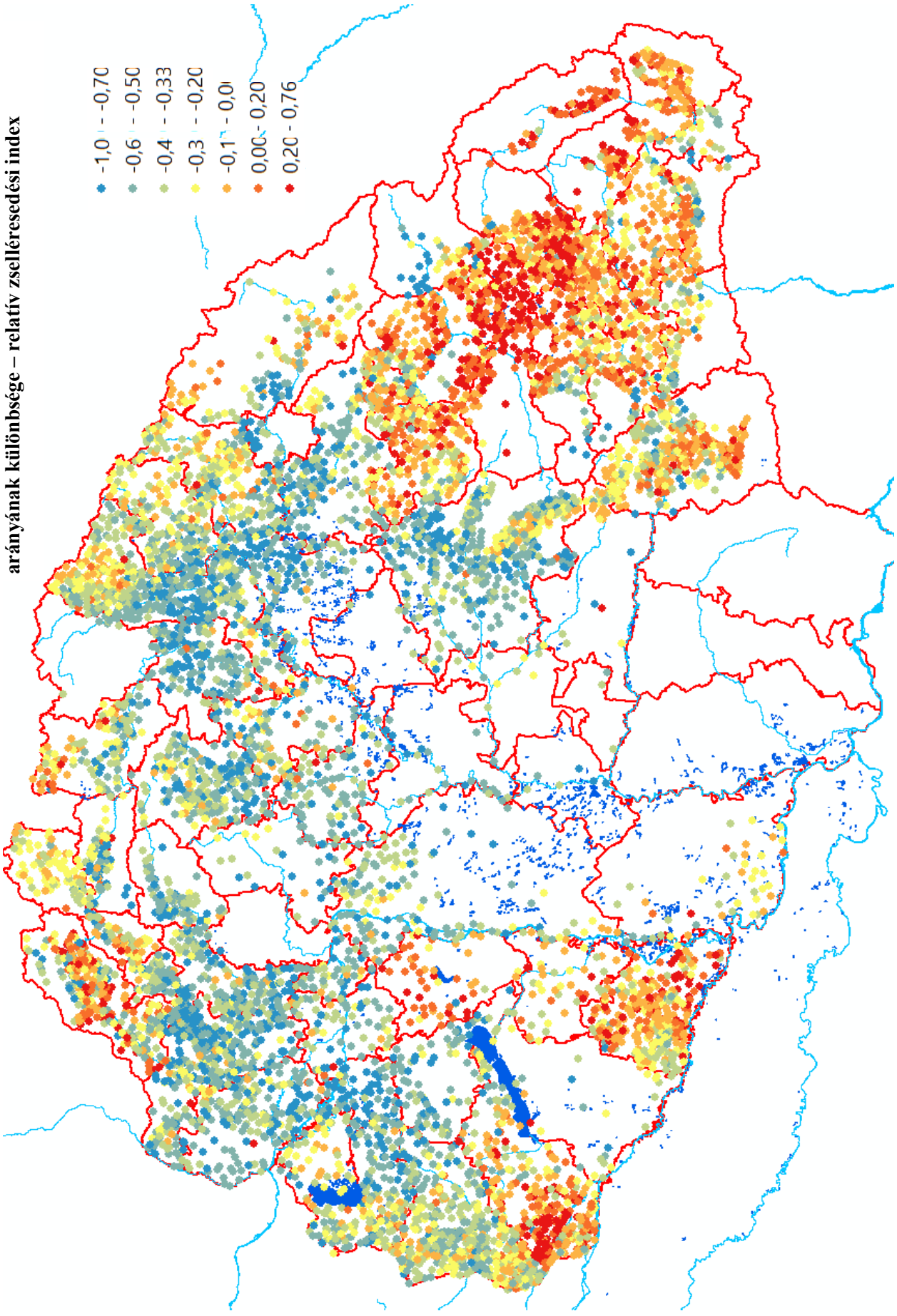

2.4. ábra. Az egy összeírtra jutó rét nagysága kaszásban kifejezve, 1720 (egy kaszás rét = 0,66–0,85 magyar hold = 800–1000 négyszögöl)

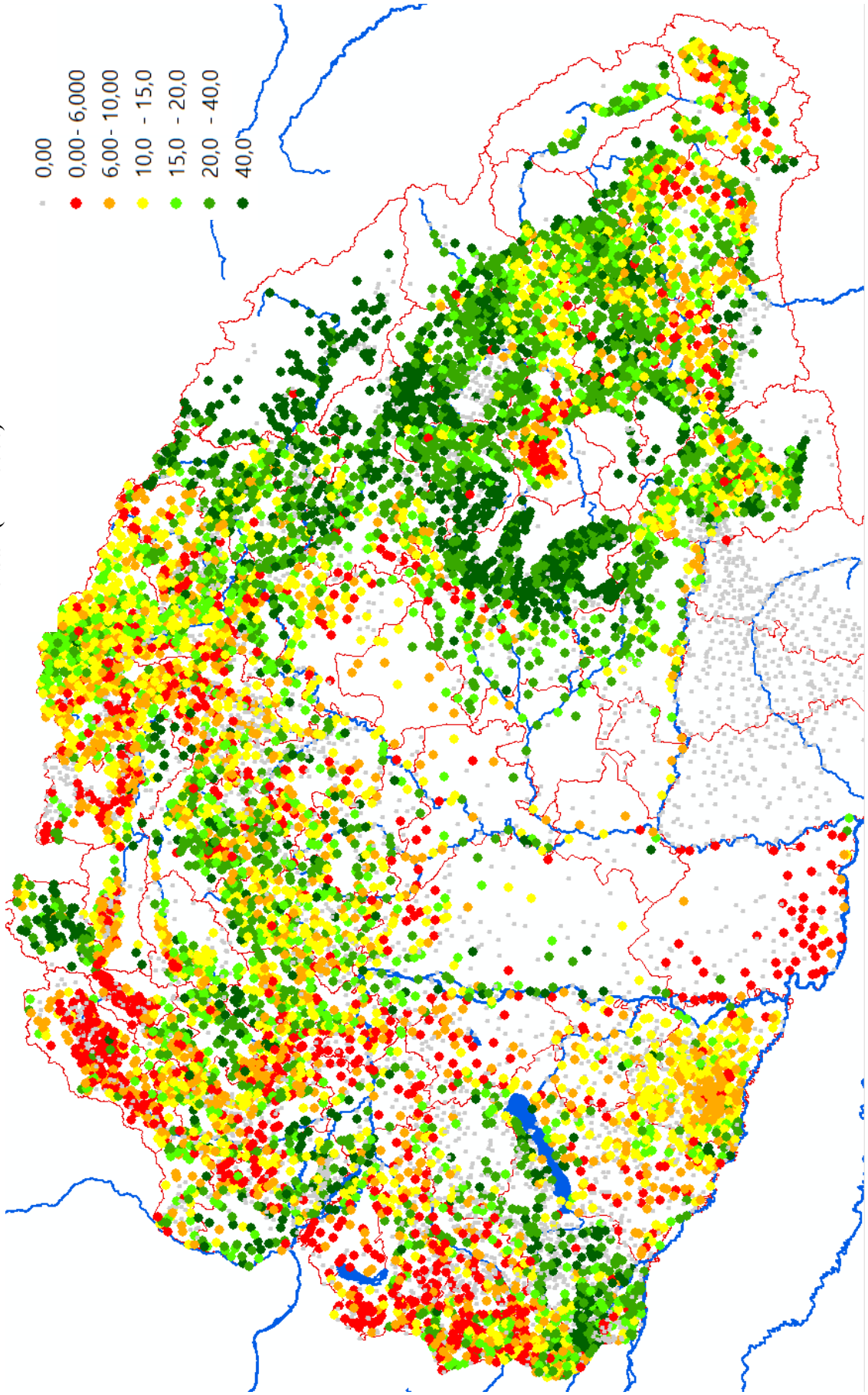

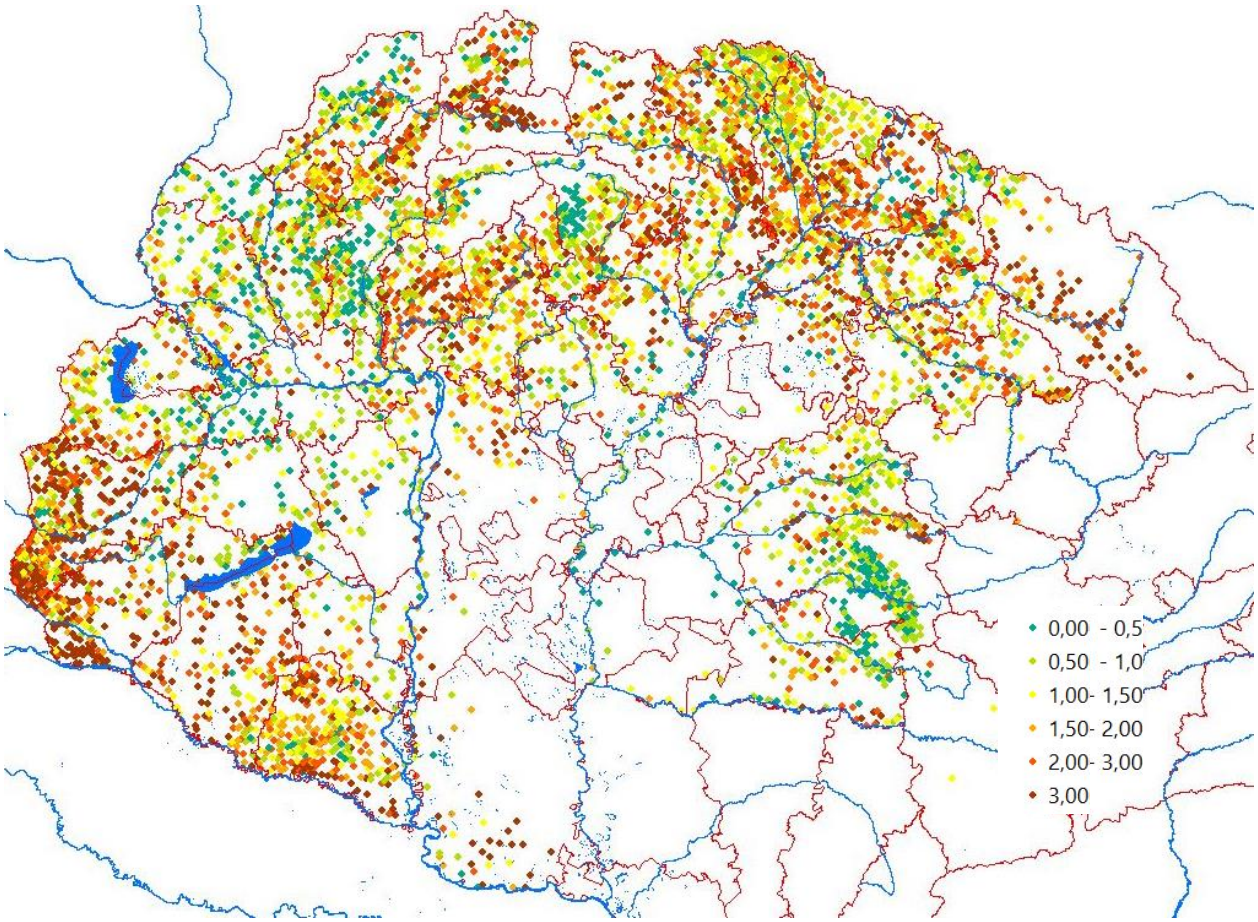
Térképeinken több esetben anakronisztikus, 1910-es megyehatárokat használunk az 1720-as határok bizonytalansága (többszáz 1773-ban létező település 1720-banban hiányzik, vagy nem ismert megyei besorolása (Gyalay az 1910-es településállományra közli az 1773-as megyehatárokat), az 1785-ben érvényes beosztás pedig rövid életű volt.

2.5. ábra. A telkes jobbágyok 1785–1786-os és 1720-as arányának különbsége – relatív zselléresedési index

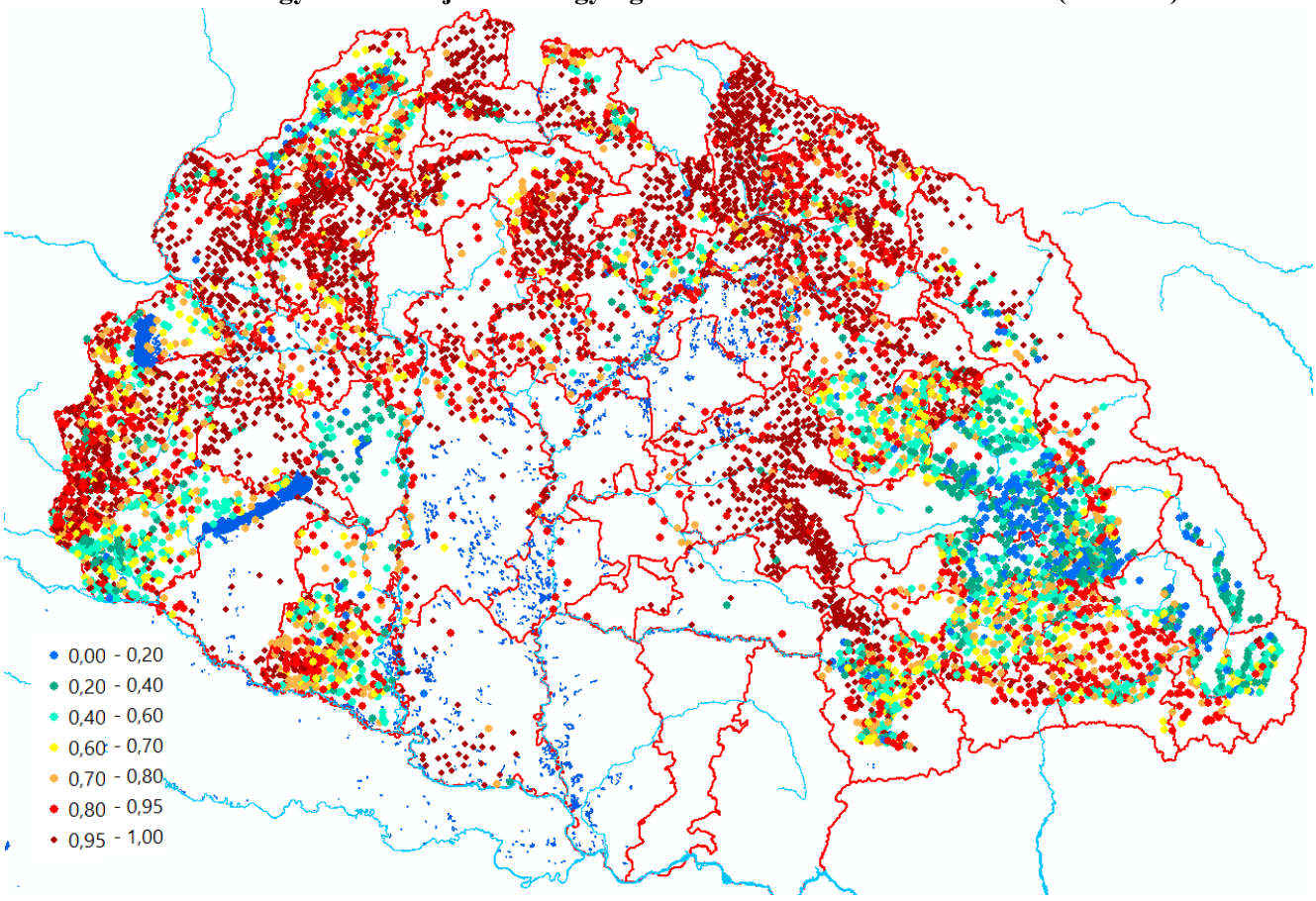

2.6. ábra. Az összeírt úrbéri rétek szántókhoz mért aránya 1720-ban (1 = 100%)

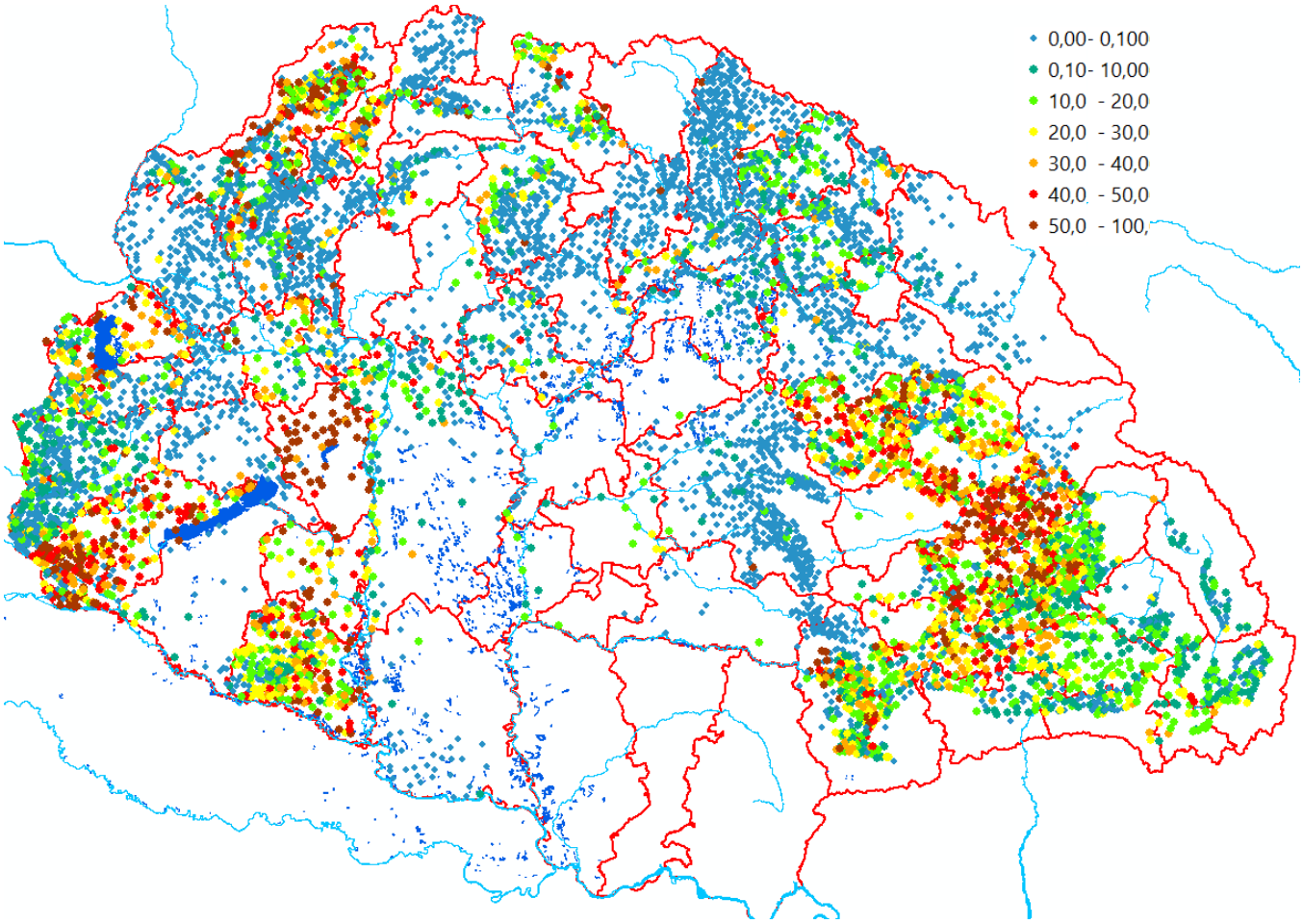

2.7. ábra. Az egy úrbéresre jutó rét nagyságának változása 1720–1786 között (1720 = 1)

2.8. ábra. A telkes jobbágyok százalékos aránya 1720-ban

2.9. ábra. Zsellérek százalékos aránya 1720-ban

(jól látszik a *2.8. ábrá*val való összevetésben, hogy a 0 nem adathiányt jelöl, hanem a zsellérek hiányát – mert adott településen összeírták a telkes jobbágyokat. Somogy, Sáros és Nógrád esetében csak az összes összeírt volt megadva Acsádynál, ezért hiányzik sok helyen az adat)

Szintén a dinamikus indikátorok közé tartozik a *szántóterületek és a rét egy földművesre jutó nagyságának változása* 1720–1786 között.[343] Ezeket azonban nem vettük fel a fejlettségi indikátorok közé, mert (miként a nyomások száma és földminőség esetében) jelentős adatvesztéssel járt a kiszámításuk.[344] Nemcsak Erdély hiányzik, de több ezer további település is – a vizualizálható esetszám a 6000-et is alig érte el. Térképen azonban – viszonylag kiegyensúlyozott eloszlása miatt – megjeleníthető, és meglehetősen informatív a telki állományú rét és szántó nagyságának, arányának változása, ezért a földhasználat-változásnak egy külön fejezetet szentelünk.

2.3. Komplex fejlettségi vizsgálatok

Az egy-egy indikátort bemutató térképek is jelentős regionális különbségekre hívták fel a figyelmet, érdemes tehát ezek összegzésével kísérletezni – még ha ez több fenti indikátor kiesését jelenti is. A kötetben használt módszerek közül talán ez, a szuperponáláson (overlay, fedetés) alapuló módszer a

[343] 1720-ban 2,1 kaszás rét jutott egy jobbágyra és összeírt zsellérre együtt (ez utóbbiak száma hiányos). 1786-ban egy jobbágyra 3,27 kaszás rét, egy zsellérre statisztikailag legfeljebb 0,28 kaszás irtásrét jutott.

[344] A statikus és dinamikus változók keveredése egyébként sem javallt a regionális vizsgálatok módszertana szerint.

leginkább követhető a történészek számára, bár nem feltétlenül a legmegbízhatóbb. Egyfelől ugyan csak minimálisan redukálja a kor forrásadottságai miatt különösen értékes mutatók számát, szemben a bonyolultabb statisztikai módszerekkel, (melyek vagy normáleloszlású, vagy folytonos skálázású bemenő adatokat igényelnek), másfelől viszont azonos súlyúnak tekinti őket (hacsak a kutató másként nem dönt), ami nem feltétlenül igaz, és az oksági viszonyok feltárása híján mégis előfordulhat téves súlyozás, illetve a következmények (output) okként (input változók) való téves azonosítása. Éppen a súlyok mérése érdekében hasznos a PCA futtatása (bár a jólétet okozó és tükrözö tényezőket ez sem tudja elkülöníteni – lás *a 4.6.4. fejezet*et az utóbbira).

Mivel a változók normál eloszlást mutattak,[345] így korrelációs vizsgálatok és dimenzióredukció (PCA – főkomponens-analízis) alanyai lehettek.[346] A korrelációs mátrix[347] koefficiensei zömmel közepes erősségű korrelációra engedtek következtetni *(2.1. táblázat)*, így jó eséllyel több független változóra lehetett számítani a főkomponens-analízis során. Erős, de negatív korrelációt mérhettünk a zsellérek és a telkes jobbágyok aránya között – nem meglepően –, valamint erős volt a korreláció a zsellérek aránya és a telkes jobbágyok arányának változása között.[348] Viszonylag erős volt a kapcsolat a rét és a szántók mérete között, fordított irányú volt a kapcsolat a jobbágyok aránya és a rétnagyság között, ami arra utal, hogy előrehaladott volt a rétek szántóvá alakítása. Nagy rétméret/telkes jobbágy arány esetén a zsellérek aránya is nagyobb volt.

Ezt követően az interpretálhatóság, egyenletes lefedettség és a nagy elemszám kritériumát szem előtt tartva szelektáltuk a változókat, a fejlettséget valóban befolyásoló tényezőkre szűkítve a halmazt. A kiválasztott öt változó esetében mintegy 10 000 település maradt bent a vizsgálati halmazban. A változók függetlenségének vizsgálata érdekében végzett PCA 0,7-es KMO–Bartlett-teszt mellett, a variancia 76%-ának megtartásával három „ősváltozóba" sorolta viszonylag kevés iteráció során e változókat *(2.2. táblázat)*. Az adatok varianciájának 40%-át magyarázta az első főkomponens, mely agrárgazdasági mutatókat tömörített,[349] a második komponenssel a változók közül a legjobban az agrármunkaerő sajátosságai korreláltak: a zsellérek aránya és maga a zselléresedés folyamata került ide, a harmadik, legkisebb súlyú változócsoportot pedig a polgárosodottság foka határozta meg (a variancia 17%-át magyarázva). Az egyes társadalmi–gazdasági tényezőket tehát a PCA jól elkülönítette egymástól.[350]

Az alacsony változószám miatt a PCA által azonosított három csoport faktorértékeinek súlyozott összevonása helyett egyszerűbb volt minden változó értékét aggregálni egy közös fejlettségi indexbe (kompozit index). A rét és a szántó esetében a viszonylag magas korreláció (hiszen a telekméretnél sokszor rögzített volt a rétjárandóság értéke) ezt nem indokolta volna, de 1910-es tapasztalatunk azt mutatta, hogy a településenkénti (egy keresőre jutó) szántóföldi *jövedelem* nem azonos nagyságú az

[345] Azaz eloszlásuk hasonlított a Gauss-görbéhez.

[346] PCA – főkomponens-analízis. A vizsgálatba bevonható indikátorok számának csökkentésére, a független (egymással kevéssé korreláló) változók azonosítása érdekében használt módszer. Használatával elkerülhető, hogy bizonyos tényezők (feleslegesen) többszörös súllyal kerüljenek számításba.

[347] Minden indikátor többi indikátorral való *lineáris* kapcsolatának ábrázolására alkalmas táblázat, ahol a kapcsolat erősségét és jellegét az ún. korrelációs koefficiens (−1-től +1-ig terjedő intervallumon) testesíti meg. Két indikátor közötti erős kapcsolat még nem jelent ok-okozati viszonyt!

[348] Azaz, ahol már 1720-ban kicsi volt a jobbágyok aránya, ott nem csökkent tovább 1786-ra.

[349] Azaz, egyben ez a változó(csoport) szerepel legnagyobb súllyal a kompozit kép kialakításánál, tehát a komplex fejlettségi kép valóban az agrárpotenciált tükrözi majd.

[350] Azaz, a kompozit fejlettségi kép 17%-ban tükrözi a nem-agrár szféra sajátosságait (az urbanizációt), hasonló mértékben a föld nélküli (telki állomány nélküli) rétegek sajátosságait (társadalmi súlyának változását).

állattartásból származóval, sőt nem is korrelál vele, részben ez utóbbi alföldi háttérbe szorulása miatt.[351] A 19. század végén a rétek kiterjedése (is) jelentősen csökkent a szántó rovására, és ez jól korrelált az állattartásból befolyt agrárjövedelmek részesedésének csökkenésével, azaz a rét az állattartás proxyjaként működött akkor (indoklását lásd feljebb).

2.1. táblázat. Az 1720-as fejlettségi vizsgálatban használt indikátorok korrelációs mátrixa

Indikátorok (zárójelben az esetszám)	Zsellér/ összeírt	Szántó/telkes jobbágy (köblös)	Jobbágy/ összeírt	Telkes jobbágyok arányának differenciája 1785–1720	Nemesek aránya az összeírtakból*	Polgárok aránya az összeírtakból	Szabadosok és taksások aránya az összeírtakból*	Rét (kaszás) /telkes jobbágy	Kompozit agrár-indikátor
Zsellér/összeírt (9558)	1	0,278**	**−0,771****	**0,636****	−0,042**	−0,009	−0,037**	0,306**	*−0,448***
Szántó/telkes jobbágy, (7892)	0,278**	1	−0,444**	0,333**	0,130**	0,031**	0,298**	**0,581****	**0,569****
Jobbágy/összeírt	**−0,771****	*−0,444***	1	**−0,758****	−0,348**	−0,090**	*−0,401***	**−0,534****	0,164**
Telkes jobbágyok arányának differenciája 1784–1720 (9073)	**0,636****	0,333**	**−0,758****	1	0,175**	0,044**	0,278**	*0,412***	*−0,402***
Nemesek aránya*	−0,042**	0,130**	−0,348**	0,175**	1	0,009	0,087**	0,137**	0,059**
Polgárok aránya (9558)	−0,009	0,031**	−0,090**	0,044**	0,009	1	−0,002	0,014	0,014
Szabadosok és taksások aránya* (9558)	−0,037**	0,298**	*−0,401***	0,278**	0,087**	−0,002	1	*0,371***	*0,364***
Rét/telkes jobbágy, kaszás (9558)	0,306**	**0,581****	**−0,534****	*0,412***	0,137**	0,014	0,371**	1	**0,488****

* A fejlettségi vizsgálatnál végül nem használt változó. ** p = 0,01.

2.2. táblázat. A fejlettséget meghatározó szelektált tényezők és a rajtuk végzett PCA eredménye (1720)

Indikátorok besorolása	Fő komponensek és az indikátorok korrelációs együtthatói, zárójelben a variancia értéke		
	1 (40,5%)	2 (19,1%)	3 (17,1%)
Zsellérek aránya	0,005	0,935	−0,025
Telkes jobbágyra jutó szántó	0,709	0,314	0,037
Jobbágyok arányának változása	0,320	0,798	0,042
Polgárok aránya	0,007	0,006	0,999
Telkes jobbágyra jutó rét	0,752	0,354	0,007

A csekély számú (és egyoldalú) indikátor miatt világos, hogy az itt közölt összegző térkép is csak általánosságban használható. Egyrészt egész megyék (Somogy, Nógrád, Sáros) estek volna ki a végső térkép elkészítése során adathiány miatt,[352] másrészt a bent maradt települések esetében a fejlettségi kategóriák elterjedése többször egybevág a megyehatárral (Zala), ami inkább az összeírás lokális

[351] Demeter et al. 2020: 168., 170., 171., 211., 213. és 214. térkép. Demeter–Szilágyi–Pinke 2022.

[352] A három megyében Acsády nem tünteti fel társadalmi rétegenként a lakosságot, csak az összeírtak számát közli. Így választani kellett, hogy a három megyéből hiányzó indikátorokat (polgárság, zsellérek stb.) vetjük el a többi megyéből is, a területi kép teljessé tétele érdekében, vagy a bemenő változók számának megtartása mellett a három megyét dobjuk el. Végül a rétet, szántót a telkes jobbágyok helyett az összeírtakra számítottuk át. A jobbágyok arányváltozása esetében a jobbágyok helyére e három megyében az összlakosságot írtuk be, tehát ez az indikátor is torz.

jellegzetességére (hibájára), mint valós differenciákra utal *(2.10. ábra)*. A Bánság szinte üres, az Alföld nagy részén is lyukak tátongnak – nemcsak a kis településsűrűség miatt, hanem mert az összeírás jellegéből fakadóan a privilegizált településeket (curiális, hajdú és jászkun települések) nem mind írták össze 1720-ban.[353] Ami azonban mindenképpen említést érdemel, az a Kisalföld – Mosonnal és a Duna-balparton a mai szlovákiai oldallal – környezeténél kedvezőbb helyzete,[354] ami talán nem is meglepő, hiszen a török által kevésbé sújtott síksági környezetet jelentett, másrészt a török kori magyar arisztokrácia egyik bázisának (így vagyoni alapjának) tekinthető. Egy végletekig kizsigerelt népesség aligha tudta volna eltartani a Batthyányakat, Esterházyakat. Az is tény viszont, hogy a nagy barokk építkezések csak ezután kezdődtek, mert az elit korábban a védekezésre fordított komoly összegeket.[355] A helyi közösségek erőforrásaira, a fellendülés korára következtethetünk a templomok (újjá)építésének korából.[356] A Harruckernek uralta Békés megye az adatok alapján ugyancsak jó adottságokkal bírt: itt szinte minden település kedvező képet mutatott vizsgálatunk alapján, bár ezt a korabeli naplók egyáltalán nem így látják.[357] És ez azt is jelenti, hogy a statisztikai összeírásból kirajzolódó kép, amely inkább a gazdasági potenciált tükrözi, mint a valós életminőséget reprezentálja, eltérhet a más forráscsoportok alapján nyert képtől, ami további kutatásokat tesz szükségessé.[358] A kvalitatív és kvantitatív források együttes kezelése hozhat csak megnyugtató eredményt.[359] Szintén fontos kiemelni, hogy a nyugati határzóna (a töröktől szintén kevésbé háborgatott) aprófalvai felé haladva a rurális társadalom helyzete romlik – ez mindenképpen érdekesség a mai Burgenland kedvező helyzetéhez viszonyítva[360] (és az 1728-as adatsor szintén nem sorolja az élmezőnybe Vas és Sopron megye egy részét).[361] Zala kedvezőtlen, bár nem teljesen egyveretű (így valamelyest megbízható) képet mutat, mely egyébként 1910-ben is jellemezte, sőt a középkorban is.[362] Különösen érvényes ez a periferikusság a Vendvidékre, mely ráadásul még homogén is. A Borsodi-Mezőség és a Közép-Tisza-vidék – ma az ország belső perifériái – látványosan jó képet mutatott a kis településszám ellenére is, ami egyértelműen a természeti erőforrások (víz és föld) szerepét és bőségét látszik tükrözni a korban (és nem a társadalmi viszonyokét, a demográfia szerepét) – ami nem is meglepő, figyelembe véve az összeírás jellegét.

Kiemelendő Trencsén, Árva és Liptó térségének rossz helyzete, melyet a telkes jobbágyokra jutó kis földnagyság *(2.3. ábra)* és a zsellérek magas aránya is mutat. A demográfiai túltelítettség jeleit mutató

---

[353] A kuriális falvak esetében az 1715-ös adatokat használtuk hiányzó 1720-as értékek esetén (pl. nemesség aránya).

[354] Moson helyzete a 18. század végén is kedvező. Lásd: Horváth 2003: 29–54.

[355] Eltérő hozzáállásukra lásd Szelepcsényi György és Széchényi György érsekek példáit. Varga 1986: 52–53.

[356] A 18. századi templomépítkezések korának, mint fejlettségi proxy indikátornak az összeírását kísérli meg az F. Romhányi Beatrix által vezetett NKFI kutatás. Vö. https://magyartemplomok.hu/kategoria/magyarorszag-templomai/katolikus-templomok/. (Letöltés ideje: 2023. április 3.)

[357] Arany et al. 2021: 64-66. Lásd még Acsádyt (1906: 335) az 1735-ös felkelésről.

[358] Itt különben a jó minőségű csernozjom talajok ekkor még legelőként funkcionálnak, s a napóleoni gabonakonjunktúra idején történik meg a földhasználatváltás (Demeter–Szilágyi–Túri 2021), míg a Tiszántúl többi részén ez csak 1850 után gyorsul fel (Demeter–Szilágyi–Pinke 2022 és ugyanitt a 19. század előtti viszonyokra Rózsa 2021).

[359] Kifejezetten ezt célozza módszertani szempontból Demeter – Jankó 2023, Vas, Sopron és Moson Burgenlandhoz került és Magyarországon maradt részei fejlődési útvonala elágazódásnak idejét firtató tanulmánya (melynek címe is egy híres kvalitatív – Eszik Veronika által azóta kvantitatívvá konvertált – forrás, a „Kronprinzenwerk" címének parafrázisa). A Vályinál vagy Fényesnél „líraibb" szövegek kvantifikálásának lehetőségét bizonyítja Demeter – Eszik 2023. A „Kronprinzenwerk" magyar vonatkozású köteteinek kvantifikált adatbázisa: https://www.environmentalhistory.hu/

[360] Jankó 2021, Jankó–Bottlik–Győri 2021: 232–257.

[361] Demeter – Jankó 2023.

[362] Ennek okát Perjés a kisebb falvakra általánosan 1728-ban, de 1880-ban is jellemző kisebb hozam/hold értékkel magyarázta – lásd a következő fejezetben. Perjés 1978: 18. A jelenséget a második kötet utolsó fejezetében a különböző korokra készített kompozit fejlettségi térképek összevetésével mi is megvizsgáltuk.

térség a későbbiekben migrációs forrássá vált. A zsellérek nagy aránya és a földszűke miatt nem valószínű, hogy pusztán telki állományhoz jutásukkal levezethető lett volna a demográfiai feszültség – erre utal, hogy az irtások, melyek 1720-ban még jelentősek voltak itt, mint a demográfiai nyomás levezetésének egyik módja, 1785-re abbamaradtak, és a délebbi felvidéki megyékbe helyeződtek át *(2.16. ábra),* miközben a zsellérek aránya még ekkor is magas maradt. Tehát az irtás nem azért marad abba, mert földosztással megoldották a problémát, hanem azért, mert elfogyott a föld. A délebbre helyeződő irtások jelzik a lakosság déli irányú migrációját is a 18. század során: nemcsak Észak-Trencsén és Dél-Trencsén viszonylatában figyelhető ez meg, de Közép-Nógrádban ugyancsak, ahová 1700–1780 között jelentős mennyiségű szlovák lakosság áramlott északról, a művelhető földek kiterjesztése érdekében.[363] Noha a demográfiai nyomás a későbbiekben enyhült Trencsén környékén (már a nagy kivándorlás előtt is, a feltételezhetően jelentős belső migráció eredményeképp), 1910-ben még mindig a fejletlen területek között találjuk a Felvidék északnyugati részét.[364]

Nem meglepő Bácska újratelepítőinek kedvező helyzete – itt nagy volt a földméret, különösen, ha a Duna-Tisza közének északabbi, rosszabb talajú, homokosabb (és kevésbé települt) részeivel vetjük össze, amelyek ráadásul nem is koronauradalmak voltak, mint a déli telepítések. A Neu-féle térkép[365] adatai alapján a puszták és az állattartás szerepe a század végén (de még az 1865-ös összeírás szerint is) is jelentős volt (ez pedig nem jelentkezik az adatokban, a rétet leszámítva). Ugyancsak jól kirajzolódik a vásárvonal, a későbbi transzverzális vasút mentén elhelyezkedő települések ekkor is átlag feletti fejlettsége, és a felvidéki bányavárosok környékén is ugyanez tapasztalható. A Székelyföld kedvező pozíciója a szabadosok-taksások arányával magyarázható. E kategória meglehetősen képlékeny – ide tartozik a Borsodi-Mezőség parasztsága mellett Tokaj-Hegyalja szőlőművelő parasztsága is.[366] A székelység esetében azonban nem gazdasági fejlődésre utaló jelként kell értelmezni e kategóriát, hanem régi privilégiumaik maradványaként, melynek önmagában magyarázó ereje nincs (a nemesség szintén ezért nem került a vizsgálati képbe, nem csak az összeírás hiányosságai miatt). Emiatt a vizsgálatot megismételtük immár a szabadosok nélkül, de a Székelyföld még így is a jobb adottságú térségek közé tartozott (kevés volt a zsellér), igaz, relatív pozíciója már némileg romlott, és differenciáltabb képet is mutatott (vö. Marosszék). A jelenség azért is érdekes, mert az 1750-es vizsgálat (jóval több és jobb minőségű) változói alapján a Székelyföld Erdélyen belül már nem számított fejlett centrumterületnek[367] (a középkorban sem):[368] különösen igaz ez a déli részeire (Háromszék és Udvarhelyszék) Brassó közelsége ellenére (ellenben 1720-ban még Brassó környezeteként fejlettnek tekinthető Háromszék – lásd *3. fejezet*).[369]

---

[363] A trencséni demográfiai nyomásra és a nógrádi telepítésekre más források alapján is következtethetünk, lásd: Demeter 2013: 45–61, ami lehetővé teszi az irtások társadalmi hátterének értelmezését.

[364] Demeter 2018c.

[365] MNL OL B IX a 1120, Geographische Charte des Königreichs Hungaria, 1786, 1:192 000 (https://bit.ly/2JOiIvC, letöltés 2020. dec. 13.)

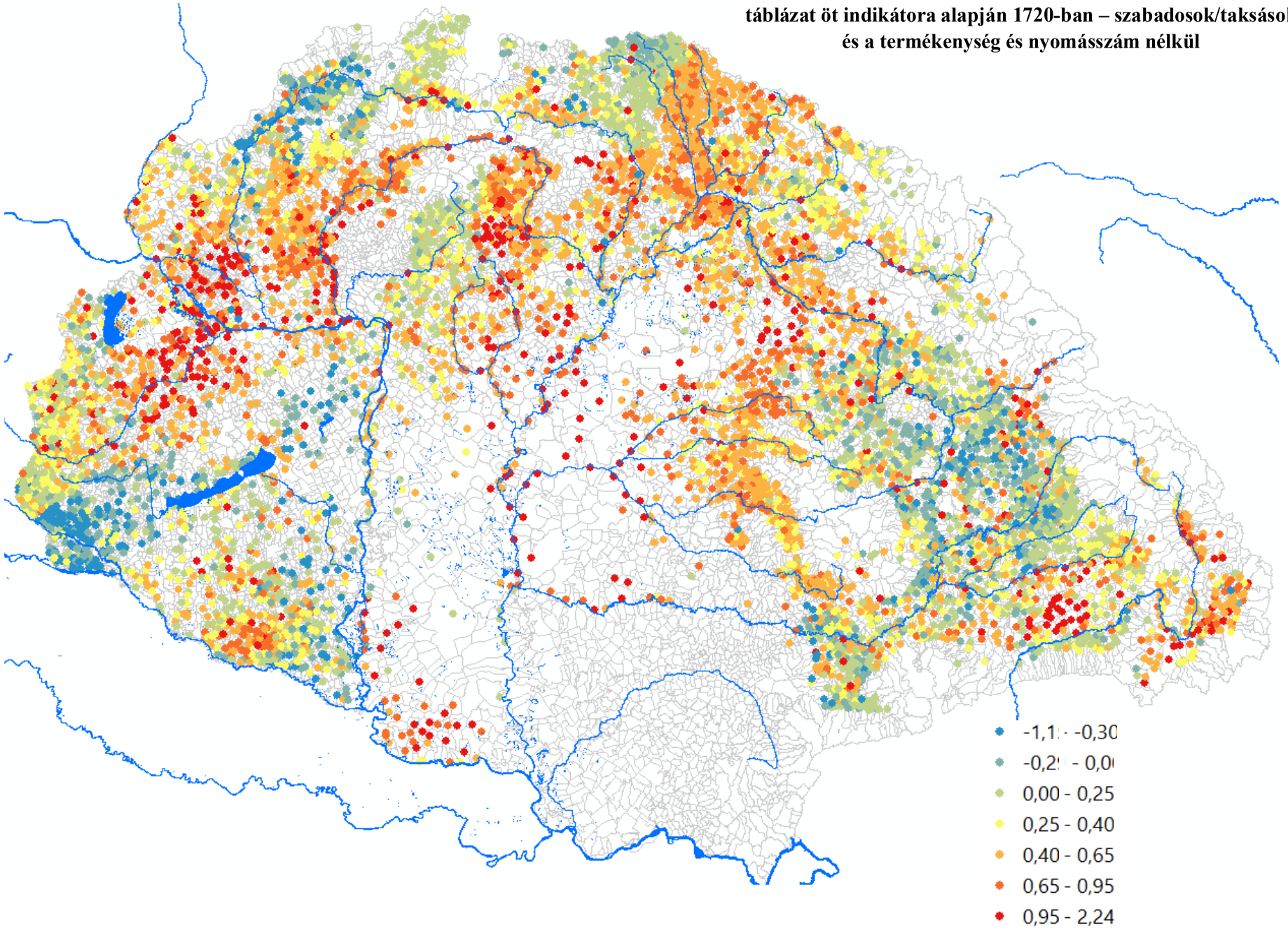
[366] A szőlőterületet mint indikátort sajnos ki kellett venni, mert túl sok helyre mutatott 0 értéket, és nem lehet tudni, hogy ez összeírási hiányosság, vagy a tényleges termelés (szemben 1786-tal, ahol az összeírás kontrolljára Vályi 1796-os adatait is lehetett használni). Pedig jövedelemképző szerepe nem volt kicsi már ekkor sem. Zemplénben az 1780-as években a jobbágyi szőlő a jövedelmek tizedét, az urasági bevételek hetedét adták. Barta 2009: 116.

[367] Demeter–Mikle 2022.

[368] Lásd F. Romhányi Beatrix tanulmányát (F. Romhányi–Szilágyi–Demeter 2022). Az 1720-as változók közül csak kettő, a zsellérek aránya és a jobbágyok/zsellérek arányváltozása kapott szerepet az 1750-es vizsgálat 15 változója között.

[369] Az 1780-as állapotokkal való összevetés pedig nemcsak a kétgenerációs különbség miatt nem járható út, hanem azért sem, mert ekkor zömmel társadalmi jellegű indikátorok állnak rendelkezésre Erdélyből a zsellérek arányán mint gazdasági mutatón túl. (Az 1780-as zsellér kategória azonban jellegében nem azonos az 1720-assal, lásd később.)

2.10. ábra. A rurális társadalom területi differenciáltsága a 2.2 táblázat öt indikátora alapján 1720-ban – szabadosok/taksások és a termékenység és nyomásszám nélkül

Az Érmellék 1720-ban kedvező képet mutat – 1910-hez képest különösen. Biharban a fokozatos átmenet bizonyítja, hogy a hegyvidék kedvezőtlenebb adottságokkal rendelkezett az összeírás preferálta indikátorok tükrében (a legelőről és az állattartás bevételeiről nincs rendszerezett adat, csak a rétek nagysága használható proxyként). A Szászföld kedvező képet mutatott (1750-ben szintúgy), Fogarasföld és Dél-Hunyad hegyei viszont a bihari hegyvidéki lakosság kedvezőtlenebb állapotait idézik (az 1750-es, részletesebb adóösszeírás alapján – *3. fejezet* – ugyancsak). Bereg és Máramaros (Rákóczi földrajzi bázisa alig tíz éve) szignifikánsan rosszabb képet mutatott, mint pl. Zemplén (Máramaros ráadásul a török kor előtt fejlett volt). A történeti országterületen 1910-ben fejletlennek tekinthető térségek[370] jó része társadalmi–agrárgazdasági mutatói alapján az országos átlag alatt volt 1720-ban is – a kivételek közé tartozik a Nyírség és a Cserehát.

Ha ezek után összevetjük a fejlettségi képet a Faragó Tamás megyei adatai alapján[371] készített térképünkkel, mely a gazdaság nagysága és a gazdaság outputja alapján minősíti az országot (Erdély nélkül), akkor a kép *(2.2. ábra)* azt sugallja, hogy kedvezőtlen természeti és demográfiai adottságai ellenére az ország nyugati része így is termelékeny volt, az Alföldön pedig csak Bácska és a Tiszántúl északi része vette fel vele a versenyt. Ez némileg ellentmond a településszintű adatokból nyert képnek, ezért érdemes majd megvizsgálni, az elérhető (csekélyebb számú, Erdélyt nem tartalmazó) termelési adatok fényében hogyan változik a helyzet *(2.6.2. fejezet)*. Békésben például jó földön és nagy gazdaságokban átlagos mennyiségű termést takarítottak be (de itt egyébként is a legelő dominált 1780 körül is),[372] Bácskában hasonlóan jó földön ennél többet (így itt a hozam üzemegységre vetítve átlag feletti), Sopronban pedig átlag alatti földméret mellett az országos átlagot meghaladó termésmennyiséggel találkozunk. Úgyszintén megér egy–két gondolatot az 1728-as adatokkal való összevetés (pl. Sopron keleti fele ekkor is kiemelkedő a hozamokat tekintve).

2.4. Településtípusok és hasonlósági régiók – „történeti tájak" a felszabadító háborúk után

Ezt követően megvizsgáltuk, hogy a számszerűsíthető indikátorok (azaz, a kvalitatív differenciáló tényezők, mint pl. a vallás, etnikum nélkül)[373] alapján milyen hasonló adottságú településcsoportok azonosíthatók és ezen klaszterekre milyen átlagértékek jellemzők az egyes indikátorokat tekintve. Szintén vizsgáltuk, hogy koncentrált mintázatot mutatnak-e az automatikus osztályozással létrejött csoportok, vagy mozaikos térszerkezet (kevertség) jellemzi a hasonló adottságú települések elhelyezkedését**.**

Történeti adatokon hasonló jellegű, úttörő vizsgálatot Győri Róbert végzett.[374] Éppen ezért, Győri interpretációjában célszerű megvizsgálni, hogy a különböző területi fogalmak (régió, körzet és táj) mit takarnak, és hogyan változott értelmezésük. A táj és a régió az emberföldrajz fogalomkészletében eredetileg szinonimák voltak, de a második világháború után – a természet- és társadalomföldrajz

[370] Dél-Bihar kedvezőtlen helyzetét a források is megerősítik, hiszen a jobbágyok 1750-es tiltakozása a terhek növekedése ellen Bécsig jutott. Gorun-Kovács 2005: 183–185. Az 1910-es perifériákra: Demeter 2020b.
[371] Faragó 1996.
[372] Demeter–Szilágyi–Túri 2021.
[373] Ami a *fejlettség etnikai jellegének vizsgálatát* illeti, Acsády 1720-as adatai nem megbízhatók (maga a névelemzési módszer sem). A *Lexicon locorum* adatai alapján az 1780-as évekre elvégeztük a vizsgálatot, de ezt nem mertük visszavetíteni 1720-ra, a vallásra nézve ugyanis Kovács I. Gábor nem tekinti lehetségesnek a visszavetítést. Kovács 2011: 211–251. és 321–359.
[374] Győri 2007.

szétválásával – a táj természetföldrajzi kategóriává vált, ahol a táj léte a természeti tényezők homogenitásán és kölcsönhatásán nyugszik. Alapja lehet ugyan a társadalomföldrajzi régiónak, de az azonosság nem szükségszerű, és a jelenhez közeledve a társadalomföldrajzi régiók természetföldrajzi alapú meghatározottsága gyengül. A (társadalomföldrajzi) régió fogalma sem egységes: Győri szerint *a formális (hasonlósági) körzetek* alapját jelenségeik homogenitása és környezetüktől való elkülönülése adja, *a funkcionális körzeteket (régiókat)* pedig a bennük zajló folyamatok, mozgások, kölcsönhatások összetartó ereje építi fel. A komplex földrajzi régió pedig egyaránt rendelkezik a formális és a funkcionális régiók ismertetőjegyeivel.[375] Az első fogalom értelemszerűen a természetföldrajz tájfogalmára hasonlít jobban, de a homogenitás alapja a társadalmi gazdasági indikátorok hasonlósága. Ebből következően a földrajzi formális (hasonlósági) régió nem szükségszerűen esik egybe a természetföldrajzi tájjal. E két fogalmat egyesíti a Kósa László-féle néprajzi táj fogalma és Faragó Tamás megközelítése.[376] Tóth Tibor történeti táj-koncepciója az övékétől némileg eltér. Két alaptípust különít el: (1) az egyes – eltérő természeti adottságokkal rendelkező, és ezzel összefüggően eltérő termelésű – területek közötti cserekapcsolatokat, illetve (2) város és vonzáskörzete kapcsolatát.[377] Definíciója távolabb áll az emberföldrajz tájfogalmától, inkább a funkcionális régiók földrajzi meghatározására emlékeztet.[378]

Szemben az eddigiekkel, az angolszász „új történeti földrajz" pedig nem is tekinti vizsgálati egységnek a régiót, mivel az nem konstans, ráadásul konstruált képződmény. Az irányzat a kutatás alapjául a struktúrákat választja, például a településhierarchiát, és a társadalmi jelenségeket is ezek mentén (nem országonként, régiónként) kell vizsgálnia.[379]

Győri Róbert felfogása Hajdú Zoltánéval rokon,[380] azaz a történeti régió a ma használatos régió, körzet, táj fogalmakkal leírható egység. Az itt bemutatandó vizsgálataink során kialakítható téregységek *formális régióknak* tekinthetők (amennyiben kompaktak és nem mozaikosak), mert hasonlósági szempontok alapján történik lehatárolásuk. Az azonban, hogy a történeti táji entitások lehatárolását társadalmi–gazdasági indikátorok alapján kíséreltük meg, miként 1910-ben is,[381] a lehetőséget is magában foglalja, hogy a homogén népességcsoport túlnyúlik egy földrajzi tájon, illetve, hogy a földrajzi táj nem homogén, hanem több csoport keveredése alkot sajátos (olykor egyedi, más tájon nem előforduló) mintázatot. Lehetséges azt is, hogy a csoporthatár nem természeti, hanem közigazgatási képződményekkel esik egybe (pl. kiváltságolt körzetek esetében erre jó esély

[375] Nem azonos a marxista gazdaságföldrajz gyakran használt komplex gazdasági körzet (rayon) fogalmával.

[376] Kósa László szerint a néprajzi táj olyan területegység, amelyet huzamosabb ideig állandó kulturális, társadalmi, gazdasági és ökológiai tulajdonságok jellemeznek, ezáltal pedig elválik környezetétől. Kósa 1998: 30.
Faragó Tamás (1984) szerint a történeti táj a legkisebb, rendszerként vizsgálható egység, amelyet öt alrendszer összjátéka rajzol ki (gazdasági, társadalmi, kulturális, infrastrukturális, természeti); rugalmas, önszabályozó rendszer; rövidtávon az állandóság, hosszabb távon a változás jellemzi.

[377] Tóth 1980: 229–231.

[378] Tóth 1980: 240–241. A vonzáskörzet ugyanis funkcionális egység, létrejöttében nem játszik szerepet természetföldrajzi meghatározottság, de nem kritériuma a homogenitás sem. (A funkcionális típust vagy vonzáskörzetet a továbbiakban nem is vizsgáljuk jelen kutatás keretei között, hiszen nem a város-vidék viszonylat különbségei állnak a kutatás központjában, hanem az eltérő vidékek jellegzetességei).

[379] Butlin, 1990: 1., Timár 1991: 17–21.

[380] Hajdú 1987 és Győri 2005.

[381] Bár más vizualizációs és lehatárolási technikával: Demeter 2018b.

van). További lehetőség a vertikális zonációs elkülönülés (Perjés Biharban ezt igazolta 1974-es tanulmányában: *3. táblázat*),[382] de a teljes mozaikosság is elképzelhető.[383]

2.3. táblázat. Példa a történeti tájak vertikális zonációs elkülönülésére Perjés Géza 1728-as kutatásaiban (1974)

Települési indikátorok	Nagyváradi becslőjárás	Tenkei becslőjárás, egy nyomás	Tenkei becslőjárás, két nyomás, síkvidék	Tenkei becslőjárás, két nyomás, hegyvidék
Átlagos tengerszint feletti magasság (m)	107	199	132	207
Átlagos szintkülönbség (m)	22	72	24	74
Szántó (1883, %)	68	42	51	29
Rét	13	6	4	6
Legelő	18	18	18	11
Erdő	5	33	28	54
Egy összeírt főre/háztartásra jutó szántó, 1728 (köböl)	5	2,2	4,2	2,5
1883 (k. hold)	2,1	1,3	1,6	1,2
Rét, 1728 (kaszás)	2,3	2,1	2,4	2
Rét, 1883 (k. hold)	0,44	0,23	0,1	0,24
Legelő (1883, k. hold)	0,54	0,64	0,45	0,43
Erdő (1883, k. hold)	0,13	1,32	1	1,87
Összes termőterület	3,17	3,36	3,29	3,77

A csoportképző vizsgálatok során használt klaszteranalízis során a klaszterek számát folyamatosan növeltük, hogy lássuk, a nagy csoportok mikor és hogyan bomlanak fel. A közel 7600 települést érintő vizsgálatnál[384] még 10 klaszter esetében is 4 darab 1000 fő feletti csoportunk marad, míg a kisebbek 200–300-as elemszám között szórtak. 3–4 klaszteres beállításnál a legnagyobb településcsoport még közel 4500 települést tömörített – úgy tűnik tehát, 1720-ban viszonylagos egyveretűség jellemezte az országot (a kevés indikátor is oka ennek). A legnagyobb elemszámú csoportok ráadásul meglehetősen szórtan helyezkedtek el az országban.

A vallási és nyelvi adatok nélkül végrehajtott klaszteranalízis eredményekét létrejött településtípusok elterjedése csak ritkán mutatott területi koncentrációt – s ahol mutatott is, ott egymástól olykor távol eső területeken is megfigyelhető volt ugyanazon településtípus sűrűsödése, ami arra utal, hogy a töröktől pusztított ország sajátosságai nem mutattak egyezést sem a táji, sem a korábbi adminisztratív, sem a társadalmi struktúra leképeződéseivel. Legalábbis nem ezzel a módszerrel.[385] Ez utóbbira talán egyetlen példa a Székelyföld, ahol a szabadosok aránya olyan erős distinktív tényező volt, hogy elnyomta a többi sajátosságot. Ha e tényezőt kivettük, rögtön legalább két településklaszter jelent meg itt is. Táji jellegű klaszternek tűnik a Duna mentén látható 4. klaszter, de az erdélyi Mezőségben és a Székelyföldön domináló 3. klaszter is. Szintén lehetne táji klaszter Zalában a 2. számú csoport,

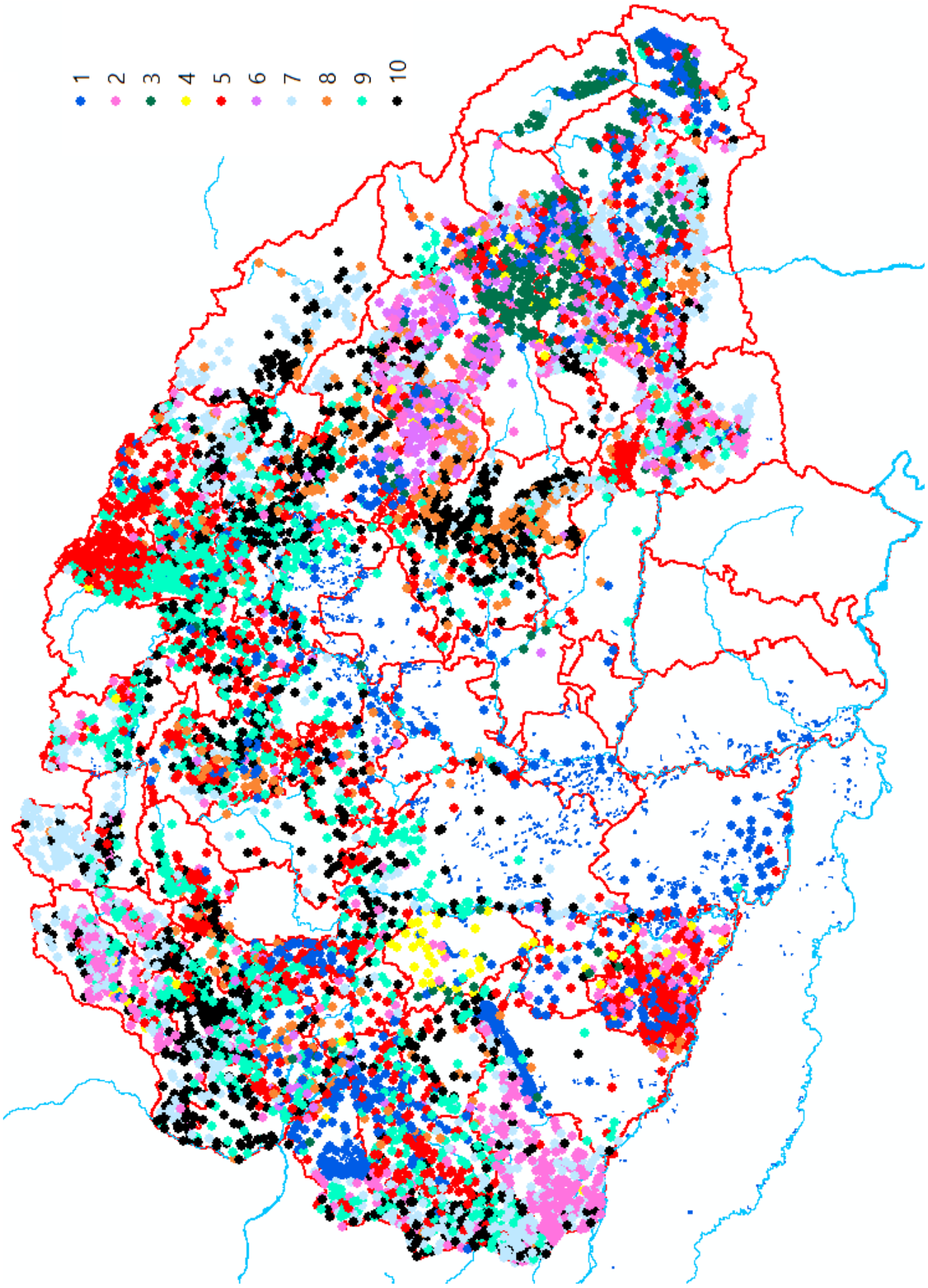
[382] Perjés számára járhatóbb útnak látszott, hogy az 1880-as adókataszter becslőjárásait, illetve azok osztályozási vidékeit tekintse tájaknak, hiszen a klaszteranalízis futtatása nehézséget okozott volna a számítógépes kapacitások korlátai miatt.

[383] Ez utóbbi esetben a természeti környezet hatása igen kicsi a társadalmi–gazdasági–demográfiai csoportok elhelyezkedésére és történeti tájakról nem is beszélhetünk.

[384] A településszámot limitáló tényező ez esetben is az egytelkes jobbágyra jutó föld mint indikátor. Mivel telkes jobbágyra kevesebb adat volt, mint összeírtra, ezért a térképi ábrázolásnál ez utóbbit használtuk, a statisztikai számításoknál – pl. átlag, szórás, korreláció – az előbbit.

[385] A második kötetben, részben az adatok és a területegységek homogenizálásával és egy másik vizualizációs módszerrel dolgozva 1910-re vonatkozóan homogénebb kép rajzolódik ki.

de ugyanebbe a típusba sorolt települések jelennek meg magashegységi környezetben a Vág mentén (igaz, ez majd 1910-ben is így lesz) és Észak-Erdélyben.

2.11. ábra. Klaszterezés eredménye a szabadosok-taksások figyelmen kívül hagyásával, 10 csoport, 1720

A 7. típusnál szintén kimutatható egyfajta hegyvidékiség, mely a trencséninél kedvezőbb, de mégis átlag alatti fejlettséggel párosult az Alpokaljától Máramarosig elszórtan, főleg magashegységi környezetben, ill. az országhatár mentén. Területileg ezzel keveredik az 5. klaszter, annyi differenciával, hogy Dél-Erdélyben és Zemplénben ez túlsúlyra is jutott, de dominál Baranyában és a Kárpátok belső vulkáni íve mentén is, sőt tömeges alföldi megjelenései is vannak. Szintén hegyvidéki jellegű és nagy elemszámú a 10. klaszter, mely a Kárpátok belső és külső vulkáni íve mellett az Erdélyi-szigethegységben és a Nyugati-Kárpátokban is jelen volt. Úgyszintén az 5. és 10. klaszter elterjedésével párhuzamos a 9. klaszteré, bár ez inkább alföldi-hegységperemi jellegű. A 10., 9., 7. és 8. klaszter mind (ez utóbbi szintén táji jelleget mutatva Biharban koncentrálódik) az 5 klaszteres beállítást uraló 5. klaszterből alakult ki. (Az 5 klaszteres beállítás 1. klasztere a Kisalföldtől a Bácskáig húzódik egységesen a Duna mentén, s csak a klaszterszám növelése során vált ki belőle Fejér megye.) A 10 klaszteres beállításnál az 1. klaszter dominálja a Kisalföld centrumát, a 9. a széleit, de az 1. csoport tömegesen jelen van Dél-Erdélyben is, Háromszékben (ott dominál) továbbá a Mezőségben a 3. klaszterrel keveredve. Területileg viszont egyértelműen domináns a Bácskában és a Tisza középső és déli folyásánál. Szatmár környékén és Hunyadban összpontosul az 6. klaszter nagy része, tehát ennek elterjedése is regionális, nem szórt-mozaikos mintát mutat *(2.11. ábra).*

2.4.1. A csoportok közötti differenciák és mintázatuk, distinktív tényezők

A klaszterek distinktív tényezőinek azonosítása érdekében – mint láttuk, a területiség nem feltétlenül az, sok az átfedés, egy tájegységet/megyét gyakran 2-3 klaszter kombinációja fed le, a hegyvidéken gyakori a sávos-övezetes megjelenés, részben a magassági öveknek megfelelően – kiszámoltuk az indikátorok átlagértékeit a klasztereken belül – a beleértve néhány olyan mutatóét is, amelyek nem kerültek a fejlettségi indikátorok közé, illetve magát a fejlettség átlagértékét is.[386] Az átlag alatti és feletti értékeket kiemeltük, és megvizsgáltuk „mintázatukat" *(2.4. táblázat).*

Az 1. és 3. klaszter kiemelkedő agrárpotenciállal bírt, míg a 2. csoport nagyon rossz értékeket mutatott, de átlag alatti volt a 7. és 4. klaszter fejlettségi átlagszintje is, csak míg az elsőbe 1200 település tartozik, az utóbbiba alig 100. Az 5., 6. és 9. klaszter szintén átlag feletti fejlettségű volt, a nagy elemszámú 10. csoport csak átlagos fejlettségű. *Sem a klaszterek mérete nem játszik szerepet az agrárfejlettségben, sem a fejlettség nem kapott szerepet önmagában a csoportok kialakulásában* (több bemeneti változóval is közepes erősségű korrelációja volt – lásd 2*.1. táblázat)*. *Klasztereink tehát valóban hasonlóság s nem elsősorban fejlettség alapján definiált csoportok.* Önmagában még a zsellérek aránya sem határozza meg a fejlettséget – és a klasztereket sem. Az 5. klaszter átlag alatti zselléraránnyal bírt, de fejlettségi szintje nem volt magas, miként a 6. klaszteré sem, ahol viszont átlag feletti volt a zsellérek aránya. A 4. klaszterben (ez a legkisebb, 93 eset került ide, de már 6 klaszteres beállításnál is megvolt) a zsellérek aránya 66% volt (a tulajdonképpeni Fejér megye), gyenge fejlettséggel, de hasonló fejlettség jellemezte a 7. klasztert (1243 eset), ahol viszont 10% alatt volt a zsellérek aránya. Ez is arra a később részletesen elemzendő problémára utal, hogy *a zsellérség abundanciája és a depriváció közé nem tehetünk egyenlőségjelet*.

A *szántóföld (és rét) mérete és a komplex fejlettség között már erősebb az összefüggés (2.1. táblázat).* Az 1., 3. és 5. klaszter esetében a telkes jobbágyokra jutó nagy földterület nagyobb összfejlettséget

[386] A számított átlagok települési átlagokon alapulnak, tehát lakossággal, területtel nem súlyozott értékek.

indikál, annak ellenére, hogy ezen mutató kedvező értéke ellenére találkozhatnánk magas zsellérarránnyal is, ami visszahúzhatná a fejlettségi értéket. A 100 alatti elemszámmal bíró 4. klaszterben (Fejér és Tolna) a nagy földmennyiség ellenére is alacsony maradt a fejlettség, a zsellérek nagy aránya mellett. E csoportban tehát viszonylag kevés jobbágy birtokolt nagy telket, a többiek más megélhetési módot folytattak, pl. allódiumon dolgoznak. A telkek megosztása itt nem jellemző.[387]

A fentiek után nem meglepő, hogy átlag feletti és átlag alatti *jobbágyarány* mellett is egyformán találkozunk fejlett és fejletlen csoporttal. Váratlan módon *a nemesek aránya viszont összefüggést mutatott a fejlettséggel,* noha a nemesek aránya nem is volt bemenő változó a fejlettségi vizsgálat során, és nem is volt összeírásuk teljeskörű. A *polgárság* viszonylag magas (de alapvetően 1% alatti) értéke sem garantálta viszont a fejlettséget (5. klaszter: a felvidéki bányavárosok és az Északi-középhegység vásárvonalának települései mellett ide tartoztak Baranya és Észak-Zemplén rurális települései is), ami világosan rámutat arra, hogy az összeírás valóban csak a rurális életminőség kimutatására alkalmas. Ugyanígy a *szabadosok és taksások aránya* sem perdöntő (20%-os és mindössze 6%-os arányuk az 1. és 3. csoportban hasonlóan nagy fejlettséggel jár, bár *csökkenő arányuknál a fejlettségi érték is csökken,* tehát a mutató használható – azzal a korláttal, hogy a Székelyföld esetén az összefüggés nem érvényes, mint ennek okairól korábban írtunk). Az is érdekes, hogy noha ezt a mutatót végül kivettük a bemenő változók közül, a Székelyföld zöme még így is abba a két klaszterbe került, ahol az utólagos számítás a szabadosok magas arányát indikálta! Az egyik, a 3. klaszter ráadásul kifejezetten lokális jelleget mutatott, az 1. klaszterbe viszont a székely falvak mellett pl. mosoni települések is tartoztak. Az 1. klaszter átlagos *rétnagyság* mellett mutatott jó fejlettséget, azaz itt zömmel földművelő lakosság élt – jól –, a 3. klaszter a rétek magas aránya mellett tette ugyanezt (a fél Székelyföldre ez jellemző), a 4. (Fejér) és 6. (Erdély, Zala, Trencsén) pedig átlag feletti rétméret mellett is fejletlen maradt. Kedvező fejlettsége ellenére pedig az 1. klaszterben a telkes jobbágyok aránya 1785-ig csökkent, tehát hosszú távon a *zselléresedés* fenyegette, akárcsak az 5. és 7. klaszter településeit, csakhogy az előbbiek 1720-ban még átlagos fejlettségűek voltak, az utóbbiak pedig egyenesen periferikusak, már ekkor. Az átlagos fejlettségű 8., 9., 10. klaszterben ugyancsak magas volt a zselléresedés, átrétegződés. A 3. és 4. klasztert pedig a telkes jobbágyok arányának növekedése jellemezte – ez utóbbi csak azért nem kedvező tendencia, mert a 3. (székely) klaszter esetében a telkes jobbágyok arányának növekedése a szabadosok rovására történt, ami nem feltétlenül járt életmódváltással, csak a jogi állapot megváltozásával. A 4. klaszter (Fejér) pedig eleve kedvezőtlen adottságokkal bírt 1720-ban. Az igen fejletlen 2. klaszterben (Mezőség,[388] Trencsén, Zala) enyhén nőtt a jobbágyok aránya, ez viszont némi felzárkózást indikál.

Összességében *a klasztereket nem feltétlenül egy speciális tulajdonság kiugró értéke, vagy területi jellegük, vagy (kompozit) agrárfejlettségük, hanem több sajátosság kombinálódása és azok eltérő mintázata határozza meg (4. táblázat).* Ezt erősíti, hogy a *komplex fejlettségi mutató értéke egyik változó értékével sem korrelált erősen* (leginkább a paraszti gazdaság nagysága befolyásolta, ami az adózás szempontjából volt fontos tényező). A klaszterszám növelése-csökkentése alapján állítható, hogy a településcsoportokon belüli koherencia viszonylag erős, továbbmenve pedig az sem zárható

[387] Ez talán meglepő, de Fejérben és Tolnában sok a német telepesfalu. A primogenitúrát maga a Kamara is preferálta. A telepítésekre lásd: Wellmann 1989: 46–66.

[388] Vagy sem az erdők, sem a helyükön szaporodó juhlegelők nem jövedelmeztek eléggé, vagy ez nem látszik a rendelkezésre álló limitált változóstruktúra miatt. Az 1750-es vizsgálat szerint a Mezőség általános helyzete az itt jelzettnél jobb *(3. fejezet)*.

ki, hogy bizonyos, helyi szinten változó társadalmi sajátosságok erőteljesen befolyásolták a többi, más jellegű attribútum alakulását (ami a szociologizáló szemléletmód relevanciáját erősíti ebben az esetben).

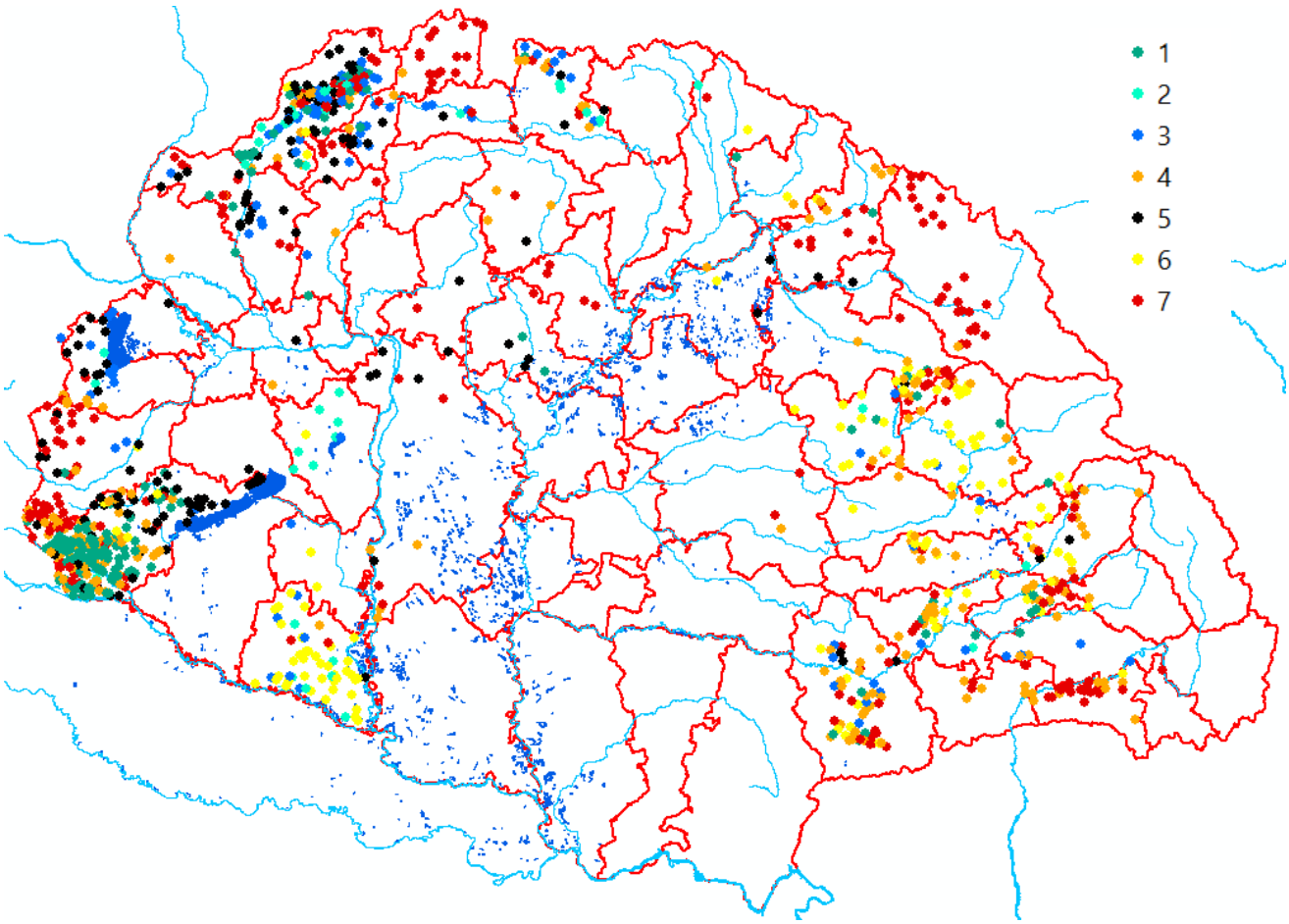
A 10. klaszter átlagos fejlettségű volt – mind a zsellérek aránya, mind az egy jobbágyra jutó földméret kicsi volt, de előrehaladott zselléresedést mutatott 1786-ig, ami újfent arra utal, hogy Máramarosban, Biharban és Nyugat-Felvidéken a már 1720-ban is kicsi parcellák nem voltak tovább oszthatók. A 9. klaszter átlagnál jobb fejlettsége a 10-nél sokkal nagyobb telki állományú földméretnek köszönhető, viszont hosszú távon itt is a zselléresedés felé mozdult el a helyzet. A 7., ugyancsak alföldi klaszter abban különbözött tőlük, hogy a zsellérek aránya itt már 1720-ban is magas, de a földméret kicsi, ennek köszönhetően a fejlettsége is átlag alatti volt. Nem meglepő, hogy a zselléresedés később itt már csak kisebb szerepet játszott. A 6. klaszterben a földméret, de a zsellérek aránya is magas volt (de nem annyira, mint a 4. csoportban), a fejlettség mégis átlagon felüli 1720-ban. A 3. klaszterben a zsellérek aránya még magasabb, de a szántóföld és rét mérete is nagyobb, és a nemesség aránya is, ráadásul itt a zselléresedés meg is áll 1784-ig, összességében tehát fejlett képet mutatott. Az 1. klaszter a 3.-hoz hasonló fejlettségét a 3. klaszternél *kisebb* zsellérarány, valamint hasonló földméret és nemesarány, de kisebb rétméret mellett érte el (viszont a telkes jobbágyok aránya a század végéig itt is csökkenő, bár nem kiugró mértékű volt). A 2. és 4. klaszter zselléraránya igen-igen magas, és mindkettő alacsony fejlettségű, de a 4. klaszterben nagy volt a földméret és a rétek mérete is, a harmadik klaszterhez hasonlóan, és nem folytatódott a zselléresedés folyamata. A 3. és 4. klaszter között tehát a fő distinktív tényező a 4. klaszter kiugró zselléraránya és a nemesség igen kis aránya. Mindezekből az is látszik, hogy az országot nem azonos jellegű és irányú folyamatok jellemezték – és ez nem csak a frissen benépesült területekre volt igaz.

2.4. táblázat. A generált klaszterek (10) tulajdonságai és fejlettsége 1720-ban

Ward-módszer (településszám)	Zsellérek aránya az összeírtakból (%)	Telkes jobbágyra jutó szántó (köblös)	Jobbágyok aránya az összeírtakból (1 = 100%)	A jobbágyok arányának változása (1 = 100%)	Nemesek aránya az összeírtakból (1 = 100%)	Polgárok aránya az összeírtakból (1 = 100%)	Szabadosok, taksások aránya az összeírtakból (1 = 100%)	Telkes jobbágyra jutó rét (kaszás)	Komplex agrár-indikátor
1. (674)	13,086	*27,257*	0,717	–0,257	0,046	0	*0,067*	*4,737*	**1,429**
2. (757)	**44,406**	8,619	0,515	0,029	0,007	0	0,004	2,351	*0,011*
3. (344)	**34,732**	*29,784*	0,256	*0,19*	0,069	0,001	*0,204*	*11,693*	**1,431**
4. (93)	**66,889**	*27,702*	0,299	*0,182*	0,002	0	0,003	*5,039*	*0,493*
5. (1219)	*5,329*	*16,067*	0,891	–0,359	*0,026*	0,005	0,009	2,553	1,055
6. (261)	**28,44**	*16,212*	0,533	–0,053	*0,042*	0	*0,032*	*9,057*	1,063
7. (1243)	9,161	4,994	0,848	–0,243	*0,032*	0	0,008	1,402	*0,435*
8. (405)	*2,397*	7,362	0,931	**–0,438**	0,015	0	0,011	4,728	1,053
9. (1227)	*2,335*	10,025	0,962	**–0,587**	0,007	0	0,003	**1,663**	1,036
10. (1305)	*1,455*	**3,743**	0,975	**–0,661**	0,006	0	0,002	**1,385**	0,886
Összesen (7528)	**12,174**	**11,678**	**0,81**	**–0,343**	**0,022**	**0,001**	**0,021**	**2,981**	**0,859**

2.4.2. A perifériák típusai – a legkedvezőtlenebb agrárviszonyokkal jellemezhető települések klaszteranalízisének eredményei

Láthattuk korábban, hogy az 1720-ban hátrányos helyzetűnek tekinthető területek több esetben földrajzilag is periferikus fekvéssel bírtak. A következőkben a komplex agrármutató alapján az 1720-ban legrosszabb helyzetben lévő 1000 település térképre helyezésével, majd csoportba sorolásával (a számszerűsíthető mutatók alapján), keressük a választ arra, hogy mik voltak az elmaradottság területi és statisztikai ismérvei.[389]

2.12. ábra. Az 1000 legkedvezőtlenebb agráradottságú település elterjedése és típusai, 1720

A települések legkedvezőtlenebb agráradottságokkal bíró 15%-a érdekes módon nem a feldúlt Alföldön csoportosult (2.12. ábra). Ennek nemcsak a kis településsűrűség és a privilegizált települések összeírásból való kimaradása az oka, de valószínűleg a kedvező természeti adottságok is szerepet kaptak benne. (Somogy, Nógrád és Sáros nagy része kimaradt a vizsgálatból az összeírtak összevonása miatt). Az itt élők és ide költözők nagyobb telekterületet kaptak, ami már az 1720-as összeírás alapján is értékelhető (noha a terület nagy része ekkor még látványosan üres a térképeken). A fentiek fényében nem meglepő Zala-Vas és Trencsén-Árva kiugróan kedvezőtlen helyzete (az elmaradott települések harmada itt összpontosul, a maradékon Baranya, Dél-Erdély és Máramaros osztozik). Az is érdekes, hogy a fejletlen területek még Zalában is két, területileg (de etnikailag is) jól elkülöníthető (vend és horvát–magyar) csoportra bomlanak – ráadásul a „vend csoport”

[389] A jelenkori viszonyokra alkalmazott hasonló módszerre lásd: Pénzes–Demeter 2021: 217–230.

megjelenik Árvában is domináns klaszterként. Baranyában a 6. klaszter dominál, főleg délen vannak fejletlen települések – a majdani dárdai és bellyei (1870-ben mintaértékűnek tekintett)[390] uradalmak területén (az Esterházy- vagy Harruckern-uradalmak települései viszont nem voltak fejletlenek). E klaszter egyébként Erdély területén is megjelenik, míg a 4. klaszter nemcsak Hunyad és Fogaras környékén mutat sűrűsödési pontokat, de az Alpokalján is jelen volt. Ugyanez érvényes persze a két, vasi–zalai koncentrációjú klaszterre is: az 1. Trencsénben is jelen van (de Erdélyben nincs), igaz, itt sok más típussal keverten, míg a 7. klaszter Fogarastól Máramarosig megfigyelhető, de Vas és Zala területén is van kompakt csoportja. Az 5. klaszter ugyan zalai dominanciájú (és magyar jellegű ott), de ugyancsak nem kizárólagos a földrajzi elterjedése (Nyitra–Trencsénben is jelen van), és a 2. klaszterrel (Fejérben dominál) együtt viszonylag kis elemszámú. Érdekes, hogy Dél-Bihar települései, bár alapvetően fejletlenebbek voltak, de nem tartoztak bele a legrosszabb kategóriába még így sem (vélhetően a rétek már említett jelentőségének köszönhetően).

Ezt követően elemeztük e periferikus települések indikátoronkénti átlagmutatóit *(2.5. táblázat)*. A 4. és 7. klaszter együttesen az esetek közel felét tömörítette, míg volt olyan csoport, mely mindössze 40 települést tartalmazott. Mivel a nagy klaszterek a klaszterszám növelésével sem estek szét, ellenben a kisebbek már 6 klaszter esetén fragmentálódni kezdtek, a csoportszámok növelését nem folytattuk. A 7. (nagy méretű) klaszterben egyébként a zsellérek aránya nem volt magas, és a többihez mérten kedvező volt a komplex agrármutató értéke, viszont másutt, ahol pedig a zsellérek aránya átlag feletti volt, ez nem predesztinálta a fejletlenséget. (Bár kétségtelen, hogy 50% feletti zselléraránynál már egyáltalán nem találkozunk átlagot elérő agráradottságokkal.) A 3. és 6. klaszterben viszont a zsellérek hasonló aránya mellett is eltérő fejlettséget látunk, ami megerősíti, hogy a *zsellérek aránya egyedül nem lehet magyarázó tényező a lemaradást, periferizálódást illetően*. Az 1., 5. és 7. típust a kis telki szántóméret jellemezte, de mint mondtuk, az utóbbi a többihez képest mégis fejlettebb volt, részben mert az összeírt polgárság aránya is itt volt a legmagasabb a 7 csoport közül (bár így is jócskán az országos átlag alatt). A nemesség ugyancsak itt mutatott országos átlag feletti értéket, és a legkedvezőtlenebb agráradottságú területeken volt legkisebb az aránya. A 3. és 6. klaszter viszont a magas egy gazdára jutó földméret ellenére is eltérő kumulatív fejlettséget produkált. Az 1., 2. és 6. klaszterben a településeken nőtt a jobbágyok aránya 1785-re, míg az 5. és 7. klaszterben romlott. Ez azonban 1720-ban még nem mutatkozott meg az agáradottságokat tükröző komplex mutatóban, mindkét típusban voltak kedvezőbb helyzetű és hátrányosabb településcsoportok. A 7. klaszterben kiemelkedő volt a jobbágyok aránya, másutt viszont, ahol ugyancsak átlag feletti volt arányuk, kedvezőtlenebb életminőséggel találkozunk. Ahol pedig alacsony volt a telkes jobbágyság gyakorisága, ott sem egyértelműen eldönthető, hogy ez a jellegzetesség egyértelműen kedvező vagy kedvezőtlen agrárviszonyokkal párosult. A 6. klaszter sajátossága az átlag feletti rétnagyság, de ez tükröződik fejlettségi mutatója kedvezőbb értékében is, míg a 7. klaszter a polgárság relatíve magas arányának köszönheti viszonylag kedvező pozícióját. A legrosszabb komplex indikátorértékkel jellemezhető 1. klaszter esetében viszont általánosságban mindenütt átlag alatti értékekkel találkozunk, a zsellérek száma magas, a telki állomány nagysága pedig kicsi volt, tehát a kevés telkes paraszt sem élt jól Zalában és Trencsénben. A 2. és 6. klaszter között különbség, hogy bár mindkettőben magas volt az egy családra jutó földmennyiség, a 2. klaszterben sokkal magasabb volt a zsellérek aránya (de mindkettőben átlag feletti), ami összességében inkább előrehaladott társadalmi differenciálódásra utal, nem pedig a telki állomány darabolódására. A 2. és 3. klaszter azonos

[390] Kenessey in: Nagy-Heckenast 1870: 269. A gazdaságilag erős uradalom persze nem szükségszerűen jelentette a parasztság kedvező helyzetét is.

fejlettségű, de a 2.-ban a nagy mennyiségű rét, a 3. klaszterben pedig a jobbágyok zsellérekéhez képest mért magasabb aránya jelent kedvező tendenciát.

A kedvezőtlen agrárviszonyokkal jellemezhető területek klaszterei összességében jóval markánsabbak, mint a teljes adathalmazé, 1–2 sajátosság alapján már jól definiálhatók, elkülöníthetők a részhalmazok, és területileg is jobban meghatározhatók. Az 1. klaszter distinktív tulajdonságai között említhető a szántók kis mennyisége mellett a zsellérek alacsony aránya, ami a korábbi elemzéseket is megerősítve igen rossz komplex agrármutatókkal párosult. A 2. klaszterben viszont az egy telkes jobbágyra jutó szántók nagysága kedvező volt, viszont a zsellérek aránya igen magas. Itt (Baranya, Fejér, Erdély egyes részei) tehát a telki állomány egyben tartásának ára az előrehaladott zselléresedés volt, ami viszont hosszú távon enyhülő tendenciát mutatott. A 3. klaszterben a zsellérek aránya még mindig magas, de az előbbieknél kedvezőbb, viszont még relatíve sok föld jutott egy telkes jobbágyra, tehát itt a birtokaprózódás és a zselléresedés sem volt előrehaladott, nem úgy, mint az 1. klaszterben (ahol viszont hosszú távon ugyancsak csökkent a zselléresedés). A 4. klaszter hozzájuk képest teljesen jellegtelen – az 5. klasztertől az különíti el, hogy az utóbbiban előrehaladottá vált a zselléresedés 1786-ra. A 7. klaszter a legkevésbé „backward" a periferikus csoportok között (Vendvidék, Fogaras, Hunyad), itt magas a nemesek aránya (ezt nem tekintettük eredetileg fejlettséget befolyásoló tényezőnek), de kicsi a szántó és rét mérete, és erőteljes a későbbiekben a telkes jobbágyok arányának csökkenése. A hasonló fejlettségű és sok helyütt együtt előforduló 6. (Baranya, Észak-Erdély) és 2. klaszter között alapvető különbség, hogy az előbbiben a jobbágyok aránya kifejezetten nő 1780-ig, és a rétek nagysága is jelentősebb.[391]

2.5. táblázat. A legkedvezőtlenebb agrárviszonyokkal jellemezhető 1000 település típusai és karakterisztikájuk 1720-ban

Ward-módszer (település-szám)	Zsellérek aránya (%) az összeírtakból[392]	Jobbágyra jutó szántó (köblös)	Jobbágyok aránya az összeírtakhoz képest (1 = 100%)	Jobbágyok arányának változása 1785-ig (1=100%)	Nemesek aránya az összeírtakból, (1 = 100%)	Polgárok aránya az összeírtakból (1 = 100%)	Szabadosok, taxások aránya az összeírtakból (1 = 100%)	Rét / telkes jobbágy (kaszás)	Komplex agrár-indikátor
1 (179)	**54,363***	**4,328**	0,442	*0,194*	0,001	0	0,003	1,521	-0,466
2 (38)	**76,233**	*25,611*	**0,233**	*0,274*	0	0	0	*2,2*	0,001
3 (99)	**46,503**	*11,949*	*0,507*	0,017	0,004	0	0,001	1,028	0,002
4 (207)	26,739	**4,67**	*0,65*	0,003	0,018	*0,002*	*0,012*	1,874	0,042
5 (149)	40,328	**4,74**	0,588	**–0,268**	0,001	0	0,002	**0,87**	0,095
6 (125)	**45,385**	*13,258*	0,467	*0,219*	0,02	0	0,001	*4,245*	0,123
7 (237)	*7,221*	**3,217**	*0,823*	**–0,126**	*0,079*	*0,004*	*0,008*	**0,856**	0,234
Összesen (1034)	**34,971**	**6,793**	**0,594**	**0,005**	**0,025**	**0,001**	**0,005**	**1,653**	**0,01**

A kiugró értékek kiemelve.

[391] A legfejletlenebb települések nyelvi viszonyai nem tértek el a teljes halmazétól: lényeges felül- és alulreprezentáltság nem volt mérhető. Az ábra által sugallt kép, miszerint a központi, magyar dominanciájú területen alig van periferikus település, téves, hiszen itt a településszám is jóval kisebb volt. A földrajzi értelemben vett perifériákon azonban több volt a gazdasági–társadalmi mutatók alapján is periferikusnak minősíthető település.

[392] Adózó családfőkkel kb. ekvivalens.

2.5. Kontroll- és csoporton belüli egyenlőtlenségi vizsgálatok[393]

Ezek után azt néztük meg, hogy *az intervallumba sorolt kompozit indikátorértékek* mellett milyen értéket vett fel a többi indikátor értéke. E módszerrel a fejlettségi index kialakításának validitását ellenőriztük, hiszen ha egy változó, melyet a vizsgálatba belevettünk, feltételezésünkkel ellentétesen viszonyul az összfejlettséghez, akkor ott hibás a nullhipotézis (és így a végeredmény is).

A *zsellérek aránya* az agrárpotenciál növekedésével csökkent *(2.6. táblázat)*, ami beigazolta előfeltevésünket (hogy az agráréletszínvonalat csökkentő tényezőként vettük számításba).[394] Az *egy jobbágyra jutó szántóterület* is növekedett a komplex agrárviszonyok javulásával. A *rétek* esetében is hasonló a helyzet, azzal a megkötéssel, hogy a rétek nagysága igazából a két legfejlettebb kategóriában ugrik meg! A *telkes jobbágyok aránya* eleinte növekszik, aztán csökken, ami tulajdonképpen nem mond ellent az általános fejlettséget meghatározó elméletnek, hiszen a nem paraszti rétegek arányának növekedése (mint láttuk, a zselléreké csökkent a fejlettség növekedésével, tehát világos, hogy a nem úrbéres lakosság – polgárság, nemesség, szabadosok – arányának kellett növekednie) vélhetően pozitív irányba befolyásolja az állapotokat. Végeredményben (a zsellérarránnyal erősen komplementer jellege miatt: r = –0,771) a jobbágyok arányának a komplex, agrárviszonyokat jellemző indexből való esetleges kihagyása sem okoz problémát.

A *telkes jobbágyok arányának változása* már bonyolultabb mintát mutat. Az 1720-as komplex agrármutató javulásával folyamatosan romlik a zselléresedési index, majd stagnál, és végül javul ugyan, de az első kategóriára jellemző települési átlagértéket így sem éri el (igaz, az országos átlagnál már kedvezőbb a legfejlettebb kategóriában a zselléresedési mutatószám). Ennek oka az összeírás megbízhatatlansága mellett az is, hogy egy állapotot jelző indikátort vetünk össze egy dinamikát jelzővel: azaz a kedvező agráradottságú területeken romlik idővel majd a legjobban a telkes jobbágyok aránya, a kedvezőtlen adottságú területeken pedig azért nem romlik, mert már eleve sok volt a zsellér.

Az összeírt *nemesek aránya* először romlik, majd emelkedik, de a legalsó kategória értékét majd csak az utolsó két csoportban haladja meg. Az összeírt nemességet ugyan nem vettük be a fejlettségi index kialakításakor használt változók körébe a kapcsolat jellegének bizonytalansága miatt, de utólag akár bevonható lehetett volna.

A *polgárok aránya* ugyan növekszik az agrárviszonyok javulásával, de arányuk és az érvényes (nem nulla értékű) esetszám is alacsony. A *szabadosok száma* nő az agráradottságok javulásával párhuzamosan, de ezt a mutatót a jelzett székely probléma miatt szintén kizártuk a kompozit fejlettségi index kialakításába bevont mutatók közül. *A földminőséget* szintén nem vontuk be a fejlettségi indexbe látszólagos anakronizmusa[395] (szubjektív kategorizálása) okán, de a fejlettség növekedésével ez is javuló tendenciát mutatott, ezért érdemes pár szót még szólni róla lentebb.

---

[393] A fejezet a következő tanulmányon alapul: Mikle–Demeter 2022: a Hoover-indexeket Mikle György számolta. Az országos szintű egyenlőtlenségek fokának megállapítását lásd a *2. kötet 8. fejezet*ében.

[394] Noha a korrelációs koefficiens már nem magas, ami jelzi, hogy nem trendjellegű összefüggésről van szó, és ezzel kapcsolatban is tettünk korábban megállapításokat.

[395] Csak az 1786-os összesítésből van rá adat, de a talajminőség eléggé konzervatív tulajdonság a 18. században, leszámítva az erózióveszélyt.

Végeredményben egyedül a dinamikus változó nem viselkedett úgy, ahogy előzetesen vártuk, így a komplex indikátor kialakításának módszere helyesnek tekinthető.

2.6. táblázat. Az intervallumokba sorolt komplex agrárindikátor értékeinek kapcsolata a többi indikátor átlagértékével

Komplex agrár-indikátor (településszám)	Zsellér / összeírt %, 1720	Egy telkes jobbágyra jutó szántó (köblös), 1720	Jobbágyok aránya 1720 (1 = 100%)	Telkes jobbágyok arányának változása 1785-ig (1 = 100%)	Nemesek aránya az összeírtakból (1 = 100%)	Polgárok aránya az összeírtakból (1 = 100%)	Szabadosok és taksások aránya az összeírtakból (1 = 100%)	Egy telkes jobbágyra jutó rét (kaszás) 1720	Föld-minőség 1786 (1 = max.)
0 alatt (386)	48,868	5,698	0,477	0,124	0,013	0,000	0,002	1,386	2,044
0–0,5 (1206)	21,318	7,191	0,728	–0,126	0,027	0,001	0,004	1,845	2,256
0,5–0,75 (1297)	11,022	7,982	0,844	–0,299	0,018	0,001	0,004	2,081	2,161
0,75–1 (1634)	8,110	9,926	0,874	–0,409	0,015	0,001	0,006	2,533	2,049
1–1,25 (1444)	6,614	12,573	0,888	–0,500	0,017	0,000	0,009	3,058	1,939
1,25–1,50 (826)	6,660	16,711	0,864	–0,530	0,022	0,001	0,019	3,832	1,843
1,5–2,00 (504)	7,059	23,833	0,777	–0,425	0,051	0,003	0,062	5,991	1,847
2 felett (229)	3,845	28,369	0,551	–0,209	0,049	0,002	0,335	9,808	1,840
Összesen (7527)	**12,171**	**11,679**	**0,810**	**–0,343**	**0,022**	**0,001**	**0,021**	**2,982**	**2,034**

2.7. táblázat. A kompozit agrárindikátor és más mutatók átlagértékei a különböző földminőségi kategóriák esetén

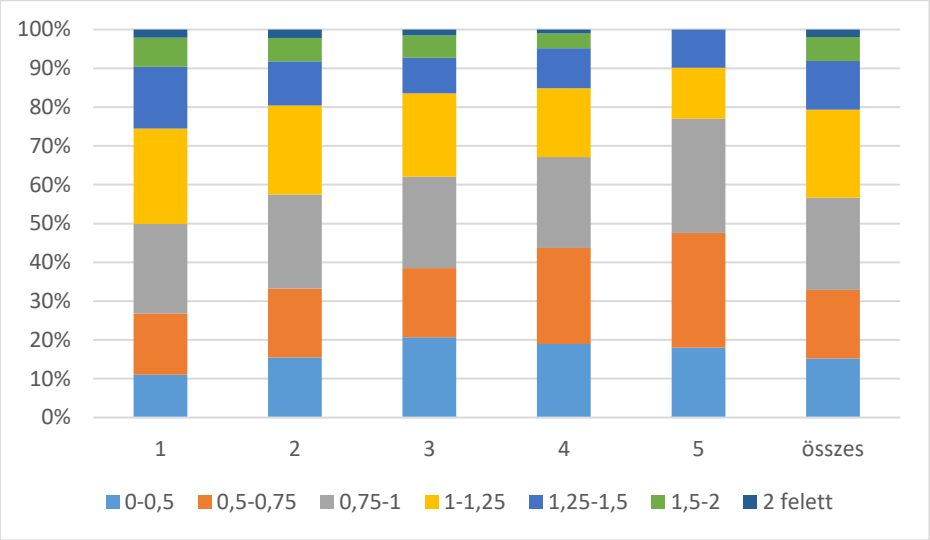
Földminőség (1786)	Zsellér /összeírt % 1720	Egy telkes jobbágyra jutó szántó (köblös), 1720	Jobbágyok aránya az összeírtakból 1720 (1 = 100%)	Telkes jobbágyok arányának változása 1785-ig (1 = 100%)	Nemesek aránya az összeírtakból (1 = 100%)	Polgárok aránya az összeírtakból (1 = 100%)	Szabadosok és taksások aránya az összeírtakból (1 = 100%)	Egy telkes jobbágyra jutó rét (kaszás) 1720	Komplex agrár-indikátor
1. (1884)	9,477	11,939	0,877	–0,460	0,021	0,001	0,005	2,240	0,955
2. (1868)	10,066	10,144	0,881	–0,428	0,011	0,000	0,004	2,071	0,843
3. (1054)	7,023	9,000	0,912	–0,412	0,012	0,000	0,002	2,051	0,815
4. (406)	5,648	8,567	0,924	–0,401	0,006	0,000	0,011	2,140	0,819
5. (62)	8,684	8,847	0,904	–0,342	0,000	0,000	0,008	2,436	0,761
Összesen (5276)	**8,893**	**10,420**	**0,889**	**–0,433**	**0,014**	**0,001**	**0,005**	**2,137**	**0,874**

Az *1786-os földosztályozás*[396] *szerinti földminőség és a többi tényező kapcsolatáról* a következő megállapításokat tehetjük *(2.7. táblázat)*: a zsellérek aránya látszólag nem mutatott összefüggést a föld minőségével, a belső eloszlásra rávilágító diagramok alapján azonban a kép finomítható. A földminőség romlásával nő a zsellér nélküli települések aránya, ami arra utalhat, hogy *az allodiális nagybirtok kevésbé gyakori a rosszabb földeken, mint a jobb minőségű szántókon*. A *fajlagos úrbéri szántóterület viszont már ekkor is nagyobb volt (igaz, nem sokkal) a jobb földeken, mint a rosszakon*. Ez 1786-ra még egyértelműbbé válik.[397] A rét kapcsán viszont nem mutatható ki ilyesmi. A

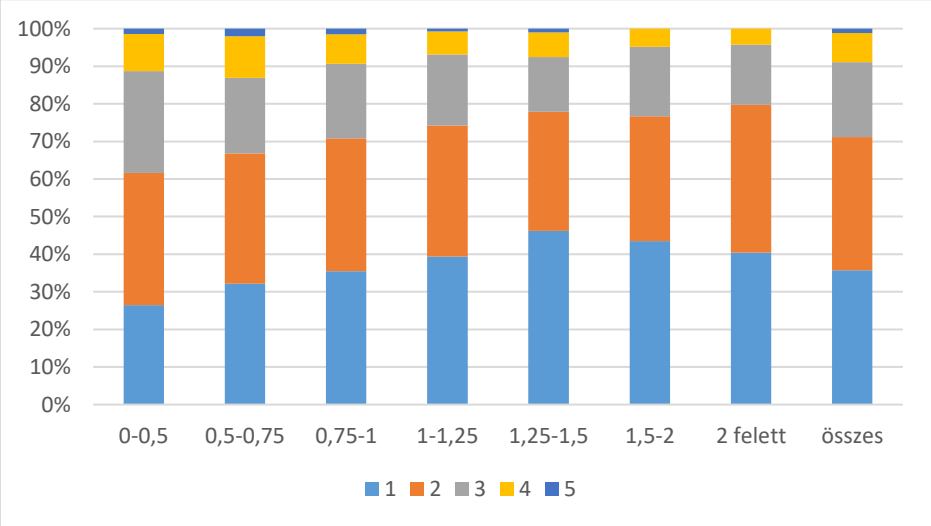
[396] Az urbáriumok kancelláriai összesítéséből.

[397] Vélhetően a rossz föld művelése még akkor sem érte meg, ha nagyobb darabot vettek belőle művelés alá. Elképzelhető, hogy ez esetben a rét (ez ui. megvizsgálható) vagy az erdő dominálta a település közigazgatási határát. (Ez utóbbira viszont

jobbágyság aránya, úgyszintén a zselléresedés sem függött a földminőségtől, *a szabadosok aránya viszont jóval magasabb volt a rossz földeken*. *Az 1720-as agrárfejlettség és az 1786-os* (a kompozit fejlettség előállításakor nem is használt) *földminőség között ezért mérsékelt összefüggés mutatható ki.*[398] (*2.13. ábra.* Ezért volt szükséges később a kevesebb településre elérhető 1720-as termékenység.[399]

2.13. a) ábra. Az agrárfejlettségi csoportok gyakorisága a földminőségi (1–5) osztályokban

2.13. b) ábra. A földminőségi kategóriák gyakorisága az agrárfejlettségi csoportokban, 1720

nincs adatunk.) Fordított irányú vizsgálat esetén is áll a megállapítás: az egy jobbágyra jutó szántóterület növekedésével növekszik a jobb minőségű földek aránya (az első osztályúé 20%-ról 45%-ra nő, a másodosztálynál gyengébbeké pedig 40%-ról 20%-ra esik).

[398] A diagramok alapján a földminőség romlásával az átlag alatti fejlettségű településcsoportok aránya 51%-ról (még az első osztályú földeken lévő települések fele is fejletlennek minősült 1720-ban) 75%-ra nőtt – de ennél erősebb kapcsolat itt sem mérhető. És az is egyértelmű, hogy az első osztályú földek gyakorisága is növekszik a fejlettség növekedésével, de csak 25%-ról 45%-ra.

[399] A századvégi indikátor felhasználása kissé anakronisztikus, helyettesíthető viszont a „termékenységgel" 1720-ban, csakhogy éppen az jóval kevesebb településre elérhető. A *2.6.2. fejezet*ben látni fogjuk, hogy a kompozit agrárfejlettség és az 1720-as termékenységadatok között is „csak" közepes erősségű kapcsolat állt fenn. A későbbiekben pedig azt is, hogy 1786-ban a földminőség szerepe ugyan erősebb, de korántsem perdöntő, akár más konzervatív tulajdonságokkal, mint a morformetriai paraméterek (lejtés, kitettség, relief, földrajzi szélesség) összevetve sem. Azaz önmagában az (egyébként mesterséges és gabonára kalibrált) 18. sz. végi földminőség nem áll kapcsolatban a fejlettséggel, még akár a szűk értelemben vett, agrárgazdasági fejlettséggel sem.

Az előzőekben elemzett mutatószámok területi koncentrációja vizsgálható térképi ábrázolás nélkül is az úgynevezett Hoover-index segítségével.[400] Az index segítségével a népességszám és a többi jelenség területi eloszlásának egymáshoz viszonyított egyenlőtlenségeit tudjuk kifejezni. Minél nagyobb a 0–100 közé eső érték, annál nagyobb a koncentráció, illetve a területi egyenlőtlenség.[401] A települési szinten számolt koncentráció mellett érdemes figyelmet szentelni az egyes mutatószámok járási, megyei szintű különbségeinek, illetve a települések egyéb attribútumai alapján képzett csoportjai közötti különbségeknek is. Az utóbbi eljárásnál módszertani probléma, hogy a vizsgálható települések száma változó. 9623 darab település megyei besorolása ismert (az 1784-es megyebeosztással dolgoztunk), ahol az összeírt népesség több mint 99%-a élt. Hasonlóan jó lefedettségű a települési jogállás kategóriája (9629 település). A többi mutató esetében már jelentősebb adathiánnyal kell számolnunk.[402]

Az egyes mutatók települési szintű koncentrációja a következő képet mutatta *(2.14. ábra)*. Az 1720-as összeírásban jegyzett társadalmi csoportok közül nem meglepő módon a jobbágyok (és velük párhuzamosan a telki földállomány) eloszlása tekinthető a leginkább egyenletesnek a települések között, míg az összeírt nemesek, mezővárosi polgárok és a szabados, taksás népesség eloszlása volt a leginkább koncentrált, egyenlőtlen. (A nemesek kapcsán erre a következtetésre jut Őri Péter is Pest megyében). A különböző művelési, földhasználati módok közül a szántók és a rétek közel azonos mértékben, kevéssé koncentrált módon helyezkedtek el az ország településein (ez nem meglepő, hiszen a jobbágytelekhez mindkettő járt) szemben az egyenlőtlen eloszlású szőlőkkel (ennek természetföldrajzi okait ugyancsak nem kell részletezni), az irtásföldek elhelyezkedése pedig egészen szélsőséges koncentrációt mutatott. Az ábrázolt jövedelemformák települési szintű koncentrációja is magasnak tekinthető, különösen a mészárszékből származó jövedelem esetén, bár ennek Acsády rekonstrukciós módszerének korlátai is okai lehetnek.

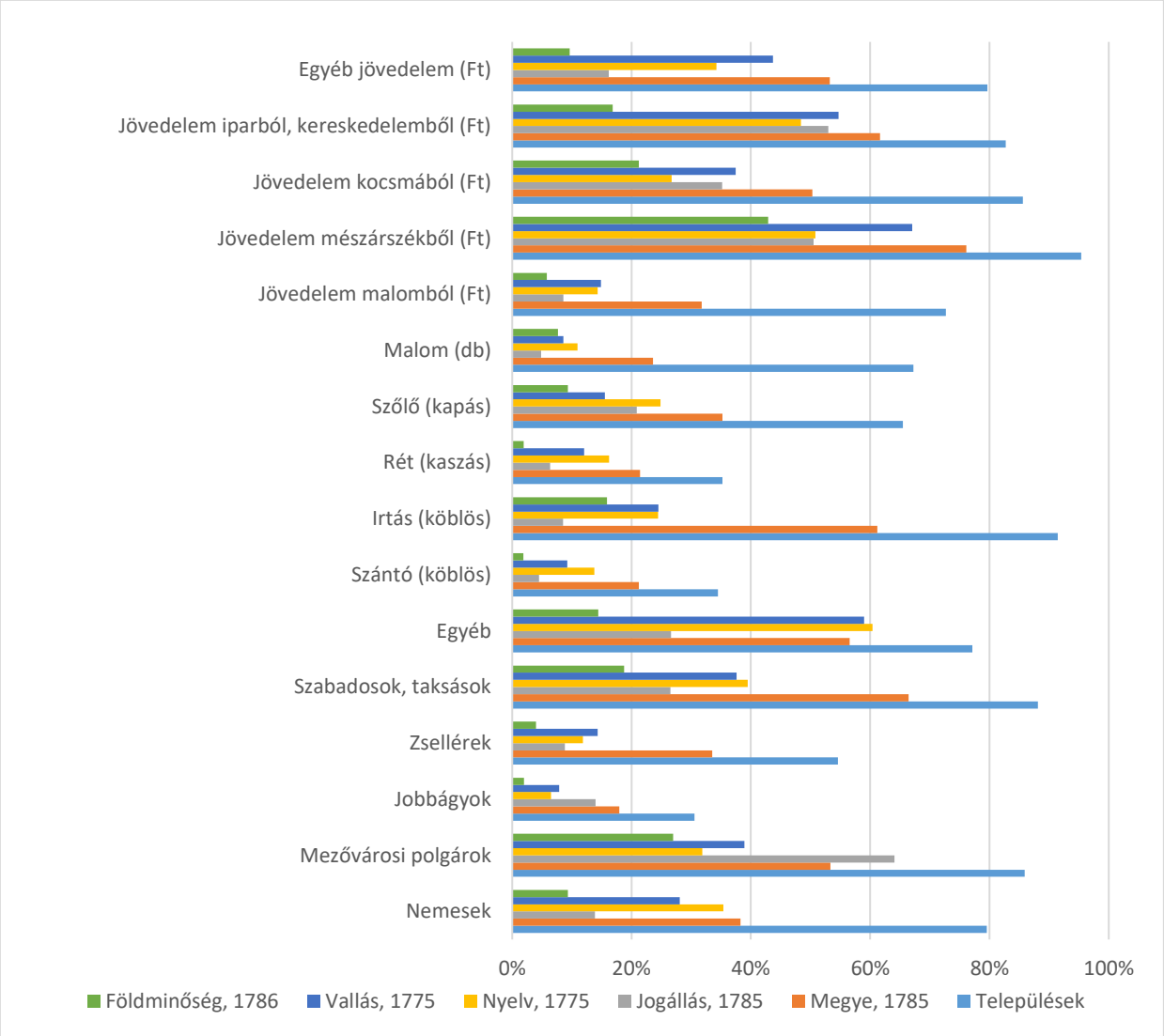
A települési szintű koncentráció fokához képest mind a megyei szintű, mind a jogállási kategóriák szerinti koncentráció kisebb fokú volt valamennyi mutatószám esetén. A jogállási kategóriák alapján számított egyenlőtlenségek egyedül (érthető okokból) a mezővárosi polgárság eloszlása esetén voltak jelentősebbek, mint a megyei szinten mért egyenlőtlenségek. Az (1773-as) vallás szerinti koncentrálódás a jövedelmi mutatók esetében kiugró, de a települési vagy megyei koncentráció szintjét nem éri el. A társadalmi kategóriákat és földhasználatot reprezentáló indikátorok koncentráltsága kisebb volt a vallások esetében, mint az egyébként is bizonytalan validitású pénzjövedelmeké. Szó szerint ugyanez érvényes a beszélt nyelvekre vonatkozóan. Az ipari jövedelmek erős etnikai koncentrációt mutattak, a polgárság, mezővárosi polgárság és a nemesség ugyancsak, a zsellérek és parasztok esetében viszont kicsi volt Hoover-index, a koncentráltság foka. Az 1786-os földminőség a kocsmáltatásból és mészárszékekből származó jövedelmek kapcsán,

[400] A Hoover-index használata a földrajztudományban gyakori. A vizsgálatok nagy részében a mutatószám a makrokép megrajzolásának eszköze, vagyis a területi egyenlőtlenségeket elemző tanulmányok bevezetőiben kerül bemutatásra a koncentráltság foka és annak időbeli változása: Nemes Nagy 2003; Nemes Nagy et al. 2001. Pénzes et al. 2018.

[401] Azt fejezi ki az index, hogy az adott jelenség hány százalékát kell átcsoportosítani ahhoz, hogy az eloszlása a népesség eloszlásával azonos legyen. Másképpen fogalmazva, arra a kérdésre kaphatunk választ, hogy mennyire esik egybe az egyes társadalmi–gazdasági mutatószámok településállományon, megyén stb. belüli (százalékos) eloszlása a népességszám (százalékos) eloszlásával.

[402] A közigazgatási kategóriák közül vizsgáltuk a járási léptékű koncentrációt, azonban ez csak 7096 településre volt elérhető, ahol ráadásul az összeírt népesség 55,7%-a élt. A nyelvi megoszlás (az 1773-as adatokat visszavetítve) elemzésének akadálya, hogy itt is hasonlóan sok település maradt ki: 7270 településre érhető el ez a jellemző, ami az összeírt népesség 60,6%-át tömöríti. A vallás attribútuma mindössze 6825 településre volt elérhető, ami a népesség 58,3%-a. A földminőség tekintetében mindössze 6793 települést tudtunk vizsgálni, ahol a népesség fele élt.

valamint a taxások és mezővárosi polgárok esetében volt meghatározó tényező, azaz az előbbiek erősen koncentrálódtak bizonyos földminőség mellett (a grafikonból az nem olvasható le, hogy melyik ez a földminőség-kategória, és az sem, hogy mindig ugyanazon földminőségi kategóriánál következik-e be e koncentrálódás az egyes tényezők esetében).

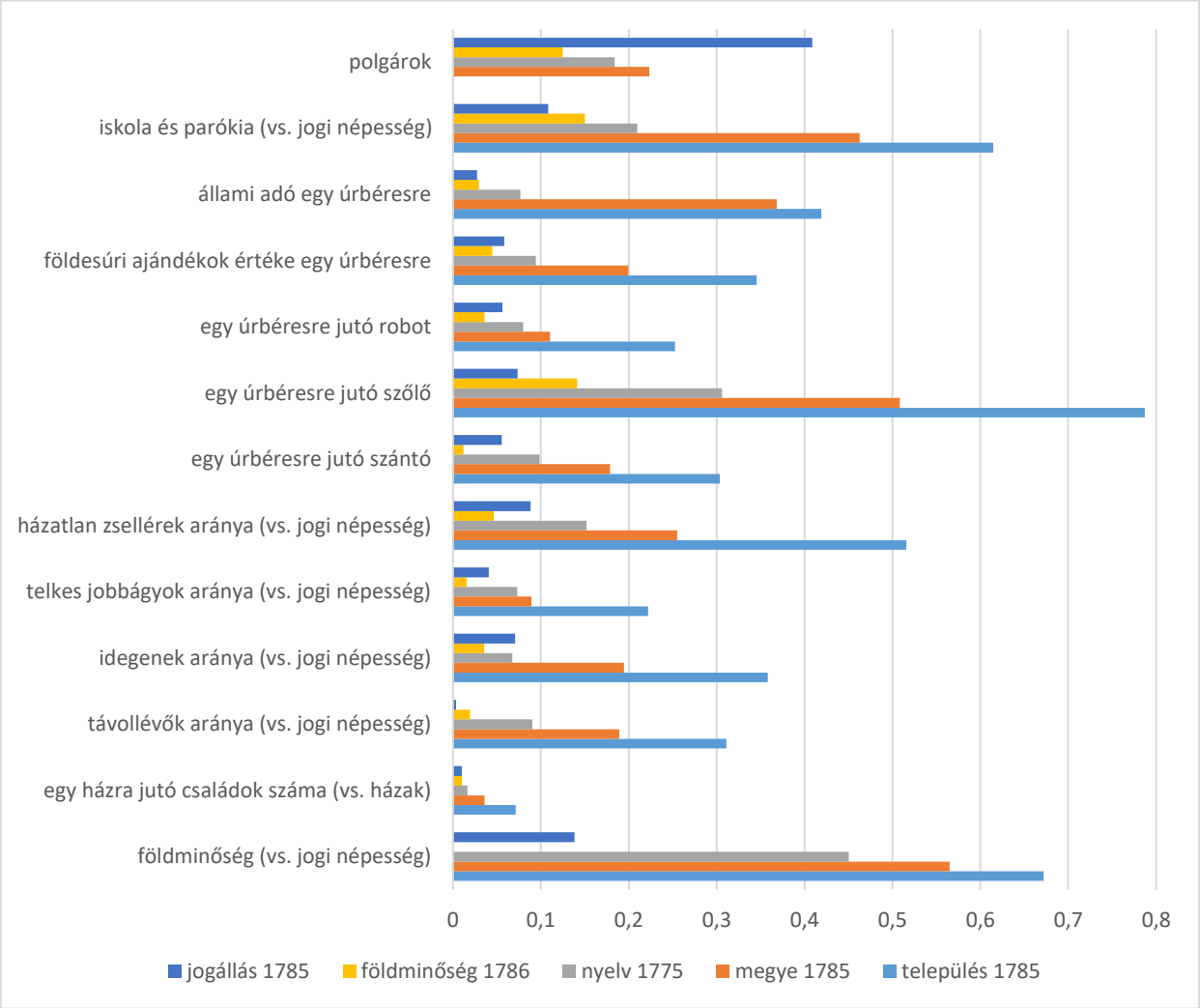

2.14. ábra. A Hoover-index nagysága, azaz a különböző társadalmi–gazdasági jelenségek 1720-as koncentráltságának foka települési, megyei léptéken és jogállás szerint, valamint földminőség, vallás és nyelv szerint (Mikle György számítása)[403]

Bár a Hoover-indexet gyakran használják a koncentráció *időbeli változásának* kifejezésére, az 1780-as évekből kevés a közös indikátor, ezért az egyenlőtlenségek időbeli változását bemutatni nem tudjuk, de talán nem érdektelen a századvégi egyenlőtlenségi indexek bemutatása önmagában sem *(2.15. ábra)*. Az előre világos volt, hogy természetföldrajzi okokból a szőlőterületeket tekintve kiemelkedő lesz a településszintű egyenlőtlenség, így ezt tettük meg etalonnak. Ehhez képest nagy általános területi egyenlőtlenség (koncentráció) jellemezte településszinten még a kulturális infrastruktúrát, az egy úrbéresre jutó adót, a földminőséget és a házatlan jobbágyok arányát. Közepes koncentráltság jellemezte a földesúri ajándékok eloszlását és a távollevők, valamint idegenek arányát.

[403] Acsády 1896 adatai és kategóriái alapján az 1720-as évekből; jogállás szerinti vizsgálat: a puszta, falu, mezőváros, szabad királyi város kategóriákat takarja.

Az egy úrbéresre jutó szántók átlagos mérete és a telkes jobbágyok aránya még kiegyenlítettebb volt országosan (ezzel párhuzamosan a robot nagysága is), míg az egy házra jutó családok száma mutatta a legkisebb területi egyenlőtlenségeket.

2.15. ábra. A Hoover-index nagysága, azaz a különböző társadalmi–gazdasági jelenségek koncentráltságának foka települési léptéken 1780 körül (Mikle György számítása)

A vizsgálatok során a jogállás és földminőség szerint volt mérhető a legkisebb koncentráltság a többi csoportosító tényezővel összevetve. Nem meglepő a polgárság jogállás szerinti erős koncentráltsága sem 1786-ban, a többi változó közül viszont csak a kulturális infrastruktúra és a földminőség mutatott viszonylagos koncentráltságot a jogállást tekintve. A beszélt nyelvek erőteljes koncentráltságot mutattak a földminőség alapján, ugyanez jellemezte a házatlan zsellérek arányát, hasonlóképpen a polgárságot, és a kulturális infrastruktúra is mutatott nyelv szerinti koncentráltságot, bár ez kisebb volt, mint a településszintű Hoover-index értéke. Földminőség szerint szinte nem is volt koncentráltság, a polgárság arányát és a kulturális infrastruktúra fejlettségét leszámítva egyenletes eloszlás jellemezte a többi indikátort. Az állami adó településszintű koncentráltsága viszont alig volt magasabb a megyei szinten mértnél, ami arra utal, hogy erős regionális különbségek voltak e tekintetben.

A mindkét időmetszetben összevethető indikátorok közül az egy úrbéresre jutó szőlőterület egyenlőtlenségei nőttek országosan, míg az egy úrbéresre jutó szántóméret egyenlőtlenségei és a

zsellérek települési arányának koncentráltsága stagnáltak, a jobbágyok esetében pedig csökkent a koncentráltság: településszinten arányuk kiegyenlítettebbé vált 1720 és 1786 összevetésében, mely azonban részben az összeírásokban szereplő jogi kategóriák számának csökkenésére és az összeírás pontosságának javulására vezethető vissza.

2.5.1. Összegzés

E fejezetekben a települések szintjén kimutatható területi különbségeket próbáltuk megragadni a 18. század első felében. A négy fő közelítésmód – az egyes mutatószámok területi mintázatának külön-külön elemzése, az agrárviszonyok mérésére használt kompozit mutató alkalmazása, valamint a klaszteranalízis és a Hoover-index – együttes értékelése alapján az ország társadalmának differenciáiról, a térbeli mintázat alapján az alábbi megállapítások tehetők.

Az ország nagyobb tájegységei az esetek nagy részében nem mutattak homogén képet, de még a domborzat, természetföldrajzi viszonyok sem minden esetben befolyásolták érdemben a társadalom és gazdaság jellegzetességeit (leszámítva a földminőséget, és így a területhasználat és a művelési ágak alakulását). Az egymáshoz közeli, szomszédos településeket is gyakran jellemezték az egyes attribútumok helyi szintű különbségei. Homogénnek és a környezetüktől elütőnek viszonylag kis számú tájegység volt tekinthető. Zala és Trencsén vármegyék egymáshoz sok szempontból hasonló attribútumokkal voltak jellemezhetők: itt az összeírtakra jutó szántók és a telki állomány alacsony fajlagos értéke mellett párhuzamosan a zsellérek magas aránya volt meghatározó, amelyek együtt ezen vármegyéket agrárpotenciáljukat tekintve a fejletlenebbek közé sorolták. (Ehhez tehát önmagában nem elegendő a zsellérség magas aránya). A legfejletlenebb települések aránya is igen magas volt ezeken a területeken. A nyugati határ közelében elkülönült a Kisalföld nyugati, középső része. Itt az összeírtakra jutó szántó mennyisége magasnak volt tekinthető, bár a tájegység bizonyos részein a telkes jobbágyság (a Csallóköz és Győr, valamint Sopron vármegye egy része) dominált, míg Mosonban a zsellérek aránya volt magasabb. Ezzel együtt is a Kisalföld nagy része az országos átlagnál fejlettebbnek számított, a legfejletlenebb települések közül elenyésző számú helyezkedett el ezen a területen. Fejér megye, a Mezőföld az összeírtakra jutó szántók magas aránya mellett kapott kedvezőtlen besorolást, amely elsősorban a zsellérek nagyon magas arányára volt visszavezethető, ami viszont önmagában még nem utal az agrár-outputra (hiszen ez magas is lehetett egy holdra vagy egy termelőre vetítve, ha ismernénk az allódium nagyságát), csak a földek egyenlőtlen eloszlására és az allodiális gazdaság szerepére, az agrártúlnépesedés vagy a társadalmi differenciáltság fokára.

Az Alföld, az összeírás jellegzetességei miatt csak hézagosan vizsgálható, az általunk bemutatott indikátorok pedig első ránézésre kevés újdonsággal szolgálnak a történeti földrajz korábbi eredményeihez képest: a rétek nagy aránya a szántó rovására és a földbőség is régóta ismert jellemzői a korabeli Alföldnek. Az Alföld szinte egészén (leszámítva a Mezőföldet) jellemző volt a telkes jobbágyok dominanciája a zsellérekkel szemben, ami nem meglepő. A nagytáj területi differenciáltságára utal ugyanakkor, hogy míg a Duna-Tisza közének északi és középső részén a szántók aránya alacsony, a Bácska déli részén, valamint a Tiszántúl zömében a nagy rétnagyság mellett is nagy volt az összeírtakra jutó szántóterület. Szintén a tájegység belső megosztottságára mutat rá, hogy a Duna-mente települései 1720-ban összességében rosszabb képet mutattak, míg a 20. század óta stabilan belső perifériának számító Közép-Tisza-vidék, de még Szatmár egy része is jobb helyzetűnek volt tekinthető a komplex fejlettség tekintetében. A dél-alföldi területek pedig

kimondottan jó agrárpotenciállal bírtak, ami arra utal, hogy a török kor után gyorsabb volt a kilábalás (ennek okairól a *2. kötet 8. fejezet*ben lesz szó).

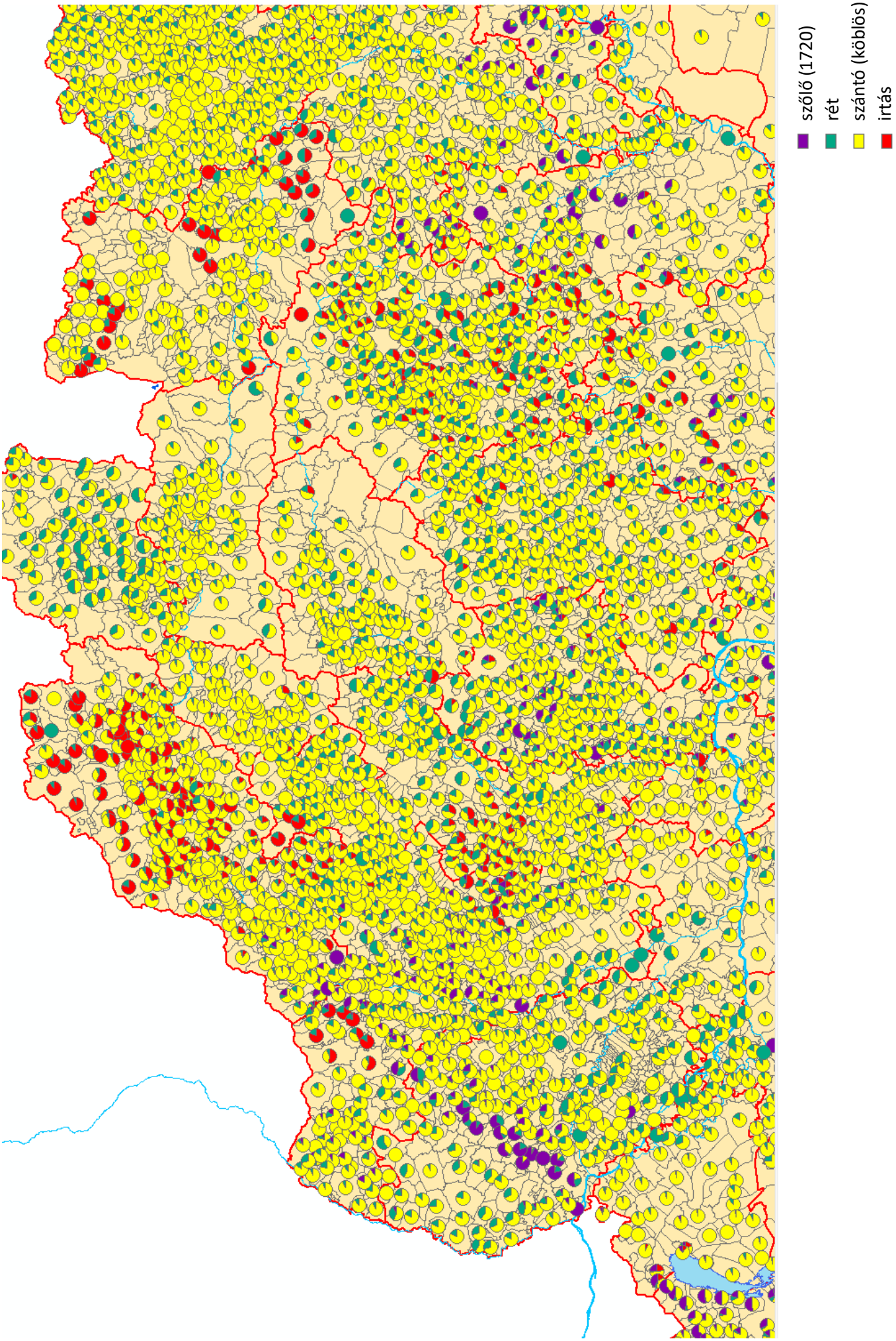
Erdélyben a településállomány még kistáji szinten is heterogén volt, a Székelyföld, a Szászföld és a Mezőség viszont mutattak bizonyos fokú belső koherenciát. A Székelyföldön és a Szászföldön is az összeírt népességre jutó szántók és rétek nagy kiterjedése volt jellemző, de amíg a Szászföldön a telkes jobbágyság dominált, addig a Székelyföldön a telkes jobbágyság és a zsellérek aránya is alacsony volt; összességében mindkét terület kedvező adottságokat mutatott. A környezetétől némileg elütő Mezőség ugyanakkor a zsellérek magas aránya mellett rosszabb általános agráradottságokkal bírt: a legfejletlenebb ezer település közül több is ezen a területen volt.[404] A Küküllők vidéke ugyanakkor a zsellérek alacsony, a telkes jobbágyok magas aránya mellett volt a legfejletlenebbek között, ami az összeírtakra jutó rétek és szántók csekély méretének következménye. Az itteni eredmények azért is izgalmasak, mert az 1750-es összeírás (a következő fejezet) eredményei árnyaltabb, vagy épp idővel megváltozó képre utalnak *(3. fejezet)*.

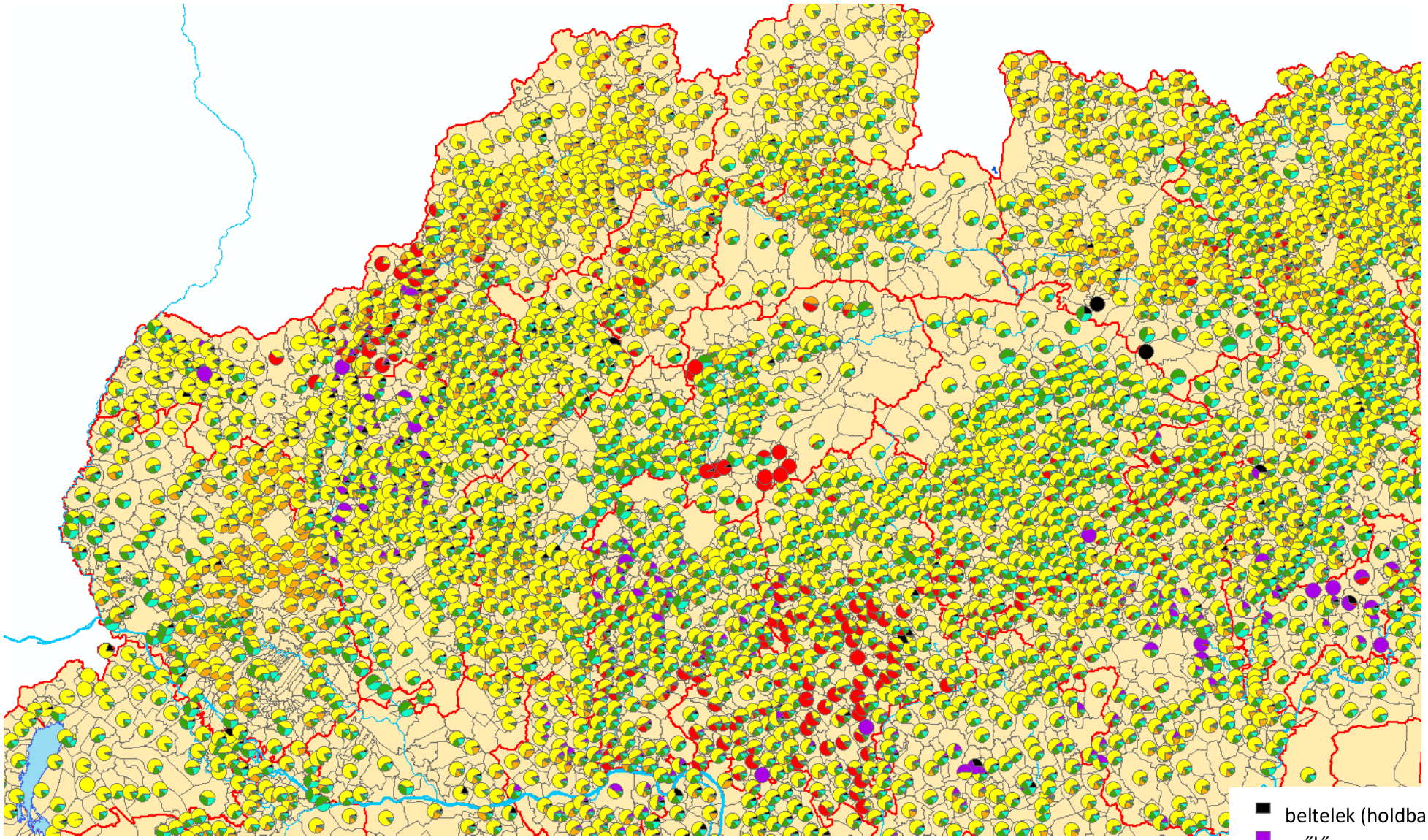
Az Északkeleti-Kárpátok települései szintén rosszabb helyzetűek voltak, bár Máramarostól Zemplén és Szepes felé haladva (keletről és nyugatról egyaránt) az agrárviszonyok javuló képet mutattak, és a klaszteranalízis alapján is több, egymástól elütő részre oszlott ez a hegyvidéki térség – a legmarkánsabb különbség az összeírtakra jutó szántók északról déli irányban csökkenő méretében mutatkozott (miközben ezek minősége viszont javult).

Mivel az általunk használt forrás főként a *rurális területek szempontjából releváns jellemzőkkel* számolt, ezért *a területi különbségek számos aspektusa vizsgálatunkban rejtve maradt*. Csak korlátozottan elemezhető például a települési jogállás jelentősége, a nem a mezőgazdasághoz köthető gazdasági tevékenységek szerepe, illetve az anyanyelv és a felekezeti hovatartozás hatását sem tudtuk feltárni. Ez viszont a század végén már módunkban áll – ami utal a lassan javuló adatminőségre is *(5. fejezet)*. Az általunk itt közölt kép tehát – az ismertetett módszertani korlátok és a források hiányosságai miatt – *csak egy lehetséges nézőpontot jelenít meg a sok közül,* és a területi különbségek csak egy dimenziójának (a termelőerőkre vonatkozó agrárviszonyoknak) közelítő bemutatására alkalmas.

Vizsgálatunk eredményeinek pontosítása, az összefüggések mélyebb feltárása nem nélkülözheti a hagyományos történészi eszköztár bevonását – a lokális léptékre elérhető forrásanyag vizsgálata egy olyan irány, amely a jövőben tágíthatja a 18. századi területi különbségek mögött meghúzódó okok feltárását. Az itt bemutatott eredmények a történészek munkáját az esettanulmányok helyszínének kiválasztásával, a komparatív szemlélet erősítésével segíthetik, hiszen kutatásunk a *lokális jelenségeket* tágabb kontextusba helyezi. E tekintetben sokat várhatunk az 1728-as, részletesebb, ámde csak 11 megyében fennmaradt összeírás adatsorának elemzésétől és az 1720-as *Regnicolaris conscriptió*val való összevetésétől, ami lehetőséget teremt az országos és lokális megközelítés kombinációjára. A fejlettségi vizsgálatok irányába történő másik továbblépési lehetőséget a nyomások számára és földminőségre vonatkozó digitális levéltári adatok (AdatbázisokOnline) bevonása rejti – ezzel az indikátorszám növelhető, megbízhatóbbá és szélesebb körűvé téve a fejlettség értelmezését, igaz, Erdély vizsgálatból való kizárása árán. Ezen vizsgálatok eredményeit a következő fejezetrész tartalmazza.

[404] Eckhart (1922: 22–23) szerint Erdély helyzete rosszabb volt Magyarországénál a földművelést illetően, míg az állattartás esetében ez nem volt annyira érzékelhető.

szőlő (1720)
rét
szántó (köblös)
irtás

2.16. a)–b) ábra. A földhasználat típusai és a demográfiai nyomás indikátorainak tekinthető irtások területének (pirossal) átrendeződése 1720–1786 között a Felvidéken (a különbségek jobb érzékeltetése céljából – pl. a szőlőművelést folytató területek jelzése érdekében – a mértékegységek nincsenek egységesítve)

2.6. Kísérlet az 1720-as fejlettségi kép pontosítására a vizsgálati tényezők kiszélesítésével

2.6.1. Kísérlet az 1720-as fejlettségi kép kontrolljára és pontosítására az 1728-as összeírás alapján

2.6.1.1. Az 1728-as (hiányos) felmérés alapján kirajzolódó kép sajátosságai

Az 1720-as *Regnicolaris conscriptio* csekély számú és szűk spektrumú indikátorai miatt – a földminőség, nyomás és hozamértékek nélkül – *nem alkalmas a gazdálkodás színvonalában tapasztalható területi különbségek érzékeltetésére, csupán a telki állomány méretének és a társadalomszerkezet regionális differenciáinak bemutatására*. Ha kiegészítjük az imént említett hozzáférhető változókkal, akkor a vizsgálható terület kiterjedése jelentősen csökken.[405] Az 1720-asnál részletesebb 1728-as összeírás jóval több ismeretet szolgáltat a gazdálkodás sajátosságairól és az agrármutatók kapcsolatrendszeréről, sajnos azonban területileg hiányosan maradt fenn: a Perjés Géza által strukturált adatbázis 11 megye 2300 települését öleli fel *(8. táblázat)*.[406] Kérdés, hogy az 1720-ra kirajzolt kompozit kép kontrollja érdekében felhasználhatók-e az adatai, és ha igen, hogyan? Milyen viszonyban van az 1728-ra nyerhető kép az 1720-as helyzettel? Az összehasonlítás előtt célszerű megvizsgálni az adatszerkezetet és a belőle levonható következtetéseket.[407]

Perjés szerint az 1728-as összeírás adatai, *ha abszolút értékben nem is, de arányaikat és egymáshoz való viszonyukat illetően jól közelítik a valóságot*.[408] Bár az 1728-as összeírás pontosabb, mint az 1720-as, itt is számos tényező korlátozza a következtetések relevanciáját. 1728-ban a szántó összeírása csupán a bíró és az esküdtek megkérdezése alapján történt, s az összeírók csak akkor mentek ki a határba, ha a bemondást hamisnak találták.[409] A mértékegységek sem voltak egységesek.[410] Mivel az adatbázist Perjés is kiértékelte (más szempontok szerint), saját eredményeinket az ő kutatási eredményeivel is összevetjük. A 11 vármegyére kiátlagolt településszintű 1728-as indikátorértékek[411] nagy szórást mutattak *(2.8–2.9. táblázat)*.[412] Kiemelkedő volt az *egy jobbágyra jutó (összes)*[413] *szántóföld* értéke Szepes megyében, az országos átlag duplája

[405] Kb. 9000 helyett csak 7600 településre van nyomás- és 6000 településre termékenységadat.

[406] MNL OL, Központi Statisztikai Hivatal Iratgyűjteménye (volt 'F' szekció): XXXII-23-j-12, 31–85. doboz. Rendezés alatt. Perjés szerint 11-nél több megyéből maradt fenn az összeírás, de Zólyom anyaga feldolgozatlan, Csongrádé és Gömöré nem került be a Perjés Géza által összeállított és egyes részleteit illetően kiértékelt adatbázisba. A levéltári jelzet is utal rá, hogy az adatbázist újra kellett alkotni, hiszen csak papíron volt elérhető, majd a vizualizációhoz a településeket azonosítani a maiakkal és felkódolni, hogy az alaptérképpel összekapcsolhatók legyenek.

[407] 1721-ből Csíkszékről is részletes, az 1750-es erdélyi összeíráshoz hasonló anyag maradt fenn (Garda 1999: 138–150).

[408] Perjés 1979: 109. Lásd még az 1715-ös, 1720-as és 1728-as összeírás összevetését: Perjés 1968.

[409] Perjés 1978: 16. De ilyen esetekben sem végeztek méréseket, a határ áttekintése alapján módosítottak a bevalláson.

[410] Noha hivatalosan pozsonyi mérőben kellett volna számolni, Perjés szerint Biharban a 125 literes kassai köblöt használták (Perjés 1979: 85), ezért alacsonyabb Biharban az egy jobbágyra jutó köblös föld értéke. (1 köblös föld itt 1 kataszteri és nem pedig magyar holddal ekvivalens, azaz a megyében mért átlag 5 kh = 6,6 magyar hold.) Ez rávilágít a mértékegységek regionális differenciáira, s mivel Perjés több megyét nem értékelt ki részletesen, így nem tudni, a különbségeknek mely megyékben oka még az eltérő mértékegység.

[411] Területtel vagy lélekszámmal nem súlyozott települési átlagokkal végeztük el a lenti vizsgálatokat.

[412] A jobbágyok száma két helyen szerepel Perjés adatsorában (elsősorban azért, mert az egyik esetben a jobbágygazdákat telekméret és jogállás – örökös, szabad költözésű – szerint is tovább bontja), és több megye esetében nem azonos értékek kerültek feltüntetésre (pl. Szabolcs és Pest). Ezért mindkét adatot felhasználtuk, majd a kontroll során összevetettük a Perjés által külön is kiszámolt (és általunk szintén rögzített) 1 jobbágyra jutó telki szántónagysággal. Az értékek között 0,9 feletti korrelációs koefficienst számoltunk.

[413] A telki állomány mellett ideértve az irtást és az összeírt nem telki állományú szántókat.

(összefüggve ezek, előző oldalakon is említett rosszabb hozamával, minőségével).[414] Ezzel szemben Vas, Bihar,[415] Heves és Zala megyében átlag (14-16 magyar hold) alatti volt ez az érték. A *nem telki állományú, de jobbágyok használatában lévő föld* 11 megyére vonatkoztatott átlaga közelítette az összes föld 20%-át. Sopron és Szabolcs megyében arányuk elenyésző volt, míg Biharban és Tolnában jóval átlag feletti értékeket kaptunk.[416] A *házas zsellérekre jutó szántóföldnagyság* a 11 megyében ugyan csak 5 hold volt, de nagy szórással: Szepesben ez 16 holdat, Tolnában 9,6 holdat tett ki. A megyék zömében a jobbágyok 4-5-ször annyi földet birtokoltak, mint a zsellérek, ez alól kivétel Sopron, ahol a differencia tízszeres, illetve Szepes és Tolna, ahol viszont alig kétszeres volt a különbség. Szabolcsban pedig gyakorlatilag nem írtak össze zsellért, így értelemszerűen nem is volt a kezükön föld.

A demográfiai hiányra utal a deserta (üres telkek) aránya az összes szántóból. Ez a 11 megyében átlagosan 13%-ot tett ki, melynek oka Szabolcs és Szepes megyék magas, 30%-os értéke volt (ez magyarázza, hogy miért nincs zselléresedés Szabolcsban),[417] mert egyébként a többi megyében 10% alatt maradt az elhagyott földterület nagysága.

Az *újratelepülés dinamikáját pedig az irtásföldek gyakoriságával tudjuk szimbolizálni*. Ezek kiterjedése a töröktől erősen sanyargatott Zala és Nógrád megyékben haladta meg a 10%-os részesedést, míg a 11 megye átlaga 3%-ot sem ért ekkor.[418] Az ország jelentős része tehát népességhiánnyal küszködött, hiszen *az irtásföldek aránya az üres földekét az említett két megye mellett csak Biharban múlta felül,* itt is azonban csak 0,5%-ponttal.[419] Noha a telek mint egység mérete megyénként eltért, részben a természetföldrajzi adottságok miatt, *a jobbágyi gazdaságméretek megyén belüli eloszlása a lokális társadalmi differenciáltság előrehaladottságáról tanúskodik*. (Az átlagos gazdaságméret mellett a szórás vizsgálata ugyancsak ezt teszi lehetővé – a kettő érték hányadosa a relatív szórás.) Szepesben a jobbágyok 90%-a „féltelkesnél" kisebb gazda volt,[420] igaz, itt 36 hold volt az átlag birtoknagyság így is (viszont a hegyvidéken nem volt túl jó minőségű). Biharban nem volt féltelkesnél kisebb birtokkal bíró jobbágy (a zselléreket leszámítva), de az átlagos birtokméret így is csak 5–7 hold volt, ami indokolja itt a nem telki állományú szántók fent említett, országosnál nagyobb jelentőségét. A 11 megyében viszont átlagosan a jobbágyok fele fél vagy kevesebb telken gazdálkodott az átlag 14–16 holdas telki állományú szántóméret mellett. Nógrád, Somogy, Pest, Sopron, Vas és főként Zala esetében a fél vagy ennél kisebb telekkel bírók aránya jóval 50% felett volt, de Nógrádban a jobbágyi gazdaságok átlagos szántómérete így is a pesti érték közel duplája volt: Pest vármegyében ugyanis sok volt a közjószágnak minősülő (így a

[414] További ok lehet, ha voltak a szepességi városoknak jobbágyaik, akik akár középkori eredetű jogok alapján nagyobb telekre voltak jogosultak. Az esetleges törzsöröklés a cipszerek körében szintén a birtok egybentartása irányában hatott.
[415] Az okot lásd fent.
[416] Ez módosítja is az egy összeírtra jutó földnagyságot, így e területek agrárfejlettségét is az 1720-as képhez képest.
[417] Elképzelhető, hogy az 1717-es „tatárjárás" a részbeni oka ennek.
[418] Az említett kettőnél több volt a török által pusztított megye, de ott valószínűleg a puszta telkekre történt a telepítés.
[419] Az alacsony *extirpatió*s arányokat Tompa László szerint magyarázhatja, hogy ha újabb jobbágyközösség települt a *deserta* falura, vagy valami oknál fogva kihalt egy jobbágycsalád, akkor a helyére lépő(k)nek egyszerűbb volt a már feltört földön gazdálkodni, még akkor is, ha az esetleg nagyon távol esett a jobbágy belső telkétől, mivel az irtást nagyon nehéz elvégezni a korszak technológiai eszközeivel, ugyanakkor a földesúr könnyedén kisajátíthatja, és a néhány évnyi adómentesség sem mindig volt rajta. Tompa 2019: 159–180.
[420] Ez a telkes jobbágyokra vonatkozik, a zselléreket nem ide számítva!

*conscriptió*kban nem rögzített) legelő az Őri Péter által feldolgozott, 18. század végi lélekösszeírások adata szerint.[421]

Mivel a termelékenységet a földminőség és a technológia is befolyásolta, melyet Perjés *a szemhozammal, a műveléshez szükséges ökrök számával és a munkaerőigénnyel fejezett ki,* így érdemes ezt is megvizsgálni. Szabolcs, Heves és Nógrád megyében a szemhozam átlag 3,9–4 körül volt, míg a 11 megye átlaga csak háromszoros átlagos magkihozatalt eredményezett a búza, árpa és zab tekintetében.[422] Az északi Szepes rosszabb földjein a 2-szeres magkihozatal nem meglepő (ezért nagyobbak a telkek és a jobbágyi gazdaságok), a homokos Pest sem érte el a háromszoros kihozatalt, a hegyes-agyagos Bihar éppen súrolta azt, Somogy viszont alig haladta meg a két és félszeres hozamot, ami rosszabb volt a szomszédos Tolna, Zala és Vas, illetve Sopron háromszoros hozamot mutató értékeinél is. A *szántás munkaerő-szükséglete* is ez utóbbi 5 megyében volt a legnagyobb, míg Szepes, Pest, Heves és Szabolcs esetében ez országos átlag alatt maradt. Az *igaerő* 4 ökör alatt maradt Vas, Zala és Szabolcs esetében (bár kérdéses, hogy ez mennyiben jelzi a rendelkezésre álló, illetve a szántáshoz szükséges igaerő nagyságát az optimálishoz képest, továbbá utalhat még a szántás technológiájára – eketípus – is a föld kötöttsége mellett, tehát nem egyértelmű indikátor).[423] A 11 megye átlaga mindenesetre 5 ökör volt, Bihar, Heves és Somogy esetében pedig hat ökör.)[424]

Perjés a 18. század eleji szemhozamokat és az egy kh-ra számított 1880-as tiszta jövedelmet összevetve egyrészt megállapította, hogy növekvő településméret mellett azok értéke folyamatosan emelkedik, ami tehát egyrészt azt jelenti, hogy az összes hozam és a fajlagos hozam a nagyobb településeken jobb (nemcsak a mezővárosok, de a falvak esetében is), ami arra utal, hogy az aprófalvas régiók (Zala, Vas) agrárszempontból már ekkor sem (és 1880-ban sem) voltak versenyképesek.[425] Ez egybevág az előző fejezetben kapott képpel és a *7. fejezet*ben a különböző korokból származó kompozit fejlettségi térképek kapcsán ugyancsak levonható következtetéssel, miszerint az aprófalvak jóval alacsonyabb színvonalon álltak agrárpotenciált és egyéb fejlettségi ismérveket tekintve, mint a török pusztította, mégis gyorsan (olykor már a török korban) regenerálódó, fejlettebb szintet elérő tanyás-mezővárosi alföldi régiók. Másfelől ez azt is jelenti, hogy az egyes helységekben *a szántó minősége a két összeírás közt eltelt másfél évszázadban nem változott*. (Harmadrészt utal a talajerő-utánpótlás és talajjavítás ritkaságára, hiszen ezek alkalmazása esetén a korábban rosszabb hozamú talajok is nagyobb hozamot mutatnának, így nem lenne ennyire egyértelmű a fent megfogalmazott összefüggés. E jelenséget még vizsgáljuk a későbbiekben.)

---

[421] Őri 2003: 365-369. Az 1728-as összeírás nem közli a legelők nagyságát, hiszen az nem jobbágyi, hanem közös haszonvételű földnek minősült.

[422] Tompa László (2019) és Horváth Gergely Krisztián szerint a számok helyenként alacsonyak, de ezért nem feltétlenül csak a földminőség okolható. A szemkinyerésnek és -tárolásnak ebben az időben általánosan az egész országban eléggé primitív módszerei voltak, sok tisztutasítás is megjegyzi, hogy erre vigyázzanak, és az országleírásokban is van nyoma, ahogyan a külföldiek elcsodálkoznak rajta, hogy az asztagban rohad a gabona, megfülled a vermekben stb. A jobbágy sem mindig volt érdekelt a pontos bevallásban, hiszen a várható tizedet ki lehetett számolni a hozamból is. A négyszeres maghozam pedig – 1 magyar holdra 2 pm vetőmaggal számolva – közelítette a 0,8 t/ha értéket, amely a Balkánon és Magyarországon a 19. század közepén is teljesen reális és jól adatolt.

[423] Ahol ugyanis kevesebb ökröt írnak össze, ott a munkaerő-szükséglet nem mindig lesz nagyobb! Papp (2005a: 174) szerint egyrészt gyakran eltagadták az igásállatot (Biharban 50% felett volt az ilyen háztartások aránya, de gabonatermelésük volt!). Másrészt szerinte az igaerő birtoklása volt az alapja a faluhatárból való szántóföldi részesedésnek (Papp 2005a: 171). Perjés azonban csak a települési átlagot adja meg, nem a belső differenciáltságot, így az ő adatai valószínűleg nem a földmérettel korrelálnak.

[424] A szórásértékek alapján Heves, Szepes és Pest megyékben volt a legheterogénebb a szántás munkaerő-szükséglete, Nógrádban és Szepesben pedig az igaerő differenciáltsága volt nagy.

[425] Perjés 1978: 18.

Ugyanakkor Demeter et al. bizonyította,[426] hogy az 1786-os földosztályok nem ekvivalensek a tényleges (az 1858-as Szabó-féle genetikai talajtérkép alapján vélelmezett) földminőséggel, így persze a hozammal sem. A fentiek miatt az 1786-os földosztály nem igazán használható a hozam proxy változójaként, azaz nem „köthető be" 1720 és a 19. század végi hozamadatok közé. A bekezdés elején kifejtett összefüggés a hozamok között ellenben azt predikálja, hogy a 18. század eleji maghozamok jól használhatók, legalábbis a regionális differenciák bemutatására, ha nem is a tényleges termékenység illusztrálására. Mindennek forráskritikai szempontból is jelentősége van, hiszen azt jelenti, hogy *„1728-ban az összeírók eléggé lelkiismeretesen dolgoztak, így az összeírásba vetett bizalmunk lényegesen nagyobb lehet, mint az általában szokásos"*.[427]

2.8. táblázat. Az 1728-as összeírás indikátorainak megyékre átlagolt értékei

Vár-megye	Összes szántó /jobbágy (hold)	Nem telki (és nem zsellér) jobbágyföld aránya (1 = 100%)	Szántóföld (hold) / házas zsellér	*Deserta* / összes szántóföld (1 = 100%)	Irtásföld / összes szántóföld (1 = 100%)	Extraneusok által birtokolt szántóföldek (1 = 100%)	Összes fél telek alatti jobbágy[428] aránya (1 = 100%)	Szabad menetelű/összes jobbágy (1 = 100%)	Nyomások száma (átlagérték)
Bihar	5,099	0,432		0,005	0,010	0,000	0,032	0,667	1,70
Heves	8,394	0,213	2,109	0,017	0,000	0,388		0,710	1,68
Nógrád	19,738[429]	0,169	4,288	0,060	0,116	0,000	0,703	0,013	2,22
Pest	10,846	0,197	2,673	0,001	0,003	0,005	0,646	0,907	1,99
Somogy	12,370	0,214	2,100	0,054	0,076	0,015	0,545	0,188	2,19
Sopron	16,548	0,046	1,896	0,078	0,006	0,006	0,686	0,199	2,16
Szabolcs	11,000	0,033	0,000	0,324	0,007	0,064	0,067	0,211	2,47
Szepes	36,000	0,191	16,738	0,354	0,001	0,012	0,940	0,054	2,81
Tolna	14,248	0,975	9,667	0,008	0,005	0,034	0,035	0,874	1,85
Vas	9,232	0,150	2,350	0,101	0,030	0,092	0,765	0,048	1,65
Zala	13,722	0,166	3,192	0,067	0,135	0,049	0,839	0,107	1,46
Összesen	16,617	0,184	5,140	0,136	0,028	0,035	0,539	0,272	1,94

Szintén a fejlettségre utalhat a szakirodalom szerint a nyomások száma – bár, látni fogjuk, a kérdés nem egyszerű.[430] Számunkra viszont nagy a jelentősége, hiszen az 1720-as kiegészítő adatsorunk a

[426] Demeter–Szilágyi–Túri 2021.

[427] Perjés 1978: 18.

[428] Tehát zsellérek nélküli halmazról van szó.

[429] A nógrádi kile (szemben a biharival) viszont kis mértékegység, ezért az itt látható 19 köblös (magyar hold) valójában kb. feleennyi.

[430] Perjés adatai szerint az egy- és kétnyomásos művelést folytató helységek *természetföldrajzi adottságai* általában jobbak (Perjés 1978: 30–31), de pl. Biharban más volt a kép. Perjés itteni számításai (1979: 52) szerint összefüggés volt a nyomások száma és a tengerszint feletti magasság között, így itt a nyomások száma a hozamokkal is kapcsolatban volt áttételesen. Az egynyomásos helységek és a nyomás nélküliek fekszenek a legmagasabban (232–239 m), ezután következnek a szántó nélküliek (201 m), majd a kétnyomásúak (174 m), végül legalacsonyabban voltak a háromnyomásosak (128 m).
Azonban az 1720-as összeírás országos kitekintésű nyomásadatainak térképre vitele *(2.20. ábra)* arról tanúskodik, hogy a Felvidék folyóvölgyeiben, domboldalain sokkal gyakoribb a három nyomás, mint a jobb földminőséggel bíró Alföldön. Azaz a három nyomást 1720 táján ott alkalmazták, ahol földszűke volt, így a bihari, földminőséggel és lejtőmeredekséggel is korreláló művelési övezetesség (a lejtőviszonyokat nézve láthatjuk, hogy az egynyomásos és szántóval nem rendelkező

szántó termékenysége mellett a nyomások számát is tartalmazta, amit szintén be akartunk vonni a kvantitatív vizsgálatba, ehhez azonban az kellett, hogy rangsort tudjunk felállítani az 1–2–3 nyomásos művelés között – ezért a későbbiekben a kérdést részletesen tárgyaljuk.

A 11 megyében a két nyomás volt átlagosnak tekinthető, de Szabolcs és Szepes megyében már a három nyomás dominált, míg Bihar, Vas és Zala megyében csak a telkek fele volt 2 nyomás alatt, a többi 1 nyomáson gazdálkodott, és Heves is hozzájuk hasonlított inkább a bevallások alapján. A relatív szórás értéke éppen ezekben a megyékben volt a legnagyobb, ami jelentős regionális differenciákra utal (ez Biharban és Hevesben mindenképpen természetföldrajzi alapú, míg Vas és Zala domborzatát tekintve egyveretűbb, így ott nem a természetföldrajzi adottságok – legfeljebb mikro- és nem táji szinten – állnak a háttérben).

Az intenzív kultúrák, mint a szőlő léte szintén lehet egyfajta fejlettségi indikátor. *Az új telepítésű szőlők aránya ezek terjeszkedését, az extraneusok (nem helyi lakosok) aránya ezen földhasználati forma népszerűségét (a keresletet), a jobbágyokra eső szőlőterület pedig a jövedelem nagyságát szimbolizálja*. (A bordézsma pl. az egri püspök egyik fontos jövedelme volt, a bor tárolására épült ki a város alatti, több kilométeres pincerendszer.) A jobbágyi szőlőméreteket tekintve kiemelkedő Sopron (5 kapás felett) és Pest, valamint Tolna, míg Hevesben és Szabolcsban – utóbbiban kevésbé meglepően – igen kicsi volt a jobbágyi szőlők mérete (Szabolcsban eleve kevés volt, Hevesben pedig a püspökség birtokain volt a sok szőlő). Arányaiban a legtöbb új telepítésű szőlő a szabolcsi homokon jelent meg, követte Tolna dombvidéke (itt vélhetően a török kor viszontagságai nagyobb pusztítást végeztek a szőlőkben) és – a szintén homokos, de Gödöllő térségében dombos – Pest, de Nógrád és Heves új szőlőinek aránya is meghaladta a 11 megye 8,5%-os átlagát, míg Sopron, Vas és Zala (részben a török pusztítás kisebb volumene okán is) ettől elmaradt. Az extraneusok által birtokolt szőlőterület a 11 megye átlagát meghaladta Biharban, Vasban, Zalában és Sopronban, míg Nógrádban, Pest megyében és Szabolcsban a helyiek szőlői domináltak.

Az egy jobbágyra jutó rétméretek esetében Bihar és Heves állt az élen, az előbbi a hegyi, az utóbbi a Tisza-parti vizenyős réteknek köszönhetően. Zala és Nógrád, majd Szepes (ez utóbbiak már átlag körüli, 2,4–2,6 kaszás/jobbágy értékkel) követte őket, míg Tolnában a helyzet ellentmondásos a jobbágyok eltérően rögzített számának köszönhetően. Valamennyi rétje egyébként – akárcsak szántója – a (földes) zselléreknek is volt.

---

helységek határának meredeksége 3,4%, illetve 3,1%, a nyomás nélküli helységeknél 2,9%, a két-, illetve háromnyomásúaknál pedig 2% és 1,5% – Perjés 1979: 52) országosan nem áll fenn. Ettől még a hozamokkal mutathatott volna korrelációt a nyomás, de a valóságban ez is r = 0,1 körüli volt *(2.26. táblázat)*.

Az Alföldön több szempontból sem terjedt olyan gyorsan és nagymértékben a nyomásrendszer, mint másutt. Ahol széles határt művel viszonylag kevés jobbágy, ott lehetőség van egyszerű talajváltással megőrizni a hozamot, és nem éri meg vesződni az ugaroltatással (kivéve, ha van állatállomány). Másrészről az Alföld régóta nem művelt talajának a török kor végére már regenerálódott annyira a termőereje, hogy bizonyos ideig nyomásrendszer, trágyázás nélkül is viszonylag jó terméseredmények jellemezhették. A premodern jobbágygazdaság számára a termelékenység nem fontos, hiszen sokszor alig tud hol értékesíteni, a túlélésre *(subsistence)* játszik.

Trócsányi (1966) a Partiumban elkülönít 2+1 fordulót, azaz egy állandóan szántott részt (kb. a föld hatoda-hetede), de ez 1820-as adat. Erdélyi példák pedig arra utalnak, hogy a három nyomás ott valójában nem három nyomás, ha burgonyát vagy kukoricát is vetnek. De egyrészt Erdélyre vonatkozóan 1720 körüli adatbázisunk nem tartalmazza a nyomások számát, másrészt e termények ekkor még nem gyakoriak, harmadrészt ezeket sokszor inkább irtásföldbe vetették, s elvben, mint telki állományon kívüli új termények után, nem kellett utánuk kilencedet sem fizetni. Így a nyomásrendszer nem érinti a kapásnövényeket.

Ami a társadalom differenciáltságát illeti, vagyoni helyzetre utaló mutató (különösen pedig nem agrárjellegű mutató) kevés akad, azok értelmezése is bizonytalan. Az összeírásban szereplő, *iparból (is) élők aránya* ugyanis nem mutatja meg, hogy valaki az ipari tevékenység révén akkora többletjövedelemre tesz szert, hogy földet művelnie nem is kell, vagy éppen azért foglalkozik iparral (is), mert csak így tud megélni a sovány ka földjövedelem mellett. A zsellérség értelmezése is hasonló dilemmákat vet fel: minél több zsellér van, annál szegényebb a társadalom, vagy annál több az iparból többletjövedelmet húzó?[431] Az iparos háztartások aránya az általában is fejlettebbnek és polgárosultabbnak[432] tekintett Szepes megyében volt a legmagasabb, 15%, így vélhetőleg helyes a feltételezés, hogy az ipar inkább a jövedelmi többlet proxyja, mint a gazdasági kényszeré – legalábbis itt. Ebből ugyanis nem következik az, hogy másutt is feltétlenül ez a helyzet. Zalában alacsony az iparral is foglalkozók aránya, Sopronban szintúgy, míg a közöttük fekvő Vasban magas – a három megye az 1720-as összeírás agrármutatói alapján is ehhez hasonló képet mutatott, ámde Somogy nem, mert itt 1728-ban alig volt iparos. Ezzel szemben az agrármutatói alapján 1720-ban szintén fejlettnek tekintett Nógrádban az iparosok aránya átlag feletti volt (miként a maghozam is), tehát itt az 1728-as gazdasági mutatók is megerősítik a korábbi képet. Pest és Heves térségében a háztartások 5%-a foglalkozott iparral, ami a 11 megye átlagával azonos.

A másik mutató, a *zselléresedés* előrehaladott volt Szepesben (12% házatlan + 17% házas), de ezt kompenzálta, hogy rájuk itt átlag feletti (igaz, rossz hozamú) földméret jutott. Sopronban szintén magas volt a házatlan zsellérek aránya, és a házas zsellérekre sem jutott sok föld. Hevesben viszont ez utóbbiból alig volt, Tolnában pedig átlag feletti volt a házatlan zsellérek aránya (talán állattartásra utal?), itt földes-házas zsellérek nem voltak, míg Zalában elérte arányuk a 10%-ot az összes összeírtból.

Hasonló a helyzet a jobbágyság értékelésével (a sok jobbágy biztosan jobb helyzetet jelent, mint a sok zsellér?).[433] A *szabad menetelű jobbágyság* – a jobbágyságon belül kétségkívül kedvezőbb jogi helyzetű, de bizonytalan gazdasági értékű (sokszor nagyobb telek nélküli, de olykor árendás földet bíró) csoportja – Nógrád, Somogy, Sopron, Szabolcs, Szepes, Vas és Zala megyékben volt alulreprezentált a 11 megye 27–33%-os átlagértékéhez képest. Tolna, Bihar, Heves és Pest a másik végletet képviselték 50% feletti értékeikkel. Tolna és Bihar esetében közrejátszhat a szabad menetelűek magas arányában az állattartás szerepe, amire a rétek mérete is utalt.[434]

---

[431] A rendi-jogi státus és a gazdasági helyzet gyakran szétválik, épp a zsellérek csoportja erre a jó példa. Benda rávilágított, hogy a keszthelyi kereskedő zsidók szintén zsellérstátuszúak (2008). A két változó együttes – és ellentétes irányú – szerepeltetése a fejlettségi számításokban a problémát technikailag megoldja (de a kérdést nem válaszolja meg).

[432] Noha az elzálogosított városok nem szerepelnek az 1720-as összeírásban, ahol kb. 400 mezővárosi polgárt írták össze Szepes megyében, Kézsmárk és Lőcse kb. 750 polgárán túl. Vasban kb. 930 mezővárosi polgár volt Szombathely és Kőszeg közel 530 adózó polgárán túl, tehát itt több és még magasabb volt az iparral is foglalkozók aránya.

[433] Lásd később.

[434] Perjés (1979: 61) Bihar esetében azt találta, hogy a szintmagasság az örökös jobbágyok számával pozitív, a szabad költözésű jobbágyokéval viszont negatív összefüggésben van (bár ez nem erős kapcsolat: r = 0,38 és r = −0,41), azaz a magasabban fekvő, erősebben tagolt határú, rosszabb agráradottságokkal bíró helységekben nagyobb az örökös jobbágyok száma. Ez megfelel annak az *a priori* feltevésnek, hogy a mozgásukban nem korlátozott szabad jobbágyok a jobb adottságú vidékeket keresték, és ott telepedtek le. Ezt megerősíti Zemplén példája is *(2.17. térkép),* ahol a szabad menetelűek a borvidéken összpontosultak. Ugyanakkor a Biharban érvényes fenti összefüggés azt is jelenti, hogy a – magasabb területen élő – pásztorkodók nem feltétlenül szabad menetelűek, inkább zsellérek lehettek.

Tompa László (2021) szerint óvatosan kell bánni a „pásztorkodók" számának becslésével és a szabad menetelűekhez kötésével. A falusi állattartás, főként a kora újkori félrideg rendszer lehetővé tette, sőt, preferálta azt, hogy az állatokkal, még ha nagy számban voltak is, kevés (szak)ember foglalkozzon, akik jellemzően zsellérek voltak, és többnyire nem a

2.9. táblázat. Az 1728-as összeírás indikátorainak megyékre átlagolt értékei II.

Váregye	Iparral is foglalkozók /összeírtak (1 = 100%)	Szemhozam általában a vetetthez képest (búza, rozs, árpa, zab)	A művelés munkaerő-szükséglete (fő)	Igényelt igaerő (ökrök száma)	Rét / jobbágy (kaszás)	Rét / összes zsellér	Extraneus által birtokolt szőlők aránya (1 = 100%)	Új telepítésű szőlők aránya (1 = 100%) (intenzitás)	Összes jobbágyi szőlő / jobbágy	Összes házatlan zsellér / összes összeírt (1 = 100%)	Földes[435] és házas zsellérek aránya (1 = 100%)
Bihar		2,924	2,275	6,471	2,730	1,000	0,470	0,109	1,788	**0,060**	
Heves	0,051	4,400	2,000	6,364	3,930	1,251	0,260	0,120	0,426	0,007	0,040
Nógrád	0,069	4,000	3,000	5,154	2,810	0,098	0,064	0,172	1,443	0,031	0,025
Pest	0,051	2,600	2,250	5,663	1,530	0,438	0,057	0,193	3,641	0,025	0,135
Somogy	0,005	2,526	3,000	6,000	2,670	0,103	0,251	0,167	2,702	0,042	0,018
Sopron	0,007	3,630	3,267	**6,000**	1,554	0,037	0,472	0,011	5,221	0,143	0,112
Szabolcs	0,012	3,900	2,800	4,217	**2,0–3,0**	0,022	0,000	0,726	0,198	0,005	0,000
Szepes	0,141	2,000	1,615	4,690	2,456	0,546	0,000	0,000	0,000	0,120	0,177
Tolna	0,049	3,519	2,900	**5,000**	**2,0–5,25**	0,217	0,307	0,279	**6,530**	0,088	0,001
Vas	0,248	2,900	3,012	3,990	1,517	0,117	0,527	0,064	2,039	0,042	0,093
Zala	0,077	2,739	3,005	4,000	4,059	0,312	0,499	0,020	2,720	0,046	0,119
Összesen	**0,083**	**3,000**	**2,730**	**5,010**	**2,772**	**0,271**	**0,398**	**0,084**	**3,419**	**0,069**	**0,093**

Vö. az itt Perjés adataiból kirajzolódó képet a részletes megyei monográfiákkal (Papp 1998) és feldolgozásokkal (Bársony 2005).

Ami a *megyéken belüli differenciáltságot* illeti (ezt a szórással közelítettük, ill. térképen illusztráltuk: *2.17. ábra)*, *miként a fentiek alapján a 11 megye változatos képet mutatott, ugyanúgy a 11 megyén belül is diverz képet kapunk. Ez mindenképpen alátámasztja a települési szintű vizsgálatok indokoltságát*. A relatív szórás alapján (a szórás és átlag hányadosa) Vasban és Sopronban volt a legnagyobb az egy jobbágyra jutó szántó szórása, Nógrádban, Somogyban viszonylag kicsi – a telki állományt tekintve. Kicsi volt a búzahozam relatív szórása Heves (igen magas kihozatal), Nógrád, Szabolcs és Sopron (magas kihozatal), Vas (átlagos) és Pest (átlag alatti búzakihozatal) esetében. Kicsi volt a nyomások számának szórása Nógrád, Somogy, Sopron, Pest, Szabolcs és Szepes megyékben (tehát viszonylag egyveretű megyék voltak). A nyomások száma és a búzakihozatal között viszont nem volt erős korreláció, mert két, települési átlagban a két nyomást el nem érő megye (Heves és Tolna) is igen magas, négyszeres maghozam feletti termést produkált.

2.6.1.2. Területi dimenzióval nem rendelkező differenciák 1728-ban

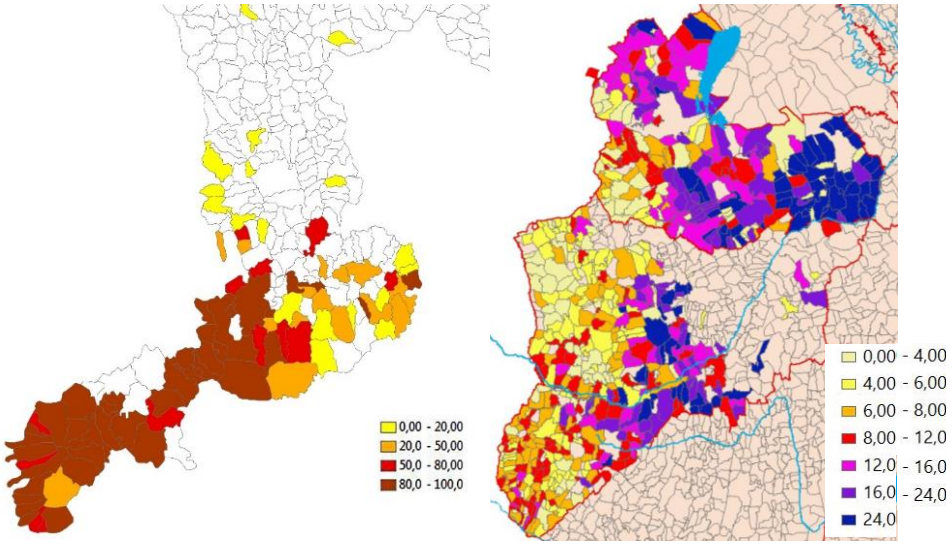
A területi különbségek mellett lehetséges más dimenziók mentén, mint pl. a nyomások száma vagy települési jogállás vagy maghozam, de akár a szabad és örökös jobbágyok aránya alapján történő csoportképzés is; és a társadalmi–gazdasági indikátorok e csoportokra generált átlagértékei szintén összevethetők. Ugyanígy vizsgálható a trágyázás és a hozamok kapcsolata a többi mutatóval stb.

Nézzük meg először, hogy a *jobbágyok jogállása szerint* volt-e különbség a társadalmi–gazdasági mutatók településenkénti átlagértékeiben. A településeken e kategóriák eloszlása szélsőséges volt *(2.16. ábra)*. A halmaz településeinek kétharmadában egyáltalán nem volt szabad menetelű jobbágy,

maguk nyáját/csordáját legeltették. A Tompa László által vizsgált uradalmakban az volt a jellemző, hogy a községek állattartó gazdáinak juhait pl. a „falu juhássza" legeltette, aki egymagában vigyázott a rábízott összes állatra, számon tartotta, hogy kinek melyik a „jószága", és rendes kommenciót kapott a falusiaktól. Telke nagyon ritkán volt. A Nagykunságban viszont többen foglalkoztak az állatokkal.

[435] Földes (házas) zsellér: 1/8 telek vagy az alatti úrbéres.

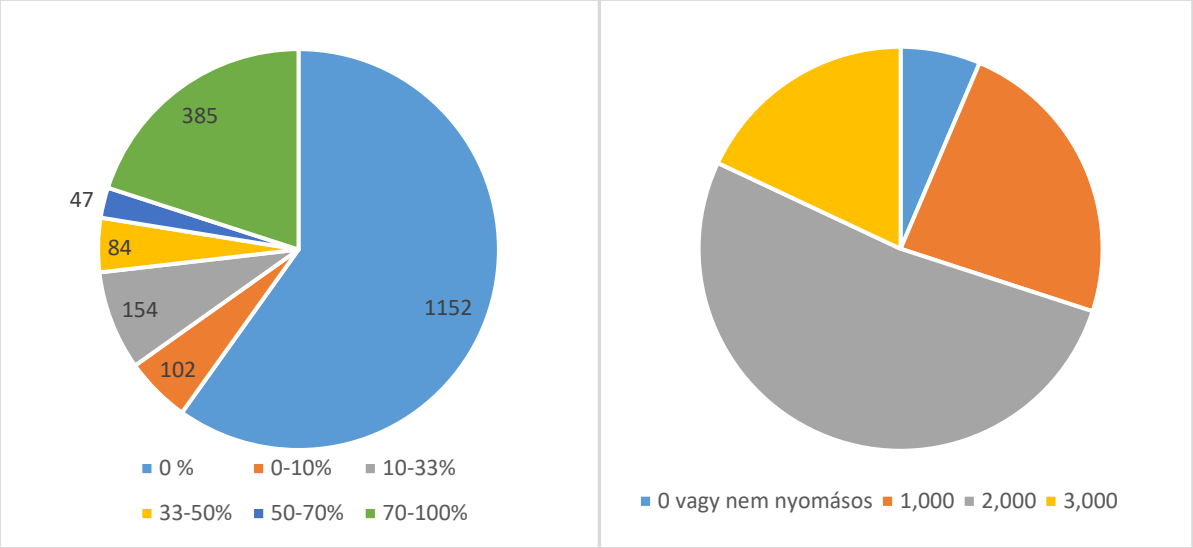
385 településen (15%) pedig örökös jobbágy nem volt. A köztes kategóriákba összesen nagyjából ugyanennyi település tartozott. A szabad menetelűek által dominált településeken markánsan nagyobb volt a nem telki állományú jobbágyi szántó részesedése, akár háromszorosa is az azokban a falvakban mérhetőhöz képest, ahol nem volt szabad menetelű jobbágy *(2.10. táblázat)*. Az extraneusok által birtokolt földnagyságot tekintve (annak részesedésében az összes föld közül) és az irtásföldek arányában viszont nem volt differencia e csoportosítás szerint. A *deserta* csak 3% volt a szabad menetelűek által dominált településeken, szemben a szabad menetelűek nélküli falvak 10%-os értékével. Az egy jobbágyra jutó szántó átlagmérete láthatóan kisebb a szabad menetelű jobbágyok lakta községekben, szemben azokkal, ahol örökös jobbágyok éltek. Érdekes viszont, hogy a fél telek alatti jobbágyok aránya mégis az örökös jobbágyok esetében nagyobb (67% vs. 30%).[436] A nyomások számában lényegi különbség nem volt, ellenben a maghozam a szabad menetelű jobbágyok dominálta földeken nagyobb volt (2,6 vs. 3,2),[437] miközben a szántás munkaerőigénye inkább kisebb volt, mint nagyobb, és az ökrök száma sem volt kisebb (inkább nagyobb), mint a 100%-ban örökös jobbágyok által lakott településeken. A rétek átlagmérete is a szabad menetelű községekben volt nagyobb (a földes zsellérek[438] esetében is). A csak örökös jobbágyok lakta falvak esetében az extrenusok által művelt szőlő százalékos aránya kiugró volt, míg az új telepítésű szőlők aránya a 40%-ot is elérte a csak szabad menetelű jobbágyok lakta települések esetén; feltételezhetően ok-okozati összefüggés is volt a két jelenség között. Barta János adataiból tudjuk,[439] hogy Zemplén megyében (melynek adatai itt nem szerepelnek), Tokaj-Hegyalján kiemelkedő, 33% feletti volt a szabad menetelűek aránya még 1780 környékén is a főként szőlőművelésből élő településeken *(2.17. ábra)*. Úgy tűnik, az összefüggés országosan is igaz: a szőlőművelő jobbágyok jó része kapás bérmunkás volt (kevés telki földdel), akik az országos átlagnál ugyan nem feltétlenül kezeltek több szőlőt (egy főre vetítve), de ez a terület az örökös jobbágyok falvaiban (ahol az extraneusok részesedése a szőlőből elérte az 5%-ot) mérhető egy jobbágyra jutó szőlő (kapás) értékét azért meghaladta.

2.17. a)–b) ábra. Szabad menetelű (itt: szőlőművelő) népesség a telkes jobbágyokhoz mérve Zemplén megye déli járásaiban a 18. század végén (%) / Egy jobbágyra jutó szántó köbölben megadva 1728-ban

[436] Az örökítés során fellépő telekosztódás is oka lehetett.
[437] Földminőségadatok nélkül azonban nem derül ki, hogy ennek természeti vagy egyéb okai voltak. Mindenesetre az egy szabad menetelű jobbágyra jutó kisebb földterület hozamát ezzel lehetett kompenzálni.
[438] Azaz házas, 1/8-ad telekkel rendelkező zsellérek.
[439] Barta 2009, 2015.

A házatlan zsellérek arányában nem volt jelentős differencia, 3–5% között szórt kategóriánként. Ellenben az ipart űzők aránya ott volt 15% felett, ahol a szabad menetelűek aránya 10–50% között volt (kb. 240 település, a teljes állomány 10%-a), tehát az átmeneti, kevert kategóriákban. Feltételezhető, hogy *e településeken a szabad menetelűek részben iparból is éltek*.

2.18. a)–b) ábra. Szabad menetelűek aránya 1728-ban a 11 megye településein / Nyomások számának megoszlása 1728-ban a 11 megye településein (0= parlagoló v. nem nyomásrendszer)

2.10. táblázat. A szabad menetelű és örökös jobbágyok lakta települések társadalmi–gazdasági mutatóinak differenciái 1728-ban, 11 megye fennmaradt adatai alapján

Szabad menetelűek aránya	Nem telki jobbágyszántó aránya a jobbágyok földjeiből (1 = 100%)	Extraneus által bírt föld az összesből (1 = 100%)	*Deserta* föld az összesből (1 = 100%)	Irtásföld az összes művelthez mérve (1 = 100%)	Egy jobbágyra jutó telki állományú és egyéb szántó (h)	Egy földes zsellérre jutó zsellérföld (hold)	Fél telek alatti jobbágy az összes jobbágyból (1 = 100%)	Nyomások száma (települési átlagérték)	Búza szemhozama a vetetthez mérve
0%	0,115	0,022	0,106	0,044	15,649	4,725	0,680	1,759	2,670
0–10%	0,066	0,010	0,088	0,019	12,727	2,861	0,473	2,010	2,863
10–33%	0,123	0,015	0,091	0,005	16,347	4,337	0,368	1,965	3,119
33–50%	0,188	0,018	0,077	0,015	13,441	5,298	0,279	1,897	3,094
50–70%	0,182	0,015	0,059	0,012	13,448	1,962	0,186	1,830	3,202
70–100%	0,431	0,022	0,033	0,031	9,900	2,064	0,291	1,880	3,186
Összesen	**0,181**	**0,020**	**0,086**	**0,035**	**14,254**	**4,127**	**0,567**	**1,822**	**2,847**

Szabad menetelűek aránya	A művelés munkaerő igénye (fő)	Igaerő (ökrök száma)	Rét (kaszás) / jobbágy	Rét (kaszás) / földes zsellér	Extraneusok által bírt szőlő aránya (%)	Új telepítésű szőlő aránya (1 = 100%)	Szőlő (kapás) / jobbágy	Házatlan zsellér az összes összeírtból (1 = 100%)	Iparos az összes összeírtból (1 = 100%)
0%	2,803	4,966	2,168	0,465	5,052	0,114	1,282	0,044	0,041
0–10%	2,753	5,443	1,643	0,293	0,181	0,096	1,844	0,055	0,011
10–33%	2,485	5,643	2,085	0,429	0,151	0,133	1,760	0,051	0,159
33–50%	2,558	5,926	2,296	0,432	1,826	0,095	1,464	0,032	0,874
50–70%	2,441	5,470	2,848	0,497	0,161	0,206	1,583	0,049	0,020
70–100%	2,511	5,353	2,265	0,848	0,153	0,419	1,350	0,050	0,029
Összesen	**2,690**	**5,166**	**2,174**	**0,506**	**2,857**	**0,193**	**1,381**	**0,046**	**0,073**

2.11. táblázat. **A nyomások száma alapján mérhető gazdasági–társadalmi különbségek 1728-ban 11 megyében**

Nyomások száma	Nem telki állományú jobbágyi szántó aránya (1 = 100%)	Extraneus föld az összes földből (1 = 100%)	*Deserta* föld az összeshez (1 = 100%)	Irtásföld az összes művelt földből (1 = 100%)	Egy jobbágyra jutó telki és egyéb szántó (hold)	Egy földes zsellérre jutó zsellérföld (hold)	Szabad menetelű jobbágy az összesből (1 = 100%)	Fél telek alatti jobbágy az összes jobbágyból (1 = 100%)	Búza szem-hozama
0, nem nyomásos gazdálkodás (120)	0,135	0,052	0,076	0,024	8,898	1,511	0,091	0,842	2,423
1 (443)	0,166	0,025	0,060	0,032	7,374	2,675	0,183	0,516	2,659
2 (975)	0,218	0,018	0,050	0,052	13,795	2,663	0,337	0,537	3,171
3 (338)	0,161	0,011	0,162	0,019	29,763	12,415	0,141	0,620	2,626
Összesen (1915)	**0,190**	**0,021**	**0,075**	**0,039**	**14,866**	**5,024**	**0,250**	**0,570**	**2,903**

Nyomások száma	Szántás / művelés munkaerő igénye (fő)	Igaerő (ökrök száma)	Rét / jobbágy (kaszás)	Rét / földes zsellér (kaszás)	Extraneus szőlő aránya (%)	Új telepítésű szőlők aránya (1 = 100%)	Szőlő (kapás) / jobbágy	Házatlan zsellér az összes összeírtból (1 = 100%)	Iparos az összes összeírtból (1 = 100%)
0, nem nyomás-rendszer (120)	3,131	4,557	1,619	0,194	1,167	0,066	1,872	0,031	0,163
1 (443)	2,622	5,173	1,894	0,709	0,300	0,238	0,671	0,031	0,041
2 (975)	2,716	5,284	2,522	0,617	0,187	0,235	1,752	0,047	0,104
3 (338)	2,317	4,948	1,866	0,395	20,805	0,117	1,223	0,087	0,031
Összesen (1915)	**2,642**	**5,162**	**2,197**	**0,546**	**3,050**	**0,202**	**1,417**	**0,051**	**0,080**

A települések 20%-ában dominált csak a három *nyomás,* felükre a két nyomás volt jellemző *(2.18. ábra)*. A nem telki állományú jobbágyföldek a kétnyomásos gazdálkodású falvakban voltak felülreprezentálva, az extraneus földek aránya a nem nyomásrendszerű vagy ismeretlen művelési jellegű területeken volt átlag feletti. A háromnyomású földeken a *deserta* elérte a 16%-ot, míg egy nyomás esetében ez csak 6% volt, ami arra utalhat, hogy a három nyomás hozott annyi többletjövedelmet, ami nem tette szükségessé az összes föld művelésbe vonását, vagy a rossz földminőség miatt nem is művelték.[440] (Mivel a két állítás részben ellentmond, a későbbiekben megvizsgáljuk). Itt volt a legnagyobb az egy jobbágyra jutó szántóméret, 29 köböl,[441] míg egy nyomás esetében csak 7, két nyomás esetében 13–14 köböl volt a szántónagyság. Három nyomás esetén még a zsellérekre is 12 köböl szántó jutott, míg két nyomás esetében az alig 2,66 volt *(2.11. táblázat)*.

Perjés szintén vizsgálta a nyomás és a gabonahozam kapcsolatát, táblázatai szerint a két nyomás nagyobb valószínűséggel eredményezett piacolható termést, mint az egy vagy három nyomás vagy a

[440] Esetleg jelenthette azt (is), hogy a háromnyomásos rendszer a súlyosabban pusztult, tehát nagyobb arányban bevándorló népességből feltöltődött falvakra volt jellemző, ahol a „fejlettebb" térségekből érkező lakosok hozták magukkal a korszerűbb szisztémát. Ennek viszont ellentmond, hogy a három nyomás a Felvidéken volt gyakoribb, mely kisebb mértékben károsodott.

[441] A táblázatokban végig hold szerepel az egyszerűség kedvéért, noha a magyar hold és a köblös föld nem feltétlenül ekvivalens minden forrás szerint.

nem nyomásrendszerű művelés. Biharban és Pest megyében viszont éppen a három nyomás mutatott jobb eltartóképességet *(2.12. táblázat)*, de összességében a kétnyomásos településeken termett több gabona (és nagyobb volt a szemhozam).[442] Perjés a következő magyarázatot fűzte a nyomásviszonyok értelmezéséhez.[443] Szerinte a „legintenzívebb" művelési forma az *egynyomásos*.[444] Ezt a formát vagy a természetföldrajzi adottságok mostohasága – rendszerint a gyenge minőségű termőtalaj – vagy a piac közelsége és ennek következtében az árugabonatermelésre való törekvés indokolta. A nyomásos művelés keretei között intenzív formának számít még a *háromnyomásos* művelés is, mivel itt a szántónak csupán egyharmadát hagyták ugarnak, és kétharmadát fele-fele arányban ősziekkel, illetve tavasziakkal vetették be. Ez a művelési forma természetesen több munkabefektetést kívánt. Éppen ezért rendszerint csak akkor alkalmazták, ha a népesség számának megnövekedése miatt gabonahiány fenyegetett, vagy ha piacra termelhettek. A *kétnyomásos* művelésnél évente csupán a határ felét vetették be, amiből csakis az a következtetés vonható le, hogy ott, ahol ez a forma dívott, a növénytermesztés és bizonyos fokig az állattartás adottságai is kitűnőek lehettek, vagy pedig mennyiségileg elég sok szántó állt rendelkezésre, hiszen másként a határ fele aligha tarthatta volna el a lakosságot. Ezért nevezte Perjés a kétnyomásos művelésű területeket a „bőség birodalmának" *(2.12. táblázat)*. Ezzel szemben a háromnyomásos földművelés esetében a legelő nem volt elegendő.[445]

A mi kiértékelésünk és 1720-as adataink alapján a következő megjegyzések fűzhetők mindehhez, valamint a két és három nyomás termelékenysége közti ellentmondás feloldásához: két nyomás esetében jóval kisebb volt a *deserta*, illetve a településterület nagyobb része esett művelés alá. 1720-as (országos kiterjedtségű) nyomástérképünk a Felvidékre jelez tömegével háromnyomásos földművelést, nem az Alföldre *(2.20. ábra)*. Ugyanígy a szántó termékenységében is látványos kiugrásokat láthatunk a hegységelőtéri dombságokon, völgyekben *(2.21. ábra)*. Összefoglalva: *három nyomást* tehát országos viszonylatban (egyes megyék eltérhettek ettől) *ott alkalmaztak*, ahol *intenzív gazdálkodásra volt szükség a művelhető földterület hiánya vagy annak minősége miatt*. Annak ellenére, hogy két nyomás esetén a föld kisebb részét vetették be, mint három nyomás esetében, a kétnyomásos rendszerben azért nagyobb az össztermés, mert általánosságban a maghozam is két nyomás esetében volt nagyobb. A három nyomás ezt próbálta kompenzálni a terület kiterjesztésével (50% vetett terület × 3,1 maghozam = 1,6 és 66% terület × 2,66 maghozam = 1,7).[446]

A féltelkesek aránya is magasabb volt (60%) a három nyomás esetében (míg két nyomás esetében csak 53%), ami a művelési kényszer meglétére utal. A szabad menetelű jobbágyok aránya a három

---

[442] Perjés 1978: 30. A helységek 20,2%-a egynyomásos művelést folytatott, viszont az összes gabonának csupán 16%-át termelik meg. Ezzel szemben a kétnyomásos helységek aránya 44,5%, részesedésük a megtermelt gabonából mégis 50,1%. A háromnyomásos művelést folytató települések gabonatermelése újfent kisebb, mint települési arányuk.

[443] Perjés 1974: 1074–1077.

[444] A nyomásos művelés lényege a szántó bizonyos hányadának évenkénti váltással való pihentetése. Ez a hányad volt az ugar vagy *calcatura*, melyet marhával megtiportattak, miközben az elhullajtotta trágyáját a földön. Az egynyomásos művelésnél pedig éppen az ugar hiányzott. Az intenzív művelést úgy kell érteni, hogy folyton vetették az egész területet, mely így gyorsan kimerült. Tompa szerint az egynyomásos rendszer a 18. század elején nem jelenthetett vetésforgót, hiszen pl. a pillangósvirágúakat nem is ismerték, és egyébként is, a szántókra a gabonafélék primátusa jellemző, s éppen a rossz szemhozamok miatt nem engedhetik meg maguknak a közösségek, hogy az értékes szántóföldet egyébre (pl. takarmánynövényekhez) használják.

[445] Ugyanúgy, mint Bihar megyében, a „bőség birodalma" Sopron megyében is a kétnyomásos művelés. Az idetartozó helységek 65,4 százaléka jelentette, hogy kenyérgabonája elegendő, esetleg felesleggel is rendelkezik, és 28,7 százaléka vallotta, hogy legelője elegendő állatai eltartására. Az egy- és háromnyomásos művelésű helységeknél az előbbiek aránya csupán 42,9, illetve 29,5 százalék, az utóbbiaké viszont mindössze 0, illetve 6,8 százalék. Perjés 1974: 1078.

[446] Végeredményben a nyomás és a szántók termékenységének kombinációja az agrárfejlettségi térkép kialakításánál is hasonlóképpen történt.

nyomással gazdálkodó falvak esetében volt a legkisebb, 14%, szemben a két nyomáson gazdálkodó falvak 33%-os értékével, vagy a teljes átlag 25%-ával. Az igaerő hasonló volt, a szántás munkaerőigénye talán valamivel kisebb az átlagosnál a háromnyomású falvak esetében. Itt kisebb volt a rétméret is, mint a két nyomás esetében.

2.12. táblázat. A gabonaexport és nyomás kapcsolata települési adatokon 1728-ban

A mennyiségi és minőségi adatok megfelelése								
Művelési forma	**Összesen**				**Bihar**			
	A termelt mennyiség	**A gabona**			**A termelt mennyiség**	**A gabona**		
		E	**NE**	**P**		**E**	**NE**	**P**
		%				**%**		
1	_	19,9	49,2	13,2	_	3,8	73,3	4,6
2	+	27,1	17,7	31,6	+	14,1	20,8	15,1
3	+	12,6	20,7	27,5	+	26,9	7,7	46,2
0	_	11,2	29,7	9,3	_	3,9	50,0	1,9
Pest					Sopron			
1	_	36,8	36,8	10,5	_	37,5	50,0	43,8
2	+	35,2	18,5	59,3	+	65,7	23,1	70,6
3	+	53,3	6,7	93,3	_	27,1	66,7	54,2
0	_	30,8	15,4	46,2	_	15,4	50,0	23,1
Vas					Jelek: + = a termelt gabona aránya magasabb, mint a népességé − = a termelt gabona aránya kisebb, mint a népességé E = a megtermelt gabona elegendő NE = a megtermelt gabona nem elegendő P = a megtermelt gabonából piacra is jut 1, 2, 3 – a nyomások száma 0 – nem nyomásrendszerű művelés			
1	_	26,2	41,0	13,1				
2	+	34,0	25,0	7,0				
3	_	25,0	64,3	17,9				
0	+	20,3	47,1	11,1				

Forrás: Perjés 1978: 31.

2.13. táblázat. A művelési formák szerinti szemhozamok az egyes településkategóriákban, 1728

Település-kategória (a háztartások száma településenként 1728- ban)	**Ősziek szemhozama**					**Tavasziak szemhozama**					**Őszi és tavaszi együtt**
	egy-	**két-**	**három-**	**egyéb**	**Össze-sen**	**egy-**	**két-**	**három-**	**egyéb**	**Össze-sen**	
	nyomásos					**nyomásos**					
	művelésnél					**művelésnél**					
1–25	2,56	3,16	2,75	2,50	2,85	2,86	3,38	2,59	2,91	2,98	2,88
26–50	2,96	3,40	2,72	2,94	3,17	3,67	3,58	2,60	3,39	3,17	3,17
51–75	3,06	3,47	2,86	2,75	3,25	3,00	3,45	2,88	3,33	3,22	3,24
76–100	3,17	3,43	2,90	2,50	3,20	2,40	3,60	3,29	-	3,30	3,23
101–125	3,50	3,83	3,67	2,00	3,69	3,00	3,43	3,14	2,00	3,19	3,52
126–150	5,00	3,31	3,25	3,00	3,48	-	3,50	2,83	-	3,17	3,38
151–175	-	3,33	3,17	-	3,25	-	3,00	2,75	-	2,88	3,10
176–200	4,00	4,00	3,50	3,00	3,67	-	4,00	4,00	-	4,00	3,78
201–225	4,00	3,00	2,00	3,00	3,00	-	4,50	2,00	-	3,67	3,18
226–250	-	-	3,00	3,00	3,00	-	-	-	-	-	3,00
250–	-	3,57	3,00	3,00	3,40	-	3,40	2,00	2,00	3,00	3,24
Átlag	**2,72**	**3,31**	**2,82**	**2,65**	**3,03**	**2,82**	**3,48**	**2,76**	**3,05**	**3,10**	**3,04**
Helységek száma	**379**	**952**	**334**	**301**	**1966**	**379**	**952**	**334**	**301**	**1966**	-

Forrás: Perjés 1974: 1071–1072.

Az extraneusok által művelt szőlő aránya a háromnyomású gazdálkodást folytató falvak esetében volt a legmagasabb, 20% feletti. Három nyomás esetében 10% volt az új telepítésű szőlők aránya, míg egy és két nyomás esetében 25% felett, itt nagyobb lehetett a borból befolyt kiegészítő jövedelem. A

három nyomás esetében volt a legmagasabb a házatlan zsellérek aránya, 8%, míg 1-2 nyomás esetében csak 3-4%. Ez megmagyarázza, hogy a földdel rendelkező zsellérek birtokmérete hogyan lehetett viszonylag magas a háromnyomású gazdálkodást folytató településeken, és azt is, hogy kik művelhették a 20 hold feletti háromnyomásos szántókat. Az iparűzők aránya a kétnyomású szántók jellemezte településeken volt kiemelkedő (10%), valamint a nyomás nélküli vagy ismeretlen nyomásviszonyokkal bíró településeken (16%). Ez arra utal, *hogy utóbbi helyeken az ipar helyettesítette/ egészítette ki az alacsony mezőgazdasági jövedelmeket*!

2.14. táblázat. A különböző településkategóriákhoz tartozó helységek főbb termelési és társadalmi adatai Bihar megyében, 1728

Megnevezés		1–25	26–50	51–150	150–	Összeg (átlag)
		háztartás				
Helységek száma (százalék)		68,41	16,50	12,72	2,37	100,00
Háztartások száma (százalék)		28,12	17,22	39,49	15,17	100,00
Szántó (százalék)		23,02	19,80	44,41	12,77	100,00
Rét (százalék)		34,17	21,07	36,76	8,00	100,00
Szőlő (százalék)		9,06	9,83	43,58	37,53	100,00
Szemhozam		2,88	3,17	3,32	3,25	3,05
Kenyérgabona-hiányt jelentő helységek	megoszlása (százalék)		9,70	2,43	0,60	100,00
	aránya (százalék)	52,00	24,60	7,50	9,10	40,80
Népesség 1784–1787-ben az 1728. évi százalékában		456	367	293	307	351
Örökös jobbágy (százalék)		78,13	16,27	5,30	0,30	100,00
Szabad jobbágy (százalék)		12,96	19,55	47,07	20,42	100,00
Összes jobbágy (százalék)		44,03	12,67	23,23	20,07	100,00
Szegény zsellér (százalék)		53,00	12,57	14,57	14,86	100,00
Iparos (százalék)		33,14	8,86	22,93	35,07	100,00
Nem paraszti népesség aránya (százalék)		1,1	3,8	2,6	6,8	3,1
Paraszti népesség aránya (százalék)		98,9	96,2	97,4	93,2	96,9
Ebből:	Örökös jobbágy	59,8	20,3	3,5	0,4	23,0
	Szabad jobbágy	28,8	71,0	89,3	84,1	66,8
	Zsellér	10,3	4,9	4,6	8,7	7,1
Iparosok aránya (százalék)		4,3	1,9	2,5	8,4	3,9

Forrás: Perjés 1974: 1073.

A településméretet illetően Perjés korrelációt talált (0,6-0,7) a települések nagysága és a szántóterület össznagysága között. Azaz *1720 táján a települések nagysága jelentős mértékben a művelhető terület nagyságától függött*.[447] Az egy főre jutó szántó ugyan a közepes nagyságú településeken volt magasabb (a kis és igen nagy települések esetén kevesebb volt a szántó aránya, mint a csoport részesedése a háztartások számából), de ezt a nagy települések esetében kompenzálta a nagyobb maghozam *(2.13. táblázat)*, a kis települések esetében viszont nem. A szemhozam a legkisebb településeken érezhetően alacsonyabb volt, függetlenül a nyomások számától (és a két nyomás szinte minden esetben nagyobb maghozamot eredményezett, mint a három nyomás). Így a kis falu = szegény

[447] Perjés 1968: 1044.

falu a 11 megye összeírása alapján szintén igazolható *(2.14. táblázat)*.[448] A rétbőség (állatok) ugyan kompenzálhatta a szántó hiányát és a rossz maghozamot, de a szőlő ugyancsak alárendelt volt itt, ami jövedelemkiesést jelentett a nagyobb településekéhez képest. Perjés szerint az alacsonyabb létszámú települési kategóriák növekedési üteme viszont nagyobb volt.[449] A kicsiny és szegény falvakban igen alacsony volt a szabad költözésű jobbágyok aránya. Ennek két oka lehet: egyrészt az, hogy ez a viszonylag szabadon mozgó réteg eleve nem telepedett le szegény falvakban, másrészt az, hogy az örökös jobbágyok a mostoha adottságú falvakban a szabadabb státus „megvásárlásához" szükséges anyagi erőt nehezebben teremthették elő. A legszegényebb, sem házzal, sem földdel nem rendelkező zsellérek, valamint az iparűzők viszonylag magas aránya a legalacsonyabb és a legmagasabb méretkategóriában szintén megfelel annak a képnek, amely e korról az eddigi kutatások alapján kialakult. A legkisebb (szegény) falvakban élő iparosok általában kiegészítő mellékfoglalkozásként űztek ipart, mert pusztán agrártermelésből nemigen élhettek volna meg. A nagyobb falvakban viszont volt lehetőség a specializációra is, ezek fejlettségüket pedig részben a „főfoglalkozású" iparűzők nagyobb számának is köszönhették.

Ami a saját, nem méret, hanem a *településtípusok jogállása* szerinti differenciákra vonatkozó kutatásaink eredményeit illeti *(2.15. táblázat),* a nem telki állományú jobbágyi szántók aránya átlag feletti (25% vs. 20%) volt a 108 mezővárosban, ellenben az extraneusok által birtokolt földek aránya itt elenyésző volt, szemben a 80 prédiumokon mért 50%-os aránnyal. A *deserta a mezővárosokban mindössze 5% alatt volt, a pusztákon 17%, a falvakban 10%.* A falvakban (1580) nagyobb volt az egy jobbágyra jutó telki állomány átlaga (16 köblös), a mezővárosokban 13 köblös volt átlagosan. *A falvak lakosságának 21%-a, a puszták népességének csak 8%-a, a mezővárosok (úrbéres) lakosságának viszont több mint 40%-a volt szabad menetelű. A fél teleknél kisebb paraszti birtok aránya a pusztákon volt a legkisebb, 33%, míg a mezővárosokban ez már 60% volt, akár a falvakban*. A nem minősített településeken azonban csak 5% volt ez az érték.

A nyomások száma a mezővárosokban átlag feletti volt (közelítette a kettőt), de ez nem volt kiemelkedő a többi település értékéhez képest. *A búza szemhozama a falvakban volt a legrosszabb, három alatt maradt, míg a pusztákon 4 felett volt, a mezővárosokban a kettő között (3,5 körül).* Amennyiben a pusztát urasági földként, uradalomként értelmezzük, ez a földesúri tőkeerőtöbblet egy indikátora is lehet. A szántás emberi erőforrásigénye a pusztákon volt a legkevesebb: míg itt 6 ökör feletti átlaggal találkozunk, addig a falvakban az igaerő nem érte el az 5 ökröt, a falvakban közel 3 ember ereje kellett a gazdaság megműveléséhez, a pusztákon csak másfélé.

A mezővárosokban kicsi volt a jobbágyi rétek mérete és az extraneusok kezén lévő szőlőterület, ellenben 1728-ban itt volt a legmagasabb az új telepítésű szőlők aránya (25%) és több mint 3,5 kapás szőlő jutott egy jobbágyra, míg a falvakban ez 1,3 alatt volt. A mezővárosokban több volt a házatlan zsellér (8% vs átlag 5%) és az iparral foglalkozók aránya is magasabb volt (11%, a falvakban 7%, a pusztákon 2,5%).

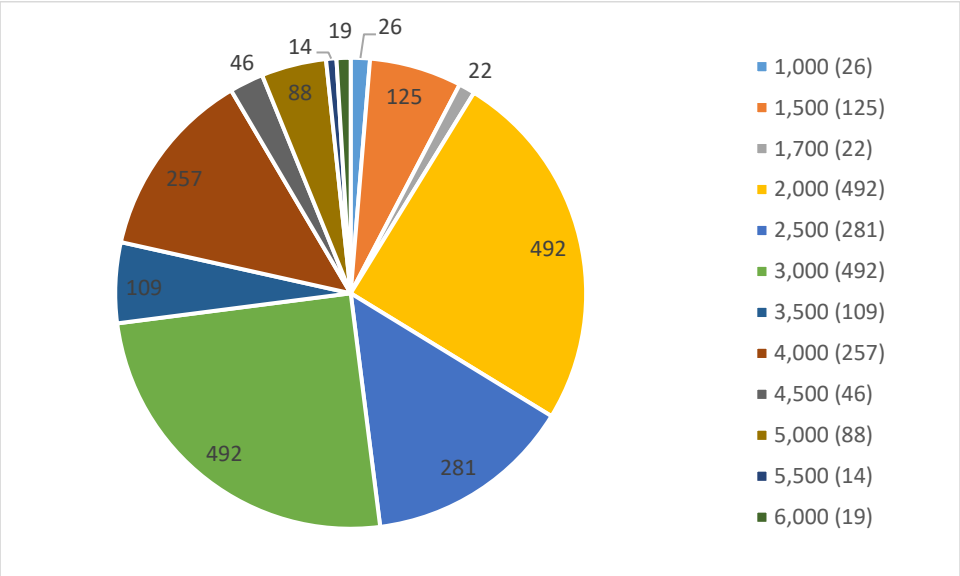
[448] Perjés 1974: 1071.

[449] Ennek két lehetséges magyarázatát látta, az egyik (statisztikai), hogy 1728-ban a kisebb, tehát szegényebb helységekben több háztartást hagytak ki az összeírásból, éppen mert szegények, tehát adófizetésre képtelenek voltak. Ennek ellentmondani látszik, hogy a „pauper", „miserabilis" megjelölés az egész összeíráson végigvonul, tehát nemcsak a szegényebb helységeknél fordul elő. A másik, demográfiai magyarázat az lehet, hogy a kisebb helységek növekedési üteme valóban nagyobb volt. Ez azonban csak úgy képzelhető el, ha határuk a művelés belterjesebbé válása folytán több embert tudott eltartani (Perjés 1974: 1078). Bihar megye román vidékeinek kicsiny falvaiba igen sok román vándorolt be a 18. század folyamán, de ez – térképeink alapján – nem jelentette a fejlettségi szint javulását 1786-ra!

2.15. táblázat. Az eltérő jogállású települések társadalmi–gazdasági differenciái 1728-ban 11 megye értékei alapján

Jogállás (település-szám)	Nem telki állományú jobbágyi szántó aránya (1 = 100%)	Extraneusok földje az összes földből (1 = 100%)	*Deserta* föld az összeshez (1 = 100%)	Irtásföld az összes művelt földből (1 = 100%)	Egy jobbágyra jutó telki és egyéb szántó (hold)	Egy földes zsellérre jutó zsellérföld (hold)	Szabad menetelű jobbágy az összesből (1 = 100%)	Fél telek alatti jobbágy az összes jobbágyból (1 = 100%)	Nem telki állományú jobbágyi szántó aránya (1 = 100%)
nem jelzett (400)	0,242	0,000	0,011	0,015	3,086		0,375	0,060	1,695
Község (1580)	0,186	0,027	0,101	0,045	16,592	4,856	0,216	0,704	1,848
Mezőváros (108)	0,256	0,007	0,047	0,053	13,502	5,067	0,421	0,633	1,970
Puszta (79)	0,143	0,543	0,173	0,001	6,867	0,000	0,833	0,333	1,214
Összesen (2280)	0,200	0,039	0,085	0,039	14,087	4,858	0,255	0,567	1,823

Búza-szemhozam	Szántás / művelés munkaerő igénye (fő)	Igaerő (ökrök száma)	Rét/jobbágy (kaszás)	Rét/földes zsellér (kaszás)	Extraneusok által birtokolt szőlő aránya (%)	Új telepítésű szőlők aránya (1 = 100%)	Szőlő (kapás) / jobbágy	Házatlan zsellér az összes összeírtból (1 = 100%)	Iparos az összes összeírtból (1 = 100%)
2,78	2,280	6,474	2,198		0,141	0,191	0,997	0,033	0,067
2,86	2,758	4,790	2,187	0,529	3,460	0,186	1,365	0,050	0,071
3,26	2,641	5,250	1,660	0,696	0,262	0,241	3,520	0,085	0,108
4,32	1,535	6,040	1,972	0,000	0,500	0,216	0,000	0,067	0,025
2,89	2,650	5,155	2,163	0,540	2,719	0,191	1,400	0,053	0,073

2.19. ábra. A búza (ahol nincs, ott gabona) szemhozammegoszlása településenként 11 megye adatai alapján 1728-ban

Vizsgáljuk meg ugyanezen indikátorok változását a *maghozam függvényében (2.19. ábra, 2.18. táblázat)*. Az itt látható szemhozamértékek nem túl magasak, még Perjés korrekciós számításainak alkalmazása esetén sem. Ennek sok oka lehet, kezdve onnan, hogy a magot szórják, nem vetik, így nagyobb a veszteség (nem gyökerezik meg, az állatok megeszik), lehet adóelkerülési oka is, illetve ha aratás után szedik az adót, akkor kései kiszállás esetén nagy a veszteség az asztagban (a Török Birodalomban 1870 körül is ez volt a helyzet). Ha lábon álló gabona esetében becsülték meg a hozamot, akkor az megint nem volt pontos. Biharban a 3,16-os búzamaghozam azt jelentette (pl. Franciaországban 4 körül volt ekkor), hogy a megye 425 helységéből 176 jelentett gabonahiányt (ez

46%).[450] Ott, ahol a lakosság piacra is termelt gabonát, az összeírók feleslegesnek tartották, hogy beírják: a gabona „elegendő", kivéve Sopron, ahol külön beírták, ezért itt a két oszlop összege feltűnően meghaladta a 100%-ot *(2.16. táblázat)*.[451] A 3-as szemhozam azt jelentette, hogy a termelő kezén csak a termény fele maradt (harmada vetőmag, 10–10% a tized és a kilenced), ebből még az állami adót is ki kellett fizetnie. Ötszörös maghozamnál az elvonás már csak 2/5.

2.16. táblázat. Elegendő kenyérrel rendelkező és piacoló helységek aránya megyénként 1728-ban

Megye	Kenyérgabona-ellátottságra vonatkozó adat (települések %-a)	Piacra termelő helységek aránya (%)	Összesen (%)
Bihar	51,1	**11,5**	62,2
Nógrád	4,5	**16,3**	20,8
Pest	*50*	***57,4***	*107,3*
Sopron	*87,1*	***60,1***	*147,2*
Vas	52	**27,8**	80
Összesen	**47,5**	**22,4**	**70**

Forrás: Perjés 1978: 20.

Egyértelmű volt a korábban már említett összefüggés a településméret és hozam között: Biharban a 20 háznál kisebb falvak 59,3%-ot kitevő helységeire csupán 12,5 és 12,9%-nyi termés, ill. tiszta kataszteri földjövedelem (1883-ban) esett. Valamivel jobb volt az arány Nógrádban és Vasban, míg Pest és Sopron megyében a különbség már közel sem ekkora.[452] A kis falvak nem tudtak gabonát piacra termelni az egy Sopron megye kivételével, míg Pest megyében és Sopronban a mezővárosoknak nem volt elegendő gabonájuk, Biharban az pedig az aprófalvaknak, amelynek oka ezek hegyvidéki elhelyezkedése *(2.17. táblázat)*.

Az új telepítésű szőlők aránya kiemelkedett a 4–4,5-szeres, 5–5,5-szeres maghozamú területeken, tehát *a szőlőtelepítés valóban a prosperálás jele*[453] *inkább, és nem a hiányok kompenzálására alkalmazták*. Kétségtelen az is, hogy *ahol viszont rossz volt a föld, ott ez szolgált kompenzálásként:* az egy jobbágyra jutó szőlőterület a legnagyobb a legalacsonyabb gabonahozamú 150 településen volt (1,5-szeres hozam alatt), igaz, hasonló magasságokba emelkedett (1,5 kapás) 2,5–3-szoros és 5,5-szeres maghozam esetében, ahol már a családi gazdaság szükségleteit is meghaladta. Itt már az új telepítések aránya is szignifikáns volt, miként a 4,5-szeres maghozamú 46 település esetében is, itt viszont így is csak 1,1 kapás nagyságot ért el a szőlő, tehát művelése új jelenség volt. A nem telki állományú jobbágyi földek gyakorisága ugyan ingadozva, de láthatóan nőtt a maghozam javulásával, miként az extraneusok kezén lévő földek aránya is nőtt a jobb hozamot biztosítók között. Az irtások részesedése az összes művelt földhöz képest a közepes hozamú földeken volt a legnagyobb (vélhetően maguk az irtások is inkább lefelé, mint felfelé húzták a hozam nagyságát).

[450] Perjés 1979: 95.
[451] Perjés 1978: 20.
[452] Perjés 1978: 18.
[453] Vagy, ha nem piacosították, akkor a nagyobb családi fogyasztásé. A premodern paraszti családi gazdaság egyik túlélési stratégiája, hogy: a felesleget nem halmozzák fel (mert lehetetlen), és nem is értékesítik (mert nincs piac), hanem „elvendégeskedik", és ezzel horizontális kapcsolatokat építenek, amelyek krízis esetén biztonságot adnak a családnak (Tompa László közlése).

2.17. táblázat. A piacolható gabona mennyiségének összefüggése a településmérettel négy megyében

Település-méret	Termelt mennyi-ség	A gabona			Termelt mennyi-ség	A gabona			Termelt mennyi-ség	A gabona		
		E	NE	P		E	NE	P		E	NE	P
		%				%				%		
	Összes				Bihar				Pest			
A	–	11,9	30,5	10,5	_	0,4	57,5	1,2	–	7,7	23,1	7,7
B, C, D, E	+	26,8	23,5	30,8	+	20,8	18,8	24,2	+	41,7	17,3	61,4
F	–	25,2	38,7	45,4	+	37,5	33,3	44,4	–	20,0	53,3	66,7
	Sopron				Vas				+ a termelt gabona aránya magasabb, mint a népességé – a termelt gabona aránya kisebb, mint a népességé E a megtermelt gabona elegendő NE a megtermelt gabona nem elegendő P a megtermelt gabonából piacra is jut A = 20 ház alatt, B, C, D, E = 20-40,40-60, 60-80, 80-100 ház, F = mezőváros		
A	+	66,7	12,1	87,9	_	18,0	22,3	21,0				
B, C, D, E,	+	52,3	36,8	56,8	_	33,2	31,6	35,2				
F	–	31,1	55,6	51,1	+	50,0	33,3	50,0				

Forrás: Perjés 1978: 21.

A *deserta* – elhagyott földek – aránya is nagyobb volt a kétszeres maghozam alatti (főleg hegyvidéki, vö. *2.21. ábra*, 1720) földeken (20% felett). Talán azért, mert rossz minőségűek voltak a felhagyott földek is, és nem volt munkaerő az extenzív gazdálkodás megvalósítására? Vagy egyszerűen ennyire leépült humánerőforrás és technológia tekintetében az ország egy része? Vagy az elpusztásodott régiókban először a jobb minőségűeket vették újra művelés alá, ezért maradhattak a végére a gyengébb földek? A kétszeres maghozam körüli területeken 36 köblös felett volt az egy jobbágyra jutó átlagos földnagyság, tehát az extenzivitás elvi korlátai között a földhiány nem szerepelhetett. A fél telek alattiak aránya viszont ennek ellenére 80% feletti volt a legterméketlenebb földeken, azaz egy telek elvi mérete itt bőven 50 hold körül volt. Vélhetően olyan rossz minőségű volt a föld, hogy azt a nagy méret sem kompenzálhatta, hiszen ahhoz nagyobb igaerő is kellett (amit viszont etetni kellett, ez pedig nem szántót, hanem legelőt, rétet igényelt). Így itt különösen fontos lehetett az állattartás a közlegelőkön, és a pásztorkodó lakosság. Még a nyomások száma is magasabb volt, mert ezt a nagy telekméret is lehetővé tette. Az igaerő ugyan kisebb volt a kisebb maghozamú földeken, de humánerőforrás-többletet nem vett igénybe a föld művelése a termékenyebb földekhez képest. A kis igaerőt a rét mérete sem kompenzálta, pontosabban, inkább tükrözte az igaerő hiányát, mert kétszeres maghozam alatt csak 1,7 kaszás rét jutott egy jobbágyra, e felett viszont 2,4 kaszás, ami már jelentős különbség.[454] A zselléreknél hasonló volt a helyzet, a négyszeres maghozam feletti területeken élő földes zsellérek rétjeinek nagysága nagyobb volt, mint az alsó kategóriákban.[455]

[454] Lényegében a nyomorfaktorok összeadódtak, míg a nagyobb birtok professzionálisabb gazdákodást vont maga után.

[455] Kiegészítésként Perjés adataihoz elemeztük Garda 1721-es csíki adatsorát is. Székelyföldön 2000 család adatai alapján 1720-ban a különböző társadalmi rétegek teleknagyságai között nem volt 50%-nál nagyobb különbség (0,45 és 0,65 telek között). A marhák száma is csak a zsellérek esetében volt kevés, 2 alatti, az armalisták, jobbágyok, lófők esetében 3 feletti értéket mérhetünk. A lényegi különbség nem a hozamokban (9-10x kalangya a vetett területhez képest), nem is az ugarolt terület nagyságában (50% körül) volt, hanem a hadviseléshez is szükséges lovak számában: a zsellérek esetében ezek hiányát az egy családra jutó nagyobb juh- és kecskeállomány (20 felett) kompenzálta, a jobbágyok esetében pedig nem az állatállomány (7 juh, 0,4 ló), hanem a többiekénél nagyobb föld (0,65 telek).

2.18. táblázat. A társadalmi–gazdasági viszonyok kapcsolata a különböző szemhozamokkal 1728 körül a 11 megye településeinek búza(gabona)hozam-értékei alapján

Búza (gabona) szemhozama (települések száma)	Nem telki állományú jobbágyi szántó aránya (1 = 100%)	Extraneusok földje az összes földből (1 = 100%)	*Deserta* föld az összeshez (1 = 100%)	Irtásföld az összes művelt földből (1 = 100%)	Egy jobbágyra jutó telki és egyéb szántó (hold)	Egy földes zsellérre jutó zsellérföld (hold)	Szabad menetelű jobbágy az összesből (1 = 100%)	Fél telek alatti jobbágy az összes jobbágyból (1 = 100%)	Nyomások száma
1,0- (26)	0,134	0,010	0,168	0,011	36,827	9,464	0,164	0,990	2,320
1,5- (125)	0,256	0,033	0,207	0,046	37,019	15,843	0,184	0,865	2,236
1,7- (22)	0,111	0,034	0,263	0,000	54,681	14,458	0,040	0,947	2,909
2,0- (492)	0,119	0,029	0,073	0,050	11,866	4,258	0,162	0,648	1,519
2,5- (281)	**0,148**	**0,016**	**0,065**	**0,033**	**9,773**	**1,972**	**0,158**	**0,572**	**1,711**
3,0- (492)	**0,209**	**0,021**	**0,058**	**0,032**	**11,872**	**2,675**	**0,265**	**0,490**	**1,907**
3,5- (109)	**0,315**	**0,016**	**0,053**	**0,078**	**16,503**	**3,715**	**0,298**	**0,513**	**1,981**
4,0- (257)	**0,204**	**0,036**	**0,053**	**0,023**	**16,437**	**2,633**	**0,361**	**0,451**	**1,982**
4,5- (46)	0,347	0,042	0,051	0,060	15,712	2,880	0,538	0,400	1,936
5,0- (88)	0,131	0,071	0,053	0,043	14,663	1,454	0,360	0,560	1,788
5,5- (14)	0,581	0,011	0,000	0,010	10,183	0,750	0,450	0,500	2,286
6,0- (19)	0,095	0,042	0,119	0,000	11,490	3,992	0,314	0,337	2,048
Összesen (1998)	**0,185**	**0,027**	**0,075**	**0,039**	**14,763**	**4,937**	**0,241**	**0,574**	**1,841**

Búza (gabona) szemhozama (települések száma)	Szántás /művelés munkaerő igénye (fő)	Igaerő (ökrök száma)	Rét/jobbágy (kaszás)	Rét/földes zsellér (kaszás)	Extraneusok által birtokolt szőlő aránya (%)	Új telepítésű szőlő aránya (1 = 100%)	Szőlő (kapás) / jobbágy	Házatlan zsellér az összes összeírtból (1 = 100%)	Iparos az összes összeírtból (1 = 100%)
1,0 (26)	1,929	5,404	1,679	0,991	0,338	0,207	2,154	0,076	0,056
1,5 (125)	2,072	4,726	1,562	0,498	0,279	0,116	1,200	0,076	0,038
1,7 (22)	1,555	5,400	1,738	0,961			0,000	0,161	0,079
2,0 (492)	2,680	5,169	1,972	0,468	0,322	0,150	1,295	0,044	0,058
2,5 (281)	**2,816**	**5,007**	**1,914**	**0,313**	**19,271**	**0,194**	**1,702**	**0,052**	**0,026**
3,0 (492)	**2,804**	**5,257**	**2,381**	**0,533**	**0,205**	**0,165**	**1,563**	**0,041**	**0,161**
3,500 (109)	**2,799**	**5,629**	**2,755**	**0,481**	**0,240**	**0,273**	**1,342**	**0,065**	**0,207**
4,0- (257)	**2,689**	**5,205**	**2,701**	**0,613**	**0,884**	**0,229**	**1,210**	**0,054**	**0,025**
4,5- (46)	2,324	5,369	2,711	1,469	0,061	0,855	1,135	0,053	0,058
5,0- (88)	2,536	5,166	2,040	0,795	0,159	0,105	1,341	0,025	0,041
5,5 (14)	2,250	5,800	2,992	2,350	0,082	0,537	1,512	0,025	0,064
6,0- (19)	2,750	5,800	1,663	0,325	0,112	0,147	1,573	0,000	0,046
Összesen (1998)	**2,649**	**5,149**	**2,193**	**0,551**	**2,975**	**0,196**	**1,414**	**0,053**	**0,079**

Az iparűzők aránya a közepes hozamú területeken érte el a 10%-ot. A jó hozamú területeken (köztük a pusztákon, amelyek nyilván majorsági művelésűek) vélhetőleg nem volt szükség az iparkodásra, az alsó szinteken a kereslet (jövedelemtöbblet) hiányzott hozzá. A házatlan zsellérek aránya az összeírtak közül a kevésbé termékeny területeken volt nagyobb (7% felett, a termékeny földeken 5% alatt). A szabad menetelűek aránya viszont egyértelműen emelkedett és a 40%-ot is elérte az öt legfelső termékenységi kategóriában.[456]

[456] Ebből két dolog következhet: a szabad menetel motiváltabbá tette a jobbágyot, ezért hatékonyabban termelt; vagy a szabad menetelűek újratelepült területek, s azok a falvak revitalizálódtak, amelyeknek jobb minőségű határa volt.

2.19. táblázat. A társadalmi–gazdasági viszonyok kapcsolata a kenyérellátottsággal 1728 körül a 11 megye településeinek búza(gabona)hozam-értékei alapján

Kenyérellátottság	Eset-szám	Nem telki jobbágyszántó aránya (1 = 100%)	Extreneusok birtoka az összes földből (1 = 100%)	*Deserta* aránya az összes földhöz (1 = 100)	Irtás aránya a művelt földből (1 = 100 %)	Egy jobbágyra jutó telki és egyéb szántó (köblös)	Egy telek feletti örökös jobbágyok aránya (%)	Egy telek feletti szabad menetelűek aránya (%)
Nincs bejegyzés	1204	0,208	0,050	0,109	0,037	17,316	10,175	20,100
Bőséges	141	0,332	0,040	0,076	0,042	8,233	10,313	44,571
Szezonálisan bőséges	192	0,227	0,031	0,068	0,085	9,813	5,769	5,250
Elegendő	317	0,170	0,028	0,062	0,035	19,288	10,721	19,386
Nem elegendő	422	0,143	0,020	0,042	0,025	6,497	5,627	21,979
Összesen	**2282**	**0,200**	**0,039**	**0,085**	**0,039**	**14,087**	**8,673**	**21,478**

Kenyér-ellátottság	Szabad menetelű jobbágy az összesből (1 = 100%)	Fél telek alatti jobbágyok aránya (1 = 100%)	Jobbágyi rét (kaszás) 1 jobbágyra	Rét/földes zsellér (kaszás)	Egy földes zsellérre jutó zselléri föld (köblös)	Új szőlőtelepítés aranya (1 = 100%)	Jobbágyi szőlő/jobbágy (kapás)	Házatlan zsellér az összes összeírtból (1 = 100%)	Iparos az összes összeírtból (1 = 100%)
Nincs bejegyzés	0,257	0,546	2,263	0,676	8,630	0,230	1,140	0,049	0,051
Bőséges	0,356	0,619	1,890	0,232	2,127	0,286	1,752	0,023	0,028
Szezonálisan bőséges	0,127	0,784	2,272	0,533	2,591	0,065	2,271	0,065	0,043
Elegendő	0,347	0,571	2,699	0,525	2,610	0,160	1,405	0,063	0,185
Nem elegendő	0,202	0,503	1,581	0,407	3,175	0,155	1,540	0,059	0,067
Összesen	**0,255**	**0,567**	**2,163**	**0,540**	**4,858**	**0,191**	**1,400**	**0,053**	**0,073**

*Elegendő kenyer*et 317 esetben jegyeztek be a település neve mellé (ez itt az összmennyiségre utaló kvalitatív kategória, szemben a szemhozammal,[457] mely intenzitásra, termékenységre utal), *nem elegendő*t pedig 422 esetben *(2.19. táblázat).* 1204 esetben azonban nincs bejegyzés, és nem tudható, hogy ez adathiányt jelent, vagy elegendő a kenyér, csak egyszerűen nem jegyezték be. Az egyes csoportokra jellemző társadalmi–gazdasági sajátosságokat tehát ennek fényében kell értelmezni. A *bőséges* és a *szezonálisan bőséges* típusnál, ahol volt kenyér bőviben, esetleg piacra is jutott, ott lényegesen magasabb, a teljes halmaz átlaga (20%) feletti volt a jobbágyok kezelésében lévő, de nem telki állományú szántó részesedése a földekből (22–30% vs. 14–17%). Ahol biztosan elegendő volt a kenyér, ott az egy jobbágyra jutó telki föld átlagos mérete 18-19 köblös, ahol nem volt elég a kenyér (függetlenül a szemhozamtól), ott 6–6,5 köblös átlaggal találkozunk 1728-ban. A zsellérekre itt nagyobb föld jutott, 3 hold a 2,5 holddal szemben. Ahol nem volt elegendő a kenyér, ott az egy telek feletti örökös jobbágyok aránya csupán 5% volt, ahol volt elegendő kenyér a településen, ott ez a mutató 10% felett volt. Alapvetően az is igaz, hogy ahol elegendő és sok kenyér volt, ott magasabb volt a szabad menetelűek aránya a teljes halmaz értékénél (35% vs. 25%), mint ott, ahol nem volt elég kenyér (ott a szabad menetelűek aránya csak 20%, az örökösöké 80%)! Ahol elegendő volt a kenyér, ott ez nem befolyásolta a rétek méretét, sőt az átlag feletti volt (2,7 kaszás a teljes halmaz 2,1 kaszás értékével szemben), ahol nem volt elég a kenyér, ott 1,5 kaszás volt az érték, tehát nem feltétlenül az állattartás kompenzálta a hiányzó kenyeret, az igaerő táplálékhiánya mindenesetre nem

[457] Magas szemhozam esetén is lehetett kenyérhiányos egy település, ha nagy volt a népessége és kevés a szántója.

kedvezett a kenyér mennyiségének sem. A kenyér hiányát a szőlő sem tudta pótolni: a jobbágyi szőlők nagyságában nem volt különbség a jó és rossz kenyérellátottságú településeken. Ahol volt elég kenyér, ott több (18%) volt az iparűzők aránya, hiszen a munkamegosztásra, specializációra (az önálló, nem csupán kiegészítő keresetet biztosító iparoslétre) így nagyobb esély nyílt. A teljes halmazban az iparral (is) foglalkozók aránya 7,5% volt, ahol nem volt elég kenyér, ott csak 6,7%.

A *trágyázás* kapcsán szintén érdekes következtetéseket vonhatunk le *(2.20–2.21. táblázat):* az várnánk, hogy a trágyázó településeken nagyobb a gabonahozam. A *búza szemhozama azonban a trágyát használó településeken csak 2,5 volt, a nem trágyázó falvakban viszont közel 3.* A *trágyázás tehát nem a jobb minőségű és magasabb hozamot nyújtó földeken volt elterjedt.* (A trágyázni tudó települések vélhetőleg eleve nagyobb mértékben támaszkodtak az állattartásra). A trágyázást alkalmazó településeken a jobbágyok telekmérete nagyobb volt (14,6 vs. 17,8 köblös). Még ennél is nagyobb volt a differencia a zsellérek esetében: a trágyázott földek mérete átlag 8 köblös volt, a nem trágyázottaké 2 köblös, azaz *az életképtelenség határán billegő paraszti gazdaságokat inkább próbálták javítani*.[458] A házatlan zsellérek aránya a trágyázó falvakban volt átlag feletti (mivel a trágyázás állattartásra is utal, e zsellérek részben az állattartásból is élhettek), míg az iparból élőké a nem trágyázó településeken (itt tehát ez volt a gabonahiányon enyhítő másodlagos jövedelem).

A trágyázó falvakban kisebb volt a monokultúra jelentősége, erősebb volt az állattartás szerepe, ezért nem is kellett magasabb maghozam a megélhetéshez, hiszen „zsúfoltság" sem volt: nagyobb volt a telekméret. Ezzel szemben a féltelkes vagy annál kisebb birtokú parasztok aránya magas, 70%-os volt a nem trágyázó településeken. Itt a maghozammal kellett kompenzálni a helyhiányt. Az igaerő ugyancsak a nem trágyázó falvakban volt alacsonyabb (ez sem meglepő), viszont a rétméret (a telki szántóval egyetemben, hiszen ahhoz volt rögzítve) nagyobb volt. Átlag alatti volt az extraneus földek aránya a trágyázott földeken.[459]

Hogy viszonyulnak „országos" megállapításaink Perjés korábbi, lokális kutatási eredményeihez? Biharban, említettük, hogy a települések 46%-a jelentett gabonahiányt. Emellett a települések 38%-a trágyázta földjét, a trágyázó és emellett gabonahiányos halmazba pedig a települések 26%-a került. A kenyérgabonahiánnyal jellemezhető települések 61%-a trágyázott, a trágyázó települések 61%-a pedig kenyérgabonahiánytól szenvedett, a két vonás közti összefüggés tehát elég egyértelmű. Az egynyomásos falvak 70%-a szenvedett gabonahiányban, 64%-uk pedig trágyázott. Két nyomás esetében a gabonahiányt jelentő települések aránya Biharban 20%, három nyomás esetén 7,7% volt, itt trágyázó falu nincs is. Két nyomás esetében közel 40% a trágyázó, a trágyát használó és gabonahiányos települések aránya 14% (vö. az egy nyomás 26%-ával). A trágyázás tehát gabonahiányos területen jelentkezik Biharban (és annak tekintetében kell értékelnünk, hogy az igaerőhiányosként jellemzett megyében eleve nagy kihívást jelentett az állati trágya beszerzése).[460]

Sopron megyén belül is nyomozható a teljes halmaz alapján is tapasztalható és meglepő különbség a két- és háromnyomásos határú, illetve trágyázó és nem trágyázó települések között. Noha a három

[458] A zselléreket a nagyobb gazdák esetleg kevésbé engedték a közlegelőre, így viszont 1–1 jószáguk trágyáját össze tudták gyűjteni szérűskertekben.

[459] Az extraneus máshol lakva nem igazán tudja a trágyázást megoldani. A trágyát mindenki a maga gazdaságában hasznosította. Így aki trágyázni tudott, az jó eséllyel nem az extraneus. A trágyázást alkalmazó falvakban kiugró volt az extraneusok által birtokolt szőlők aránya (ellentétben a földekkel), azaz a helyiek vélhetően nem is értettek hozzá igazán, vagy az állattartás mellett erre már nem tudtak tovább specializálódni, még ha a földrajzi adottságok meg is voltak. (A nem trágyázó településeken pedig átlag alatti az új telepítésű szőlő.)

[460] Perjés 1979: 98–100.

nyomást szokás fejlettebbnek tartani,[461] de itt a kétnyomásos településeken több volt a saját szükségleten felüli gabona. Sopron megyében a kétnyomásosak 70%-a piacra is termelt, míg a háromnyomásosoknak csak 54,2%-a. A háromnyomású helységek trágyáztak leginkább, de ugyanekkor ezekből jelentenek inkább gabonahiányt.[462] A trágyázás tehát fordítottan viszonyult a gabonabőséghez:[463] Sopronban csak ott trágyáznak, ahol nagyon muszáj a hozamok javítása érdekében (mely hozamok így is alacsonyabbak a nem trágyázó településeken mértnél). A rendi jogi helyzet (szabad menetelű vagy örökös jobbágy) Sopron megyében mellékesnek tűnik az erőforrásokhoz való hozzáférésben.

2.20. táblázat. **A trágyázást folytató és nem trágyázó települések egyéb gazdasági–társadalmi sajátosságai 1728-ban**

Trágyázás	Nem telki állományú jobbágyi szántó aránya (1 = 100%)	Extraneusok földje az összes földből (1 = 100%)	*Deserta* föld az összeshez (1 = 100%)	Irtásföld az összes művelt földből (1 = 100%)	Egy jobbágyra jutó telki és egyéb szántó (hold)	Egy földes zsellérre jutó zsellérföld (hold)	Szabad menetelű jobbágy az összesből (1 = 100%)	Fél telek alatti jobbágy az összes jobbágyból (1 = 100%)	Nyomások száma
Nincs adat	0,257	0,048	0,067	0,050	11,940	3,571	0,361	0,512	1,910
Nincs trágyázás	0,148	0,043	0,097	0,022	14,661	2,427	0,130	0,713	1,321
Van trágyázás	0,117	0,018	0,116	0,023	17,905	8,438	0,111	0,570	1,897
Összesen	**0,200**	**0,039**	**0,085**	**0,039**	**14,087**	**4,858**	**0,255**	**0,567**	**1,823**

Búza szemhozam	Szántás /művelés munkaerő igénye (fő)	Igaerő (ökrök száma)	Rét / jobbágy (kaszás)	Rét / földes zsellér (kaszás)	Extraneusok által birtokolt szőlő aránya (%)	Új telepítésű szőlő aránya (1 = 100%)	Szőlő (kapás) / jobbágy	Házatlan zsellér az összes összeírtból (1 = 100%)	Iparos az összes összeírtból (1 = 100%)
3,158	2,651	5,078	2,359	0,776	0,174	0,232	1,568	0,043	0,037
2,810	2,876	4,111	2,254	0,299	0,849	0,024	1,246	0,046	0,182
2,436	2,537	5,551	1,740	0,333	11,220	0,200	1,178	0,080	0,087
2,891	2,650	5,155	2,163	0,540	2,719	0,191	1,400	0,053	0,073

[461] Biharban az egynyomásos falvak voltak a legkisebbek 1728-ban és 1785-ben is, a háromnyomásos települések voltak a legnagyobbak. Ha elfogadjuk Perjés másik állítását, hogy a kis falvak fejletlenebbek, akkor szillogizmus alapján az egy nyomás a legfejletlenebb, a három nyomás a fejlettebb. De láthattuk, a hozamok alapján ez korántsem egyértelmű. A kérdés körüljárásának ezért szentelünk ekkora figyelmet, mert az 1720-ból országosan rendelkezésre álló nyomásadatokat kvantifikálni kívántuk a szántó termékenységével egyetemben, a fejezet végcéljának tekintett módosított agrárpotenciál- és fejlettségtérkép előállítása érdekében.

[462] Kereszttáblás lekérdezések alapján Sopronban a kétnyomásos művelést folytató helységeknél a trágyát használók aránya alacsony (11%). Az elegendő gabonával rendelkező helységeknek csak töredéke (2,3%) trágyázza földjeit. Viszont a trágyát használó helységek túlnyomó része (86%) gabonahiányban szenved, míg a trágyát nem használók többségében (71%) elegendő a kenyérgabona. A három nyomásnál, mint az egyik legintenzívebb művelési formánál, a trágyát használó helységek aránya igen magas volt (56%). Ezek közül viszont csupán minden ötödik (20 %) jelenti, hogy elegendő a kenyérgabonája, miközben az elegendő gabonával rendelkezőknek többsége (61%) itt sem trágyázza földjeit. A kétnyomásosak közül az a kevés (15) falu, mely trágyázza földjeit, nagyrészt (10 falu, 66%) kenyérgabona-hiánnyal küzd, miközben a hiányt nem jelentő helységek 95,2 százaléka nem is trágyázza földjeit. A trágyát használó háromnyomásos helységek 76 százaléka kenyérgabona-hiányt jelent, a hiányt jelentő helységeknek pedig 65 százaléka trágyázza földjeit. A kenyérgabona-hiányt nem jelentő 15 helységből csupán 6 helység jelent trágyázást is. Perjés 1974: 1078.

[463] Bél Mátyás számos más vármegyében is megemlíti, hogy a parasztok csak a legsúlyosabb esetekben fordulnak trágyázáshoz. Tompa 2022: 30–31, 91. lj.

Összességében Perjés 8 megye vizsgálata alapján a következő kijelentéseket tette: a gabonával való kielégítő ellátottság és a trágyázás között gyenge közepes összefüggés áll fenn. Csak ott trágyáztak 1728-ban, ahol a gyenge talaj azt végképp szükségessé tette. Így a jó természeti adottságú, kétnyomásos művelést folytató helységeknél a trágyát használók aránya sokkal alacsonyabb (a 788 település 18%-a), mint a rossz talajú, kevés földű egy- és háromnyomásosoknál (345 település 63%-a, illetve 283 település 44%-a).[464]

2.21. táblázat. **A nyomások száma, a gabonahiány és a trágyázás összefüggései Sopron megyében, 1728**

Települések	Gabonahiány	Trágyahasználat
Kétnyomásos határral	22,8%	11%
Háromnyomásos határral	65,9%	56,8%

Forrás: Demeter–Horváth 2023

Végül pedig a (közös haszonvételűnek minősülő, így tételesen nem összeírt) *legelők nagysága* alapján megkíséreljük megvizsgálni, hogy volt-e területhasználati és jellegbeli különbség a szántóföldek és a társadalom jellemzőit illetően *(2.22. táblázat)*. Láthattuk, hogy a nyomásrendszert befolyásolta a legelők mennyisége – és fordítva –, három nyomás esetében gyakoribb volt az elegendő legelővel nem rendelkező településtípus (ez nem meglepő, ha elfogadjuk, hogy a három nyomás a földhiányos területeken gyakoribb), két nyomás esetében nagyobb volt az esélye az elegendő legelőnek, a kétnyomásos szántóföldi műveléstípus tehát ott gyakoribb, ahol az állattartás is jelentősebb. Az 1720-as nyomásadatokat tartalmazó *2.20. ábra* szerint ez (a két nyomás) az alföldekre és dombvidékekre jellemző. A három nyomás tehát a hegyes Felvidéken (beleértve a lankásabb Hevest és Borsodot), Mosonban (a piac közelsége is kiválthatja az intenzifikációt Perjés szerint) és a homokos Szabolcs-Szatmárban volt gyakoribb.

Ahol nem volt elegendő legelő, ott az egy jobbágyra jutó szántó mérete is kicsi, 11 köböl volt, míg ahol elegendő volt a legelő, ott 15 köblös átlagos szántóméretet mérhetünk.[465] *Azaz a (egy főre eső) szántó legelők rovására történő elvi kiterjesztésének lehetősége (extenzivitás) már 1728-ban sem állt fenn* több helyen (nyilván nem az Alföldön) (Extenzivitásra e típusnál csak az állattartás feladásával, a közlegelők kiparcellázásával lett volna mód). A földdel rendelkező zsellérek esetében is ott volt nagyobb a szántóméret, ahol több legelő volt. Ahol szűkös volt a legelő, ott a fél teleknél kisebb telekméret gyakorisága 66% volt, míg ahol elegendő volt a legelő, ott ez 50% alatt maradt. A szabad menetelűek aránya is jóval kisebb (20% alatt) volt a legelőben szegény és már 1728-ban elaprózott telkekkel rendelkező települések esetében. (Talán a legelők hiánya miatt volt kevés a szabadmenetelű, és váltak kicsivé az állattartóból földművelővé átrétegződő jobbágyok miatt a gazdaságok?)

A földhiány orvoslásának módja lehetett az intenzifikáció. A gabonák szemhozama – az előzőekben vázolt kedvezőtlen helyzetet kompenzálandó – a *legelőben szegényebb területeken volt magasabb,*[466] 3 szem,[467] *igaz, ez nagyobb humánerőforrás-igénnyel párosult, miközben (vagy mivel) alacsony volt az igaerő*. A legelő mellett ugyanis az (igásállatok takarmányozására is használt) rét mérete is e

[464] Perjés 1974: 1078. A 262 egyéb művelésű település esetében 25%-os volt a trágya használata 1728-ban.
[465] Egyértelmű korreláció, a kevés legelőn kevés igásállatot lehet tartani.
[466] Összhangban azzal, amit a nem trágyázó településeken láttunk.
[467] Illetve fordítva is igaz, azért törtek fel sok legelőt, mert jó hozamra számíthattak.

közösségekben volt kisebb. Úgy tűnik 1728-as adataink alapján, hogy több, jellegében eltérő jobbágyi gazdaságtípus létezett ekkor (is).

Az extraneusok szőlőbirtokai a statisztika szerint a legelőszegény területeken voltak kiterjedtebbek[468] (a gyakorlatban lefordítva azt mondhatjuk, hogy intenzívebb hasznosítású, vitikultúra dominálta domboldalakon nagyobb valószínűséggel találkozunk extraneus szőlőbirtokossal is),[469] az egy jobbágyra jutó szőlők mérete is itt volt nagyobb (ez is kompenzálta az állattartásból származó alacsonyabb jövedelmet és a felaprózódó szántókat). Viszont az új szőlőtelepítések aránya (mint a fejlődés dinamikájának, a megújulási képességnek a proxyja) nem a legelőben szegény területeken volt magasabb. A házatlan zsellérek arányában nem volt lényegi különbség, míg az iparosok nagyobb aránya a legelőszegény területeken szintén kompenzációs tényező volt.

2.22. táblázat. Az elegendő legelővel rendelkező és legelőszűkében szenvedő települések egyéb gazdasági–társadalmi adottságainak alakulása

Legelő	Nem telki állományú jobbágyi szántó aránya (1 = 100%)	Extraneusok földje az összes földből (1 = 100%)	*Deserta* föld az összeshez (1 = 100%)	Irtásföld az összes művelt földből (1 = 100%)	Egy jobbágyra jutó telki és egyéb szántó (hold)	Egy földes zsellérre jutó zsellérföld (hold)	Szabad menetelű jobbágy az összesből (1 = 100%)	Fél telek alatti jobbágy az összes jobbágyból (1 = 100%)	Nyomások száma
Nincs adat: 241	0,17	0,08	0,14	0,04	13,70	3,41	0,31	0,63	1,71
Elegendő (1058)	0,19	0,03	0,09	0,05	16,48	7,00	0,24	0,50	1,89
Nem elegendő (730)	0,19	0,02	0,06	0,04	11,02	2,53	0,19	0,68	1,74
Összesen (2282)	**0,20**	**0,04**	**0,08**	**0,04**	**14,09**	**4,86**	**0,25**	**0,57**	**1,82**

Legelő	Búza-szemhozam	Szántás /művelés munkaerő-igénye (fő)	Igaerő (ökrök száma)	Rét/jobbágy (kaszás)	Extraneusok által birtokolt szőlő aránya (%)	Új telepítésű szőlők aránya (1=100%)	Szőlő (kapás) / jobbágy	Házatlan zsellér az összes összeírtból (1 = 100%)	Iparos az összes összeírtból (1 = 100%)
Nincs adat 241	3,19	2,84	4,67	1,84	0,98	0,08	1,43	0,05	0,03
Elegendő (1058)	2,69	2,49	5,24	2,44	0,16	0,23	1,14	0,06	0,07
Nem elegendő (730)	2,91	2,91	4,94	1,73	6,13	0,15	1,80	0,05	0,10
Összesen (2282)	**2,89**	**2,65**	**5,16**	**2,16**	**2,72**	**0,19**	**1,40**	**0,05**	**0,07**

Látható, hogy a változók csoportonkénti átlagértékeinek összehasonlítása eltérő megélhetésű településtípusokat rajzol ki elénk: ilyen a szabad menetelűek dominálta állattartó, illetve szőlőművelő altípus; a rossz szántóval rendelkező kétlaki állattartó-trágyázó-rossz gabonahozamú, szőlőt nem művelő típus; a felaprózott szántóval rendelkező, állattartással foglalkozni nem tudó, intenzív gazdálkodású, kiegészítő jövedelemként szőlőt művelő vagy ipari tevékenységet folytató altípus. Kérdés, hogy valóban elkülöníthetők-e ezek a típusok statisztikailag (vagy akár területileg)? Ha igen, akkor annak látszódnia kell az indikátorok közötti korrelációs értékekben, hiszen egymás mellett működő gazdálkodási altípusok esetén nem feltételezhető a korrelációs koefficiensek általánosan magas értéke, mivel az eltérő adottságok miatt egymás hatását leronthatják.

[468] Ahol a domboldalakon főleg szőlő van, ott kevésbé legeltetnek.

[469] A Fertő partjain, a sok soproni extraneus jelenléte a táji adottságok maximális kihasználására utal a szőlőtelepítéseknél. Horváth 2013.

És a teljes minta alapján valóban nagyon kevés volt az erős korrelációt mutató indikátorpár (mivel kevés volt a normáleloszlású indikátor, ezért Spearman-féle rangkorrelációt alkalmaztunk). Az egy zsellérre jutó föld nagysága, nem meglepő módon, korrelált az egy jobbágyra jutó föld értékével.[470] A szabad menetelű jobbágyok aránya és az új telepítésű szőlők között is 0,5-höz közeli volt a kapcsolat, ami megerősíti az egyik imént említett altípus létét. Hasonlóképpen igaz ez a nyomások számára és a jobbágyok birtokméretére: minél nagyobb volt a jobbágyok birtokmérete, annál több nyomással művelték.[471] Ezt láttuk korábban is. (Miként azt is, hogy ezek nem voltak nagy hozamú, jó minőségű földek, tehát a méret és a trágya kompenzálhatta a hiányt. Azaz, nem feltétlenül kis méretű szántókat trágyáztak.)

A fél telek alatti jobbágyok aránya és a rendelkezésükre álló igaerő fordított irányú, de az előbbiekhez hasonló erősségű kapcsolatot jelentett (−0,43). Minél nagyobb volt a szántás munkaerőigénye, annál kisebb volt az új telepítésű szőlők aránya és annál nagyobb az extraneus szőlőké (−0,54 és 0,41).[472] Mindkét eset utalhat arra, hogy nem volt erő újabb terület intenzív gondoskodást igénylő művelésére. Az igaerő viszonya éppen fordítottan viszonyult volt e két másik tényezőhöz (r=0,427 és –0,433). Tehát a nagy igaerő lehetővé tette a saját és új szőlők létesítését, azaz a két gazdasági tényező egymás erősítése irányában hatott. Így a szántás munkaerőigénye (fő) és az igaerő nagysága (ökrök száma) között is fordított kapcsolat volt (ez esetben az összefüggés az emberi munkaerő állati erővel való pótlásának mértékére utal). Minél nagyobb volt a szántás munkaerőigénye, annál kisebb volt a zsellérek birtokmérete[473] (látens módon ez talán arra utalhat, hogy ők szolgáltatták a többlet-munkaerőt a telkes jobbágyok földjén).[474] A kapcsolat azonban itt sem túl erős (−0,382.) Hasonló a kapcsolat jellege a búza szemhozama és a zsellérek birtoknagysága között (a megélhetéshez szükséges minimum kikényszerítésének szüksége indokolhatja ezen „intenzivitást").

A korrelációs kapcsolatok jellegét a megyei szintre átlagolt (és így már normáleloszlásúvá alakult) értékek esetében is megvizsgáltuk. Ekkor értelemszerűen jóval több erős kapcsolatot találtunk. Erősen korrelált az iparűzők aránya a féltelek alatti jobbágygazdaságok arányával (0,576) és az igaerő hiányával (−0,57), ami *arra utal, hogy a kiegészítő ipari tevékenység e csoport számára volt a legfontosabb jövedelemkiegészítő* (miként a 19. századi balkáni adatok is erre utalnak).[475] *Ellenben a házatlan zsellérek és iparűzők összeírtakból való részesedése közötti alacsony korreláció arra utal, hogy a házatlan zsellérek ekkoriban (még) nem voltak iparűzők, s valóban szegényebbeknek (pontosabban: agrárbérmunkásnak) kell őket tekinteni. Egyébként a szabad menetelűek aránya sem korrelált az iparral is foglalkozók arányával* a megyei átlagokat tartalmazó adatsorban.

---

[470] A jobbágyi rét és a zselléri rét mérete közötti összefüggés sem meglepő (r = 0,47).

[471] Ez csak látszólag mond ellent annak, hogy három nyomást földszűke esetén alkalmaztak. Egyrészt a földszűke függött a minőségtől (ezt is kompenzálhatta a dombságokon a +16%-nyi művelt terület), másrészt abból, hogy akiknek volt telkük, azoknak nagy volt, nem következik, hogy mindenkinek futotta erre (a dombságokon sok a zsellér is).

[472] Az érték táji adottságoktól függetlenül mért, tájtípusonként nyilván eltérhetett.

[473] Kevéssé valószínű, hogy arra utalna a jelenség, hogy nem lévén igaerejük a saját föld művelésére, ez eleve limitálta a megművelhető föld nagyságát a fogatolt műveléshez viszonyítva, ugyanis ez esetben bérelték a fogatot, vagy ledolgozták annak értékét. Nyilván kisebb föld esetében kisebb az ellenszolgáltatás értéke.

[474] De nem a szántásnál: a többletmunkaerő talán az egyéb, nagy munkaigényű mezőgazdasági idénymunkák esetén (aratás, cséphadaróval cséplés, betakarítás stb.) lehetett fontos, amikor a zselléreknek tényleg jelentős „bevételt" hozhatott a jobbágygazdák földjein való szakmányba dolgozás.

[475] Demeter 2016b szerint (Palairet és Savić adatai alapján) a szerbiai háziipari termelés 70 millió K, a mezőgazdasági termelés 300 millió K volt 1900 körül. Ez a jövedelem az 5 ha alatti birtokok esetében (például kötélverés) a 25–33%-ot is elérhette 1860 körül, bár ez 1910-re lezuhant (ez utóbbira lásd Savić 1923).

Megyei összevetésben minél nagyobb volt a jobbágyokra jutó szántóföld, annál kisebb a szabad menetelűek aránya, ugyanakkor annál több volt a nyomások átlagos száma, de nagyobb az elhagyott földek aránya is (ami elvándorlásra utal – és ezért kicsi a szabad menetelűek aránya –, vagy rossz földminőségre). *Azokban a megyékben viszont, ahol kicsi volt a jobbágyonkénti szántóméret, ott az elhagyott földek aránya is kicsi volt, tehát ezekben már relatív demográfiai nyomással találkozunk.* Miként települési szinten, megyei szinten is igaz volt, hogy minél több föld jutott a telkes jobbágynak, annál több jutott a zsellérnek is. Nagy telekméret mellett viszont nőtt a *házatlan* zsellérek aránya is. A félteleknél kisebb birtokméretek gyakorisága ugyanígy nőtt az egy jobbágyra jutó átlagos szántóméret növekedésével, ami a telkes jobbágyságon belül előrehaladott differenciálódást sejtet (hiszen nagy átlagos birtokméretet elméletileg a féltelkesek arányának csökkenése mellett is mérhettünk volna). Fordított összefüggés volt mérhető megyei szinten a felhagyott földek aránya és a nem telki állományú jobbágyföldek aránya között, ami logikus is. A felhagyott földek aránya összefüggött a művelésbe fogható igaerővel, pontosabban annak hiányával is.

A nem telki állományú paraszti művelésű földek és a szabad menetelűek aránya között is erős összefüggés volt megyei szinten, s minél nagyobb volt a nem telki állományú paraszti művelés alatt álló földek aránya, annál kisebb volt a féltelkesek gyakorisága. Ahol a nem telki állomány részesedése nagy volt, ott az egy jobbágyra jutó telki rétek mérete is magas volt, s mivel a telki szántók esetében ugyanez az összefüggés nem állt fenn (ami meglepő), vélhetően éppen ezt (szántóhiányt) kellett a nem telki szántókkal kompenzálni. Nem csak a rétek egy jobbágyra jutó mérete nőtt a nem telki állomány arányának növekedésével, de a szőlőké is, ami arra utal, hogy volt alternatív megélhetési forrás is.

A maghozam és az extraneusok birtokaránya között is egyértelmű összefüggés volt, a jó földeket tehát külsősök is igyekeztek megszerezni. Ahol sok volt a felhagyott föld, kevés volt a fél telek alatti gazda (és fordítva – ez utóbbi nem meglepő, az előbbi eset pedig relatív földbőségre utal, bár annak minőségére már nem). Sok felhagyott terület mellett a művelés intenzifikálódása is megfigyelhető, mert nőtt a nyomások száma a *deserta* növekedésével. Ahol viszont kevés volt a felhagyott föld, ott a nyomások száma is alacsony volt. A felhagyott földterület aránya szintén, de fordítottan korrelált az egy jobbágyra jutó szőlők méretével: minél kisebb volt a felhagyott telkek aránya, annál nagyobb volt az egy jobbágyra eső szőlőföld mérete.

Az extraneusok arányának növekedése a zsellérek rétre szorulásával párhuzamosan járt ($r = +0{,}61$). A röghöz kötöttség pedig fokozódott a fél telek alatti birtokok gyakoriságának növekedése esetén (szintén csökkent a szabad menetelűek aránya nagy telki szántóméret esetén, ami viszont nem meglepő, hiszen okuk nem is lett volna elvándorolni). Ellenben a szabad menetelű parasztok arányának növekedése az igavonóerő növekedésével is együtt járt. Az iparral is foglalkozók arányának növekedése esetében viszont a vonóerő csökkent. (Ebből következően a szabad menetelűek nem feltétlenül iparosok voltak, az ipar pedig nem a leggazdagabb földművesek szabadidős tevékenysége). A rétek méretének növekedése nem meglepő módon viszont a vonóerő dúsulásával járt. Az új szőlők arányának megyei szintű növekedése pedig a házatlan zsellérek arányának növekedésével volt párhuzamosítható (akik munkaerőfeleslegét napszámosként lehetett foglalkoztatni az új szőlőkön, ha állataik nem voltak és nem is szöktek el).[476]

[476] Az okok feltárása levéltári munka, vagy a lokális feldolgozások és az agrártörténeti irodalom alapján történhet.

2.6.1.3. Az 1720-as és az 1728-as felmérések alapján kirajzolódó kép különbségei – fejlettségi differenciák

Mint a fejezet elején írtuk, az 1720-as *Regnicolaris conscriptio* kevés és szűk spektrumú indikátorai miatt nem alkalmas a gazdálkodás színvonalában tapasztalható területi különbségek és a tényleges fejlettségi szint érzékeltetésére – ellenben az adatok hasonló jellege miatt jó összevethető az 1330-as agrárfejlettségi képpel.[477] Az ennél jóval részletesebb, de területileg hiányosan fennmaradó 1728-as összeírás viszont felhasználható az 1720-as fejlettségi kép kontrollja érdekében. E célból az 1728-ból rendelkezésre álló 11 megye indikátoraiból számolt fejlettségi értékeket összevetettük az 1720-as fejlettségi képpel, abból a hipotézisből kiindulva, hogy ha a fejlettségi sorrend 1720-ban és 1728-ban a 11, mindkét adatbázisban szereplő megye esetében hasonló, akkor az összfejlettségre vonatkozó megállapítások nagy valószínűséggel a teljes megyeállományra is extrapolálhatók.

A fent bemutatott és elemzett 1728-as indikátorokat felhasználva egy kompozit fejlettségi mutatót alakítottunk ki a megyei átlagértékek normálásával. Mivel a korrelációs mátrix korábban rámutatott arra, hogy az egyes változók közötti relatíve erős korreláció miatt nem tekinthető minden indikátorunk független változónak (így hibás lenne mindet felhasználni a komplex fejlettségi mutatónál), ez utóbbiak azonosításához és a változószám csökkentéséhez (a dimenziók redukciójához) a nem normáleloszlású adatsorok lognormál transzformációját követően főkomponens-analízist végeztünk (PCA, *2.23. táblázat)*. Az itt bemutatott közel két tucat változó alapvetően 6 tényezőre vezethető vissza, melyek a variancia 95%-át magyarázzák.

Erős korrelációt mutatott az adatstruktúra (és így a fejlettségi összkép) 30%-át magyarázó első főkomponenssel a felhagyott földek aránya (negatív előjellel) és a nyomások száma, valamint a föld munkaerőszükséglete is. Ezzel a főkomponenssel korrelált a jobbágyi szőlők mérete és az extraneusok által birtokolt szőlők aránya is. Ellenben az új szőlőtelepítések a 4. főkomponensbe kerültek, mely csak a variancia 10%-át magyarázta.

A második, a variancia 17%-át magyarázó főkomponensbe került a házas zsellérekre jutó földterület mellett a zsellérekre jutó rétnagyság és a féltelek alatti jobbágyi birtokok aránya, de – fordított relációban – a szemhozam és a munkaerőigény is. Ez tehát egy társadalmilag jól körülírható, a zsellérek sajátosságait tömörítő főkomponens volt.

A harmadik főkomponens a variancia ugyanúgy 17%-át magyarázta, mint a második. A szabad menetelűek aránya mellett a nem telki jobbágyföldek aránya is ide került, ami az előző indikátor idetartozása fényében nem meglepő, miként a jobbágyokra jutó rétnagyság is (az állattartó parasztok között több volt a mobilis, vagy kevés szántóval jellemezhető elem). Ez tehát a „telki földművelésen kívüli" paraszti mezőgazdaság jelentős részét tömörítette (a szőlő a negyedikbe került). A negyedik faktor az iparűzőkkel mutatott erős negatív, az igaerővel pozitív korrelációt, tehát egyfajta rurális indexként jelentkezik. (Aki szőlőt művel, kisebb valószínűséggel iparkodik).

Az ötödik főkomponensbe (8%) került a házatlan zsellérek aránya, ami szorosan korrelált a paraszti birtokmérettel: minél nagyobb a paraszti birtok, annál több a zsellér, minél kisebb a paraszti birtok, annál kevesebb a zsellér. (Éppenséggel lehetne kis paraszti birtok mellett sok zsellér is, de ezt a szélsőértéket nem érte el a rendszer, a *nagy paraszti birtok mellett kis zsellérarány fázison viszont már túljutott*). A hatodik faktorba a (nem adózó) irtásföldek kerültek 5%-os magyarázó erővel.

[477] Lásd *a 2. kötet 8. fejezet*ét.

2.23. táblázat. A fajlagos indikátorok főkomponensekkel mért korrelációs együtthatója a rotált komponens mátrix alapján

(színes háttérrel kiemelve az egyes indikátorok besorolása a főkomponensekbe, félkövérrel kiemelve a kompozit fejlettségi index kialakításánál bent maradt változók)

Rotált komponens mátrix*						
	Komponens					
	1	2	3	4	5	6
Összes szántóföld / jobbágy	–0,583	0,393	–0,036	0,092	0,654	0,246
Összes szántóföld / jobbágy2	**–0,593**	**0,392**	**–0,358**	**0,133**	**0,565**	**0,156**
Nem telki (és nem zsellér) jobbágyföld aránya	**0,201**	**0,058**	**0,918**	**0,018**	**0,182**	**–0,068**
Szántóföld / házas zsellér	–0,400	0,544	0,368	–0,060	0,614	0,104
Deserta / összes paraszti szántóföld	–0,817	0,016	–0,209	–0,354	0,224	–0,187
Irtás / összes szántóföld	**0,161**	**–0,152**	**–0,065**	**–0,056**	**–0,284**	**0,919**
Extraneusok kezén lévő szántóföldek aránya	0,154	–0,189	–0,001	–0,910	–0,222	–0,216
Összes jobbágy aránya fél telek alatt	**0,111**	**0,541**	**–0,642**	**–0,043**	**0,232**	**0,451**
Szabad menetelű / összes jobbágy	0,273	0,272	0,611	0,376	–0,247	–0,509
Szabad menetelű / összes jobbágy	**0,089**	**–0,093**	**0,756**	**0,143**	**–0,316**	**–0,496**
Nyomások száma	**–0,862**	**–0,009**	**–0,162**	**0,320**	**0,279**	**–0,184**
Iparral is foglalkozók / összes összeírt	**0,096**	**0,404**	**–0,233**	**–0,746**	**0,160**	**0,040**
Szemhozam általában	**0,012**	**–0,849**	**0,131**	**0,082**	**–0,059**	**–0,089**
Szántás munkaerő-szükséglete	**0,595**	**–0,776**	**–0,038**	**–0,028**	**–0,101**	**0,169**
Igaerő (ökrök száma)	**0,177**	**–0,037**	**–0,094**	**0,926**	**0,139**	**–0,097**
Rét / jobbágy 1	–0,039	–0,184	0,898	–0,150	0,025	0,297
Rét / jobbágy 2	**–0,013**	**0,310**	**0,014**	**0,144**	**0,236**	**0,882**
Rét / összes zsellér	–0,177	0,950	0,163	0,025	0,096	0,052
Extraneusok által birtokolt szőlők aránya	**0,847**	**–0,145**	**–0,095**	**–0,347**	**0,260**	**0,114**
Új telepítésű szőlők aránya	**–0,472**	**–0,504**	**0,289**	**–0,050**	**–0,514**	**–0,408**
Összes jobbágyi szőlő / jobbágyi háztartás	**0,764**	**–0,042**	**–0,234**	**0,511**	**0,160**	**–0,242**
Összes házatlan zsellér / összes összeírt	**0,136**	**0,132**	**–0,002**	**0,183**	**0,943**	**–0,112**
Földes és házas zsellér / összes összeírt	0,082	0,771	–0,444	–0,053	0,314	–0,036
PCA, Varimax rotáció Kaiser normalizációval, 9 iteráció. Erős korreláció az indikátorok és komponensek között kiemelve.						

Látható, hogy vannak olyan indikátorok, melyek több főkomponenssel is korreláltak. A táblázat korrelációs koefficiensei segítettek eldönteni, hogy mely indikátor maradjon bent a fejlettségi vizsgálatban. Tehát a vizsgálatban nem a fogalmilag itt nehezen megfogható főkomponensek még nehezebben „irányba állítható" súlyozott factor score értékeit használtuk fel, hanem a főkomponensekkel erős korrelációt mutató 2–3 indikátort főkomponensenként. Ezeket a táblázatban félkövérrel jelöltük.

A zömmel ugyancsak agrárindikátorokat tartalmazó 1728-as kompozit fejlettségi mutató értékei alapján az élen Heves és Bihar álltak *(2.24. táblázat),* követte őket Nógrád, Tolna és Pest. Somogy az igen jól adatolt Sopronnal a középmezőnyben volt,[478] Vas és Szepes pedig az agrárfejlettséget tekintve egyáltalán nem volt az élmezőnyben. Az 1720-as térképhez képest igen feltűnő e két megye hátrébb sorolódása. Ez Vas esetében magyarázható a megye nyugati felének rosszabb teljesítményével a Rába-völgyhöz képest az 1720-as fejlettségi térkép alapján (miként ez Sopronra is

[478] Vö. Kaposi 2000: 32. és 156.

jellemző 1720-ban), valamint az adathiánnyal *(2.17. ábra)*. Sopron pedig sokkal fejlettebb az 1728-as adatok, alapján, mint hogy az 1720-as országos összeírás alapján sejtenénk. Itt a kiindulási hipotézis, hogy „a szántóművelés adottságai a nagyobb helységekben általában jobbak, mint a kisebbekben", egyébként nem áll. Sopron az egyetlen megye, ahol a kis, 20 háztartás alatti falvak nemcsak el tudták látni magukat gabonával, de egyenesen népességük kétszeresének elegendő gabonát termeltek. Míg országosan csak 22,4 százalékot tett ki a piacra termelő helységek aránya, addig Sopronban ez az érték 60,1%. (az ezt követő Pest megyében 57,4%). Tolna 1728-as szereplése jobb az 1720-as megyei összképnél, bár itt is nagy a lokális diverzitás, ami megint csak a lokális léptékű vizsgálatok legitimálása felé mutat. Heves mindkét esetben az élmezőnyben van. Nógrád 1728-as adatai alapján jobb, mint 1720-ban, bár akkor is országos átlag feletti (viszont északi fele kedvezőtlenebb mutatókkal bír, ami megint a finom felbontású vizsgálatok jelentőségére hívja fel a figyelmet). Szabolcs kedvezőtlen helyzetű, míg 1720-ban nem az, Bihar 1728-as kedvező értékei viszont meglepőek a megye déli felének 1720-as képéhez viszonyítva.

2.24. táblázat. A megyék komplex fejlettségi különbségei 15, normalizált agrár- és egy ipari indikátor alapján 1728-ban, és 1720-ban hét indikátor alapján, Erdély nélkül, de földminőségi és hozamadatokkal

(a két vizsgálat során igen eltérő viselkedést mutató megyék félkövérrel kiemelve)

Megyék rangsora az 1728-as adatok alapján	**Fejlettségi összpontszám, 1728**[479]		**Megyék rangsora az 1720-as adatok alapján**	**Hozamot, agrotechnikát és ipari tevékenységet nem tartalmazó fejlettségi összpontszám, 1720**
Heves vm.	5,08		Szepes vm.	0,7
Tolna vm.	4,66		Vas vm.	0,46
Bihar vm.	4,34		Heves vm.	0,37
Nógrád vm.	3,99		Szabolcs vm.	0,3
Pest vm.	3,69		Bihar vm.	0,2
Somogy vm.	3,67		Nógrád vm.	0,164
ÁTLAG	3,43		Somogy vm.	0,09
Zala vm.	3,24		**ÁTLAG**	0,09
Sopron vm.	2,85		Pest vm.	0,05
Vas vm.	2,78		Tolna vm.	–0,23
Szabolcs vm.	2,75		Sopron vm.	–0,3
Szepes vm.	2,62		Zala vm.	–0,41

A két osztályozás szerint hasonló helyzetben lévő megyéket dőlttel, az eltérő besorolást kapottakat félkövérrel kiemelve megállapítható, hogy nagyjából a megyék fele viselkedett hasonlóan mindkét osztályozás alapján, míg Tolna, Vas, Szabolcs és Szepes nagy különbségeket mutatott, Sopron pedig előzetes feltevésünk ellenére nem került az élmezőnybe az agrárgazdasági szempontokat érvényre juttató (de pl. a piacolt termék nagyságára és a belőle befolyt jövedelemre nem utaló) vizsgálat során.

Ezek után érdemes megnézni az Erdély nélküli, de termékenységgel és földminőséggel is bővített fejlettségi adatsor esetében is e 12 megye sorrendjét, hogy megtudjuk, melyik áll közelebb az 1728-as osztályozáshoz.

[479] Az értékek nagyságrendi különbsége az eltérő indikátorszámból fakad.

2.6.2. Kísérlet az 1720-as fejlettségi kép kontrolljára és pontosítására a termékenységi és nyomásadatok alapján, a vizsgálati terület szűkítésével

Láthattuk, hogy a hozamokat is tartalmazó 1728-as összeírás alapján kirajzolódó kép nem azonos az előző fejezetben vázolttal. Éppen azért megvizsgáltuk, hogy mennyiben változik meg az eredeti, 1720-as területi egyenlőtlenségre vonatkozó helyzet, ha az 1720-as, egész országot lefedő adatokat kombináljuk az Erdély nélküli megyékre egyébként elérhető nyomás- és hozamadatokkal,[480] tovább bővítve a kvantifikálható gazdasági jellegű indikátorok körét. (Azt feltételezve, hogy az 1728-as és 1720-as értékek markáns különbségei abból adódnak, hogy az 1728-as adatsor jóval több gazdasági jellegű indikátort tartalmaz – pl. a termékenységet.)

1720-ból csak 6500 településre kaptunk értelmezhető adatot a nyomásra és termékenységre: miután egyesítettük a korábbi adatbázissal, a közös halmaz mindössze 5900 településre olvadt le, az Erdély nélküli településállománynak is alig felét adva.[481] A kieső települések eloszlása azonban nagyjából egyenletes, így nem keletkeztek zavaró üres foltok a térképeken. Mindazonáltal a végcélként jelentkező komparatív, időbeni összevetést célzó vizsgálatokra az így keletkezett térkép már kevéssé alkalmas, mivel az időbeli változások érzékeltetésére kifejlesztett rácshálós illesztés után sok marad az üres cella.[482] A földre vonatkozó indikátorok bevétele azonban abból a szempontból mindenképpen indokolható, hogy nem mutattak korrelációt a többi indikátorral *(2.25. táblázat),* még az 1786-os földminőséggel sem, tehát független változónak tekinthető mind a nyomás, mind a termékenység, mind a belőle előállított kombinált termelékenységi mutató. A legnagyobb korrelációt az egy úrbéresre jutó szántóval mutatta, de az r = 0,23-as érték nem elég erős ahhoz, hogy kategorikusan kijelentsük, a termékenység összefügg a birtok nagyságával.[483] Másfelől, a termékenység és a nyomás kapcsolatának hiánya a többi vizsgálatba bevont társadalmi indikátor esetén némileg meglepő is.

Először térképen ábrázoltuk a nyomásadatokat *(2.20. ábra)*, majd a termékenységi adatsort *(2.21. ábra)*, végül ötvöztük a kettőt *(2.22. ábra)*. Majd kísérletet téve a fajlagos hozam bemutatására, a két változó mellé még az egy összeírtra jutó szántóterületet is bevettük súlyozó tényezőként *(2.23. ábra)*. Ez a térkép ugyanis jellegében hasonlít az F. Romhányi Beatrix által 1330-ra kalkulált térképhez,[484] mely a pápai tized értékét egy ha-ra vetítve a mezőgazdaság fajlagos *output*ját mutatja meg. A *2.23. ábra* ugyancsak a fajlagos hozammal hozható kapcsolatba, csak itt egy hektár helyett egy főre vetített értékeket látunk, a pénzt (adót) pedig a maghozam helyettesíti. A két térkép között az eltelt 400 év ellenére is sok a közös vonás, noha a használt indikátorok eltérnek.

---

[480] A *3. fejezet*ben Erdély kapcsán használt 1750-es mutatók nem konvertálhatók át az itt használt mértékegységekre.

[481] Köszönet érte az MNL OL munkatársainak. A települések azonosítását és utólagos integrálását a meglévő adatbázisba Bagdi Róbert végezte, a számításokat pedig a fejezet szövegét író Demeter Gábor.

[482] A részletes magyarázatot lásd az utolsó fejezetben. Ez a cellaméret növelésével küzdhető le.

[483] 1786 esetében a földminőség és a birtoknagyság között némileg erősebb volt kapcsolat.

[484] Demeter–Pénzes–Papp–F. Romhányi 2023. Voronoi-poligonok alkalmazására nem került sor a hiátusok kitöltése érdekében, szemben az 1330-as plébániadatok esetével, hiszen ez utóbbiak egy halmaz átlagát testesítik meg, így kiterjeszthetők, a mi esetünkben azonban a meglévő termékenység-értékek csak az adott településre érvényesek.

2.25. táblázat. A vizsgálatba bevont két új indikátor kapcsolata a korábbi kompozit agrárpotenciál kialakítása során felhasznált 1720-as indikátorral

	Szántó termé-kenysége, 1720	Nyomások száma, 1720	Becsült hozam (kombinált)	Föld-minőség, 1786	Polgárok aránya az összeírtakból, 1720	Jobbágyok aránya az összeírtakból, 1720	Zsellérek aránya az összeírtakból, 1720	Telkes jobbágyok arányának változása, 1720–1785	Egy összeírtra jutó szántóterület	Egy összeírtra jutó rét
Szántó termékenysége 1720 (4687)	1	0,095**	0,747**	−0,187**	0,028	0,121**	−0,069**	−0,207**	0,215**	0,078**
Nyomások száma 1720 (5909)	0,095**	1	0,674**	−0,171**	0,015	−0,007	−0,132**	−0,058**	0,185**	0,039**
becsült hozam (kombinált) (5909)	0,747**	0,674**	1	−0,177**	0,026*	0,030*	−0,117**	−0,111**	0,228**	0,099**

**A korreláció szignifikáns p = 0,01 mellett.

A *2.20. ábrán* jól látszik, hogy a háromnyomásos művelésű földek elsősorban a Felvidék hegyeire jellemzők – mint az előző fejezetben írtuk, az 1728-as adatok alapján (igaz, itt Szepest leszámítva nem volt északi megye) ezekre a nagyobb átlagos paraszti birtoknagyság és a trágyázás jellemző, és megerősítést nyer az is, hogy minőségük hegyvidéki fekvésük miatt nem lehetett kiváló, tehát a számított alacsonyabb hozam sem tévedés (melyet a méret és a művelésarány volt hivatott kompenzálni). A *2.11. táblázat*ban megadott jellemzők (és ezek alapján az állattartó-földművelőként klasszifikált, „kétlaki" típusként azonosítható települések) tehát földrajzilag ily módon lokalizálhatók. Mivel az itt ábrázolt halmaz nagyobb kiterjedésű, ezért nem feltétlenül érvényesek rá a táblázatban megadott átlagértékek!

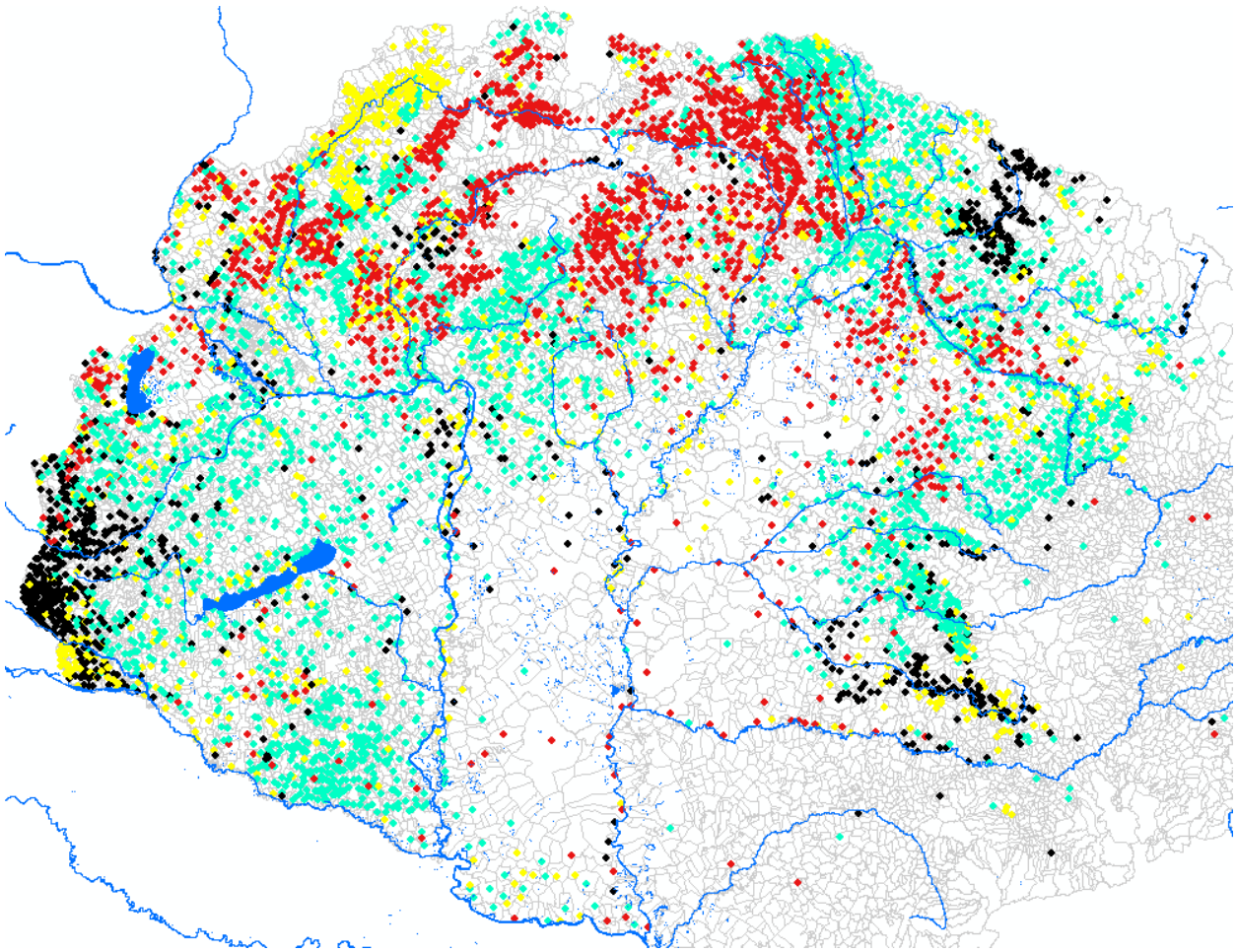
A *2.21. ábra* pedig a *2.18. táblázat* adatainak földrajzi kivetítéseként értelmezhető, ugyanazzal a kitétellel, azaz hogy a nagyobb földrajzi kiterjedés miatt a *2.18. táblázat*ban számolt átlagértékek nem feltétlenül érvényesek a kartogramon ábrázolt, nagyobb elemszámú (de adathiányos) csoportokra. A termékenység a térkép szerint országosan kiemelkedő volt Abaúj megyében, az Érmellék egy részén, a Kisalföld északi peremén, Nógrád egyes részein, a Rába mentén, a Bácskában és a Hevesi-síkon, különben elég jól megfelelve a *2.9. táblázat*ban bemutatott, 11 megyére vonatkozó 1728-as szemhozam-átlagértékek alapján levont következtetésnek.

Ezt követően egyesítettük a nyomás- és a termékenységi térképet, (a nyomás a vetett terület nagyságát szimbolizálta),[485] egyfajta agrárpotenciál-térképet előállítva *(2.22. ábra)*, amit aztán az egy összeírtra jutó szántók nagyságával kombináltunk *(2.23. ábra)*. Kedvezőtlen agrárpotenciál jellemezte a Muraközt, Zala jó részét, az Alpokalját, Máramarost és Szilágyot, valamint Trencsén, Árva megyéket, némi meglepetésre Pozsony vármegye nyugati felét és a Szigetközt, továbbá a Sajó-völgyet. Ez utóbbi térségében Vályi rendszeresen eróziót és áradást is említ. Rossz adottságokkal bírt Buda környéke, de Ung és a Felső-Tiszavidék vízparti része, Dél-Bihar és Hunyad északi része (a volt Zaránd vármegye). Kifejezetten jó adottságokkal bírt viszont Gömör és Nógrád határvidéke a dombsági jelleg ellenére, a Garam középső szakasza Léva környékén, de a majdani cukorrépaközpont is a Vág mentén, továbbá Abaúj megye, Dél-Heves, a Nagykunság és a Jászság (ez utóbbiak termékenységére a konkrét adat is van, mert itt fennmaradt a kataszteri felmérés anyaga, mely hozamot is

[485] Az elvi érték egynyomásos földművelés esetében lenne a legnagyobb, hiszen itt nem volt ugar, de mivel talajpihentető vetésforgót nem használtak, így leminősítettük.

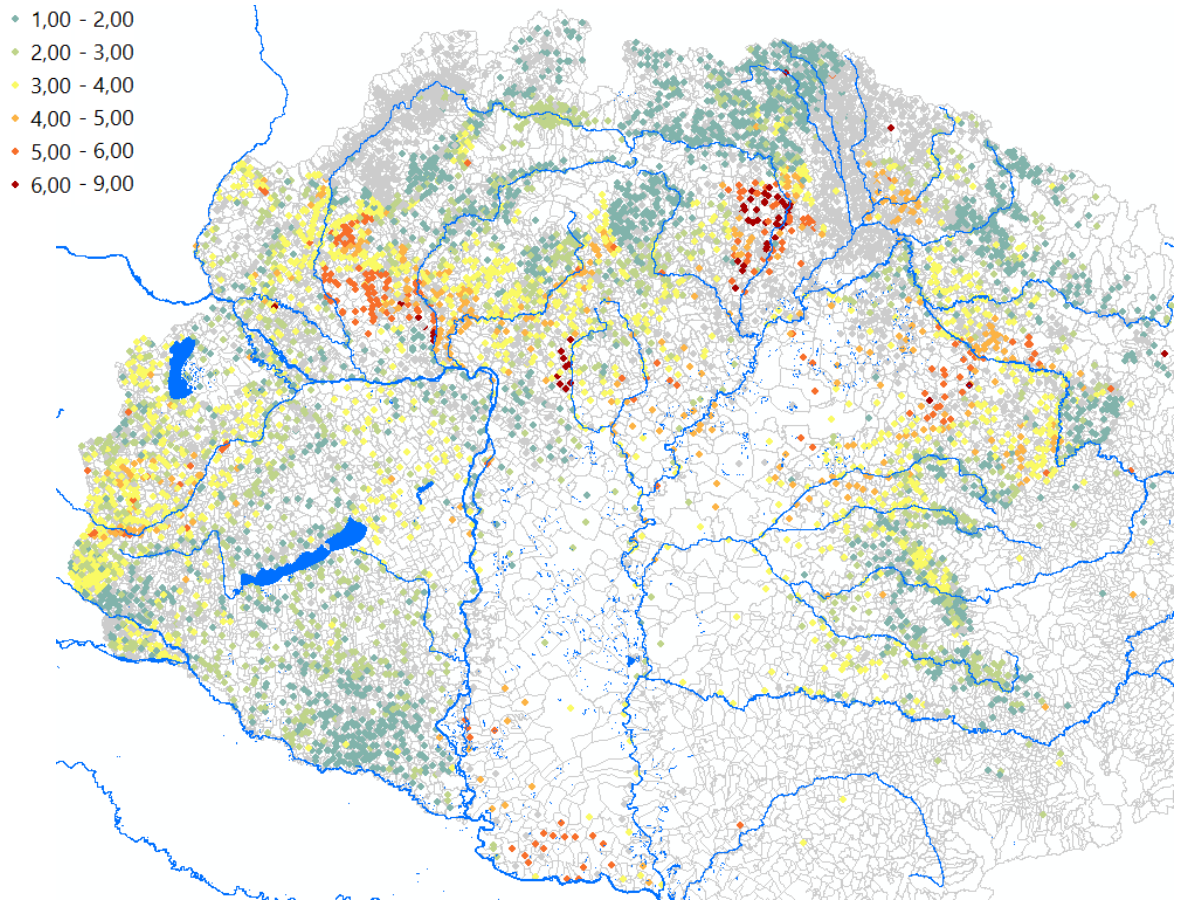
tartalmazott[486] – ugyanez érvényes Győr környékére is). Kitűnő adottságokkal bírt Moson, nem csoda, hogy Bécs beszállítója lett a század végére.[487] Szatmár és az Érmellék, de a Körösök mente szintén jó mutatókkal bírtak már 1720-ban a vásárvonalon, a hegyek és a síkság találkozásánál. Ugyanígy Fejér megye, ahol már ekkor sok volt a zsellér, tehát kiterjedt allodiális birtokokkal találkozunk, de a Bácska benépesült területe is északon Mohácsig. Baranya és Somogy átlagon felüli, de nem kiemelkedő, miként Nógrád is, bár a Galga menti majdani Grassalkovich-birtokok jobbágyainak helyzete ekkor is kedvező, miként a Tisza–Maros közén a Harruckern-birtokok is kitűnő adottságokkal bírtak (ennek viszont a lokális irodalom ellentmond,[488] miként az 1735-ös parasztfelkelés is erre utal. Sáros, Szepes, Észak-Gömör és a Garam felső szakasza, valamint Turóc és Liptó közepes agrárpotenciállal bírt, ami a dombvidéki környezet mellett nem is olyan rossz.

A két új változóra vonatkozó alaptérképek előállítását követően a *2.20–2.21. ábra* adatait kombináltuk a *2.10. ábra* kompozit fejlettségi értékeivel (*2.24. ábra)*. A termékenységgel és nyomással kombinált kompozit fejlettségi adatokat térképen ábrázolva a korrekció döntő fordulatot nem hozott (*vö. 2.10. és 2.24. ábra)*, a korrelációs koefficiens a két kompozit fejlettségi adatsor között elérte a 0,5-et. Kedvező irányú változást látunk Fejér megyében, Pozsony északi részén, Árvában és Nógrád közepén, negatívat pedig Arad–Zaránd településein és Zemplén–Bereg térségében.

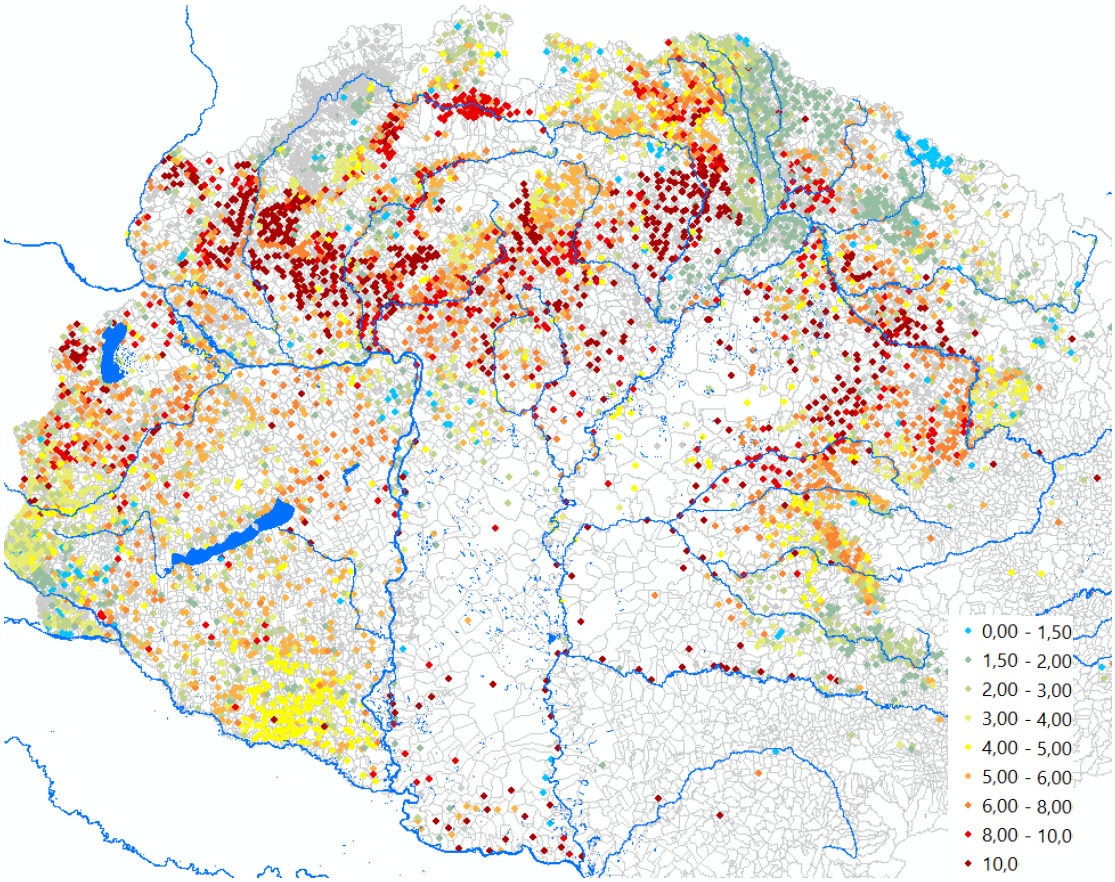

2.20. ábra. A földek megoszlása a nyomások száma szerint
(1 = fekete, 2 = zöld, 3 = piros, sárga = ismeretlen, vagy nem nyomásrendszerű művelés)

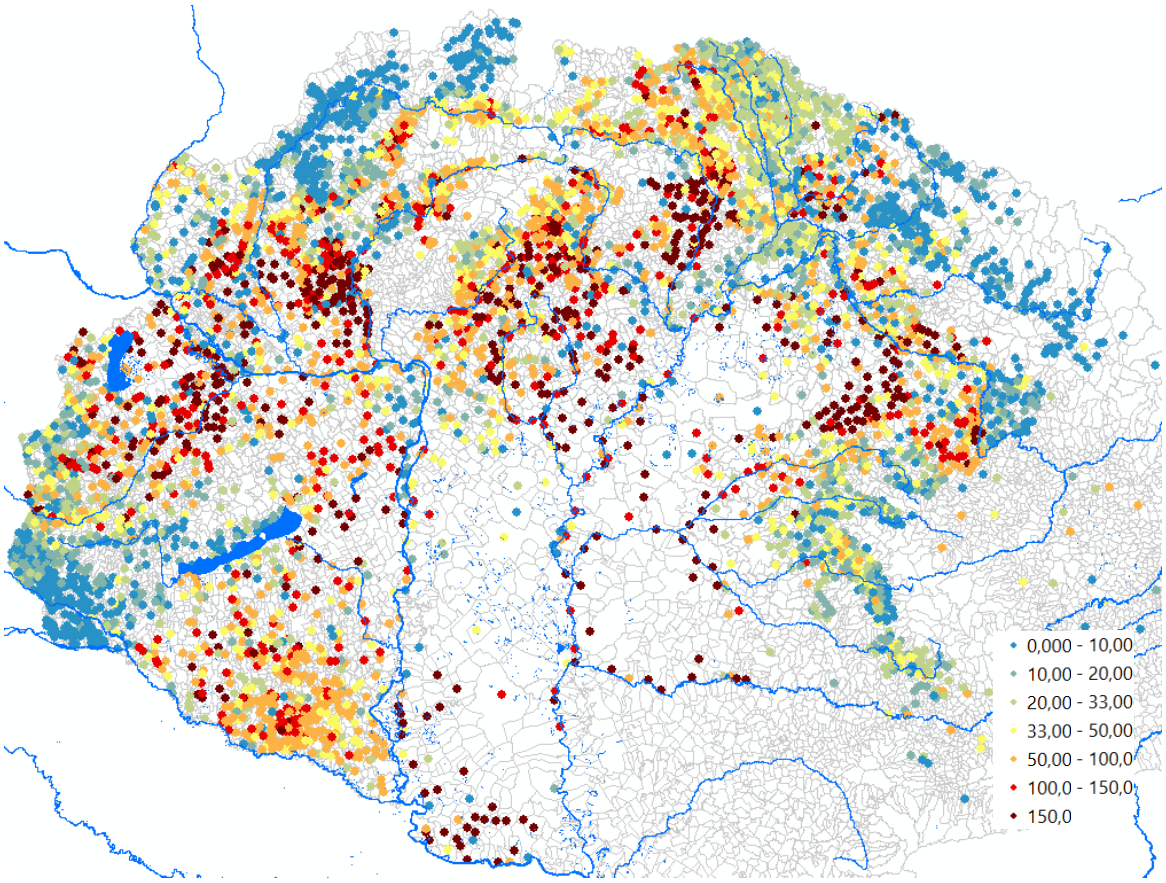
[486] Demeter–Szilágyi–Pinke 2022.
[487] Lásd: Horváth 2013.
[488] Arany et al. 2021: 64–66.

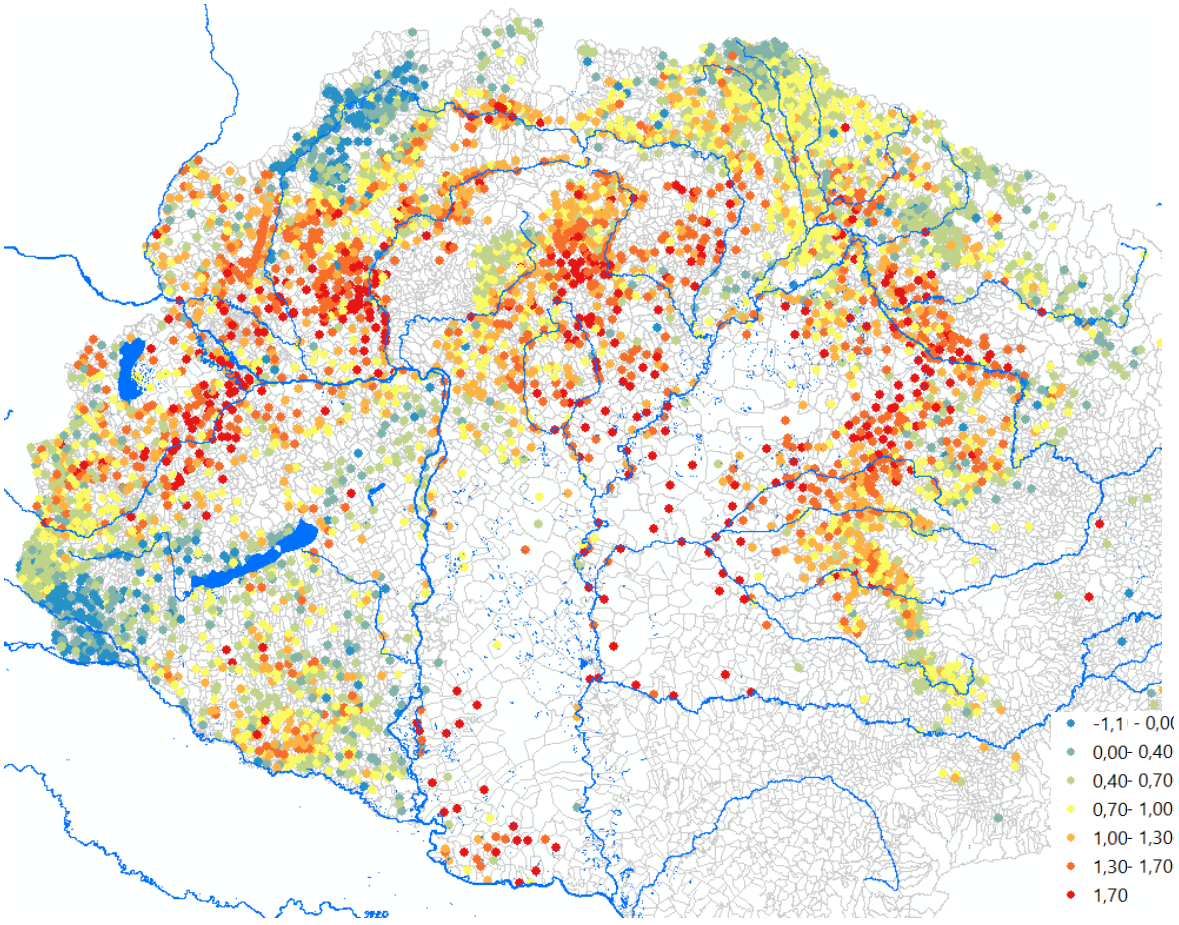
2.21. ábra. A szántók átlagos (őszi és tavaszi szántók együtt) termékenysége, 1720

2.22. ábra. A szántóföldek nyomás és termékenység alapján történő kombinált minősítése (a melegebb színek a kedvezőbb értékek) 1720-ban, a fejlettségi adatbázissal való egyesítés előtt

2.23. ábra. Az előbbi ábra korrekciója az egy összeírtra jutó szántó értékével
(vö. a hasonló jellegű ábrával 1786-ban)

2.24. ábra. Gabonahozammal és nyomással korrigált területi egyenlőtlenségek 1720-ban

3. Erdély regionális differenciáltsága 1750-ben

3.1. Bevezetés

E fejezetben a 18. század közepének területi egyenlőtlenségeit, a településállomány gazdasági–társadalmi sajátosságait vizsgáljuk Erdély területén az 1750-es összeírás alapján, a településeket hasonlósági kritériumok alapján csoportosító klaszteranalízis segítségével. A geográfiában gyakran alkalmazott elemzési módszer a típusok ismérveinek (a mutatók értékei alapján történő) azonosítása mellett lehetővé teszi a területi mintázat jellegének vizsgálatát (a mozaikos–szórttól a területileg koncentráltig), a jellegükben hasonló képet mutató területegységek azonosítását[489] és egyéb, társadalmi–gazdasági és természeti tényezőkkel való összefüggésének feltárását. Emellett kísérletet teszünk a területre elérhető indikátorok körültekintő szelekciója után a fejlettségi kép területi differenciáltságának vázolására egy kompozit mutató segítségével, miként tettük ezt az előző fejezetben is az ország egészére. Mivel a Magyarországot a 18. század második felében elemző vizsgálataink dilemma elé állítottak minket *(4. fejezet),* hogy kevesebb változó alapján vizsgáljuk-e az egész országterületet, vagy több és jobb minőségű (jobban interpretálható) adatok alapján az Erdély nélküli országot,[490] az 1750-es erdélyi területi fejlettségi különbségek vázolása ez okból, a kieső területekre vonatkozó ismeretek pótlása szempontjából sem érdektelen, még ha az elemzett adatsor jellegében kicsit eltér az úrbéri összeírástól[491] és a népszámlálástól is.

A történeti statisztika jelentőségére és problémáira a 18. századi Erdély társadalmi–gazdasági viszonyainak megismerése és a magyarországi viszonyokkal való összevetése kapcsán már Csetri Elek és Imreh István is felhívták a figyelmet az 1767–1818 közötti összeírásokon alapuló, társadalmi csoportok létszámának változását vizsgáló módszertani értekezésükben.[492] Az 1750-es összeírás jelentőségét és máig hiányzó elemzésének szükségességét[493] pedig már Trócsányi Zsolt is hangsúlyozta 1957-ben írt tanulmányában.[494] Mivel az összeírás digitális publikálása a közelmúltban megtörtént,[495] így elhárult a legfőbb akadály annak kiaknázása elől.[496]

---

[489] A szakirodalmi elnevezésük szerint: formális régiók/hasonlósági régiók/történeti tájak., Faragó 1984, Győri 2007.

[490] II. József népszámlálása kiterjedt az egész országra, Erdélyt is beleértve, ámde az összeírás sajátos céljai miatt (lásd *4. fejezet*) zömmel nem gazdasági, hanem társadalmi vonatkozású adatsorokat tartalmaz. Az 1786-os kancelláriai összesítés jóval több „hard" változót tartalmaz településszinten, azonban nem teljes sem területileg (Erdély hiányzik), sem társadalmilag (csak az úrbéres népességre vonatkozik – bár ez az ország lakosságának döntő része).

[491] Az MNL OL F 51-es jelzete alatti iratok szerint Erdélyre vonatkozóan volt az 1780-as években úrbéri összeírás, de hiányosan maradt fenn. Míg Fehér megyéből 70, Hunyad megyéből kb. 120 település anyaga maradt fenn, addig Szebenből 50-nél kevesebb, Küküllőből viszont 220 felett, Háromszékből kb. 120, Fogarasból kb. 90, Udvarhelyből 150, Kolozsból 60, Tordából viszont 200 körül, Belső-Szolnokból 120, Közép-Szolnokból 160, ami összesen valamivel több, mint a településállomány fele.

[492] Csetri–Imreh 1980: 8.

[493] Trócsányi az 1750-es összeírás *descriptio frontalis* lapjai alapján már felveti a terméseredmények differenciáltságának ábrázolását, a műveléshez szükséges és rendelkezésre álló ökrök számának rekonstrukcióját. Trócsányi 1957.

[494] Trócsányi 1957: 293 szerint *„az 1750. évi országos összeírás erdélyi viszonylatban egyedülálló érték. Ilyen típusú újabb felvétel nem is készült a feudális kor folyamán a kis országban… a XVIII. század közepe Kelet-Európájában is egyedül áll."*

[495] Gyémánt et al. 2009–2016. A forráskiadvány recipiálása, az eredeti forrással történő összevetése nem történt meg, a Gyémánt-féle verziót használtuk.

[496] 2–3 térinformatikai alapú térkép már Gyémántnál megjelenik.

A klaszteranalízist, mint a regionális sokszínűség/homogenitás bemutatására szolgáló módszert, eleddig ritkán alkalmazták történeti kutatásokban (szemben a földrajzzal), különösen nem ilyen régi adatsorok esetén, a számos felmerülő módszertani probléma miatt.[497] Klasszikus példa történeti adatsorokon végzett klaszteranalízisre Győri Róbert Dunántúlt érintő vizsgálata[498] (valódi történeti régió, vagy csak statisztikai értelemben tekinthető annak?), illetve Nagy Mariann-nak a magyar mezőgazdaság 19. század végi megyei szintű tipizálását megcélzó elemzése.[499] Nagy területre kiterjedő és településszintű történeti vizsgálatokra azonban a 18. században alig van példa,[500] hiszen ennek kivitelezéséhez a szisztematikus adatfelvételezés mellett annak digitális elérhetősége is alapfeltétel a szoftveres feldolgozások során.[501]

E fejezetben térinformatikai és statisztikai módszereket alkalmazva arra a történeti kérdésre keressük a választ, hogy

1. milyen gazdasági differenciák jellemezték Erdélyt a 18. században – különös tekintettel a termelőerőkre. Berlász Jenő klasszikus gazdaságtörténeti, Csetri és Imreh demográfiai vizsgálatával szemben[502] mi a nyers adatok térképi mintázatának differenciáiból, a regionális geográfia kutatásmódszertanát segítségül hívva kívánunk következtetéseket levonni.

2. Erdély három politikai nemzete, illetve a románság mennyire hasonló/eltérő társadalmi–gazdasági–demográfiai mutatókkal rendelkezett, azaz a vizsgálatba bevont változók alapján a 3+1 nemzet települései külön csoportokba nyertek-e besorolást a klaszteranalízis eredményképp, avagy a keletkezett csoportok etnikailag nem tekinthetők homogénnek. Ez utóbbi esetben ugyanis a vallási-etnikai törésvonalaknak kisebb jelentőséget kell tulajdonítani, mint azt a román szerzők teszik például az 1784-es Horea-felkelés értékelése során.[503]

3. Az előző pont mélyebb vizsgálata érdekében a klaszteranalízis mellett a bemenő változók segítségével Erdély aggregált fejlettségi térképét is elkészítettük, megvizsgálandó a regionális differenciák képét. Külön vizsgáltuk a legfejletlenebb települések elhelyezkedését és karakterisztikáját (különbségeiket vagy hasonlóságukat).

4. A klaszteranalízis lehetőséget nyújt arra is, hogy megvizsgáljuk, a keletkezett csoportok mennyire egyeznek a) a létező közigazgatási határokkal (főleg privilegizált területeken, mint a Szászföld, Székelyföld), b) esetleg természetföldrajzi tájegységekkel, c) azonosíthatók-e preindusztriális „történeti tájak” (Tóth Tibor fogalomhasználatával), azaz az egymással szomszédos települések hasonló jellegűek voltak-e, és jól elhatárolódtak-e más csoportoktól, vagy a településtípusok mozaikos-kevert-szórt elterjedést mutattak inkább?

Az 1750-es erdélyi összeírás kiválasztását Trócsányi Zsolt álláspontja mellett befolyásolta, hogy Csetri Elek és Imreh István későbbi, 1767–1828 közötti összeírásokat elemez, bár nem településsoros

[497] Problémát jelentenek az összeírások adathiányai és a relatív mértékegységek alkalmazása (pl. telek), továbbá a mutatók és az eredmények interpretálhatósága. Faragó 1996.
[498] Győri 2007. Legújabban pedig: Demeter 2018b: 195–218.
[499] Nagy 2003.
[500] Faragó Tamás 1715/20-as adatokon végzett vizsgálata is megyei szintű térképsorozatokkal kísérli meg a diverzitás bemutatását.
[501] Segítség volt az adatfeldolgozásban, hogy Gyémánt László rendelkezésünkre bocsátotta az eredeti adatokat Word-táblázatba integrálva, amiért ezúton szeretnénk köszönetet mondani!
[502] Berlász 1958.
[503] Pascu 1983, 1984.

bontásban, Berlász Jenő pedig uradalmi és nem települési szinten összesíti a 18. századi statisztikákat.[504] Az 1750-es összeírás is a népesség döntő többségét alkotó agrárnépesség helyzetét vizsgálja, miként az 1720-as (vagy a 18. század végi) elemzésünk is. Szemben az 1720-as *Conscriptio Regnicolaris*szal, ez az összeírás már számos olyan jól kvantifikálható és interpretálható változót tartalmaz, amelyeket a modern geográfia is releváns indikátornak tekint, és az összeírt társadalmi csoportokat illetően is teljesebb.[505] A változók nagyobb száma szintén pozitívum. Így mind a változóstruktúra, mind az indikátorszám, mind a területi felbontás (esetszám) megfelelő egy klaszteranalízis számára.

Az 1750-es összeírás használatát indokolja az is, hogy úrbéri rendelet kihirdetésére nem került sor Erdélyben. Helyette az 1769-es „bizonyos punctumok" szolgáltak (nem túl progresszív) alapként.[506] Az 1750-es összeírásban szereplő meglepően sok ökonómiai változó mellett hátrányként jelentkezik viszont, hogy ezek ilyen bontásban csak Erdélyre állnak rendelkezésre, tehát a terület magyarországi viszonyokkal való összevetését (a historiográfia egyik nagy problémája) nem teszik lehetővé. Nincsenek továbbá hozzárendelhető nyelvi vagy egyéb nem kvantitatív adataink, hiszen a Lexicon locorum és Vályi sem tartalmazza Erdélyt (ráadásul későbbiek is). A nyelvet azonban proxy változó segítségével tudjuk közelíteni: a görögkeleti és görögkatolikus, vagy protestáns lakosság száma Miskolczy Ambrus és Varga E. Árpád gyűjtése alapján jobban rekonstruálható, mint Reesch sematizmusának második, vizsgált korszakunktól egyébként is távolabb eső, 1846-os kötete alapján.[507] Így végeredményben a 19. század helyett (1850) száz évvel korábbról, a 18. század végéről rendelkezünk kvázi nyelvi adatsorral, mely sokkal jobb, mint indirekt indikátorok használata, mint pl. a kukorica elterjedése, mely az állattartó románság jelenlétére is utalhat[508] (bár nem kizárólagosan).

A fajlagos adatok előállításához felhasznált nyers változók zömmel *a rurális népesség gazdasági állapotáról szolgáltatnak információt,*[509] így a kirajzolódó kép is annak területi differenciáltságát tükrözi. Elemzésünkből így nemcsak az ipari teljesítmény, de a város teljesítményének több dimenziója is hiányzik, és főleg nem kapunk képet az allodiális birtokok teljesítményéről – pedig ez utóbbiak a művelt szántóterületek harmadát is kitehették még Erdélyben is.[510] Így az adatsor a tényleges gazdasági teljesítmény kiszámítására és regionális különbségeinek bemutatására csak korlátozottan alkalmas. (Így persze GDP-t sem lehet számolni álláspontunk szerint, de a sok, jólétre-fejlettsége utaló indikátor használata éppen e probléma megkerülését célozza).

---

[504] Csetri–Imreh 1980, Berlász 1958.

[505] A birtokos nemesség és a papság nem került összeírásra, de a korábbi adómentes exemptusok jó része igen.

[506] Ez ugyanis heti 3–4 robotnappal számolt, ami nem csak több, mint Magyarországon, de a telekhányadokkal történő arányosítása sem történt meg (Barta 2005: 26). S bár Eddie számítása szerint a robot eltörlése nem emelte jelentősen az agrártermelékenységet 1867-1910 között (évi 2-3%), a jelentős 18. századi regionális differencia a jóval hosszabb periódus alatt már hozzájárulhatott Erdély lemaradásához (a jogi környezet eltérésein túl).

[507] Miskolczy–Varga 2013; Reesch 1846-47. Köszönet Miskolczy Ambrusnak, hogy rendelkezésre bocsátotta az adatsort.

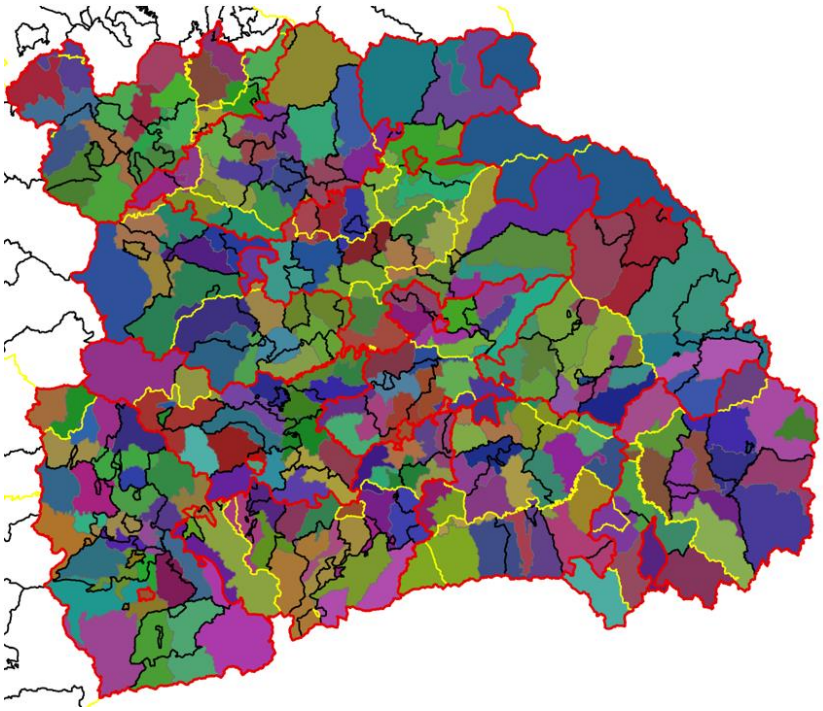
[508] Makkai–Szász 1986: 983.

[509] Az összeírás a városi lakosok jó részét is tartalmazza, de több ott mérhető jelenség a pontszerű elterjedés miatt nem térképezhető jól, és klaszteranalízisnek sem vethető alá.

[510] Makkai–Szász 1986: 984. Vö. Berlász 1958: 40, 61. A balázsfalvi uradalomban 1772-ben 1914 köböl szántót és 1007 köböl kaszálót, 412 kapás szőlőt találunk jobbágykézben, az uradalmi szántó, kaszálórét és szőlő nagysága rendre 1491/553/410 ugyanezen évben. Az ebesfalvi uradalomban 1752-ben ezek a számok: paraszti kézben 2928/1190/1178, illetve a majorság területén 1128/176/950.

Az eredeti összeírás adózási célokat szolgált, így, ellentétben a népszámlálással, demográfiai mutatókat (családméret, gyerekszám, össznépesség) sem tartalmaz. A társadalmi (jogi) rétegződés ugyan vizsgálható lenne, és a Csetri–Imreh-féle adatsorral való összevetés szempontjából lenne is értelme,[511] de a klaszteranalízis szempontjából már kevéssé: a kiadott kötet egyszerűen túl sok kategóriát tartalmaz (és ráadásul etnikai bontásban),[512] s hasonló kategorizáció 30 évvel későbbről, a népszámlálás idejéből is rendelkezésre áll.[513] Jelen vizsgálatunkban így tehát nem a taxás, szabad paraszt, jobbágy, zsellér stb. kategóriák (a felvételezés sorai) szerepelnek, hanem az adózó, adó alól felmentett, más földjén dolgozó stb. rovatok (a Gyémánt-féle kötet oszlopfejlécei).

Különleges viszont az 1750-es összeírás abból a szempontból, hogy a magyarországi összeírásokkal szemben az állatállományra vonatkozóan is tartalmaz adatot, továbbá terméseredményeket, illetve vetőmagigényt is közöl.[514] (Az állatállomány érthető is, nemcsak az 1754-ben bevezetett adórendszer miatt, de nagy szerepére utal, hogy a lakosság ellenállt a kormányzat által preferált három nyomás bevezetésének, mert az csökkentette volna – az összeírásban nem is szereplő – legelőterületek arányát.[515])

3.1. ábra. Erdély közigazgatása (1785, 1910): fekete vonal – járások 1910; színes foltok – járások 1780 k.; piros vonal – megyék 1780 k.; sárga vonal – megyék 1910 körül

[511] Ez egy későbbi tanulmány feladata.

[512] 1767-ben 25 rovat volt. Csetri–Imreh 1980: 27. Ezek aggregálása komoly módszertani kihívást jelent, akár a társadalmi, akár az etnikai kép rekonstrukciója lenne a cél. Garda Dezső (1999: 132-158) Csíkra vonatkozóan ugyan kiadta az 1721-es összeírás anyagát, mely kevesebb társadalmi kategóriát tartalmaz, de ez még így is sok (tíz felett, és Székelyföld miatt elég speciális kategóriák szerepelnek benne), nehezen párhuzamosítható bármelyik magyar összeírással.

[513] A fejlettségi vizsgálatoknál, a zselléresedés tendenciáit bemutatva ezeket használtuk is.

[514] A terméseredmény a bevezető *frontalis descriptió*kban található, a táblás kimutatásokban a vetőmagigény és egyes esetekben (pl. gyümölcs) a hozam nagysága szerepel. Így lehetséges a gazdálkodás hatékonyságának mérése vetésterület/igaerő vagy vetésterület/család, vetésterület/telek indikátorokkal.

[515] A kaszálók hozamát viszont összeírták. Dankanits takarmányhiányról panaszkodik. Dankanits 1983: 46. Az összeírás alapján a kaszálók igaerőre vagy szarvasmarhára jutó hozama is számolható, és kijelölhetők a takarmányhiányos területek.

Ennek járulékos haszna – amellett hogy képet kaphatunk az egyes térségek részben klimatikusan determinált gabonapreferenciájáról –, hogy a kukorica- és állatállomány segítségével kísérletet tehetünk a románság elterjedésének nyomon követésére is.[516] Mindebből persze az is következik, hogy az egyes gabonafélék elterjedését a klíma mellett a társadalmi sajátosságok is befolyásolták.[517] Az igaerő ismerete pedig lehetővé teszi a családi gazdaságok ellátottságának mérése mellett az igaerőre jutó gabonakihozatalt, így a művelés hatékonyságára kapunk proxy indikátort, míg a kaszálórétek kihozatalának és az igaerőnek, valamint a tehenek és borjak számának az összevetésével a takarmányellátottság regionális mintázata is kirajzolható. A jelen vizsgálatban felhasznált változók közé tartozik az adózó népesség száma,[518] a telkek száma, a házak száma, az adófizetőre eső telekméretek,[519] a puszta telkek aránya[520] mellett a mezőgazdasági termelés jellemzői (a gabona vetésterülete/vetőmagigénye,[521] az igavonók és más haszonállatok száma), továbbá a mások földjén dolgozók,[522] illetve az adó alól felmentett népesség[523] száma is. Emellett a települések közbevételei és köztartozásai, az adóterhek és adóhátralék értéke is vizsgálhatók.[524] Ugyanígy az iparosok és

[516] Erdély története II. 983.

[517] Nyilvánvaló, hogy a románság elterjedése nagyobb, mint a kukoricáé, hiszen utóbbi napfénykedvelő lévén az árnyékos és sziklás hegyoldalakon nem nőtt meg. Viszont ott, ahol több növény is kitölthetett egy *niche*-t, a kukorica jelenléte etnikai szempontból indikatív lehet.

[518] Az 1848-ig érvényes adórendszert Erdélyben éppen az 1750-es összeírás után, annak hatására, 1754–1769 között dolgozták ki, mely földadót és minőség szerint differenciált állatadót *(facultas)* és státus szerint differenciált fejadót tartalmazott (2–3–4 Ft rendre, zsellérek, a jobbágyok és szabad parasztok esetében) Csetri–Imreh 1980: 18.

[519] A telek relatív méretkategória Erdélyben ekkor már. A fejlettségi vizsgálatainkból ki is hagytuk, mint indikátort. A klaszteranalízis esetében azért maradt benn, mert annak lényege épp a sokszínűség kimutatása. Trócsányi szerint: egy faluban egy „egész telkes" jobbágynak kétszer annyi földje lehetett, mint egy másik faluban egy „egész telkesnek", a „féltelkesnek" feleakkora, mint a „negyedtelkesnek" stb. Trócsányi 1957: 284. Berlász 1958: 11.
Berlász kiszámolta az egyes uradalmak telki állományának méretét is. A gyalui uradalomban 1737-ben egy gazdára 4 kataszteri hold, 1767-ben 3 hold szántó jutott, Balázsfalván 1726-ban 7 kat. hold, 1772-ben 8,5 hold szántó jutott, a többi uradalomban pedig ennél kevesebb, akár a fele. A 18. század második felében a „Bizonyos Punctumokhoz" kapcsolódó egységesítő reformelképzelések a telekméretet mindössze 6-8 kataszteri hold szántóban határozták meg. A gyalui uradalom telkes jobbágyai tehát ekkor átlag féltelkesek voltak, a balázsfalviak egész telkesek. Berlász 1958: 41. Ezért sem szabad az erdélyi adatokat keverni az 1786-os összeírásáéval, hiszen Magyarországon egy telek szántóállománya ekkor lényegesen nagyobb volt, bár itt is szórt.

[520] Berlász 15–35%-ra tette a szökött jobbágyok arányát uradalmankénti összesítésében (1958: 21), de a fenti fogalomba nem csak ez tartozott bele. Trócsányi is beszámol a jelenségről 1750 kapcsán (1957: 285). A puszta telkek aránya különösen a Székelyföldön volt magas a művelt telkekhez képest (50% felett, azaz a telkek harmada).

[521] Trócsányi felhívja a figyelmet (1957: 276), hogy a végrehajtók egyes terményeknél a terméseredményt vélték összeírandónak, nem pedig, mint a *conscriptio* tervezete szánta, a vetőmagmennyiséget (ezért ezeket külön is ábrázoltuk). Valójában tehát nem mindig terméshozamot mért a táblázatos rész, a vetőmagmennyiség pedig nem egyenesen arányos a hozammal, hiszen a föld minősége is befolyásolja. A búza hozama Erdélyben 1800 körül sem volt több 1:4-nél, 1720 körül pedig 1:3-nál nem lehetett magasabb. Ez látszik térképeinken is az őszi és tavaszi búza esetében (köbölben mérve a gabonát). Ez megmagyarázza az állattartás nagyobb részesedését. Dankanits 1987: 49. A vetésterület a hozamnak csak proxyja, de nem azonos azzal.

[522] 1767-re a Csetri–Imreh-szerzőpáros 50 ezer zsellért ad meg, ami az adózók 20%-a, ehhez jönnek még az össze nem írt allodiális cselédek (Csetri–Imreh 1980: 26). A zsellér és az itt szereplő, mások földjén dolgozó kategória az összesített eredmények alapján nem ekvivalens (Bevezetés, *1.3. táblázat*).

[523] Ez egy heterogén csoport, s nem feltétlenül a szegénység indikátora. Nem adóztak a nemesek (őket nem is írták össze), kivéve a városlakók és a jobbágytelken ülők, ha 1–2 jobbágynál többjük nem volt. A szász városlakók jó része is exemptus volt, de az allodiális birtokon dolgozók sem adóztak (őket viszont nem is mindig írták össze!)

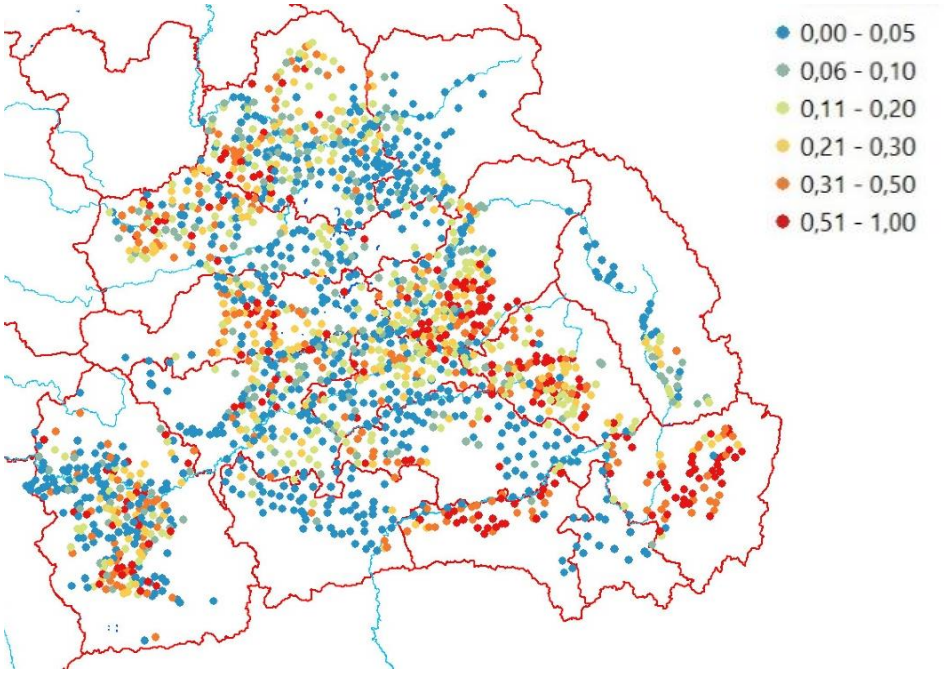
[524] Nem használtuk fel az iparra és kereskedelemre vonatkozó adatok mellett az ún. *descriptio frontalis* anyagát, mely a települések szöveges leírását tartalmazza. Ebben általában azt tüntették fel, hogy a helység sík, hegyes stb. területen fekszik-e, talaja milyen termékenységű, van-e vásárjoga, hova hordja piacra szánt áruját; hány fordulóra oszlik a határ, hány igásállattal szántható, szükség van-e a föld trágyázására. Részletesen felsorolták benne az egyes mezőgazdasági termékek hozamát, a must (és bor) árát stb. Trócsányi 1957: 288. A *descriptio frontalis* tehát nagyon hasonlított az 1728-as összeírás Perjés által rögzített anyagára.

kereskedők száma is megadható, és térképen ábrázoltuk is ennek területi differenciáltságát (ez a polgárság proxyjaként szolgálhat az 1785-ös adatokkal való összevetés során).

A komplex vizsgálatokba bevonható változók számának növelése,[525] jellegük szélesítése érdekében az 1750-es erdélyi adatokat kombináltuk az 1785-ös népszámlálás erdélyi adataival. Ez pedig hierarchikus, településméret[526] szerinti vizsgálatokat is lehetővé tesz (erre 1720-ban nem volt módunk).

3.2. Az egyedi indikátorok alapján kirajzolódó regionális mintázat

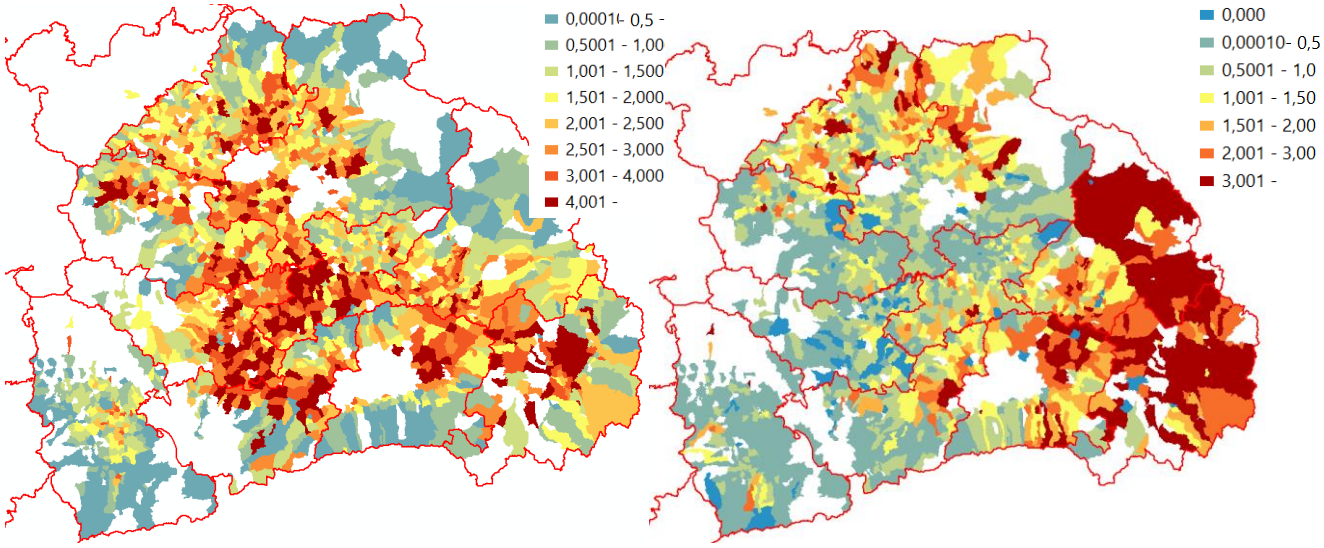
Ezek után nézzük meg az egyes indikátorok mintázatát. A *puszta telkek* aránya *(3.2. ábra)* a művelt telkekhez mérve különösen magas volt a Székelyföld nyugati és déli részén, Hunyad vármegyében és Erdély északnyugati csücskében, míg északkeleten, Beszterce-Naszód német falvaiban és a Szászföldön alacsony értékekkel találkozhatunk. Ennek ellenére pl. Marosszék délnyugati, magyarlakta részein (Nyárádmente), ahol magas volt a puszta telkek aránya, még így is nagy volt a gabona vetésterülete és hozama (az egy családra jutó vetőmag), ebből következően viszonylag magas volt az egy adózó családfőre jutó adó, miközben sok volt az adózás alól felmentett és a mások földjét művelő is (ami erős társadalmi differenciáltságot feltételez), mert a telekméret nem volt kiemelkedő, de a zsellérek (sőt, telkes parasztok) aránya mégsem volt magas 1720-ban (sok volt a szabados az összeírtak között). Ehhez hasonló megállapítások tehetők a *3.2–3.11. ábrák* alapján is.

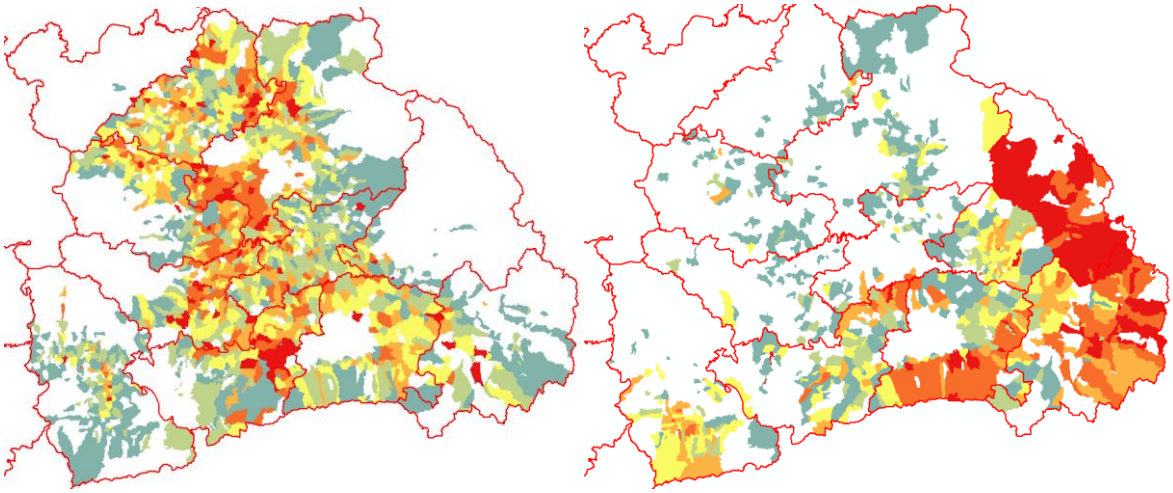
3.2. ábra. A puszta telkek aránya a művelt telkekhez mérve 1750 körül
(1910-es megyehatárok)

[525] Az 1750-es összeírás során alkalmazott relatív kategorizációnál (pl. igaerő minősége, iparosok kategóriája, telekméret) problémás, hogy nemcsak más csoportokkal nem vethetők össze (1. osztályú iparos a paraszttal), de akár a szomszédos vármegye azonos kategóriájával sem, a felvételezők szubjektivitása miatt. Emiatt több ilyen indikátort ki kellett hagyni.

[526] Választhattuk volna a települési jogállást is, mint 1785-ben Magyarországon (*4. fejezet*), de Erdélyben némely kategória kevés esetszámot tömörít, így rontja a statisztikai elemzés megbízhatóságát. A településnagyság szerinti csoportosítás visszatérő elem lesz, hiszen a 2. kötetben az 1880-as és 1910-es évmetszet is ily módon kerül kiértékelésre (pedig jogi státus szerinti elemzésre is lenne mód), ráadásul az 1786-os elemzés ékesen bizonyítja, hogy a jogállás és településméret között erős az összefüggés.

Őszi búza vetőmagigény[527] egy adózó családra (cb) / Tavaszi búza vetőmag egy adózó családra (cb)

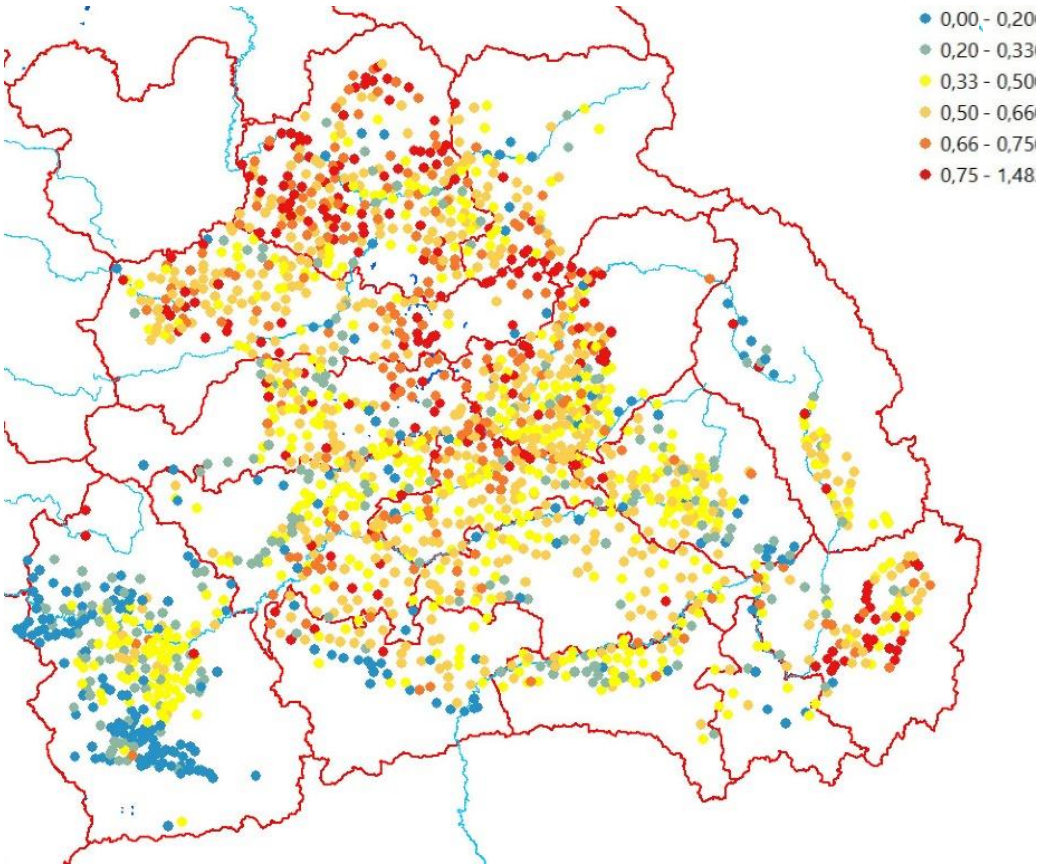

Kukorica vetőmagigény egy adózó családra / Köles és rozs vetőmag egy adózó családra

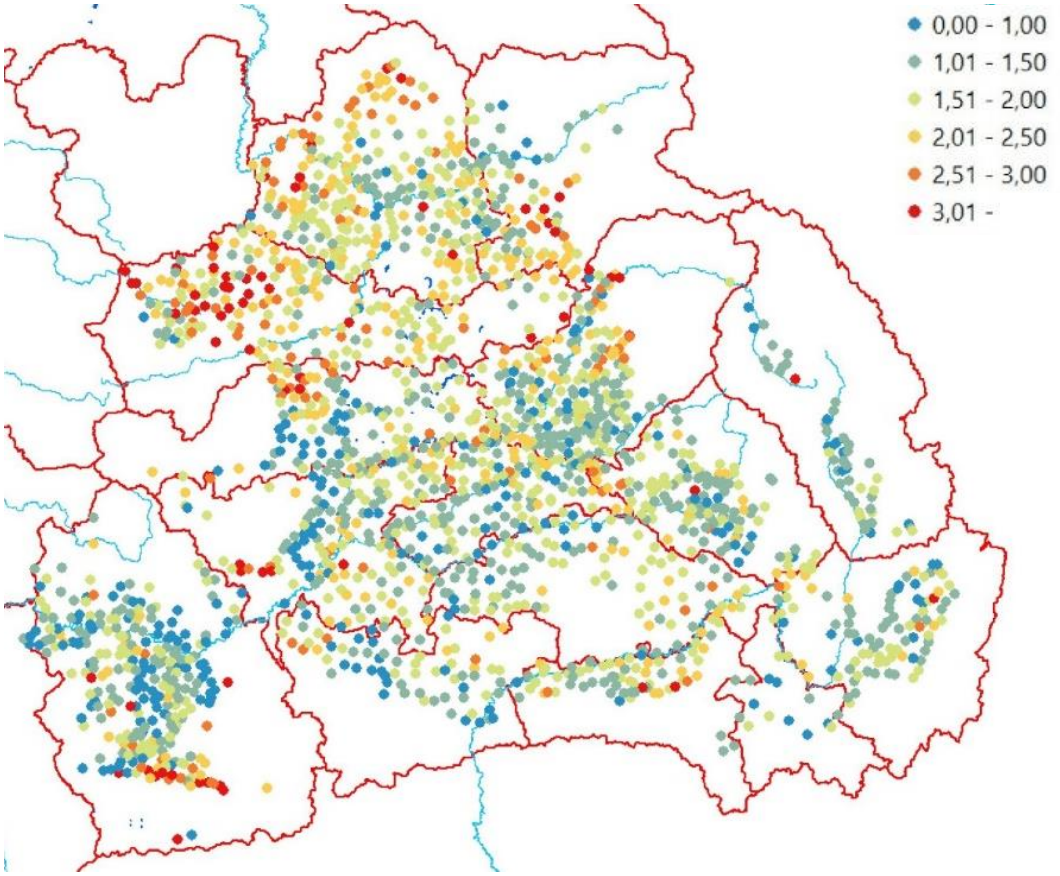
3.3. a)–d) ábra. A gabonafélék (őszi, tavaszi búza, kukorica, köles és rozs) vetőmagigénye egy adófizető családra (a melegebb színek nagyobb hozamot és települési vetésterületet indikálnak)

Az őszi búza egy adózóra jutó vetőmagmennyisége magas volt a Szászföldön, a Mezőség területén és a szász–székely kontaktzónában. Marosszék északnyugati részét kivéve a rozs és tavaszi búza vetésterülete/vetőmagmennyisége magas volt a székely székek területén. A Mezőség nyugati felén, Hunyad északi részén, Kolozsvár környékén és Szatmár-Szolnok peremén a kukorica dominált, Hunyadban, Szeben déli részén és az Erdélyi-szigethegység peremén látványosan romló mintázattal találkozunk.

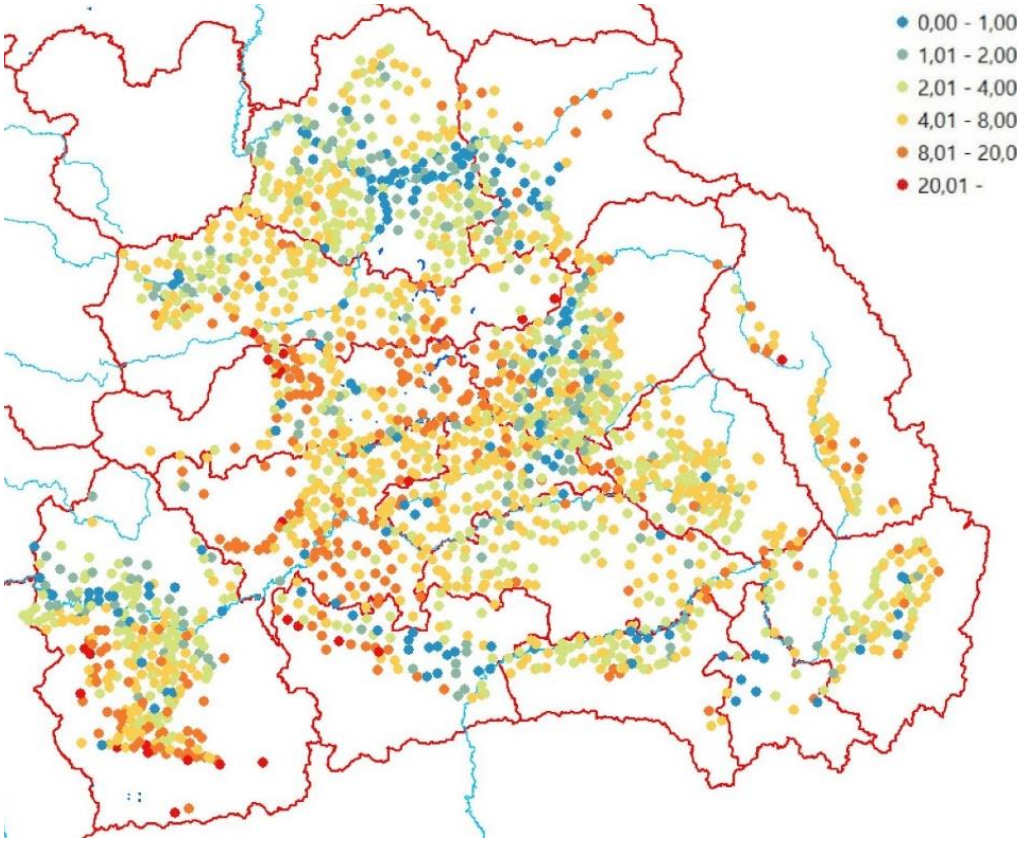
[527] Bár hivatalosan a vetőmag mennyiségét adták meg cubulusban (köbölben), több gabona esetében valójában a vetett gabonához mért hozamot mették fel. Tehát az itt szereplő cubulus/adózó értékek Imreh számításait kontrollként alapul véve alapján akár maghozamot is reprezentálhatnak.

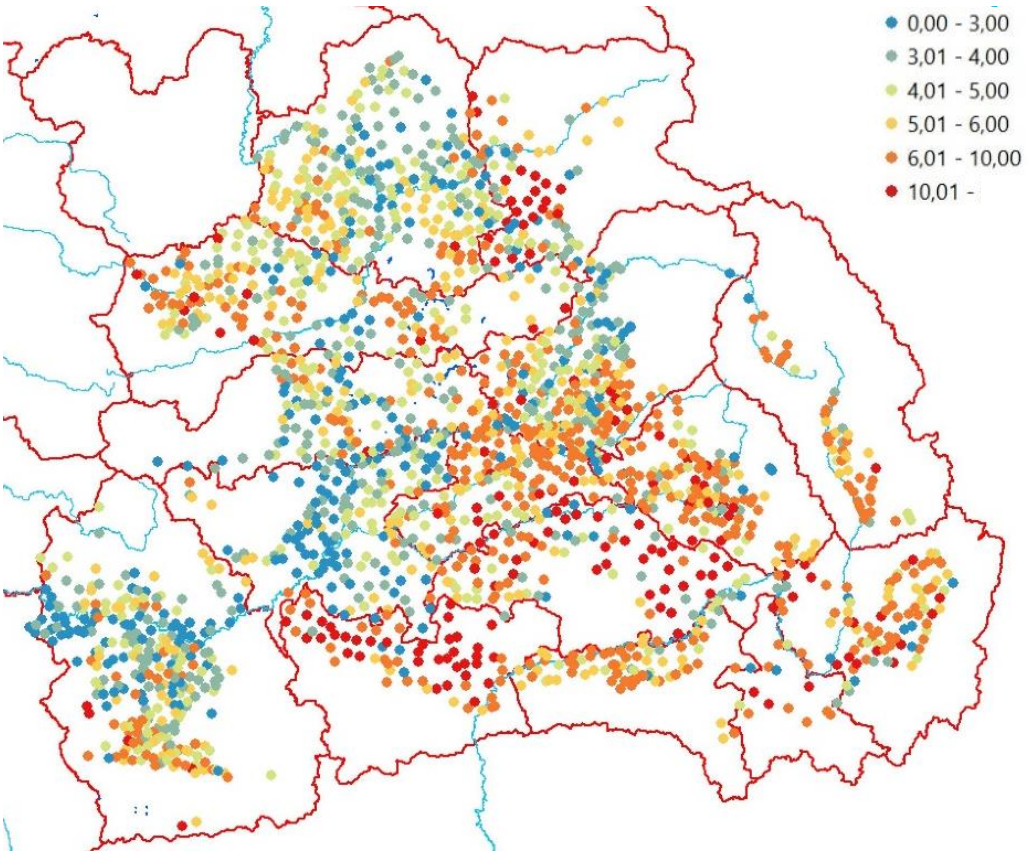
3.4. ábra. Telekméret egy adófizető családra Erdélyben 1750-ben (1 = egész telek)

3.5. ábra. Tehenek, lovak és borjak száma egy adófizető családra

3.6. ábra. Juhok és kecskék száma egy adófizető családra

3.7. ábra. Az adó értéke egy adófizető családra vetítve, 1750 (Ft)

Az *egy adózó családra jutó teleknagyság (3.4. ábra)* a fogalom minden bizonytalansága, lokális varianciája ellenére Erdélyben egyértelműen észak–déli megosztottságot mutat. Délen Szászföld és Háromszék területén magasabb volt az egy családra jutó telekméret, mint Hunyadban vagy Fogarasföldön, ahol tehát a rossz terméseredmények mellett kumulálódó hátránnyal kellett szembenéznie a lakosságnak. Azonban az is megemlítendő, hogy az erdélyi telekméretek általában kisebbek voltak a magyarországiaknál, bár Kolozsban, a Székelyföldön és a Szászföldön az egy összeírtra jutó szántóföldnagyság 1720-ban még kedvezőbb volt *(2. fejezet)*. Ráadásul a talaj is rosszabb volt, és a rétek százalékos aránya is arra utal 1720 körül, hogy az állattartás legalább annyira fontos volt a térségben, mint a szántóföldi művelés. Éppen az említett Fogaras, Hunyad és Bihar térségében volt kiemelkedő a rétek aránya a szántókhoz viszonyítva, míg a Székelyföld déli részén, a Szászföldön és Kolozsban az említett nagy szántóméretek mellett a rétek szántókhoz mért gyakorisága átlag alatti volt 1720-ban.

A kis telekméretet és rossz gabonatermést alig kompenzálta a *tehenek, lovak és borjak* egy családra jutó száma *(3.5. ábra),* mely Dél-Erdély területén csak a hegyek tövében volt magas, északon viszont nagyobb, foltszerű kiterjedéssel bírt. A Székelyföldön alacsony volt az érték, miként a Szászföldön is. A *juhok és kecskék* egy családra jutó száma *(3.6. ábra)* viszont éppen fordított képet mutatott: délen és Közép-Erdélyben igen magas, északon viszont átlag alatti az érték. Hunyad magashegyi északi részén és Maros vármegyében szintén kevés volt a juh. Közép-Erdély mai, csuszamlásos képe a túltartott juhállomány következménye, mint ezt a kartogram is megerősíti. Az erdőirtás már ekkor elkezdődött, de korántsem érte el tetőpontját.[528] (Az indikátor egyben a románság jelenlétének becslésére is használható a kukoricával összevetve.)

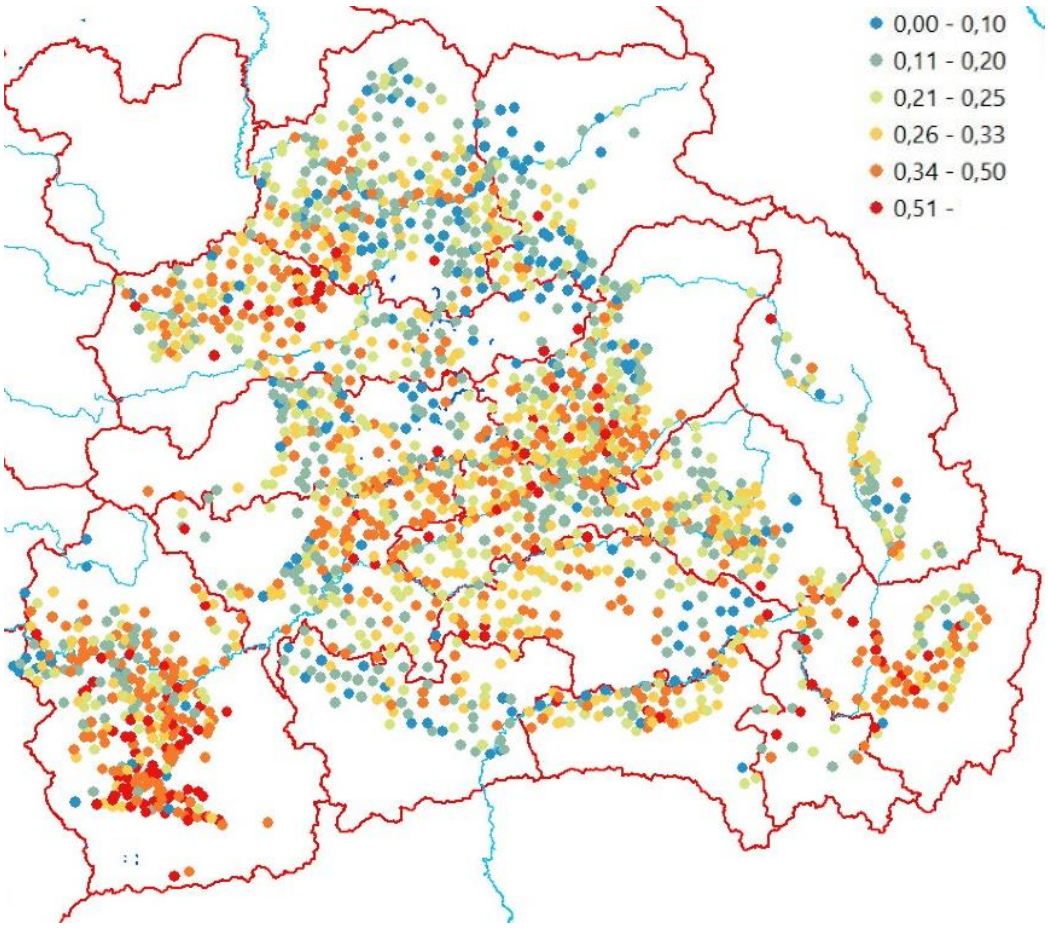
Az *egy adófizető családra jutó adó* értéke *(3.7. ábra)* kiugró volt a Szászföld megyéiben, de magas volt a Székelyföldön és Hunyad déli részén, valamint Beszterce német vidékein és Kolozs nyugati részén is. A korábbi kartogramokon tapasztalható észak–-déli kétosztatúság nem olyan markáns. Ugyanígy nem a kétosztatúság a jellemző az adózás alól felmentettek arányának mintázatában. Erdély északi részén ez alacsony volt, a Szászföld keleti és nyugati csücskében ugyancsak, a székelyek között szintén, míg Hunyadban, a Maros–Küküllő mentén, Háromszékben és Fogarasban magas értékekkel találkozunk.

Az *adózás alól felmentett* családok *(3.8. ábra)* aránya az adókötelesekhez mérve részben az adott évben szegénynek tekinthető személyeket reprezentálta, másfelől pedig az exemptusokat, akiket a birtokos nemesek és papok kivételével szintén összeírtak. Számuk ingadozott (az összeírás három egymást követő évre adja meg őket). Magyarországon az állami adófizetés alól a házatlan (föld nélküli) zsellérek kategóriába tartozó személyek az 1786-os kancelláriai összeírás tanúsága szerint mentesül(het)tek, Berlász szerint a zsellérek Erdélyben szintén.[529] Az adó alól felmentett és zsellér kategória nem párhuzamosítható. Hunyadban, északnyugaton, a Maros és a Küküllők közötti dombvidéken számuk az adófizetők felét is elérhette, míg északon, továbbá a Szászföld nyugati és keleti végein, illetve a Székelyföldön (Háromszék kivételével, ahol két adófizetőre egy adómentes jutott) az arány 1:4 körül volt.

A *mások földjén dolgozók aránya,* melyet Magyarországon a házas és házatlan zsellér kategóriával közelíthetünk *(3.9. ábra)*, magas volt a Székelyföld nyugati felén és Hunyadban, lokális sűrűsödések

[528] Kós Károly szerint a Mezőségben nem települtek meg a zsidók, mivel erdők már nem voltak, nem tudtak pálinkát főzni.
[529] Elvben személyük és 16–60 év közötti családtagjaik után viszont kellett adót fizetniük.

jellemezték a Szászföldet és Aranyosszéket, a többi helyen, elsősorban az északi régiókban, a paraszti társadalom viszonylag kevéssé volt differenciált. Székelyföld (főként Marosszék és Udvarhelyszék) területe különösen érdekes, mert itt a puszta telkek magas aránya párosult a mások földjén dolgozók (szintén hátrányos helyzetet vindikáló) magas arányával.

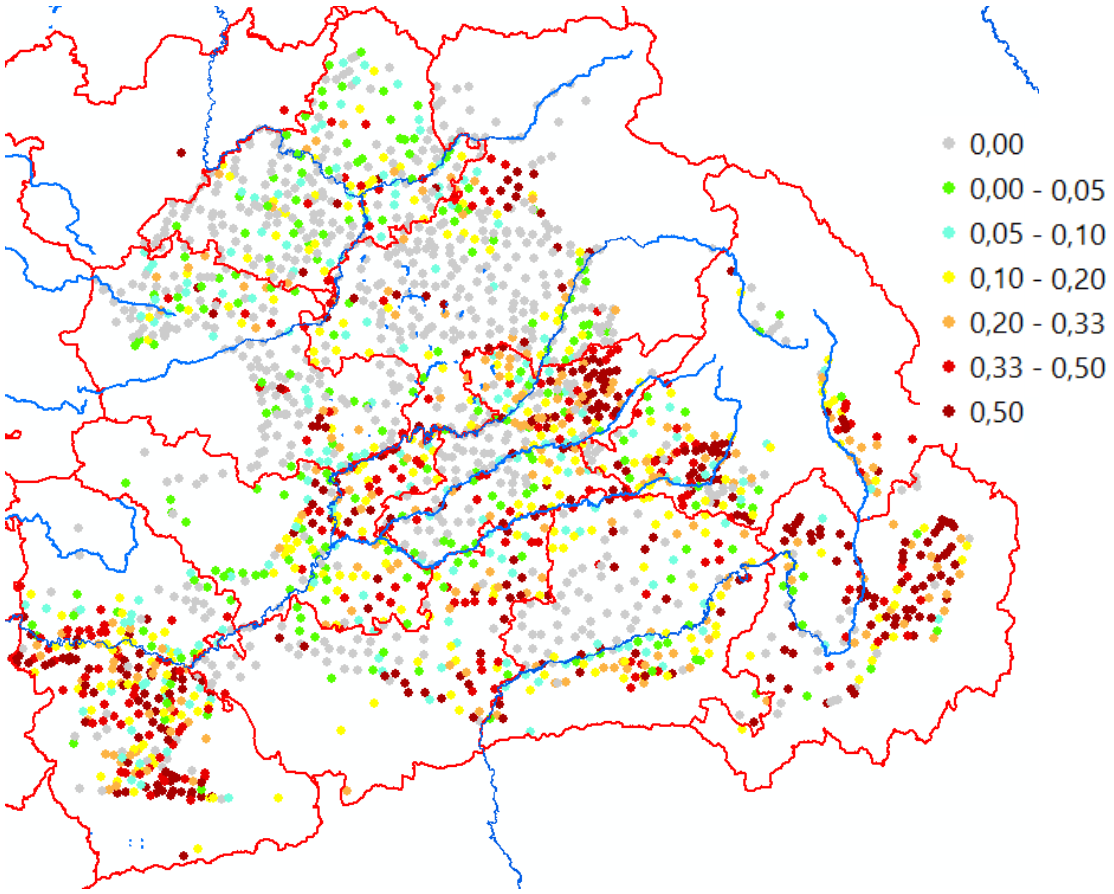

3.8. ábra. Az adózás alól felmentettek aránya (1=100%) egy adófizető családra vetítve

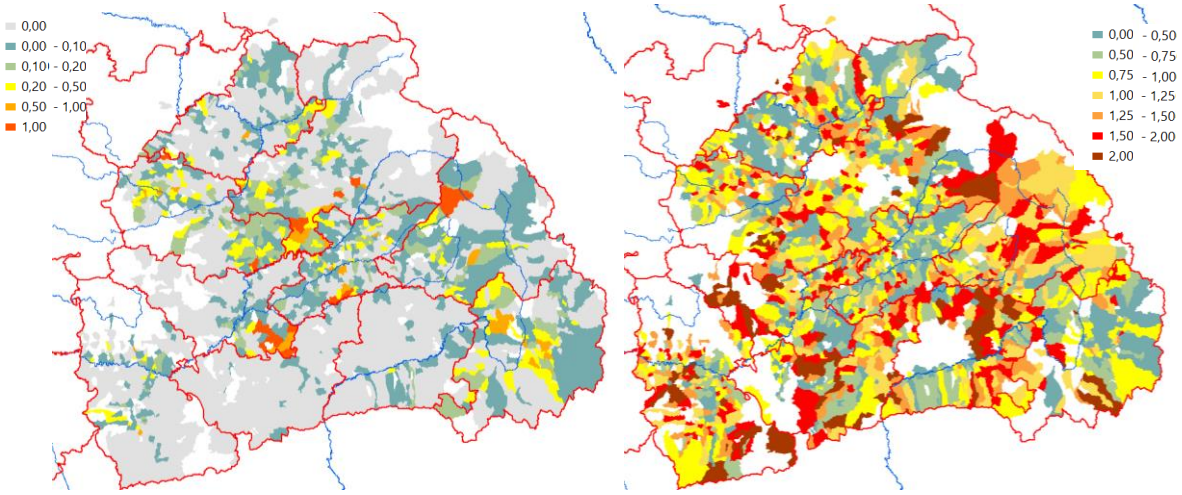
A gazdasági erőre utal az – összeírók által három minőségi kategóriába sorolt – *igavonó állatok* arányának differenciáltsága. E tekintetben az első osztályú igavonók elterjedése alapján kapott kép *(3.10. ábra)* nem tér el lényegesen a kifinomultabb, mindhárom kategóriát súlyozottan figyelembe vevő osztályozástól *(3.14. ábra)*, de ez utóbbi inkább lehet a későbbi tényleges számítások matematikai alapja (pl. igaerőre jutó gabonahozam/vetőmag), míg az első a vizuális összevetések szempontjából nyújt jó tájékozódási lehetőséget. Az *igaerő minőségi megoszlását* tekintve a Szászföld északi, dombos része (vö. az Olt mente, illetve a nyugati, szebeni területek), Háromszék (vö. Marosszék) vagy Erdély északi része (vö. a Szamos mente vagy a Maros középső folyása) és Észak-Hunyad egyértelműen rosszabb helyzetben volt, hiszen arányában nagyobb volt a harmadosztályú igavonók jelenléte. Igaz, ezt több helyen az igavonó állatok nagyobb száma kompenzálta (Udvarhely), ezért is célszerű a számításoknál az egy adózóra jutó, de minőséggel súlyozott értéket használni.

Végül pedig *a parasztok 1785-ben és a jobbágyok 1720-ban mért arányának* különbsége *(3.11. ábra)* mint dinamikus indikátor azt mutatta meg, hogy a parasztságon belül milyen társadalmi folyamatok domináltak. Fehérben, Aranyosszékben és Hunyadban előrehaladott volt a zselléresedés, Fogaras déli részén szintén, míg Udvarhelyen a folyamat 1750-re már lezárult – bár sokan művelték más földjét, de a zsellérek aránya nem nőtt tovább. Erdély legészakibb szegletében, Besztercében és

szomszédságában viszont komoly zselléresedéssel kellett számolni. Mivel a két fogalom (paraszt és telkes jobbágy) tartalma 60 év távlatában nem azonos,[530] így abszolút mérőszámnak nem tekinthető de regionális differenciákra így is jól utal (a telkes jobbágyok arányának változásából rekonstruált zselléresedés pedig, lévén a zsellér jogi kategória, nem feltétlenül jelent általános elszegényedést).

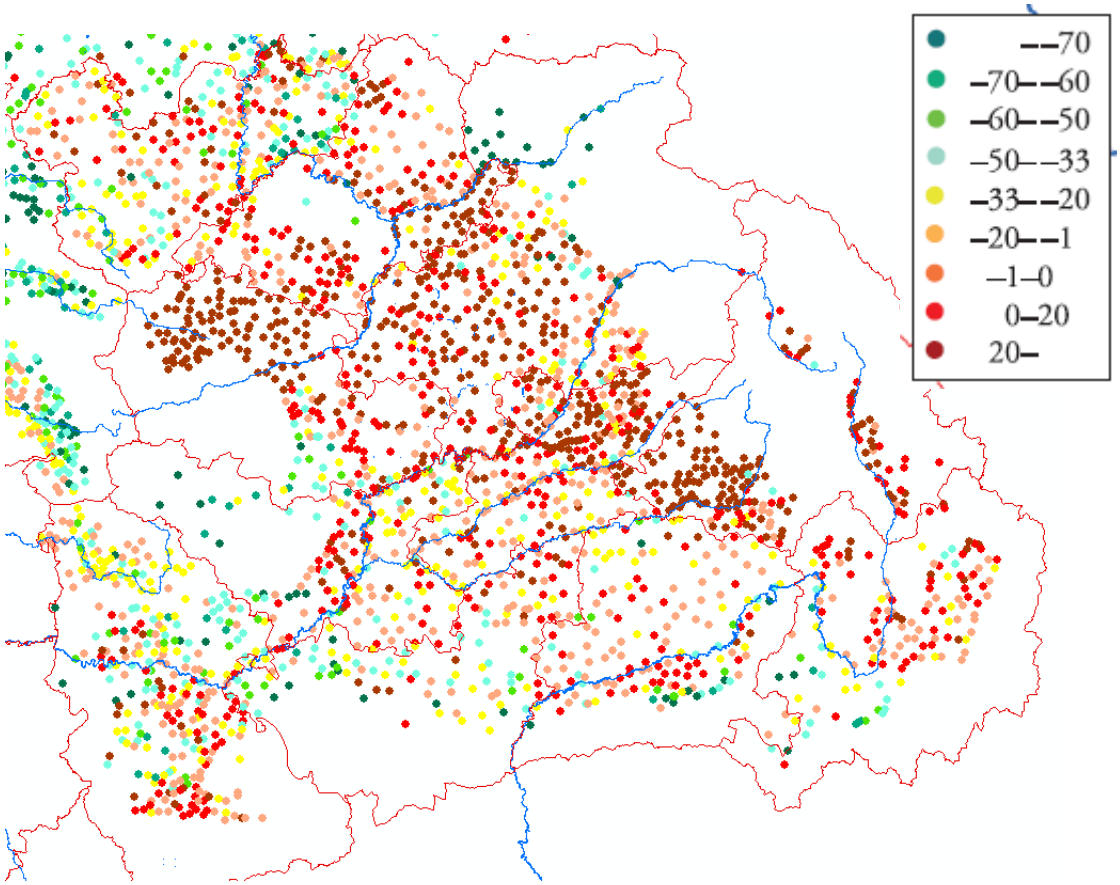

3.9. ábra. Mások földjén dolgozók aránya az adófizető családokhoz mérve (1=100%)

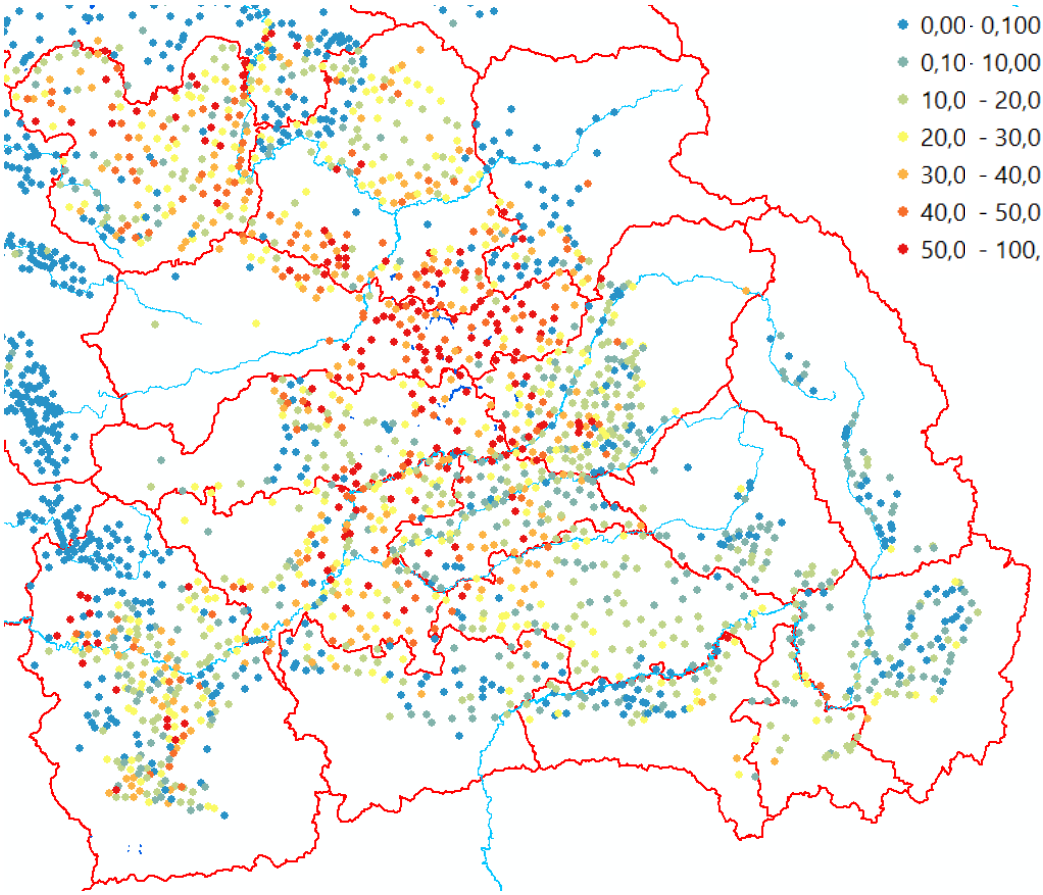

3.10. ábra. Az első és harmadosztályú osztályú igavonó állatok egy családra jutó száma, 1750

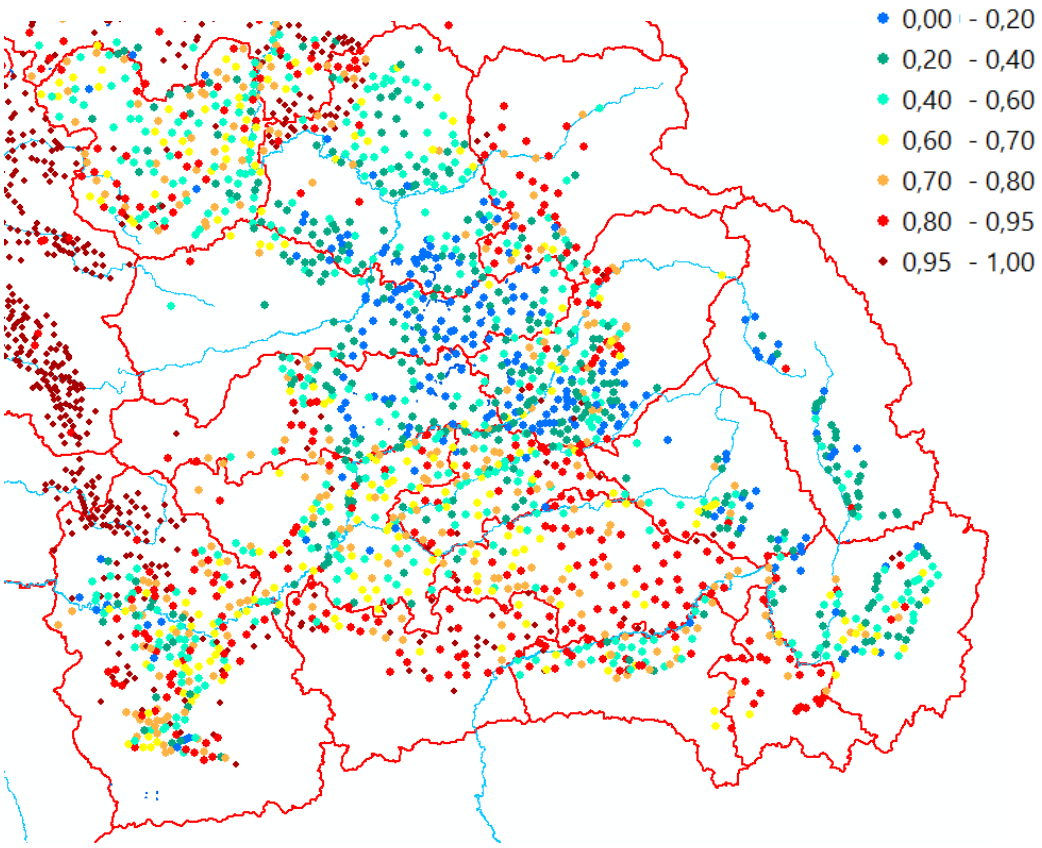
[530] A népszámlálásban alkalmazott zsellér kategória hibriditására lásd még a következő fejezetet.

3.11. ábra. Telkes jobbágyok arányának különbsége, 1785 (%)–1720 (%) – a zselléresedés folyamata

3.12. ábra. A zsellérek aránya 1720-ban (%)

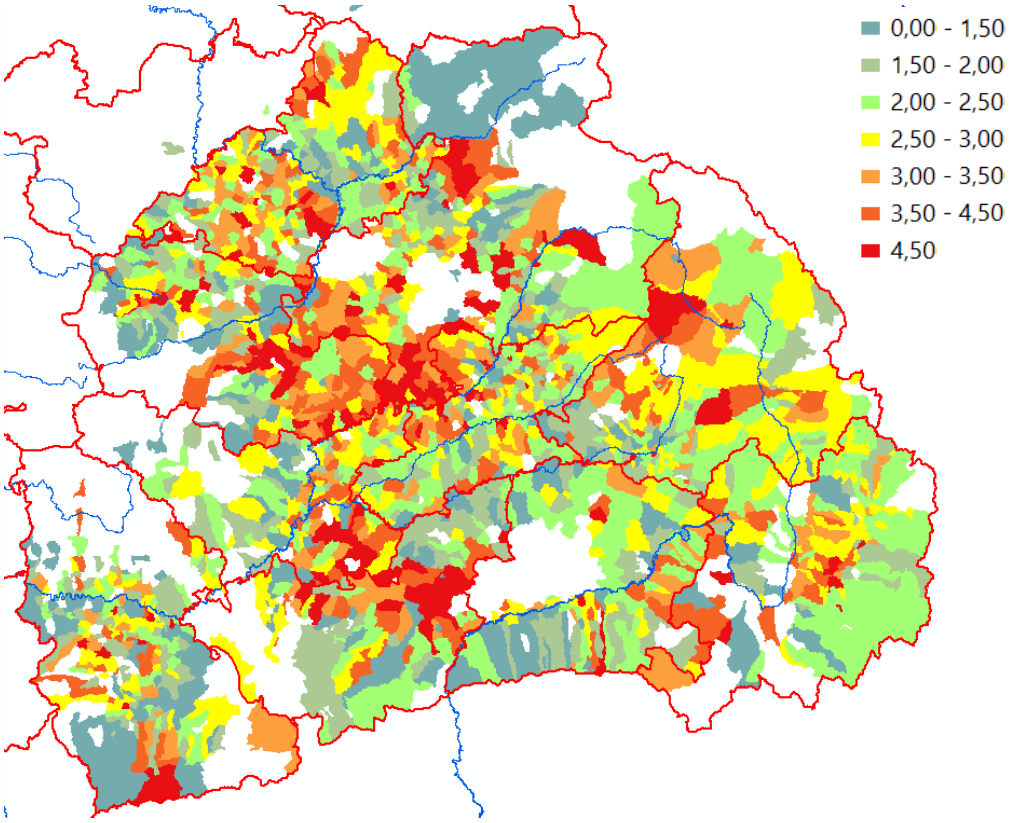
3.13. ábra. A telkes jobbágyok aránya Erdélyben 1720-ban az összes összeírtból (1=100%)

1720-ban *(3.12. ábra) a zsellérek aránya* különösen magas volt Szilágy vármegye, a Kalotaszeg és a Mezőség területén a Küküllők vonaláig az Erdélyi-medencében, míg a Szászföldön, a Székelyföldön és Hunyad vármegyében ehhez képest jóval kisebb volt a kiindulási érték. Ez rávilágít arra is, hogy a sokszor idézett elvándorlási hajlam[531] mögött jelentős részben a mezőségi magyarok el/kivándorlása is állhatott, a bihari, aradi román beszivárgás mellett. Hogy ennek oka a telekaprózódás vagy az allodiális birtokok nagyobb elterjedése a térségben, az a puszta számadatok alapján nem állapítható meg. A telkes jobbágyok arányának képe is megerősíti azt a feltételezést, hogy a brassói, besztercei és királyföldi szászok esetében volt a legmagasabb *a telkes jobbágyok aránya*, e tényező alapján tehát területileg jól elkülöníthetők az agrárszféra többi termelőjétől *(3.13. ábra)*. Hogy gazdasági szempontból ez mit jelentett, és mennyire markánsan különülnek el a szászok más vagy több mutató figyelembevétele esetén, az külön vizsgálandó.

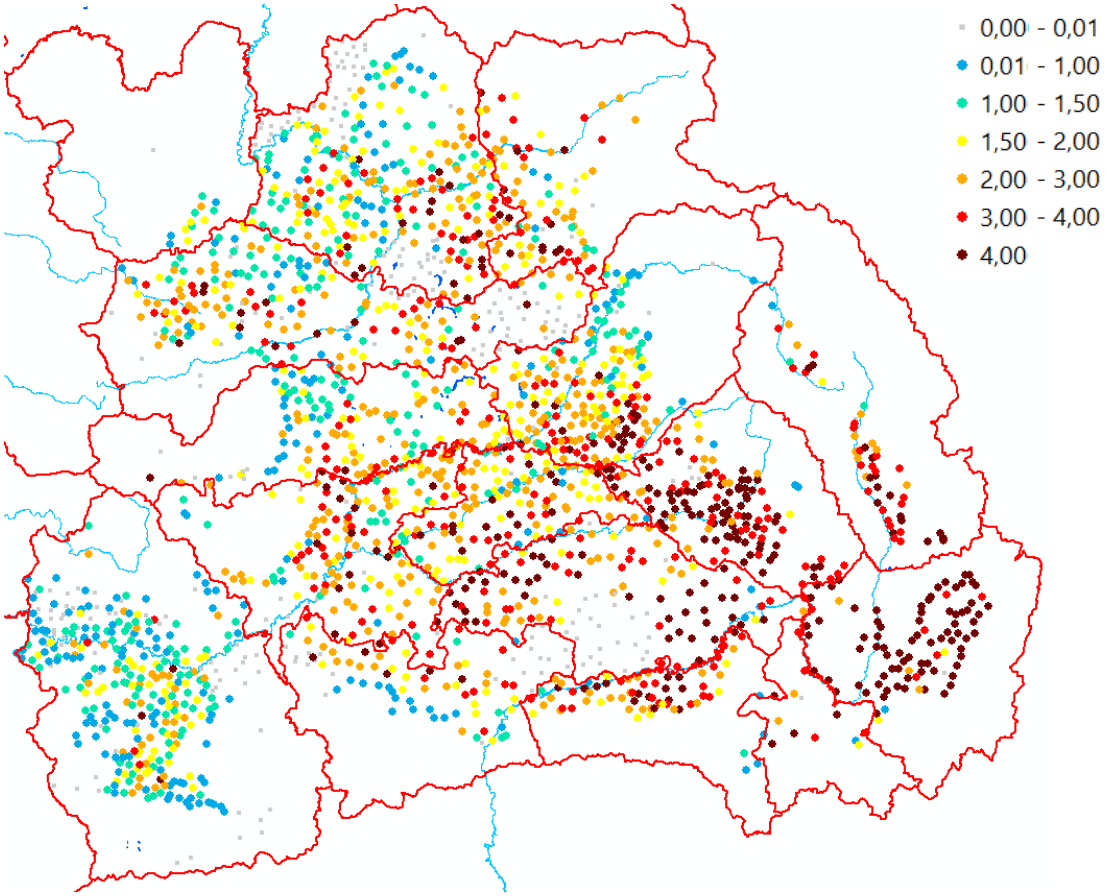
Mielőtt rátérnénk a fejlettségi vizsgálatokra, érdemes néhány további, a fejlettségi vizsgálatokban és a klaszteranalízis során ugyan nem szereplő, de az összevetéseknél vagy egyéb szempontból tanulságos (pl. időbeli változások nyomon követésére alkalmas, területhasználat-gazdálkodás jellegére utaló) indikátort is elemezni.

A *korrigált igaerőre jutó vetésterület (vetőmag) (3.15. ábra)* már komolyabb kompozit index. Ennek értéke magas volt Dél-Erdély, a Székelyföld és a Szászföld területén. Az itt kirajzolódó kép a későbbi fejlettségi összképnek nem felel meg teljesen. Ez nem meglepő, hiszen a gazdálkodás hatékonysága (ezt reprezentálja proxy változónk) mellett számított az eltartottak száma is, nem beszélve a puszta telkek arányáról, zsellérekről stb.

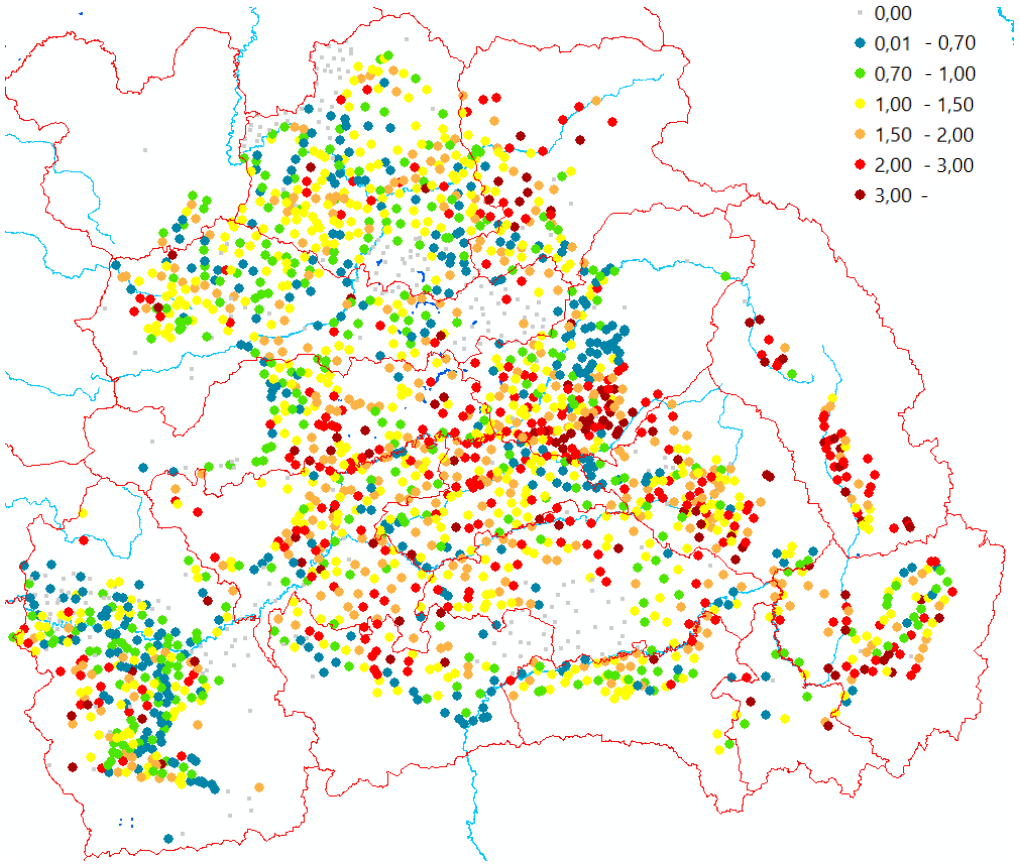
[531] Például a székiek esetét hozza fel az *Erdély története* II. kötete.

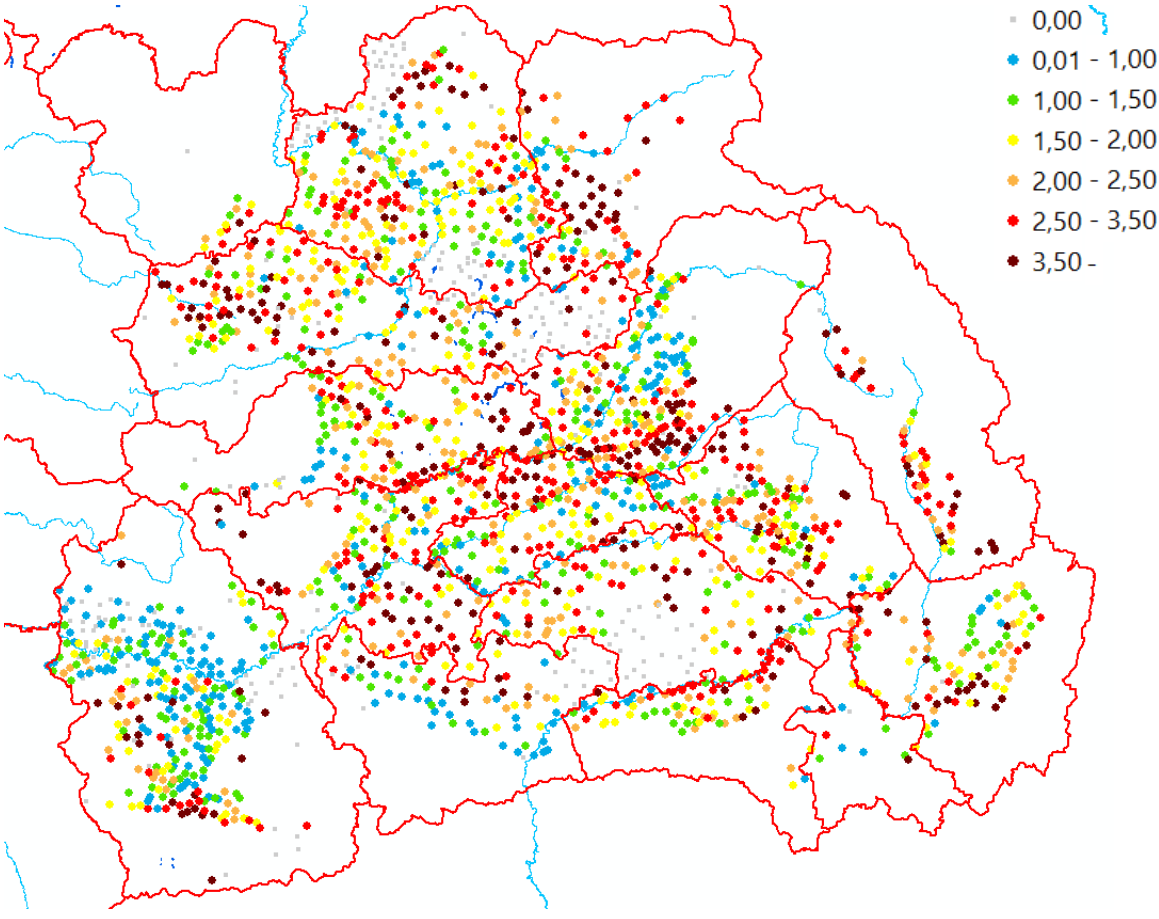
3.14. ábra. Az igavonók minőséggel súlyozott, egy adózó családra jutó száma (első osztályú állat háromszoros, másodosztályú kétszeres súllyal szerepel)

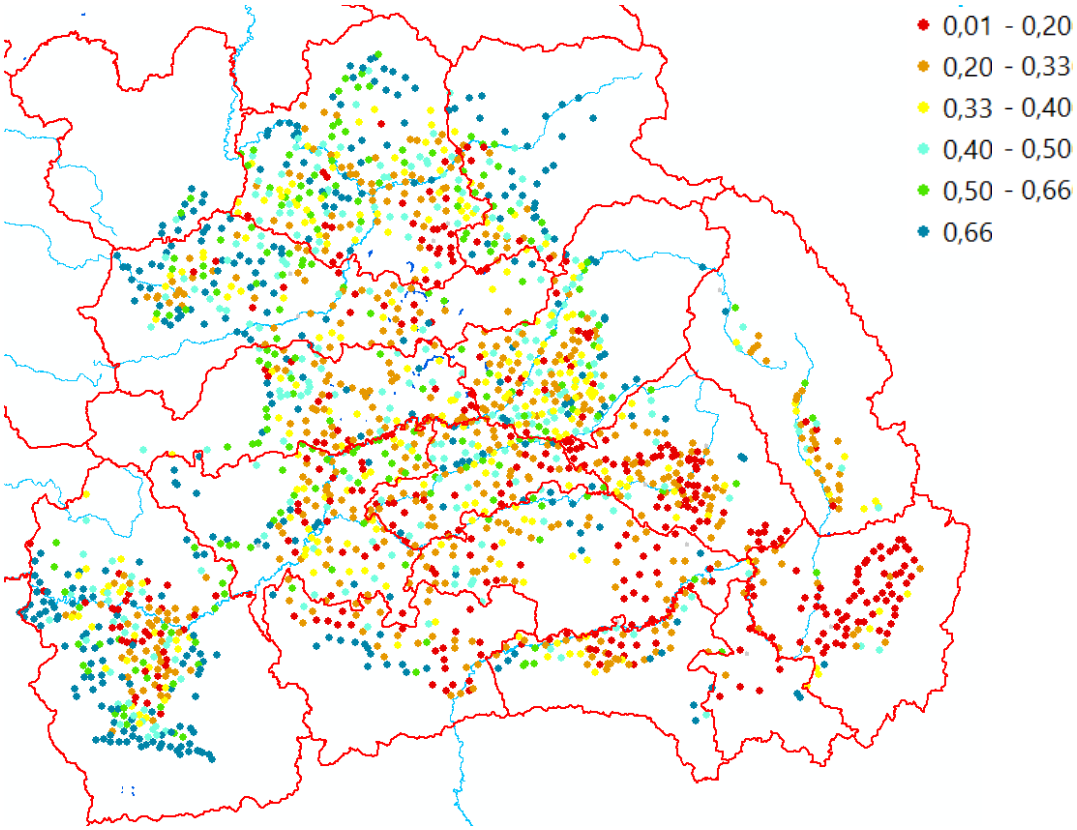
3.15. ábra. Az igaerőegységre jutó gabonatermelés differenciái 1750-ben Erdélyben

3.16. ábra. A tehenekre + borjakra jutó takarmányhozam (cf) regionális differenciái 1750-ben

3.17. ábra. A kaszálók kihozatalának területi differenciái egy adózó családra vetítve, 1750

3.18. ábra. A kaszálórétek relatív kihozatala a gabonaterméshez képest Erdélyben 1750-ben

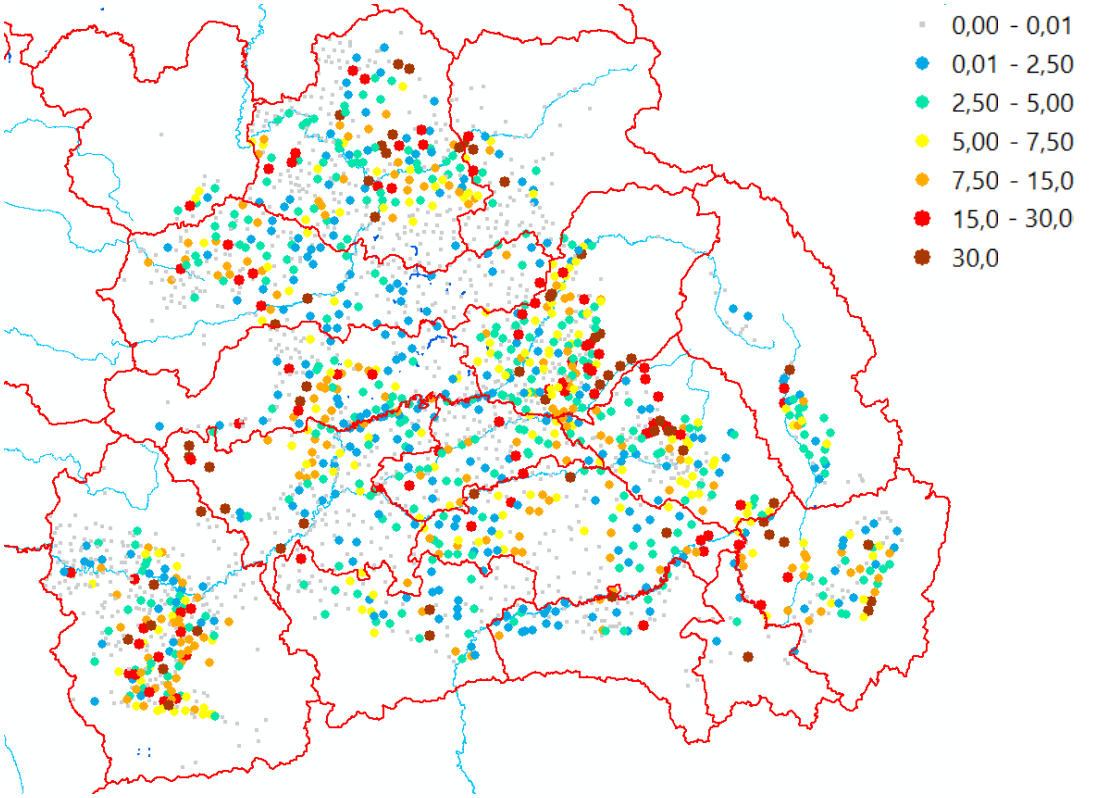
Az igaerő minőségét nyilvánvalóan befolyásolta a rendelkezésre álló takarmány is, hiszen ennek híján kisebb, gyengébb, kevesebb vagy éppen más jellegű állatot kellett az iga elé fogni. Az *egységnyi igaerőre jutó takarmány* (kaszálókról) két helyen mutatott minimumot – egyrészt Hunyadban (feltehetően itt nem volt nagy az egy adózó családra igaerő, amit a *3.10. ábra* is alátámaszt, de egyébként az egy adózó családra jutó szántó kicsinysége sem indokolná az igásállatok túltartását, ráadásul elég hegyi legelő is volt).[532] Ugyanez figyelhető meg Erdély közepén, Marosvásárhely és Kolozsvár között, de itt nagy igaerő mellett. Azaz itt területhasználati probléma merül fel, főleg a nyugati részeken, ahol nemcsak az igásállatok száma volt magas egy családra vetítve, de a (mélyen harapó) juhállomány is, ami területhasználati problémák éleződéséhez vezetett. Maros vármegyében kevés volt a juhok egy adózó családra jutó száma *(3.6. ábra)*, igaz, az egy családra jutó igaerő is.

A *tehenekre és borjakra jutó takarmányhozam (3.16. ábra)* a fenti probléma másik aspektusú megközelítése, hiszen nemcsak az igásállatokat, de a hús- (és ekkor ritkább) tejelő marhákat is etetni kellett (ridegtartás esetén is, legalább télen).[533] A mutató regionális mintázata erősen mozaikos volt. Nagy hozamú települések sűrűsödtek a Maros mentén, az Olt háromszéki szakaszán, Udvarhelyen és a Szászföld jelentős részén, míg Hunyad esetében – bár erősen kevert jellegű –az alacsony hozamok dominálnak, és Észak-Erdélyben is csak átlagos ez az érték. A Déli-Kárpátok hegységperemein szintén alacsony volt a takarmányhozam, itt a juhtartás és az összeírásban nem szereplő legelők kiterjedtsége dominált.

[532] Vagy éppen fordítva: a kevés igásállat miatt nem lehet több szántót feltörni.
[533] Érdemes lenne a két tényező kombinációjával kísérletezni, csak sajnos nem tudni, hogy egy első osztályú igásállat 1:1 arányban viszonyul-e egy tehénhez.

A fentiek után érdemes a *földművelés és állattartás egymáshoz viszonyított jelentőségét* (relatív, dimenziótlan értékszámú termelését) bemutatni – immár más indikátorokkal való normálás nélkül. Ezt mutatja be a *3.18. ábra,* ahol jól látszik, hogy a takarmánykihozatal gyenge volt a szántóföldi termeléshez/vetőmagigényhez képest Hunyad közepén, de az Olt középső szakaszán és a Szászföld keleti felén is. Észak-Erdélyben viszont jobb a takarmánykihozatal, kivéve a nagyobb folyók völgyeit.

Az is lehetséges a *3.3.* és *3.17. ábra* alapján, hogy azonosítsuk azokat a területeket, ahol mind a gabonatermesztés, mind a takarmányalapú állattartás fajlagos kihozatala alacsony volt (sajnos a hegyi-dombsági legelők hozamáról nincs adatunk, csak feltételezni lehet, hogy ott, ahol a szántóföldi és a kaszálóréten mért kihozatal is alacsony, ott a lakosság külterjes állattartása azért még jelentős lehetett – ellenkező esetben elszegényedést kell feltételeznünk). Például a Görgényi-havasok lábánál az egy adófizető családra jutó szántóterület és a kaszálókihozatal is alacsony volt erdélyi viszonylatban, de a gabonához mérve *(3.18. ábra)* már a kaszálók adtak jobb eredményt (azaz a gabonatermelés nemcsak regionálisan, de abszolút értékben is alacsony volt). Csíkban mind a kaszálók kihozatala, mind a szántók gabonakihozatala, vetőmagigénye magas volt erdélyi viszonylatban, egymáshoz mérve viszont a kaszálók a gabonához képest jól jövedelmeztek. Háromszéken erdélyi viszonylatban jó volt a gabonatermés egy adófizetőre jutó értéke, a kaszálórétek outputja viszont nagyon vegyes képet mutatott, így aztán a kaszálók gabonaterméshez mért értéke erdélyi viszonylatban alacsony volt. Beszterce-Naszód déli részén magas volt a kaszálók kihozatala, a szántóké vegyes erdélyi viszonylatban, így a kaszálók szántókhoz mért hozama magas volt *(3.18. ábra).* És még számos példát lehetne sorolni a három kartogram összevetésével.

3.19. ábra. A nem agráriumból élő összeírtak aránya (%, adófizető családokhoz mérve) 1750-ben

Végül pedig érdemes egy pillantást vetni ebből az időpontból a nem agrárnépesség területi differenciáira is *(3.19. ábra)*. Meglepő Hunyad déli részének kiugró értéket mutató tömbje. Jól kirajzolódik a székely vásárvonal, de az Erdélyi-szigethegységet kelet felől övező karéj is. A Mezőség és a Szászföld közepe a nagyobb városokat leszámítva szinte üres.

3.3. Erdély fejlettségi mintázata 1750-ben

A fejlettségi vizsgálatokhoz végül kiválasztott bemenő változókat az *3.1. táblázat* tartalmazza. Ezek, valamint a fent elemzett indikátorok egy része nem került be a vizsgálatba – részben azért, mert nem fejlettségre utaló indikátorok voltak (mint az 1785-ös demográfiai mutatók jó része), vagy, mert komplex indikátorok voltak, és alkotóikat külön már beemeltük a vizsgálatba. Ez esetben ezen komplex indikátorok bevétele (pl. az igaerőre jutó gabona) az input változók redundáns súlyozását jelentette volna, amit el kívántunk kerülni.

3.1. táblázat. A fajlagos változók korrelációs mátrixa Erdélyben 1750-ben

Indikátor	Adózó családra jutó telekméret	Puszta telkek aránya, 1750	Adóhátralék / adózó család 1749	Közösségi bevételek / adózó család, 1750	Közösségi bevétel/adó Ft, 1749	Köztartozás /adózó család, 1750	Jobbágyok aránya, 1784	Jobbágyok aránya, 1720	Nemesek aránya, 1784	Polgárok aránya, 1784	Gabona-összvetőmag /telek
Adózó családra jutó telekméret, 1750	1	−0,093**	0,014	0,064**	0,061**	0,059*	0,188**	−0,114**	−0,075**	−0,030	−0,374**
Puszta telkek aránya, 1750	−0,093**	1	−0,050*	−0,106**	−0,082**	−0,085**	−0,003	−0,095**	0,229**	−0,061**	0,165**
Adóhátralék/ adózó család, 1749	0,014	−0,050*	1	0,273**	0,094**	0,341**	0,076**	0,144**	−0,074**	0,170**	0,045*
Közösségi bevételek / adózó család, 1750	0,064**	−0,106**	0,273**	1	**0,782****	0,418**	−0,007	0,066**	−0,072**	0,312**	0,060**
Közösségi bevétel /adó Ft, 1749	0,061**	−0,082**	0,094**	0,782**	1	0,194**	−0,037	0,002	−0,058*	0,328**	0,048*
Köztartozás/ adózó család, 1750	0,059*	−0,085**	0,341**	0,418**	0,194**	1	−0,004	0,055*	−0,058*	0,331**	0,004
Jobbágyok aránya, 1784	0,188**	−0,003	0,076**	−0,007	−0,037	−0,004	1	0,159**	−0,275**	−0,259**	−0,081**
Jobbágyok aránya, 1720	−0,114**	−0,095**	0,144**	0,066**	0,002	0,055*	0,159**	1	−0,233**	−0,091**	−0,005
Nemesek aránya, 1784	−0,075**	0,229**	−0,074**	−0,072**	−0,058*	−0,058*	−0,275**	−0,233**	1	−0,016	0,082**
Polgárok aránya, 1784	−0,030	−0,061**	0,170**	0,312**	0,328**	0,331**	−0,259**	−0,091**	−0,016	1	0,015
Gabona-összvetőmag/telek 1750	−0,*374***	0,165**	0,045*	0,060**	0,048*	0,004	−0,081**	−0,005	0,082**	0,015	1
Gabona-összvetőmag / adózó család, 1750	0,277**	0,243**	0,135**	0,169**	0,059*	0,116**	0,058*	−0,114**	0,092**	0,004	**0,436****
Igavonó (I) /telek, 1750	−0,058*	0,081**	−0,057*	0,008	0,025	−0,006	−0,013	−0,121**	0,019	−0,013	0,137**
Igavonó (I) / adózó család, 1750	0,102**	0,037	−0,050*	0,059**	0,025	0,010	0,011	−0,124**	0,003	−0,020	0,051*
Tehenek és borjak /család, 1750	0,198**	0,016	0,054*	0,090**	−0,045*	0,063**	0,174**	0,005	−0,094**	−0,065**	−0,015
Juhok és kecskék /család, 1750	−0,048*	−0,036	−0,020	−0,068**	−0,075**	−0,032	0,114**	0,095**	−0,126**	−0,089**	0,068**
Sertés/család, 1750	0,157**	0,081**	0,069**	0,089**	−0,024	−0,006	0,105**	−0,063**	0,022	−0,098**	0,046*
Malom, majorkodás, pálinka bevétele Ft / család, 1750	0,001	0,039	0,062**	0,171**	0,119**	0,118**	−0,123**	−0,052*	0,037	0,262**	−0,019
Adó (Ft) / adózó család, 1749	0,128**	0,051*	**0,428****	**0,404****	0,149**	0,242**	0,155**	0,020	0,003	0,108**	0,150**
Adó alól felmentett / adózó család, 1750	−0,263**	0,142**	−0,062**	0,045	−0,050*	0,019	−0,050*	0,034	0,043	0,025	0,080**
Mások földjén dolgozó család /adózó, 1750	−0,227**	0,215**	−0,012	0,038	−0,022	−0,011	−0,049*	−0,009	0,155**	0,020	0,211**
Adó /telek, 1750	**−0,402****	0,030	0,090**	0,066**	0,022	0,003	−0,033	0,092**	0,022	−0,005	0,590**
Zsellérek száma, 1785/1720	−0,170**	−0,059*	0,043	0,003	−0,028	0,027	**−0,504****	**0,660****	−0,057*	0,032	0,047

folytatás	Gabona összvetőmag / adózó család 1750	Igavonó (I) / telek 1750	Igavonó / adózó család, 1750	Tehenek és borjak/ család 1750	Juhok, kecskék / család ,1750	Sertés / család 1750	Malom major pálinka bevétel / család	Adó Ft / adózó család 1749	Adó alól felmentett / adózó 1750	Mások földjén dolgozó / adózó 1750	Adó / telek 1750	Telkes jobbágyok arányának változása 1785–1720
Adózó családra jutó telekméret, 1750	0,277**	−0,058*	0,102**	0,198**	−0,048*	0,157**	0,001	0,128**	−0,263**	−0,227**	−0,402**	−0,170**
Puszta telkek aránya, 1750	0,243**	0,081**	0,037	0,016	−0,036	0,081**	0,039	0,051*	0,142**	0,215**	0,030	−0,059*
Adóhátralék / adózó család, 1749	0,135**	−0,057*	−0,050*	0,054*	−0,020	0,069**	0,062**	0,428**	−0,062**	−0,012	0,090**	0,043
Közösségi bevételek / adózó család, 1750	0,169**	0,008	0,059**	0,090**	−0,068**	0,089**	0,171**	0,404**	0,045	0,038	0,066**	0,003
Közösségi bevétel / adó Ft, 1749	0,059*	0,025	0,025	−0,045*	−0,075**	−0,024	0,119**	0,149**	−0,050*	−0,022	0,022	−0,028
Köztartozás / adózó család, 1750	0,116**	−0,006	0,010	0,063**	−0,032	−0,006	0,118**	0,242**	0,019	−0,011	0,003	0,027
Jobbágyok aránya, 1784	0,058*	−0,013	0,011	0,174**	0,114**	0,105**	−0,123**	0,155**	−0,050*	−0,049*	−0,033	−0,504**
Jobbágyok aránya, 1720	−0,114**	−0,121**	−0,124**	0,005	0,095**	−0,063**	−0,052*	0,020	0,034	−0,009	0,092**	0,660**
Nemesek aránya 1784	0,092**	0,019	0,003	−0,094**	−0,126**	0,022	0,037	0,003	0,043	0,155**	0,022	−0,057*
Polgárok aránya, 1784	0,004	−0,013	−0,020	−0,065**	−0,089**	−0,098**	0,262**	0,108**	0,025	0,020	−0,005	0,032
Gabona-összvetőmag / telek, 1750	0,436**	0,137**	0,051*	−0,015	0,068**	0,046*	−0,019	0,150**	0,080**	0,211**	**0,590****	0,047
Gabona-összvetőmag / adózó család, 1750	1	0,154**	0,174**	0,089**	−0,023	0,225**	0,022	0,391**	−0,022	0,202**	−0,053*	−0,152**
Igavonó (I) / telek, 1750	0,154**	1	**0,911****	0,017	0,060**	0,037	−0,008	0,031	0,073**	0,089**	0,011	−0,099**
Igavonó (I) / adózó család, 1750	0,174**	0,911**	1	0,176**	0,137**	0,176**	−0,009	0,159**	0,091**	0,037	−0,042	−0,110**
Tehenek és borjak / család 1750	0,089**	0,017	0,176**	1	0,347**	0,373**	0,059**	0,225**	0,036	−0,086**	0,007	−0,055*
Juhok és kecskék / család, 1750	−0,023	0,060**	0,137**	0,347**	1	0,049*	−0,042	0,066**	0,036	−0,016	0,132**	0,042
Sertés/család, 1750	0,225**	0,037	0,176**	0,373**	0,049*	1	−0,023	0,340**	0,016	0,022	−0,021	−0,123**
Malom, majorkodás, pálinka bevétele, Ft/család	0,022	−0,008	−0,009	0,059**	−0,042	−0,023	1	0,093**	0,016	0,045*	0,010	0,048*
Adó (Ft) / adózó család, 1749	*0,391***	0,031	0,159**	0,225**	0,066**	*0,340***	0,093**	1	−0,044	0,126**	0,224**	−0,093**
Adó alól felmentett / adózó család, 1750	−0,022	0,073**	0,091**	0,036	0,036	0,016	0,016	−0,044	1	0,169**	0,063**	0,026
Mások földjén dolgozó család / adózó, 1750	0,202**	0,089**	0,037	−0,086**	−0,016	0,022	0,045*	0,126**	0,169**	1	0,132**	−0,003
Adó/telek, 1750	−0,053*	0,011	−0,042	0,007	0,132**	−0,021	0,010	0,224**	0,063**	0,132**	1	0,117**
Telkes jobbágyok arányának változása, 1785–1720	−0,152**	−0,099**	−0,110**	−0,055*	0,042	−0,123**	0,048*	−0,093**	0,026	−0,003	0,117**	1

** a korreláció szignifikáns p = 0,05 szinten

Mivel 0,5 körüli vagy azt meghaladó korrelációs koefficiens értékek csak elvétve fordultak elő a változók (23 db) között – mint pl. az egy adózóra jutó közbevétel és a közbevétel/adó relációjában, vagy a zselléresedés (telkes jobbágyok arányának különbsége 1720-ban és 1785-ben) és a jobbágyok 1720-as aránya viszonylatában, vagy éppen az egy családra jutó adó és egy családra jutó gabona esetében (ami várható is volt, hiszen az adó részben földadó volt)[534] –, ezért nem volt meglepő, hogy a PCA viszonylag sok független komponenst azonosított, s az sem, hogy ehhez már 30 körüli iterációszámra volt szükség. A hat főkomponens azonban mindössze a variancia 60%-át tartalmazta 0,65-ös KMO-érték mellett, ami nem túl erős. Ezért ebben az esetben is azt a módszert választottuk, hogy a főkomponenssel legnagyobb korrelációt mutató indikátorok közül választottunk ki komponensenként 2–3-at, nem pedig a faktorértékeket használtuk fel a magyarázott variancia százalékos értékével súlyozva.

3.2. táblázat. A változók belső kapcsolatrendszere, korrelációja a főkomponens-analízis (dimenziócsökkentés) során létrejött főcsoportokkal

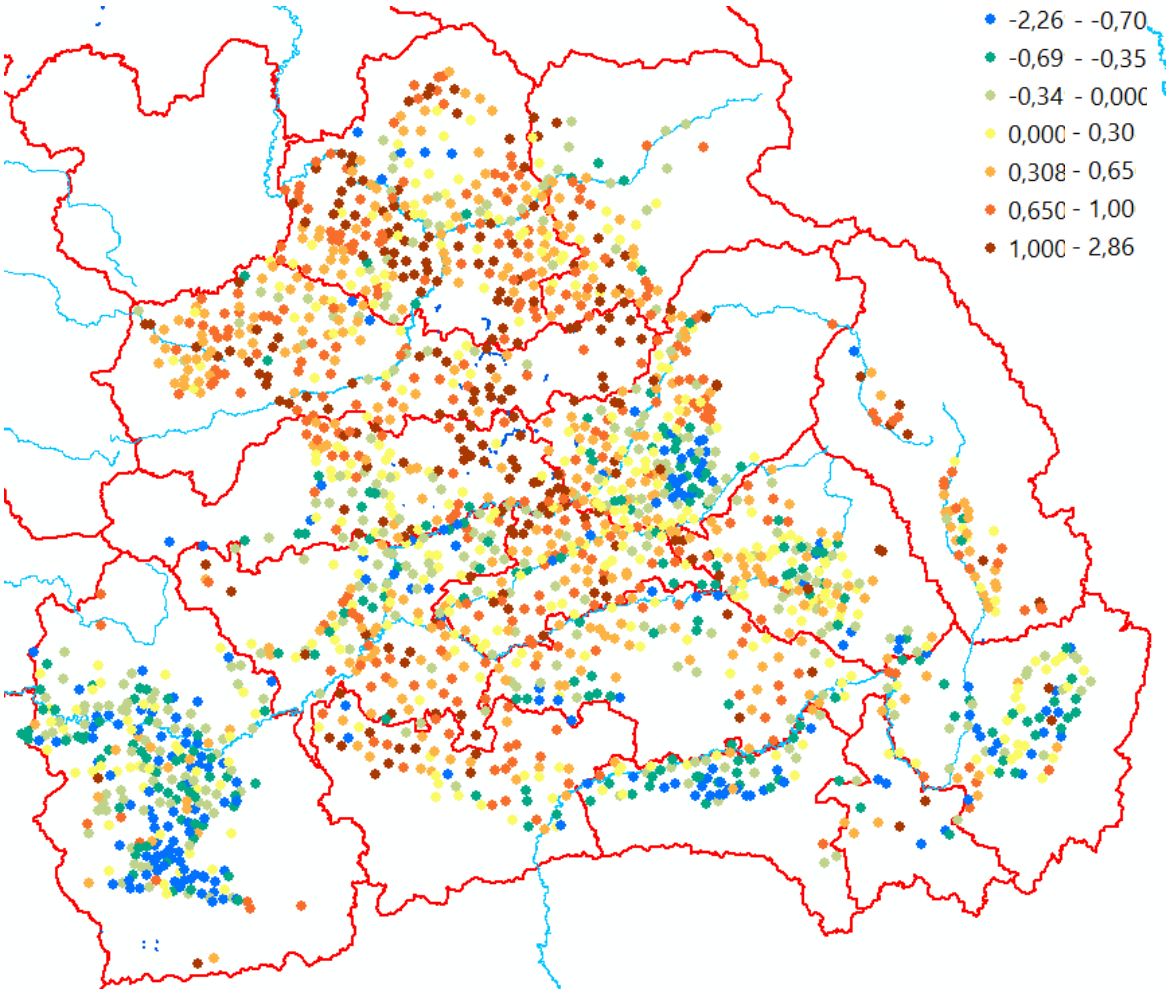
Rotated Component Matrix[a]	Főkomponens					
	1	2	3	4	5	6
~~Telekméret egy családra*~~	~~0,206~~	~~0,011~~	~~**−0,674**~~	~~−0,006~~	~~0,369~~	~~0,011~~
A puszta telkek aránya 1750-ben	**0,445**	−0,290	**0,437**	−0,090	0,091	0,116
Adózóra jutó adóhátralék, 1749	0,313	**0,559**	−0,064	−0,015	−0,344	−0,084
Adózóra jutó közbevétel, 1750	0,196	**0,645**	−0,065	−0,072	−0,013	0,080
~~Adózóra jutó köztartozás, 1750*~~	~~−0,137~~	~~**0,703**~~	~~−0,038~~	~~−0,011~~	~~0,128~~	~~−0,004~~
Polgárok aránya 1785-ben	−0,213	0,378	0,071	−0,056	0,106	**0,630**
Adózó családra jutó gabonahozam/vetőmag 1750-ben (köböl)	**0,621**	0,128	0,050	−0,103	0,427	0,014
Első osztályú igavonók aránya 1 adózó családra	0,014	0,060	0,110	0,186	**0,740**	0,047
Egy adózó családra jutó tehenek és borjak száma	0,276	−0,113	−0,211	**0,725**	0,027	0,026
Egy adózó családra jutó juhok és kecskék száma	−0,083	−0,001	0,102	**0,802**	0,029	−0,063
Malomból, majorkodásból, szeszfőzésből, gyümölcsből származó jövedelem Ft-ban egy családra	0,123	−0,162	−0,079	−0,015	−0,127	**0,834**
Adózó családra jutó adó (Ft, 1749)	**0,694**	0,495	−0,022	0,010	−0,032	0,008
Adó alól felmentettek aránya az adózókhoz mérve, 1750	−0,148	−0,052	**0,657**	0,054	0,076	−0,107
Mások földjén dolgozók az adózókhoz mérve, 1750	0,299	−0,031	**0,629**	−0,130	0,106	0,094
Zselléresedés – a zsellérek számának változása, 1785/1720	−0,205	0,105	0,176	0,172	**−0,497**	0,198

* példa a vizsgálatból kieső változóra

A főkomponens-analízis során egy csoportba került az egy főre jutó adóhátralék, közbevétel és köztartozás *(3.2. táblázat)*; míg a puszta telkek aránya és az adózó családra jutó gabonatermés, valamint az egy családra jutó adó egy másik főkomponenssel korreláltak erősen. Egyik sem meglepő, egymással összefüggésben lévő jelenségek kerültek egy csoportba. A polgárság aránya és a malmokból, pálinkafőzésből származó bevételek szintén önálló faktorba kerültek besorolásra – ugyancsak nem meglepően. Fordított viszonyban volt az egy családra jutó telek méretével a mások földjén dolgozók aránya és az adó alól felmentettek aránya (ez sem meglepő), miként a zselléresedés mértéke és az (első osztályú) igaerő nagysága között is fordított, látens kapcsolat volt a PCA

[534] A telekméret már nem is korrelált erősen az adóval; az egy családra jutó adó értéke pedig nagyobb korrelációt mutatott az adóhátralékkal – minél nagyobb volt az adó, annál kevésbé tudták fizetni, ami szintén nem különös megállapítás – és a közbevételekkel, mint bármi egyébbel.

szerint.[535] Az állattartásból származó vagyon önálló főkomponensbe került – ami azt jelenti, hogy a marhatartás és a juhtartás sajátosságai inkább hasonlítottak egymásra, mintsem kizárták egymást. Legfeljebb területi alapú elkülönülésükről lehetett szó, de a *3.5.* és *3.6. ábra* tanúsága szerint ez sem mindig történt meg: északon ugyan több volt a tehén, de ugyanígy Hunyad legdélebbi részén is, ott viszont a juhok száma is magas volt. Ellenben Szeben és Fehér határán, illetve Kelet-Kolozsban az alacsony szarvasmarhaszám magas juhállománnyal párosult, Nyugat-Kolozsban viszont éppen fordítva.[536] Az viszont igaz, hogy az állattartás nem ott volt a legfajsúlyosabb, ahol a gabonatermelés (vö. *3.3.* és *3.5–3.6. ábra*, illetve *3.1. táblázat* – talán a juhok számával és mintázatával még erősebb az összefüggés, mint a szarvasmarhákéval). Mivel a gabonatermelés mértékével nem mutatott erős korrelációt, így az állattartás specifikus, distinktív tényezőként jöhetett számításba. Éppen ezért viszont a kaszálókról származó hozam már nem került be a vizsgálatba, hiszen ugyanabba a klaszterbe nyert besorolást, mint az állatállomány, és így szerepeltetése túl nagy súlyfaktort jelentett volna. Mellesleg ez megerősíti, hogy az állatállomány összeírásának hiánya esetén proxy változóként használható a rétméret, réthozam. A szelektált változókat a *3.2. táblázat* tartalmazza.

3.20. ábra. Erdély kumulatív fejlettségi képének regionális differenciái 1750-ben
(1910-es közigazgatási határokkal)

[535] A korrelációs mátrix koefficiensei alapján azonban nem tűnt fel az összefüggés egyik esetben sem – ugyanilyen másodlagos kapcsolat volt a puszta telkek aránya és az adózás alól felmentettek, valamint a puszta telkek aránya és más telkein dolgozók aránya között.

[536] Kolozst keleten a dombos legelők, nyugati részén (a Királyhágó felől) az erdős rétek jellemzik, némileg több csapadékkal, ami a marhatartásnak inkább kedvezett.

Az itt bemutatott 13 változó normalizálása (0−1 intervallumon történő újraskálázása), majd a kapott értékek aggregálása (a kedvező mutatók értékeinek összeadása, a kedvezőtlenek kivonása) után Erdély mintegy 1660 településére[537] 1750 körül a következő regionális fejlettségi mintázat volt jellemző. Miként 1720-ban, úgy 1750-ben – jóval több mutató alapján – is nyilvánvaló volt Hunyad és Fogaras hátrányos helyzete, melyhez Háromszék és Marosszék egy része is társult. A Székelyföld többi része sem mutatott kiemelkedő értékeket, leszámítva a Szászföld és Marosvásárhely felé eső részeket. Ellenben Erdély északi része egyértelműen jobb fejlettségi viszonyokat tükrözött. Dél-Erdély kedvezőtlen pozícióját csak Szeben környéke törte meg: Brassó maga nem volt képes környezetét feljebb húzni (Küküllőben pedig járásnyi adathiánnyal kell szembesülnünk) *(3.20. ábra)*.

3.4. Erdély településtípusainak mintázata 1750-ben[538]

A települések társadalmi–gazdasági mutatóik alapján történő tipizálásához, a homogén csoportok lehatárolásához, azok kiterjedésének és területi szóródásának felvázolásához, továbbá e csoportok adminisztratív határokkal és tájhatárokkal való kapcsolatának vizsgálatához a „preindusztriális történeti tájak" azonosítása érdekében a klaszteranalízis célravezető eljárás. Hierarchikus klaszteranalízisünk (SPSS) során 4 klasztertől indulva 10 klaszterig növeltük a településcsoportok számát. Valamennyi beállítás kapcsán megállapítható, hogy az általunk használt mutatók alapján *nem alakultak ki olyan, földrajzilag egyértelműen kompakt és homogén klaszterek, amelyek települései kizárólag egy szűk területen belül csoportosultak*. Ugyanakkor a településcsoportok bizonyos fokú földrajzi tömörülése vagy esetleg egy-egy területen belül klaszterpárok megjelenése már megfigyelhető. Arra is van példa, hogy viszonylag homogén térrészek településtípusai egymástól nagy távolságra megismétlődnek, de volt olyan klaszter is, mely teljesen szórt-mozaikos mintázatot mutatott. A klaszteranalízis eredményeinek kiértékelése során a klaszterek vármegyék szerinti megoszlására is kitérünk.[539]

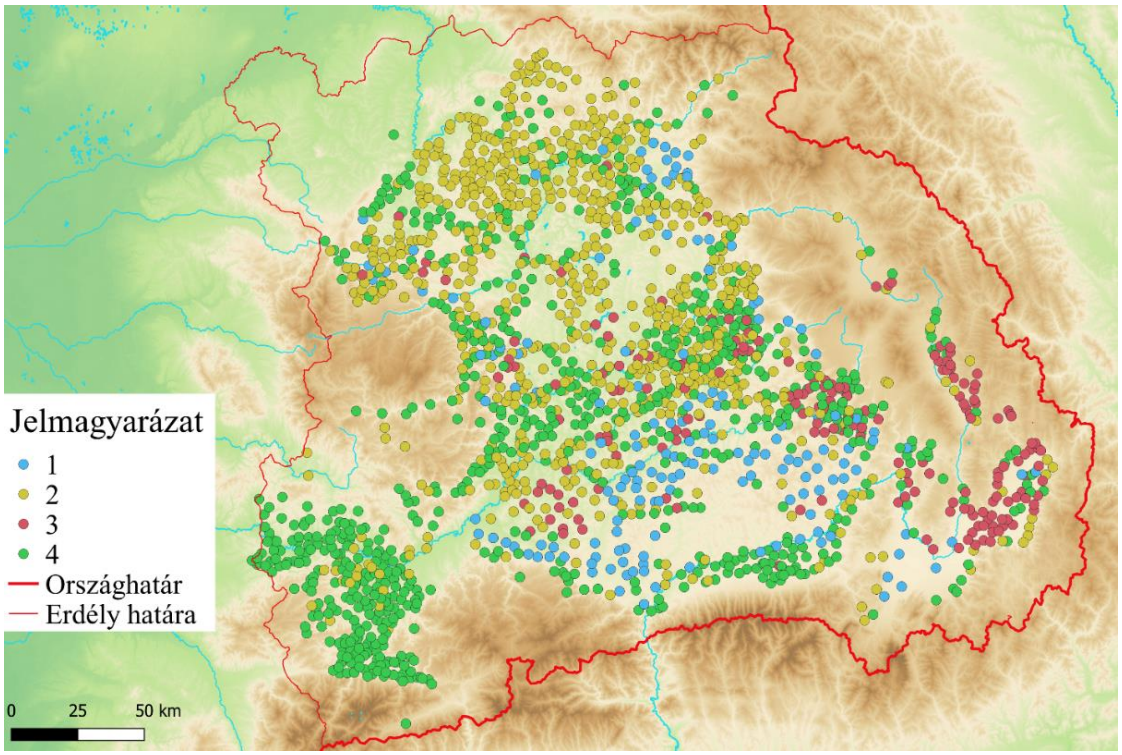
A négy csoportra történő bontás esetén feltűnő, hogy egy közel 750 és egy 550 fős klaszter keletkezik, tehát alapvetően két nagy településtípus különíthető el, míg a két kisebb csoport jó párhuzamot mutat a szászok, és részben a székelyek, elterjedésével. A legnagyobb klaszter a tartomány egészén jelen van, a második legnagyobb főleg északon helyezkedett el, és etnikailag bizonyosan kevert, míg az etnikailag homogén Udvarhelyen három klaszter településtípusai is jelen vannak.

A predikatív csoportok tízre történő emelésével *(3.23. ábra)* a csoportonkénti esetszám kiegyensúlyozottabbá vált, 50 és 370 között mozgott. Ha a klaszterszámot 7-re állítottuk be, akkor még mindig található volt olyan településtípus (660 településsel), mely társadalmi–gazdasági vonásai alapján Erdély egész területére jellemző, szórt elhelyezkedéssel. A klaszterszám négyről tízre növelése során megfigyelhető a nagyobb elemszámú csoportok tovább-bomlása (pl. az 1–2–3. klaszter stabilitása mellett a 4. csoportból válik ki az 5–6.). 7 csoport felett elsősorban a kisebb csoportok további fragmentálódása figyelhető meg (tehát ezek belső koherenciája volt gyengébb).

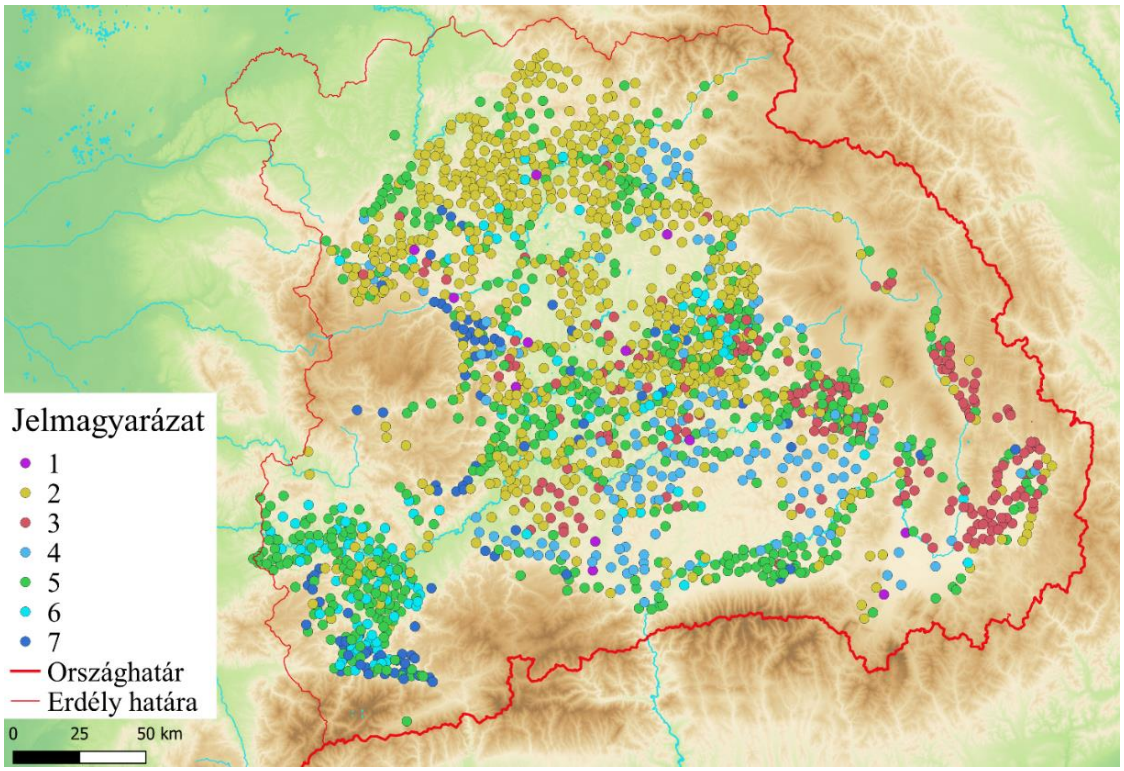
[537] A teljes adatbázis kb. 2000 települést tartalmazott, de sok esetben adathiányokkal.

[538] A fejezet a következő tanulmány bővített változata: Demeter – Mikle 2022. A *3.21–3.22. ábra*, a *3.3. táblázat* Mikle György munkája.

[539] Noha több térképen 1886 utáni határok láthatók, a számítások során az 1784-es közigazgatást használtuk.

3.21. ábra. Erdély településtípusai társadalmi–gazdasági mutatóik alapján, négycsoportos bontás esetén, 1750 (Demeter – Mikle 2022)

3.22. ábra. Erdély településtípusai társadalmi–gazdasági mutatóik alapján, hétcsoportos bontás esetén, és összefüggésük a domborzati viszonyokkal, 1750–1785 között (Demeter – Mikle 2022)

A vizsgálat két végpontjának (a 4 és a 10 klaszter esetén kapott kép) összevetése rávilágított, hogy a Szászföld mellett a Székelyföld településeinek jellemzői is elütöttek némileg az erdélyi

településállomány zömének attribútumaitól. A 195 települést tömörítő „falusi székely" klaszter[540] volt a másik csoport, amely a klaszterszám emelésének dacára is külön csoportot alkotott (a 3-as számú klaszter a *3.21–3.22. ábrá*n). Településeinek 63%-a Háromszék és Udvarhely vármegyék területére esett, a településcsoport további tagjai pedig főleg Küküllő (15%), Fehér (8%) és Kolozs (6%) vármegyékben helyezkedtek el. A székelyföldi vármegyék falvainak és városainak összességében 43,4%-a tartozott ebbe a klaszterbe (Háromszék településeinek 54%-a, Udvarhely településeinek pedig 35%-a), ami arra is rávilágít, hogy még a *Székelyföld települései sem tekinthetők egyveretűnek* ebben az időszakban.

Az Erdélyi-medence északi területein helyezkedett el annak a településcsoportnak a súlypontja (bár ezt a székelyföldinél jóval nagyobb földrajzi szórtság jellemezte), amely a négyklaszteres beállítás tíz klaszterre növelését követően mindössze két klaszterre bomlott fel, vagyis az ide sorolható 745 település mutatószámai *igen jelentős mértékű hasonlóságot mutattak*.

Pusztán az 1750-es összeírás adatainak felhasználása esetén (azaz az 1785-ből rendelkezésre álló társadalmi mutatók, mint a polgárság aránya, telkes jobbágyok arányának változása, telkes jobbágyok aránya stb. *mellőzése* esetén), hétklaszteres beállítás mellett a legkisebb elemszámmal jellemezhető (mindössze 13 település) 1. klaszterbe a legnagyobb lélekszámú települések mellett néhány kisebb falu is bekerült *(3.3. táblázat)*. A klaszter öt legnépesebb településéből négy ekkor mezővárosi ranggal és 250 fő feletti adózó családszámmal rendelkezett. Közülük messze kiemelkedett Torda 936 adózó családjával; a második legnagyobb érték Vízaknához kötődött (400 adózó család).[541] Ugyanakkor a klaszter négy legkisebb adózó családszámot felmutató településén 65 és 24 közötti értéket vett fel az adózó családok száma. *Az adózó családok számának rendkívül nagy szórása mellett az ide tartozó települések földrajzilag is erőteljes szóródást mutattak*. A népességszámban mérhető nagy különbségek miatt a településcsoport jellegzetes mutatószámai mögött is komolyabb szélsőségek figyelhetők meg. A települési közbevételek átlagértékei viszont messze kiemelkedtek ebben a településcsoportban, hasonlóan a szintén magas köztartozásokhoz. Bár a települési közbevételeknek az adózó családokhoz viszonyított értéke viszonylag nagy szórást mutat, a klaszter települései a mutató alapján képzett rangsor felső 5%-ában foglaltak helyet. Erdély településeit *a közbevételnek a települési összadóhoz* viszonyított értéke (szintén relatíve magas szórással) alapján sorba rendezve a klaszterbe tartozó települések kivétel nélkül a rangsor elején foglaltak helyet, vagyis *ez a mutató a településcsoport legmeghatározóbb adatának tekinthető*. Az erdélyi átlagnál szintén *magasabb volt itt az első osztályú igavonóknak az adózó családokra és a telkekre jutó száma* is. Mivel ezeknek a mutatóknak a klaszteren belüli szórása nem volt magas, ezért ez szintén az ide sorolható települések egyik jellemző attribútumának tekinthető. A *puszta telkek átlag alatti aránya és az adózó családokra jutó sertések alacsony száma* szintén az 1. klaszter jellegzetességeként értékelhető.

A második legkisebb elemszámú csoport a *„legeltető-állattartó hegyvidéki falvak"* (7.) klasztere volt (sajátosságai alapján ezt a nevet adtuk neki). Az ide tartozó 94, *döntően hegyvidéki* település közül egy puszta mellett csak falvak voltak megtalálhatók; az összes klaszter közül itt *volt a legalacsonyabb az adózó családok átlagos száma,* valamint a *telkek és a házak átlagos száma is jóval az átlag alatt*

[540] A klaszterek elnevezésekor azok legfontosabb jellemzőit vettük figyelembe. Ez részben a rendelkezésünkre álló kvantitatív adatok alapján történt, részben egyéb, kvalitatív attribútumok alapján. Az utóbbi kategóriába tartoznak például a nemzetiségre, a települési jogállásra vagy a földrajzi elhelyezkedésre vonatkozó jelzők. A klaszterek neve vitatható; célunk a klaszterek ilyenfajta elnevezésével nem a címkézés volt, hanem hogy befogadhatóbbá tegyük a vizsgálat eredményeit.

[541] Mindkettő sóbányász-település, ami magyarázhatja a kevés puszta telket és a kevés sertést is.

volt. A településcsoport legjellegzetesebb vonása *az adózó családokra jutó tehenek és borjak átlag feletti értéke mellett az adózó családokra jutó juhok és kecskék ugyancsak jelentősen kiemelkedő száma* volt. Emellett *az egy telekre jutó adó átlagos értéke is ezeken a településeken volt a legmagasabb valamennyi klaszter közül,* ami nem meglepő, *hiszen a telkek száma alacsony volt, az állami adót pedig nem (csak) a föld után, de állatok után is kivetették*. A klaszter településein átlag feletti volt az adó alól felmentettek aránya. Az ide tartozó települések harmada Hunyad vármegyében helyezkedett el (ugyanakkor a vármegye településeinek csak 13,4%-a tartozott ebbe a klaszterbe), de számos egyéb vármegyében is megtalálhatók voltak a fenti jellemzőkkel bíró települések. Kolozs (a klaszter településeinek 24%-a, a vármegye településeinek 12%-a) és Fehér (a klaszter településeinek 15%-a, a vármegye településeinek 9%-a) vármegyék mellett 6 további vármegye települései alkották ezt a klasztert.

A harmadik legkisebb elemszámú klaszter a 127 települést (köztük 121 falut és 6 mezővárost) magában foglaló (6.) *„szegény-adómentes”* klaszter volt. Az ide tartozó települések 53%-a Hunyad vármegyében helyezkedett el (miközben a vármegye településeinek 25,6%-a tartozott ide), de még további 9 vármegyében, Erdély majd minden részén megtalálhatók voltak a klaszter települései. A településcsoport legfontosabb jellemzője *az adó alól felmentetteknek az adózó családokhoz viszonyított nagyon magas száma*. A magas átlagérték viszonylag alacsony szórással párosult, vagyis az ide sorolható településeken általános volt ez a jelenség. Az *egy adózó családfőre jutó telkek mérete ebben a klaszterben volt a legkisebb, emellett az egy adózó családra jutó adó mértéke, valamint a malomból, majorkodásból, gyümölcsből és pálinkafőzésből származó jövedelem is itt volt a legalacsonyabb*. A *mélyen átlag alatti, adózó családra jutó gabona vetőmag/hozam* mellett ezeken a településeken az *állattartás helyzete is rossz*nak tekinthető, hiszen a tehenek és borjak, valamint a sertések adózó családokra eső száma is alacsony volt.

158, *főként Szeben vármegyében* található település került a *4. (szemiurbánus-szász) klaszter*be. A klaszter településeinek 30%-a volt Szeben vármegye területén, míg a vármegye településeinek 50%-a ebbe a klaszterbe tartozott. Magas volt még Fogaras vármegye településeinek aránya is a 4. klaszterben (20,1%). A klaszter további települései hét további vármegyében szétszórtan helyezkedtek el Erdély területén. Az itt található *települések adózó családszáma és a házak száma is magasan átlagon felüli volt*. Ennek az oka, hogy a klaszteranalízisünkben szereplő két szabad királyi város, Kolozsvár és Marosvásárhely is ide tartozott, továbbá 18 mezőváros (az adatbázisunkban található összes mezőváros 35%-a), köztük Háromszék azon három mezővárosa, amely klaszteranalízisünkben szerepel (Kézdivásárhely, Illyefalva és Feketehalom). Azaz a *legkisebb elemszámú 1. klasztert leszámítva ebben a klaszterben volt a legmagasabb a mezővárosok aránya*. A klaszterképző mutatók közül az *átlagon felüli gabona-vetésterület és -hozam* emelhető ki, továbbá az *első osztályú igavonók és a puszta telkek kis aránya*. Bár az egy adózóra jutó adóhátralék nagyon magas, és a köztartozások magas értéke mögött nagy szórás is mutatkozik, s az erdélyi településeket ezen mutatók alapján sorba rendezve igen magas a 4. klaszter településeinek száma a rangsor elején.[542] Területi kiterjedése alapján (Beszterce-Naszódban is van egy tömbje) egyértelműnek tűnik a szászsággal való azonosíthatósága az erős román keveredés-beköltözés ellenére is.

[542] Mindemellett látni kell, hogy az adózókra jutó köztartozások nagyon magas szórását főként a Szeben vármegyében található Szerdahely kiugró értéke alakította. Ezután a szintén a 4. klaszterbe tartozó nyolc település (többségében mezővárosok, de itt található Kolozsvár is) következett (Kolozsváron a mutató értéke 31,98 Ft, míg az erdélyi átlag 2,185 Ft volt).

3.3. táblázat. A településtípusok jellegzetességei hétklaszteres beállítás esetén Erdélyben *csak az 1750-es összeírás alapján* (Demeter – Mikle 2022)

A) A klaszterek néhány alap (első 3 oszlop) és derivált fajlagos adatának átlagértéke (az erdélyi átlag alatti és feletti értékek kiemelve)

Klaszterek		*Adózó családok száma*	*Telkek száma*	*Házak száma*	Egy adózó családfőre jutó telek	Egy telekre jutó 1. osztályú igavonók, db	Egy telekre jutó adó értéke (FT)
1 (N = 13) városok	Átlag	227,38	110,26	168,69	0,599	0,305	10,67
	Szórás	**245,14**	**104,61**	**166,83**	0,231	0,321	6,02
2 (N = 745)	Átlag	73,65	46,33	57,94	0,658	0,090	7,89
	Szórás	62,01	36,78	52,28	*0,136*	0,178	3,44
3 (N = 195) falusi székely	Átlag	71,84	39,35	62,10	0,558	0,505	14,79
	Szórás	43,41	26,10	40,28	0,162	**0,885**	8,64
4 (N = 158) szemiurbánus szász	Átlag	136,42	75,61	111,13	0,555	0,094	21,59
	Szórás	156,15	98,65	**120,72**	0,144	0,258	**12,14**
5 (N = 559)	Átlag	83,60	26,93	64,42	0,339	0,122	20,12
	Szórás	68,68	21,61	56,09	0,134	0,277	**35,72**
6 (N = 127) szegény-adómentes	Átlag	69,29	20,69	48,39	0,302	0,200	16,69
	Szórás	45,80	16,21	32,84	0,135	0,503	21,90
7 (N = 94) hegyvidéki állattartók	Átlag	61,04	16,85	43,60	0,343	0,113	35,38
	Szórás	86,68	16,17	45,21	0,224	0,272	**49,08**
Összesen (N = 1891)	Átlag	81,76	39,57	64,13	0,505	0,153	15,34
	Szórás	80,56	43,66	63,59	0,207	0,397	24,58

B) A klaszteranalízis során felhasznált, derivált fajlagos változók klaszterenkénti átlagértékei (a teljes átlag feletti és alatti értékek kiemelve)

Klaszterek		A puszta telkek aránya az összeírt telkek számához mérve (1 =	Adóhátralék értéke egy adózó családra számolva (Ft)	Egy adózó családra jutó települési	A települési közbevétel a települési összadóhoz mérve (1 = 100%)	Egy adózó családra jutó köztartozás (Ft)	Egy adózó családra számított gabona vetésterület (kóból)	Egy adózó családra jutó első osztályú igavonók száma	Egy adózó családra jutó tehenek és borjak száma	Egy adózó családra jutó juhok és kecskék száma	Egy adózó családra jutó sertések száma	Malomból, major-kodásból, származó jövedelem egy adózóra	Egy adózó családra jutó adó (Ft)	Egy adózó családra jutó közbevétel mínusz köztartozás (Ft)	Adó alól felmentettek száma az adózó családok számához	Mások földjén dolgozók száma az adózó családok
1 (N = 13)	Átlag	0,052	0,145	2,32	0,419	8,18	12,68	0,161	1,55	3,46	0,804	0,569	5,68	−5,86	0,220	0,154
	Szórás	0,157	0,248	**1,38**	**0,096**	**11,78**	6,94	0,198	0,94	3,60	0,647	0,696	3,00	11,97	0,124	0,227
2 (N = 745)	Átlag	0,173	0,020	0,02	0,004	1,79	9,67	0,057	1,81	4,89	10,010	0,286	5,00	−1,76	0,233	0,099
	Szórás	0,213	0,228	0,09	0,015	2,79	4,53	0,111	0,63	3,05	0,527	10,113	1,98	2,79	0,121	0,166
3 (N = 195)	Átlag	0,442	0,022	0,04	0,005	1,77	21,43	0,278	1,56	5,60	10,039	0,249	7,42	−1,73	0,260	0,499
	Szórás	0,454	0,093	0,10	0,014	3,10	8,87	**0,487**	0,52	2,80	0,467	0,377	2,88	3,10	0,124	0,505
4 (N = 158)	Átlag	0,132	10,143	0,70	0,075	8,66	14,09	0,050	1,67	3,30	1,280	0,244	11,16	−7,96	0,216	0,220
	Szórás	0,231	**20,160**	0,58	0,064	**19,98**	6,55	0,150	0,73	2,93	0,651	0,425	**4,78**	19,88	0,101	0,316
5 (N = 559)	Átlag	0,400	0,091	0,02	0,004	1,24	8,53	0,035	1,46	4,61	0,892	0,269	4,99	−1,22	0,281	0,291
	Szórás	**0,722**	0,319	0,07	0,012	2,90	5,42	0,067	0,59	2,95	0,625	0,595	2,17	2,89	0,114	0,313
6 (N = 127)	Átlag	0,273	0,025	0,02	0,004	1,25	5,53	0,053	1,24	3,36	0,685	0,143	3,56	−1,22	0,522	0,302
	Szórás	0,311	0,136	0,17	0,026	2,36	3,58	0,138	0,49	2,03	0,434	0,278	1,48	2,33	0,133	0,301
7 (N = 94)	Átlag	0,232	0,034	0,03	0,004	1,34	6,54	0,036	2,55	14,93	1,049	0,194	5,38	−1,32	0,358	0,179
	Szórás	0,417	0,186	0,09	0,015	2,76	4,44	0,081	**1,59**	**6,29**	0,628	0,412	2,30	2,75	0,177	0,239
Összesen (N = 1891)	Átlag	0,273	0,137	0,10	0,013	2,19	10,50	0,072	1,67	5,14	0,979	0,262	5,69	−2,09	0,274	0,225
	Szórás	0,476	0,732	0,34	0,046	6,75	6,91	0,198	0,74	3,93	0,578	0,800	3,10	6,66	0,142	0,315

A fentebb már érintett *„falusi székely”* (3.) klaszter településeinek zöme a történeti Székelyföld megyéiben helyezkedett el; ebben a klaszterben mindössze egyetlen mezővárosi jogállású település, Nyárádszereda mellett 194 falu kapott helyet. A szász klaszterhez hasonlóan *erős belső, földrajzi koherenciával rendelkező településcsoport* distinktív, klaszterképző tulajdonságai közül kiemelhető, hogy *itt volt a legmagasabb a puszta telkek aránya és az adózó családokra jutó gabona is*. Ez utóbbi mutató ráadásul átlag feletti értéke dacára sem mutatott jelentősebb szórást a klaszteren belül, vagyis az ide sorolható településeket általában jó gabonahozam jellemezte; a rangsor első 50 településéből 39 a „falusi székely” klaszterből került ki. (A gabonaféléket itt összevonva kezeltük, azonban az egyváltozós térképekből sejthető, hogy a tavaszi búza és a rozs felelős ezért a jelenségért, ezek viszont kalóriaértékben nem olyan jók). Szintén *itt volt a legmagasabb a mások földjén dolgozók aránya.* Az első osztályú igavonók száma a telkek és az adózó családok számához viszonyítva is nagyon magas volt a klaszterhez tartozó településeken. Bár a települések zömében az igavonók magas száma volt jellemző, azonban nagyjából 70, a településcsoporthoz sorolt településen egyáltalán nem volt első osztályú igavonó, ami a mutatószám magas szórását eredményezte, így eme indikátor nem tekinthető klaszterképző tényezőnek.

Az 559 települést (köztük 14 mezővárost) magában foglaló 5. klaszter települései Erdély valamennyi vármegyéjében előfordultak. A vármegyei megoszlás tekintetében kiemelkedő volt (az 1910-es) Hunyad vármegye szerepe (a klaszter településeinek 24%-a, a vármegye településeinek 50%-a!), de Fogaras (a klaszter településeinek 12%-a, a vármegye településeinek fele!), Küküllő és Udvarhely vármegyékben (11,4–11,4%) is jelentős része feküdt a klaszterbe tartozó településeknek. Udvarhely vármegyében az ide sorolható települések száma még a „falusi székely” klaszterbe sorolható településekét is meghaladta; a vármegye településeinek 40,8%-a tartozott ide, köztük két mezőváros, Gyergyószentmiklós és Székelyudvarhely is. A települési közbevétel összadóhoz viszonyított értéke mellett az *egy adózó családra jutó köztartozás értéke is ebben a klaszterben volt a legalacsonyabb,* csakúgy, *mint az egy adózó családra jutó első osztályú igavonók száma* is. (Másod- és harmadosztályú igavonó volt elég, és a gabonakihozatal az igaerőhöz mérten magas volt. Ezt viszont némileg mérsékli, hogy részben rozs termett a területen, nem búza. Ugyanakkor maga a klaszter területe észak felé túlterjeszkedik a rozstermelő zóna határán.) Az *egy adózó családra jutó adó szintén átlag alatti* értékeket vett fel a klaszterbe tartozó településeken. Mindemellett *a puszta telkek aránya is magasabb volt az átlagosnál* (*a lakossághoz viszonyítva kicsi volt a telki állomány* erdélyi összevetésben), de ezek értéke számottevő szórást mutatott.

A *legnagyobb elemszámú* 2. klaszterbe az elemzésünkben vizsgált települések harmada, köztük kilenc mezőváros került. Az összes vármegyére kiterjedő településcsoport területi súlypontja Erdély északi részén volt: Belső-Szolnok (195 település) és Kolozs (103) vármegyékben feküdt az ide sorolható települések 40%-a. Ugyanakkor ezekben a vármegyékben a települések döntő része is ebbe a klaszterbe tartozott: Belső-Szolnok településeinek 76,7%-a, Kolozs településeinek 54,5%-a került ide. Emellett az Erdélyi-medence középső területein is nagyobb számban voltak a klaszterbe tartozó települések; Torda (a klaszterbe tartozó települések 22%-a, a vármegye településeinek 65,3%-a) mellett Küküllő vármegyében (a klaszter településeinek 14%-a, a vármegye településeinek 42,7%-a) is magas volt a 2. klaszter településeinek száma. A településcsoportba *kisebb települések* tartoztak, az adózó családok átlagos száma és a házak száma is az erdélyi átlag alatt maradt. Ezeken a településeken *viszonylagos telekbőség* volt jellemző, mivel itt volt messze *a legmagasabb az egy adózó családfőre jutó telekméret mutatószáma*. A magas érték alacsony szórással is párosult, vagyis az adózókhoz viszonyított telekszám a klaszter valamennyi településén magas értéket vett fel,

miközben *a műveletlen telkek aránya átlag alatti* volt. A telekbőségből adódóan *a mások földjén dolgozók aránya mélyen átlag alatti* volt, de az egy telekre jutó első osztályú igavonók nagyon alacsony száma arra utal, hogy nem lehetett olyan jelentős a termelés (az adózó családra jutó vetőmag valóban átlag alatti volt: *3.3. ábra)* – az adó egy telekre vetített értéke is emiatt és a relatív népességhiány/földbőség miatt volt nagyon alacsony. Ebben a klaszterben volt a legalacsonyabb az adózó családokra vetített adóhátralék értéke is (az alacsony adóérték miatt ez nem meglepő).

Összegezve: a hétklaszteres beállítás esetében látható, hogy *sem a közigazgatási egységek, sem a természeti tájak kiterjedése nem mutatott egyezést az erdélyi településtípusok mintázatával*. Egyetlen, kis elemszámú, *hegyvidéki övezetességet mutató táji* klasztert sikerült azonosítani, de területileg ez is szórt. Hunyad, az Olt déli partja és a Maros egyes szakaszai (5–6. klaszter) mutattak nagyobb fokú koncentrációt egy-két településtípus esetében, míg a Mezőségben a 2. klaszter dominált – dél felé egyre inkább keveredve más csoportokkal. A Szászföldön a 4. klaszter dominált, amely vélhetően a német etnikumhoz kötődött (Beszterce-Naszód németek lakta részein is feltűnik ez a klaszter). Az igen stabil 3. klasztert csak akkor tekinthetjük szűk értelemben véve a székely politikai nemzet leképeződésének, amennyiben Marosszéket és Udvarhelyszék egy részét negligáljuk. De az, hogy e klaszter zömmel a Székelyföldön fordul elő, nem jelenti azt, hogy más településcsoportok ne lennének jelen a területen (pl. Udvarhely). A 94 „legeltető állattartó" település románságához ugyan nem sok kétség férhet földrajzi elterjedésük alapján, de a településszám jóval kisebb a románok arányánál. Keveredése ellenére a 2. és 5. klaszter eltérő területeken koncentrálódik (a 2. északon, az 5. délen), ami valamelyest leképezi az etnikai viszonyokat (ti. északon a magyarok aránya nagyobb, mint délen), de a 2. klaszter 750-es elemszámával bizonyosan sok román többségű települést is magában foglalt, tehát *a klaszterek etnikai-politikai csoportokkal való összekötése korlátozott relevanciával bír*. Viszont fontos elem, hogy a Szászföld határai kirajzolódnak már négy klaszter esetén is, melyek igen stabilak maradnak a klaszterszám növelésével is. *A klaszterszám növelésével tehát végeredményben beazonosítható két olyan csoport is, mely politikai vagy nyelvi-etnikai entitáshoz kötődik – igaz, közben a többi településtípus elterjedése szegmentálja a többi entitást. A politikai-etnikai entitások korlátozott azonosíthatósága arra utal, hogy a differenciáltság nem kizárólagosan e dimenzió mentén realizálódott, illetve a politikai közösségek nemcsak heterogének voltak, de a csoporton belüli heterogenitásuk nagyobb volt, mint a csoportok közötti különbségek*.

Ezt követően kísérletet tettünk azon 1785-ös adatok bevonására is, melyek a komplex fejlettségi indikátor kialakításánál is szerepet kaptak. A cél egy létszámviszonyait tekintve kiegyensúlyozottabb, valamint a csoportok fejlettségének mérésére is alkalmas tipizálás megalkotása volt. Tízklaszteres beállítás esetén a következő eredményeket kaptuk *(3.23. ábra)*: a 10. klaszter (290 eset) Észak-Erdélytől a Küküllőig húzódik, de nem homogén, e teret a 7. klaszterrel (370 eset) osztja meg. Az 1. klaszter Beszterce-Naszódban dominál, de Fogarasban, Hunyadban és Fehérben is előfordul, hegyvidéki területeken jellemző. A 8. klaszter a Szászföld határait jelöli ki a társadalmi–gazdasági mutatói alapján, s mivel Beszterce-Naszód egy részén is jelen van, feltételezhető, hogy jórészt a szász nációhoz kötődik. A tízklaszteres besorolás esetén a 2. és 3. klaszter területi elterjedése meglehetősen hasonló mintát követ, Hunyad mellett Erdély középső részén figyelhető meg leginkább, de az utóbbi a Székelyföldre is áthúzódik. A 9. klaszter Hunyadban és a Székelyföldön dominál. Összességében a kép igen mozaikos, tehát a klaszterek most sem jelölnek ki homogén alrégiókat, igaz, teljesen szórtnak sem tekinthető elhelyezkedésük (lásd az 5. klasztert a Székelyföldön és Fogarasban), csak inkább kevertnek.

3.4. táblázat. Az indikátorok átlagértékei az egyes klaszterek esetében 1750/1785-ben

Klaszterek (Ward-módszer)		Telek / adózó család, 1750	Puszta telkek aránya, 1750 (1=100%)	Adóhátralék / adózó család (Ft), 1750	Közbevétel / adózó család (ft), 1750	Köztartozás / adózó család (Ft), 1750	Jobbágyok aránya a lakosságból, 1785	Nemesek aránya a családok számához mérve, 1785	Polgárok aránya a lakossághoz mérve 1785	Köből gabona / telek, 1750
1 (94)	Átlag	0,414	0,226	0,103	0,041	*0,68*	*0,054*	0,09	0,01	*33,463*
	Szórás	0,217	0,34	0,34	0,183	1,251	0,085	0,379	0,035	69,3
2 (209)	Átlag	0,475	*0,101*	0,064	0,066	2,403	0,407	0,131	**0,02**	**18,212**
	Szórás	0,186	0,117	0,464	0,284	7,344	0,158	0,312	0,08	16,308
3 (182)	Átlag	0,424	0,172	*0,037*	0,063	1,707	0,51	0,147	0,003	26,091
	Szórás	0,161	0,16	0,152	0,221	3,313	0,174	0,254	0,009	25,95
4 (118)	Átlag	**0,335**	**0,491**	0,148	0,05	1,785	0,513	**0,16**	0,003	29,458
	Szórás	0,129	0,136	0,436	0,168	3,413	0,141	0,262	0,011	17,58
5 (74)	Átlag	0,404	**0,881**	0,072	0,051	1,009	0,51	**0,288**	0,006	*51,184*
	Szórás	0,19	0,146	0,227	0,181	3,014	0,194	0,321	0,042	35,531
6 (102)	Átlag	0,52	**0,873**	0,124	0,051	*0,92*	0,512	**0,189**	0,001	30,204
	Szórás	0,193	0,143	0,316	0,144	1,867	0,161	0,28	0,006	16,712
7 (372)	Átlag	0,487	*0,093*	0,019	0,037	2,24	0,527	0,084	0,002	24,733
	Szórás	0,152	0,101	0,135	0,12	3,454	0,154	0,2	0,006	17,646
8 (86)	Átlag	0,55	*0,018*	**1,704**	**0,702**	**9,1**	*0,64*	0,002	*0,01*	27,141
	Szórás	0,12	0,039	2,563	0,803	22,721	0,137	0,013	0,022	16,701
9 (131)	Átlag	0,48	0,25	0,074	*0,148*	1,807	0,474	**0,225**	*0,01*	*33,96*
	Szórás	0,203	0,214	0,296	0,508	5,619	0,195	0,315	0,045	23,945
10 (290)	Átlag	*0,719*	*0,183*	0,051	0,101	2,255	*0,58*	0,056	0,002	**14,802**
	Szórás	0,124	0,184	0,286	0,372	4,104	0,138	0,157	0,009	7,272
Összesen (1658)	Átlag	0,505	0,246	0,147	0,101	2,269	0,492	0,12	0,006	25,525
	Szórás	0,197	0,291	0,744	0,351	6,847	0,197	0,259	0,035	26,027

Ward-módszer (esetszám)	Igavonó/ adózó család 1750	Tehenek és borjak / adózó család 1750	Juhok és kecskék/ adózó család	Sertés/ adózó család 1750	Malomból, majorkodásból szeszfőzésből, (Ft) / adózó	Adó Ft/ adózó család 1749	Adó alól felmentett/ adózó család 1750	Mások földjén dolgozók / adózó család	Telkes jobbágyok arányának változása 1785/1720	Komplex fejlettségi indikátor
1 (94)	**0,017**	1,607	5,662	**0,746**	0,343	*4,606*	0,236	0,226	**3,896**	**−0,648**
	0,054	0,751	4,143	0,397	0,49	2,171	0,152	0,292	0,259	0,671
2 (209)	**0,027**	1,42	**3,913**	**0,717**	*0,527*	*4,048*	0,289	*0,068*	**1,503**	0,195
	0,056	0,564	2,822	0,396	1,352	1,815	0,117	0,091	0,652	0,466
3 (182)	**0,047**	1,478	5,362	0,859	0,185	5,018	**0,369**	**0,404**	0,908	**−0,144**
	0,099	0,559	3,264	0,429	0,328	2,263	0,189	0,146	0,596	0,433
4 (118)	0,07	1,374	4,578	0,8	0,231	5,047	**0,35**	0,181	1,005	**−0,372**
	0,148	0,404	2,576	0,406	0,353	1,922	0,127	0,15	0,614	0,414
5 (74)	*0,116*	*1,9*	5,001	*1,269*	*0,51*	**7,965**	**0,338**	**0,686**	*0,648*	**−0,762**
	0,17	1,525	4,104	0,557	0,679	3,556	0,146	0,251	0,58	0,511
6 (102)	*0,118*	1,703	4,621	1,109	0,369	6,177	0,31	0,139	0,915	**−0,277**
	0,207	0,615	3,625	0,729	0,669	2,598	0,146	0,14	0,533	0,575
7 (372)	*0,14*	1,712	*6,261*	0,956	**0,139**	5,099	0,279	*0,112*	0,619	*0,545*
	0,349	0,731	5,077	0,589	0,264	2,301	0,131	0,127	0,558	0,395
8 (86)	**0,019**	1,654	**3,21**	*1,265*	0,153	**12,647**	0,219	*0,121*	**1,315**	*0,564*
	0,056	0,439	2,317	0,543	0,282	4,288	0,095	0,144	0,39	0,355
9 (131)	0,095	1,513	4,925	0,937	0,257	**7,005**	0,287	**0,794**	0,903	**−0,322**
	0,138	0,804	3,801	0,512	0,432	3,641	0,134	0,171	0,559	0,505
10 (290)	0,05	*1,97*	5,838	1,048	**0,157**	5,273	*0,192*	*0,038*	*0,762*	*0,800*
	0,091	0,646	3,625	0,527	0,329	2,258	0,101	0,072	0,476	0,406
Összesen (1658)	0,076	1,654	5,218	0,946	0,255	5,693	0,28	0,219	1,079	0,160
	0,199	0,731	3,927	0,541	0,619	3,164	0,144	0,271	0,924	0,675

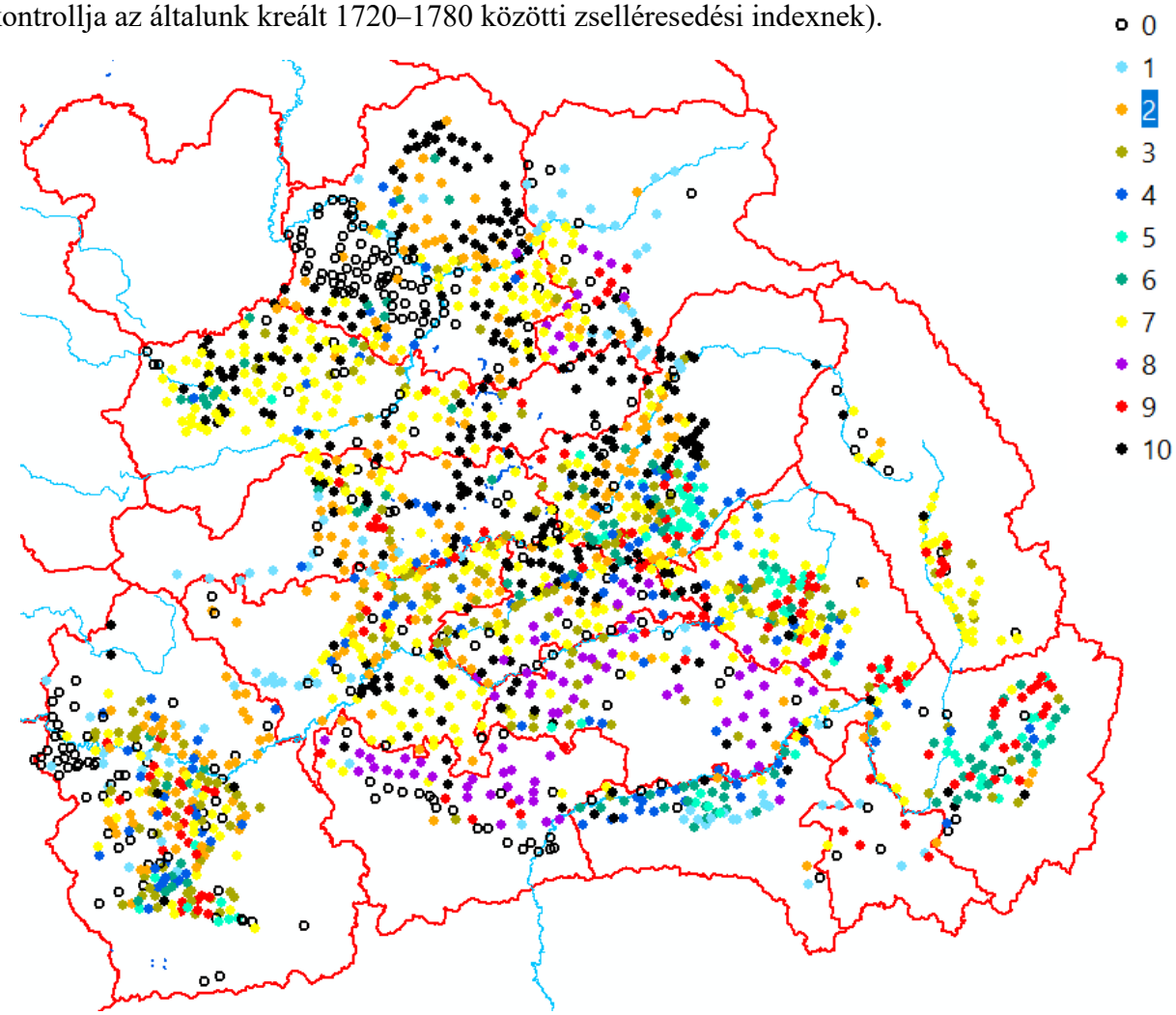
Ha a területi koncentráltság nem, vagy csak mérsékelten jellemzi a klasztereinket, akkor a distinktív tényezők azonosítása érdekében érdemes a klaszterekre jellemző átlagos indikátorértékek összevetését is elvégezni. E célból néhány a fejlettségi vizsgálatok során nem mérvadó változót is beemeltünk a vizsgálatba (nemesek aránya, adó/telek), továbbá a kompozit fejlettségi indexet magát, szintén a célból, hogy megnézzük, a klaszterek között van-e kvantitatív különbség, vagy csak kvalitatív értékeikben különböznek.

Az előbb elmondottak alapján feltehetően nem egy-egy tényező határozza meg egy klaszter sajátosságait, hanem inkább 2-3 mutató (a *3.4. táblázat*ban ennek nyomon követése érdekében bejelöltük a teljes halmaz átlaga alatti és feletti indikátorértékeket). A *telekméret* csak a 10. klaszter települései esetében volt átlag (azaz fél telek) feletti, a *4. klaszter száz települése esetében pedig az egyharmad telket is alig érte el*. A *puszta telkek aránya* a 10. mellett a 2., 3. és 7–8. klaszter települései esetében is kedvező képet mutatott, alacsony volt. *Az utóbbiak esetében tehát kis telekméret párosult a kevés szabad földdel – e területek földtartalékkal aligha rendelkeztek* (legfeljebb egy másik területhasználati kategória rovására). *Magas volt viszont a puszta telkek aránya* a 4-5-6. klaszterben (és ezzel párhuzamosan a *nemesség aránya* is – s bár ez nem feltétlenül jelenti, hogy az üresedés oka a jobbágy szökése, de még ez is jelentős tényező lehetett Berlász szerint),[543] itt viszont a telekméret elég változatos volt: *a 4. klaszterben például kis telekméret járult a puszta telkek nagy arányához*. A két típus közti különbség elsősorban abban nyilvánult meg, hogy a 4. klaszternél az adóhátralék, a köztartozás is magasabb volt (igaz, az átlagot nem érte el), a gabonahozamok viszont jóval gyengébbek, mint az 5. klaszter székely és fogarasi falvaiban, ahol *a kis földterület és a puszta telkek nagy aránya mellett nagy vetőmagmennyiség* jelentkezett (bár itt a rozs szerepe is jelentős volt). A 6. klaszter mutatóinak értékei a 4. klaszteréhez nagyon hasonlók, de annál némivel jobbak. Az *adóhátralék és a köztartozás* kiugró volt a 8. (szász) klaszter települései esetében, de a *közbevétel aránya is itt volt a legmagasabb*. A nemesség aránya magas volt még a 9. klaszter esetében is, de itt a polgárság jelenléte is mérhető, bár ez utóbbi a legmarkánsabban a 2. klaszter esetében jelentkezik. Az 5. és 9. klaszter esetében *kiemelkedő a vetőmag mennyisége,* a 2. és 10. esetében viszont igen *kevés*. A szabados kategória eltűnésével, 1720-hoz képest, a székely székek települései is legalább három nagy típusba kerültek besorolásra tíz klaszter esetén (5. 2. és 9. klaszter), ebből a 9. (átlag alatti fejlettségű) klaszter tekinthető leginkább a Székelyföldre lokalizáltnak, de a területen ennek ellenére sem domináns.

Az 5–6–7. klaszterrel szemben az 1–2–3. klaszter *igaereje* igen gyenge, miközben a *tehenek és borjak száma* átlag feletti volt az 5. és 10. csoportokban. Az előző tényezőhöz hasonlóan a *juhok és kecskék átlagos száma* sem mutatott nagy varianciát az egyes csoportokban. Alacsony érték jellemezte a 2. és 8. klasztert, átlag feletti a 7. csoportot. A 8. csoportban a *sertések száma* viszont átlag feletti, akárcsak az 5. típusban. A polgárságnál már emlegetett 2. klaszter mellett az 5. is jelentős bevételt könyvelhetett el *a malmok, gyümölcsök és majorkodás* bevételeiből, míg az 7. és 10. csoportok esetében ez az adat alacsony. Magas volt *az adó* az 5., 8. és 9. klaszterben, és *ez nem mutatott összefüggést a fejlettséggel*. A legfejlettebbnek klasszifikált csoport települései csak átlagos adót fizettek, az egyik legfejletlenebb csoportéi átlag alattit, egy másikéi viszont átlag felettit, míg a leginkább adóval sújtott csoport pedig viszonylag fejlett volt. Az adó és kompozit fejlettség kapcsolata tehát nem egyértelmű. Az *adó alól felmentettek aránya* a 3–4–5. klaszterben volt magas, míg a 10., legfejlettebb csoportban a legalacsonyabb. A 3., 5. és 9. klaszterben volt a legnagyobb a

[543] Berlász 1958: 22.

mások földjén dolgozók aránya, míg kifejezetten kicsi volt arányuk a 2., 8., 10. és 7. klaszterben – a négy, összességében legjobb fejlettséggel bíró csoportban! Ahol a mások földjén dolgozó parasztok adózó parasztokhoz mért arányszáma kedvezőtlen, 0,4 feletti volt, ott az 1720–1785 közötti (nem 1750-es adatokon alapuló) zselléresedési ráta is elérte az országos átlagot. (Tehát az 1750-es indikátor jó kontrollja az általunk kreált 1720–1780 közötti zselléresedési indexnek).

3.23. ábra. Erdély településtípusai a társadalmi–gazdasági mutatók alapján tízklaszteres bontás esetén 1750–1785 között

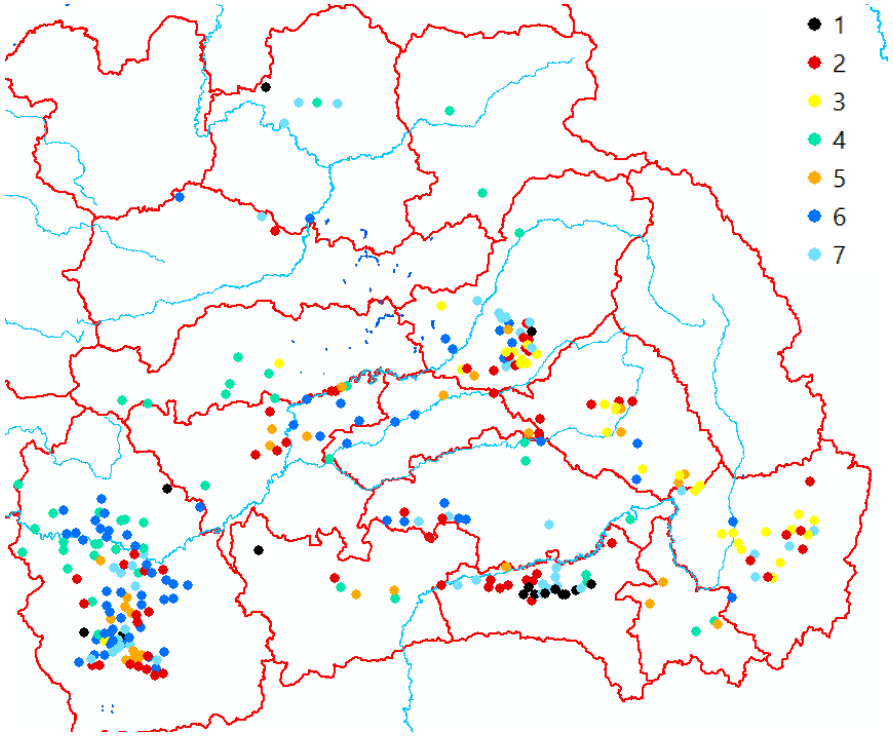
A klaszteranalízis a hasonlóságok és különbségek kimutatására, csoportképzésre alkalmas, fejlettségi differenciákra önmagában nem utal. Így az etnikai csoportok és településtípusok esetleges azonosíthatósága sem jelenti önmagában a fejlettségi különbségek igazolását – csupán azt, hogy a csoportok eltérő sajátosságokkal bírtak. Ezért célszerű a képződött klaszterek fejlettségi viszonyait is ábrázolni. Kiszámoltuk ezért a kompozit fejlettségi index klaszterenkénti átlag- (és szórás-) értékeit is. A *fejlettség*et tekintve a 7. (észak-erdélyi), 8. (szász) és 10. (észak-erdélyi) klaszter kiugróan teljesített a többi csoporthoz és az átlagfejlettséghez viszonyítva is, tehát *viszonylag nagy volt a különbség a legfejlettebbek* – igaz, ez összességében közel 800 települést, közel 50%-ot jelent – és *a többiek között*. A tartományi átlagot mindössze 200 település hozta, a maradék, közel 800 falu tehát átlag alatti értékeket mutatott. Azaz *Erdélyben jelentősek voltak a regionális differenciák már 1750/1785-ben is.*

Ez a differenciáltság érvényes volt a korábban bemutatott hétklaszteres, csak az 1750-es indikátorokra korlátozódó vizsgálatokra is. A legfejlettebbnek a kis elemszámú „városklaszter” bizonyult (nem meglepően), utána lemaradva, de szorosan egymás után követte őket a székely és az észak-erdélyi „óriás” klaszter és a szász klaszter. A leggyengébb teljesítményt, az előző csoporttól szintén lemaradva, az 5. és 6. klaszter mutatta, de ezek nem definiálhatók egyértelműen „román” klaszterként, még ha Erdély déli részén domináltak is, mert sok székelyföldi település is ide tartozott a Hunyad és Fogaras megyei településtömbök mellett. Az egyértelműen román (de kis elemszámú) 7. klaszter pedig a tartományi átlagot érte el. Azaz *a markáns fejlettségi differenciák nem kizárólag etnikai-vallási síkon nyertek kifejezést 1750-ben*. E kérdés pontosabban vizsgálható a Miskolczy Ambrus által összegyűjtött településszintű felekezeti adatok alapján *(3.6.2. fejezet)*.

3.5. A legfejletlenebb erdélyi települések területi elhelyezkedése és típusaik

A klaszterek területi elterjedésére jellemző kevert jelleg ellenére valójában a településtípusok között jelentős fejlettségi differencia volt 1750-ben. Ha a legfejletlenebb 16%-ot (kb. 300 település) helyezzük el a térképen akkor Fogarast, Hunyadot és Háromszéket, valamint a Nyárádmentét tudjuk perifériaként azonosítani, néhány, Küküllők menti településsel együtt, tehát megerősödik Dél-Erdély alulfejlettségének gyanúja a Szászföld relatív fejlettsége ellenére *(3.24. ábra)*. Azaz *a periféria etnikumaként a románságra és a székelyek egy részére kell gyanakodnunk. Észak-Erdély viszont teljesen mentes volt a periferikus településektől*.

Azonban e periferikusként azonosított települések sem tekinthetők homogénnek a rajtuk végzett klaszteranalízis szerint. Igaz, a képződött típusokra nem jellemző a területi koncentráció. A 3. klasztert leszámítva, mely csak a Székelyföld területén fordul elő (azonban más típusokkal együtt), mindegyik több megyében is megtalálható.

3.24. ábra. A periferikus (legfejletlenebb) települések elterjedése és típusai Erdélyben, 1750

Szintén megkíséreltük e csoportok sajátosságait, egymáshoz képest mérhető különbségeit feltárni: ehhez ismét a változók egyes klaszterekre jellemző átlagértékeit vetettük össze *(3.5. táblázat)*.

3.5. táblázat. A periferikus (hátrányos helyzetű) települések típusaira jellemző indikátorértékek (átlag) 1750–1785-ben

Kalszterek, Ward-módszer (esetszám)		Telekméret / család (telek)	Puszta telkek aránya (1=100%)	Adóhátralék/ adózó család 1749 (Ft)	Közbevétel/ adózó család 1749 (Ft)	Köztartozás/ adózó család (Ft)	Jobbágyok aránya a lakossághoz mérve 1785 (1=100%)	Jobbágyok %-os arányának változása 1785-1720	Nemesek aránya a családok számához mérve, 1785	Polgárok aránya a családok számához mérve, 1785
1 (15)	Átlag	0,311	**0,962**	**0,462**	0	*0,175*	0,034	**-0,6**	*0,265*	0,008
	Szórás	0,131	0,059	0,69	0	0,463	0,067	0,21	0,726	0,026
2 (59)	Átlag	0,362	**0,696**	**0,225**	0,008	*0,771*	0,578	*0,033*	0,154	0,002
	Szórás	0,164	0,245	0,482	0,031	1,821	0,188	0,243	0,236	0,011
3 (31)	Átlag	*0,452*	**0,878**	*0,012*	0,088	**1,492**	0,445	*0,188*	*0,356*	0,003
	Szórás	0,176	0,138	0,047	0,23	4,252	0,186	0,229	0,29	0,007
4 (42)	Átlag	0,316	0,111	*0,021*	0,013	0,855	0,123	**-0,614**	**0,136**	*0,013*
	Szórás	0,198	0,16	0,126	0,045	1,499	0,13	0,23	0,408	0,045
5 (28)	Átlag	0,327	*0,081*	0,118	0,131	0,822	0,461	-0,159	*0,317*	0,002
	Szórás	0,166	0,098	0,312	0,416	1,246	0,217	0,218	0,501	0,006
6 (68)	Átlag	**0,246**	*0,319*	*0,017*	0,012	**1,493**	0,435	-0,202	**0,131**	0,003
	Szórás	0,119	0,237	0,089	0,097	3,012	0,169	0,204	0,167	0,012
7 (43)	Átlag	0,369	0,919	*0,073*	0,038	1,022	0,502	-0,055	*0,24*	0,002
	Szórás	0,155	0,135	0,161	0,133	1,717	0,162	0,176	0,296	0,007
Összesen (286)	Átlag	0,332	0,527	0,102	0,034	1,045	0,411	-0,166	0,202	0,004
	Szórás	0,169	0,378	0,319	0,17	2,4	0,236	0,331	0,346	0,02

Klaszterek, Ward-módszer	Gabona vetőmag/ adózó család	Igavonó (1. o.)/ adózó család 1750	Tehenek és borjak száma / adózó család	Juhok és kecskék száma/ adózó család 1750	Malomból, majorkodásból, szeszből származó (Ft) / adózó	Adó Ft/ adózó család 1749	Adó alól felmentett / adózó család 1750	Mások földjén dolgozók/ adózó család 1750	Komplex fejlettségi index
1 (15)	10,467	**0,009**	1,754	*5,042*	0,384	**6,114**	*0,293*	0,34	-1,606
	5,571	0,021	0,602	3,658	0,555	1,981	0,124	0,281	0,337
2 (59)	9,906	0,031	1,637	*6,527*	0,336	5,288	0,337	**0,628**	-0,883
	6,665	0,057	0,937	4,79	0,549	2,122	0,118	0,244	0,348
3 (31)	*22,533*	*0,208*	1,407	3,897	0,372	**8,752**	0,354	**0,841**	-0,874
	9,338	0,18	0,482	1,87	0,569	2,352	0,168	0,205	0,331
4 (42)	**5,417**	**0,017**	1,282	4,036	0,192	*3,494*	0,315	0,341	-0,923
	3,516	0,046	0,598	2,897	0,286	1,718	0,179	0,299	0,368
5 (28)	9,419	0,031	1,269	3,699	0,217	5,697	0,366	**0,893**	-0,803
	5,198	0,076	0,529	2,746	0,329	2,638	0,195	0,132	0,336
6 (68)	**5,407**	0,035	1,199	4,432	**0,134**	*3,596*	**0,512**	*0,306*	-0,818
	3,71	0,094	0,577	3,011	0,27	1,481	0,186	0,188	0,241
7 (43)	10,066	**0,017**	1,525	3,981	**0,176**	4,757	0,398	*0,196*	-0,875
	7,221	0,033	0,507	2,923	0,225	1,632	0,124	0,145	0,264
Összesen (286)	9,552	0,046	1,409	4,64	0,238	5,001	0,387	0,478	-0,901
	7,75	0,102	0,67	3,468	0,407	2,482	0,176	0,324	0,353

Az ide tartozó települések esetében az *adófizető családokra jutó telekméret alig egyharmad telek* volt, ez a 6. klaszternél egyenesen egynegyedre esett, a 3. klaszter esetében viszont közelítette az erdélyi átlagot, a fél telket. A puszta telkek aránya e hátrányos helyzetű csoportban elérte az 50%-ot, míg a teljes halmazban 25% alatt maradt. E tekintetben az előbb kedvező helyzetben lévő 3. klaszter ijesztő értéket mutatott: a viszonylag nagy telkek mellett ugyanis sok volt az üres telek: e 30, kifejezetten

székely településen tehát demográfiai vákuummal (vagy művelhetetlen minőségű földekkel) szembesülünk. Alig jobb a helyzet az 1. és 2. klaszter esetében (Fogaras és Dél-Hunyad). Az elmondottakból viszont ily módon is kiviláglik, hogy klasztereinknek csak egy része mutat valódi területi koncentrációt (az 1. igen, a második viszont nem). Az adóhátralékos családok aránya a legfejletlenebb 300 között nem különbözik jelentősen a teljes mintáétól, de az 1. és 2. klaszterben ez az arány eléri a 20–40%-ot, míg a 3–4. és 6–7. klaszterek esetében igen alacsony értéket mutat. A közbevételek szerepe viszont e településeken jelentéktelen, a köztartozásoké is kisebb, mint a teljes minta esetében, viszont jó szór: alacsony az 1–2. klaszter és magas a 3. és 6. csoport esetében. Az 1. és 4. klaszter esetében a zselléresedés intenzív volt 1720–1785 között. A nemesek-kiváltságosak aránya kifejezetten nagy volt a periferikus települések részhalmazában a teljes mintáéhoz viszonyítva, de ezen belül az egyes klaszterek nagy differenciáltságról tanúskodtak. A Küküllők mentén, a Székelyföld peremén a nemesek száma a családok számához mérve elérte a 30%-ot is. A polgárok aránya pedig a 3. periferikus klaszterben meghaladta a teljes halmazra jellemző átlagértéket.

A gabona vetőmagigénye nem volt rosszabb, mint a teljes mintában, ami igen érdekes (egyharmad telekre 4,5 köböl, szemben a teljes mintában egy telekre átlag 13 köböl), ez azt jelenti, hogy nem volt rosszabb a földminőség és kihozatal, mint tartományszerte. Viszont a 4. és 6. klaszterben ez így is szemet szúróan alacsony értéket mutatott, ezzel szemben a 3. klaszter székely településein (a már említett eltérő gabonakosár miatt) az erdélyi átlagot meghaladó vetőmagot/vetésterületet látunk. Az igaerő alacsony volt az 1., 4. és 7. csoportokban, míg a már említett 3. klaszterben az erdélyi átlag feletti értékekkel találkozunk. Ezzel együtt a fejletlen településeken az igaerő az erdélyi átlag 60-66%-át érte csak el. A tehenek és borjak száma nem mutatott nagy változatosságot a klaszterek között, bár az erdélyi átlag alatt volt a legtöbb településcsoportban. A kecskék és juhok száma az 1–2. klaszterben volt átlag feletti, és a legfejletlenebb települések átlagértéke alig maradt az erdélyi átlag alatt – de a juhok és kecskék nagy száma nem a gazdag települések adófizető családjaira volt jellemző. A malmokból, majorkodásból és pálinkából származó jövedelem a 6–7. klaszterben alacsony volt, de összességében a legfejletlenebb területek értékei nem tértek el kirívó mértékben az erdélyi átlagtól. A 4. és 6. településcsoportban alacsony, átlag alatti volt az egy adófizető családra jutó adó, az 1. és 3. klaszterben viszont relatíve magas. A legfejletlenebb 300 település átlagos adója nem volt sokkal alacsonyabb a teljes halmazénál. Az adózás alól felmentettek adózókhoz mért aránya a legkisebb az 1. klaszterben volt, alig 30%, míg a 6. csoportban 50% (az erdélyi átlag 29% volt, míg a legfejletlenebb települések átlaga 39% körüli értéket ért el). A mások földjén dolgozók aránya az adózókhoz mérve meghaladta a 60%-ot a 2., 3. és 5. klaszterben, igaz, ez alig 100 települést tömörített. Az erdélyi átlag ekkor 21% volt, ennél csak a 7. klaszter értékei voltak kedvezőbbek a legperiferikusabb települések esetében, a legszegényebb 300 településen viszont közel 50% volt az átlagérték. Összességében a periferikus települések egyveretű alulfejlettsége szembeszökő az erdélyi településhalmaz átlagához képest. Egyedül az 1. klaszter alig 15 települése tér el ettől lényegesen – de lefelé. A teljes településhalmazban a legfejletlenebbnek tekintett 5. klaszter értékeinél nem jobb egyik periferikus településcsoport kompozit fejlettségi értéke sem.

3.6. Társadalmi–gazdasági–demográfiai különbségek nem területi alapú statisztikai vizsgálata a 18. századi Erdélyben

A 3.4-3.5 fejezetben az 1750-es erdélyi összeírás adatai alapján azt a kérdést vizsgáltuk, hogy (1) a társadalmi–gazdasági–demográfiai mutatók alapján klaszteranalízissel képzett településtípusok mennyiben feleltethetők meg nemzetiségi–vallási, vagy politikai kategóriáknak, s megállapításaink szerint a képződött csoportok csak részben köthetők nyelvekhez vagy felekezetekhez (a szászok esetében volt a legegyértelműbb a helyzet). Az etnikai és politikai közösségek korlátozott azonosíthatósága arra utal, hogy a vizsgált erdélyi adózó népesség esetében a politikai entitások nemcsak heterogének voltak, de a csoportokon belüli heterogenitásuk nagyobb volt, mint a csoportok közötti különbségek. (2) A települések fejlettségi különbségeinek etnikai-vallási alapú magyarázata ugyancsak korlátozott relevanciával bír: a fejlettség területi különbségei leginkább Észak- és Dél-Erdély viszonylatában voltak megragadhatók Erdélyben a fenti elemzés alapján. Szintén megállapítottuk, hogy (3) a társadalmilag-gazdaságilag relatíve homogén területek (történeti tájak) száma csekély, és csak részleges átfedést mutatnak a táji entitásokkal; az adminisztratív egységekkel és megyékkel pedig még annyira sem. A klaszterezés „sikerét", egyben az eredeti, 1750-es felvételezés szakmailag megalapozott voltát jelzi azonban, hogy az etnikai és felekezeti csoportokkal való átfedés hiánya ellenére a klaszterezés során képződött csoportok más dimenziók szerint jól körülhatárolhatók-definiálhatók, melyek vagy történeti kontextusban „címkézhetők" (szemiurbánus, székely), vagy földrajzi fogalmak szerint értelmezhetők (hegyvidéki–állattartó).

A különbségeket azonban a területi vetületen túl egyéb dimenziók (pl. társadalmi státus, településméret, felekezet) mentén is lehet vizsgálni, sőt a történészek körében ez a gyakoribb szemlélet. A geográfia szintén alkalmaz nem területközpontú megközelítést (pl. az angolszász iskola a hierarchikus szemléletet részesítette előnyben a regionálissal szemben). A következőkben az 1720-as Regnicolaris conscriptio, az 1750-es összeírás és az 1785-ös népszámlálás adatai alapján kísérletet teszünk a társadalmi–gazdasági–demográfiai mutatók *településméret* és *felekezet* szerinti differenciáltságának vizsgálatára. Ezek vizsgálata a későbbiekben (*5. fejezet*: 1785, *2. kötet: 5–6. fejezet:* 1880 és 1910) is visszatérő motívum.

3.6.1. A társadalmi–gazdasági–demográfiai mutatók differenciáltsága Erdélyben településméret szerint a 18. században

A geográfia a területi differenciák mellett a hierarchikus szintek közti különbségeket is kutatja, így kerülnek a vizsgálati kérdések közé a településméret és a társadalmi–gazdasági–demográfiai viszonyok összefüggései. A 20. századi településállományra vonatkozóan általános érvényűnek tekinthető a megállapítás, hogy *a nagyobb települések kedvezőbb adottságokkal rendelkeznek*. A 18. századi úrbéres települések kapcsán hasonló következtetésre jutott 11 magyarországi vármegye alapján Perjés Géza is. Jelen fejezetben egyrészt azt vizsgáljuk, hogy a 18. századi erdélyi településállományra érvényesek-e ezek a megállapítások – a nagyobb települések valóban fejlettebbek voltak-e, másfelől, hogy a 20. század eleji városhálózatra érvényes urbanizációs jellemzők-vonások gyökerei vajon kimutathatók-e a 18. század közepén, vagy ekkor egész más jelenségek tettek városiassá egy települést, mint 1880 után. A településméret és a fejlettség, továbbá

a településméret és az adott korra elérhető egyedi indikátorok kapcsolatát megvizsgáljuk a későbbi fejezetekben a 18. századi Magyarországra is (két irányból – a hierarchikus fogalmakhoz jobban közelíthető jogállás, valamint az ezzel nem teljesen ekvivalens méret szerinti differenciáltság alapján egyaránt), majd a dualizmus kori országterületre is 1880 és 1910-re is.

Ami az erdélyi településméret (2008 vizsgált település, lélekszám a népszámlálási adatok, nem a felekezeti összeírás alapján) és a társadalmi–gazdasági mutatók (1720, 1785, 1750) kapcsolatát illeti *(3.6–3.11. táblázat)*, elmondható, hogy a *családméret* kicsivel átlag (5,1) alatt volt a 2000 fő feletti településeken (ez mindössze 51 település) és a 200 fő alattiakon (288 település), hasonlóképpen viselkedett az *egy házban élő családok* száma, ami a városiasabb (és nagyobb) jellegű településeken nem is meglepő. A legkisebb méretű településeken hiányzott 1780 körül a lakosság legnagyobb hányada, 10% (*távollevők a családok számához mérve*), a nagyobb településeken ez enyhén csökkent, a tartományi átlag alá esett az arányuk, ami arra utalhat, hogy a nagyobb települések jobb életlehetőséget tudtak biztosítani a lakóknak. A *nem helyi születésűek aránya* szintén csökkent településméret növekedésével (kivéve a 2000 fő feletti kategóriát, ahol újra 10%-ot vett fel az érték).

A *migrációs ráta* (az előbbi két tényező különbsége) összességében csak a 2000 fő feletti településeken volt pozitív, azaz a városiasság már ekkor (is) vonzó tényezőt jelentett. *A házas férfiak* 1780-as arányára a településméret nem volt hatással, a *nemesség aránya* csökkent (1000 fő felett átlag alatti), a *polgároké* nőtt a településméret növekedésével (ez nem is meglepő), a *parasztok és örököseik* aránya csak a 2000 fő feletti települések esetében esett átlag alá, a zsellérek kapcsán tendencia nem figyelhető meg. Az *1–12 éves korosztály* gyakorisága leheletnyivel alacsonyabb az 1000 fő feletti településeken, de a különbség nem volt szignifikáns a kétmintás t-próba alapján.

1720-ban a *zsellérek* (házas zsellérek, inquilini) *aránya* a 200 fő feletti települések[544] esetében még csökkenő tendenciát mutatott, igaz a fogalom mást is takart, mint a népszámlálás esetében. A *jobbágyok aránya* csak enyhén csökkent a településméret növekedésével az összeírtak között, de tudni kell, hogy számos kiváltságos réteget ekkor nem írtak össze, szemben a teljes körűnek tekinthető 1785 körüli népszámlálással. Ugyanakkor már 1720 körül is magasabb a jogilag nem úrbéres (de összeírt) csoportok aránya a 2000 fő feletti (és 200 fő alatti!) településeken, 40% feletti, a többi településméretre jellemző 30% helyett. *Az összeírtakra jutó szántó mérete* 12-ről 7 holdra esik a 2000 fő feletti településeken, *a rét mérete* viszont nem csökken lényegesen (az 1000-2000 fő közötti települések esetében nő), ami az állattartás (a romlandó tej, hús, sajt) relatív jelentőségére utal a távolabbról is szállítható, nem romlandó gabonával szemben. Erre a *rét/szántó* arány is utal. A klasszikus thüneni modellben 1826-ban megfogalmazott *koncentrikus övezetesség tehát már a 18. században megfigyelhető az erdélyi (szász) városok ellátásában, (3.25. ábra)*.[545] Szintén kiugró az *egy összeírtra jutó szőlő* (3–4 kapás) és *a szőlő szántóhoz mért nagysága* a nagy településeken. A szőlő jelentősége (a terület nagysága) 1720-ban a réthez képest a településméret növekedésével erősödött (ami a városiasodás jól ismert jellemzője, mely egyrészt a kereskedelem nagyobb szerepére, másfelől a városi ivóvíz helyettesítésének-pótlásának szükségére utal). Az *egy adózóra jutó*

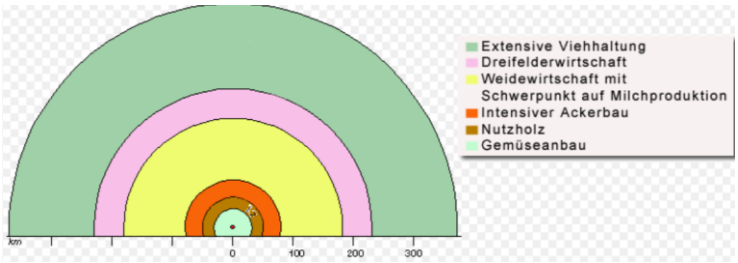
[544] Az 1780-as méretkategóriák visszavetítése 1720-ra anakronisztikus, csak nagyvonalú megközelítést tesz lehetővé.

[545] Thünen (1826) modellje szerint a legelők, mint haszonvételek ideáltipikus környezetben a várostól a legtávolabb esnek, mert a rajtuk folyó gazdasági tevékenység termeli a legkönnyebben mozgatható árukat (széna stb. nem romlik meg, az állatokat lábon lehet hajtani stb.). Ezzel szemben a zöldségek-gyümölcsök és a tűzifa, termelése közelebb kell, hogy essen, hiszen ezek könnyen romlanak, vagy nehezen szállíthatók. Az intenzív állattartás (tejgazdálkodás – a tej romlandó) helye e két, közeli és távoli zóna között van, az extenzív szántóföldek zónája előtt. Ugyanakkor a földet művelő gazdának nem szabad sokat gyalogolnia a szántóra, mert az munkaidő-kiesés.

kaszálórét nagysága a szántóhoz mérve 1750-ben is magasabb maradt a nagyobb méretű települések esetében. A nagyobb települések valóban városiasabbak is voltak, hiszen *a nem agráriumból élő adózók aránya* elérte a 70-80%-ot, szemben a többi településen jellemző 5-6%-kal.

1750-ben az *egy adózóra jutó telekméret* (mint gazdasági és adóegység) a tartományi átlaghoz hasonló értéket mutatott minden településkategóriában, kivéve a 2000 fő felettieket, ahol a féltelkes átlagérték 0,3-ra esett. Az *egy házban lakó családok száma* ugyancsak itt volt a legmagasabb, kettő feletti, míg a többi kategóriában az érték az országos átlag körül stagnált. Ez ugyancsak a nagyobb települések urbánusabb jellegére utal, a fent említett foglalkozási szerkezet mellett. A *majorkodásból származó bevétel* szintén itt volt a legmagasabb, a többi településcsoport esetében az átlaghoz hasonló értékeket találunk. A *szántók hozama/vetőmagigénye* viszont – a kukoricát és kölest nem számítva – a 2000 fő feletti településeken alacsonyabb volt az országos átlagnál, a 200 fő alattiak esetében viszont a többi településkategória értékét is meghaladóan, átlag feletti.

Az *egy adózóra jutó kaszálók nagysága és hozama* 1720-hoz hasonlóan az urbánusabb-nagyobb településeken magas, sőt kiugróan magas volt, a többi településen átlagos, *a szőlők mérete és jövedelme* pedig a településméret növekedésével emelkedő tendenciát mutatott 1750-ben is. E két tényező a 2000 fő feletti települések eltérő élelmezési sajátosságait támasztja alá (vizet nem nagyon ihattak a városiak és tejtermékfogyasztásuk is nagyobb volt már ekkor is, ráadásul a bor és sajt szállítható – miként a gabona – viszont egységnyi tömegre vetítve nagyobb hozzáadott értékkel bírt a gabonához képest).

3.25. ábra. A klasszikus Thünen-modell (1826), https://de.wikipedia.org/wiki/Th%C3%BCnensche_Ringe

Az *egy adózóra jutó igaerő nagysága* nem mutatott településmérettől függő tendenciát, viszont a 2000 fő feletti településeken a *gabona vetőmagigénye/hozamának igaerőhöz viszonyított nagysága* kisebb volt, mint a többi településméret esetében, a 200 fő alattiak esetében az átlagnál nagyobb a hányados értéke 1750-ben. A *tehenek egy adózóra jutó száma* átlag feletti volt a 2000 főnél nagyobb településeken, ami ismét azok lakosainak sajátos táplálkozási igényeit mutatja, miként a kaszálók nagyállatok számához viszonyított hozama is itt volt kiugró, ez a többi településméret esetében stagnált.[546]

A *juhok, kecskék, sertések* egy adózóra vetített száma ugyancsak stagnált, leszámítva a 2000 fő feletti településeket, hol az érték leesett, míg a méhkasok száma viszont megnőtt, szintén a kisebb helyre és eltérő táplálkozási igényre utalva.

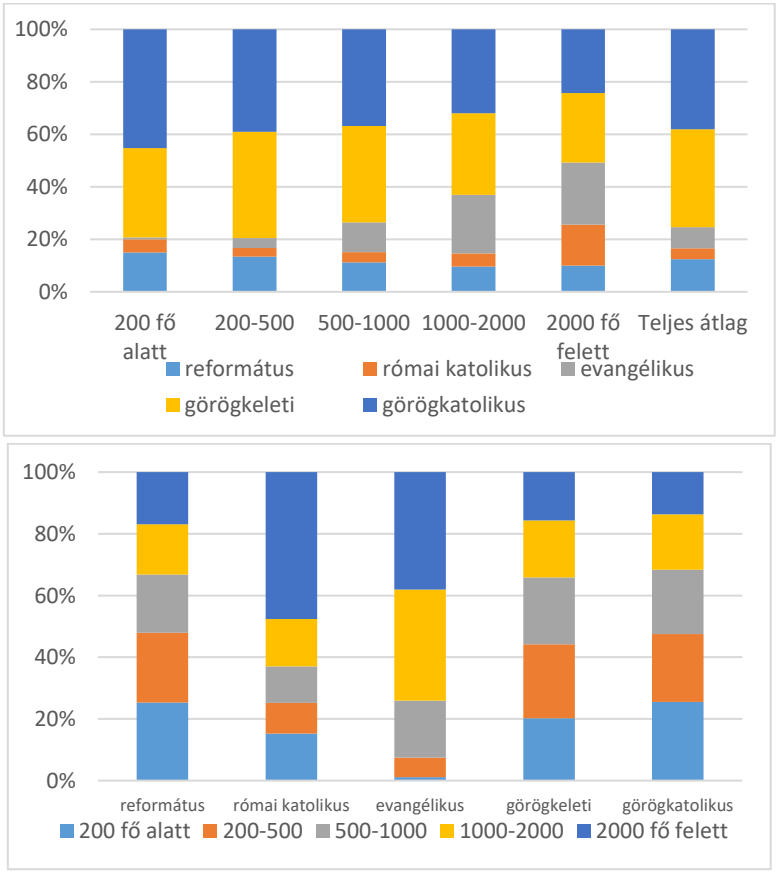
Az *egy adózóra jutó, készpénzben kifejezhető jövedelmek* is az 1000 fő feletti települések esetében kezdtek növekedni, míg 2000 fő felett egyenesen megugrottak. Az *egy adózóra jutó adóérték* viszont csak a legnagyobb települések esetében tért el az átlagtól, így a *készpénzjövedelem adóhoz mért értéke* is csak itt volt átlag feletti.

[546] A tej könnyen romló termék, ezért a felhasználás helyén érdemes megtermelni, Thünen modellje értelmében.

A 2000 fő feletti települések esetében *az adó alól felmentettek* aránya az adózók számához mérten elérte a 66%-ot, míg a többi településkategória esetében 33% alatt maradt. *A mások földjén dolgozók adózókhoz mért száma* a 200 lélek alatti településeken közel 40% volt, majd csökkent a településméret növekedésével, viszont 70% felé emelkedett a 2000 fő feletti településeken, ahol tehát szegénységi indexként e mutatók vagy nem használhatók, vagy egy igen erősen polarizálódott, pauperizálódott társadalom képét rajzolják ki. A *köztartozások* egy főre vetített értéke is csak a 2000 fő feletti települések esetében ugrott átlag fölé.

Ugyanakkor *a puszta telkek* aránya a településméret növekedésével minden kategóriában csökken, ami a gazdálkodás hatékonysága mellett a 200 lélek alatti települések esetében a munkaerőhiányra is utal. (Itt a telkek fele volt műveletlen, azaz korábban ezek is alkalmasak lehettek 500 lélek eltartására. Mivel ugyanúgy féltelek jellemezte őket átlagosan, mint a többi településkategóriát, miközben több volt köztük a mások földjét művelő adózó, mint másutt, egyértelmű, hogy nem volt munkaerő / vagy az ott lévőknek jogalapjuk a puszta telkek megművelésére, pedig a féltelek az adatok alapján nem feltétlenül volt elegendő a megélhetéshez /különben nem mentek volna mások földjét művelni/).

Összességében a nagyobb lélekszámú települések és a kisfalvak közti markáns minőségi különbség már 1750-ben is érezhető volt, ami a későbbiekben is megmaradt. A települések társadalma is eltért egymástól, erre jó példa, hogy a nagyobb településeken (2000 fő felett) a katolikusok felülreprezentáltak (16%, a tartományi 5% alatti értékhez képest, így ők a "legurbánusabb" felekezet Erdélyben), az evangélikusok (zömmel szászok) szintén (25% vs. 8%) a görögkeletiek és görögkatolikusok viszont alulreprezentáltak (26 vs. 37% és 24 vs. 38%). Ez viszont felveti azt a kérdést is, hogy (a már vizsgált területi differenciáltságon túl) a településméret szerinti különbségek mellett a differenciák más síkon is jelentkeztek-e – például felekezetek, népcsoportok között.

3.26. ábra. A felekezeti viszonyok és a településméret kapcsolata

3.6. táblázat. A társadalmi–gazdasági–demográfiai indikátorok átlagértékei településméret szerint

Lakosság 1785 (településszám)	Zsellérek aránya az összeírtakból 1720	Jobbágyok aránya az összeírtakból 1720	Egyéb kategória aránya az összeírtakból 1720	Egy összeírtra jutó szántó 1720 (m. hold)	Egy összeírtra jutó rét 1720 (kaszás)	Egy összeírtra jutó szőlő 1720 (kapás)	Szőlő aránya a szántóhoz, 1720	Rét aránya a szántóhoz, 1720	Szőlő aránya a réthez, 1720
0-200 (288)	0,151	0,435	0,414	10,102	2,747	2,222	0,030	0,260	0,809
200-500 (873)	0,202	0,443	0,355	9,081	2,624	1,996	0,033	0,309	0,761
500-1000 (646)	0,214	0,500	0,285	10,178	2,935	2,897	0,043	0,282	0,987
1000-2000 (151)	0,160	0,574	0,265	11,978	3,329	4,532	0,055	0,329	1,361
2000 felett (51)	0,153	0,434	0,412	6,986	2,327	3,890	0,165	1,403	1,672
Teljes minta	**0,195**	**0,470**	**0,335**	**9,748**	**2,790**	**2,642**	**0,041**	**0,320**	**0,947**

Lakosság 1785 (település-szám)	Család-méret (fő)	Család, egy házra	Távollevők aránya a családok számához mérve	Idegenek aránya a családok számához mérve	Migrációs ráta, az előző kettő különbsége	Házas férfiak aránya az összes férfiból	Nemesek aránya a családok számához mérve	Polgárok aránya a családok számához mérve	Parasztok aránya a családok számához mérve	Zsellérek aránya a családok számához mérve	12 év alatti gyerekek aránya a lakosságból
0-200 (288)	4,922	1,354	0,104	0,102	-0,001	0,394	0,133	0,005	0,407	0,611	0,133
200-500 (873)	5,334	1,135	0,095	0,066	-0,029	0,389	0,114	0,002	0,516	0,574	0,127
500-1000 (646)	5,119	1,152	0,085	0,058	-0,027	0,401	0,103	0,005	0,510	0,556	0,121
1000-2000 (151)	4,989	1,122	0,077	0,051	-0,025	0,410	0,071	0,014	0,520	0,539	0,118
2000 felett (51)	4,520	1,368	0,078	0,098	0,020	0,400	0,054	0,173	0,238	0,558	0,123
Teljes minta	**5,160**	**1,177**	**0,091**	**0,068**	**-0,023**	**0,396**	**0,108**	**0,009**	**0,492**	**0,570**	**0,125**

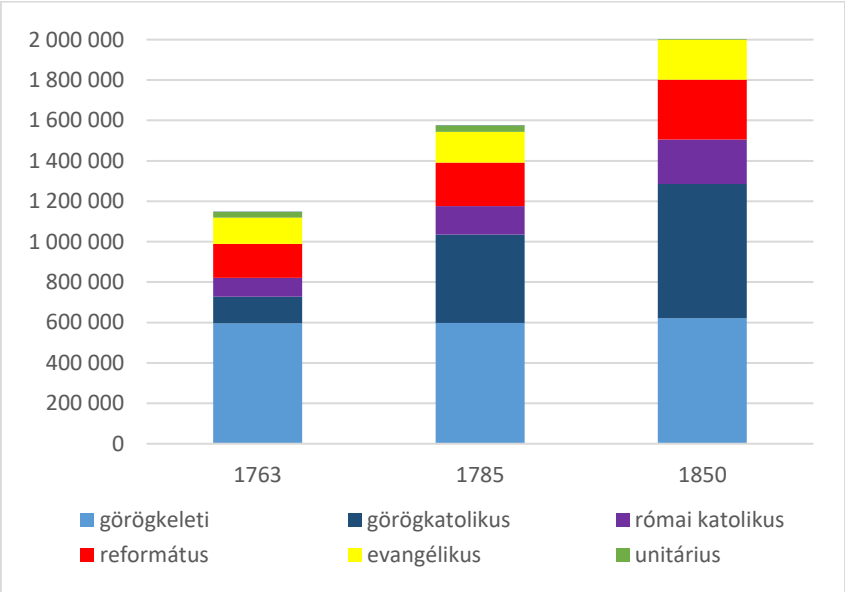
Lakosság 1785 (település-szám)	Kaszáló hozama a gabona hozamához képest, 1750	Egy adózóra jutó telek, 1750	Egy házra jutó család, 1750	Majorkodásból, gyümölcsből származó bevétel (ft), 1750	Szántók vetőmagigénye (hozama, mérete), egy adózóra (cu) 1750	Őszi búza vetőmagigénye (hozama, mérete), egy adózóra (cu) 1750	Rozs vetőmagigénye (hozama, mérete), egy adózóra (cu) 1750	Tavaszi búza vetőmagigénye (hozama, mérete), egy adózóra (cu) 1750	Kukorica és köles vetőmagigénye (hozama, mérete), egy adózóra (cu) 1750
0-200 (288)	0,279	0,488	1,236	0,102	7,906	1,871	0,883	1,906	0,059
200-500 (873)	0,357	0,503	1,319	0,112	6,274	2,125	0,311	1,187	0,098
500-1000 (646)	0,352	0,513	1,314	0,109	6,449	2,318	0,251	1,169	0,113
1000-2000 (151)	0,346	0,428	1,291	0,134	6,215	2,132	0,220	1,248	0,094
2000 felett (51)	2,259	0,292	2,249	0,626	4,976	1,544	0,056	0,997	0,112
Teljes minta	**0,371**	**0,494**	**1,322**	**0,122**	**6,543**	**2,135**	**0,366**	**1,290**	**0,097**

Lakosság 1785 (település-szám)	Kaszálók hozama egy adózóra 1750	Szőlők hozama egy adózóra (cf) 1750	Egy adózóra jutó korrigált igaerőegység, 1750	Gabona vetőmagigény (hozam, terület) / igaerőegység	Egy adózóra jutó tehenek száma	Egy adózóra jutó borjak és csikók száma	Nagyállatra jutó kaszálóhozam (cf), 1750	Juh és kecske egy adózóra, 1750	Sertés egy adózóra, 1750	Méhkas egy adózóra, 1750
0-200 (288)	2,205	2,123	2,592	3,167	1,144	0,545	1,547	5,616	0,951	0,781
200-500 (873)	2,241	3,396	3,007	2,535	1,411	0,523	1,411	6,159	1,114	0,794
500-1000 (646)	2,271	7,571	2,649	2,650	1,196	0,442	1,472	5,157	0,966	0,710
1000-2000 (151)	2,149	10,622	2,908	2,432	1,206	0,457	1,527	6,189	0,978	0,598
2000 felett (51)	11,240	28,008	2,802	1,989	1,649	0,536	1,900	4,866	0,452	0,906
Teljes minta	**2,430**	**5,542**	**2,821**	**2,647**	**1,294**	**0,497**	**1,435**	**5,738**	**1,020**	**0,754**

Lakosság 1785 (település-szám)	Egy adózóra jutó pénzbevétel (ft)	Egy adózóra jutó adó (ft), 1750	Készpénz-bevétel az adóhoz mérve, 1750	Iparosok és kereskedők az összes adózóhoz mérve	Adó alól felmentettek az összes adózóhoz mérve, 1748	Mások földjén dolgozók az adófizetőkhöz mérve, 1750	Közbevétel-köztartozás egy adózóra (ft)	Köztartozás az adóhoz mérve	Puszta telkek aránya a telkekből, 1750
0-200 (288)	0,188	5,816	0,032	0,042	0,302	0,371	-1,039	0,207	0,503
200-500 (873)	0,164	5,953	0,055	0,036	0,342	0,216	-1,608	0,448	0,289
500-1000 (646)	0,160	5,714	0,046	0,045	0,325	0,185	-2,856	0,628	0,184
1000-2000 (151)	0,209	6,856	0,047	0,066	0,298	0,215	-3,625	0,459	0,137
2000 felett (51)	0,970	15,386	0,106	0,873	0,670	0,719	-123,413	1,585	0,037
Teljes minta	**0,187**	**6,121**	**0,049**	**0,060**	**0,335**	**0,240**	**-4,642**	**0,494**	**0,273**

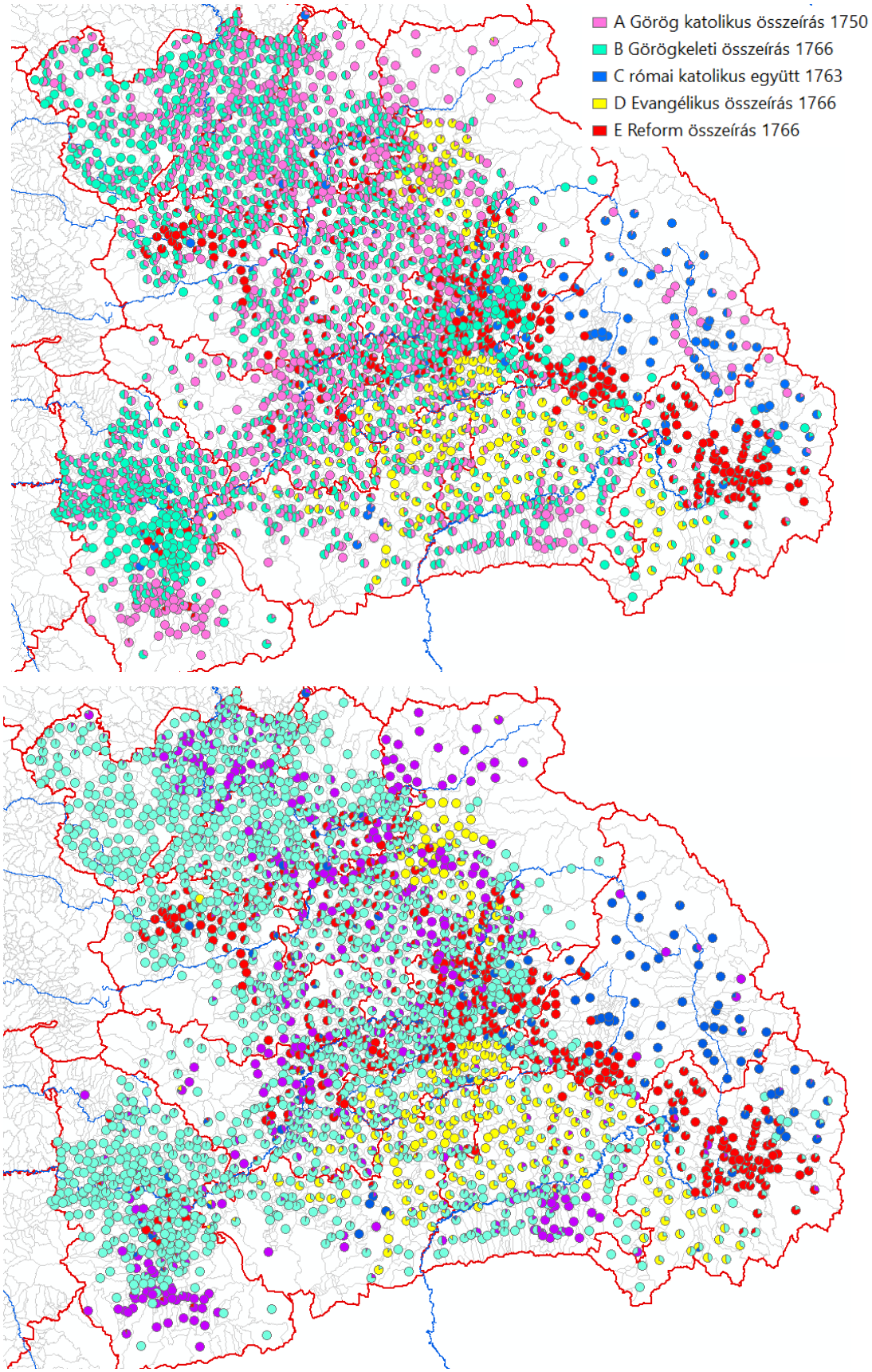
3.6.2. Az erdélyi felekezetek társadalmi–gazdasági–demográfiai differenciáltságának statisztikai vizsgálata

Miskolczy Ambrus és Varga E. Árpád gyűjtésének köszönhetően lehetőség nyílik Erdély 18. század közepi felekezeti viszonyainak rekonstrukciójára,[547] így annak vizsgálatára is, hogy melyik felekezet milyen társadalmi, gazdasági, demográfiai viszonyokkal volt jellemezhető, azaz melyik csoport volt kedvezőbb helyzetben: tartható-e a román historiográfiában hangoztatott nézet, hogy a Horea-féle felkelés egyik oka a román parasztság átlag alatti életkörülményeiben keresendő.[548] A felekezeti viszonyok ugyanis némi általánosítással etnikai viszonyokká konvertálhatók: a reformátusság magyar ajkú, az evangélikusok németek. Az ortodoxok románok, a görögkatolikusok és a római katolikusok esetében nehezebb csak az általánosítás: ez utóbbiak ugyanis német- és magyarajkúak egyaránt lehettek, és a görögkatolikusok között a románok mellett csekély számú ruszint is találhatunk. Így tehát a Nagy Béla által térképre vitt 1850-es népszámlálási adatoknál 100 évvel korábbról is rendelkezünk etnikai és felekezeti proxykkal – természetesen nem figyelmen kívül hagyva e forrástípus korlátait.

3.27. ábra. Erdély felekezeti statisztikája 1763-1850 között (Miskolczy – Varga E. 2013 I: 108. alapján)

[547] Miskolczy – Varga 2013–2014. A többségi nyelvet megjelenítő folttérkép: Kocsis – Tátrai 2015. (1784-re vonatkozó térképlap)
[548] Pascu 1984.

3.28. ábra. Erdély 18. század közepi felekezeti viszonyainak rekonstrukciója Miskolczy Ambrus és Varga E. Árpád településsoros gyűjtése alapján[549]

(ábrázolástechnikai okok miatt a kördiagramok mérete lakosságszámmal nem súlyozott)

[549] Református = okker, evangélikus = citromsárga, görögkatolikus = lila, ortodox = zöldeskék

Fent: települési felekezeti arányok az 1760-as adatok alapján, **lent:** az 1750-es vagy 1785-ös adatok alapján[550]

Miként az 1750-es adó-, úgy a felekezeti összeírások sem hibátlanok: az unitáriusok hiányoznak az összesítésekből, a görögkatolikusok aránya és létszáma pedig jelentősen fluktuált.[551] A felekezeti adatsorral rendelkező több mint 2500 erdélyi településből mintegy 2200-at sikerült azonosítani. Az 1750-es összeírás körülbelül 2150 településre maradt fenn, több-kevesebb részletességgel, miként az 1785-ös népszámlálásé is. A három adattábla összekapcsolásával, mintegy 1900 településen vált vizsgálhatóvá a társadalmi–gazdasági–demográfiai viszonyok felekezetek szerinti differenciáltsága. (A korábbi klaszterezés során – és a többi évmetszet és terület vizsgálata esetén is – a felekezet és a nyelv sosem szerepelt bemenő adatként, hiszen a cél éppen az volt, hogy megnézzük, a társadalmi–gazdasági–demográfiai viszonyok nyelvi–felekezeti csoportok mentén mutatnak-e eltérést, vagy pedig más tényezők hatnak rá jobban – ti. létezhetnek felekezetileg eltérő csoportok hasonló társadalmi–gazdasági vonásokkal.)

Mivel itt a Lexicon locorumnál részletesebb bontás áll rendelkezésre – ott csak a domináns nyelv és felekezet (Vályi adatainak beemelésével is legfeljebb kettő nyelv és felekezet) áll rendelkezésre, Erdély esetében viszont – ha nem is pontos – arányszámok is megadhatók, így ebben az esetben részletesebb vizsgálatra nyílik lehetőség a társadalmi–gazdasági mutatók felekezeti (etnikai) meghatározottságát illetően. Matematikai szempontból ez azt jelenti, hogy – szemben a 18. század végi magyarországi adatainkkal, melyek a Lexicon locorumon és Vályi adatain alapultak, és nem tekinthetők folytonos eloszlású, csak nominális változónak, így korrelációs vizsgálatnak sem vethetők alá – Erdélyben, 1750 körül különbséget tudtunk tenni homogén, többségi és kisebbségi településtípus között. Nem vizsgáltuk azonban a vallási-nyelvi kombinációkat (példának okáért nincs görögkatolikus – református vegyes település kategória, szemben a 18. Magyarország századi vizsgálata során használt kategóriákkal). A vizsgálat során a viszonylag gyenge kapcsolatokat (r=0,3 alatt) mutató korrelációs mátrix elemzése helyett az itt folytonos eloszlásúnak tekinthető felekezeti adatokat intervallumba soroltuk (miként tettük azt a településméret-kategóriákkal az imént), és így számoltuk ki az egyes felekezeti csoportokra jellemző átlag és szórásértéket minden indikátor esetében, majd összevetettük a csoportátlagokat. Ahol a különbség kicsi volt, ott a differencia szignifikáns mivoltának megállapítása érdekében kétmintás t-próbát alkalmaztunk, és az alant közölt következtetéseket ennek alapján tettük meg. Eredményeink alapján leszögezhető: *az ortodox és görögkatolikus vallású lakosság életkörülményei összességében rosszabbak voltak*. Az adathalmaz vizsgálata alapján a következő sajátosságok elkülönítésére nyílt lehetőség *(3.7. táblázat)*.

A reformátusok esetében a település felekezeti homogenitásának fokozódásával csökken a *lélekszám*, a vegyes-református falvak voltak általában nagyobbak 1780 körül. A római katolikusok esetében is hasonló a tendencia, de itt a vegyes települések 1000 fő felettiek, gyakorlatilag városias jellegűek (22 település). A tiszta katolikus falvak is nagyobbak, mint a tartományi átlag, vagy a református falvak. A homogén görögkatolikus falvak még a református falvaknál is kisebbek, a vegyes felekezetű településeik sem haladják meg a 600 fős lélekszámot. Ugyanez érvényes az ortodoxokra is. Az

[550] A görögkatolikusok és görögkeletiek között igen nagy volt a fluktuáció (az unió csak ideiglenes volt, a pópák egy része visszatért az ortodoxiához 1760 körül). A görögkatolikusok száma az összeírásaik szerint az 1760-as évekbeli 130 ezerről 430 ezerre nőtt, miközben a görögkeletiek száma 1760-1850 között végig 600 ezer fő körül ingadozott (*3.27. ábra*).

[551] 1785-ben, a népszámlálással egyidőben nem publikáltak tételes felekezeti adatokat Miskolczy–Varga szerzőpáros háromkötetes művében, viszont az 1750-es adatok nagysága (*3.27. ábra*) nagyságrendileg hasonlít az 1785-ös összesítésben találhatóra, így az alapján a településen belüli felekezeti arányok is nagyjából rekonstruálhatók.

evangélikusok esetében viszont homogén települések is elérik az 1000 fős létszámot, a vegyes, de evangélikus többségűek pedig 1200 fő feletti átlagméretet mutattak 1780 körül.

A *családméret* a tiszta református falvakban átlag alatti, vegyes falvaikban átlagos; a katolikusoknál hasonló volt a tendencia. A görögkatolikus és ortodox többségű települések esetében viszont átlag feletti (4,8 vs. 5,2) családméretet találunk Erdélyben. Az, hogy egy házban több család lakik, a városlakó evangélikusokon (50-75% közötti kategória) kívül a tiszta katolikus és a görögkatolikus településeket jellemezte. Az *elvándorlás* a református falvakban átlag feletti volt és fokozódott a település felekezeti homogenitásának növekedésével. A római katolikus falvak esetében az 50-75% közötti (1100 fős átlagos lélekszámú, tehát nem a legnagyobb) települések elvándorlási rátája volt a legnagyobb. A görögkatolikusok esetében nem volt lényeges különbség, a tisztán ortodox falvakban azonban némileg kisebb volt a távollevők aránya, mint a tartományi átlag, vagy mint a vegyes-ortodox falvak átlaga. Az evangélikusok elvándorlási rátája pedig kifejezetten alacsony volt, és minél homogénebb volt a közösség, annál kisebb volt az elvándorlók aránya. A bevándorlók aránya viszont 1% ponttal magasabb volt a tartományi átlagnál.

A református települések esetében kifejezetten magas *bevándorlási rátát* látunk, bár azt nem tudjuk, hogy milyen felekezetűek voltak a jövevények. A római katolikus falvak esetében az 25–50%% közötti (1100 fős átlagos lélekszámú, tehát nem a legnagyobb) települések bevándorlási rátája volt a legnagyobb. Az ortodoxok esetében trend nem látszik, a görögkatolikusoknál sincs jelentős eltérés az átlagtól. Az biztos viszont, hogy *a nem ortodox és nem görögkatolikus jellegű településeken a bevándorlás rátája tartományszerte magasabb, 1–2%-ponttal*. Kifejezetten nagy vándorlási veszteség jellemezte a 25–50% és 50–75% közötti ortodox vagy görögkatolikus lakossággal rendelkező helyeket (bár az nem állapítható meg, melyik felekezet volt a mobilisabb), míg az evangélikusok esetében e kategóriákban nem volt vándorlási veszteség. A reformátusok esetében a homogén közösségekben volt legnagyobb a migrációs lakosságvesztés (tehát az elvándorlók jó eséllyel reformátusok is voltak). *Összességében pozitív migrációs ráta a homogén evangélikus (1000 fő alatti) településekre volt leginkább jellemző 1780 táján* – ugyanakkor tudni kell, hogy a számolt érték nem felel meg a mai kritériumoknak, mert 1785-ben 10 év helybenlakás után az idegen már helyinek minősült.

A reformátusok esetében ugyan magasabb volt *a polgárok* aránya, mint az ortodoxok és görögkatolikus települések esetében, de ez csak a vegyes lakosságú településekre igaz: *a teljesen homogén református közösségekben nincs polgári réteg – azokat a nemesség helyettesíti*. Így nem meglepő, hogy összességében a parasztság és a parasztok örökösei szinte minden típusban azonos súllyal fordulnak elő. A római katolikusoknál a település homogénné válásával párhuzamosan esik a polgárság aránya és nő a telkes parasztságé is, míg az evangélikusoknál és keletieknél nincs ilyen tendencia. A homogén református falvakban átlag feletti volt a nemesek aránya, de ez a görögkatolikusok és ortodoxok esetében is így van, míg az evangélikusságra kifejezetten nem jellemző a nemesek jelenléte, ellenben a polgárságé minden kategóriában legalább kétszeresen meghaladja a tartományi 1%-os átlagot.

Noha az *1–12 éves gyermekek aránya* demográfiai szempontból használhatatlan a nemesi gyerekek és az örökösök átsorolása miatt, így csalóka értéket ad, a *tiszta református falvakban a gyerekarány látványosan alacsonyabb volt az országos átlagnál. Ennél is alacsonyabb az evangélikusoknál a gyerekarány*, minden típus esetében, míg az ortodox vagy görögkatolikus települések esetében a homogenitás fokozódásával még nő is a gyerekek egyébként is átlag feletti aránya.

A reformátusok arányának növekedésével 1780 táján csökkent *a zsellérek* aránya, a többi felekezetnél trend nem figyelhető meg (a homogén katolikus falvakban is átlag alatti a zsellérarány), ellenben az evangélikusok esetében minden típusnál átlag alatti volt a zsellérarány. A zsellérek alacsony arányával kapcsolatban elmondottak még fokozottabban érvényesek a reformátusoknál az 1720-as összeírás esetében, igaz ebből kimaradtak a subinquilinus csoportok és egyéb rétegek is. A homogén katolikus falvak szintén kevés zsellérrel bírtak (ez a székely településekre egyébként is jellemző és a katolikus lakosság jelentős részét ők teték ki, pl. Csíkszékben). Ehhez képest az evangélikusok értékei magasabbak 1720-ban, igaz, így is átlag alattiak, míg a görögkeletiek és görögkatolikusok esetében még a homogén falvakban is súrolja a zsellérek aránya a tartományi átlagot, a vegyes falvakban pedig felülmúlja azt.

Kifejezetten magas volt 1720-ban az összeírtak között *a jobbágyok aránya* az evangélikusoknál, átlag feletti, az ortodox és görögkatolikus értékeket is meghaladva. Ugyanis az evangélikusoknál az egyéb (taxás, szabados) kategóriák részesedése alacsony volt, míg a reformátusoknál, a székelyek körében magas volt a szabadosok-taxások aránya, az átlag akár kétszeresét is elérve (az evangélikusok esetében az átlag harmada, a többi vallás esetében az átlaghoz közeli értékek domináltak).

1720-ban a református és evangélikus parasztság összeírt *telki szántóállománya* nagyobb volt, mint az ortodoxoké vagy görögkatolikusoké, a reformátusok és katolikusok esetében a település homogenitásának fokozódásával nőtt a telekméret, ez az ortodoxok, görögkatolikusok és evangélikus települések esetében csökkent. A *rétméret* a római katolikusok és evangélikusok esetében volt átlag feletti 1720-ban, a katolikusok esetében a település homogenitásával nőtt a rétek mérete (e falvak zöme Csíkban és Háromszéken volt), a görögkatolikusok és ortodoxok esetében csökkent. A *szőlőterületek* nagysága 1720-ban az evangélikus települések esetében volt a legnagyobb, de átlag feletti volt a római katolikusok esetében is, míg a görögkatolikusok és ortodoxok esetében a település homogenitásának növekedésével csökkent az összeírt telki szőlőállomány. A *szőlők szántóhoz viszonyított arány*a 1720-ban a legnagyobb a római katolikus települések esetében volt.

A *rét szántóhoz viszonyított aránya* alacsony, átlag alatti volt és csökkent a református településeken azok homogenitásának növekedésével 1720-ban, míg a görögkatolikusok esetében fordított volt a helyzet. A rét/szántó 1720-as aránya az evangélikus településeken is átlag alatti volt. Hasonló képet mutatott a reformátusok esetében az 1750-es *kaszálóhozam gabonákéhoz viszonyított nagysága*, tehát 30 év alatt változás nem volt. Hasonlóan alacsony értéket, de a homogenitás fokozódásával növekvő tendenciát látunk az evangélikus településeken. Az ortodoxok, görögkatolikusok és római katolikusok esetében hasonló tendencia ugyan nem mutatkozott, de az itteni kaszálóhozam/gabonahozam-vetőmagigény értékek magasabbak voltak.

Az 1750-es adatsor elemzésére rátérve: akárcsak az 1720-as összeírásban, a református és evangélikus falvak esetében a *teleknagyság* nagyobb volt, mint a római katolikus, görögkatolikus vagy ortodox települések esetében, meghaladva a féltelkes átlagméretet. A reformátusoknál és evangélikusoknál egy házban átlag 1,2 család lakott, a katolikusoknál viszont közel kettő, az ortodoxoknál 1,3–1,4 (vö. 1785-tel, ott is hasonló a helyzet). A *majorkodásból és gyümölcsből* származó bevétel átlag feletti volt a reformátusoknál, római katolikusoknál és evangélikusoknál. Az *őszi gabonafélék hozama* és vetésterülete az evangélikusoknál és reformátusoknál volt a legnagyobb, a többieknél nem érte el az átlagot. A *rozs* viszont a katolikusok (Csík hegyei) esetében játszott kiemelkedő szerepet, de a görögkatolikusoknál és református településeknél is átlag feletti volt a hozam/vetőmagigény. *A tavaszi búza* pedig ismét a görögkeletiek és görögkatolikusok esetében volt

jelentéktelenebb, viszont esetükben (de az evangélikusokra is érvényes ez) a kukorica és a köles szerepe sokkal nagyobb, mint a nyugati vallások dominálta településeken. Összességében a református és katolikus települések esetében volt a legnagyobb jelentősége a gabonaféléknek, őket követték az urbanizáltabb evangélikusok.

3.7. táblázat. A társadalmi–gazdasági mutatók átlagértékei Erdélyben a felekezeti csoportok homogenitása szerint I. (1750/1785)

Reformátusok aránya (település-szám)	Jogi népesség 1784	Család-méret (fő)	Család, egy házra	Távollevők aránya a családok számához mérve	Idegenek aránya a családok számához mérve	Migrációs ráta, az előző kettő különbsége	Házas férfiak aránya az összes férfiból	Nemesek aránya a családok számához mérve	Polgárok aránya a családok számához mérve	Parasztok aránya a családok számához mérve	Zsellérek aránya a családok számához mérve	12 év alatti gyerekek aránya a lakosságból
0-0,25 (1594)	607,839	5,196	1,190	0,084	0,060	-0,024	0,399	0,081	0,008	0,503	0,584	0,128
0,25-0,5 (78)	772,744	5,154	1,174	0,110	0,085	-0,025	0,382	0,165	0,015	0,407	0,617	0,125
0,5-0,75 (62)	831,258	5,040	1,124	0,117	0,105	-0,011	0,376	0,159	0,021	0,422	0,534	0,126
0,75-1 (154)	414,695	4,964	1,125	0,128	0,090	-0,038	0,388	0,257	0,007	0,461	0,480	0,107
Katolikusok aránya (település-szám)	**Jogi népesség 1784**	**Család-méret (fő)**	**Család, egy házra**	**Távollevők aránya a családok számához mérve**	**Idegenek aránya a családok számához mérve**	**Migrációs ráta, az előző kettő különbsége**	**Házas férfiak aránya az összes férfiból**	**Nemesek aránya a családok számához mérve**	**Polgárok aránya a családok számához mérve**	**Parasztok aránya a családok számához mérve**	**Zsellérek aránya a családok számához mérve**	**12 év alatti gyerekek aránya a lakosságból**
0-0,25 (1795)	585,324	5,188	1,181	0,089	0,064	-0,025	0,398	0,099	0,007	0,498	0,579	0,126
0,25-0,5 (13)	2349,923	4,734	1,179	0,093	0,174	0,081	0,387	0,193	0,133	0,196	0,599	0,124
0,5-0,75 (9)	1145,444	5,225	1,352	0,177	0,103	-0,074	0,368	0,045	0,080	0,336	0,645	0,139
0,75-1 (70)	730,271	4,814	1,166	0,102	0,075	-0,026	0,372	0,151	0,030	0,449	0,460	0,114
Görög-katolikusok aránya (településszám)	**Jogi népesség 1784**	**Család-méret (fő)**	**Család, egy házra**	**Távollevők aránya a családok számához mérve**	**Idegenek aránya a családok számához mérve**	**Migrációs ráta, az előző kettő különbsége**	**Házas férfiak aránya az összes férfiból**	**Nemesek aránya a családok számához mérve**	**Polgárok aránya a családok számához mérve**	**Parasztok aránya a családok számához mérve**	**Zsellérek aránya a családok számához mérve**	**12 év alatti gyerekek aránya a lakosságból**
0-0,25 (651)	704,290	4,904	1,155	0,097	0,079	-0,017	0,400	0,135	0,018	0,493	0,509	0,114
0,25-0,5 (680)	589,474	5,335	1,159	0,087	0,058	-0,029	0,396	0,067	0,006	0,502	0,611	0,131
0,5-0,75 (334)	610,189	5,375	1,145	0,086	0,052	-0,035	0,391	0,079	0,002	0,514	0,589	0,133
0,75-1 (222)	358,090	5,144	1,383	0,083	0,065	-0,018	0,394	0,141	0,003	0,434	0,636	0,135
Ortodoxok aránya (település-szám)	**Jogi népesség 1784**	**Család-méret (fő)**	**Család, egy házra**	**Távollevők aránya a családok számához mérve**	**Idegenek aránya a családok számához mérve**	**Migrációs ráta, az előző kettő különbsége**	**Házas férfiak aránya az összes férfiból**	**Nemesek aránya a családok számához mérve**	**Polgárok aránya a családok számához mérve**	**Parasztok aránya a családok számához mérve**	**Zsellérek aránya a családok számához mérve**	**12 év alatti gyerekek aránya a lakosságból**
0-0,25 (686)	632,878	4,913	1,237	0,094	0,079	-0,014	0,399	0,140	0,016	0,475	0,529	0,115
0,25-0,5 (569)	716,728	5,257	1,157	0,093	0,059	-0,034	0,394	0,080	0,006	0,503	0,581	0,129
0,5-0,75 (465)	508,959	5,413	1,155	0,084	0,050	-0,035	0,395	0,061	0,003	0,507	0,624	0,136
0,75-1 (167)	383,210	5,262	1,111	0,077	0,070	-0,007	0,396	0,127	0,004	0,497	0,605	0,135
Evangélikusok aránya (település-szám)	**Jogi népesség 1784**	**Család-méret (fő)**	**Család, egy házra**	**Távollevők aránya a családok számához mérve**	**Idegenek aránya a családok számához mérve**	**Migrációs ráta, az előző kettő különbsége**	**Házas férfiak aránya az összes férfiból**	**Nemesek aránya a családok számához mérve**	**Polgárok aránya a családok számához mérve**	**Parasztok aránya a családok számához mérve**	**Zsellérek aránya a családok számához mérve**	**12 év alatti gyerekek aránya a lakosságból**
0-0,25 (1676)	545,091	5,254	1,179	0,092	0,064	-0,028	0,392	0,113	0,007	0,481	0,593	0,130
0,25-0,5 (42)	965,524	4,664	1,136	0,077	0,074	-0,002	0,425	0,007	0,032	0,558	0,478	0,105
0,5-0,75 (92)	1235,424	4,445	1,248	0,072	0,072	0,000	0,438	0,004	0,034	0,572	0,433	0,094
0,75-1 (77)	972,078	4,506	1,180	0,066	0,075	0,009	0,436	0,020	0,019	0,627	0,409	0,088
Összes település (1887)	**605,529**	**5,171**	**1,182**	**0,090**	**0,065**	**-0,025**	**0,396**	**0,101**	**0,009**	**0,493**	**0,575**	**0,126**

3.8. táblázat. A társadalmi–gazdasági mutatók átlagértékei Erdélyben a felekezeti csoportok homogenitása szerint II. (1750/1785)

Reformátusok aránya (településszám)	Zsellérek aránya az összeírtakból 1720	Jobbágyok aránya az összeírtakból 1720	Egyéb kategória aránya az összeírtakból 1720	Egy összeírtra jutó szántó 1720 (m. hold)	Egy összeírtra jutó rét 1720 (kaszás)	Egy összeírtra jutó szőlő 1720 (kapás)	Szőlő aránya a szántóhoz, 1720	Rét aránya a szántóhoz, 1720	Kaszálók hozama a gabona vetőmag-igényéhez, 1750
0-0,25 (1594)	0,217	0,513	0,270	9,335	2,804	2,774	0,041	0,338	0,416
0,25-0,5 (78)	0,188	0,342	0,470	8,692	2,563	2,445	0,052	0,312	0,344
0,5-0,75 (62)	0,165	0,387	0,448	11,458	2,839	1,775	0,032	0,242	0,256
0,75-1 (154)	0,084	0,280	0,636	13,218	2,848	2,346	0,041	0,211	0,228
Katolikusok aránya (településszám)	**Zsellérek aránya az összeírtakból 1720**	**Jobbágyok aránya az összeírtakból 1720**	**Egyéb kategória aránya az összeírtakból 1720**	**Egy összeírtra jutó szántó 1720 (m. hold)**	**Egy összeírtra jutó rét 1720 (kaszás)**	**Egy összeírtra jutó szőlő 1720 (kapás)**	**Szőlő aránya a szántóhoz, 1720**	**Rét aránya a szántóhoz, 1720**	**Kaszálók hozama a gabona vetőmag-igényéhez, 1750**
0-0,25 (1795)	0,210	0,491	0,299	9,627	2,770	2,661	0,040	0,324	0,350
0,25-0,5 (13)	0,071	0,129	0,799	8,878	2,444	2,489	0,067	0,224	0,421
0,5-0,75 (9)	0,145	0,372	0,483	10,332	3,508	1,593	0,022	0,340	0,456
0,75-1 (70)	0,046	0,304	0,651	12,369	3,469	3,939	0,117	0,291	0,461
Görög-katolikusok aránya (településszám)	**Zsellérek aránya az összeírtakból 1720**	**Jobbágyok aránya az összeírtakból 1720**	**Egyéb kategória aránya az összeírtakból 1720**	**Egy összeírtra jutó szántó 1720 (m. hold)**	**Egy összeírtra jutó rét 1720 (kaszás)**	**Egy összeírtra jutó szőlő 1720 (kapás)**	**Szőlő aránya a szántóhoz, 1720**	**Rét aránya a szántóhoz, 1720**	**Kaszálók hozama a gabona vetőmag-igényéhez, 1750**
0-0,25 (651)	0,138	0,469	0,393	12,359	3,078	3,658	0,050	0,248	0,310
0,25-0,5 (680)	0,242	0,460	0,298	8,909	2,761	2,240	0,033	0,366	0,461
0,5-0,75 (334)	0,251	0,513	0,235	7,430	2,464	1,679	0,043	0,396	0,385
0,75-1 (222)	0,207	0,525	0,269	7,757	2,586	1,530	0,031	0,308	0,416
Ortodoxok aránya (településszám)	**Zsellérek aránya az összeírtakból 1720**	**Jobbágyok aránya az összeírtakból 1720**	**Egyéb kategória aránya az összeírtakból 1720**	**Egy összeírtra jutó szántó 1720 (m. hold)**	**Egy összeírtra jutó rét 1720 (kaszás)**	**Egy összeírtra jutó szőlő 1720 (kapás)**	**Szőlő aránya a szántóhoz, 1720**	**Rét aránya a szántóhoz, 1720**	**Kaszálók hozama a gabona vetőmag-igényéhez, 1750**
0-0,25 (686)	0,146	0,471	0,383	11,154	3,026	3,691	0,051	0,268	0,375
0,25-0,5 (569)	0,239	0,491	0,270	9,372	2,735	2,288	0,043	0,400	0,355
0,5-0,75 (465)	0,243	0,470	0,287	8,431	2,707	1,647	0,024	0,321	0,420
0,75-1 (167)	0,211	0,512	0,276	8,209	2,257	1,910	0,030	0,291	0,376
Evangélikusok aránya (településszám)	**Zsellérek aránya az összeírtakból 1720**	**Jobbágyok aránya az összeírtakból 1720**	**Egyéb kategória aránya az összeírtakból 1720**	**Egy összeírtra jutó szántó 1720 (m. hold)**	**Egy összeírtra jutó rét 1720 (kaszás)**	**Egy összeírtra jutó szőlő 1720 (kapás)**	**Szőlő aránya a szántóhoz, 1720**	**Rét aránya a szántóhoz, 1720**	**Kaszálók hozama a gabona vetőmag-igényéhez, 1750**
0-0,25 (1676)	0,207	0,448	0,345	8,895	2,625	1,908	0,038	0,334	0,614
0,25-0,5 (42)	0,251	0,655	0,094	18,304	4,296	3,992	0,033	0,196	2,703
0,5-0,75 (92)	0,151	0,746	0,103	16,865	4,388	5,865	0,053	0,269	2,444
0,75-1 (77)	0,140	0,737	0,122	14,060	3,663	5,561	0,070	0,219	3,400
Összes település (1887)	**0,202**	**0,480**	**0,317**	**9,732**	**2,800**	**2,680**	**0,042**	**0,323**	**0,897**

A *kaszálók egy adózóra vetített hozama* a református és – meglepetésre – a görögkatolikus falvakban bizonyult alacsonynak, míg a római katolikus településeken kiemelkedő értékekkel találkozhattunk 1750-ben. A *szőlők hozama* 1750-ben a reformátusoknál továbbra is alacsony volt, de ezt az ortodoxok és görögkeletiek alulmúlták, ellenben az evangélikus települések hozamértékei (Küküllőben is) kiemelkedők voltak. A katolikusoknál csak a döntően katolikus többségű települések mutattak átlag feletti értéket.

Az *egy adózóra jutó igaerő* a római katolikusoknál és evangélikusoknál átlag feletti, a reformátusoknál átlagos, a keleti kereszténységnél és az unitusoknál átlag alatti volt. Ha a gabonahozammal-vetőterülettel vetjük össze az igaerőt (gabona/igaerő), akkor a reformátusok esetében a legnagyobb a hányados, őket a katolikusok, majd az evangélikusok követik, az unitusok és görögkeletiek esetében a hányados a teljes halmaz átlagértéke alatt marad.

3.9. táblázat. A társadalmi–gazdasági mutatók átlagértékei Erdélyben a felekezeti csoportok homogenitása szerint III. (1750/1785)

Reformátusok aránya (településszám)	Egy adózóra jutó telek, 1750	Egy házra jutó család, 1750	Majorkodásból, gyümölcsből származó bevétel (ft), 1750	Szántók vetőmagigénye (hozama, mérete), egy adózóra (cu) 1750	Őszi búza vetőmagigénye (hozama, mérete), egy adózóra (cu) 1750	Rozs vetőmagigénye (hozama, mérete), egy adózóra (cu) 1750	Tavaszi búza vetőmagigénye (hozama, mérete), egy adózóra (cu) 1750	Kukorica és köles vetőmagigénye (hozama, mérete), egy adózóra (cu) 1750	Kaszálók hozama egy adózóra (cf) 1750	Szőlők hozama egy adózóra (cf) 1750
0-0,25 (1594)	0,494	1,368	0,103	5,838	2,011	0,311	1,139	0,105	2,427	5,964
0,25-0,5 (78)	0,522	1,403	0,120	6,250	2,739	0,203	0,942	0,132	2,147	5,269
0,5-0,75 (62)	0,554	1,361	0,165	8,271	2,446	0,545	1,664	0,089	2,113	3,618
0,75-1 (154)	0,516	1,238	0,240	11,339	2,901	0,747	2,462	0,055	2,586	4,583
Katolikusok aránya (településszám)	**Egy adózóra jutó telek, 1750**	**Egy házra jutó család, 1750**	**Majorkodásból, gyümölcsből származó bevétel (ft), 1750**	**Szántók vetőmagigénye (hozama, mérete), egy adózóra (cu) 1750**	**Őszi búza vetőmagigénye (hozama, mérete), egy adózóra (cu) 1750**	**Rozs vetőmagigénye (hozama, mérete), egy adózóra (cu) 1750**	**Tavaszi búza vetőmagigénye (hozama, mérete), egy adózóra (cu) 1750**	**Kukorica és köles vetőmagigénye (hozama, mérete), egy adózóra (cu) 1750**	**Kaszálók hozama egy adózóra (cf) 1750**	**Szőlők hozama egy adózóra (cf) 1750**
0-0,25 (1795)	0,501	1,333	0,110	6,233	2,135	0,287	1,179	0,104	2,181	5,419
0,25-0,5 (13)	0,520	1,440	0,363	6,365	2,107	0,228	0,824	0,103	2,682	8,328
0,5-0,75 (9)	0,555	1,246	0,016	7,898	1,602	0,962	2,131	0,045	3,600	0,389
0,75-1 (70)	0,442	1,965	0,265	10,231	2,089	1,816	3,172	0,055	4,713	13,518
Görög-katolikusok aránya (településszám)	**Egy adózóra jutó telek, 1750**	**Egy házra jutó család, 1750**	**Majorkodásból, gyümölcsből származó bevétel (ft), 1750**	**Szántók vetőmagigénye (hozama, mérete), egy adózóra (cu) 1750**	**Őszi búza vetőmagigénye (hozama, mérete), egy adózóra (cu) 1750**	**Rozs vetőmagigénye (hozama, mérete), egy adózóra (cu) 1750**	**Tavaszi búza vetőmagigénye (hozama, mérete), egy adózóra (cu) 1750**	**Kukorica és köles vetőmagigénye (hozama, mérete), egy adózóra (cu) 1750**	**Kaszálók hozama egy adózóra (cf) 1750**	**Szőlők hozama egy adózóra (cf) 1750**
0-0,25 (651)	0,481	1,362	0,200	8,231	2,364	0,562	1,853	0,083	2,551	9,718
0,25-0,5 (680)	0,522	1,341	0,064	5,471	2,147	0,167	0,907	0,120	2,522	4,106
0,5-0,75 (334)	0,530	1,431	0,082	5,479	2,075	0,175	0,839	0,112	2,111	3,930
0,75-1 (222)	0,430	1,293	0,095	5,290	1,483	0,559	1,247	0,083	2,200	1,897
Ortodoxok aránya (településszám)	**Egy adózóra jutó telek, 1750**	**Egy házra jutó család, 1750**	**Majorkodásból, gyümölcsből származó bevétel (ft), 1750**	**Szántók vetőmagigénye (hozama, mérete), egy adózóra (cu) 1750**	**Őszi búza vetőmagigénye (hozama, mérete), egy adózóra (cu) 1750**	**Rozs vetőmagigénye (hozama, mérete), egy adózóra (cu) 1750**	**Tavaszi búza vetőmagigénye (hozama, mérete), egy adózóra (cu) 1750**	**Kukorica és köles vetőmagigénye (hozama, mérete), egy adózóra (cu)**	**Kaszálók hozama egy adózóra (cf) 1750**	**Szőlők hozama egy adózóra (cf) 1750**
0-0,25 (686)	0,482	1,361	0,173	8,028	2,273	0,657	1,884	0,088	3,009	9,121
0,25-0,5 (569)	0,524	1,401	0,077	5,935	2,260	0,198	0,949	0,119	2,107	5,009
0,5-0,75 (465)	0,522	1,324	0,062	4,985	1,937	0,149	0,873	0,113	2,091	1,980
0,75-1 (167)	0,424	1,311	0,169	5,182	1,676	0,159	0,808	0,067	1,946	4,624
Evangélikusok aránya (településszám)	**Egy adózóra jutó telek, 1750**	**Egy házra jutó család, 1750**	**Majorkodásból, gyümölcsből származó bevétel (ft), 1750**	**Szántók vetőmagigénye (hozama, mérete), egy adózóra (cu) 1750**	**Őszi búza vetőmagigénye (hozama, mérete), egy adózóra (cu) 1750**	**Rozs vetőmagigénye (hozama, mérete), egy adózóra (cu) 1750**	**Tavaszi búza vetőmagigénye (hozama, mérete), egy adózóra (cu) 1750**	**Kukorica és köles vetőmagigénye (hozama, mérete), egy adózóra (cu) 1750**	**Kaszálók hozama egy adózóra (cf) 1750**	**Szőlők hozama egy adózóra (cf) 1750**
0-0,25 (1676)	0,497	1,368	0,113	6,214	2,069	0,354	1,196	0,097	2,406	3,812
0,25-0,5 (42)	0,501	1,275	0,068	7,651	2,080	0,687	1,162	0,142	2,269	20,678
0,5-0,75 (92)	0,474	1,320	0,147	8,511	2,641	0,317	2,057	0,153	2,698	20,805
0,75-1 (77)	0,548	1,227	0,207	7,905	3,026	0,160	1,981	0,127	2,523	26,875
Összes (1887)	**0,499**	**1,359**	**0,118**	**6,401**	**2,130**	**0,351**	**1,261**	**0,101**	**2,420**	**5,745**

3.10. táblázat. A társadalmi–gazdasági mutatók átlagértékei Erdélyben a felekezeti csoportok homogenitása szerint IV. (1750/1785)

Reformátusok aránya (településszám)	Egy adózóra jutó korrigált igaerőegység	Gabona vetőmagigény (hozam, terület) / igaerőegység	Egy adózóra jutó tehenek száma	Egy adózóra jutó borjak és csikók száma	Nagyállatra jutó kaszálóhozam (cf), 1750	Jjuh és kecske egy adózóra, 1750	Sertés egy adózóra, 1750	Méhkas egy adózóra, 1750	Pálinkafőzés bevétele (ft) egy adózóra, 1750
0-0,25 (1594)	2,861	2,380	1,370	0,475	1,862	6,075	1,040	0,743	0,051
0,25-0,5 (78)	2,473	2,756	1,104	0,459	1,511	4,201	0,840	0,730	0,079
0,5-0,75 (62)	2,588	3,432	0,918	0,501	1,577	3,567	0,801	0,694	0,112
0,75-1 (154)	2,758	4,310	0,896	0,629	1,825	3,967	1,046	0,894	0,094
Katolikusok aránya (településszám)	**Egy adózóra jutó korrigált igaerőegység**	**Gabona vetőmagigény (hozam, terület) / igaerőegység**	**Egy adózóra jutó tehenek száma**	**Egy adózóra jutó borjak és csikók száma**	**Nagyállatra jutó kaszálóhozam (cf), 1750**	**Jjuh és kecske egy adózóra, 1750**	**Sertés egy adózóra, 1750**	**Méhkas egy adózóra, 1750**	**Pálinkafőzés bevétele (ft) egy adózóra, 1750**
0-0,25 (1795)	2,813	2,550	1,308	0,480	1,407	5,789	1,037	0,758	0,051
0,25-0,5 (13)	2,530	2,980	0,805	0,318	2,719	3,072	0,665	0,556	0,207
0,5-0,75 (9)	2,118	3,720	0,900	0,561		4,518	0,735	0,683	0,064
0,75-1 (70)	3,301	3,420	1,354	0,707	1,971	5,158	0,832	0,696	0,186
Görög-katolikusok aránya (településszám)	**Egy adózóra jutó korrigált igaerőegység**	**Gabona vetőmagigény (hozam, terület) / igaerőegység**	**Egy adózóra jutó tehenek száma**	**Egy adózóra jutó borjak és csikók száma**	**Nagyállatra jutó kaszálóhozam (cf), 1750**	**Jjuh és kecske egy adózóra, 1750**	**Sertés egy adózóra, 1750**	**Méhkas egy adózóra, 1750**	**Pálinkafőzés bevétele (ft) egy adózóra, 1750**
0-0,25 (651)	2,766	3,295	1,073	0,541	1,618	4,170	1,024	0,774	0,098
0,25-0,5 (680)	3,083	2,198	1,500	0,488	2,458	6,449	1,147	0,787	0,037
0,5-0,75 (334)	2,726	2,204	1,328	0,430	1,279	6,649	0,913	0,680	0,031
0,75-1 (222)	2,397	2,333	1,354	0,426	1,438	6,788	0,831	0,707	0,046
Ortodoxok aránya (településszám)	**Egy adózóra jutó korrigált igaerőegység**	**Gabona vetőmagigény (hozam, terület) / igaerőegység**	**Egy adózóra jutó tehenek száma**	**Egy adózóra jutó borjak és csikók száma**	**Nagyállatra jutó kaszálóhozam (cf), 1750**	**Jjuh és kecske egy adózóra, 1750**	**Sertés egy adózóra, 1750**	**Méhkas egy adózóra, 1750**	**Pálinkafőzés bevétele (ft) egy adózóra, 1750**
0-0,25 (686)	2,740	3,172	1,162	0,525	2,763	4,802	0,972	0,777	0,089
0,25-0,5 (569)	2,671	2,414	1,261	0,436	1,306	5,918	0,910	0,690	0,038
0,5-0,75 (465)	3,287	1,969	1,655	0,530	1,251	7,137	1,257	0,828	0,040
0,75-1 (167)	2,472	2,508	1,087	0,402	1,390	5,236	0,988	0,671	0,046
Evangélikusok aránya (településszám)	**Egy adózóra jutó korrigált igaerőegység**	**Gabona vetőmagigény (hozam, terület) / igaerőegység**	**Egy adózóra jutó tehenek száma**	**Egy adózóra jutó borjak és csikók száma**	**Nagyállatra jutó kaszálóhozam (cf), 1750**	**Jjuh és kecske egy adózóra, 1750**	**Sertés egy adózóra, 1750**	**Méhkas egy adózóra, 1750**	**Pálinkafőzés bevétele (ft) egy adózóra, 1750**
0-0,25 (1676)	2,811	2,526	1,318	0,484	1,856	6,018	1,003	0,742	0,055
0,25-0,5 (42)	2,354	3,624	1,174	0,404	1,523	4,588	0,866	0,640	0,059
0,5-0,75 (92)	2,754	3,480	1,108	0,527	1,738	3,150	1,206	0,977	0,092
0,75-1 (77)	3,511	2,712	1,256	0,589	1,619	2,653	1,408	0,850	0,096
Összes település (1887)	**2,828**	**2,593**	**1,304**	**0,488**	**1,835**	**5,741**	**1,025**	**0,754**	**0,058**

Az *egy adózóra jutó tehenek száma* némi meglepetésre az ortodox és görögkatolikus településeken magasabb volt 1750-ben, mint a nyugati kereszténység dominálta településeken,[552] a borjaknál, csikóknál viszont éppen fordított a helyzet.[553] A *juhok, kecskék egy adózóra jutó száma* átlag feletti a görögkatolikus településeken (igaz, itt sok a nem adózó, akinek szintén lehetett állata), őket a római

[552] Az ortodoxok általában oláhok/románok, akik között elterjedt volt a transzhumáló pásztorkodás: korábban a „vlach jogú" közösségek pl. gyakran tejtermékekkel adóztak, tehát nemcsak a kecske, vagy a juh lehet e felekezet „attribútuma".
[553] Ez akár az összeírás „belső hibája" is lehetett.

katolikusok követik, míg a reformátusok és evangélikusok esetében átlag alatti értékekkel találkozunk. A *sertés* az evangélikusokra volt jellemző, kisebb mértékben a reformátusokra, a méhkasok egy adózóra vetített értéke pedig a református és evangélikus településeken volt átlag feletti. A *pálinkafőzésből származó jövedelem* egy adózóra vetítve a római katolikusoknál volt a legnagyobb, és az ortodoxoknál, görögkatolikusoknál volt a legkisebb.

3.11. táblázat. A társadalmi–gazdasági mutatók átlagértékei Erdélyben a felekezeti csoportok homogenitása szerint V. (1750/1785)

Reformátusok aránya (településszám)	Egy adózóra jutó adó (ft), 1750	Készpénz-bevétel az adóhoz mérve, 1750	Egy adózóra jutó pénzbevétel, 1750 (ft)	Iparosok és kereskedők az összes adózóhoz mérve	Adó alól felmentettek az összes adózóhoz mérve, 1748	Mások földjén dolgozók az adófizetőkhöz mérve, 1750	Közbevétel-köztartozás egy adózóra (ft)	Köztartozás az adóhoz mérve	Puszta telkek aránya a telkekből, 1750
0-0,25 (1594)	6,151	0,048	0,158	0,056	0,329	0,211	-5,467	0,550	0,230
0,25-0,5 (78)	4,459	0,051	0,202	0,071	0,371	0,164	-1,721	0,431	0,210
0,5-0,75 (62)	5,306	0,066	0,281	0,068	0,395	0,198	-1,834	0,373	0,314
0,75-1 (154)	6,930	0,054	0,341	0,085	0,371	0,409	-1,274	0,226	0,507
Katolikusok aránya (településszám)	**Egy adózóra jutó adó (ft), 1750**	**Készpénz-bevétel az adóhoz mérve, 1750**	**Egy adózóra jutó pénzbevétel (ft)**	**Iparosok és kereskedők az összes adózóhoz mérve**	**Adó alól felmentettek az összes adózóhoz mérve, 1748**	**Mások földjén dolgozók az adófizetőkhöz mérve, 1750**	**Közbevétel-köztartozás egy adózóra (ft)**	**Köztartozás az adóhoz mérve**	
0-0,25 (1795)	5,880	0,049	0,165	0,042	0,327	0,210	-2,316	0,513	
0,25-0,5 (13)	5,060	0,140	0,573	0,202	0,323	0,216	-3,239	0,543	
0,5-0,75 (9)	4,345	0,019	0,082	0,056	0,497	0,280	-0,264	0,068	
0,75-1 (70)	12,146	0,034	0,469	0,446	0,543	0,574	-65,088	0,512	
Görögkatolikusok aránya (településszám)	**Egy adózóra jutó adó (ft), 1750**	**Készpénz-bevétel az adóhoz mérve, 1750**	**Egy adózóra jutó pénzbevétel (ft)**	**Iparosok és kereskedők az összes adózóhoz mérve**	**Adó alól felmentettek az összes adózóhoz mérve, 1748**	**Mások földjén dolgozók az adófizetőkhöz mérve, 1750**	**Közbevétel-köztartozás egy adózóra (ft)**	**Köztartozás az adóhoz mérve**	
0-0,25 (651)	7,527	0,047	0,304	0,108	0,372	0,343	-9,932	0,369	
0,25-0,5 (680)	5,929	0,024	0,103	0,034	0,335	0,144	-2,669	0,514	
0,5-0,75 (334)	4,483	0,118	0,115	0,032	0,297	0,145	-1,882	0,970	
0,75-1 (222)	5,107	0,029	0,144	0,038	0,295	0,248	-1,091	0,219	
Ortodoxok aránya (településszám)	**Egy adózóra jutó adó (ft), 1750**	**Készpénz-bevétel az adóhoz mérve, 1750**	**Egy adózóra jutó pénzbevétel (ft)**	**Iparosok és kereskedők az összes adózóhoz mérve**	**Adó alól felmentettek az összes adózóhoz mérve, 1748**	**Mások földjén dolgozók az adófizetőkhöz mérve, 1750**	**Közbevétel-köztartozás egy adózóra (ft)**	**Köztartozás az adóhoz mérve**	
0-0,25 (686)	7,467	0,043	0,268	0,104	0,359	0,312	-9,677	0,412	
0,25-0,5 (569)	4,882	0,080	0,117	0,035	0,315	0,153	-2,764	0,868	
0,5-0,75 (465)	6,081	0,024	0,104	0,032	0,331	0,143	-1,654	0,378	
0,75-1 (167)	4,834	0,040	0,222	0,036	0,325	0,323	-0,715	0,133	
Evangélikusok aránya (településszám)	**Egy adózóra jutó adó (ft), 1750**	**Készpénz-bevétel az adóhoz mérve, 1750**	**Egy adózóra jutó pénzbevétel (ft)**	**Iparosok és kereskedők az összes adózóhoz mérve**	**Adó alól felmentettek az összes adózóhoz mérve, 1748**	**Mások földjén dolgozók az adófizetőkhöz mérve, 1750**	**Közbevétel-köztartozás egy adózóra (ft)**	**Köztartozás az adóhoz mérve**	**Puszta telkek aránya a telkekből, 1750**
0-0,25 (1676)	5,673	0,051	0,172	0,060	0,335	0,224	-4,372	0,449	0,277
0,25-0,5 (42)	7,548	0,019	0,128	0,049	0,383	0,143	-12,267	1,740	0,059
0,5-0,75 (92)	10,949	0,030	0,242	0,058	0,352	0,216	-12,141	1,374	0,047
0,75-1 (77)	10,685	0,042	0,308	0,060	0,313	0,311	-4,513	0,454	0,098
Összes település (1887)	**6,121**	**0,049**	**0,179**	**0,060**	**0,336**	**0,225**	**-4,841**	**0,511**	**0,256**

Az *egy adózóra jutó adó* a reformátusok esetében átlag feletti (és homogenitás fokozódásával emelkedő) volt, de a római katolikusoknál és evangélikus települések esetében még magasabb volt ez az érték, *míg az ortodoxok és görögkatolikusok egy adózóra vetítve átlag alatti adót fizettek* az

államnak. A készpénzbevétel a reformátusoknál és római katolikusoknál volt a legmagasabb, ha egy adózóra vetítjük, s őket az evangélikus települések követték a sorban, de ha a piacolt-forintosított bevételi értéket az állami adóhoz viszonyítjuk, a kép már sokkal árnyaltabb.

Az *iparosok és kereskedők adózókhoz mért aránya* némi meglepetésre a református és római katolikus települések esetében magasabb volt, mint amit az evangélikusoknál mérhettünk. Az *adó alól felmentettek* (szegények?) aránya ugyanakkor szintén a katolikusoknál és kisebb mértékben a reformátusoknál mutatott átlag feletti értéket, nem a keleti kereszténynyeknél és unitusoknál. A *mások földjén dolgozók aránya* (szegények proxyja és/vagy a városlakók proxyja) átlag feletti volt a reformátusoknál és római katolikusoknál, sőt még az evangélikusoknál is, míg átlag alatti a görögkatolikus (homogén) és vegyes falvakban. A *köztartozások értéke egy adózóra* vetítve átlag alatti volt a református jellegű és többségű falvakban–városokban egyaránt, valamint a homogén katolikus településeken, míg az evangélikus településeken ez átlagos volt, a görögkeletieknél átlag alatti. Ugyanez *az adóhoz mérve* átlag alatti volt a reformátusoknál, átlagos az evangélikus településeken és kifejezetten magas a római katolikus dominanciájú településeken. A református többségű településeken átlag feletti volt *a puszta telkek aránya*, meghaladta a 30–50%-ot a telekszámhoz mérve. A reformátusokkal szemben az evangélikusok által legalább 25%-ban lakott településeken a puszta telkek aránya az átlagos 25% helyett csupán 5%–10% között volt.

Összességében kijelenthető, hogy a 2000 fő feletti települések egészen más sajátosságokat mutattak a többiekhez képest a teljes népességet össze nem író, főleg az adófizető parasztságra fókuszáló 1720-as és 1750-es összeírások, de akár az 1785-ös népszámlálás alapján is. A nagyobb települések nemcsak gazdaságilag voltak jobb helyzetben, megerősítve Perjés Géza 18. századi magyarországi megyék (pl. Bihar, 1979) statisztikai vizsgálata alapján sugallt felvetését, de számos olyan demográfiai–gazdasági–társadalmi jelenséget mutattak már a 18. században is, melyek a 19-20. század fordulóján is markánsak voltak és akkor az urbánus jelleg ismérveiként tekintettek rájuk. A felekezeti vizsgálatok eredményei alapján az ortodox és görögkatolikus vallású lakosság életkörülményeiben jelentős különbség nem volt, és összességében helyzetük rosszabb volt a többi felekezeténél: noha egy adózóra vetítve kevesebb adót fizettek, de egyéb indikátoraik alapján vélhetőleg kevesebbet is termeltek, és egyéb terheik nagyobbak voltak a református (magyar), de főképp az evangélikus (szász) lakossághoz mérve. Mivel azonban a magyar lakosságba jelentős számú katolikus is tartozott, a mezőségi-kalotaszegi reformátusok pedig már ekkor erősen keveredtek területileg más vallású csoportokkal, az evangélikusok szintúgy, így a területi különbség kevésbé jellegzetes (lásd feljebb), másrészt a különbségek sem annyira markánsak, hogy azok már a korrelációs mátrix szintjén is látványos különbségeket eredményezzenek.

Mivel Erdélyben lehetőség van a felekezeti viszonyok településszintű rekonstrukciójára, továbbá adott a lakosságszám is 1785-ből, valamint nem volt erős korreláció sem a fejlettségi index komponensei között, különösen nem a fejlettségi index és alkotói között, lehetőség nyílik regresszióanalízissel megvizsgálni az egyes tényezők súlyát,[554] magyarázó erejét a fejlettségi indexben – értve ezalatt olyan tényezőket is, melyek a kompozit fejlettségi index kialakításakor eleve nem is szerepeltek, mint a településméret vagy a felekezeti viszonyok, tehát külső tényezőnek minősültek. Ha az összes 1750–1785 közötti indikátorunkkal, melyek Erdélyre rendelkezésre állnak, futtatjuk a lineáris regressziót, akkor 0,89-es R értéket kapunk, tehát igen jól magyarázza modellünk

[554] A függő változó és független változók közötti 0,7-es R^2 feletti érték esetében ki kell zárni a regressziós vizsgálatból az adott komponenst.

a kompozit fejlettségi indikátor értékét. Azonban a béta-értékek alapján az indikátorok között elenyésző súlya van a felekezeti viszonyoknak, több más jellegű indikátorhoz képest *(3.12. táblázat)*. Kifejezetten nagy (és pozitív) súllyal játszik szerepet az iparosok adózókhoz mért aránya, az adózóra jutó telekméret (függetlenül attól, hogy a telek mind egység nagy területi varianciát mutat Erdélyben), és az egy adózóra jutó adó értéke. Tehát az erdélyi kompozit fejlettségi index értékének kialakulásában az agráriumon kívüli szektorok (az összeírás sajátosságai folytán) sokkal fontosabbak, mint az ország többi részén – nem véletlenül nem vontuk össze sem az 1720-as, sem az 1785-ös magyarországi vizsgálatokkal, hiába voltak közös indikátorok is az adatsorokban. Fontos szereppel bír a kecskék és juhok száma, fontosabbal, mint a szarvasmarháké, ami egyrészt arra utal, hogy modellünk az állati jövedelmekre is érzékeny (ez többi modellünk nagy hiánya), illetve az adóban kevésbé tükröződő jövedelmeket (a románság juh- és kecsketartása) is érzékeli. Emiatt az ortodox lakosság jóléti szintje is kedvezőbb fényben tűnik fel. (A görögkatolikusokkal szemben az ortodox lakosság aránya nem hat negatívan a fejlettségi szintre). Az állattartást követi a szántók adózóra jutó vetőmagigénye/hozama, csaknem azonos súlyú vele a kaszálók hozama. Az egy adózóra jutó igaerőegység már jóval kisebb szerepű, a családmérettel azonos súlyú, éppen megelőzve a mutató kialakításakor figyelembe nem vett településméretet, mely tehát a külső tényezők közül erősebb, mint a felekezetek aránya. A többi tényező (pl. migráció, polgárok aránya) szerepe elenyésző. Ellenben kifejezetten negatív hatással van a fejlettségi index értékére (a kialakításakor egyébként szerepet is kapó) a mások földjén dolgozók aránya, a puszta telkek aránya, az adózás alól felmentettek aránya, sokkal inkább, mint pl. a nemesek aránya (mely viszont nem is szerepelt a bemenő változók között, de ezek szerint nem kedvez a fejlettségnek a nemesség jelenléte), a zsellérek aránya (mely viszont szerepelt) vagy (és ez némiképp meglepő) a gyerekek aránya (mely megint nem szerepelt az indexben). A többi indikátor csekély magyarázó erejére (kihagyhatóságukra a vizsgálatból, illetve a kompozit fejlettségi mutatóból) a magas szignifikancia-szintek is utalnak.

Ha a felekezeti adatokat eltávolítjuk, akkor a többi tényező súlya nem változik lényegesen. Ha a regresszióanalízisben független változóként csak a felekezet és a településméret marad meg (azon indikátorok magyarázó erejére vagyunk kíváncsiak, amelyek nem kaptak szerepet a fejlettségi indikátor kialakításában), akkor a görögkatolikusok negatív irányba, az evangélikusok és katolikusok pozitív irányba befolyásolják a fejlettségi indikátor értékét, de ez utóbbiak súlya kisebb, mint a településméreté.

Az egész országterületet nézve a településméret 1785-ben a béta érték alapján sokkal jelentősebb súlyú volt (az 1880-as és 1910-es kompozit fejlettséggel sok hasonlóságot nem mutató) fejlettségben (0,35), mint 1910-ben, a gyerekarány viszont elenyésző szereppel bírt. A felekezetek súlya később (1880, 1910) sem lesz nagyobb, sem az 1785-ös értékhez, sem a többi indikátor relatív súlyához képest, de ez nem is meglepő, hiszen nem voltak bemenő változók a fejlettségi index kialakításakor.[555]

3.12. táblázat. A kompozit mutató kialakításában szerepet kapó indikátorok és a külső tényezők súlya a kompozit fejlettségi mutató értékeinek kialakításában 1750-1780 körül

		Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	t	Sig.
		B	Std. Error	Beta		
1	(Constant)	-,758	,151		-5,029	,000
	görögkatolikusok aránya	-,081	,030	-,033	-2,716	,007

[555] Lásd a 2. *kötet 5. és 8. fejezet*ét.

	római katolikusok aránya	,191	,049	,054	3,899	,000
	evangélikusok aránya	-,010	,051	,024	-,206	*,837*
	reformátusok aránya	,146	,038	,063	3,808	,000
	jogi népesség, 1785	0,0001	,000	,072	5,120	,000
	családméret	**,119**	**,013**	**,130**	**9,272**	**,000**
	egy házra jutó család	-,042	,013	-,038	-3,192	,001
	távollevők aránya	-,090	,153	-,009	-,588	*,556*
	migrációs ráta összesen	,056	,094	,009	,592	*,554*
	házas férfiak aránya	-,103	,235	-,007	-,437	*,662*
	nemesek aránya	-,269	,040	-,090	-6,729	,000
	polgárok aránya	1,252	,225	,082	5,579	,000
	zsellérek aránya, egy családra	-,340	,048	-,112	-7,025	,000
	gyerek/lakos	-,864	,301	-,051	-2,867	,004
	1 adózóra jutó telekméret	**1,464**	**,043**	**,456**	**33,701**	**,000**
	1 adózóra jutó szántóhozam	**,037**	**,003**	**,250**	**11,864**	**,000**
	1 aózóra jutó kaszáló	**,037**	**,006**	**,216**	**6,469**	**,000**
	1 adózóra jutó szőlő	,000	,001	-,017	-,694	*,488*
	1 adózóra jutó igaerő	**,013**	**,008**	**,129**	**1,594**	**,111**
	gabona/igaerő	-,019	,006	-,056	-3,416	,001
	1 adózóra jutó tehán	**,044**	**,017**	**,231**	**2,556**	**,011**
	1 adózóra jutó borjú, kecske	**,017**	**,002**	**,554**	**8,273**	**,000**
	1 adózóra jutó pálinka (ft)	,075	,061	,023	1,235	,217
	1 adózóra jutó adó ft	**,018**	**,003**	**,416**	**5,525**	**,000**
	Piacosítható jövedelem / adózó	,235	,080	,035	2,928	,003
	iparos-kereskedő / adózó	**,743**	**,056**	**,679**	**13,250**	**,000**
	mások földjén dolgozó / adózó	-,815	,029	-,774	-28,154	,000
	adó alól felmentett / adózó	-,863	,054	-,825	-15,926	,000
	puszta telek aránya	-1,502	,049	-,623	-30,909	,000
	bevándorlók aránya	-,090	,153	-,011	-,588	,556

3.13. táblázat. A kompozit mutató kialakításában szerepet nem játszó külső tényezők magyarázó ereje a kompozit fejlettségi mutató értékeinek kialakításában

		Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	t	Sig.
		B	Std. Error	Beta		
1	Konstans	,607	,088		6,932	,000
	Római katolikusok aránya	,130	,086	,037	1,516	,130
	Evangélikusok aránya	,009	,077	,003	,116	,908
	Reformátusok aránya	-,110	,059	-,047	-1,877	,061
	Településméret-lélekszám	0,001	,000	,092	3,816	,000
	Görögkatolikusok aránya	-,258	,060	-,106	-4,325	,000
	Nemesek aránya	-,705	,081	-,233	-8,715	,000
	Gyerekek aránya	-1,992	,469	-,117	-4,242	,000

4. Területi egyenlőtlenségek és jellegük a történeti Magyarország területén a reformkor előtt (1773–1786)

4.1. Bevezető: a források és a társadalmi kategóriák problémái és a fejlettség értelmezése

Mint a bevezető fejezetben láttuk, a dualizmust megelőző kor vizsgálata elméleti okokból sem érdektelen, hiszen az 1848/1867 előtt létező eltérő jogi–gazdasági–társadalmi környezet miatt okkal feltételezhető, hogy a regionális egyenlőtlenségek mintázata, jellege és mélysége is eltérhetett a későbbiektől. E fejezetben, a török kor utáni helyzetet bemutató *2. fejezet* szerkezetét követve kvantitatív módszerekkel vázoljuk a fejlett és fejletlen régiók elhelyezkedését és ezek társadalmi–gazdasági jellegzetességeit a 18. század végén, az 1730 utáni európai gabonakonjunktúra után, a reformkor előestéjén. Emellett kvalitatív módszerekkel azonosítva a homogén régiókat, megadva distinktív sajátosságaikat[556] (miként 1720-ban) a következő fejezetekben megvizsgáljuk azt is, hogy a társadalom nem kvantifikálható tulajdonságai (nyelv, vallás, jogállás stb.) mentén milyen demográfiai-gazdasági differenciák voltak mérhetők.[557]

A vizsgálat alapját a csak úrbéres népességet (de a népszámlálásban foglaltaknál jóval több indikátort) tartalmazó, a népszámlálási adatokhoz technikailag hozzákapcsolható, 1786-os ún. „kancelláriai összesítés”[558] mellett II. József népszámlálásának (1784–1787) publikált adatsorai[559] és az 1773-as *Lexicon locorum*, valamint Vályi András adatbázissá konvertált 1796-os országleírása jelentették. A felekezeti és nyelvi adatokat, mint a statisztikai elemzések független változóit (a települések jogállása, a kvantifikált földminőség és kulturális alapinfrastruktúra mellett) a *Lexicon locorum* és Vályi adatsorának kombinálásával rekonstruáltuk (Erdély mindkettőből hiányzik).[560]

A „kancelláriai összesítés” az úrbérrendezés lezárása során készülhetett, az 1767–1774-es adatok alapján, részben azok frissítésével.[561] Mivel a felhasznált 18. századi forrásanyag főként az elit (annak reprezentánsai) szemléletét tükrözi, ez korlátozza a levonható következtetések érvényességét is. A településsoros összeírások zöme adózási célokat szolgált: a termelés nagysága, mint összeírási alap, a 18. században háttérbe szorult a földterület nagyságával, mint adóalappal szemben, és a többi gazdasági szektor összeírása is részleges volt. Az általunk használt összeírások zöme csak a mezőgazdaságilag hasznos terület ekkor átlag 20%-át kitevő[562] úrbéres földeket tartalmazza *(4.1. ábra)*, a közös haszonvételű földeket (pl. legelők) nem, a nagyságrendben ekkor a telki állomány

[556] Az alkalmazott módszerek részletes leírását lásd az 1720-as helyzetet rekonstruáló fejezetben.
[557] 1910-ben például jelentős fejlettségi különbség volt mérhető az anyanyelv szerinti csoportosítás alapján (Pénzes 2018), így annak vizsgálata, hogy ez 1786-ban létezett-e valamilyen ismérv(ek) alapján, szintén nem érdektelen (Bár provokatív, hiszen a modern értelemben vett nemzetek nem alakultak ki, így csak nyelvek alapján tehető különbség.)
[558] MNL OL A 39, 3688/1786. Az úrbérrendezéshez köthető források használata mellett szól, hogy Felhő Ibolya nélkülözhetetlen, gyakorlatilag statisztikai értékű forrásnak minősíti, akárcsak Faragó az 1720-ast. Felhő 1970: 13–17.
[559] Népszámlálás 1960; Pótlás 1975; II. József 1996. Köszönjük Faragó Tamásnak, hogy rendelkezésünkre bocsátotta számos megye településsoros adatait, Fónagy Zoltánnak pedig, hogy felhívta figyelmünket a „kancelláriai összesítésre”.
[560] Vályi 1796; *Lexicon locorum* 1920. Vályinál azonban nemcsak Erdély hiányzik, hanem számos települést – eltérő névalakban – többször is megemlít (százas nagyságrendben). Gyakran a hozzájuk tartozó adatok is eltérnek.
[561] Az úrbéres lakosság lélekszáma, az összes telki földállomány nagysága is hasonló, ugyanakkor több megye esetében nagy az eltérés az összesítés és a helyi adatok között. Barta 2015: 63.
[562] Fónagy 2013: 18–19.

felét[563] elérő majorságokra is csak proxy változókon keresztül következtethetünk.[564] Így vizsgálatunkkal az *ország 18. századi tényleges gazdasági teljesítőképességéről (annak területi különbségeiről) településszinten nem kaphatunk teljes képet, a lakosság életminőségéről viszont inkább*. Az itt használt 1786-os („kancelláriai") összesítés ugyanis elsősorban a telkes parasztság és zsellérség (úrbéres népesség) viszonyaira, földhasználatára, termelőképességére, terheire szolgáltat adatokat, így elsősorban a földművesek életminőségében mért differenciák megállapítására alkalmas.[565] S bár technikailag összekapcsolható az itt szintén felhasznált 1785-ös népszámlálással,[566] területi korlátai miatt (Erdély hiányzik) a felhasználhatósága ugyancsak limitált.[567]

Éppen a fent írt problémák miatt a 18. század végén felvetődött az adóreform és az ehhez szükséges kataszteri föl(d)mérés terve.[568] Ennek lényege az lett volna, hogy áttérjenek a földnagyság és -minőség alapú adóztatásról – mely számtalan problémát okoz a mi fejlettségi vizsgálataink esetében is – a hozam alapú adóztatásra.[569] Ez a rendelkezésre állónál objektívebb képet adhatott volna az ország gazdasági teljesítőképességéről az általunk használt módszerek esetében. A nemesi ellenállás miatt ezek jó része, szemben a népszámlálás adataival (mely viszont nem az adóztatást, hanem a hadra fogható élőerőt volt hivatott felmérni), megsemmisült, tehát vizsgálatainkhoz nem használható.[570] A II. József-féle népszámlálás ugyan lehetővé teszi Erdély megjelenítését és összevetését az ország többi részével (és az 1720-es eredményekkel is), de jóval kevesebb gazdasági jellegű indikátort

[563] Berlász (1958: 40, 61) Erdélyben 1:2 arányt ad meg általánosságban, vagy ennél is kisebbet.

[564] Mint pl. az egy földművesre eső robotnapok magas száma vagy a kilenced robottal történő megváltása szemtermelésre átállt nagybirtokra utal Soós (1941: 12–16) szerint. A rét szántóhoz mért (regionálisan diverz!) nagysága pedig az állattartás proxy változója.

[565] Számításaink szerint a szántóföldi jövedelem kétharmada származott az úrbéres föld állományából. Adatok: Glósz 2010: 199–214.

[566] Ez viszont gazdasági adatokat nem tartalmaz, fogalmi rendszere eltér az 1786-os összeírásétól, és elsősorban a besorozható keresztény férfiak számának felmérését célozta. Thirring 1938; Szántay 2014a, 2014b és 2015. Erre utal a keresztény férfiakra vonatkozó korszerkezet, a 18-40 éves korúak – nem publikált – termetének szemrevételezésen alapuló vizsgálata, a hadsereg ellátása szempontjából fontos, illetőleg katonának nem vihető csoportok létszámának megállapítása (Faragó 2008a). Ugyanakkor szerinte ennél többről volt szó.

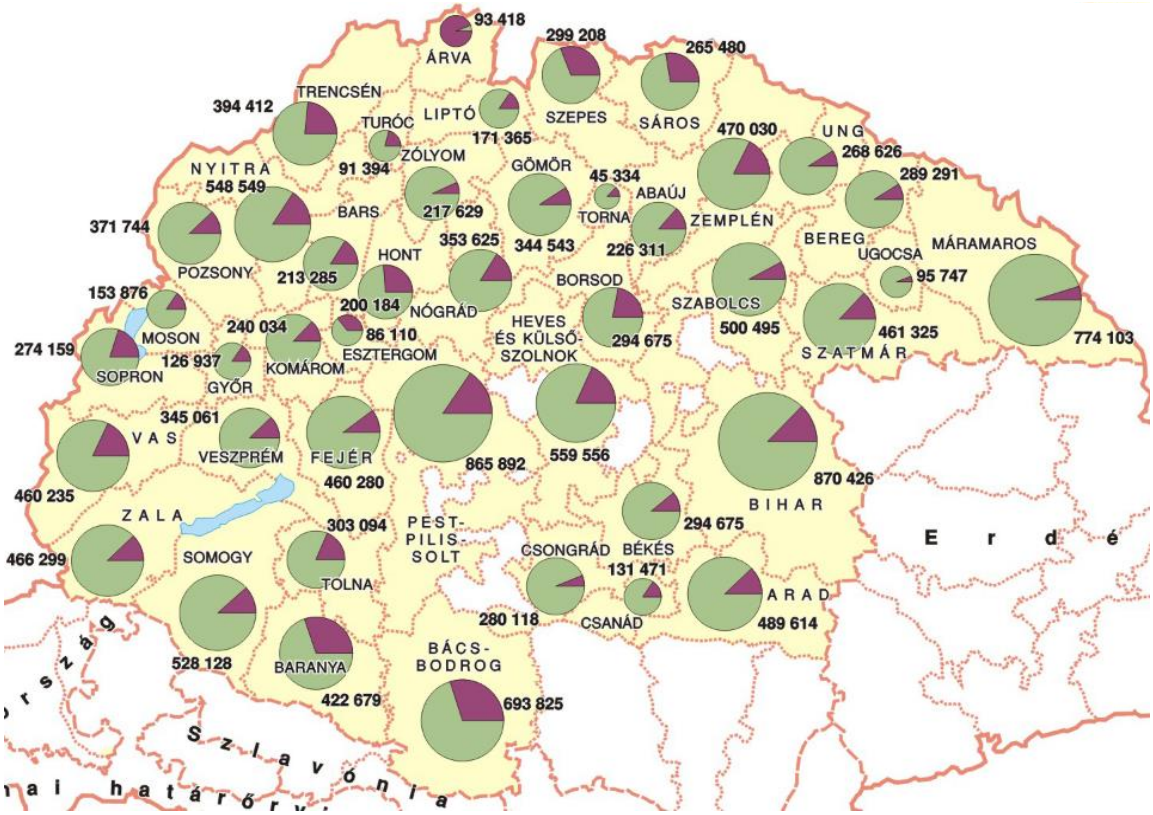
[567] A kieső erdélyi adatok pótlására a Trócsányi Zsolt (1957) által a korban legjobbnak tartott, bár némileg eltérő szerkezetű 1750-es erdélyi összeírás (Gyémánt et al. 2009–2016.) nyújtott lehetőséget. Lásd a *3. fejezet*et.

[568] II. József a feudális szolgáltatások egyetlen formáját tartotta volna meg, a pénzben fizetett adó 40%-a az államé, 60%-a az uraságé lett volna, a korábbi szolgáltatások megváltására – egyébként ez alacsonyabb lett volna, mint a korábbi urasági elsajátítások értéke. Megszűnt volna az uraság minden joghatósága a jobbágy felett, a földet sem vehette volna vissza. A parasztság így örökbérlővé vált volna (a piaci viszonyok miatti pénzhiány miatt azonban az urasági járadékot mégis természetben kellett volna leróni) (Barta 2005: 30–31.)

[569] Ehhez a megelőző kilenc év átlagos helyi piaci árát rendelték, hogy a volument forintosíthassák. (Ez később is gyakorlat: 1851-ben – mikor Palugyay kimutatásai készülnek – a hozamot (és így az adót) az 1824-es árakhoz viszonyítják.

[570] Ugyanakkor a többi létező, két évtizedre visszamenően folyamatosan végzett összeírástípus arra utal, hogy a katonai szempontoknál szélesebb perspektívában gondolkodott a birodalmi elit és közigazgatás. Faragó Tamást idézve *„a népszámlálás – és a vele nagyjából egyidejű kataszteri felmérés mintegy betetőzését jelentette annak a központi igazgatás által nagyjából két évtizeddel korábban, lényegében az 1765. évi főispáni utasítással és a kamarai lélekösszeírásokkal megindított adatgyűjtési folyamatnak, mely az ország népességi, gazdasági és katonai potenciáljának, illetőleg társadalmi folyamatainak átfogó megismerésére irányult"*. Ilyen dokumentumok: *„az 1766-tól induló – kezdetben népességszámot is kérdező – megyei termésjelentések sorozata (a megyei összesítéseket Benda Gyula publikálta), – az állami (dicalis) adóösszeírások 1772-től történő formalizálása és a megyék által a kormányzatnak történő kötelező beküldése, – az 1772 és 1783 között a lelkészek és a megyék által készített éves lélekösszeírások, – a püspökségektől 1780–1782 között kért népesség-összeírások, – az 1782–1787 közötti egyházi népesség-, és vagyonösszeírások, – az 1785 évi gyáriparra és ipari népességre vonatkozó összeírás"*. (Faragó 2008: 3).

tartalmaz. A foglalkozásokat tételesen tartalmazó ún. família ívek pedig hiányosak.[571] Az összeírások sajátosságai miatt így választanunk kellett a területi teljesség vagy az indikátorok szélesebb skálája között (itt az utóbbi mellett voksoltunk).

4.1. ábra. Az úrbéri (általunk vizsgált) területek viszonya a művelhető területekhez (erdő, legelő, urasági föld) 1790-ben (Nagy Béla)

Mindebből következik, hogy az általunk rajzolt fejlettségi kép nem kizárólagos, *csupán egy a lehetséges sok értelmezés közül*. Mivel pedig a fejlettségi ismérvei korról korra változhatnak (még akkor is, ha stabil az indikátorállomány), vizsgálandó, hogy a korban használt kategóriák, fogalmak mit takartak, az utókor hogyan értelmezte őket (és ez mennyire helytálló). A felvett mutatóknak mennyiben volt valódi gazdasági tartalmuk (mennyiben lehetséges a kor gazdasági viszonyainak rekonstrukciója),[572] a lajstromozás-katalogizálás és a humánerőforrás-potenciál felmérése mellett?

Vizsgálandó az is, hogy a korban hogyan gondolkodtak a fejlettség és az összeírásokban mért jelenségek kapcsolatáról.[573] Eltérő eredményt adhat ugyanis, ha a fejlettségi vizsgálatoknál a vizsgált korszakban érvényes fejlettségi nézetek alapján határozzuk meg a komplex indikátor tartalmát, s nem a jelenlegi ismérvek (és a vizsgált korszakban azonosított proxy változói) alapján.

---

[571] A kitöltött közel másfél millió família lapból csak néhány ezer maradt fenn (Faragó 2008a: 7). 2008-ban csak Nyergesújfalu és Felnémet falvak, Dunapataj mezőváros, valamint néhány szabad királyi város (Győr, Székesfehérvár, Eperjes, Debrecen) – nem minden esetben teljes sorozatot alkotó – família íveinek létezése volt ismert.

[572] Faragó Tamás optimista e tekintetben. „… Kárpát-medence esetében, a történelemben első ízben – mód nyílhat alapvető demográfiai, társadalmi és *gazdasági kérdések nagy vonalakban ugyan, de a mai kor követelményeinek némi korlátokkal megfelelő, nem utólagos koncepciók alapján becsült, hanem korabeli mért adatok alapján történő rekonstruálására”*. (Faragó 2008a: 3.)

[573] Nem vizsgáljuk a kor irodalmában megjelenő, fejlettségképpel társítható kereskedelmi és ipari elképzeléseket (vámok, szabad kereskedelem, céhek eltörlése – ezek a 18. század első felében is megjelennek: Kautz 1868: 96, gabonaexport, 93–94, céhek), hiszen indikátoraik nem szerepeltek az általunk használt összeírásokban (Acsády 1720-as pótlása hiányos).

Montesquieu – a korszellemre bélyegét rányomó – felvetése szerint a kemény és kegyetlen kormányzat alatt élők kevés gyermeket szülnek, *a népességnövekedés és a gazdasági fellendülés pedig korrelálnak*.[574] Ez a merkantilista-kameralista felfogás Magyarországon még az 1760-as években is jelen volt.[575] Az 1764–1765-ös országgyűlésre készített politikai röpirat, az *Opinio…*[576] is a produktív népesség számának növelését tartotta fontosnak. Viszont *a bevándorlást nem tartotta feltétlenül a fejlettséget emelő tényezőnek,* mert a röpirat szerzője szerint a lusta és szegény emberek szoktak ki- (innen nézve be-) vándorolni.[577] Thirring azonban a 20. század elején már éppen a bevándorlás és fejlettség kapcsolatát emeli ki (és máig ez a földrajz álláspontja is).[578] Megjegyzendő, hogy *az általunk kialakított komplex fejlettségi mutató értékeinek utólagos elemzése során mindkét esetben a korabeli szemtanúk feltevései igazolódtak be, s nem az utókor elképzelései:* a gyermekek (bár látni fogjuk, korántsem a demográfiai valóságot tükröző) aránya korrelált a preindusztriális agrárfejlettséggel,[579] a bevándorlási ráta viszont nem. (Ennek oka az is lehet, hogy a II. József-féle összeírásban már helybélinek számított, aki legalább tíz éve ott élt, tehát a korábbi nagy betelepítések nem látszanak).

A *nagy jobbágyterhek* (pl. robot, „ajándékok") *ugyancsak nem segítik a fejlődést* a röpirat szerzője szerint.[580] Izdenczy József reformterve Moson megye kapcsán hasonló következtetésekre jutott.[581] Ami a földesúr kezébe kerül, az az állam számára veszteség, mindaddig, amíg a nemest nem lehet megadóztatni.[582]

A *népsűrűség*et, a kameralisták fejlettségi ismérvét, az *„ubi populus, ibi obulus" merkantilista elvét*[583] II. József idején a fiziokrata elképzelések lassú előtérbe kerülésével már felváltja a jövedelmet meghatározó tényezők között a termelés,[584] amelyet az agrárszférában az *egy jobbágyra jutó földnagysággal* és *földminőséggel* közelíthetünk országos kiterjedtségű hozam- és jövedelemadatok híján. A korszakban Justi alapján úgy vélték, hogy a földművelés és az állattenyésztés virágzása

[574] Őri 2003: 100. A gyerekszám *ma* bizonyíthatóan nem indikál fejlettséget, de korábban sem feltétlenül (kevesebb eltartott jobb életminőséget jelenthet). A gyerekszám főleg a demográfiai átmenet idején lehet indikatív.

[575] A merkantilisták nagy népesség = sok pénz = erős állam koncepciója már az 1720-as években is létezett Magyarországon (Kautz 1868: 107). Ellentmondásait körbejárjuk itt és a *2. fejezet*ben. A mennyiségi szemléletet a századvégen a fiziokrata álláspont váltja fel.

[576] *Opinio circa Reformationem Regni Hungariae*, 1764 és a Kollár Ádám publikálta *De originibus et usu potestatis Legislativae*. Kautz 1868: 105–106; Kosáry 1954: 190.

[577] Kautz 1868: 106, 1. lj. Vagy lázadókat telepítenek át: Kaposi 2002: 33.

[578] Thirring 1938: 80.

[579] Földvári Péter (2008) szerint a természetes szaporulat a fejlettséggel korrelál 1900-ig.

[580] Kautz 1868: 106. és 110. Vö. Berzeviczy 1806.

[581] Horváth 2005 és 2013. Csehországban Karl Egon Fürstenberg herceg, az ottani gubernium vezetője a robotot tette felelőssé a nyomorért, és pénzbeli megváltása mellett kardoskodott (Barta 2005: 27).

[582] Nem meglepő, hogy adatbázisunkban az állami adó nem korrelál erősen pl. a robottal és az „ajándékok" értékével, mivel az adót (és a kilencedet a földesúri járadékok közül) inkább a gazdasági teljesítmény (éspedig nem csak a szántóföldeké), az utóbbiakat a telekméret alapján vetették ki általánosságban.
A jobbágyvédelmi intézkedéseket az állam jól felfogott érdekében vezették be (Barta 2005: 27. id.: *„a parasztságot, mint az alattvalók legszámosabb osztályát, így az állam legnagyobb erejét, olyan szinten kell tartani, hogy magát és családját ellátni, béke és háború idején az általános hozzájárulásokat teljesíteni tudja"*), ezért az úrbéri rendeletek és a hozzá tartozó felmérések a fejlettségre vonatkozó ismérveket tükrözték – az állam nézőpontjából.

[583] Kautz 1868: 107.

[584] Kaunitz szerint a jólét a termeléstől és az értékesítéstől függ (Eckhart 1922: 16). A fiziokrata Quesnay koncepciója: szegény paraszt = szegény ország. Acsády 1906: 375. A nagy népesség és a mezőgazdasági termelés összefüggéséről a kameralizmus esetében lásd: Szántay 2021: 559. Az adózók védelme államérdek is volt, nem csak humanizmus vagy keresztényi kötelesség. Acsády 1906: 334. és Barta 2005: 23–24. Ekkor ugyanis már a „köznép" szolgáltatta nemcsak az adót, de a háborúhoz az emberanyagot is (ti. nem a nemesség).

szorosan összefügg az ország anyagi jólétével,[585] a kereskedelmi mérleg javításával,[586] mert a mezőgazdasági termékek olcsóbbodása teszi lehetővé az ipar fellendülését. Ahol olcsóbb az élet, a gyári vállalkozó kisebb munkabért fizet, és így cikkei a piacon versenyképesebbek. A fejlettebb mezőgazdaság pedig az iparnak sokkal olcsóbb és többféle nyersanyagot is szolgáltat.[587]

Vizsgálandó az 1786-os összesítésben szereplő *állami adó*[588] indikátorként való felhasználhatósága is: valóban a gazdasági teljesítőképesség,[589] avagy a depriváció mérőszáma, proxy változója inkább?[590] A kétféle értelmezési lehetőség ugyanis azt jelenti, hogy eltérő módon kellene felhasználni e mutatót a fejlettségi vizsgálatoknál.[591]

Az adózási potenciál a 18. század második felének felfogása szerint a gazdagság jele. Vizsgálatunkban úgy tekintettünk rá, hogy pozitív" irányba befolyásolja a fejlettséget. Előzetes feltételezésünk helyességét a statisztikai kontrollvizsgálatok is megerősítették (lásd később), tehát a fejlettségi és nem pedig a deprivációs értelmezés állja meg a helyét. Szintén az adó figyelembevétele mellett szól, hogy nem korrelál erősen a telekmérettel (r = 0,265), mert több tényezőt egyesít,[592] és nem terhelik azok a problémák, melyek a robot vagy a természetbeni szolgáltatások (ajándékok) értékének megbecslésénél, illetve szerepük értelmezésénél felmerülnek. Mivel az adó azonban jóval kevesebb település esetében állt rendelkezésre,[593] így az imént említett (nagyobb elemszámú) indikátorokat sem hagytuk figyelmen kívül.[594]

---

[585] Nem véletlen, s a fiziokrata szemléletet jól tükrözi, hogy a bevétel növekedését a mezőgazdaságtól várták: így a kataszteri felmérés utasításának első változata még azt tartalmazta, hogy ne csak a fennálló állapot, hanem a fejlődési potenciál is rögzítve legyen. Ennek megfelelően a halastavak, mocsarak stb. területével kapcsolatban fel kellett jegyezni a várható szemtermés mennyiségét is, lévén azok a későbbiekben lecsapolandók és szántás-vetés alá vonandók. MNL OL P. 6. 1. 21. II. József kataszteri utasításának magyar nyelvű példánya.

[586] Ez utóbbi még a merkantilizmusból áthagyományozódott gondolat.

[587] Eckhart 1922: 18.

[588] Királyi vagy hadiadó (contributio) néven.

[589] Kautz 1868: 106. *Opinio…* Az adó azért is jó mérőszám, mert a hadiadó, contributio figyelembe vette a telekhányadot, míg a 18. századi úrbérrendezések előtt nem volt törvényszerű, hogy a kisebb telekkel bírók kisebb robotkötelezettséggel is bírtak (Barta 2005: 28. Erdélyben).

[590] A fejlettségi indikátor összeállítása során tehát módszertani okok miatt fontos, hogy megtudjuk, a magas adó nagy teljesítőképességet vagy túlterhelést jelent. Kautz ez utóbbi szemléletre is hoz példát (1868: 110, 1. lj.) a honvédelem terhének (értsd: az adó mellett a katonáskodásnak) jobbágyokra hárítása 1715-ben a parasztság elszegényedésének egyik okaként kerül elő. II. József népszámlálásának egyik célja éppen az volt, hogy a katonaállítás a gazdaság számára nélkülözhető csoportokból történjen, ne az adózókat gyengítsék. A katonákat elsősorban ui. a nem adózó, szegény népességből rekrutálták.

[591] A túladóztatás országos léptékben nem valószínű, mert a 9 milliós ország 1786-ban a birodalom 63 millió forintos bevételének csak 19%-át adta (11–13 millió fl, lakosságarányosan ennél több lett volna várható), míg 1763-ban 30%-át. (Szántay 2016: 124, 3. táblázat). Az országos szintű aluladóztatás és a portaszámok 1751 utáni megváltozása két olyan jelenség, mely önmagában is a századvégi regionális egyenlőtlenségek vizsgálatáért kiált.

[592] Dávid Zoltán (1996) említett 1789-es, Debrecen környéki parasztgazdákra vonatkozó adatai szerint falun az állami adó fele a telek bevételeiből származott, további negyede-negyede az állattartásból és a házból-iparból.

[593] A délvidéki kamarai birtokok bizonyos ideig eleve adómentesek voltak. A határőrvidék csak az adó kétharmadát fizette (Keleti 1868). Térképeinken az adathiányokat nem töltöttük fel interpolált értékekkel, mint tette Szilágyi Zsolt (2024) a felületmodellezés során.

[594] Bár a természetbeni járandóságok („ajándékok") értéke elenyésző volt pl. Debrecen környékén, s a parasztság terheinek zömét a robot (vagy pénzbeli megváltása) tette ki (64%, Dávid 1996: 51), ez azonban nem általános érvényű, mert adatbázisunkban az „ajándékok" – Dávid áraival pénzbe átszámolt – értéke több helyütt az állami adó felét is elérte, tehát nem elhanyagolható nagyságú. Így az adó szerepeltetése vizsgálatunkban a robot és az ajándékok elhagyását nem indokolta, s a korrelációs koefficiens sem volt kiemelkedő településszinten közöttük (és a korfelfogás szerint az adótól eltérő irányban hatottak a fejlődésre). Az egy „földművesre" jutó állami adó és robot viszonyában r = 0,271, az adó és „ajándék" viszonyában r = 0,113, ellenben a robot és „ajándék" között viszont r= 0,84 mérhető, ami azt is jelenti, hogy ez

II. József népszámlálásának felhasználása során ugyancsak körültekintően kell eljárni, annak *fogalmi problémái* miatt.[595] Az összeírás során II. József nem jogi kategóriákra kívánta a lakosságot felosztani, „*hanem a katonai szolgálat és a hadsereg élelmezése szempontjából fontos néposztályok erejét óhajtotta megismerni*".[596] Így az itt használt társadalmi kategóriák meglehetősen kevertek,[597] sem a rendi-jogi kategóriáknak, sem a szociológiai, demográfiai fogalmaknak nem feleltethetők meg teljesen. Így például a nemesek kategóriájában benne vannak a fiúgyermekeik is.[598] A parasztok gyermekei közül viszont a parasztok örökösei külön kategóriájába kerültek – akár kiskorú gyermek, akár már 20 éves felnőtt férfi – azok, akik majd a birtokot művelésre átveszik. Maga a paraszt kategória nagy valószínűséggel a telkes jobbágy kategóriával azonos,[599] s a termelés folytonosságának és zavartalanságának biztosítását szem előtt tartva vették fel külön az „örököst". Itt a „polgár" kategória sem feltétlenül jogi megkülönböztetést jelent (különben nem magyarázhatnánk a falvakban is tömegesen, bár kis számban előforduló polgárokat).[600] E csoportok definiálásának hátterében az állt, hogy az ide sorolt személyeket katonának elvinni nem lehetett, hiszen ez a hátország gazdasági erejét gyengítette volna. A zsellér kategória itt nem jogi értelemben vett társadalmi csoportot jelölt, kijelölése heterogén a (életkor, testméret, foglalkozás szerinti ismérvek alapján).[601] Ez megmagyarázza a bevezető *1.4. táblázat*ában látható lényeges különbségeket a jobbágyok, zsellérek számában – a táblázat nem is az összeírás pontatlanságát, hanem a kategóriák értelmezési különbségeit hivatott illusztrálni. A zsellér is a „védett" csoportok közé tartozott, tehát nem elsősorban innen soroztak. A zsellér bérelhetett földet, vagy iparkodhatott, így helyzete kedvezőbb lehetett annál, mint amit 1785-ös vagy akár 1786-os kategorizálásuk (marxista) értelmezése sugall. Tulajdonképpen „az egyéb kereső" kifejezés jobban megfelel a kategóriának.[602]

A fentiekből következően az 1–12 éves és 13–18 éves gyermekek kategóriája sem tartalmazza az összes gyermeket,[603] azaz az így kirajzolható térkép demográfiailag nem helyes. Másrészt viszont ők azok, akik potenciálisan hadrafoghatók (lesznek majd). Ha ezek után megelőlegezzük (a későbbiekben bizonyítva), hogy a kifejlesztett komplex fejlettségi mutató korrelál a „gyerekek" arányával (miközben az csak áttételesen utal a demográfiai helyzetre), akkor azt mondhatjuk, hogy a 18. század végi értékrendnek jól megfeleltethető kompozit mutatót sikerült előállítani még úgy is,

utóbbi kettő valóban jobban összetartozott (annak ellenére is, hogy az ajándékok értékét csak lokális, debreceni árakból tudtuk extrapolálni). Ennek egyik oka, hogy a teleknagyság is befolyásolta őket.

[595] Őri 2002: 39–73; Acsádi 1957: 224–241.

[596] Thirring 1938: 70; Dányi 1997: 208. 1740–1780 között a gyalogezredek számát háromról 11-re emelték, a katonák számát pedig hatezerről harminchárom ezer főre. Faragó 2012: 66.

[597] Tóth 2015: 79–83, 108–123.

[598] Thirring 1938: 58.

[599] Szántay 2014a, 2015.

[600] A „polgárok" elnevezés alá kívánta foglalni a népszámlálás mindazokat, kiknek házbirtokuk volt, valamint „…akik ipart, mesterséget, kézművességet űztek, vagy bányászattal, kohászattal foglalkoztak; kifejezetten tehát azokat, kiket nem a földművelés tartott el, akik tehát nem tartoztak a népesség élelmezését biztosító („Nährstand") rétegekhez." Thirring 1938: 70. A tanszemélyzetet bizonyosan nem az értelmiségben, a honoráciorok között tüntetik fel, mert az 1773-as érték nagyobb az itt megadottnál – ezért is használjuk a *Lexicon locorum* adatait. Thirring 1938: 66.

[601] Thirring 1938: 78. Ide kerültek a felnőtt, nem elsőszülött jobbágyfiak is, akik egyébként a házatlan zsellér kategóriába kerülnének.

[602] Kaposi (2002: 29) szerint a 18. század végére a fogalom szemantikai változáson ment át az 1720-as *inquilinus*, *subinquilinus* kategória tartalmához képest. Papp (2005a: 160-166.) a zsellér a következő értelmezéseit adja a században: 1. szegény, 2. szabad menetelű, 3. ideigl. adómentes, 4. földnélküli, de állattal, 5. iparos, 6. özvegy, felnőtt fiú nélkül.

[603] A 13–17 éves korosztályból már jócskán sorolhattak be személyeket a „paraszt és polgár örököse" kategóriába is, ez is csökkentette a csoport létszámát a nagy gyermekhalandóság mellett.

hogy a gyermekarányt, annak demográfiai értelmezési bizonytalanságai miatt[604] eleve nem is vettük be a fejlettséget jelző indikátorok közé.

Noha a kis földterület az elmaradottság indikátora volt a kor írói szerint (de erre jut településszinten Perjés Géza adatai alapján is, ha a kis falu = szegény falu megállapítását kibővítjük a kis falu = kis határú falu megállapítással; ez esetben a kis határú falu = szegény falu szillogizmushoz jutva), *a szántóméret* teljesítményt/jövedelmet reprezentáló „fejlettségi" indikátorként való alkalmazása mégis problémás (nemcsak a mértékegységek bizonytalanságai miatt), hiszen a nyomások számának ismerete híján (csak 1720-ból van országos, de Erdélyt nem tartalmazó adatsorunk az adatbázisban), nem tudjuk a vetett terület nagyságát.[605] És a hozamot sem (erről csak 1720-ban van országos fedettségű adatsor). Emiatt vagyunk kénytelenek ragaszkodni ehhez az indikátorhoz, melyet az 1780-as évek földminőségével lehet ugyan „tuningolni", de ez is problémákat vet fel, mivel tapasztalatunk szerint a gabonahozamra kalibrálták az adózásban is szerepet kapó földminőséget.

Sem a bérelt föld,[606] sem bérleti díja nem látható az adatsorainkban.[607] A városi polgárok esetében a város gyakran közföldként tekintett a földre, és mindenkinek egyenlő mértékben osztotta azt ki.[608] Ebből pedig nem következik, hogy a város minden lakója egyformán gazdag: a vagyoni differenciákra sokszor a *szőlőterületek* eltérő nagysága utalhat ezekben a 18. századi, nem vagyoni, nem jövedelmi alapú összeírásokban (azonban nem tudni, mennyire következetesen írták össze a szőlőket, mert az 1720-as és 1786-os területi kép nem mindig egyezik).

A *robot* értelmezésénél, mint a jobbágyot saját munkaidejétől megfosztó, így termelékenységét rontó tényezőnek a fejlettséget negatívan befolyásoló mutatók közé történő beszámításakor[609] tudni kell, hogy a robotot nem volt köteles személyében leróni az, akit terhelt, hanem megbízhatott valaki mást valamilyen ellenszolgáltatásért cserébe, de a földesúr felé is megválthatta.[610] Az 1786-os összeírás azonban erről nem tanúskodik, a zsellérről szintén nem derül ki, hogy robotot átvállaló agrárbérmunkásként mekkora jövedelmet tud produkálni, meghaladva a nincstelenek színvonalát.

Érdemes megemlíteni a robot mögött meghúzódó folyamatokat egy másik aspektusból is. Sopron megyében a 18. században a majorságokban még a juhászat, állattartás dominált[611] (ez pedig alig használt robotot),[612] így *a kilencedet robottal megváltó települések a szemtermelés állattartással szembeni jelentőségére, elterjedtségére is utalhatnak.* Ráadásul a robot így az összeírásból hiányzó

---

[604] A több gyerek gazdagabb családban vagy szegényebb családban jellemző inkább? Az előbbi esetben a nagyobb eltartóképesség, az utóbbi esetben a nagyobb potenciális, később megtérülő munkaerőtőke indokolná.

[605] A nyomások számát Vályi sem írta össze szisztematikusan.

[606] Az irtásföldeket ellentételezés nélkül is sokáig lehetett használni, viszont az irtásföldek feltüntetésre kerültek az 1786-os „kancelláriai" anyagban.

[607] Dávid Z. kimutatta, hogy a jövedelemtöbbletet termelő háztartások esetében gyakori volt, hogy a bevétel fele és így a jövedelem nagy része nem a telki állomány műveléséből származott. De ezeket összeírásaink nem tüntetik fel.

[608] Szántay Antal szóbeli közlése.

[609] A fejlettségre és hátráltató tényezőire vonatkozó különböző nézetekre illetően bőséges forrást szolgáltat a csehországi úrbérrendezés körüli vita. Karl Egon Fürstenberg herceg említett robotellenes véleménye mellett a másik irányzat képviselői úgy vélték, hogy az államnak nincs joga beavatkozni, s a földesúri igény jogosan terjed ki a jobbágy összes feleslegére (ők nem gazdasági hatékonysággal érveltek). A harmadik irányzatot képviselő Franz Anton von Blanc és köre a beavatkozás és tehermérséklés pártján állt (Barta 2005: 27.)

[610] Soós 1941: 11–14 szerint a robot mindig magasabb volt a pénzbeli megváltási értéknél, így a szerződéses, *robotot pénzzel megváltó jobbágyok hosszú távon jobb életkörülményekkel bíróknak tekintendő*k. Lásd még Tornára: Pozsgai 2008.

[611] Kaposi szerint (2002: 105) az ekkor csupán 2,5 milliós juhállomány 20%-volt csak a parasztok kezén.

[612] Soós (1941: 12) szerint, ha a majorság nem tudta kihasználni a robot intézményét állattartó mivolta miatt, a robotot akkor is meg lehetett váltani pénzzel (és ez történt Sopronban a Festeticsek részéről).

nagybirtokra vonatkozóan szolgáltat indirekt (proxy) adatot.[613] Mindenesetre az állattartó majorságok feltételezett dominanciája miatt, nem kell attól tartanunk, hogy a telki állomány növénytermesztése nem reprezentatív (ti. nem alulreprezentált az ország egészét tekintve), így ha a konkrét termelési érték nem is áll rendelkezésre, de legalább a mintázat különbségei realisztikusak.

Bár az uraság *természetbeni juttatásainak*[614] mértéke 1786 körül arányos volt a telekmérettel,[615] ez településenként változhatott (egy féltelkes jobbágy *naturália* szolgáltatásai megyénként-uradalmanként eltérhettek), így nem meglepő, hogy adatbázisunkban *országos viszonylatban a naturáliák nagysága közepesen korrelál* (r=0,434) *a teleknagysággal*. (Ellenben a szintén telekmérettől függő robot nagyságával jobban korrelált, lásd *4.2. táblázat)*. Ez viszont lehetővé teszi fejlettségi indikátorként való alkalmazását, *a telekhez mérten túl nagy szolgáltatások visszahúzó tényezőként való értelmezését*.

A rendelkezésre álló *indikátorok közötti kapcsolat* (a korreláció – mely ok-okozati viszonyokat viszont nem magyaráz!) településszinten gyakran gyenge volt – ami különben az összeírás szerencsés mivoltát is jelzi, hiszen *a sok független változó statisztikai szempontból jobb*. Ugyanakkor intraregionális szinten az országos értéknél erősebb kapcsolat vagy éppen eltérő jellegű összefüggések is kirajzolódhatnak. *Ez az összeírások vizsgálatának egy másik, komparatív dimenziójára hívja fel a figyelmet, melyre adatbázisunk szintén lehetőséget kínál.* Őri Péter Pest megyére vonatkozó (az 1786-os összeírásnál is részletesebb, de lokális lélekösszeíráson alapuló) vizsgálatai (1774–1783) szerint például a rendelkezésre álló földterület nagysága szoros kapcsolatban áll a migrációval[616] (míg országosan *nem* volt ilyen kapcsolat 1786-ban!),[617] a népességnövekedéssel, de a szolgák arányával is. Igaz, Pest megyében a termőterület nagysága nem korrelált a szántókkal, az erdőkkel pedig egyenesen fordított relációt mutatott, azaz a Kecskemét környéki *puszta-legelők domináltak ekkor Pest vármegyében*. (És 1786-os statisztikáink a legelők, erdők megoszlását sem közlik, csak a telki állományba tartozó szántókat és réteket.) Társadalmi oldalról tekintve a regresszióanalízis szerint a parasztok és polgárok arányát leginkább a szántóterület nagysága befolyásolta (több föld = több telkes jobbágy), aztán a nemeseké (de fordított irányban – ott éltek, ahol kevés volt a paraszt, tehát lokális koncentrációjuk, elkülönülésük erős volt). A törvénytelen születések aránya és a szőlőterületek nagysága szintén fordított irányba befolyásolta a parasztok és a polgárok várható arányát egy településen.[618]

A direkt jövedelem- és hozamkimutatások hiánya, az egyes társadalmi és összeírásbeli kategóriák közti különbségek-átfedések, a földnagyság relativitása, hozammal és vagyoni-jövedelmi helyzettel való bizonytalan kapcsolata, az adó és a robot értelmezésének problémái miatt a proxy változók szerepe vizsgálatunkban igen nagy, így kiválasztásukkor is körültekintően kell eljárni. A zselléresedés 1720–1786 közötti folyamatának vizsgálatához például nem célszerű a népszámlálás zsellérekre vonatkozó adatait használni (akár önmagában, akár az 1720-as, zsellérek esetében erősen

[613] Soós (1941: 15–16) szerint Sopronban 1790-ben a majorsági szántók mérete az 1895-ös gazdacímtárban szereplő 500 kh feletti szántók harmadát tette ki (5000 hold vs. 15 000 hold).
[614] Itt a roboton és a természetben megváltható kilenceden kívüli „ajándékokat" (kappan, tűzifa, vaj-zsír, fonal, tyúk, tojás) értve ez alatt.
[615] Dávid 1996: 52.
[616] Őri 2003: 158.
[617] És aki tíz éve helyben lakott, nem minősült már migránsnak.
[618] Őri 2003: 182-183. és 219-222. Igaz ugyanakkor, hogy regresszióanalízisben bent maradt hat változó összesen csak a szórásnégyzet 37%-át magyarázta, tehát a parasztok-polgárok arányát e tényezőkön túl továbbiak is befolyásolták, melyeket azonban az összeírás nem tartalmazott.

hiányos adatokkal való összevetésben), helyesebb inkább az 1786-os és 1720-as összeírás telkes jobbágyainak számából kiindulni, mert ezek pontosabbak. A „szegénységet" pedig nem közelíti rosszabbul az általunk (szintén) használt egy házra jutó családok száma,[619] mint a házatlan zsellérek aránya,[620] vagy akár az egy gazdálkodóra jutó földterület nagysága (ez utóbbinál problémaforrás, hogy melyik földművelő réteget vesszük bele, hiszen irtásföldje a zsellérnek is lehetett, az extraneusok pedig létszámukban nem növelték a helyi lakosságot).[621]

Az összeírás által nem mért jövedelmezőség és a gazdaságméret közötti kapcsolat megállapítására indirekt lehetőség adódik. Dávid Zoltán lokális vizsgálatai alapján[622] lehetőség nyílik a jövedelmek és kiadások, árak és gabonahozam telekméretenkénti differenciáltságának megismerésére, sőt a természetbeni szolgáltatások típusainak áralapú korrekciójára is, így a majd féltucat kategória[623] összevonására, kvantifikálására. Debrecen környékén a negyedtelkes jobbágyok – kivéve, ha jó földön gazdálkodnak, vagy szőlőjük van – már nem tudtak gabonából annyit termelni, hogy az adók levonása után nullszaldós legyen a gazdálkodásuk mérlege,[624] és akkor a vetőmagot és az esetleges állati takarmányt még nem is vontuk le a gabonatermésből. Ez utóbbiakat is figyelembe véve a megélhetést önellátási szinten biztosító telki állomány (5,5 fős átlagos család esetén) 3/8 telek felett kezdődött 1790 táján.[625] Mivel azonban a jövedelmezőség sok egyéb tényezőtől is függött, azt a rendelkezésre álló indikátorhalmazból – településsoros hozamok és árak híján – a *földminőség és az egy gazdaságra jutó szántóméret kombinációjával lehet közelíteni leginkább*.[626] A családméret beemelése[627] harmadik tényezőként a fajlagos jövedelmi különbségekre (a megélhetés differenciáira) vet fényt. A település belső viszonyairól azonban ez sem árulkodik.[628]

---

[619] Noha városokban vagy Moson megyében a magas érték például nem a szegénység jele! A II. József-féle népszámlálásban az alapegység az ún. *familia* volt (egy fedél alatt élő, egy asztalnál étkező személyek csoportja, rokonságra való tekintet nélkül). Papp Klára (2005a: 162.) szerint vidéken a magas család/ház érték zsellérekre utal.

[620] Ez tartalmazhatja a nem elsőszülött felnőtt jobbágyfiakat is. Amennyiben a telek osztott örökléssel háramlik, nagyobb az esély a lecsúszásra. A sváboknál viszont belőlük lettek a foglalkozási átrétegződésen áteső iparosok stb., akik nem szegények! E két kivétel is mutatja eme indikátorok korlátozott használhatóságát és az alacsony korrelációt.

[621] Arányuk Tokaj-Hegyalján 25% feletti is lehetett (Demeter et al. 2020: 106, 50. térkép).

[622] Dávid 1996: 27–61.

[623] Fa, tojás, vaj-zsír, kappan – eltérő volumen-mértékegységben megadva. A korrekcióhoz Bogdán István (1991) mértékegységekről szóló munkái és Dávid Zoltán Debrecen környéki árai szolgáltak alapul jobb híján. (A regionális árak extrapolációja nyilvánvalóan pontatlanságot eredményezett.) Magyarországon az ártörténeti kutatásokban áttörés Szántay Antal 2018-as tanulmánya óta nem volt, s Dányi Dezső (2007) kötete is főként a gabonaárakra fókuszál.

[624] A kisbirtokosok esetében ellenben a jövedelem nagy része nem is gabonából, hanem napszámból, fuvarból, állatokból, bérmunkából (robot) és egyéb, mezőgazdaságon kívüli tevékenységből származik. Glósz 2010: 207.

[625] Wellmann (1979: 147) fél teleknél húzta meg az önellátás határát. Glósz (2010: 206) számításai is megerősítik, hogy a féltelkes jobbágy már rendelkezett piacolható gabonatöbblettel, a negyedtelkes pedig még nem. (Wellmann számításai alapján gabonából egy féltelkes jobbágy csak kalóriaszükséglete felét állította elő, tehát a többi termény és az állattartás adta a másik felét Kaposi szerint (2002: 114).

[626] Mivel a telek volt az adóalap (Barta 2005: 32), így a földminőség és az egy úrbéresre jutó földnagyság korrekciós tényezőként való figyelembe vétele az agrárpotenciál megállapításához reális, hiszen adó (dica) tekintetében az 1 családot eltartó békési 32 holdas csernozjom telek nem különbözött a trencsényi 12 holdas féltelektől, mely ugyanúgy 1 családot volt hivatott eltartani. Az adóteher tehát vélhetőleg itt volt nagyobb a termeléshez mérve. Az állami (hadi)adó értéke egy adózóra vagy egy telekre számolva tehát nem adja vissza a föld valós teljesítményét és a terhet. (Barta 2009: 185).

[627] A népszámlálás adataiból számolható indikátor. A háztartásméret (egy házra jutó lakosok száma) abban különbözik ettől, hogy az a műveléshez rendelkezésre álló többletmunkaerőt is tartalmazza (zsellérek). Egy házban ugyanis a statisztika alapján egynél több család lakott. Ez viszont indikátor lehet a szegénység megállapításához, hiszen minél nagyobb ez az érték, annál több önálló megélhetéssel nem rendelkező zsellér lehet a településen (a kivételekre lásd Moson, Sopron és a városok).

[628] Ti. akár 30%-os zsellérarány mellett is mérhető féltelek feletti átlag.

4.2. Az egyváltozós kartogramok alapján kirajzolódó kép

A fentiek figyelembevételével a *Lexicon locorum*, az 1785-ös népszámlálás és az 1786-os „kancelláriai" összeírásban szereplő nyers változókból fajlagos (egy főre, családra, holdra stb.) indikátorokat és százalékos mutatókat állítottunk elő a fejlettségi viszonyok vizsgálatához és a csoportképzéshez.[629] Az adatszerkezet sajátosságai miatt azzal a dilemmával kell szembenézni, hogy vagy az egész országra (Erdéllyel együtt) készítünk fejlettségi és regionális klasztertérképet viszonylag kevés változó alapján (mert az 1786-os adatok zöme Erdélyre hiányzott, és az 1750-es felvételezés sem tudta őket pótolni), vagy egy több változón alapuló fedvénysorozat segítségével állítunk elő egy fejlettségi térképet, de Erdély kihagyásával. A fejlettség definiálása és mérése szempontjából (és az 1910-es, szintén sokváltozós fejlettségi képpel való összevetés megbízhatóságának növelése érdekében) módszertanilag ez utóbbi tűnt indokoltnak.[630]

Mint az 1910-es vizsgálatoknál is, az indikátorokat először egyváltozós kartogramokon ábrázoltuk *(4.2–4.6. ábra)*, a regionális diverzitás jellegét érzékeltetendő. Ezt követte a komplex fejlettségi mutató kialakítása (főkomponens-analízis és korrelációs mátrix segítségével) és térképi ábrázolása-elemzése, majd a hasonló adottságú területek azonosítását és jellemzését végeztük el klaszteranalízissel.[631] Ezután a legfejletlenebb területek jellegzetességeit vetettük össze a teljes településhalmaz sajátosságaival. Végül pedig kereszttáblás lekérdezések során megvizsgáltuk és diagramokon ábrázoltuk a nem számszerűsíthető (vallás, települési jogállás, beszélt nyelv stb.) és számszerűsíthető változók kapcsolatát *(5. fejezet)*. A fejlettségi és hasonlósági vizsgálatok eltérő indikátorhalmazzal dolgoznak – az előbbinél a független változók azonosítása volt a cél (PCA), a hasonlósági (homogén) régiók definiálásánál alkalmazott klaszteranalízis során viszont ez nem peremfeltétel (csak a normáleloszlás), így ebben az esetben jóval több indikátor kerülhetett be a vizsgálati halmazba.

A *„gyerekek aránya"* (1–12 év) országosan 15,5% volt *(4.7. ábra)*, míg a serdülőké (13–17 év), 4%.[632] A két korcsoport közti differencia nem a reprodukciós ráta megváltozásának a jele, mint inkább a nagy gyermekhalandóságot tükrözi (a kohorszok eltérő számán túl): 1–5 éves kor között 50% körüli volt a halálozás.[633] Ezt alátámasztja, hogy a 18. századi lélekösszeírások szerint a 15 év alatti korosztály aránya 40% volt, a népszámlálás szerint pedig a 18 év alattiak aránya 36%.[634] A „gyerekarány" *mintázata a nyugat-magyarországi és dél/kelet-erdélyi alacsony reprodukciós képességű területek*et leszámítva inkább mozaikos volt.[635]

---

[629] Vályi közli a piacoló helyeket és a tőlük való távolságot is, tehát elvileg mint fejlettséget befolyásoló tényező ez is mérhető, de az indikátor kontrollja még nem fejeződött be (nem tudjuk, hogy a nem piacoló települések valóban nem piacoltak-e, vagy csak Vályi nem említette őket). Ezért a piac szerepe első körben kimaradt a vizsgálatból. Másik módszer a 1828-as piacközpontok egy és két mérföldes körzetébe eső települések egyfajta korrekciós tényezővel való ellátása.

[630] Erdélyre hasonló jellegű vizsgálatot az 1750-es összeírás alapján készítettünk (Demeter–Mikle 2022).

[631] Beluszky–Sikos T. 1982, 2007 és 2011.

[632] A viszonylag alacsony érték (20%) oka az indikátor már említett sajátossága, hogy nem tartalmazza az összes gyereket.

[633] Faragó 2005. A városi halandóságra: Faragó 2008b: 113–115, valamint: 121–123, 7–8. táblázat. A halálozások felét-kétharmadát a 15 év alatt korosztály adta a népességből, a kiskorúak halandósága meghaladta a 63 ezreléket országosan. Dányi 1997: 214 és 215. o. 18a. táblázat.

[634] Dányi 1997: 206.

[635] A fenti problémák miatt a reprodukciós ráta népességnövekedésben játszott szerepe a migráció jelentőségéhez képest nem mérhető e mutatóval. Izgalmas képet mutat viszont az 1–12 éves gyerekek aránya a 13–17 éves korosztályhoz mérve. Míg Dél-Erdélyben a hányados értéke kettő körül mozog, addig Máramarosban ötszörös különbség is mérhető.

A *távollevők és idegen honosságúak arányát* a kortársakkal ellentétben Thirring Gusztáv fejlettségi ismérvként azonosította.[636] A *távollevők aránya (8. ábra)* magas volt Sopron megyében – az osztrák határ közelsége miatt – és a Székelyföldön (Csík kivételével), valamint Liptó, Turóc, Sáros és Szepes térségében. Mindhárom 1880–1910 között is karakterisztikus régió marad e tekintetben, de az utóbbi esetben a célterület már nem Galícia, hanem az Egyesült Államok. A *nem helybeliek aránya* a városok mellett magas volt – és 1735 után a csehországi zsidók és protestánsok bevándorlása is erősödik – a Felvidék nyugati részén, Zalában, Fejérben, a Duna–Tisza közén és Szepes, Sáros, Gömör megyékben, valamint Erdély középső sávjában Beregig húzódva *(9. ábra)*. Azonban az értékek értelmezéséhez fontos tudni, hogy tízévnyi egy helyben lakás után már nem minősült idegennek a településen lakó, akkor sem, ha születési helye másutt (akár külföldön) volt.

Az *egy lakóházra jutó családok* száma a szegénység, illetve a zselléresedés proxy változójaként jött számításba vidéken *(4.5. ábra)*.[637] De másik oldalról a ház birtokosának gazdasági lehetőségeire is utal (van-e szüksége jövedelemtöbbletre, illetve lehetősége munkaerő foglalkoztatására). Azaz a társadalom differenciáltsági fokának is mérőszáma lehet. Érthetően magas volt az érték a városokban, pontszerűen (ahol egy épületben több tehetős család is lakott, tehát nem a fenti jelenséggel hozható kapcsolatba), emellett foltként Liptó, Moson,[638] Sopron, Győr, Fejér, Somogy, Komárom megye emelkedett ki a rurális térségek közül e tekintetben. Az erdélyi szászok között a több család együtt élése nem volt annyira elterjedt, pedig az 1750-es felmérés előmunkálatai során külön foglalkoztak a kérdéssel, a Szepességben is csak délen, a szlovákokkal kevert erdővidéken volt jellemző. Zólyomban a bányavárosok környezetében gyakori a jelenség, de nem köthető egyértelműen etnikumhoz. Az bizonyos, hogy a tiszántúli reformátusok esetében e jelenség ritkább, Erdélyben szintúgy.

Az *átlagos családméret* (a gazdasági egységre jutó eltartottak számát reprezentálva)[639] Erdély nyugati, északnyugati részein sokszor meghaladta a 6-7 főt, a Szászföldön és a Székelyföldön viszont 4-5 fő között maradt *(4.6. ábra)*.[640] Az ország északkeleti pereme Szepestől Máramarosig szintén 6-7 fő közötti értékeket mutatott. Liptó, Heves-Borsod-Gömör érintkezési zónája ugyancsak, miként Dél-Baranya, a Muraköz, Dél-Zala és Dél-Bácska is. Ezzel szemben Sopron, Moson, Pozsony, Kelet-Vas, Veszprém, Komárom, a Hajdúság és a Nyírség, a Tisza legfelső folyása 5 fő alatti értékekkel volt jellemezhető.[641]

---

[636] Thirring 1938: 80.

[637] Lásd a népszámlálás zsellér kategóriája kapcsán tett kritikai észrevételeinket.

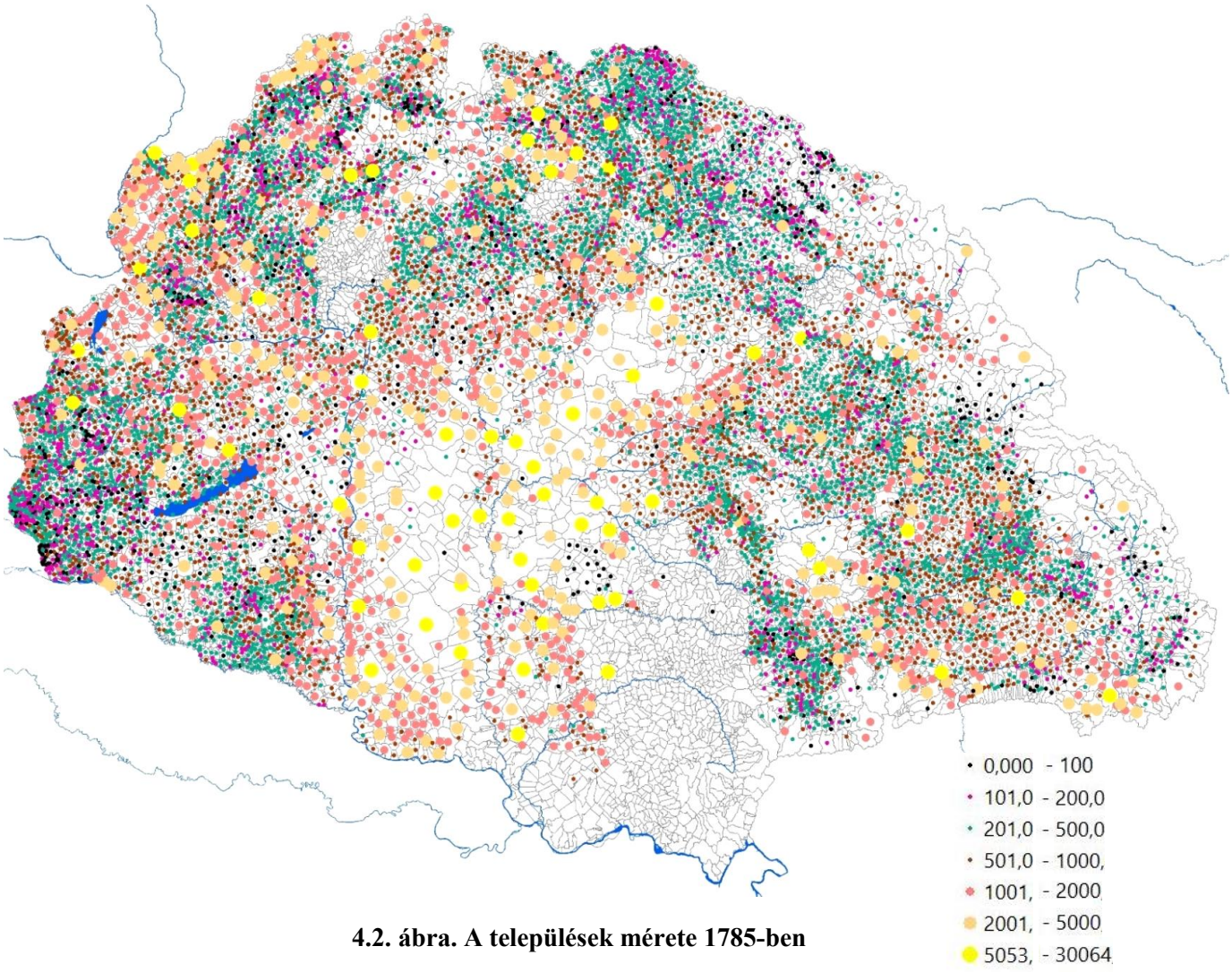
[638] Mosonban ez az „egy U-alakú ház – két család (lakrész)" építési móddal magyarázható (Horváth 2013). Az egy házra jutó háztartások száma így itt (és Sopronban) sem feltétlenül szegénységi indikátor, hanem éppen ellekezőleg, a városias-polgárias építési mód jele is lehet, mely tehát nemcsak pontszerűen, de regionálisan is jelentkezhetett, így a mutató fejlettségi indikátorként korlátozottan használható.

[639] Az eltartottak arányának mintázata inkább a jelenkori vizsgálatokban releváns, de 1910-re is ábrázoltuk.

[640] Kérdés, hogy a Szászföldön szüleikkel élő házas férfiakat önálló családfőként vették-e számításba 1750-ben. Faragó (1997: 224) szerint a háztartásméret 18. századtól megindult növekedése a 19-20. század fordulójáig tartott. Így a Nyugat-Európában domináns nukleáris családos háztartás 1910-ben sem vált meghatározóvá az országban.

[641] *Polgár* jogállású személyt a városokon kívül jóval többet írtak össze a Dunántúlon és a Duna mentén, mint a Tiszántúlon vagy a Partiumban (Szatmárt leszámítva). Általánosságban a középhegységi, dombsági tájakon volt sűrűbb a nem városi „szórványpolgárok" elterjedése (összefüggésben a településsűrűséggel is), mint az Alföldön, itt a Bácskát és Torontált leszámítva. Erdélyben Kolozs megye és a Szászföld tűnt ki számszerű értékeivel. A *nemesek száma* és aránya a Csallóközben, Máramarosban, Borsod–Gömör térségében, Veszprém, Zala és Vas érintkező részein, a Nyírség, Érmellék és Bereg déli részén volt átlag feletti, Erdélyben pedig a székely területeken. A Nagykunság (a redemptus kunok mind polgárként és nem parasztként szerepelnek a népszámlálásban), Szécsény környéke, néhány somogyi falu, Trencsén, Liptó, Turóc és a Morva folyó völgye mutattak még lokális dúsulásokat.

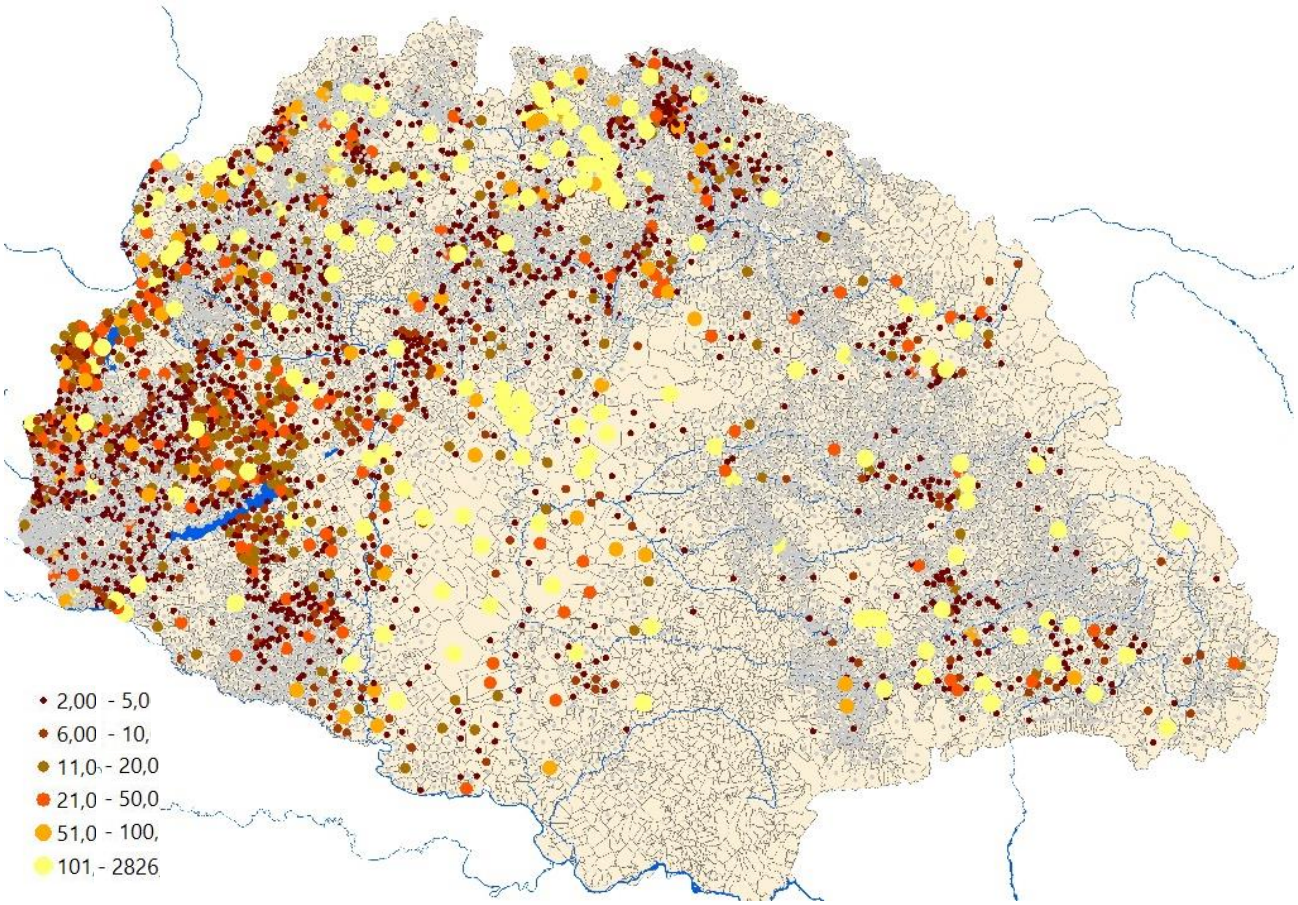
Szatmár, Kővár, a beregi Tiszahát kevés telek nélküli úrbérest tömörített, akárcsak a volt Zaránd vármegye, ellenben Dél-Bihar tömeges *zselléresedést* mutatott 1786-ra (a kancelláriai összesítést használva), követte a Körös–Maros közének pereme, a Kiskunság, de a Sáros-Zólyom belső hegykoszorú területe is. Az Északi-középhegység déli hegylábain (szőlőhegyek), de különben északon, az Ipoly- és Sajó-völgytengelyben ugyancsak magas volt a zsellérek aránya. Fejérben, Somogyban találhatunk még nagy kiterjedésű, összefüggő foltokat a nagybirtokok övezetében,[642] a Bakonyban pedig elszórtan. Ehhez képest a Rába-völgy kifejezetten mérsékelt képet mutat (pedig nagybirtok volt itt is), a Csallóköz és Vas nagy része, a Bácska, Zala és Baranya pedig ugyancsak nem zsellér-dominálta terület volt (vö. a telkes jobbágyok úrbéres lakosság közti arányát mutató *4.17. ábrá*val). A *zsellérek aránya* alacsony volt a Szászföldön,[643] ami éles kontrasztot mutatott a fogarasi románság értékeivel, és a szintén román (és német szomszédságban lévő) Észak-Besztercével.

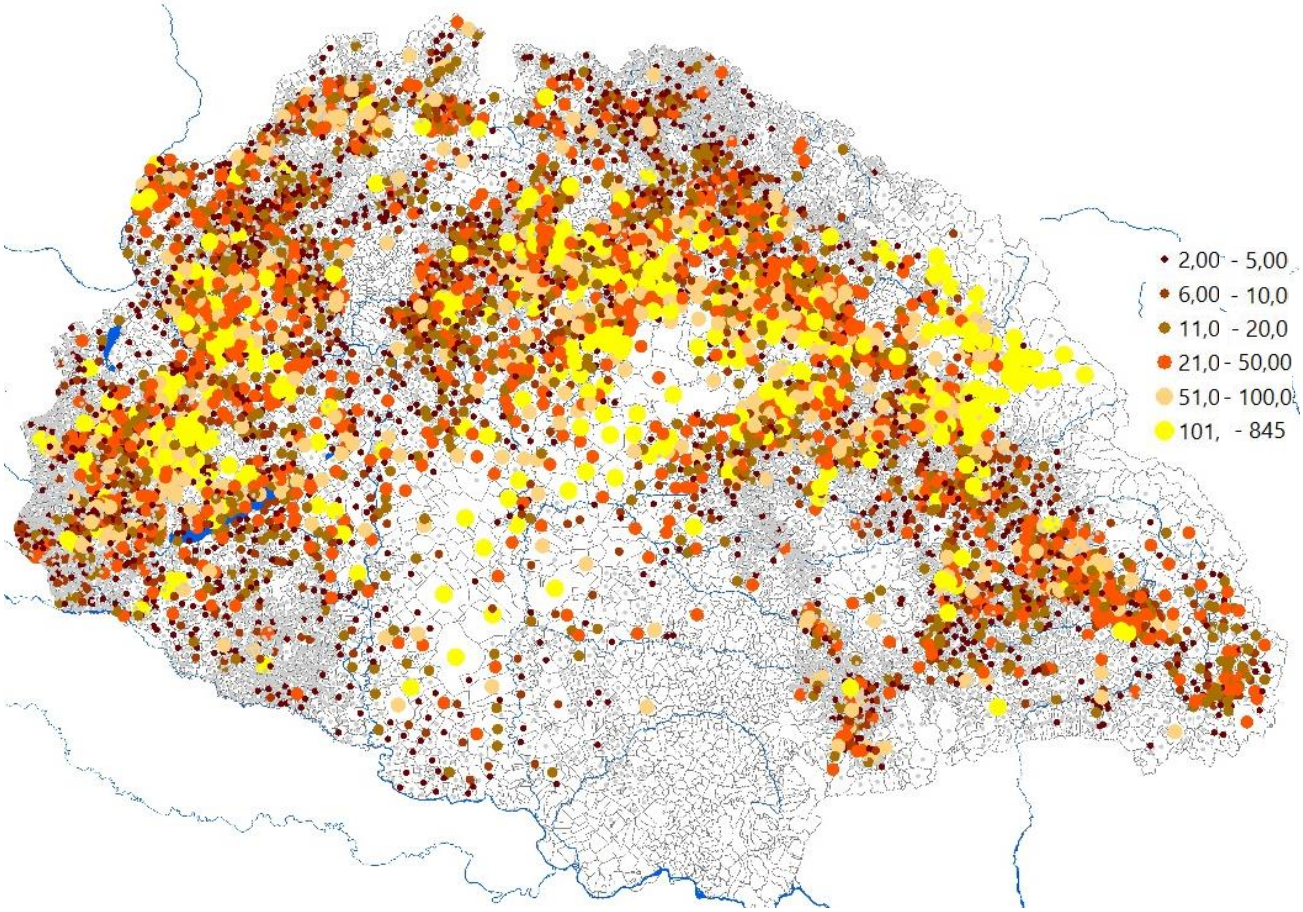
4.2. ábra. A települések mérete 1785-ben

[642] Ti. ha elfogadjuk, hogy a zsellér nem csak agrárbérmunkásként jöhetett számításba akkor nem szükségszerű, hogy csak nagybirtok közelében éljenek tömegesen zsellérek, hiszen szabadon mozoghattak (élhettek irtásföldön, vállalhattak bérrobotolást telkes jobbágy helyett, művelhették a telkes jobbágy földjét), s létük nem mindig a földhöz kötődik (háziipar). Annak vizsgálatára, hogy az egykori zsellérfalvak vagy telkesjobbágy-falvak helyén van ma több periferikus település (Miklóssy bevezetőben emlegetett gondolatkörét felidézve) az *5. fejezet*ben teszünk kísérletet.

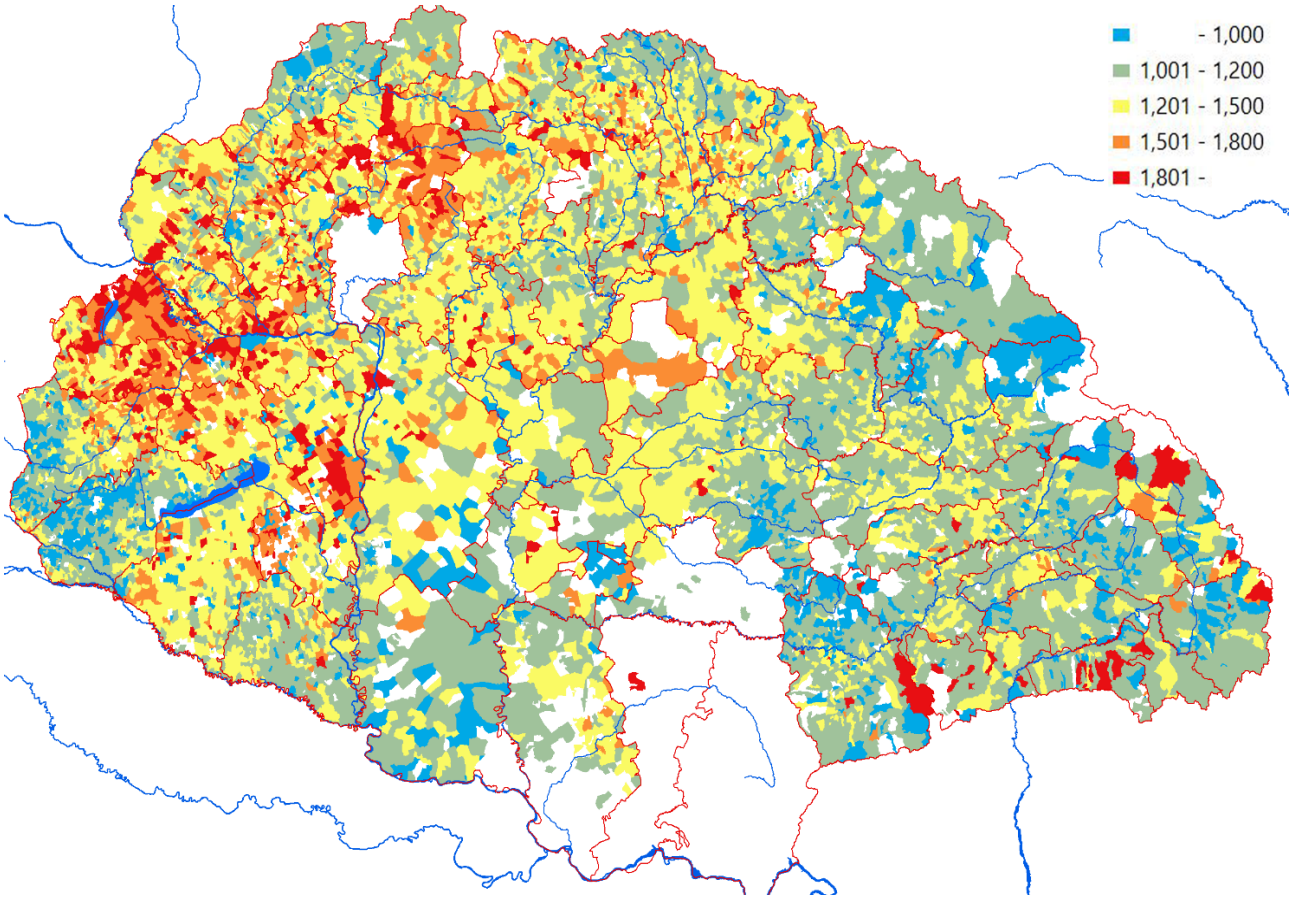
[643] Erdélyre az 1750-es adatok kiterjesztésével próbáltunk képet kapni, a „más földjén dolgozni kényszerülő" kategória és az 1786-os (házas és házatlan) zsellér kategória összeolvasztásával. De hasonló helyzet áll elő, ha a népszámlálás „zsellér" (valójában igen eklektikus) kategóriáját illusztráljuk kartogramon.

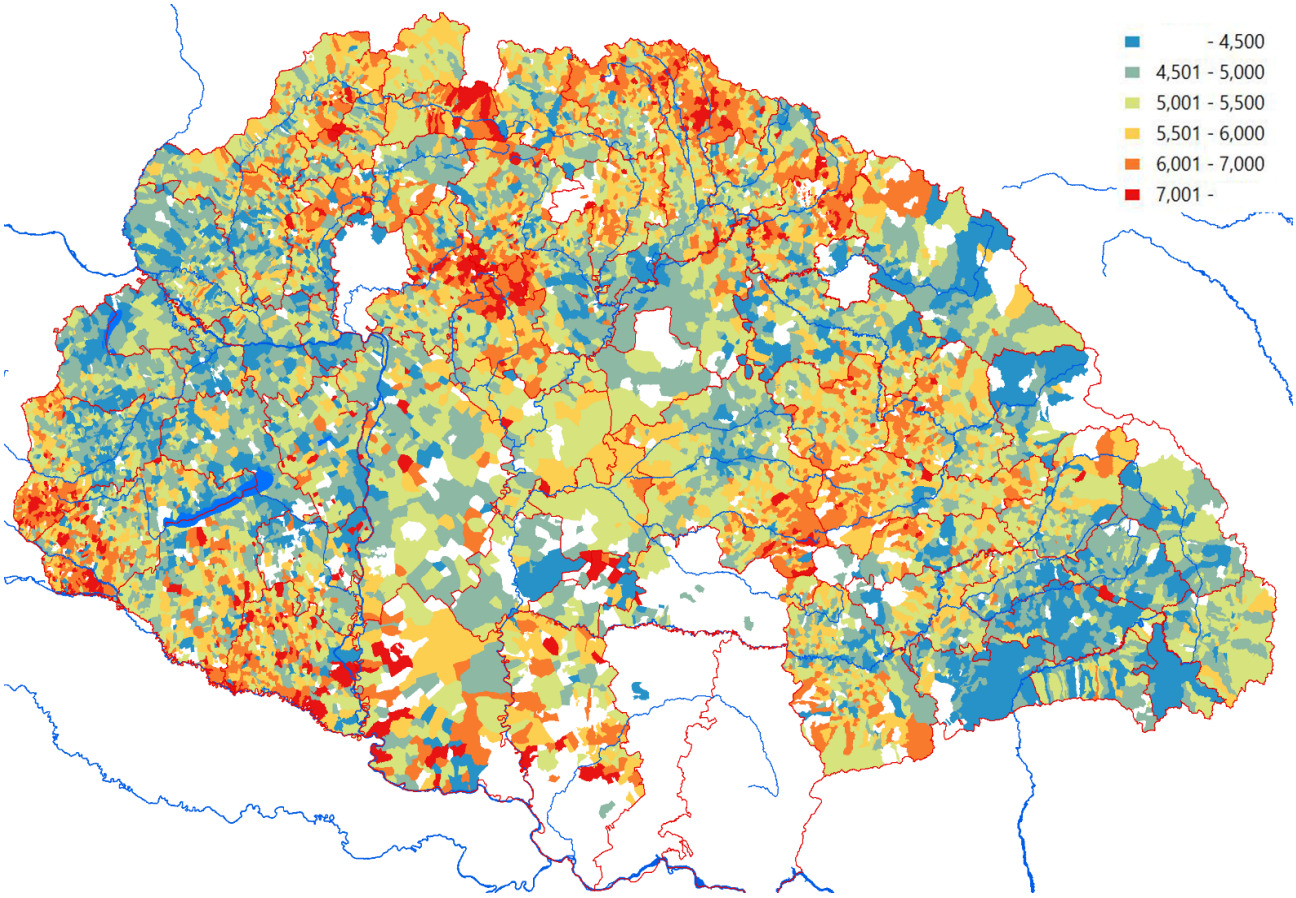
4.3. ábra. A „polgárok” száma 1785-ben

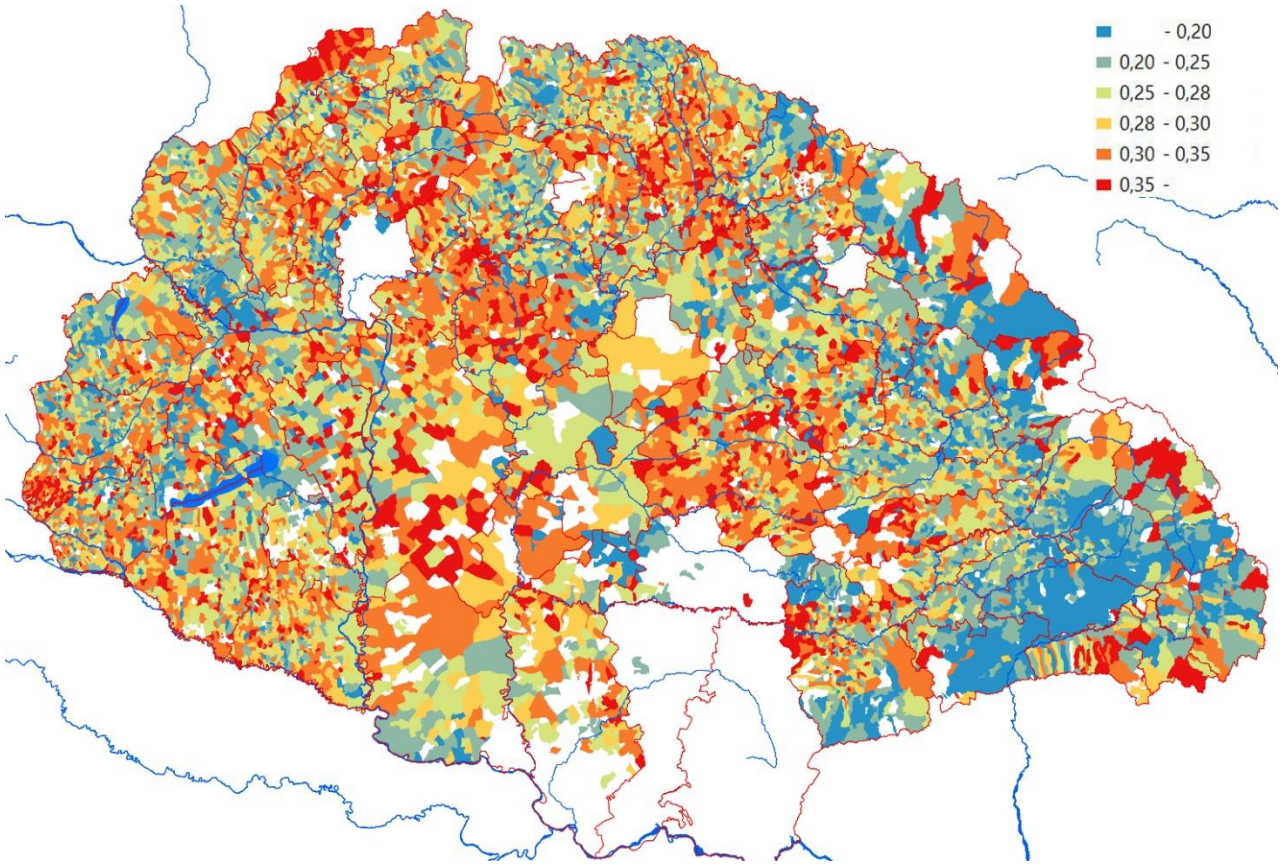
4.4. ábra. A nemesek száma 1785-ben

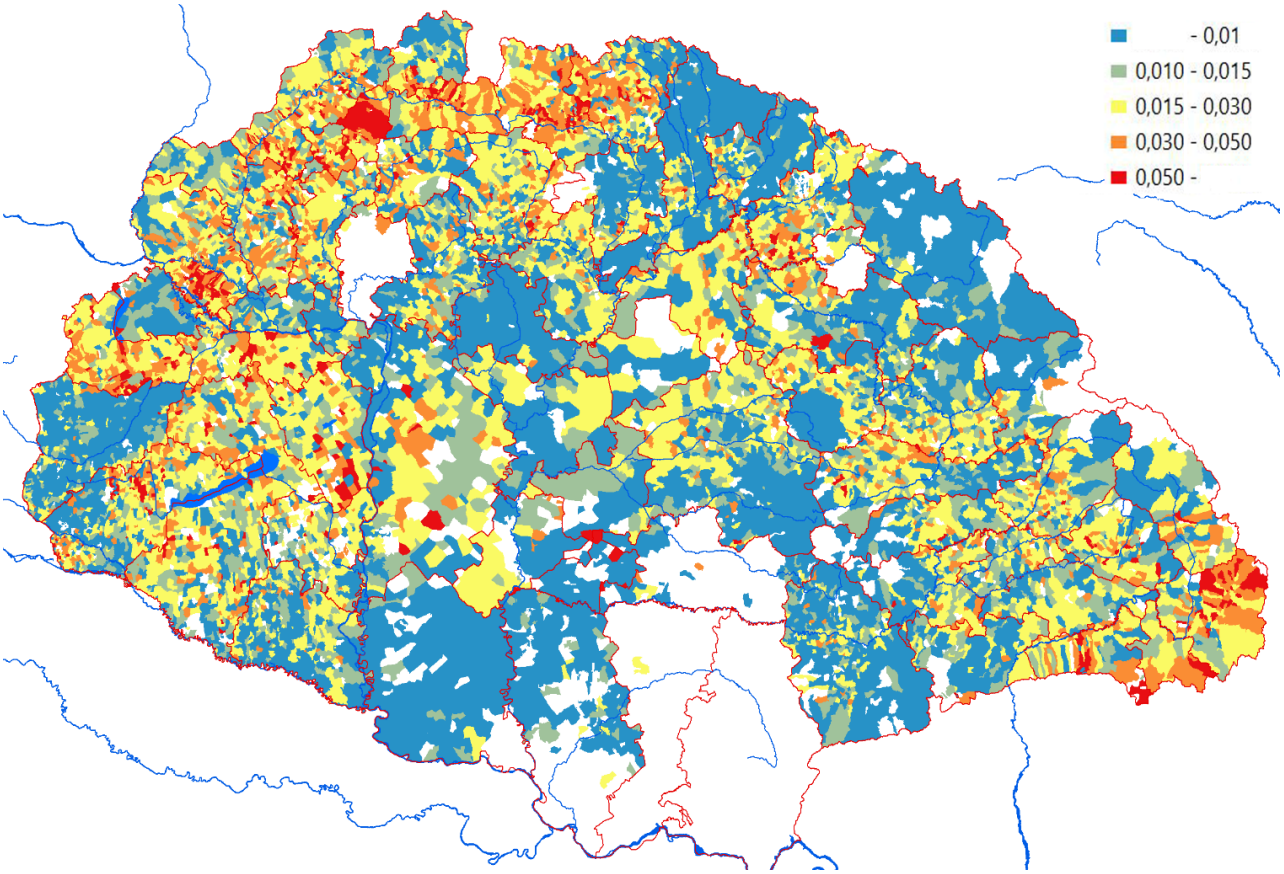
4.5. ábra. Az egy lakóházra jutó családok száma 1785-ben

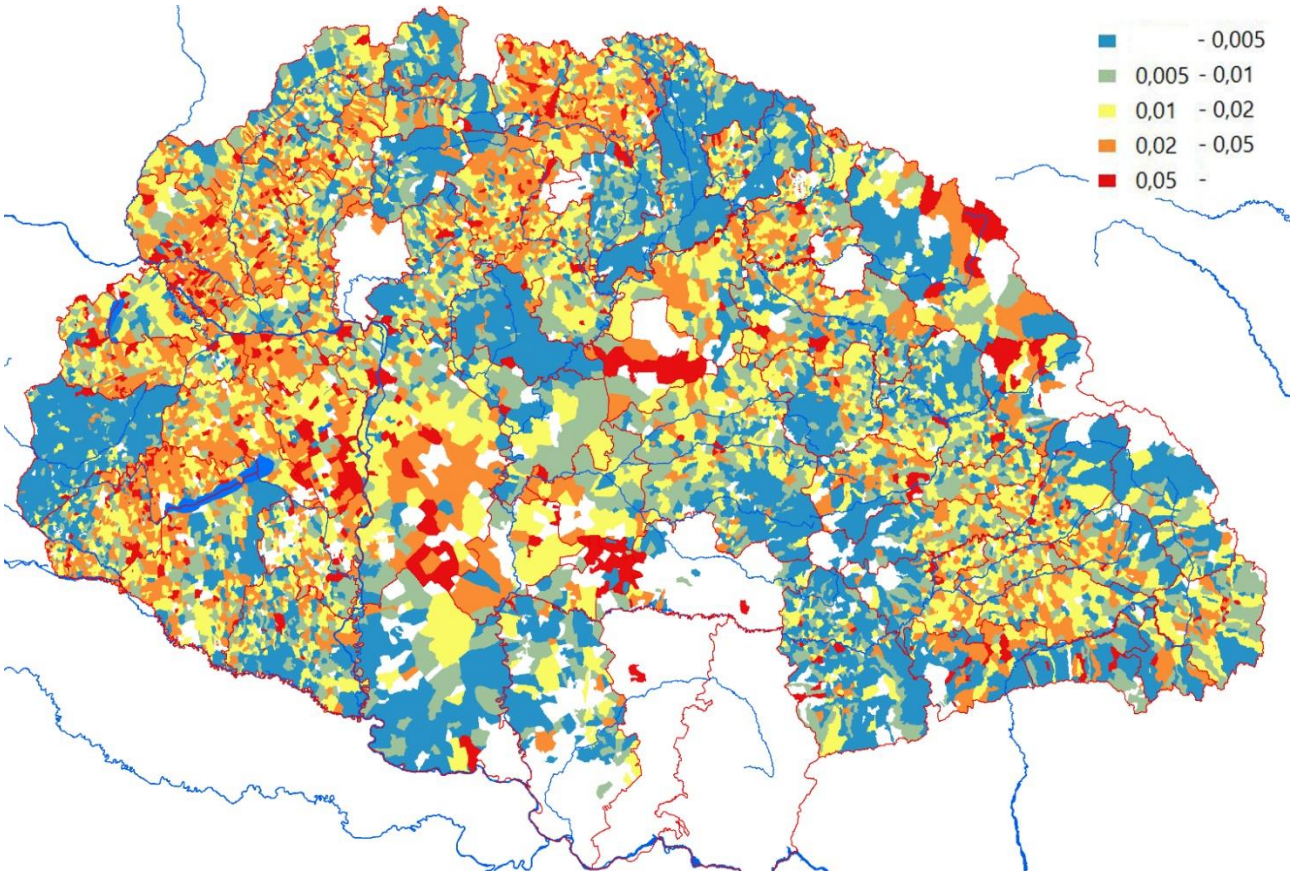
4.6. ábra. Átlagos családméret 1785-ben (fő)

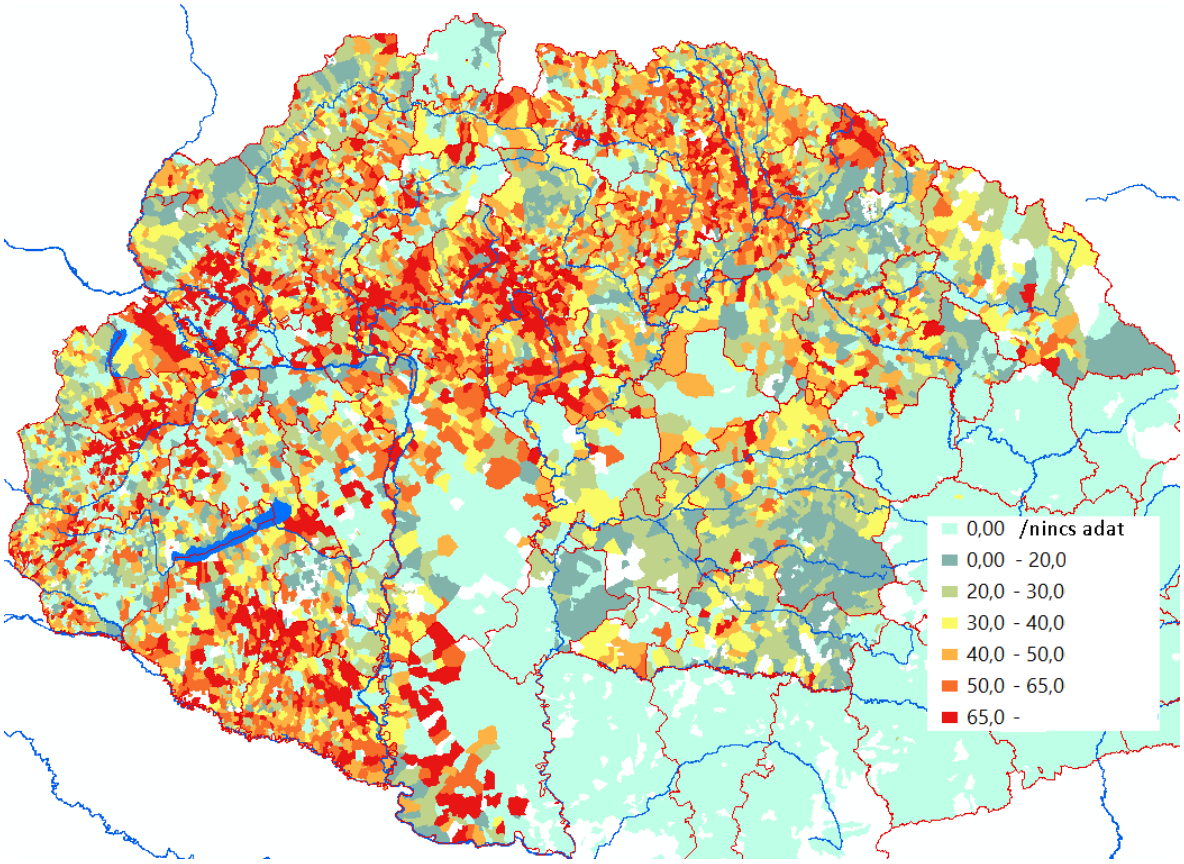
4.7. ábra. 1–12 éves (fiú) gyerekek aránya a férfiakhoz mérve 1785-ben
(1 = 100%, csak részben utal a demográfiai túltelítődésre – lásd a törzsszöveget)

4.8. ábra. A távollevők aránya az összes lakoshoz képest 1785-ben (1 = 100%)

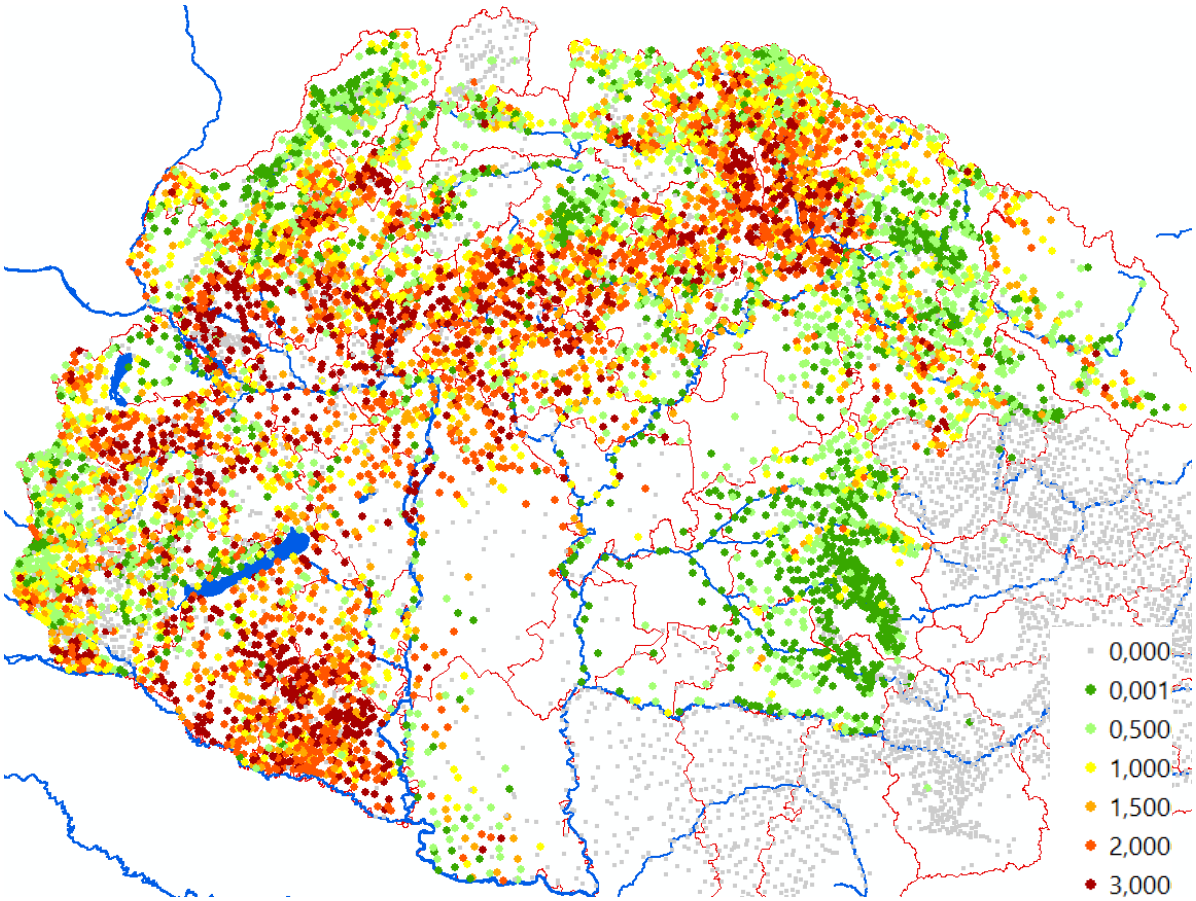

4.9. ábra. Az idegen honosságúak aránya az összlakossághoz képest 1785-ben (1 = 100%)

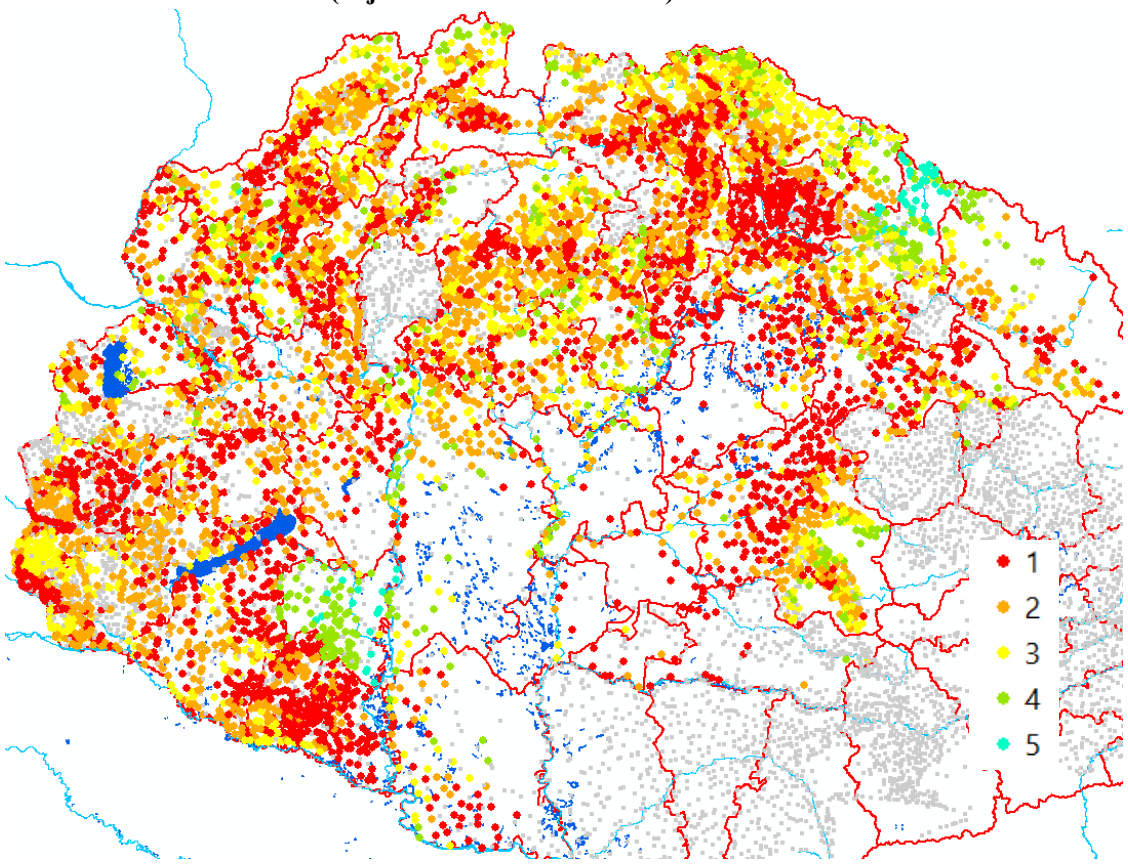

4.10. ábra. Az egy úrbéresre jutó gyalogos robotnapok településenkénti átlagos számának regionális mintázata, 1786, beleértve a kilencedet robottal megváltó települések robotnapjait

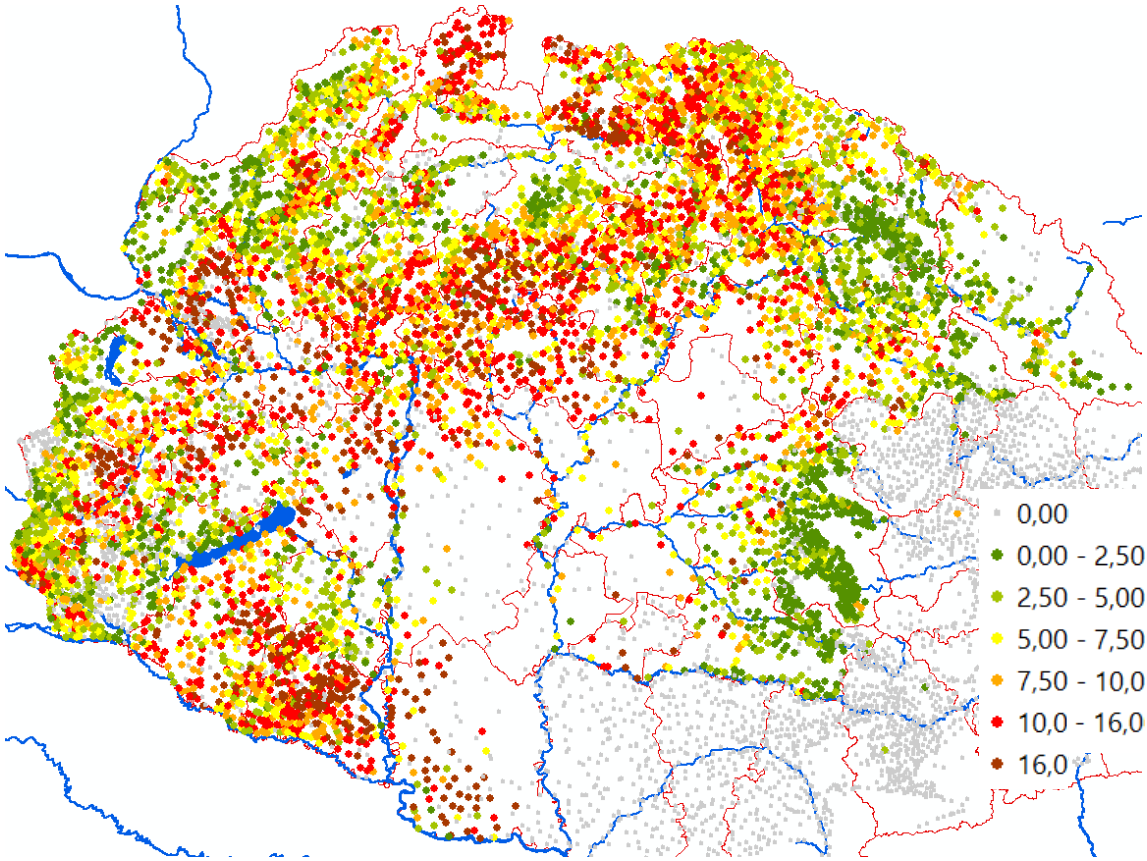
(A települési kép enélkül az úrbéres társadalom struktúráját tükrözi, mivel az 1786-os összesítés az elvi maximumot rendelte hozzá a jobbágyokhoz, zsellérekhez)

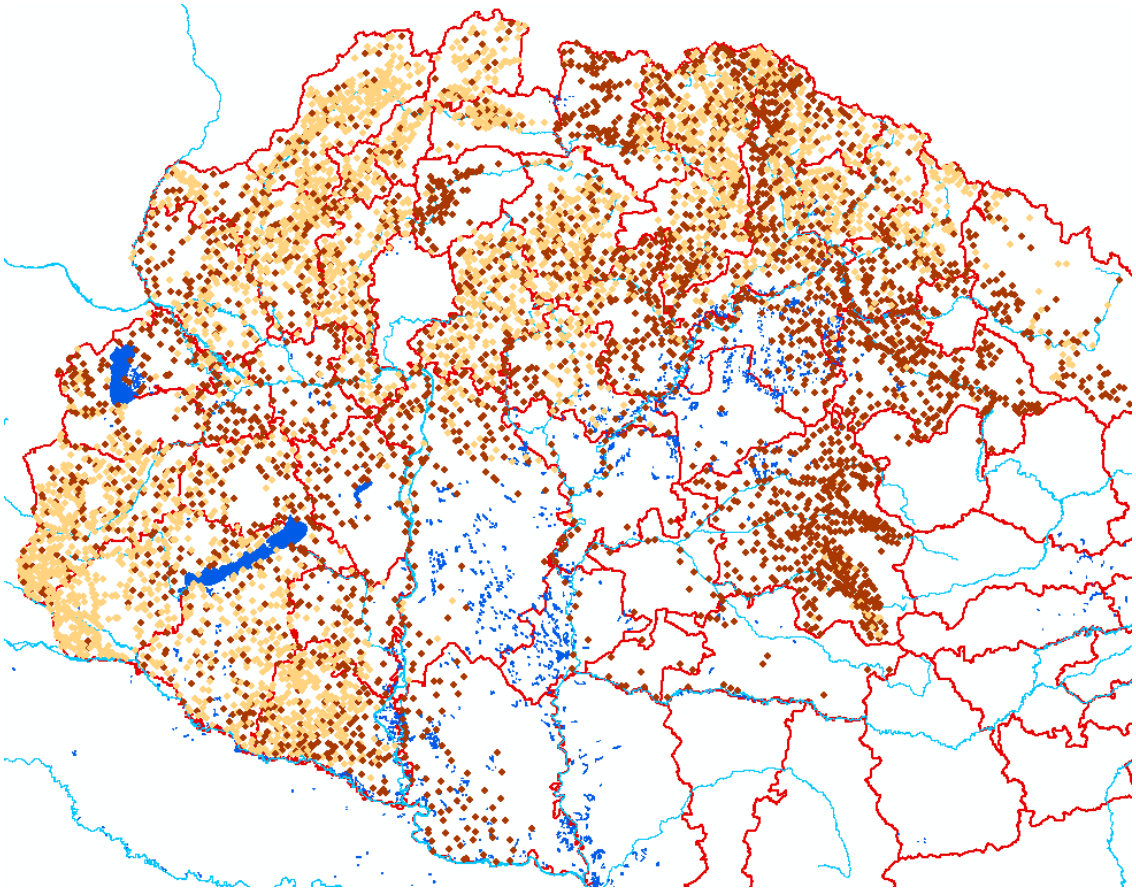
4.11. ábra. A földesúri természetbeni szolgáltatások (ajándékok) kumulált értéke egy földművesre (rajnai forintban számolva) 1786-ban

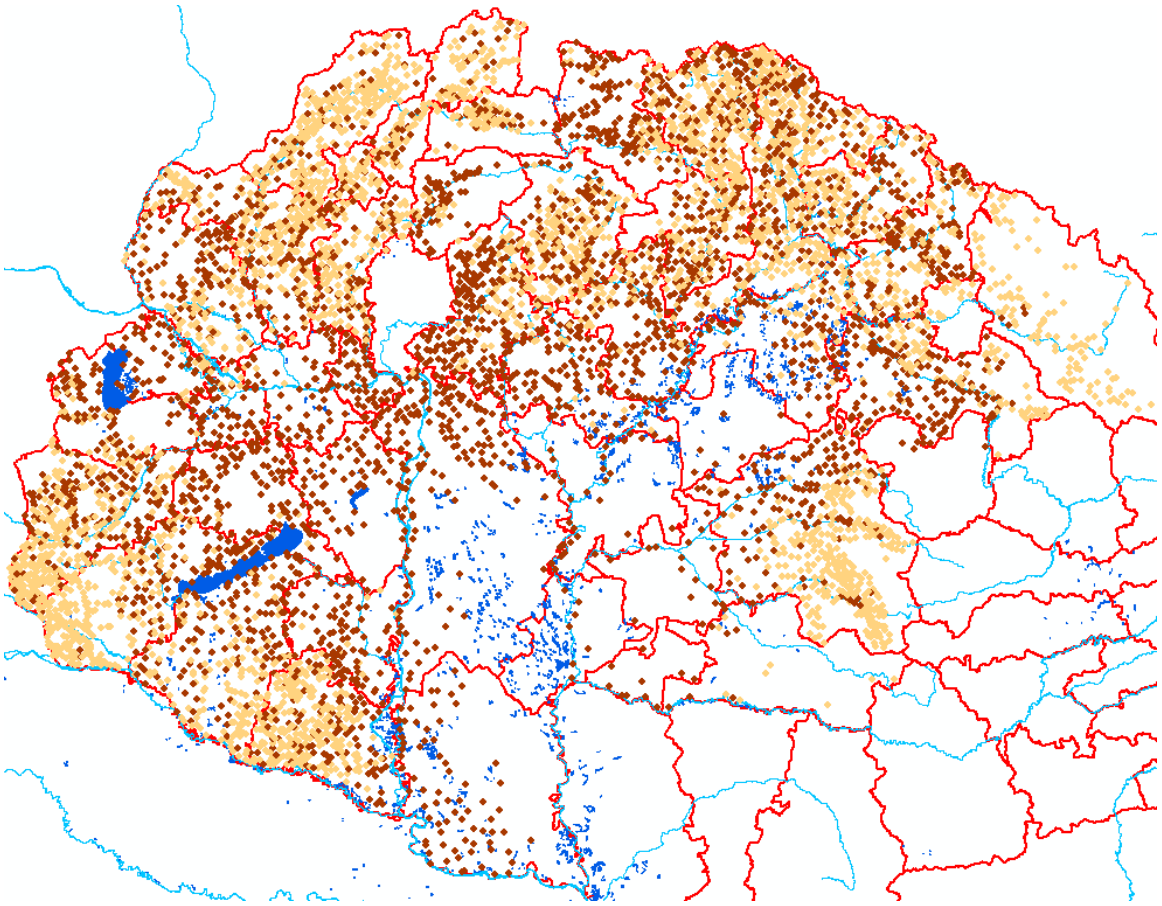
4.12. ábra. Földminőségi kategóriák 1786-ban (1. osztály a legjobb minőségű)

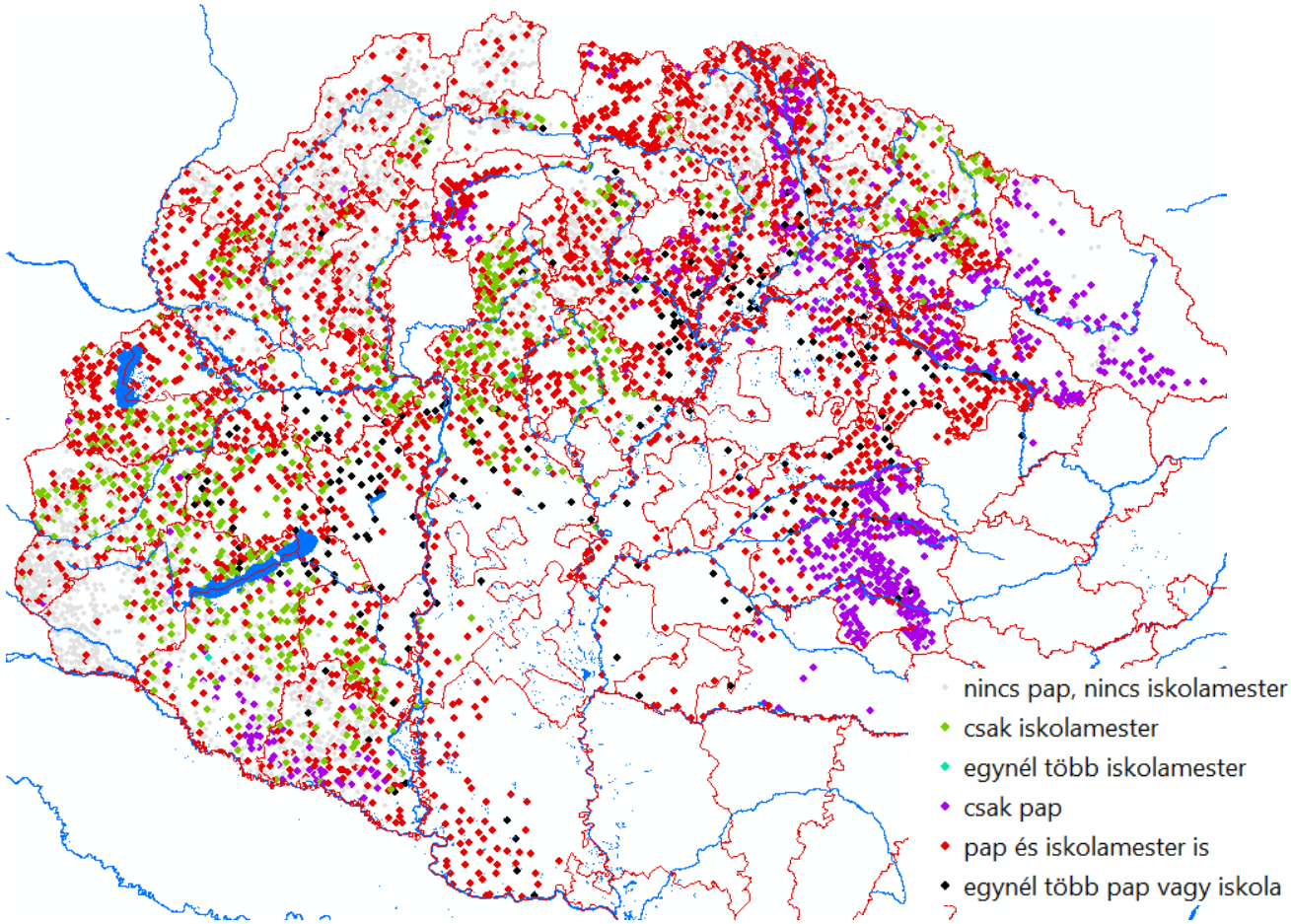
4.13. ábra. **Az egy telkes jobbágyra jutó szántóföldméret, 1786, korrigálva a földminőséggel** (Az 1–5. földosztályok újrakódolva 1 és 0,5 között**): az egy gazdasági egységre jutó termelési potenciál proxy változója** (dimenzió nélküli értékszám – a nagyobb a kedvezőbb érték)

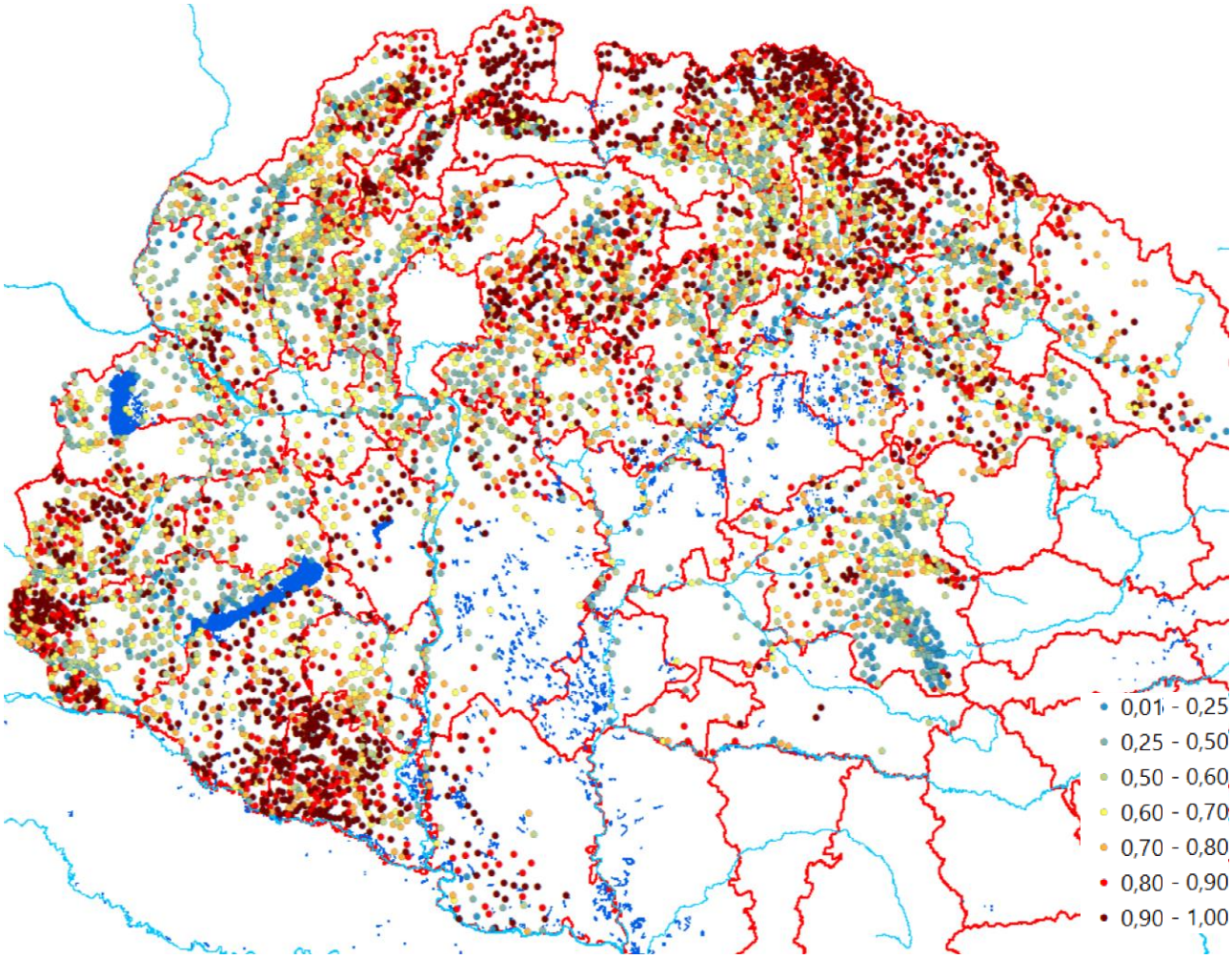
4.14. ábra. Parókiák elterjedése 1775-ben (sötét – van, világos – nincs)

4.15. ábra. Iskolamesterek elterjedése, 1775 (sötét – van, világos – nincs)

4.16. ábra. Egyházi és oktatási infrastruktúra együtt 1775-ben

4.17. ábra. A telkes jobbágyok településenkénti aránya (1 = 100%) az 1786-os „kancelláriai" összesítés úrbéresei között

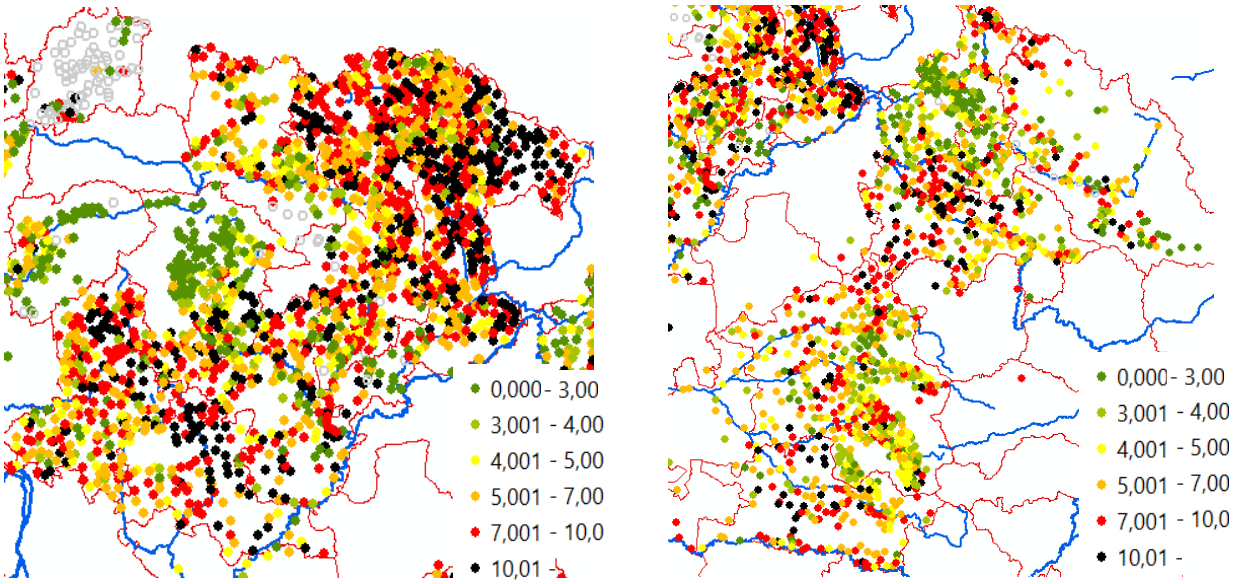
A települési *robotkötelezettség az 1786-os összesítés alapján* (mely a jobbágyokra és zsellérekre meghatározott elvi maximumértékkel számol) *inkább a lokális társadalom belső struktúráját (annak egyfajta átlagos képét) tükrözi, mintsem gazdasági indikátor*. Így például az *egy úrbéresre jutó robotnapok száma* nem volt magas Dél-Biharban, ahol nagyszámú zsellér élt *(4.10. ábra)* – ez persze nem meglepő, hiszen rájuk eleve kevesebb évi robotnapot (18, ill. 12) róttak ki. A kilenced robottal történő megváltása módosíthatja ezt a képet. Ezt elsősorban a szegényebb települések választották, illetve ahol a nagybirtoknak is volt igénye erre. (Az 1786-os összesítésben a kilenced robottal történő megváltása területileg az ország nyugati-északnyugati részén dominált.[644]) A kilenced megváltásával keletkező robotnapok aránya az összesítésben mindössze az országos penzum 2%-át jelentette. Ha azokra a helyekre szűkítjük az összevetést, ahol a kilencedet robottal váltották meg, ott ez az érték összességében a hivatalosan meghatározott robot 20%-át érte el. Azt sem tudni pontosan, hogy a 18. században mennyire (és kik) használták ki az úrbérrendezés által megszabott robotot.[645] A regionális

[644] De nem tudni, hogy a többi területen ez nem volt-e jellemző, vagy csak nem írták össze.

[645] Biharban pl. pénzben meg lehetett váltani, tehát az uraság nem tudta kihasználni (Papp 2005b: 236). A gyalogrobot alacsony minőségű, bár a hagyományos gazdaságban sok olyan feladat van, amire felhasználható: kézi anyagmozgatás, pl. földmunkák, farönkök, kövek rakodása stb. A gyenge hatékonyságot nem igazán lehetett büntetni. Az igásrobot az értékesebb, de ott is volt teljesítmény-visszafogás, hiszen a jobbágy óvta saját állatait és az eszközeit. Fuvarozásra (pl. piacra) viszont használható. Emellett van a megyének és a megyén keresztül a katonaságnak teljesített robot is, ezek is hasonló feladatok: útépítés, szállítás. Összességében az árutermelő birtok üzemeltetését nem lehet robotra alapozni, legfeljebb egy kisnemesi szintű háztartás önellátását. (A robotoló nagybirtok képe a második jobbágyság teóriájával

mintázat alapján egyértelmű, hogy az egy úrbéresre jutó robotnapok száma néhány nagybirtok-dominálta területen magasabb volt (Somogy, Észak-Baranya, Rába mente, Észak-Bácska, Moson, Csallóköz, Heves), ami viszont a telkes jobbágyok (és nem a zsellérek) ottani nagyobb arányára utal. Általánosságban azonban az sem jelenthető ki, hogy minden nagybirtokon nagy volt a robotkötelezettség[646] az úrbérrendezés előtt, hiszen a korban a nagybirtok egy része állattartó volt, ezért nem is igényelte a robot maximalizálását. Ha ezen problémákat mellőzve csupán az 1786-os területi képre fókuszálunk, akkor a nyugati határszélen, a Nyugati-Kárpátok övében, Észak-Gömör hegyeiben, a bihari hegyvidéken, illetve Zala Balatonhoz közelebb eső területein volt a legkisebb a robotkötelezettség egy földművesre (úrbéresre) számítva, erősen összefüggve a társadalomstruktúrával.

Az egy úrbéresre jutó robotnapok száma és az egy úrbéresre jutó állami adó nagyságának alacsony korrelációs koefficiense azok egymástól való függetlenségére utal, és jelentős lokális diverzitást is mutat *(4.18. ábra). Az állami és urasági „elvonás" tehát egymáshoz mérve területileg nem volt egyforma.* (Ez arra is utalhat, hogy az alacsony robotkötelezettséggel jellemezhető zselléreknek volt egyéb jövedelmi forrásuk – az adó ugyanis nemcsak a szántóföldi termeléssel függött össze. Továbbá, mivel a robot nagysága a települési társadalomszerkezetet tükrözte, elmondható, hogy az utóbbi és a jövedelem, illetve annak elvonása között sem volt erős összefüggés.)[647]

4.18. ábra. Az egy főre jutó földesúri robot nagysága (nap) az állami adó értékéhez (Ft) mérve 1786-ban – (adathiány miatt csak részterületeken illusztrálva, rendkívül diverz az állami és földesúri „elvonás" viszonya)

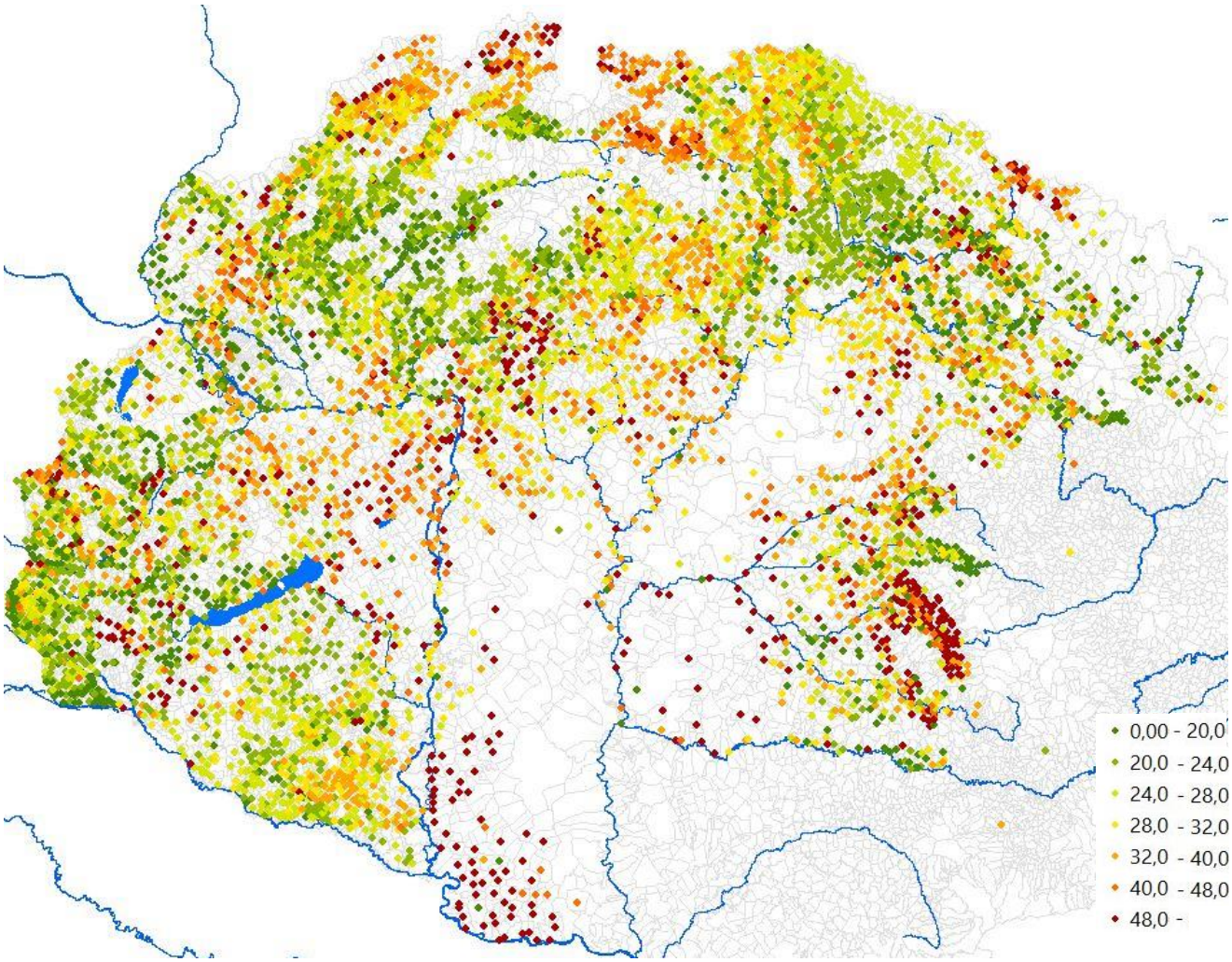
A *földesúri szolgáltatások (ajándékok) kumulatív, egy főre jutó értéke (4.11. ábra)* több településre ábrázolható, mint az állami adó értéke (és a fejlettségben is ellentétes szerepet játszik), ezért jól

terjedt el, csakhogy ez téves. Az Elbától keletre, a balti régióban, ahol van világpiac, valóban elveszik a jobbágytelkeket, és árutermelő nagybirtokká alakítják, de nem robottal művelik, hanem a jobbágyokból uradalmi cselédek lesznek.) Szántay 2014a: 268–270, Szántay 2005 és Szántay 1998.

[646] A Grassalkovich, Széchényi, Festetics és Illésházy családok, illetve egyházi nagybirtokok éppúgy szerepelnek a legnagyobb robotoltatók között, mint Bártfa városa, a Madách család, a Bornemisszák, a Kazinczy család, a legkisebb fajlagos robot pedig a Kölcsey, Jeszenszky, Rédey, Meskó, Kállay, Kosztolányi család mellett a Migazzi család, az esztergomi érsek, az Erdődy, Harruckern és Schönborn család birtokain volt.

[647] Ez pedig, annak fényében, hogy a társadalomkategóriák a jogi megkülönböztetés mellett részben a telki földállomány nagyságán alapultak, statisztikailag is arra utal, hogy a paraszti „második gazdaság", a szőlő, a nem telki szántók, a háziipar, az állattartás a fuvarozás, jövedelemtermelése sem elhanyagolható.

hasznosítható indikátorként. Bár az ajándékok értékét Dávid szerint a telekmérethez rögzítették, ez viszont uraságonként változott,[648] tehát összességében a telekmérettel csak közepesen korrelált. Magas volt a szolgáltatások egy földművesre jutó értéke Sopron megyében (Mosonban viszont alacsony, tehát a lokális differenciák is igen nagyok voltak), a Csallóközben, a Dunántúli-középhegységben, az Északi-középhegység déli előterében, a Bácska nyugati felében, a Muraközben, Baranyában, Zemplén középső részén. Kifejezetten alacsony volt ez az érték a Pozsonytól Trencsénig húzódó hegykoszorú területén és a Szlovák-érchegységben. Szintén alacsony volt ez az érték Bihar, Bereg és Szatmár területén, továbbá Csongrádban és Békésben.

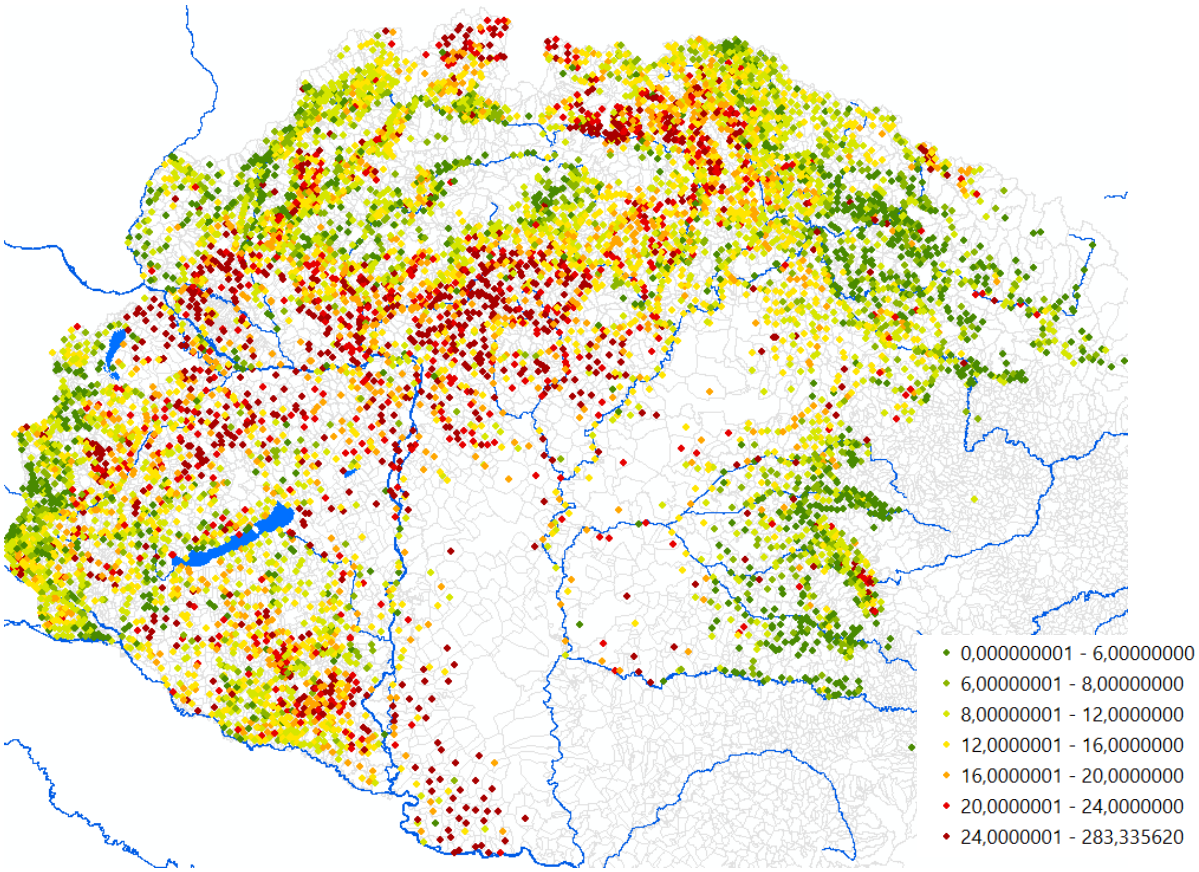
4.19. ábra. Egy jobbágytelek (mint egység) szántóinak átlagos mérete 1786-ban (irtással, beltelekkel és pótlással, m. hold)[649]

Az *egy jobbágyra jutó teleknagyság* (egész, fél stb.) indikátorként nem használható, ugyanis ez csak relatív értékszám, hiszen a telekméret nem volt egységes az ország területén, hanem északnyugatról délkelet felé haladva nőtt *(4.19.* és *4.21. ábra)*.[650]

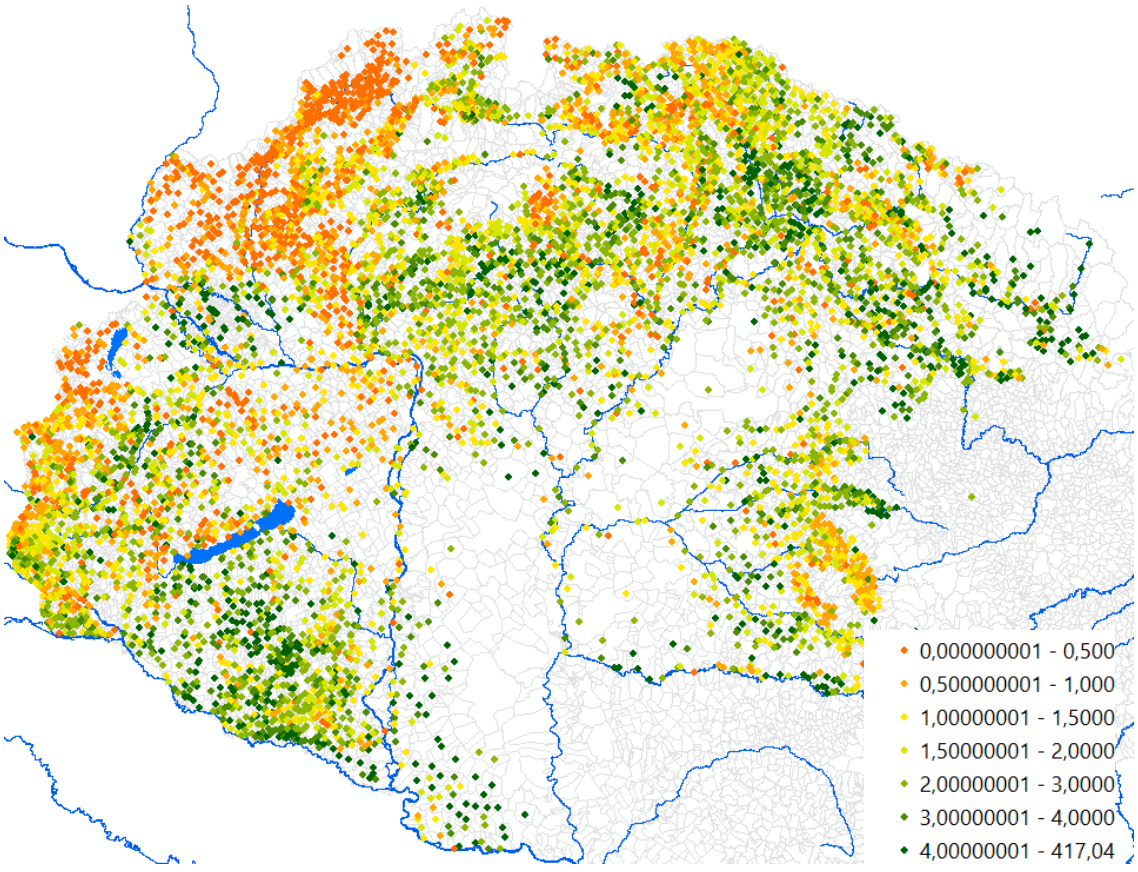
[648] Dávid 1996.

[649] Adatok: Fónagy 2013.

[650] 1786-ban Magyarországon egész telkes jobbágyot csak a Mosontól Budáig terjedő észak-dunántúli részen és a Kisalföld északi, mai Szlovákia területén fekvő hegységperemi részein, továbbá az Északi-középhegység déli előterén, Hevesben, valamint a Rába mentén találunk. Az erdélyi adatok pedig nem vethetők össze a magyarországiakkal, mert egy telek mérete ott jóval kisebb volt, ráadásul ez nem megyénként, hanem falvanként-járásonként is különbözhetett.

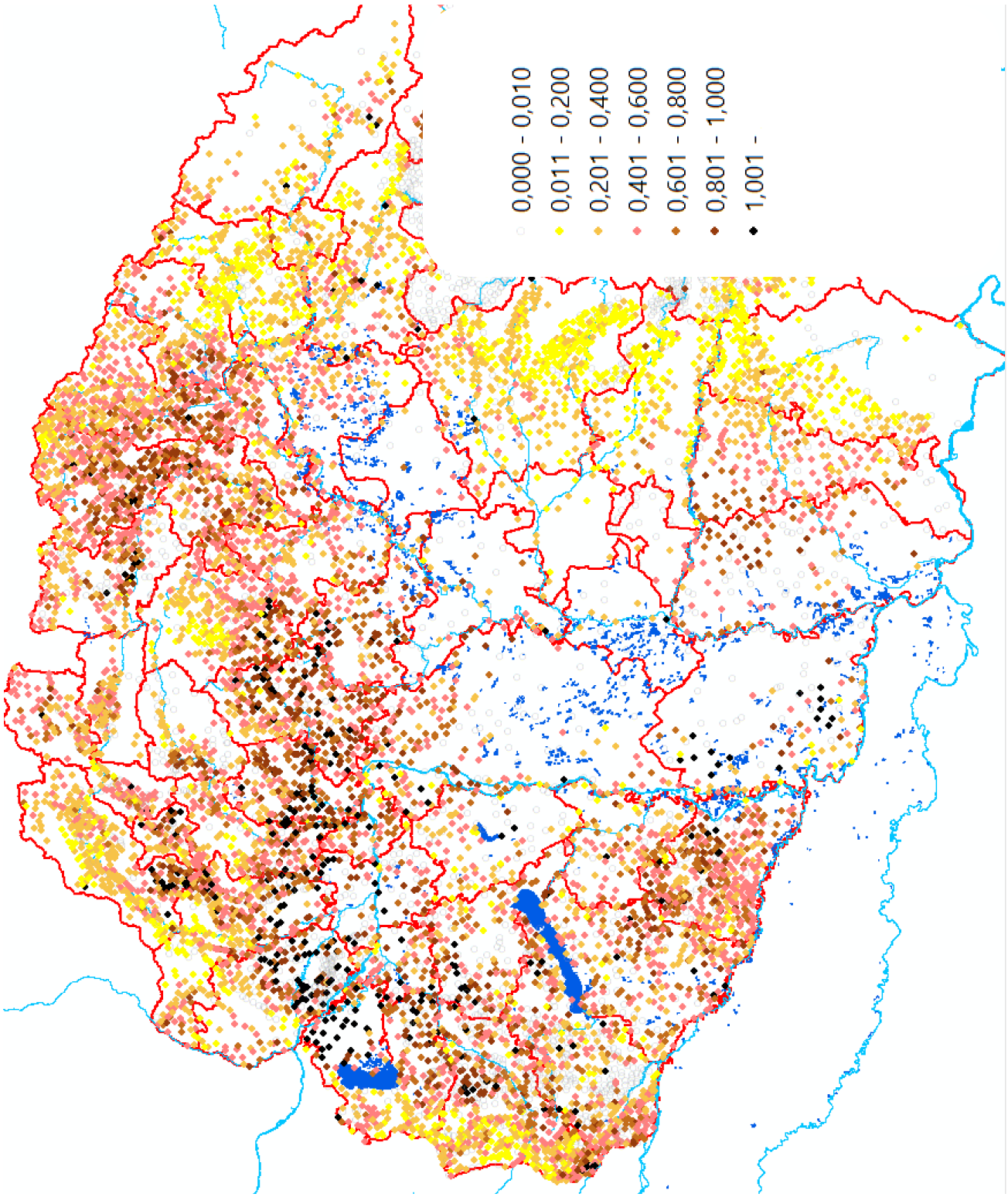

4.20. a) ábra. Egy telkes jobbágyra jutó átlagos szántóföldterület (irtással, pótlással, beltelekkel) nagysága (1786, m. hold)

4.20. b) ábra. Egy úrbéresre jutó rét nagysága (m. holdba átszámítva) 1786-ban

4.21. ábra. Egy jobbágyra jutó föld telekben megadva, 1785-ben

Az *egy jobbágyra jutó telki szántóméret* már kevésbé mutatott jellegzetes, sávos képet, mint a jobbágytelek mérete *(4.20.a ábra)*.[651] Ahol ugyanis nagyobb volt a jobbágytelek, mint egység mérete, ott sok helyütt kisebb volt az egy jobbágyra jutó telekhányad nagysága, a regionális differenciák kompenzálása ily módon történt meg. Azaz, az ország egyik felében egy féltelkes jobbágy birtoknagysága ekvivalens lehetett egy másik megye negyedtelkes gazdájának földnagyságával.

[651] Demeter 2019a: 18, 1. b. ábra.

(Még kaotikusabb volt a helyzet Erdélyben, ahol akár járásonként változhatott a telek mint üzemegység nagysága.[652]) Némely esetekben ez a differencia a földminőséggel van kapcsolatban, azt kompenzálja: a rossz minőségű ormánsági földeken nagyobb birtokon gazdálkodtak (16–24 hold szántó – fél telek). Moson déli részén a középkor örökségeként (amikor nagyobb volt egy telek nagysága) nagy maradt a telekméret (32 hold szántó körül), de a földminőség nem volt kiváló a tőzeges talajon, így ezt kompenzálták a gazdaságok méretével (egész telkesek, 32 holddal). De ez a kompenzáció nem általános érvényű: a gyér népességű Bácskában nagyok voltak a telkek, a földek is jók, és a jobbágyok jó része (elsősorban a Dunától távolabb) így is egész telkes volt *(4.21. ábra)* – lévén ezek új telepítések, ahol a birtokaprózódás nem jutott még szerephez (a svábok törzsökös öröklési rendszerében, illetve egykézés esetén erre nem is kellett számítani). Ez viszont világossá teszi, hogy a jobbágybirtokok potenciális termőképessége sem volt egyforma. Érdemes tehát megvizsgálni külön a földminőséget mint indikátort, és annak mintázatát, majd kombinálni a tényleges teleknagysággal.

Az 1786-os *földminőségi* kategóriák alapján negyed- és ötödosztályú (rossz) föld főként Árva, Trencsén, Zólyom, Sáros, Zemplén, Ung és Bereg határvidéki, hegyes részein fordult elő (Tolna megye mellett) *(12. ábra)*, továbbá Bihar és Szatmár Erdéllyel határos vidékein, ahol egyértelműen az erózió és a meredek domboldalak számlájára írható a leminősítés. Ezzel szemben a Sajó és a Tisza mentén a Borsodi Mezőségtől a Tiszazugig terjedő szakaszon, továbbá a Duna mentén, Csepel-sziget és Baja környékén a 4. osztály gyakoriságának oka vélhetően a vízhatás, a Dunától beljebb, a Kiskunság és a Bácska egyes részein pedig a sívó homok jelenléte – erről Vályi András „elsődleges fogyatkozásainak" térképre vitele tanúskodik *(4.22. ábra)*.

Fontos kiemelni, hogy a minősítés a szántóföldi művelésre való alkalmasságot jelezte. Ebből tehát nem következett az, hogy az áradás és belvíz sújtotta Alföld talajai nem termeltek jövedelmet, hiszen mint Palugyay Imre statisztikái is kimutatták, 1850 körül 1 kat. hold rét akár 3–4 Ft kataszteri tiszta földjövedelmet is mutathatott, ugyanannyit, mint egy hold szántó.[653] Éppígy az sem következik belőle egyenesen, hogy a későbbi vízrendezések során lecsapolt, ármentesített területek szántóként sokkal jobban funkcionáltak, mint legelőként, és lényegesen többet jövedelmeztek volna (főleg nem 1878–1895 között, a gabonaár-depresszió idején).[654] Vályi adataiból kiolvasható, hogy szintén nem kapott első osztályú minősítést a domboldal (szemben Vályi kvalitatív kiegészítő értékeléssel megtámogatott, de erősen hiányos adatsorával, az 1786-os összesítésben tömegesen feltüntetett minőségkategóriákból ez nem olvasható ki automatikusan), noha a rá telepített szőlő holdanként több jövedelmet termelt, mint a gabona).[655]

Harmadosztályú földekkel Biharban, a Muraköz és Vas nyugati peremén, a Dráva mentén (Ormánság), az Északi-középhegységben, a Beregi-Tiszaháton és Szatmár déli részén találkozhatunk, míg az első osztályú földek az Érmelléken, a Bodrogköztől északra, a Garam és a Vág völgyében, a Kisalföldön, a Bácskában és a Körös–Maros közén fordultak elő tömegesen, kiegészülve a gyér

[652] Berlász 1958: 40–41, 60–61.

[653] Palugyay 1853. III. A nagy különbség a szántó és a legelő tiszta jövedelme között volt.

[654] Lásd erre nézve: Demeter–Szilágyi–Pinke 2022-es tanulmányát (963–999).

[655] Sajnos Vályinál több ezerrel kevesebb település földminőségadata érhető el, ezért maradtunk az 1786-os használatánál, a fenti összefüggés miatt viszont a szőlőterületet is bevontuk az indikátorok közé, hisz többletjövedelem termelésére alkalmas, és a földminőség nem tükrözi ezen többletadottságokat.

településhálózatú Nagykunsággal és Hajdúsággal, a Bükkaljával, Mátraaljával, a Balaton déli partjával, a Rába síkjával és Fejér északkeleti részével.

Mivel a gabona termésátlagát illetően csak megyei becslésekre támaszkodhatunk *(4.23. ábra)*[656] a kataszteri felmérés néhány száz településén túl,[657] (míg az 1720-as összeírásban kb. 6000 településre van elérhető „termékenységi" adat, az 1728-as összeírásban kb. 2250 településre), ezért a századvég hiányzó hozamadatainak közelítését településszinten az egy főre jutó szántó és a földminőség kombinációjával kíséreltük meg *(4.13. ábra)*.[658]

A fejlettséget komplex jelenségként értelmezzük, így nem csak gazdasági mutatók kaptak benne helyet. Ami a lakosság *kulturális fejlettségé*nek regionális differenciáit illeti, a *parókiák*[659] *(4.14. ábra)* sűrűsége nagy volt az ortodox, majd később görögkatolikus vidékeken Biharban, a nagybirtok dominálta Fejérben, Szatmárban, később szintén görögkatolikus centrum Szabolcsban, az Alföldön általában (Bereg, Zemplén, Borsod, Heves déli részei, Pest) és a hegyvidéki bányavárosok dominálta Zólyomban, valamint a német többségű Szepesben és Mosonban, továbbá az új telepítésű alföldi területeken (Bácska, Arad, Csanád, Békés) és a szintén telepített és a belső *frontier* Máramarosban az ortodoxia elterjedésével párhuzamosan, illetve azt megakadályozandó. A Kisalföld északi része (a délivel ellentétben) parókiákban, önálló egyházközségekben szegény volt, ezzel ellentétben Pozsony megye nyugati része gazdag. Kifejezetten sok filia volt az aprófalvas megyékben, mint Baranya, Zala, Vas és Somogy területén, tovább a Szlovák-érchegység előterében (Észak-Abaúj, Észak-Gömör, Észak-Nógrád) és Sáros, Bars, Trencsén, Árva, Turóc megyékben. Ez egyben azt is jelenti, hogy ezekben a megyékben a szélesebb tömegekkel kapcsolatot tartó, lelki igényeket kielégítő „értelmiség" száma is alacsonyabb.

Ezt kompenzálhatta (volna) az *iskolamesterek* sűrűsége[660] – ennek képe nem teljesen egyezett az önálló egyházközségek elterjedésével *(4.15. ábra)*, bár részben annak hatására alakult ki (vö. a kántortanítók rendszere), de a földesúrnak itt nagyobb ráhatása volt, mint a pap esetében. A teljes Északi- és Dunántúli-középhegység jó ellátottsággal bírt, ezzel szemben a dél-bihari (parókiában gazdag) régió alig rendelkezett Vaskoh és Belényes környékén 1–1 iskolamesterrel; Máramaros úgyszintén. Az Érmellék és Szatmár újfent nagy sűrűségi értéket mutatott, Dél-Bereg, a Bodrogköz (itt szintén sok a görögkatolikus), Dél-Ung viszont megint alig rendelkezett iskolamesterrel. Az 1806-os munkácsi *schematismus* tanúsága szerint viszont az ortodoxok görögkatolikussá való áttérése után megváltozott a helyzet, és tömegével hoztak létre a falvakban iskolákat.[661] Egészen jó volt a helyzet Tolnában, Veszprémben, a Bácskában, az egész Alföldön, de még a nógrádi hegyek szlovákjai között

[656] Benda 1973. 1800 körül a nagy allódiumokkal (sok zsellérrel) rendelkező Fejér kimagaslott a mezőnyből, ezt követte Arad, Békés a jó déli földeken, Moson és Sopron nyugaton, kevésbé jó földeken, de jobb technológiával, majd a Kisalföld, Bars és Komárom megye. Bács-Bodrog egyáltalán nem mutatott jó kihozatalt, még Pest is megelőzte a fajlagos termelésben, a Tisza menti megyék pedig még rosszabbul szerepeltek a gabonát illetően; Szatmárhoz, Szabolcshoz és a Hármas kerülethez képest látványos a differencia a nedvesebb földek vízszabályozás és a napóleoni gabonakonjunktúra előtti gabonahozamában.

[657] Dávid 1968. A tiszai árterek, a medertől távolabb lévő földek, valamint az urasági és jobbágyi földek hozamának differenciáit illetően lásd: Demeter–Szilágyi–Pinke 2022.

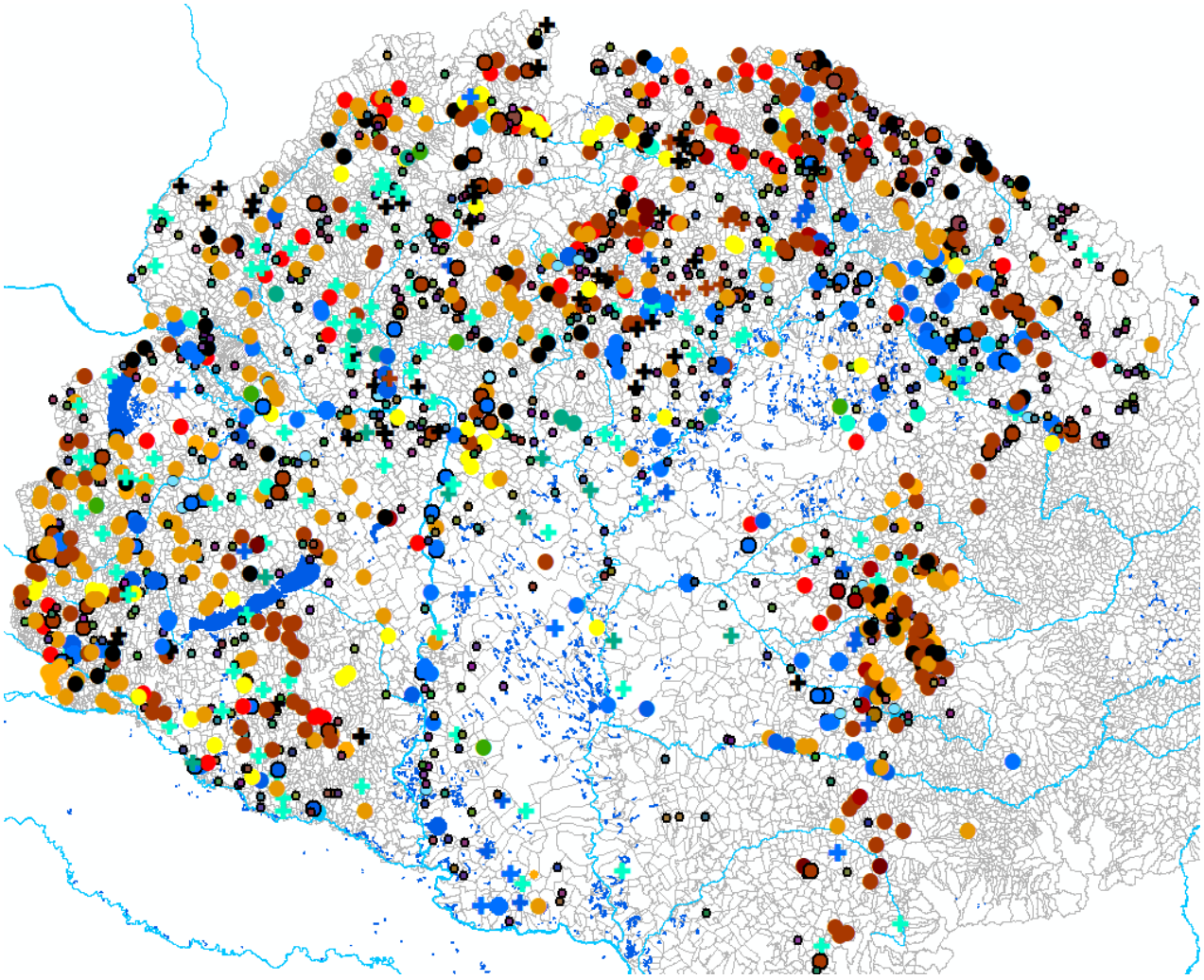
[658] Az egy földművesre jutó adó és a gabonatermelés egymáshoz való viszonya alapján a többi gazdasági ágazat jelentősége is becsülhető lenne!

[659] Adatok: *Lexicon locorum* 1920 (1775).

[660] Adatok: *Lexicon locorum* 1775 (1920). 1777-ben a Ratio Educationis a 6 és 10 éves kor közötti gyermekeket tankötelesnek tekintette.

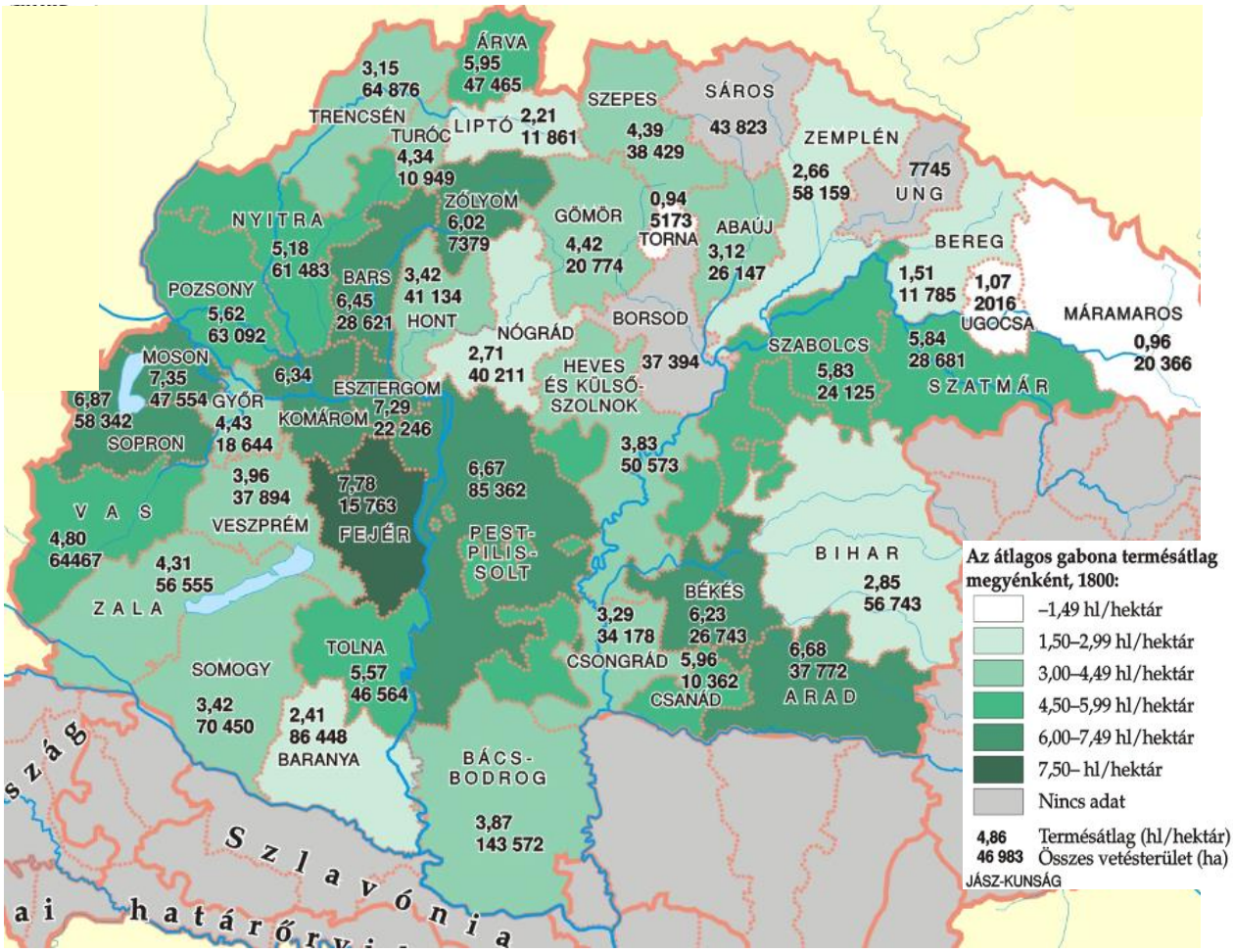
[661] Udvari 1990.

is, ezzel szemben Bars, Gömör, Észak-Borsod, Nyitra, Trencsén, Árva, Liptó és Sáros, Észak-Abaúj, de Baranya, Dél-Zala és Dél-Vas ugyanazt a kedvezőtlen képet mutatta, mint a parókiák kapcsán. Mivel az iskolamestert a közösségnek kellett eltartania, így a kulturális igény mellett valamelyest a gazdasági lehetőségeket is tükrözi jelenlétük.

4.22. ábra. A földek elsődleges fogyatkozásai Vályi szerint, 1796 (kék kör – vízhatás, áradás; kék kereszt – vízhiány; barna kör – hegyes föld; okker kör – kevés föld; vörös kör – rossz vagy nehezen művelhető föld; fekete kör – sziklás talaj; fekete kereszt – erózió; türkiz kereszt: rossz szőlő; türkiz kör – rossz legelő; zöld kör – kevés erdő; sárga – homoktalaj)

Ha ezek után *összegezzük a két képet (4.16. ábra),* kirajzolódnak az 1775-ben kulturális infrastruktúra nélküli országrészek. Ez pedig elsősorban a Felvidék északnyugati részét, illetve a Szepességtől keletre fekvő megyéit, továbbá Gömört jelenti, másodsorban pedig Dél-Vas, Dél-Zala és Észak-Baranya aprófalvas régióit. Mosonban, Győrben és Sopronban pedig nagy volt mind az iskolamesterek gyakorisága, mind az egyházközségek sűrűsége. Kiemelkedő volt a kulturális infrastruktúra a Bácskában, Fejérben, az Érmelléken és a Sárréten, a telepített Szatmárban (kivéve keleten), a német Mosonban és Szepesben, Győr, Komárom megyék területén és az Alföld jó részén (a Tápióság kivételével). A többi területen vagy az egyházi, vagy a világi értelmiség hiányzott (főleg ortodox vidéken volt jellemző, hogy pópa volt, de az oktatási infrastruktúra hiányzott). Összességében *a kulturális infrastruktúra fejlettsége fordítottan viszonyult a telkes jobbágyok arányához, és a házas zsellérek, polgárok, nemesek együttes arányával jobban korrelál, mint a házatlan zsellérekével*.

4.23. ábra. Megyei gabonatermésátlag és vetésterület 1800 körül (szerk.: Nagy Béla)[662]

4.3. Területi fejlettségi differenciák 1786-ban

Az alábbiakban a fejlettséget összetett kulturális, gazdasági és demográfiai jelenségként értelmezve az imént bemutatott és szelektált egyedi változók segítségével kísérletet teszünk a fejlettségi viszonyok komplex illusztrálására. A vizsgálat során a 14 bemeneti indikátor *(4.1. táblázat)* 0,7-es KMO-Bartlett érték mellett (mely a PCA megbízhatóságának egyik ismérve) öt főkomponensbe lett besorolva a variancia mindössze 57%-ának megtartása mellett.[663] Az alacsony varianciaértékek miatt nem a főkomponensek *factor score* értékéből állítottuk elő a kompozit fejlettségi indikátort, hanem a főkomponenssel legnagyobb korrelációt mutató 2-2 indikátort hagytuk bent a további vizsgálatokban.

A dimenzióredukció során keletkezett első főkomponenssel a tradicionális, „feudális" agrárindikátorok mutattak nagy korrelációt: a földművesekre jutó szántóföld és robot nagysága mellett a természetbeni szolgáltatások és a telkes jobbágyok aránya dominálta ezt az „ősváltozót", ami azt jelenti, hogy ezek egymással is korreláltak valamelyest *(4.2. táblázat)*. A horizontális mobilitás, a migráció indikátorai kerültek a következő csoportba, a harmadik csoporttal a házatlan zsellérek aránya és az egy házban élő családok száma mutatott nagy korrelációt. Az összefüggést

[662] Magyarország története IV/2. 954. o. térképe alapján.
[663] További két komponens saját értéke haladta meg a 0,97-et, tehát végeredményben hét főkomponens is kivonható, mely immár a variancia 71%-át magyarázza.

korábban sejtésként már megfogalmaztuk, hiszen gyakran előfordult, hogy a házatlan zsellérek telkes jobbágyok telkén éltek cselédként, béresként. E csoport tehát egyfajta deklasszációs indexnek is tekinthető. A negyedik főkomponens már komplexebb: a társadalmi adottságoktól (eredetileg) független földminőség erősen negatív korrelációt mutatott ezzel a főkomponenssel, míg a társadalmi adottságok befolyásolta (és az arra visszaható) kulturális infrastruktúra hasonló, de pozitív együtthatóval szerepelt itt. A polgárság jelenléte szintén erősen korrelált ezzel az ősváltozóval, a földművesekre jutó szőlőterület – mint alternatív bevételi forrás – ugyancsak, igaz, egyik esetben sem volt kiemelkedő a korrelációs koefficiens értéke. Ez utóbbi változócsoport tehát a kulturális fejlettséget és a nem gabonaalapú bevételek szerepét volt hivatott illusztrálni, egyfajta modernizációs indexként. Az sem meglepő, hogy az állami adó önálló csoportba került, hiszen nem kizárólag a jobbágytelek mérete és annak gabonahozama határozta meg, inkább az lett volna a probléma, ha az első főkomponenssel mutat magas korrelációs értéket (mert ebben az esetben csak a növénytermesztést reprezentálná, így viszont egyértelmű, hogy a többi szektort is, tehát a GDP proxy változója lehet!).

4.1. táblázat. Az öt főkomponenssel legnagyobb korrelációt mutató változók (csak a kompozit változó kialakításakor is felhasznált, szűrt indikátorok vannak ábrázolva)

Indikátorok	Főkomponensek				
	1	2	3	4	5
Földminőség, 1786	−0,196	−0,082	−0,062	−0,573	−0,067
Kulturális infrastruktúra, 1775	−0,054	−0,221	0,246	0,513	−0,097
Telkes jobbágyok aránya, 1786	0,687	−0,051	−0,255	−0,196	0,039
Házatlan zsellérek aránya, 1786	−0,217	−0,016	0,699	0,088	0,146
Egy földművesre (úrbéresre) jutó szőlőterület (kapás)[664]	−0,099	−0,120	−0,369	0,566	0,308
Egy földművesre (úrbéresre) jutó szántóföld (hold), 1786	0,842	−0,025	0,041	0,054	0,099
Egy úrbéresre jutó, gyalognapban kifejezett robot	0,924	0,032	0,054	0,060	0,080
Egy úrbéresre jutó adó, 1786	0,203	−0,053	0,022	0,025	0,674
Idegenek aránya az összeírtakhoz képest, 1785	0,068	0,797	0,012	0,083	−0,070
Távollevők aránya az összeírtakhoz képest, 1785	−0,068	0,774	0,119	−0,061	0,135
Egy házra jutó családok száma, 1785	0,166	0,149	0,724	0,090	−0,054
Polgárok aránya a családokhoz mérve 1785	−0,113	0,259	0,103	0,522	−0,247
Természetbeni szolgáltatások[665] egy úrbéresre jutó értéke 1786	0,865	0,039	0,050	0,079	-0,055

A korrelációs mátrixból kitűnik, hogy a fajlagos változók közötti kapcsolat igen gyenge volt – s a segítségükkel előállított komplex fejlettségi indexszel sem mutattak később erős kapcsolatot – leszámítva az infrastrukturális fejlettség 0, 1, 2 és 3 értéket felvevő mutatóját, és az egy földművesre jutó szántó értékét, de ez is 0,5 alatti (tehát véletlenszerű kapcsolatot indikáló) koefficienst jelentett.

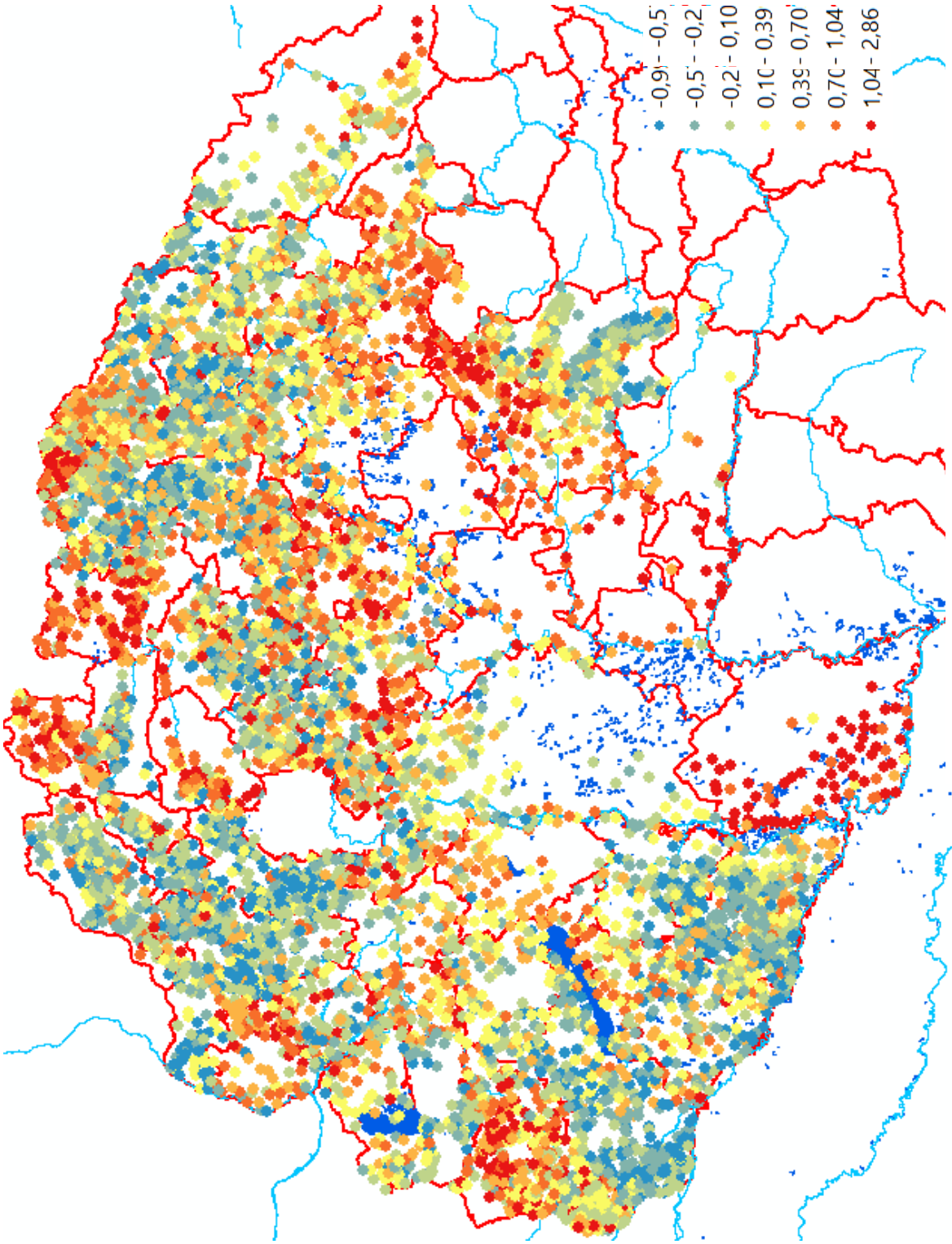
[664] A végső összesítésben bent maradt változó, de csökkentett súllyal szerepelt a normálás után a sok 0 érték miatt.
[665] Jól látszik, hogy nincs kapcsolatban az adóval (az ui. az 5. főkomponenssel korrelál).

Az sem meglepő, hogy a parasztságra jutó földmennyiség (ill. a telkes jobbágyok aránya) és a robotnapok száma között volt összefüggés, hiszen a telkes jobbágyok eleve több robotra kényszerültek. A természetbeni szolgáltatások értéke is korrelált a szántóföld településenkénti egy főre jutó nagyságával, s így a robot településenkénti egy főre jutó nagysága is a természetbeni szolgáltatásokéval. Nem meglepő, hogy e három (a telkes jobbágyokkal együtt négy) indikátor egy főkomponensbe került besorolásra a PCA során. A jobbágyok és nemesek aránya korrelált a családok létszámával (a polgároké nem, azaz a városi régiókban kisebb volt a családméret), a nemesek aránya pedig a jobbágyok arányával, azaz a nemesek nem a városokban és pusztákon koncentrálódtak.

4.2. táblázat. A klaszteranalízisbe és fejlettségi vizsgálatokba bevont indikátorok korrelációs mátrixa és kapcsolatuk a komplex fejlettségi indikátorral településsoros összesítést használva 1786-ban

Indikátor (esetszám)	Földminőség, 1786	Kulturális infrastruktúra (parókia + iskolamester) 1775	Telkes jobbágyok aránya, 1786	Házatlan zsellérek aránya, 1786	Egy úrbéresre jutó szőlőterület, 1786 (kapás)	Egy úrbéresre jutó szántó, 1786 (hold)	Egy telkes jobbágyra jutó szántó, 1786 (hold)	Gyalognapra korrigált robot egy földművesre, 1786	Egy úrbéresre jutó adó, 1786 (Ft)
Földminőség, 1786 (8400)	1	−0,064**	−0,007	−0,045**	−0,115**	−0,090**	−0,084**	−0,182**	−0,019
Kulturális infrastruktúra, 1775 (7818)	−0,064**	1	−0,089**	0,059**	0,054**	0,033**	0,081**	−0,050**	−0,002
Telkes jobbágyok aránya, 1786 (8625)	−0,007	−0,089**	1	−0,290**	−0,070**	0,419**	−0,055**	**0,411****	0,128**
Házatlan zsellérek aránya, 1786 (8625)	−0,045**	0,059**	−0,290**	1	0,002	−0,063**	0,085**	−0,051**	−0,003
Egy úrbéresre jutó szőlőterület, 1786 (8625)	−0,115**	0,054**	−0,070**	0,002	1	0,026*	0,063**	0,030**	0,033**
Egy úrbéresre jutó szántó, 1786 (hold) (8624)	−0,090**	0,033**	0,419**	−0,063**	0,026*	1	**0,762****	**0,780****	0,265**
Egy telkes jobbágyra jutó szántó, 1786 (hold) (8524)	−0,084**	0,081**	−0,055**	0,085**	0,063**	**0,762****	1	**0,542****	0,184**
Gyalognapra korrigált robot egy földművesre, 1786 (8624)	−0,182**	−0,050**	**0,411****	−0,051**	0,030**	**0,780****	**0,542****	1	0,271**
Egy úrbéresre jutó adó, 1786 (Ft) (8532)	−0,019	−0,002	0,128**	−0,003	0,033**	0,265**	0,184**	0,271**	1
Egy telekre jutó adó értéke, 1786 (Ft) (8208)	0,108**	0,034**	−0,376**	−0,004	0,032**	−0,235**	−0,080**	−0,248**	**0,444****
Idegenek aránya a lakosságból, 1785 (7680)	−0,006	−0,026*	−0,056**	0,054**	−0,048**	0,043**	0,053**	0,064**	−0,023*
Távollevők aránya a lakosságból, 1785 (7680)	−0,031**	−0,085**	−0,101**	0,085**	−0,071**	−0,035**	0,001	−0,02	−0,013
Gyerekek aránya a lakosságból, 1785 (7681)	0,01	−0,068**	−0,019	−0,02	0,012	0,015	0,026*	0,042**	−0,018
Egy családra jutó zsellér, 1785 (7686)	−0,049**	0,028*	−0,297**	0,062**	0,001	−0,097**	0,050**	−0,027*	−0,053**
Családok létszáma, 1785 (7686)	0,113**	0,009	0,238**	−0,158**	−0,058**	0,145**	0,036**	0,156**	0,071**
Egy házban élő családok száma, 1785 (7694)	−0,108**	0,109**	−0,042**	0,209**	−0,105**	0,095**	0,111**	0,123**	0,017
Jobbágyok aránya a lakosságból, 1785 (7686)	0,162**	−0,051**	**0,470****	−0,188**	−0,056**	0,192**	−0,025*	0,138**	−0,005
Jobbágyok aránya a lakosságból, 1720 (6800)	0,068**	−0,035**	−0,009	0,018	−0,037**	−0,087**	−0,084**	−0,072**	−0,095**
Polgárok aránya a családokhoz mérve, 1785 (7686)	−0,083**	0,167**	−0,173**	0,091**	−0,006	−0,058**	0,008	−0,107**	−0,034**
Nemesek aránya a családokhoz mérve, 1785 (7686)	−0,048**	0,012	−0,138**	0,02	0,008	−0,078**	−00,023	−0,051**	0,079**
Nőtlen férfiak aránya a nős férfiakhoz, 1785 (7677)	−0,023*	−0,002	0,011	0,009	−0,011	−0,004	−0,009	−0,003	0,040**
„Ajándékok” korrigált értéke egy úrbéresre, 1786 (8625)	−0,179**	−0,052**	0,375**	−0,052**	0,027*	**0,659****	**0,434****	**0,841****	0,113**
Kompozit fejlettségi mutató (8625)	**−0,261****	**0,446****	**0,457****	**−0,137****	**0,298****	**0,468****	**0,260****	**0,399****	**0,349****

Indikátor (esetszám)	**Idegenek aránya a lakosságból, 1785**	**Távollevők aránya a lakosságból, 1785**	**Gyerekek aránya a lakosság-ból, 1785**	**Egy családra jutó zsellér, 1785**	**Családok létszáma, 1785**	**Egy házban élő családok száma**	**Jobbágyok aránya a lakosságból 1785-ben**	**Polgárok aránya a családok számához mérve, 1785**	**Nemesek aránya a családok számához mérve**	**Nőtlen férfiak aránya nős férfiakhoz,**	**„Ajándékok" korrigált értéke, 1876 (8625)**	**Kompozit fejlettségi mutató (8625)**
Földminőség, 1786 (7624)	−0,006	−0,031**	0,01	−0,049**	0,113**	−0,108**	0,162**	−0,083**	−0,048**	−0,023*	−0,179**	−0,261**
Kulturális infrastruktúra, 1775 (8107)	−0,026*	−0,085**	−0,068**	0,028*	0,009	0,109**	−0,051**	0,167**	0,012	−0,002	−0,052**	**0,446****
Telkes jobbá-gyok aránya, 1786 (7686)	−0,056**	−0,101**	−0,019	−0,297**	0,238**	−0,042**	0,470**	−0,173**	−0,138**	0,011	0,375**	**0,457****
Házatlan zsellérek aránya, 1786 (7686)	0,054**	0,085**	−0,02	0,062**	−0,158**	0,209**	−0,188**	0,091**	0,02	0,009	−0,052**	−0,137**
Egy úrbéresre jutó szőlőterület, 1786 (7686)	−0,048**	−0,071**	0,012	0,001	−0,058**	−0,105**	−0,056**	−0,006	0,008	−0,011	0,027*	0,298**
Egy úrbéresre jutó szántó, 1786 (hold) (7686)	0,043**	−0,035**	0,015	−0,097**	0,145**	0,095**	0,192**	−0,058**	−0,078**	−0,004	**0,659****	**0,468****
Egy telkes jobbágyra jutó szántó, 1876 (hold) (7345)	0,053**	0,001	0,026*	0,050**	0,036**	0,111**	−0,025*	0,008	−0,023	−0,009	0,434**	0,260**
Gyalogos napra korrigált robot egy úrbéresre, 1786 (7686)	0,064**	−0,02	0,042**	−0,027*	0,156**	0,123**	0,138**	−0,107**	−0,051**	−0,003	**0,841****	0,399**
Egy földművesre jutó adó, 1786 (Ft) (7600)	−0,023*	−0,013	−0,018	−0,053**	0,071**	0,017	−0,005	−0,034**	0,079**	0,040**	0,113**	0,349**
Egy telekre jutó adó értéke, 1786 (Ft) (7345)	−0,052**	−0,049**	−0,006	0,055**	0,001	−0,123**	−0,084**	0,008	0,083**	0,003	−0,278**	−0,067**
Idegenek aránya a lakosságból, 1785 (9500)	1	0,217**	−0,102**	0,255**	0,003	0,077**	−0,132**	0,119**	−0,003	0,078**	0,073**	−0,105**
Távollevők arányа a lakosság-ból, 1785 (9500)	0,217**	1	−0,097**	0,093**	−0,002	0,167**	−0,163**	0,058**	0,009	0,075**	−0,042**	−0,238**
Gyerekek aránya a lakosságból, 1785 (9500)	−0,102**	−0,097**	1	0,316**	−0,004	0,036**	−0,005	−0,107**	−0,022*	0,118**	0,046**	−0,089**
Egy családra jutó zsellér, 1785 (9500)	0,255**	0,093**	0,316**	1	0,059**	0,172**	−0,247**	−0,051**	0,048**	−0,003	0,002	−0,371**
Családok létszá-ma, 1785 (9500)	0,003	−0,002	−0,004	0,059**	1	−0,051**	0,837**	0,083**	0,999**	0,005	0,115**	0,017
Egy házban élő családok száma, 1785 (9500)	0,077**	0,167**	0,036**	0,172**	−0,051**	1	−0,223**	0,066**	−0,044**	−0,024*	0,132**	−0,165**
Jobbágyok aránya a lakosságból, 1785 (9500)	−0,132**	−0,163**	−0,005	−0,247**	**0,837****	−0,223**	1	−0,076**	0,826**	−0,014	0,101**	0,232**
Polgárok aránya a családok számához mérve, (9500)	0,119**	0,058**	−0,107**	-0,051**	0,083**	0,066**	−0,076**	1	0,083**	0,011	−0,081**	0,078**
Nemesek aránya a családok számához mérve 1785 (9500)	−0,003	0,009	−0,022*	0,048**	**0,999****	−0,044**	**0,826****	0,083**	1	0,004	−0,052**	0,01
Nőtlen férfiak aránya a nős férfiakhoz, 1785 (9500)	0,078**	0,075**	0,118**	−0,003	0,005	−0,024*	−0,014	0,011	0,004	1	−0,015	0,013
Az „ajándékok" korrigált értéke egy úrbéresre, 1786 (7686)	0,073**	−0,042**	0,046**	0,002	0,115**	0,132**	0,101**	−0,081**	−0,052**	−0,015	1	0,240**
Kompozit fejlettségi mutató (9500)	**−0,105****	**−0,238****	**−0,089****	**−0,371****	**0,017**	**−0,165****	**0,232****	**0,078****	**0,01**	**0,013**	**0,240****	**1**

4.24. ábra. Magyarország települési fejlettségi képének mintázata 1786-ban a komplex fejlettségi mutató aggregált értéke alapján (Erdély nélkül)

Ezt követően a *4.1. táblázat* változói által településenként felvett értékeket normáltuk,[666] a pozitív jelenségeket mutató normált indikátorértékeket összeadtuk, a hátrányosakat kivontuk, majd a településenkénti végösszeget a *4.24. ábrá*n megjelenítettük a regionális mintázatok kirajzolása érdekében. (Más korokkal való összevetés során a kompozit mutató értékeit később ugyancsak normáltuk).

[666] 0 és 1 között újraosztályoztuk az eltérő lépték és mértékegység (%) által okozott súlyozási hiba elkerülése érdekében.

Az Erdély nélküli fejlettségi képre általában véve jellemző, hogy északkeleten a Bihar–Bereg–Abaúj–Zemplén-tengely csaknem összefüggő fejletlen zónát alkot.[667] Ennek folytonosságát csak Szatmár Károlyiak általi friss telepítései (svábok, magyarok az Ecsedi-láp helyén) és a fejlett Érmellék szakítja meg (itt is a szőlőbevételek húzzák fel a fejlettséget). Szintén közös vonás 1720-szal a Felvidék északnyugati részének alulfejlettsége (ez 1910-ben is így van), melyhez Liptó és Gömör is csatlakozik, míg Sáros és Szepes ekkor még inkább a fejlettebb térségeket reprezentálja keleten (1910-re ez is megváltozik), megszakítva a keleti és nyugati felvidéki fejletlen területek kontinuitását. A Rába mente megint csak a fejlettebb térségek közé tartozik, miként a baranyai háromszög is kedvezőbb képet mutat, nem is került be innen település a legfejletlenebbek közé (szemben 1720-szal). Nógrád, Heves vagy Dél-Zemplén és az Érmellék kedvező helyzetéhez kétségtelenül hozzájárul az egy jobbágyra jutó szőlőterületek nagysága, mely az 1890-es évek filoxéravészéig többletjövedelmet biztosított a délies kitettségű dombvidékek lakosságának. Fejér helyzete is kedvezőbb az 1720-ashoz képest (itt sincs igazán fejletlen település), annak ellenére (vagy éppen amiatt?), hogy a zsellérség és az allódium a meghatározó (maradt). Tolna kedvezőtlen mutatói részben a leminősített földeknek (és az állattartás ismeretlen volumenének) is köszönhetők, ez alól a Dunával párhuzamos „Schwäbische Türkei" a kivétel. A Közép-Tisza-vidék és a Borsodi-Mezőség települései ekkor még a fejlettebb országrészhez tartoznak. A Bácska és Békés-Csanád települései ugyancsak fejlettek (mint 1720-ban).

4.4. Településtípusok mintázata és sajátosságaik – a klaszteranalízis eredményei

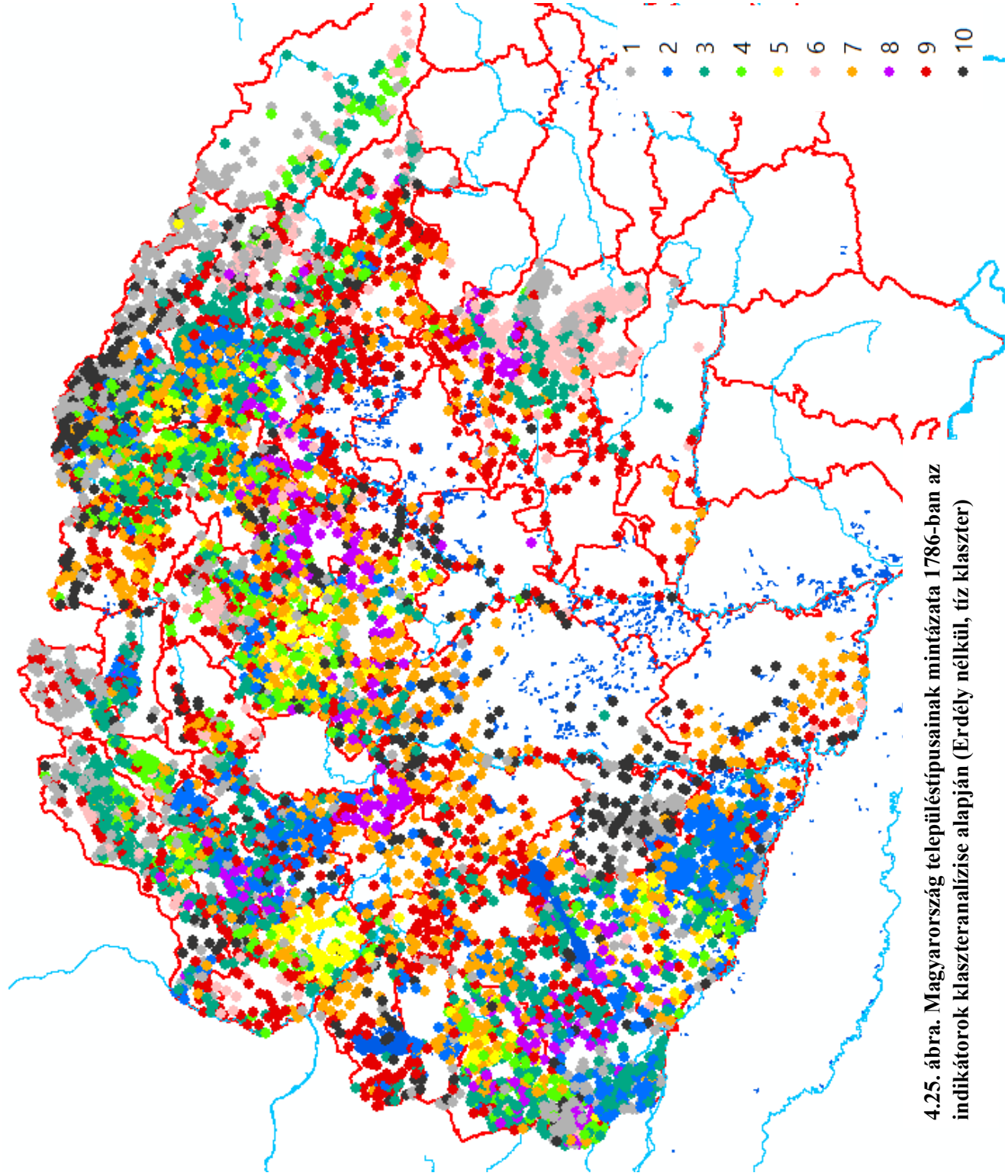
A fejlettség területi mintázatának megállapítása után megvizsgáltuk a hasonló adottságú településcsoportok elterjedését, jellegzetességeit és fejlettségi differenciáikat. A hasonlósági vizsgálatok során a fejlettségi vizsgálatba bevont mutatóknál több tényezőt is figyelembe vettünk a csoportalkotásnál (gyerekek aránya, családméret, nőtlen férfiak aránya).

Tízklaszteres beállítás esetén a keletkezett csoportok elemszáma 250 és 1250 között szórt, s ez a klasszifikáció regionális elterjedésű, területileg koncentrált csoportok kimutatását is lehetővé tette. Ilyen volt a Dél-Biharban jellemző, csupán 346 települést tartalmazó 6. klaszter, vagy a Somogyban és Nógrádban meghatározó 5. klaszter, mely szintén kis elemszámú volt (242 elem). A Muraközben, Baranyában és tőlük távolabb, Bars–Nyitra térségében dúsult a 2. klaszter, míg Tolnában és a Tisza mentén a 10. csoport, mely tehát ugyancsak földrajzi bimodalitással volt jellemezhető elterjedését illetően, hiszen távoli és ráadásul eltérő természetföldrajzi jellegű tájak kerültek egy csoportba társadalmi–gazdasági–demográfiai mutatóik alapján. Az előbbi közel 800, az utóbbi csoport 450 települést tartalmazott. Alföldi területekre volt jellemző a 7. és 9. klaszter, a Bácskában, Fejérben és Szatmárban az előbbi volt domináns, Moson-Sopronban és a Tiszántúlon a 9., a Kisalföldön a kettő keveredett. A földrajzi perifériákon – Vendvidék, kárpáti hegységkeret, Bihar – dúsult az 1. klaszter, ez jellemezte a 3. és 4. klasztert is (Trencsén, Máramaros). Az 5. klaszter a Csallóközben és Nógrádban tűnik fel foltszerűen, valamint Vasban – más klaszterekkel keveredve, a 8. klaszter az Érmelléken és a belső-kárpáti hegykoszorú területén, zömmel olyan dombvidéki területeken, melyeket szőlőtermesztéssel is jellemezhetünk *(4.25. ábra)*.

[667] Miként az 1785–1787-es népszámláláson alapuló, Erdélyre is kiterjedő, de kevesebb változót tartalmazó vizsgálat esetében is volt. (E vizsgálatokat itt nem közöljük.)

A klaszterek területi mintázatának vizsgálata után a csoportok mutatóinak sajátosságait, distinktív tényezőit tekintve a következők fogalmazhatók meg *(4.3. táblázat)*. Kiemelkedő kulturális infrastrukturális helyzet jellemezte a 7., 9. és 10. klaszter 2000 települését, melyek összességében a legfejlettebbnek is tekinthetők a kompozit mutató alapján. A 6. (Biharra, Észak-Gömörre és Máramarosra jellemző, pásztorkodó lakosságot is tömörítő) klaszter esetében a helyzet ambivalens – az önálló egyházközségek, parókiák kedvező arányát az iskolamesterek kis, országos települési átlag alatti száma kísérte. Az 1–5. klaszterek közös jellemzője pedig a mélyen átlag alatti értékek gyakorisága. Az alföldi, felvidéki és észak-dunántúli településeket tömörítő 9. klaszterben a telkes jobbágyok aránya viszont alacsony volt (igaz, a nemesek és polgárok aránya viszont magas volt), míg a 7. és 10. csoportban átlag feletti. A 6. csoport alacsony jobbágyaránya a nemesek átlag feletti értéke mellett is sok zsellért vagy egyebet (nem földművest) valószínűsít. A házatlan zsellérek aránya a 9. klaszterben átlag feletti, az 5. csoportban pedig átlag alatti. A 8. klaszter sajátossága, hogy magas volt az egy telkes jobbágyra eső szőlő nagysága, ami magyarázza a relatíve kedvező fejlettségi indexet a többi mutató átlagos volta mellett. Az 1–2., 4–5. és 9. csoportban pedig jócskán átlag alatti volt a jobbágyok szőlőjének mérete. Az egy telkes jobbágyra jutó telki szántó mennyisége az 5. és 7. klaszterben átlag feletti, az 1., 3. és 6. klaszterben átlag alatti értékeket mutatott. Ezt ellensúlyozta, hogy az 5. és 7. klaszterben viszont átlag feletti (50 napot is meghaladó) volt a robot mértéke. A 4. klaszterben pedig a nagy robotmennyiség mellé ráadásul még kis birtoktest is járult. A fejletlen 1., 3., az átlagos 6., továbbá a 9. klaszterben viszont kicsi volt az egy földművesre jutó robotnapok száma, ami az első három csoportban ellensúlyozta a kis birtokméretet. Különösen magas volt az adó egy földművesre vetítve (a zselléreket is beszámolva) a 4. és 5., átlagos fejlettségű csoportban, míg a 2., fejletlen csoportban ez alacsony értéket vett fel. Az enyhén átlag alatti fejlettségű 5. klaszterben az idegenek aránya átlag feletti, a 6. csoportban átlag alatti volt, az elvándorlók aránya pedig az 1. és 6. klaszterben volt alacsony, míg a 4. csoportban magas. A „gyerekek" aránya a 15%-ot csak a 6. csoportban érte el, míg a legalacsonyabb értéket a 9. csoportban vette fel. Ugyanitt átlag feletti volt az egy családra jutó zsellérek száma is, mely különben országosan kis szórást mutatott, és az 1. településcsoportban volt a legkedvezőbb a helyzet e tekintetben. Az 1–2. klaszterben a családok átlagos létszáma a hat főt közelítette, míg a 8–9. csoportban inkább öt fő felé tendált. A zselléresedés mérőszáma (a telkes jobbágyok összeírtakhoz képest mért arányának 1720 és 1786 közötti csökkenése) az országos átlagot meghaladó mértékű volt a 6. csoportban, de a fejlett 9. csoportban is, míg a szintén fejlett 10. településcsoportban átlag alatti csökkenéssel találkozunk. Szintén jelentős volt a zselléresedés a 3. és 8. csoportban. A nemesek aránya átlag feletti volt az 5–6. és 8. csoportban, az utóbbiban a polgároké szintén. Egyaránt alacsony volt a nemesek és polgárok aránya az 1., átlag alatti fejlettségű csoportban. A természetben fizetett „ajándékok" kumulált és korrigált értéke átlag alatti volt a 6. és 9., átlag feletti a 7. csoportban, noha az utóbbi kettő hasonló fejlettséggel rendelkezett. Szintén alacsony volt ennek értéke az 1. és 3. klaszterben, de ezek viszont fejletlenek voltak, míg magas volt a 2. és 5. csoportban, melyek közül a 2. fejletlen, az 5. viszont átlagközeli fejlettséget mutatott a komplex indikátor értéke alapján. Rossz volt a földminőség az 1. csoportban, vélhetően ez is hozzájárult átlag alatti fejlettségéhez, ez a 6. klaszterben sem volt jó (viszont ennek fejlettsége átlagos volt), míg a 10. klaszter települései annak ellenére tekinthetők fejlettnek, hogy a földek elég rossz besorolást kaptak. A kulturális fejlettség összesített mutatója a 6. klaszterben annak ellenére volt viszonylag magas, hogy a komplex fejlettségi mutatót illetően átlagos érték jellemezte a településhalmazt. Az *önálló egyházközség* léte (itt ez az érték magas) *önmagában még nem ismérve a fejlettségnek, míg az iskolamester hiánya viszont ismérve a fejletlenségnek*. Ezekre kitűnő példa a 8. klaszter, melynek intézményi infrastruktúrája átlagos – kevés településen volt önálló

egyházközség, de jóval több település bírt iskolamesterrel –, ellenben fejlettsége átlag feletti. Megfigyelhető, hogy a helyi oktatás megléte esetén a többi vizsgálati mutató is kedvezőbb értéket vett fel (*5.5. fejezet*). *Így az oktatás már 1780-ban fontosabb modernizációs tényező volt, mint a vallás*.[668]

4.25. ábra. Magyarország településtípusainak mintázata 1786-ban az indikátorok klaszteranalízise alapján (Erdély nélkül, tíz klaszter)

[668] Ahol jobbak voltak a körülmények, ott volt erőforrás (és igény) az iskola, ill. iskolamester fenntartására. A helyi egyház viszont nem függ közvetlenül a helyi közösségtől, jellemzően a földesúr vagy az egyházkerület tartja fönn. A kérdést részletesen vizsgáljuk később, az *5. fejezet*ben.

4.3. táblázat. A klaszteranalízis során képződött településcsoportok distinktív tulajdonságai: társadalmi–gazdasági mutatóinak átlagértékei, 1786

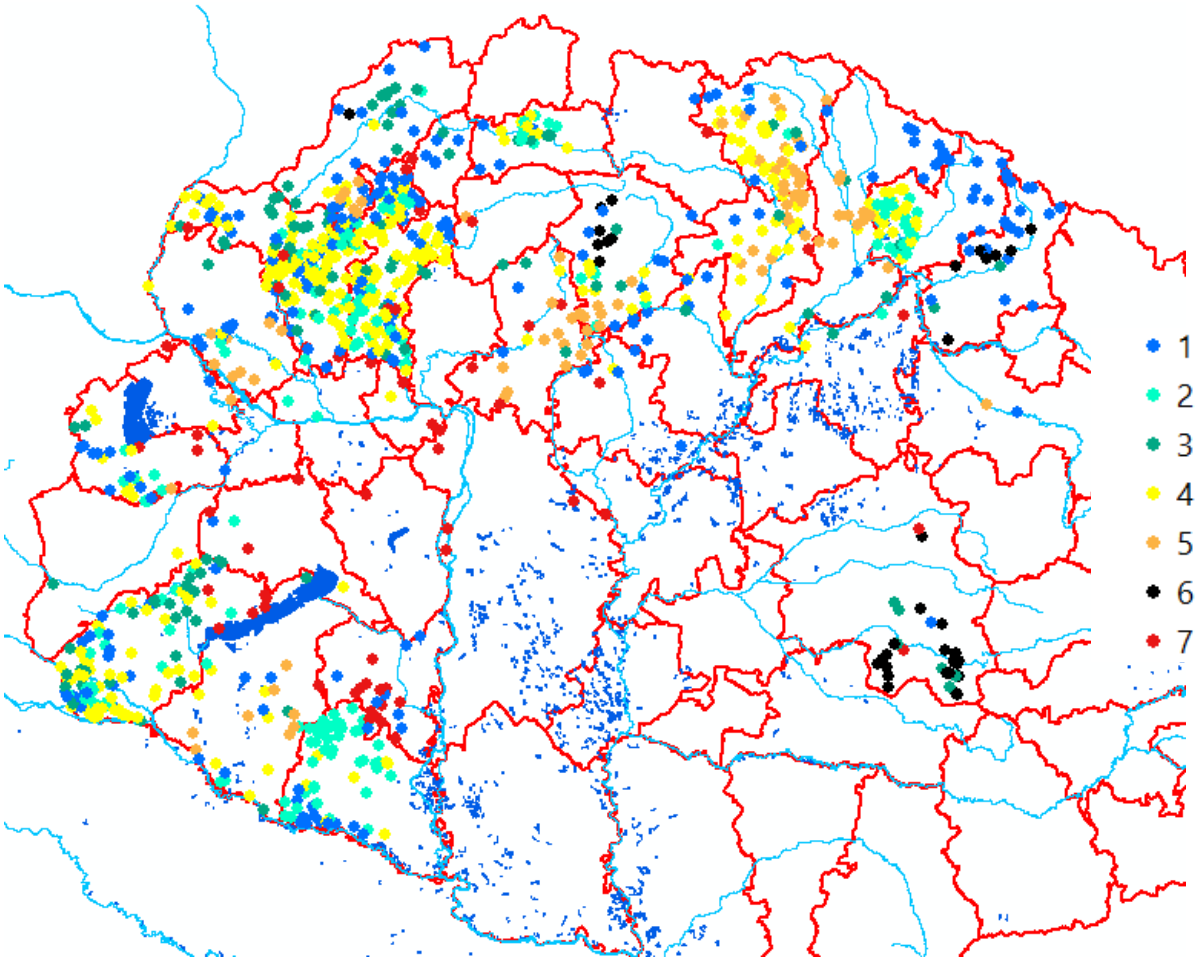
Klaszterek (esetszám)	Egyházközségek aránya (1 = 100%), 1775	Iskolamesterek aránya (1 = 100%), 1775	Telkes jobbágyok aránya, 1786 (%)	Házatlan zsellérek aránya (%), 1786	Egy úrbéresre jutó szőlő, 1786 (kapás)	Egy úrbéresre jutó szántó (hold), 1786	Egy telkes jobbágyra jutó szántó (hold), 1786	Gyalognapra korrigált robot egy úrbéresre, 1786	Egy úrbéresre jutó adó (Ft), 1786	Egy telekre jutó adó értéke, 1786 (Ft)	Idegen születésűek aránya a lakosságból, 1785 (1 = 100%)	Távollevők aránya a lakosságból (1 = 100%), 1785
1 (850)	**0,187**	**0,16**	80,74	3,862	**0,099**	8,252	**10,269**	*30,686*	3,522	15,885	0,013	*0,013*
2 (788)	**0,051**	**0,119**	*82,605*	4,414	**0,105**	*12,813*	15,688	**55,506**	*1,025*	*2,023*	0,016	0,018
3 (1234)	**0,184**	**0,161**	**66,845**	6,211	0,303	**6,341**	**10,096**	*27,977*	3,365	15,729	0,015	0,019
4 (589)	**0,183**	**0,139**	*84,327*	3,721	**0,138**	11,55	14,128	**46,297**	**8,683**	**25,900**	0,016	**0,021**
5 (242)	**0,145**	**0,277**	87,729	*2,573*	**0,238**	*22,574*	*27,325*	**74,253**	**11,031**	14,347	*0,020*	0,017
6 (346)	*0,746*	**0,26**	**29,272**	4,387	0,322	**1,947**	**9,552**	*12,628*	**5,222**	**111,935**	**0,010**	*0,013*
7 (942)	*0,951*	*0,987*	*80,524*	4,561	0,512	*15,846*	*21,31*	**56,435**	**5,049**	10,423	0,014	0,016
8 (325)	0,418	0,575	**65,218**	5,326	*6,358*	8,451	13,361	34,585	**5,185**	**23,201**	0,012	0,014
9 (1022)	*0,994*	*0,997*	**61,213**	**7,708**	**0,185**	**6,837**	11,934	*26,539*	3,554	17,824	0,015	0,019
10 (459)	*1*	*1*	77,13	4,745	0,275	9,904	13,066	34,4197	3,532	14,200	0,012	0,014
Teljes halmaz (7001)	**0,491**	**0,48**	**72,421**	**5,126**	**0,538**	**9,869**	**13,888**	**38,97**	**4,302**	**19,723**	**0,014**	**0,017**

Klaszterek, Ward-módszer	Gyerekek aránya a lakosságból 1785 (1 = 100%)	Zsellér / család, 1785	Család létszáma, 1785	Egy házra jutó családok száma, 1785	Telkes jobbágyok %-os arányának változása, 1785–1720 (1 = 100%)	Nemesek száma a családokhoz mérve, 1785 (1=100%)	Polgárok száma a családok számához mérve, 1785	Nőtlen férfiak aránya, 1785	„Ajándékok" egy úrbéresre vetített korrigált értéke, 1786 (Ft)	Kompozit fejlettségi mutató	Kulturális fejlettség, 1775	Földminőség, 1786
1	0,142	*0,513*	**5,748**	1,205	-0,212	*0,063*	*0,006*	0,612	*9,899*	**-0,275**	0,347	**3,347**
2	0,148	0,568	**5,739**	1,266	-0,234	0,067	0,011	0,607	**27,023**	**-0,582**	0,170	1,576
3	0,145	0,592	5,354	1,273	**-0,296**	0,103	0,012	0,607	*9,428*	-0,179	0,345	1,628
4	0,146	0,58	5,728	1,264	-0,189	0,112	0,008	0,612	15,296	0,017	0,323	1,946
5	0,148	0,654	5,774	1,369	-0,125	*0,141*	0,009	0,611	**37,901**	-0,099	0,421	**1,835**
6	**0,15**	**0,688**	5,371	1,144	**-0,401**	*0,140*	0,013	0,604	*2,040*	-0,083	1,038	**2,373**
7	0,144	0,583	5,426	1,335	-0,263	0,090	0,017	0,606	**22,782**	*0,636*	*2,018*	1,506
8	0,144	0,575	*5,223*	1,179	**-0,294**	*0,127*	0,013	0,601	12,866	*0,344*	1,034	1,698
9	*0,137*	0,601	*5,135*	1,315	**-0,37**	*0,165*	*0,028*	0,611	*8,549*	*0,638*	*2,067*	1,597
10	0,140	0,536	5,475	1,269	*-0,197*	0,081	0,011	0,605	11,613	*0,433*	*2,039*	**3,468**
Összesen	**0,144**	**0,581**	**5,475**	**1,27**	**-0,268**	**0,105**	**0,014**	**0,608**	**14,703**	**0,089**	**0,999**	**2,016**

4.4.1. A legfejletlenebb települések elhelyezkedése és társadalmi gazdasági sajátosságaik

Ezt követően megvizsgáltuk a legfejletlenebb 1000 település – a vizsgálható településállomány 15%-a – területi elhelyezkedését, társadalmi–gazdasági sajátosságait és típusait klaszteranalízis segítségével. Zömmel északnyugat-felvidéki települések kerültek ide, őket követték az északkelet-kárpáti települések és Dél-Bihar pásztorkodó román falvai. Zala és Baranya, valamint Tolna megye területén szintén találhatunk tömbökben ilyen településeket, miként Abaújban is ilyen a Cserehát a 18. század végén. Ugyancsak fejletlen településtömbként jelentkezik az Ormánság már ekkor, ráadásul homogén is. Tömeges továbbá a fejletlen települések jelentkezése Gömör, Nógrád és Borsod határán (Losonc és Rimaszombat között).

A településtípusokat illetően az 1. klaszter zömmel északkeleten és északnyugaton, a Felvidéken van jelen, emellett az Ormánságban is feltűnik. Ennek elhelyezkedése egyértelműen a földrajzi perifériához köthető (hegységkeret, Dráva-vonal). A 2. klaszter Észak-Baranyában dominál, de Zalában, Zemplénben, Beregben (itt járásszinten koncentrálódik) és a Felvidék nyugati részein is vannak csoportjai. A 3. klaszter a Felvidék nyugati részére koncentrálódik, de ott több más klaszterrel keverten fordul elő, valamint Zalában van jelen, hasonlóképpen több más típus társaságában. A 6. klaszter kis elemszámú, zömmel Dél-Bihar (és Bereg) a hazája, a kis elemszámú 7. klaszter szintén táji jellegű: Tolna mellett az Alföldön, Észak-Dunántúlon és a Kisalföldön fordul elő, de elszórtan. Az ugyancsak viszonylag kevés (88) települést tartalmazó 5. klaszter Somogyban elszórt, de a Nógrád–Zemplén-vonalon gyakorta van jelen, akár homogén csoportokban is. A legnagyobb elemszámú 4. klaszter Sárosban és Nyitra környékén koncentrálódik *(4.26. ábra)*.

4.26. ábra. Az ezer legfejletlenebb (15%) település elhelyezkedése és típusai 1786 körül

Ezek után megvizsgáltuk, mi jellemzi az egyes, klaszteranalízissel képzett településcsoportok társadalmi–gazdasági mutatóit *(4.4. táblázat)*. A földminőség az átlagosnál jobb volt a 2., 4. és 5. klaszter településein, ellenben az 1., 6. és 7. klaszter esetében igen rossz értékekkel találkozunk. Összességében tehát *jó és igen rossz minőségű talajokon egyaránt találkozhatunk fejletlenként és periferikusként definiált településekkel*. Parókiával csak a 6. és 7. klaszterben találkozhatunk – az utóbbiban is az országos átlag alatti értékkel. Iskolamester pedig csak a 7. klaszter településein volt – igaz, ott mindenütt. Itt az elmaradottság fő oka nem kulturális, hanem a rossz föld és a sok házatlan zsellér. A 2. klaszterben kiugróan magas volt a telkes jobbágyok aránya, míg a 3. és 6. csoportban országos átlag alatti (összességében is ez volt a helyzet). A házatlan zsellérek aránya az 1. és 7.

klaszterben volt magas, a 2. és 6. csoportban átlag alatti – e tekintetben tehát szintén nagy volt a szórás. Bár a szőlőterületek nagysága e perifériákon összességében az országos átlag negyedét érte el, a 4. klaszter települései elég jó értékeket mutattak. A 3. és 6. klaszter települései földhiánytól szenvedtek, a 2. és 5. csoportban viszont az egy földművesre jutó szántóméret elérte az országos átlagot is. Itt is nagy volt a szórás a csoportok között, és a periféria átlaga (9 hold) is jelentősen eltért az országos értéktől (14 hold). A 2. és 5. klaszterben viszont a jó, országos átlagot elérő szántóföldméret előnyeit ellensúlyozta az országos átlagnak tekinthető 38 napot bőven meghaladó évi robotteher és a földesúri szolgáltatások nagysága, a 3. klaszterben viszont a robot alig 15 napra rúgott, és természetbeni ajándékot is alig kellett adni – s ennek ellenére az ide tartozó települések mégis periferikusnak minősültek. Vagy talán éppen szegénységük miatt nem voltak magasak e terhek. Igaz, a 3. klaszterben az állami adó is alacsony volt, ami áttételesen ugyancsak szegénységre, korlátozott adóalapra utal a nem mezőgazdasági szektorban is, míg a 2. klaszter magas robotterhét éppen az alacsony adó ellensúlyozta – az úrbéres szempontjából. Az 5. klaszterben viszont az adó is magas volt (az országos átlag felett!) a robotteher és a földesúri járandóság mellett, így itt éppen ezek túlzott nagysága lehetett a probléma. A legfejletlenebb területeken az adó értéke egy földművesre vetítve egyébként csupán az országos átlag 40%-a volt. A periféria átlaga feletti, bár országos átlag alatti volt az adó az 1. és 6. klaszterben. A 2. és 5. klaszterben a földesúr természetbeni járandósága is magas volt, a 3. és 6. csoportban viszont szinte alig volt ilyen szolgáltatás (vélhetően nem érte volna meg ily módon beszedni a naturáliákat).

4.4. táblázat. A legfejletlenebb 15% településtípusainak társadalmi–gazdasági sajátosságai az indikátorértékek csoportátlaga alapján, 1786

Klaszterek (esetszám) Ward-módszer	Föld-minőség	Önálló egyház-községek aránya (1 = 100%)	Iskola-mesterek aránya (1 = 100%)	Kulturális infra-strukturális fejlettség (1775)	Telkes jobbágyok %	Házatlan zsellérek %	Egy úrbéresre jutó szőlőterület (kapás)	Egy úrbéresre jutó szántó (hold)	Egy telkes jobbágyra jutó szántó (hold)	gyalognapra korrigált robot 1 földművesre	Egy úrbéresre jutó adó (Ft)	Egy telekre jutó adó (Ft)
1 (240)	**3,304**	0	0	0	*73,682*	**7,445**	0,038	8,476	12,099	38,303	**2,371**	9,316
2 (171)	*1,854*	0	0,006	0,006	*88,947*	*2,564*	0,020	*16,002*	18,531	**70,299**	*0,228*	*0,336*
3 (109)	2,248	0	0	0	**29,304**	4,925	0,081	**2,417**	10,430	*15,799*	*1,170*	**17,947**
4 (327)	*1,636*	0	0,003	0,003	62,256	7,458	*0,486*	7,501	12,880	38,258	*1,064*	*3,449*
5 (88)	*1,830*	0	0	0	*74,329*	6,585	0,149	*15,338*	20,985	**65,235**	**6,827**	*11,006*
6 (39)	**3,487**	*0,410*	0,051	0,462	**14,397**	*3,230*	0,002	**1,117**	11,184	10,850	**3,784**	**35,564**
7 (61)	**3,148**	*0,115*	*0,951*	1,066	46,477	**12,159**	0,014	7,931	16,564	38,611	*1,286*	6,709
Összesen (1035)	**2,299**	**0,022**	**0,060**	**0,082**	**64,138**	**6,423**	**0,188**	**9,047**	**14,217**	**40,607**	**1,846**	**10,142**

Klaszterek, Ward-módszer	Idegen születésűek aránya (1 = 100%)	Távollevők aránya a lakosságból (1 = 100%)	Gyermekek aránya a lakosságból (1 = 100%)	Zsellér / család	Család létszáma	Egy házra jutó családok száma	Telkes jobbágyok arányának változása (1785-1720)	Nemesek aránya a családokhoz mérve (1=100%)	Polgárok aránya a családokhoz mérve (1=100%)	Nőtlen férfiak aránya a férfiakhoz mérve	„Ajándékok" korrigált, kumulált értéke (Ft) / úrbéres	Kompozit fejlettségi index
1	0,015	0,027	0,146	0,610	5,558	1,363	-0,341	0,068	0,01	0,596	15,727	-0,931
2	*0,022*	0,023	0,153	0,678	5,892	1,334	-0,332	0,095	0,008	0,604	**35,104**	-0,955
3	0,017	0,029	0,15	**0,773**	5,283	1,246	-0,445	**0,142**	*0,01*	0,606	*3,943*	-0,986
4	0,019	0,025	0,148	0,714	5,486	1,328	-0,374	0,069	0,009	0,601	16,926	-0,833
5	0,016	0,020	**0,159**	**0,750**	5,685	**1,438**	*-0,166*	**0,106**	0,007	0,599	**31,735**	-0,779
6	**0,011**	*0,014*	0,154	**0,843**	6,007	*1,130*	-0,506	0,034	0,003	0,575	*1,050*	-0,879
7	0,017	0,025	0,151	**0,754**	4,996	**1,429**	-0,492	0,109	*0,01*	0,609	16,932	-0,781
Összes fejletlen	0,018	0,025	0,150	0,701	5,556	1,336	-0,356	0,085	0,009	0,600	18,945	-0,886

Az idegenek aránya a 6. csoportban volt átlagon aluli, a második csoportban pedig 2,2%-kal az országos átlagot is meghaladó értéket mérhetünk. Ellenben az elvándorlás az országos 1,7% helyett itt, a legfejletlenebb települések között több mint 2,5% volt, és a 6., „immobilis" klasztert leszámítva, ahol viszont mindössze 1,4% volt ez az érték, eléggé egyveretű képet mutatott, 3%-os maximummal (3. klaszter). A gyerekarány az országos átlag felett volt, az 5. klaszterben a 16%-ot közelítve, a zsellérek aránya pedig az országos átlag felett volt a 3–7. klaszterben is (5,8% vs. 7,5%). A 2. és 6. klaszterben a családok létszáma elérte az átlag hatot, ellenben a 7. klaszterben öt fő alatt maradt. *A legszegényebb települések körében az egy házra jutó családlétszám is magasabb volt az országos átlagnál* (ez sem meglepő), az 5. és 7. klaszterben a másfeles értéket közelítve! A zselléresedés minden klaszterben igen jelentős volt, a legkevésbé dinamikusan az 5. csoportban jelentkezett, ahol viszont a birtokméret is nagy volt, és így demográfiai nyomással nem igazán kellett számolni. A nemesek aránya a 3. és 5. klaszterben volt magasabb (magasabb még az országos átlagnál is), a polgároké a 3. és 7. csoportban (azonban itt sem érte el az országos átlagot).

Összességében *fejlettségi differencia a hét klaszter települései között alig volt, a változók átlagértékeinek sajátos mintázata azonban sokszínűvé tette a képet,* ami vizuálisan és tartalmában is lokális sajátosságok dominanciájára, a „történeti tájak" meglétére enged utalni.

4.5. Összegzés – a kvalitatív és kvantitatív források összevetése

A következőkben összefoglaljuk a regionális differenciák vizsgálata során, egyfelől (1) az egyedi indikátorokra, (2) másrészt a kompozit képre vonatkozóan kapott eredményeinket, továbbá megvizsgáljuk, hogy (3) kvantitatív kiértékelésünk egybevág-e a kvalitatív forrásokból nyerhető képpel.

(1) A korábbiakban több általános(ító) állítást tettünk a jobbágyi és allodiális termelékenységről (azt állítva szakirodalmi analógiák alapján, hogy közel azonos a kihozatal); az allodiális birtokok (szántók és legelők) telki állományhoz való viszonyáról (azt állítva, hogy a telki szántó a nagyobb). Mivel a kötetünk éppen az ilyen általánosító kijelentések veszélyére hívja fel a figyelmet a bevezetésben, miközben mi is ezekre hivatkozunk bizonyos jelenségek értelmezésénél, kötelességünknek érezzük, hogy ennek regionális differenciáltságát is megvizsgáljuk – amennyire adataink lehetővé teszik. Ehhez a kataszteri felvételezés fennmaradt (Rózsa Sándor kutatásai által kiegészített)[669] és adatbázisba rendezett adatait vetettük statisztikai elemzés alá. A *4.5. táblázat* alapján látható, hogy a szántó mérete az összes összeírt földből – beleértve az allodiálist is – a kataszteri felvételezés alapján a Közép-Tisza-vidéken 20% (ez lesz majd a szabályozások célterülete), Dél-Hevesben közel 50% körül szórt, de a fennmaradt adatok alapján az átlag 30% körül lehetett. A kataszteri holdra számolt gabonahozam nagyon szórt: a kiskunsági homokra számolható 3 pm (pozsonyi mérő) alatti érték és a nagykunsági 9 pm/hold körül szórt (ez utóbbi 800 kg/ha vagy 4:1 feletti hozam). A jobbágyi föld holdankénti hozama sehol sem volt 10%-kal kisebb a nagybirtokénál, sőt volt, ahol éppen jobb kihozatalt mutatott a vetett maghoz mérve, mint az urasági föld. Az egy főre vetített paraszti hozam zsellérek nélkül minden régióban meghaladta a Glósz-féle 9 pm-es határértéket,[670] melyet állati takarmányozás esetén számolt, ellenben a zsellérség beszámításával (mint fogyasztók) a Közép-

[669] Rózsa 2021, 2020.
[670] Glósz 2010: 206.

Tisza-vidék és az észak-hevesi dombvidék falvai már a demográfiai túltelítettség (az önellátás határa: 5 pm) jeleit mutatták. E tekintetben a folyószabályozásoknak lett volna értelme, más kérdés, hogy az ármentesített földek zöme nem a zsellérek kezére került (hiszen 1848 után csak a telki állomány került automatikusan művelői tulajdonába, az ártéri legelők mint közjószágok nem feltétlenül), hanem urasági volt a Tisza mentén.[671] Az urasági szántók aránya (és a hasonló kihozatal miatt a termelés aránya) országosan 35-40% között mozgott, tehát a korábban írt 1:2 arány a telki földek javára nem tévedés, noha éppen a termékeny Dél-Heves és a szabályozandó Közép-Tisza-vidék ártere mutatott 50% feletti értéket az urasági szántókat illetően, miközben a Kiskunságban és a Jászságban 10% alatt volt az urasági szántók aránya (a Kiskunság területén ugyan nagy volt az urasági földek aránya, de ezek nem szántók, hanem legelők voltak, erre Őri Péter jobbágyi földeket vizsgáló kutatása is felhívta a figyelmet).[672] Azaz a fenti, igazolható átlagérték jelentős differenciákat fed el!

4.5. táblázat. A 18. század végi kataszteri felmérés fennmaradt alapadataiból kinyerhető fajlagos változók tájegységenkénti differenciáltsága[673]

Típus (1786, kataszteri felvételezés alapján, településszám)	Szántó az összes földből, %	Rét és legelő. %	Urasági szántó-föld,[674] %	Szántó (kh/fő)	Telki, paraszti föld, kh/fő	Gabona-termés/fő (pm)	Urasági föld hozama, pm/hold[675]	Jobbágyi föld hozama, pm/hold	Paraszti hozam, pm/fő (zsellérekkel)
Győr, Moson, Sopron (71)	30,43	60,19	41,50	1,88	1,05	13,15	7,04	7,02	8,48
Dél-Heves (32)	48,16	43,82	52,98	2,35	1,13	17,68	7,48	7,28	7,74
Közép-Tisza ártere (31)	20,42	78,19	58,89	1,81	0,77	12,57	7,16	7,27	5,10
Észak-Heves dombvidéke (39)	34,24	25,89	52,15	2,03	0,77	12,02	5,88	5,96	6,28
Nagykunság (12)	24,52	71,04	28,36	1,87	1,34	17,17	9,16	*8,76*	12,01
Csongrád (3)	24,74	74,11	23,56	1,77	1,62	15,37	9,55	*8,67*	11,88
Jászság (11)	49,34	47,27	3,61	3,40	1,85	10,87	5,40	5,42	10,48
Kiskunság homokvidéke (8)	30,40	67,80	10,63	4,15	1,88	10,08	4,85	5,17	9,35
Összesen (216)	30,73	61,46	37,72	2,15	1,18	13,71	6,90	6,86	7,95

(2) Ami a fejlettségi vizsgálatokat illeti, megállapítható, hogy az 1786-os összeírás jobban használható a fejlettségi vizsgálatokhoz és a regionális differenciák elemzéséhez, mint az 1720-as, ugyanakkor az allodiális földek kimaradása miatt még a mezőgazdaságról sem nyújt teljes képet, a hozamösszeírások hiánya miatt pedig a tényleges termelés és jövedelem sem vizsgálható, továbbá területileg sem fedi le az országot. Az 1785-ös népszámlálás társadalmi kategóriáinak sajátosságai miatt ugyancsak korlátozottan használható. Sok esetben proxy változókat kellett használni. Lényegében tehát *az általunk kirajzolt kép a rurális társadalomra bír relevanciával*, nem pedig a társadalom és gazdaság egészére vonatkozóan. Az indikátorállomány jelentős eltérést mutat az 1720. évihez képest, így a változások illusztrálása is csak kevés indikátor esetében lehetséges. Kedvező

[671] Demeter – Szilágyi – Pinke 2022: 14. térkép (elérhetőség: https://bit.ly/3B6sJfY) Urasági szántók nagysága es aránya (sárga) az 1786-os kataszteri összeíras fennmaradt anyagában

[672] Őri 2003: 158–170.

[673] Adatok: Dávid 1960 és Rózsa 2021 alapján saját számítás.

[674] És a hozamok alapján ez hozzávetőlegesen a termésből való részesedéssel is ekvivalens.

[675] Ebből lejön a vetőmag, 1 magyar hold = 2 pozsonyi mérő vetőmag (125 l) = 1200 négyszögöl. Ez alapján becsülhető a maghozam, mely pl. Mosonban így 2:7, a Nagykunságban 2:9.

ellenben, hogy – noha az összeírásnak nem ez volt a célja – több, a kor és a mai fogalmak szerint is valóban fejlettséget meghatározó tényező is szerepel a kancelláriai összesítésben. Szintén előny, hogy igen sok változó tekinthető független változónak a PCA szerint (amiről az összeíróknak természetesen fogalmuk sem lehetett, tehát az összeírásokban szereplő indikátorok megválasztása igen szerencsés). Sikerült feltárni a változók belső kapcsolatrendszerét, és megállapítottuk, hogy a kistérségi korreláció gyakran eltér az országostól, ami a történeti tájak (homogén, formális régiók) létére enged következtetni. Ezt a klaszteranalízis és a legfejletlenebb települések jellegzetességeinek vizsgálata is részben megerősítette. Ugyanakkor (Beluszky és Sikos vizsgálataival ellentétben)[676] a teljesen homogén régió ritka, általában 2-3 településtípus (klaszter) kombinációja alkot egy jól elkülöníthető alrégiót. A klaszterek elterjedése sokszor túlnyúlik a közigazgatási és tájföldrajzi egységeken, de gyakran figyelhető meg egyéb földrajzi jellegzetesség (zonalitás).

A fejlettségi vizsgálatok eredményeként megerősítést nyert, hogy a Felvidék északnyugati része fejletlen volt egészen 1930-ig, Sáros–Szepes térsége ellenben 1880-ig fejlettnek tekinthető, Máramaros és Ung peremterületei viszont már 1786-ban fejletlenek voltak, Zala 1786-ban is fejletlen volt, miként 1333-ban, 1720-ban és 1910-ben is. A Cserehát, mint belső periféria már ekkor létezett (1910-re felzárkózott), a Tisza menti mai belső periféria viszont nem, a Tiszántúl pedig kedvezőbb rurális fejlettséggel bírt, mint a Kiskunság és a Duna mente. A majdani Burgenland kettősséget mutatott: a déli-délnyugati része fejletlen volt, miként 1910-ben is, míg az északi már ekkor is fejlett Bécs közelsége miatt.[677]

(3) A fejlettségi viszonyok értékelése kapcsán vizsgálandó, hogy a korabeli, nem kvantitatív, elbeszélő-leíró (kvalitatív és „tömeges" forrásainkhoz képest „egyedi") források milyen viszonyban vannak az itt vázolt eredményekkel. Békés kapcsán láthattuk, hogy az eredmények nem mindig erősítik egymást, aminek egyik oka, hogy egyik forrás sem „totális" – adataink csak az úrbéres lakosság állapotának bizonyos (a földbirtokosok és az állam számára fontos) aspektusaira világítanak rá, a naplók pedig az egyedit preferálják a „közönségessel", gyakorival szemben. A Staatenkunde körébe tartozó országleírások ugyancsak használhatók a kellő elemszám miatt, bár a szerzők helyismerete néha másodlagos információkon (olykor sztereotípiákon) alakul.

A két nézőpont összevetéséhez Burgenland márcsak azért is jó példa, mert mai (magyar oldalhoz mért) maga fejlettségének eredete önmagában is vizsgálat tárgya lehet. Látható, hogy 1720-ban és 1786-ban a statisztikai adatsorok alapján a magyar és osztrák oldal között nincs markáns különbség a majdani Burgenland javára, sőt, a terület déli fele ekkor kifejezetten kedvezőtlen adottságokkal bírt Jankó Ferenccel közösen jegyzett elemzésünk szerint, a magyar oldalhoz mérten is.[678]

Mennyiben van összhangban a kvantitatív vizsgálatok alapján kapott kép a kvalitatív, kortárs leírásokkal? Vas vármegye fejletlenebb területként jelent meg (a környezeti adottságok és az etnikum meghatározó szerepét hangsúlyozó) Bél szemei előtt.[679] Ez egybecseng a majdani Burgenland déli részének térképeken is látható kedvezőtlenebb adottságokkal. Vályi szerint Moson vármegye „Bécs Városának, a' szomszéd Vármegyékkel együtt konyha tárja" ugyanis marhái számosak és jók, népe

[676] Beluszky–Sikos T. 2011.

[677] Horváth 2022.

[678] Ez a szakasz az alábbi tanulmány alapján készült: Demeter – Jankó 2023.

[679] A mezőgazdaságot gyakran károsítják a szelekkel érkező „mételyek", kemény fagyok és telek, áradások, jégesők, a gyakori „kivételes időjárás". Ezért „a földművesség megélhetése szűkösre és nyomorúságosra fordul. Az elmondottak [a megye] sík vidékeire vonatkoznak. [Ezért] a gazdagabb [földművelők] a vármegye [lapályos] peremvidékeire húzódnak. Stájerország és Ausztria hegyes vidékein az [időjárási viszonyok] kedvezőtlenebbek, ezért ezek a földek terméketlenebbek és itt mindenképpen nyomorúságosabb a helyzet." Bél 1976: 116–117.

szorgalmas és „mindenre gyorsak", földje termékeny, igaz bora csak középszerű.[680] Grailich ugyancsak termékenynek és áldottnak nevezte Moson földjét.[681] Moson Magda Pál szemében is „igen termékeny térség. Áldott búzaföldekkel és szénát gazdagon termő rétekkel (Heide boden)… „[m]éltán neveztetik Mosony Vgye Béts tárházának."[682] Ugyanő Sopron vármegyét az ország legszebb vármegyéi közé sorolta. Mindhárom leírás megerősíti a kvantitatív adatokon alapuló képet.

A periféria elhelyezkedése és megítélése100 év alatt jócskán változhatott a kortársak leírásai alapján is. Kunits Mihálynak a vörösvári (Rothenturm) Erdődy-uradalomról szóló 1820-as leírásában érdekes elem, hogy Bél Mátyással ellentétben[683] *már nem hátrányos tényezőként tekint Ausztria közelségére*.[684] A cigányokról is úgy emlékezett meg, mint, akik hasznos munkára vannak fogva (szemben Bél leírásával, ahol a határvidéki rablókkal egy sorban kerülnek említésre) és ezért rendet tanulnak és szorgalmasak lesznek, vagyis hitt a pozitív társadalmi környezet modernizációs szerepében.[685] Kunits rámutatott a későbbi *Dél-Burgenland agrártúlnépesedésére, a földszűke és az ebből következő egyik makroszociális stratégia, az (eleinte szezonális, a század második felétől tartós) elvándorlás problematikájára*.[686] A relatív túlnépesedés az (anakronisztikussá váló) mezőgazdasági technikák átalakítását is szükségessé tette. A felsőlövői evangélikus lelkész, Gottlieb August Wimmer rövid megyeleírásában (1840) a soproni szántóföldi gazdálkodás fellenülését akadályozó tényezőként emlegette fel a legeltető rendszert (Hutweide) és a magyar társtulajdoni örökösödési rendszert is, azaz, már nem a környezeti adottságokat okolja, mint Bél, hanem a társadalom viselkedését.[687] De még így is a helyi szükségleteken felüli gabonatermésről számolhatott be 1840-ben, jóllehet megfelelő gépesítéssel ennek háromszorosát is el tudta képzelni.

Bár Kunits Mihály munkája (mely Grailich írásához hasonlóan mélyebbre ás a területek jellemzésében),[688] már kívül esik vizsgálati időkeretünkön, de három ok miatt mégis érdemes volt

---

[680] Vályi 1799: 636.

[681] Grailich 2013.

[682]Magda 1819: 342.

[683] A Lajta Bél számára afféle mentális határvonalat is jelentett: sötét erdeiben vadállatok és haramiák (főként cigányok) bújtak meg, akik Ausztria *felől* érkezve zaklatják a helyieket. Bél 2001: 105. *De Ausztria nem csak biztonsági szempontból volt periféria Bél számára, hanem termékenységi szempontból is*, ugyanis itt a határ-vármegyékben a földek minőségét is gyakran a szomszédos osztrák területekhez viszonyította. Például a falvak leírásánál Lajtaszentmiklós (Neudörfl) földje az osztrák szomszédság miatt „ausztriai jellegű, de azért mégsem terméketlen". Karl (Károlyfalva) földje, mivel Ausztriával határos, ezért földje egyenetlen." Bél 2006: 157, 167. De a marhacsordák is, írja, kisebbek ott, ahol a földek Ausztriával határosak, igaz a nyugatról jövő svájci marhafajta bevezetésének sikeréről már megemlékezett 100 évvel Kunits előtt is. Bél 2001: 115.

[684] „Szombathelyről Nagyszentmihályon át Vörösvár mellett egy jó kereskedelmi út vezet, amely Felsőőrnél szétválik: jobbra Pinkafőn át Ausztriába, Aspangba, Wiener Neustadtba és Bécsbe, balra az út Stájerországba, Lafnitz faluba visz. […] A megnyitott, jóminőségű kereskedelmi út több tartomány közötti kapcsolatot megkönnyíti, módfelett mozdítja elő a kétoldalú közlekedést, kereskedelmet és ipart, továbbá jótékony hatással van lakosságuk kereseti lehetőségeire. Azok a magyar vármegyék és vidékek, amelyek Stájerország és Ausztria határainak közvetlen közelében fekszenek, valóban előnyösebb és szerencsésebb helyzetben vannak, minek utána a magyar mezőgazdaság termékeinek kereskedelme ott oly annyira élénk." Tilcsik 2012: 39.

[685] Tilcsik 2013: 33.

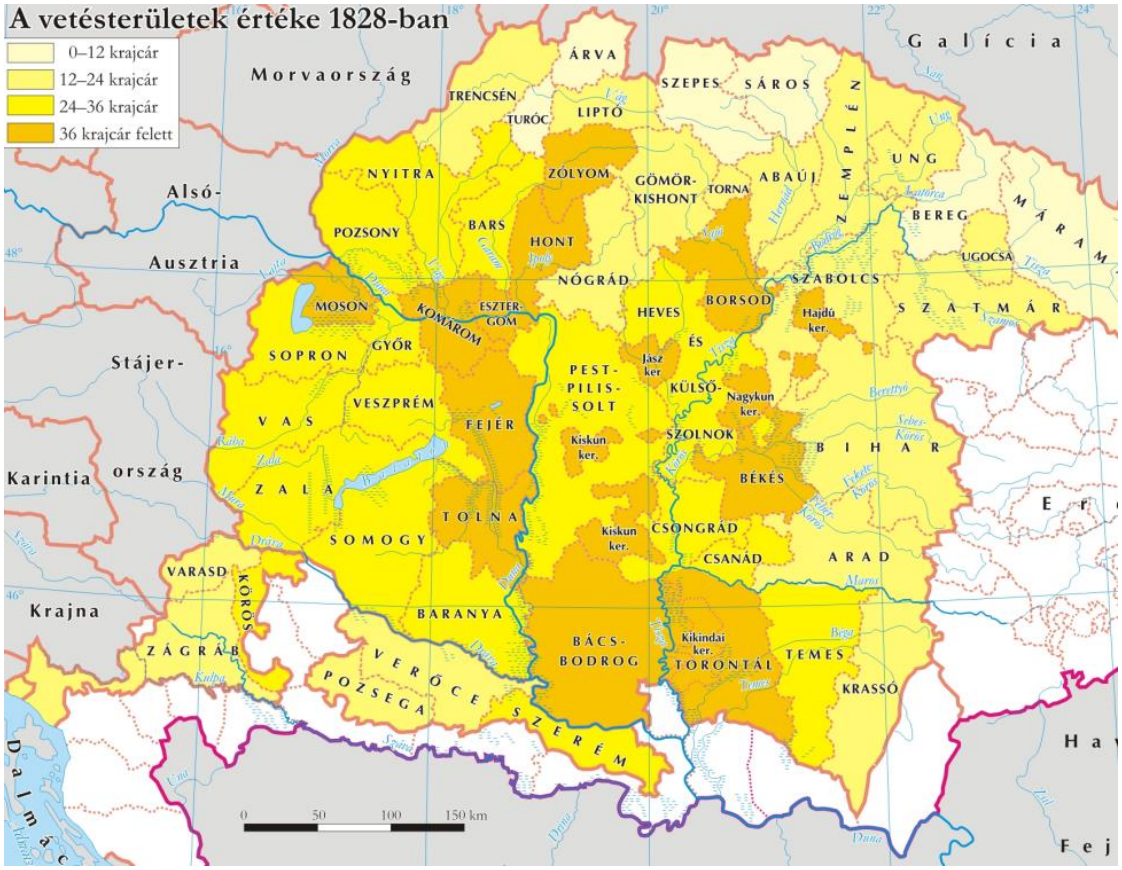
[686] „minden fáradtságos szorgalom mellett sem tudja a föld eltartani azt az embertömeget, amely lakja őt. A környék minden részéből mindkét nemű dolgos és szegény parasztok százai és ezrei vándorolnak évente Magyarország szerencsésebb vidékeire aratni, csépelni és kaszálni: ők e munkákra nem készpénzben fizetett napi bérért, hanem a gabona bizonyos részéért szegődnek el, amelyet learatnak és kicsépelnek. Ilyen módon szerzik meg és viszik haza télre kenyerüket természetben. Talán lehet egy ilyen nép szorgalmát és iparkodását vitatni? Vagy tőle a megbecsülést megtagadni?" Tilcsik 2013: 35.

[687] Wimmer 1840: 6.

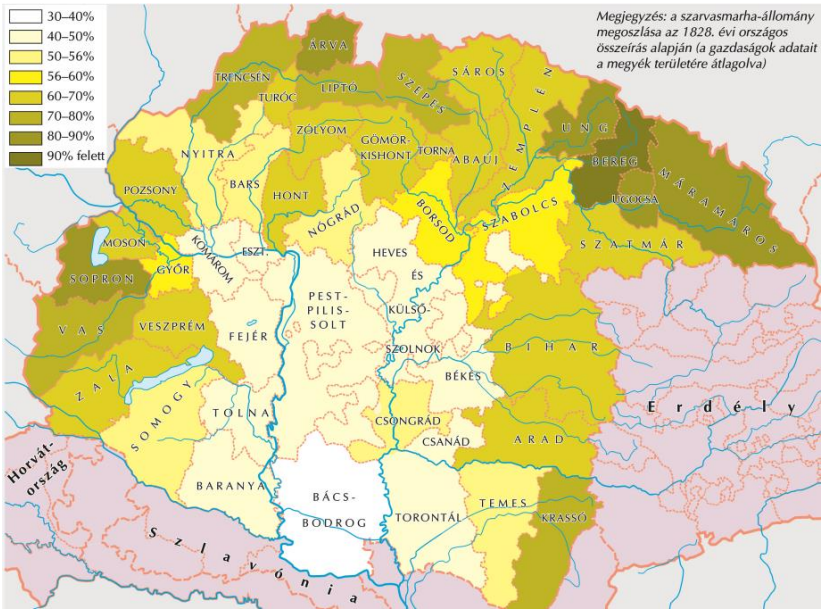
[688] Címében a magyar királyság topográfiai leírására vállalkozó, valójában 43 uradalmat részletező kötet. Tilcsik 2011: 15–18.

idézni belőle. Egyrészt zömmel helyszíni tapasztalatokon alapszik, tehát Kunits a (szubjektív) szemtanú igényességével lép fel. Másrészt érdemes összevetni meglátásait a 100 évvel korábbi helyzettel – jól láthatóan több dolog is megváltozott. Fontos kiemelni, hogy vannak a percepciónak közös elemei a korábbi leírásokban találhatókkal (még ha értékelésük a különböző szerzőknél el is tér – esetleg éppen ez utalhat arra, hogy nem irodalmi átvételről, hanem egy fontos, de megváltozó tényezővel állunk szemben). Harmadsorban Kunits az uradalmak szemszögéből tekint a világra – és e látószöget szeriális kvantitatív adataink nem biztosítják – és így lehetőség nyílik annak vizsgálatára, hogy vajon valóban eltérőek voltak-e a különböző nagybirtokon élő úrbéres népesség életkörülményei. Ezt ugyanis ő maga is vizsgálta – miként mi is megtesszük (kvantitatív módon) az *5. fejezet*ben.

Kunits munkája során felvetődik még egy felvet még egy kérdés – a mezőgazdasági össztermelés, amit a kötet nem vizsgál, hiszen az uradalmi termeléssel (ami 1720-ban még erősen alárendelt) nem foglalkozunk. A 18. századi szeriális forrásaink zöme adóösszeírás, vagy az urasági szolgáltatásokat veszi lajstromba, így zömmel az agrártermelők életminőségére utalnak. Allodiális jellegű földekről tömeges statisztikai összesítés, mely ugyanannak a módszernek az alkalmazását tette volna lehetővé, melyet a szeriális adóösszeírásainkon alkalmaztunk, nincs (leszámítva II. József kataszteri felvételezéseinek töredékeit, amit fel is használtunk). Kunits Mihály mintegy negyven uradalomról szóló leírásainak kvantifikálását nem kísérletük meg (okulva a Vályi átkódolása során felmerülő nehézségekből, a Staatenkundére olyannyira jellemző szisztematikus adatközlés hiányából). Horváth Gergely Krisztián és Tompa László a Lendület-projekt kapcsán kísérletet tett az uradalmi munkákból kinyerhető adatok táblázatos összesítésére, de ez nem alkalmas tömeges adatkiértékelésre. Így csak egyedi példákat tudtunk felhozni kontrollként.

1 pozsonyi mérő vetésterület utáni haszon nagysága fillérben 1828-ban, megyénként

4.6. Kísérlet a fejlettségi vizsgálatok korrekciójára, bővítésére

4.6.1. A fejlettségi vizsgálatba bevont indikátorok kontrollja

A fenti komplex (noha területileg és gazdasági értelemben is csonka) kép csak egy lehetséges interpretáció a sok közül. Felvetődhet a kérdés, hogy mennyire helyes a kompozit fejlettség kiszámításának módszertana – illetve, lehetséges-e másféle módon képezni egy aggregált mutatót (*4.6.2.* és *4.6.3. fejezet*). A kialakított kompozit fejlettségi mutatónk összetettségét alátámasztja, hogy a tucatnyi egyedi változó közül csak a kulturális infrastruktúrával, az úrbéresre jutó szántóterülettel és adóval és a telkes jobbágyok arányával korrelált (egy kulturális, egy társadalmi és két gazdasági jellegű indikátor), de egyik esetben sem haladta meg a 0,5-öt a korrelációs koefficiens.

De vajon minden változó abban az irányban befolyásolja a fejlettséget, ahogy előzetesen gondoltuk? Mert a téves hipotézis torz eredményhez vezethet. Mivel az adó szerepének megítélésében például kétféle értelmezésre is volt lehetőség, érdemes ezért kontrollként úgy kiszámolni a kompozit fejlettségi index értékét, hogy az az egy úrbéresre jutó adót ne tartalmazza, és ezt követően összevetni településenként az adó értékével. Ha a két érték párhuzamos mozgása továbbra is megmarad, akkor világos, hogy az adó „felfelé húzó" indikátor, tehát a gazdasági teljesítményt reprezentálja, nem a „kizsákmányolást" (főleg, hogy az adó nélkül kalkulált fejlettség viszont tartalmazza az adó szerepének ellensúlyozásául bevont „ajándékokat").

Az eredmény *(4.6. táblázat)*: az adóval mért, intervallumokba sorolt fejlettség értékének javulásával az adó nélkül számolt fejlettség is javult. Tehát az adó valóban felfogható pozitív, termelékenységi indikátornak.

Kérdéses az is, milyen szerepe van az urasági terményszolgáltatásnak a fejlettségi viszonyok meghatározásában. A természetbeni ajándékok értéke a telki állomány nagyságával viszonylag erősen korrelált adatsorunkban (r = 0,669): ha tehát a jobbágytelek méretét mint pozitív, fejlettséget növelő tényezőt tekintjük, akkor miért ne tekinthetnénk annak a természetbeni szolgáltatásokét is? Hiszen elvonásként, de termelésként egyaránt értelmezhető. Éppen ezért ennek szerepét is megvizsgáltuk – immár egy adó és szolgáltatások nélküli kompozit fejlettségi indikátorral összevetve

a természetbeni szolgáltatások intervallumba sorolt értékének alakulását. Az így számított fejlettségi érték gyakorlatilag stagnált (a legfejletlenebb kategóriát leszámítva, ahol a legkisebb volt a szolgáltatás is, lásd *4.7. táblázat)*.

4.6. táblázat. A kompozit fejlettségi index intervallumba sorolt értékeinek kapcsolata az adóérték nélkül számolt kompozit fejlettségi indexszel / Az egy úrbéresre eső, intervallumokba sorolt adóérték és az adó nélküli kompozit fejlettségi értékek kapcsolata

Intervallumba sorolt, adót is tartalmazó kompozit fejlettség	Adó nélkül mért komplex fejlettség csoportátlaga	Település-szám		Az egy úrbéresre eső állami adó intervallumba sorolt értéke	Adó nélküli, de ajándékokat tartalmazó fejlettségi index értéke	Település-szám
−1,00 – −0,5	−1,2970	252		0–1	0,0593	2247
−0,5–0	−0,8244	1060		1–2	−0,0736	152
0–0,5	−0,4328	1764		2–3	0,1058	1035
0,5–1	0,0247	1853		3–4	0,1991	1343
1–2	0,4472	1319		4–5	0,1774	911
2 felett	0,8594	549		5 felett	0,1294	1109
Átlag / Összesen	−0,1260	6797		Átlag / Összesen	0,1183	6797

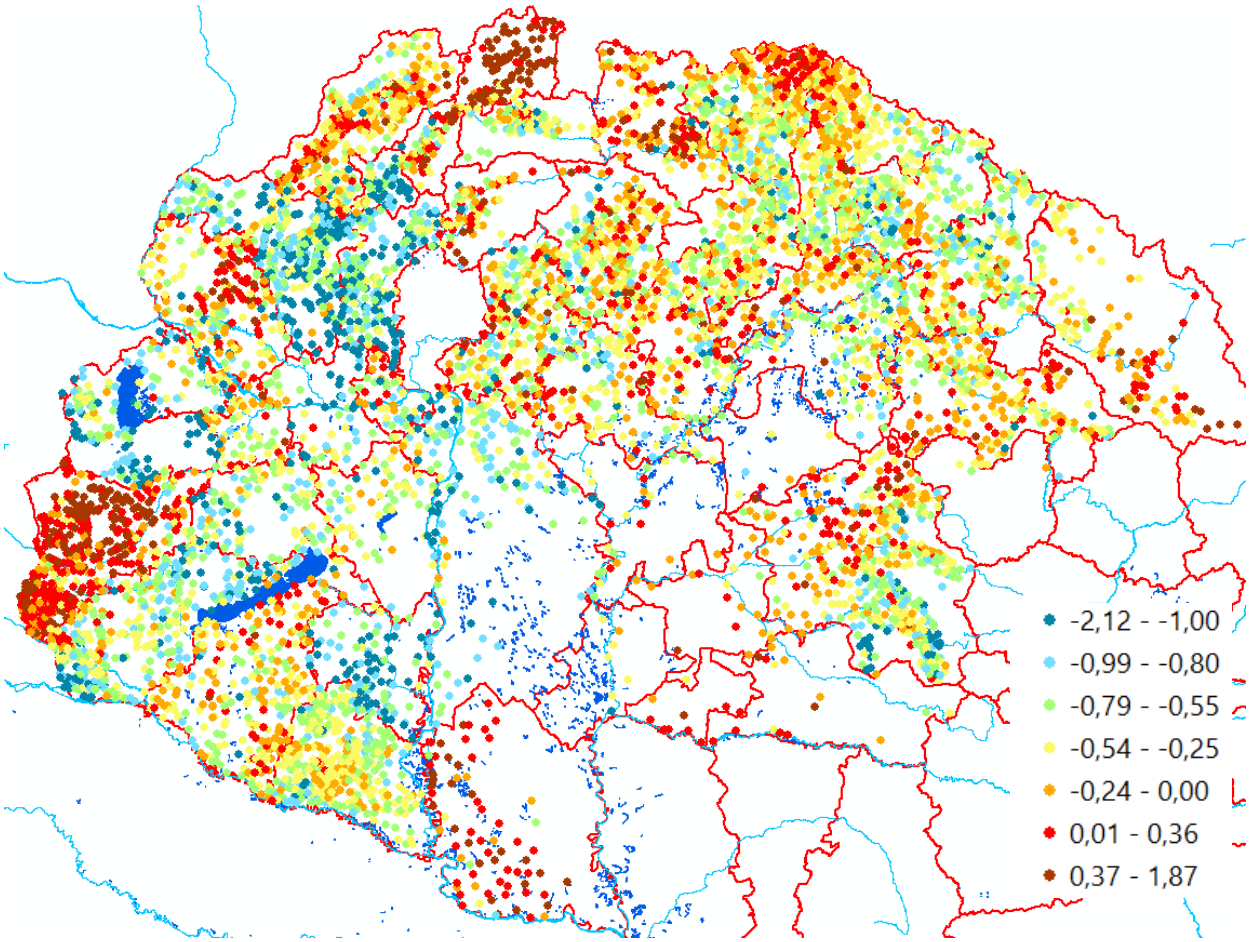
4.7. táblázat. Az ajándékok valamint az adó és ajándékok nélkül számolt kompozit fejlettségi érték viszonya / A kulturális fejlettség összefüggése a kulturális fejlettséget nem tartalmazó, gazdasági indikátorokkal

Ajándékok intervallumba sorolt értéke egy telkesre (Ft)	Adó és ajándékok nélküli fejlettségi index csoportátlaga	Településszám		Kulturális fejlettségi szint, 1775	Gazdasági fejlettség átlaga
0,01–0,5	−0,0340	1324		0 (2784 település)	−0,3904
0,5–1,0	0,1599	1465		1 (1426)	−0,4454
1,0–1,5	0,1347	1100		2 (2396)	−0,3725
1,5–2,0	0,1583	828		3 (191)	−0,4131
2,0–	0,1498	1929		Összesen (6797)	−0,3962
Átlag / Összesen	0,1183	6797			

Ha pedig az egy úrbéresre jutó adó intervallumokba sorolt településenkénti átlagértékének növekedésével vetjük össze az imént kalkulált fejlettségi értéket, akkor a kezdeti növekedés után, a két legmagasabb adókategóriában csökkent a természetbeni ajándékokat igen, de adót nem tartalmazó fejlettség. Azaz, jól látszik, hogy *az állami adó és a földesúri természetbeni ajándékok nem egy irányba „néznek”. (4.6. táblázat).* Ezt mutatja az r értéke is, mely 0-hoz közeli (*4.2. táblázat*).

Végül pedig az eredeti fejlettségi indexből kiemeltük a kulturális indikátorokat is, hogy megnézzük, a tisztán gazdasági indikátorokkal milyen kapcsolatban állnak. A *4.7. táblázat* szerint a gazdasági és kulturális indikátorok értékei *nem* párhuzamosan mozogtak: a (mező)gazdasági fejlettség tehát jellegében más 1786-ban, mint a kulturális. *Növekvő kulturális fejlettség mellett a gazdasági erő lényegében nem változik: a parasztság gazdasági helyzete nem kulturális állapotától függött*.

Ha tehát ezek után megnézzük, hogy a tisztán gazdasági indikátorok alapján (kulturális indikátorok nélkül) milyen helyzetkép rajzolódik ki *(4.27. ábra)*, akkor Trencsén jobb gazdasági helyzetben van, mint a korábbi térképen, ellenben a tőle délre lévő, szlovák ajkú lakosság dominálta megyék helyzete rosszabb lett. A Bácska hasonlóan jó, mint korábban, viszont a szőlőterületek miatt a belső-kárpáti hegykoszorú települései is jobb értéket mutatnak, igaz, a helyzet itt nagyon mozaikos, szemben Vas megyével, mely egyöntetűen fejlett képet mutat, és éles vonallal határolódik el Zalától és Soprontól. Árva ugyancsak fejlett – a makovicai uradalom (1880 után emigrációs központ), vagy Máramaros déli részének relatív fejlettsége viszont meglepő.

4.27. ábra. A települések parasztságának kulturális infrastrukturális fejlettségi értékek nélküli gazdasági fejlettsége 1786-ban

4.6.2. Az 1786-os fejlettségi vizsgálatok kiterjesztése Erdélyre a vizsgált tényezők számának csökkentésével

A fejlettségi vizsgálathoz felhasznált, fent bemutatott változók jó része nem terjedt ki az egész országterületre. Az alant bemutatott vizsgálatba viszont csak azokat emeltük be, melyek Erdély területére is elérhetők voltak. Így jellegüket tekintve zömmel társadalmi indikátorok, illetve bizonytalan tartalmú gazdasági indikátorok maradtak bent a vizsgálati halmazban. A változók számát PCA-val redukáltuk tovább, mely öt főkomponensbe sorolta őket, ezért a továbbiakban főkomponensenként a két legnagyobb korrelációs koefficienst mutató változót használtuk fel *(4.8. táblázat)*.[689] Összesen tehát nyolc mutató állt rendelkezésre, zömmel II. József népszámlálásából, s ezek közül a zsellérek aránya, a polgárok aránya és az egy telkes jobbágyra jutó birtokméret rendelkezésre állt 1720-ban is. Ez utóbbi azonban (az 1750-ből átvett erdélyi adatok miatt) bizonytalansággal terhelt a „telek” fogalom vármegyénkénti eltérő értékei miatt, a zsellérfogalom nem ekvivalens az 1720-assal, a polgárok összeírása pedig 1720-ban is hiányos volt. Összességében tehát a közös mutatók száma elenyésző.

[689] Így például kiesett a zselléresedés, mint indikátor, amit egyébként 1720-ban már úgyis használtunk, tehát újbóli hasznosítása módszertanilag megkérdőjelezhető lett volna.

4.8. táblázat. A főkomponens-analízis eredménye az Erdélyre és Magyarországra is rendelkezésre álló változók esetében 1785-ben (zárójelben a korrelációs koefficiens, színessel kiemelve a főkomponenssel legnagyobb korrelációt mutató két változó)

Rotált komponensmátrix[a]					
	Főkomponens és a variancia %-ban				
	1 (17%)	2 (15%)	3 (14%)	4 (11%)	5 (10,5%)
Telkes jobbágyra jutó telekméret	−0,029	0,000	0,064	0,915	−0,068
Egy úrbéresre jutó adó (Ft)	−0,122	0,914	0,028	0,219	−0,031
Idegenek aránya	−0,025	0,017	0,683	0,081	0,260
Távollevők aránya	−0,021	−0,001	0,773	0,014	0,028
13–17 évesek aránya	0,240	−0,039	0,535	0,029	−0,435
Zsellérek száma családonként	0,714	−0,041	0,127	0,029	−0,250
Egy házra jutó családok száma	0,533	0,008	0,086	0,428	0,350
Polgárok aránya 1785-ben	0,031	−0,028	0,170	−0,038	0,785

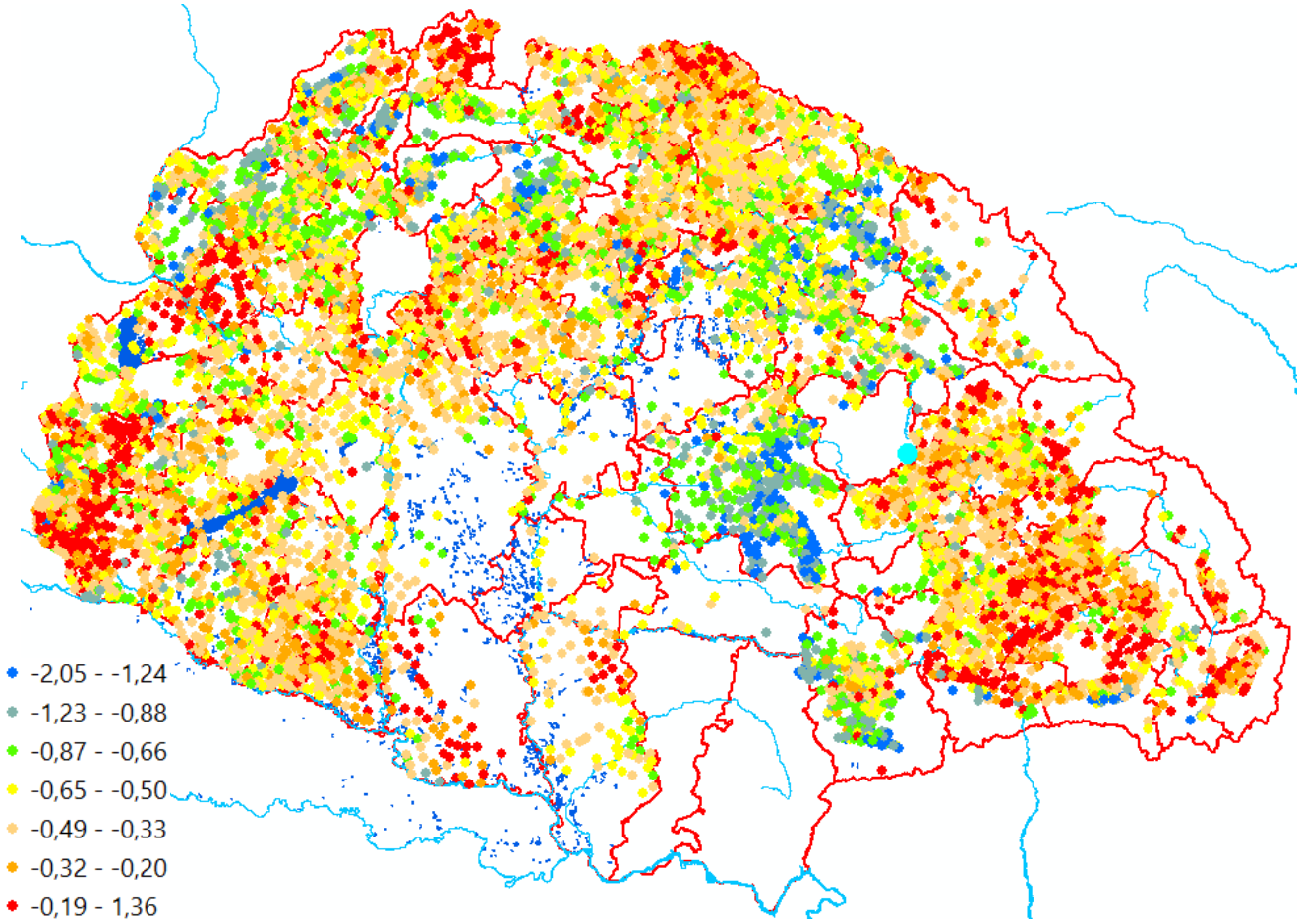
A vizsgálatba így is több társadalmi−gazdasági és demográfiai mutató kerülhetett be, mint 1720 esetében. Igazán erős korreláció még a hasonló jellegű változók között sem volt (adó/úrbéres vs. adó/telek), az egy családra eső létszám és a nemesség aránya közötti, illetve a nemesség aránya és a jobbágyok aránya között mért erősebb összefüggés pedig nem rendelkezik gazdasági–társadalmi magyarázó erővel. (A fentiekből az is következik, hogy minél nagyobb a jobbágyok aránya egy településen, annál nagyobb volt a családméret is.)

Az 1785-ös, kevesebb változót, de Erdélyt tartalmazó fejlettségi térképen *(4.28. ábra)* két dolog tűnik fel elsőre, ami említést érdemel: egyrészt Dél-Vas és Dél-Zala helyzetének átfordulása, hiszen immár a legkedvezőbb adottságú területek között tarthatjuk őket számon, másrészt *a Beregtől Hunyadig tartó, Erdély fejlettebb részeit Magyarországtól elválasztó homályzóna, mely 1910-ben is itt húzódott*! A Borsodi-Mezőség elvesztette kedvező helyzetét, Dél-Bihar hatalmasat zuhant, viszont Árva igen jó értékeket mutatott 1720-hoz képest. Trencsén továbbra is kedvezőtlen helyzetben volt, de immár egész Nyugat-Szlovákia társult hozzá. Erdélyben a szász és a székely települések egyaránt fejlettnek tekinthetők, ez utóbbi pedig ellentmond az 1750-es, gazdasági jellegű mutatók alapján kirajzolódó helyzetnek. A Délvidék, miként 1720-ban is, kedvező értékeket mutatott,[690] Moson szintúgy, miként a Csallóköz is, a Kisalföld azonban elvesztette korábbi egyveretű fejlettségét, ellenben Dél-Zala kiugróan teljesített, szemben az 1720-as (és a későbbi) vizsgálat alapján kirajzolódó képpel. A Tisza mentén csak Dél-Zemplén (érdekes módon a megye északi része is fejlett volt a társadalmi mutatók alapján) tartotta meg kedvező helyét, s Észak-Erdély fölénye sincs meg, mint az 1750-es – igaz, más változókon alapuló – vizsgálatban.

Összességében azonban a kisszámú és bizonytalan gazdasági értékű indikátorok (és ezek két időmetszetbeli különbségei) miatt az 1720-as és 1785-ös (Erdélyt is tartalmazó) fejlettségi kép nem összehasonlítható, mert a valóság más szeletét ábrázolják. Ugyanez érvényes Erdély három (1720, 1750, 1785) időmetszetére is. *Ez mindenképpen a másik (a több gazdasági mutatót tartalmazó) megközelítési mód alkalmazását indokolja*. Ez különösen az utolsó fejezetekben elemzett

[690] Csaplovics már 1821-ben azt írta, hogy a vízi utakat kihasználó parasztok több száz forint értékű jövedelmet halmoznak fel a gabonakereskedelemből. Glósz 2010: 207.

különbségtérképek előállításának szempontjából fontos módszertani megállapítás. Erdély és a Magyar Királyság összevetése is reálisabb alapokon nyugszik az eltérő évkör (1750 vs. 1786) és indikátorok ellenére is (a nagyobb változószám és azok szélesebb skálája miatt), mint hogyha az 1785-ös népszámlálás Erdélyét és az 1786-os Magyar Királyságot „raknánk össze". Igaz az eltérő skálázás, változószám és változóstruktúra a két résztérkép *egyesítését* nem teszi lehetővé, csupán a mindkét területen a fejlett/fejletlen régiók beazonosítását.

4.28. ábra. Fejlettségi viszonyok 1785-ben szűkített változóhalmazzal, de bővített területen

A fent bemutatott *(4.8. táblázat)* „puha" változóhalmaz inkább alkalmas a regionális differenciák kvalitatív, mintsem kvantitatív elemzésére – azaz klaszteranalízisre, a hasonlósági régiók azonosítására jobban használható. A településcsoportok meghatározása így kiterjeszthető Erdélyre is, akárcsak 1720-ban. Ez különösen annak fényében érdekes, hogy vajon az Erdélyben azonosított klaszterek túlnyúlnak-e a tartomány határain, feltűnnek-e a határ közelében, vagy akár attól távol is, miként volt ez 1720-ban. A klaszteranalízis relevanciáját növeli, hogy a változók száma növelhető a fejlettségi vizsgálatokba be nem került (indikatívnak nem tekintett) demográfiai változókkal, melyek a korrelációs mátrix alapján nem mutattak erős kapcsolatot a többi indikátorral *(4.29-4.30. ábra)*.

A legfejletlenebb települések (Erdéllyel bővített) halmazának összevetése *(4.26.* és *4.31. ábra)* például igazolja, hogy Erdélyben csak Hunyad és Fogaras térségében találkozhatunk országos viszonylatban is fejletlen zónával, miközben az ország többi részén azonosított alulfejlett régiók továbbra is megmaradnak, sőt az elemszám bővítése miatt a Szatmári-Tiszaháton, Dél-Beregben és Dél-Bihar térségében újabb alulfejlett gócok jelennek meg (ezek 1910-ben és 2010-ben is léteznek). Az Ormánság is lemaradó.

Ami pedig az erdélyi klasztereknek az ország többi területéhez való viszonyát illeti, ötklaszteres felbontás esetén minden klaszter előfordult Erdélyben és az Erdélyen inneni országterületen is. Némi lokális koncentráció azonban megfigyelhető volt. Dél-Erdély, Dél-Vas, Dél-Zala és a Kisalföld homogenitása feltűnő, viszont e klaszterbe sorolt települések típusai túlterjednek e tájakon. A Hunyadban domináns, továbbá az Erdély északi részében koncentrálódó, de ott a 2. klaszterrel keveredő 1. klaszter Erdély túloldalán, Bihar déli részén is folytatódott. „Román" klaszterként mégsem definiálható, mert Nógrádban, Abaújban, Észak-Máramarosban éppúgy előfordult koncentráltan, mint Fejér megye dunai felén vagy a Garam völgyében, rétekhez, irtásokhoz kötődően. A 2. klaszter Erdély északi részén helyezkedett el, valamint Háromszékben, az előbbi esetben az 1., az utóbbiban a 3. klaszterrel keveredve, de Magyarországon is nagy számban és nagy szórást mutatva volt jelen, ráadásul eltérő földrajzi és etnikai környezetben, általában az 1. és 3. klaszter közé ékelődve. Ugyanez érvényes a 3. klaszterre, mely viszont az Északi-Kárpátok koszorújának dominálása mellett Dél-Burgenlandban, a Vendvidéken, de a Dráva síkja mentén végig jellegzetes volt, emellett dominált Bácskában, Torontálban (az új telepesfalvakban, melyek vélhetően nem magyar jellegűek voltak), de a Szászföldön és a Székelyföld északi részén is. A 4. klaszter a Kisalföldön, továbbá Budától délre és Sáros térségében koncentrálódott, tehát lokalizáltsága ellenére sem csak természetföldrajzi adottságok határozták meg elterjedését, míg az 5. klaszter kis elemszáma és szórt elhelyezkedése viszont egyértelműen az urbanizált, városias csoporttal azonosítható.[691]

Az elemszám öt klaszternél is jelentősen szórt, a tízklaszteres beállítást abban a reményben próbáltuk ki, hogy elsősorban a nagy csoportok bomlanak fel, másfelől területileg jobban lokalizálható alcsoportok képződnek. Noha valóban felbomlottak a nagy csoportok, lokális klaszterek nem alakultak ki, a történeti tájakat elsősorban klaszterpárokkal, klaszterek keveredésével lehet kijelölni. Homogén foltok legfeljebb járásszinten voltak azonosíthatók (Moson, Dél-Bihar, Trencsén, Háromszék).[692]

A legfejlettebbnek a kompozit mutatók csoportátlagai alapján a kis elemszámú 8. és 9., valamint a nagy elemszámú 6. klaszter bizonyult, míg a 10. klaszter mindössze 136 települése mutatta a legfejletlenebb képet, őket követte a jóval nagyobb 1. klaszter 1450 települése. Azonban a többi, több mint 7000 település fejlettségében nem volt jelentős különbség (átlag körüli értéket mutattak), a *keletkezett klaszterek tehát fejlettséget kevéssé tükröznek, sokkal inkább az indikátorok eltérő mintázata tükröződik a csoportképzésben.* Ez azért sem meglepő, mert az 1720-as helyzettel szemben itt jóval több olyan indikátor került bevonásra a klaszterelemzésbe, melyet eleve nem is tekintettünk fejlettséget meghatározó tényezőnek.[693] A klaszterek közti különbség értelmezéséhez a klaszterképzés során felhasznált indikátorok klaszterenkénti átlagértékeit is kiszámítottuk *(4.9. táblázat)*.[694]

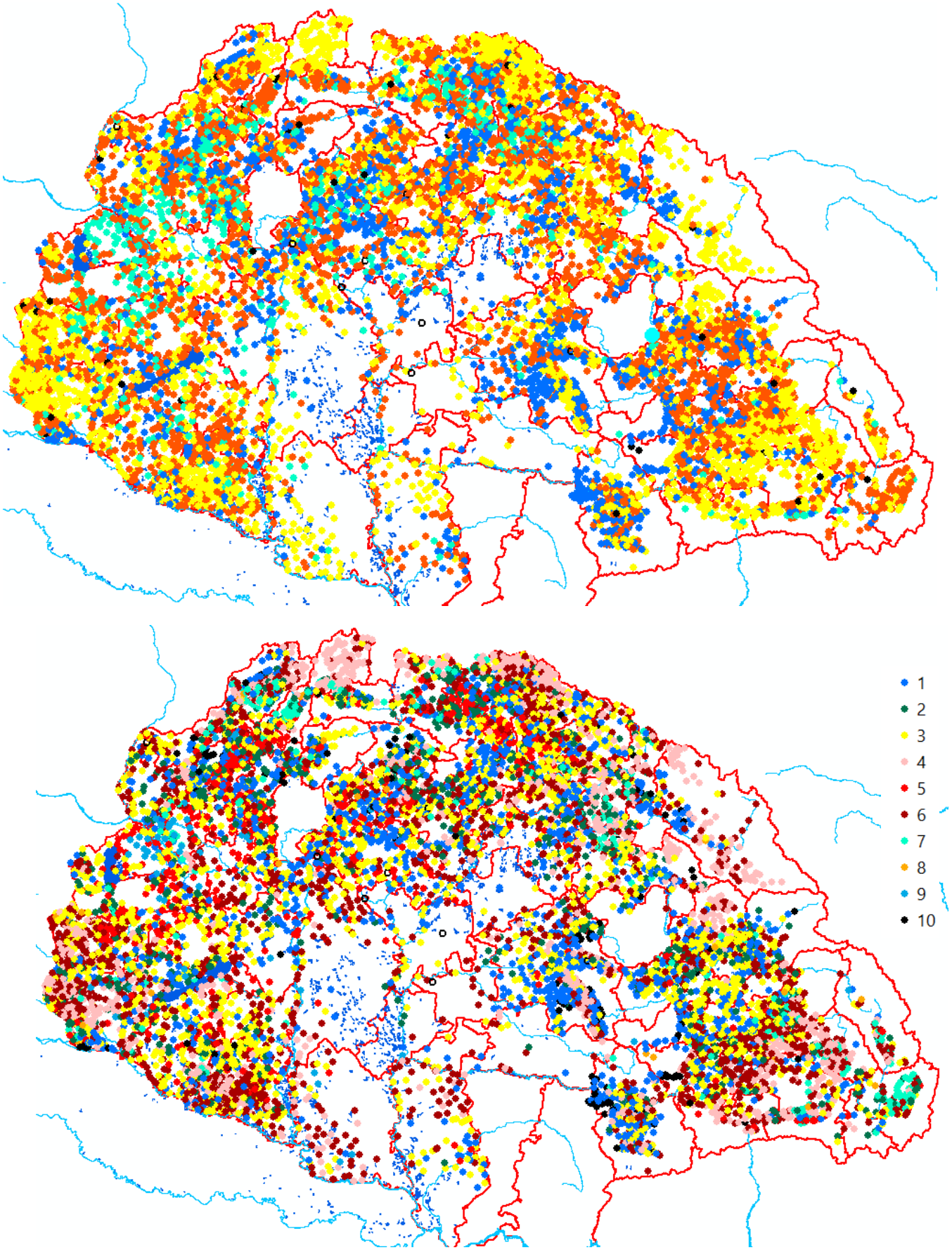
---

[691] A klaszterkombinációk alapján lehetséges elkülöníteni sajátos régiókat, így például Hevestől Nagyváradig félkörívben a 2. és 3. klaszter dominál, Észak-Erdélyben az 1. és 2., a Bácskában és Csongrádban, Észak-Torontálban a 3. klaszter egymaga, Biharban pedig a 2–3. kombinációt az 1. és 3. keveredése váltja fel.

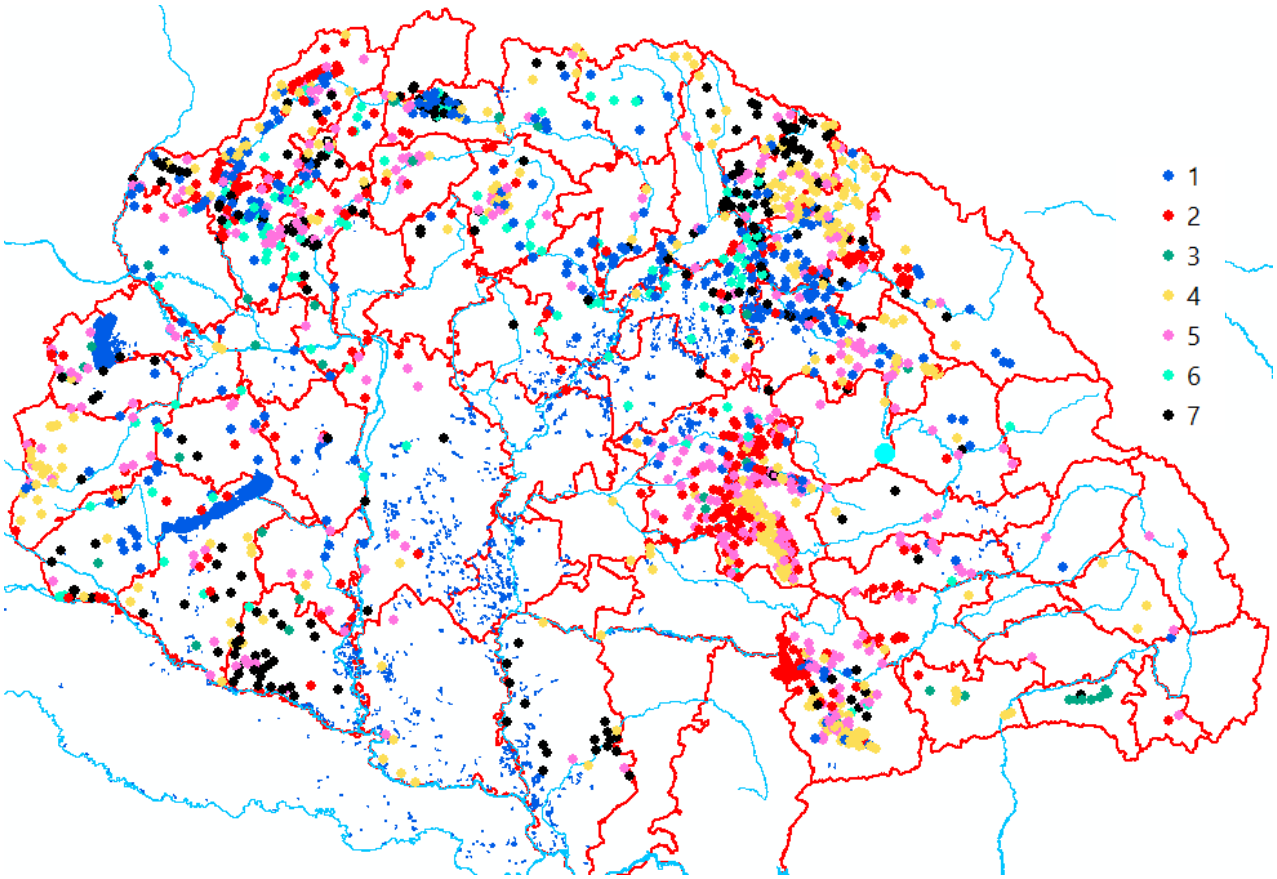
[692] Ha a klaszterszámot növeljük, akkor valóban lesznek lokális koncentrációjú klaszterek (a 7. klaszter Trencsénben és Háromszékben), de továbbra is megmarad a 3. klaszter településeinek országos elterjedtsége, s ugyanezt mutatja a szintén szórt elhelyezkedésű 6., 4. és 1. klaszter is, 1000 feletti elemszámmal. Az 5. klaszter csak Erdélyből hiányzik, viszont a 9. klaszter területileg erősen korlátos kiterjedtségű, és főként Moson megyében dominál, ráadásul kis elemszámú. A 8. és 10. klaszter ugyancsak kis elemszámú, így nem jelenik meg markánsan.

[693] Miközben az erdélyi adathiány miatt a kulturális infrastruktúra kikerült.

[694] Az átlagszámítás során lakosságszámmal nem súlyoztunk, hiszen zömmel fajlagos értékeket vontunk be a vizsgálatba.

4.29-4.30. ábra. A településtípusok elhelyezkedése 1785-ben a) öt- és b) tízklaszteres beállításnál

4.31. ábra. A legfejletlenebb 1500 település elterjedése és típusai 1785-ben (vö. az Erdély nélküli 1000 legfejletlenebb települést bemutató *4.26. ábrával)*

A telkes jobbágyok átlagos telekmérete országosan fél telek volt, de például a 9. (nevezzük *mosoninak, német parasztpolgárinak*) klaszterben ettől felfelé, a 10. klaszterben ettől lefelé tért el jelentősen az érték. Kedvező volt még a telekméret az 5. klaszter 650 településén, kedvezőtlen a 4. településcsoport 1240 településén. Az egy úrbéresre (zselléreket is beszámítva) jutó adó nem teljesen ezt a mintát követte, mert ez az alacsony fejlettségű 10. klaszterben volt a legalacsonyabb, de ezt az 1−2. klaszter szintén alulfejlett 2300 települése követte, míg az adó/úrbéres értéke a fejlett 9. mellett az átlagos 7. klaszterben is átlag feletti volt (ellenben a 8., igen fejlett klaszterben nem volt magas). Az állami adó tehát csak korlátozott mértékben függött a telekmérettől és közepes erősségű kapcsolata volt a fejlettséggel.

Az idegenek aránya magas volt az átlagos adót fizető, de egyébiránt kedvező mutatókkal bíró 8., *városi* és a sok adót fizető, de kedvező helyzetű 9. csoportban. Ezzel szemben átlag alatti volt arányuk a rossz mutatókkal bíró 4. klaszter esetében. Fejlettsége ellenére a 8. klaszterben a távollevők aránya volt magasabb az országos átlagnál. Szintén alacsony volt az elvándorlók aránya a rossz mutatójú 4. és átlagnál jobb helyzetű 6. csoportban, míg az átlag alatti 2. és átlagos fejlettségű 7. csoportban az elvándorlás viszonylag magas volt. A migrációs ráta tehát önmagában nem függött össze a fejlettséggel vagy egyéb individuális mutatókkal.

A „gyermekek” aránya országos átlag felett volt az átlagos színvonalon lévő 7. településcsoportban, a hasonló fejlettségű 4. klaszterben viszont átlag alatti (ott a jobbágytelek mérete is kisebb volt). Úgy tűnik, az ország földrajzi peremén elhelyezkedő 7. klaszter (Árva, Máramaros, Fogaras, Hunyad, Vendvidék) településeinek egyik fő distinktív tényezője a nagy reprodukciós ráta (vagy az

összeírásokból sok felnőtt maradt ki a periférián). A 10. és 2. klaszterben (Zala, Trencsén, Hunyad, Észak-Erdély) országos átlag feletti volt a serdülők aránya, ezek tehát azok a települések, melyek egy-két évtizeddel korábban a belső erőforrásokra támaszkodó népességnövekedés központjai voltak, továbbá katonaanyagot szolgáltattak. A 10. klaszter fejlettsége országos átlag alatti, míg a 2. és 7. klaszteré átlagos volt.

A zsellérek aránya (ez alkalommal – Erdély más jellegű mutatói miatt – az adófizető családokhoz mértük arányukat) igen tág értékek között változott az országos 0,5-hez képest. *Általában igaz, hogy a legfejletlenebb területeken* (1., 5. és 10. klaszter) *volt a legmagasabb a zsellérek (családok számához mért) jelenléte,* ugyanakkor az átlagos fejlettségű területeken viszont a kedvező 0,3-as és átlagnál rosszabb 0,6-os érték között szórt értékük (4 és 7. vs. 2–3. klaszter). A fejlett 9. klaszter pedig kifejezetten magas zselléresedettségi mutatóval bírt. A fejlettségben tehát ez a mutató sem perdöntő.

A családméret ismét a kis elemszámú és fejletlen 10. klaszterben tért el lényegesen az átlagostól felfelé, valamint a fejlett 8. csoportban, ott viszont lefelé. Így nem meglepő, hogy itt, valamint a 9. klaszterben magas volt az egy házra jutó családszám, de összességében ez 140 települést jelentett. Ehhez társult még az 5. klaszter, hasonlóan magas értékkel, ellenben átlag alatti fejlettséggel. Mintegy 1500 településen viszont alig több mint egy család jutott egy házra (7. és 4. klaszter), átlagos fejlettség mellett. Tehát ez a mutató sem döntő tényező a fejlettség alakításában.

4.9. a) táblázat. Az indikátorok átlagértéke a klaszteranalízis során előállított csoportokban

Klaszterek Ward-módszer (Településszám)		Egy telkes jobbágyra jutó föld (telekben), 1786	Egy földművesre jutó adó, 1786 (Ft)	Egy telekre jutó adó, 1786 (Ft)	Idegenek aránya a népességhez, 1785 (1 = 100%)	Kompozit fejlettségi indikátor, 1785	Nőtlen férfiak aránya a férfiakhoz, 1785	Távollevők aránya, 1785 (1 = 100%)
1 (1461)	Átlag	0,445	**4,072**	**20,053**	0,014	**−0,708**	0,596	*0,013*
	Szórás	0,242	3,687	24,272	0,022	0,299	0,045	0,012
2 (876)	Átlag	0,433	**4,077**	16,044	0,017	−0,546	0,644	**0,032**
	Szórás	0,178	3,797	19,882	0,018	0,288	0,321	0,018
3 (2099)	Átlag	0,497	4,29	14,808	0,013	−0,498	0,604	*0,013*
	Szórás	0,22	3,925	19,055	0,013	0,255	0,082	0,01
4 (1248)	Átlag	**0,361**	4,851	**22,238**	**0,009**	−0,41	0,6	*0,011*
	Szórás	0,162	4,134	23,627	0,012	0,269	0,056	0,01
5 (645)	Átlag	*0,758*	4,963	*10,001*	0,019	−0,533	0,605	0,025
	Szórás	0,266	5,356	11,875	0,015	0,326	0,061	0,02
6 (2045)	Átlag	0,501	4,816	15,378	0,013	−0,348	0,606	*0,012*
	Szórás	0,222	4,487	18,612	0,016	0,253	0,053	0,009
7 (352)	Átlag	0,491	*6,171*	18,438	*0,022*	−0,467	0,628	**0,054**
	Szórás	0,249	4,668	18,961	0,034	0,347	0,047	0,032
8 (53)	Átlag	0,415	4,228	**21,846**	*0,031*	*0,097*	0,611	**0,023**
	Szórás	0,201	3,487	27,268	0,034	0,408	0,043	0,016
9 (93)	Átlag	*1,834*	*6,921*	*10,023*	*0,025*	*−0,033*	0,611	0,020
	Szórás	0,6	7,718	18,835	0,03	0,377	0,053	0,016
10 (136)	Átlag	**0,277**	**3,499**	**29,384**	0,013	**−1,126**	0,591	*0,013*
	Szórás	0,201	3,813	33,428	0,025	0,339	0,045	0,011
Összesen (9008)	Átlag	0,493	4,568	16,947	0,014	−0,493	0,608	0,017
	Szórás	0,279	4,268	20,899	0,018	0,32	0,117	0,017

A telkes jobbágyok aránya 20 százalékponttal csökkent 1720 és 1785 között, ami részben az összeírás sajátosságainak köszönhető (1720-ban a jobbágyokra fókuszáltak, 1785-ben a teljes társadalmat írták össze, ráadásul a viszonyítási alap, a teljes halmaz is más volt). 1720-ban a jobbágyok aránya jóval egyveretűbb képet mutatott az országban, mint 1785-ben. Az első esetben csak a 8. klaszter mutat kirívóan alacsony értéket (1785-ben szintén), amely viszont 50-es elemszámával és szórt elhelyezkedésével zömmel eleve városi vagy városias településeket foglalt magában. 1785-re a szórás sokkal jelentősebb volt (részben az összeírás megváltozott jellege miatt is), átlag alatti értékeket mutatott a 10., 5. és 1. klaszter (ez utóbbi kettő nagy elemszámú) is, míg a 7. és 4. klaszter átlag feletti jobbágyaránnyal bírt. Összességében a telkes jobbágyok arányának csökkenése a legnagyobb (az abszolút érték mellőzésével, hiszen az a két összeírás eltérő jellege miatt nem lehet pontos, viszont mivel hasonló hiba terheli a teljes adatsort, relatív sorrend felállítható) a 10. és 9. klaszterben volt, de ezek kis létszámúak, ellenben az 1. és 5. klaszter összesen 1700 elemszámú csoportja esetében is átlagon felüli értékekkel találkozunk. A 7. és 4. csoportban stagnált az érték, de csak az utóbbi csoport tartalmazott viszonylag nagy elemszámot. Kismértékű volt a jobbágyok arányának csökkenése a 6. csoport 2000 települése esetében.

4.9. b) táblázat. Az indikátorok átlagértéke a klaszteranalízis során előállított csoportokban

Klaszterek, Ward-módszer		Gyermekek aránya a népességhez (1 = 100%)	Zsellér / család, 1785	Család nagysága, 1785 (fő)	1 házra jutó családok száma, 1785	Jobbágyok aránya, 1785 (1 = 100%)	Jobbágyok aránya, 1720 (1 = 100%)	Jobbágyok arányának változása, 1785, %–1720, %	Nemesek aránya a családokhoz mérve, 1785 (1=100%)	Polgárok aránya a családokhoz mérve, 1785 (1=100%)
1 (1461)	Átlag	0,157	**0,846**	5,686	1,222	**0,35**	0,712	**−0,358**	**0,059**	**0,008**
	Szórás	0,032	0,109	1,024	0,171	0,189	0,374	0,429	0,125	0,021
2 (876)	Átlag	0,142	**0,621**	5,305	1,206	0,398	0,662	−0,251	0,115	**0,007**
	Szórás	0,057	0,113	0,875	0,216	0,177	0,385	0,431	0,198	0,015
3 (2099)	Átlag	0,142	**0,607**	5,399	1,296	0,448	0,672	−0,225	0,088	*0,019*
	Szórás	0,03	0,098	0,87	0,222	0,171	0,386	0,427	0,193	0,037
4 (1248)	Átlag	*0,125*	*0,304*	5,325	*1,116*	*0,633*	0,704	*−0,072*	*0,174*	**0,005**
	Szórás	0,037	0,113	0,805	0,146	0,196	0,362	0,374	0,38	0,012
5 (645)	Átlag	0,15	**0,701**	5,108	**1,641**	**0,292**	0,67	**−0,375**	0,103	0,015
	Szórás	0,028	0,137	0,785	0,38	0,166	0,424	0,457	0,154	0,023
6 (2045)	Átlag	0,133	0,45	5,411	1,187	0,555	0,704	−0,149	0,097	**0,008**
	Szórás	0,031	0,093	0,824	0,148	0,171	0,366	0,389	0,223	0,016
7 (352)	Átlag	**0,498**	*0,388*	5,162	*1,146*	*0,536*	0,616	*−0,074*	*0,221*	**0,005**
	Szórás	7,108	0,149	0,794	0,144	0,196	0,371	0,404	0,375	0,014
8 (53)	Átlag	0,123	0,47	*4,865*	**1,357**	**0,076**	**0,284**	−0,203	0,075	0,4
	Szórás	0,028	0,175	0,972	0,267	0,137	0,393	0,373	0,089	0,131
9 (93)	Átlag	0,145	**0,709**	5,349	**1,454**	0,348	0,763	**−0,418**	*0,134*	0,013
	Szórás	0,031	0,173	0,967	0,292	0,19	0,303	0,372	0,207	0,025
10 (136)	Átlag	0,174	**1,276**	**6,649**	1,163	**0,201**	*0,736*	**−0,509**	**0,021**	**0,006**
	Szórás	0,04	0,142	2,889	0,307	0,293	0,35	0,487	0,07	0,02
Összesen (9008)	Átlag	0,155	0,578	5,414	1,244	0,462	0,686	−0,22	0,106	0,013
	Szórás	1,405	0,22	0,96	0,242	0,214	0,379	0,427	0,236	0,039

A nemesek aránya magas volt a kis elemszámú 9. és a 7. klaszterben, de míg az előbbi fejlett, az utóbbi átlagos fejlettségű volt. A szintén fejlett 8. (városi) klaszterben pedig átlag alatti volt arányuk, az igen fejletlen 1. és 10. klaszterben ugyancsak. A 4. klaszterben átlag feletti volt arányuk, de a

fejlettség csak átlagos. Összességében a nemesség fejlettségben játszott szerepe nem annyira egyértelmű, mint 1720-ban, noha akkor töredéküket írták össze, azok is zömmel szegények voltak.[695]

A polgárok aránya a két legfejletlenebb klaszterben (1500 település, 1. és 10. csoport) 1% alatt volt, míg a 8. fejlett, de kis létszámú urbánus csoportban arányuk elérte a 40%-ot. A 9. és 5. csoportban arányuk majdnem egyforma, de a komplex fejlettségi mutató értéke mégis jelentősen eltért, sőt, a nagy elemszámú 3. klaszter közel 2%-os aránya sem járt együtt átlagon felüli fejlettséggel. Így a polgárság aránya sem lehet a fejlettség egyértelmű jele, annak proxy változója. Másfelől viszont, ahol az érték átlag alatti (1., 2., 4., 6., 10. klaszter), ott a fejlettség sem éri el az átlagost (egyetlen kivétel a 7. klaszter, mely átlag alatti polgárosodottsági arány mellett is átlag feletti kompozit fejlettségi értéket mutatott). Tehát *a polgárság hiánya viszont jelzésértékű*.

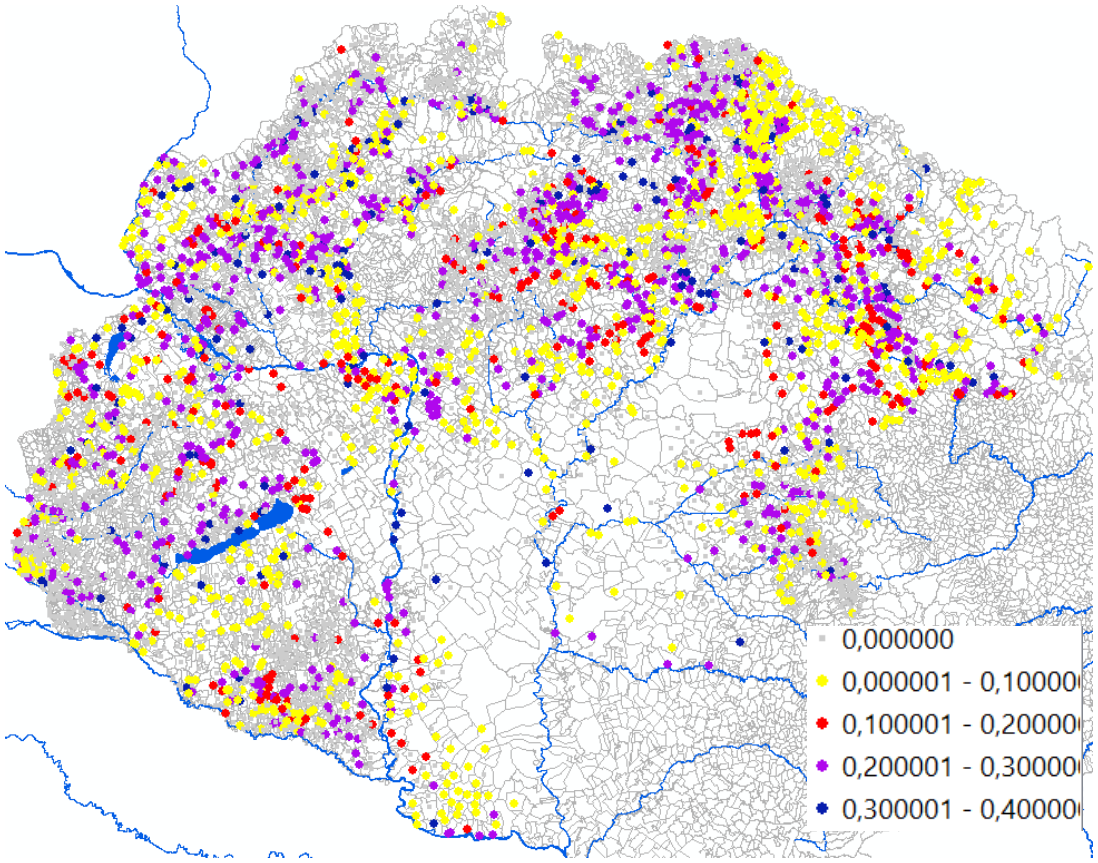
4.6.3. A fejlettség vizsgálata a nem teljes területi lefedettségű indikátorok körének bővítésével

Az eredetileg bemutatott komplex fejlettségi képhez képest *(4.24. ábra)* továbblépési lehetőséget jelent a piactól való távolság mint indikátor, valamint a nem kvantifikálható tényezők bevonása a területi egyenlőtlenségi vizsgálatokba *(lásd 5. fejezet)*. Az előbbivel kapcsolatban a fő dilemma nem az, hogy 1796-ban publikált adatokat kell felhasználni, hanem az, hogy nem tudható, ezek mennyire hiányosak – ahol Vályi nem említ piacot, ott vajon valóban nincs, vagy adathiánnyal szembesülünk, mint például a földosztályoknál több ezer település esetében. Éppen ezért az eredményeket fenntartásokkal kell kezelni, hiszen a térképi ábrázolás *(4.32. ábra)* azt mutatja, hogy pl. Komárom és Esztergom megyében vagy Dél-Fejérben nem volt piacoló hely, ami nyilvánvalóan nem igaz (így pl. Debrecen sem jelenik meg piacként, noha több település azt jelöli meg piacközpontként, de magánál a városnál már nem szerepel a bejegyzés, hogy „piac helyben", ami egyébként más esetekben megjelenik).[696]

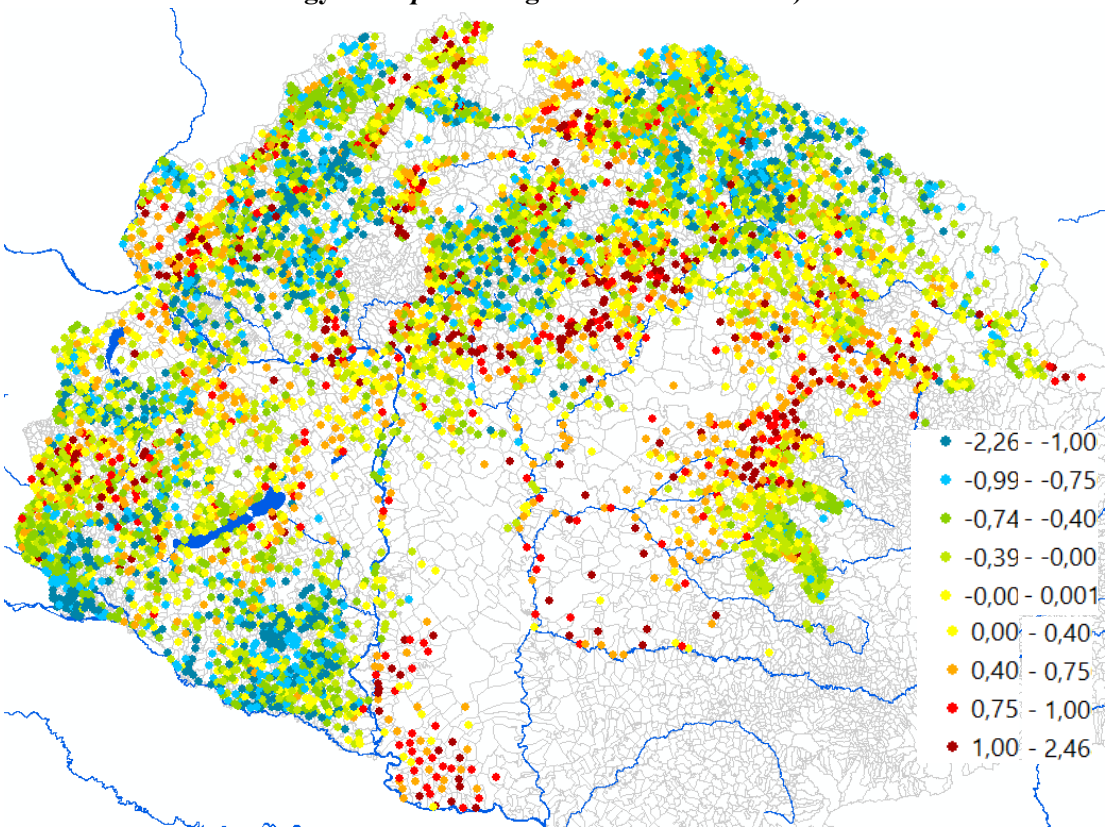
A piactól való távolság nélkül és piaccal számolt fejlettség között egyébként 0,9 feletti korrelációs koefficiens volt mérhető, ami arra utal, hogy *ennek a gazdasági indikátornak a bevonása nélküli adatsor is jól használható*. Azt persze nem tudni, hogy a piac léte hogyan hatott a többi indikátor értékére, azaz nem tudni, hogy a piac nemléte esetén is ugyanezen társadalmi–gazdasági adottságok jellemezték volna-e ezeket a településeket. Az viszont vizsgálható, hogy a piacközeli helyek társadalmi–demográfiai–gazdasági mutatói jobbak-e, mint a piactól távoliaké *(5. fejezet)*.

A piactól való távolságot is tartalmazó fejlettségi kép *(4.33. ábra)* és a *4.24. ábra* közti különbség lényeges súlyponti eltolódásokat nem mutat, csak a különbségek hangsúlyozódnak ki jobban. A piactól nagy távolságban lévő települések ugyanis több más ismérv alapján *sem* voltak az élmezőnyben *(5. fejezet)*, azaz *a piachoz való közelség jelentőségtöbbletet* (a kompozit pontérték növekedését) *eleve a korábban is fejlettnek minősült településeken eredményezett*.

[695] Megjegyzendő, hogy a „nemesek arányát" 1785-ben nem a teljes lakossághoz, hanem a családok számához mértük, ezért jött ki a 10%-os országos átlag, illetve hogy az összeírtak köre teljesnek tekinthető, szemben az 1720-as helyzettel. Így viszont sem a két állapot, sem a nemesség számának változása nem vethető össze komoly statisztikai hiba nélkül.
[696] Az ilyen hibák korrekciója igen hosszú időt vett volna igénybe.

4.32. ábra. **A piachoz való közelség értékszáma Vályi 1796-os adatainak újrakódolásával (a *nincs adat* vagy *nincs piac* kategória nincs ábrázolva)** [697]

4.33. ábra. A fejlettség szintje a piactól való távolsággal (Vályi alapján) módosítva, 1786

[697] A 0 (nincs piac, vagy nem említi Vályi) és 0,5 (piacközpont) közötti módosító érték a piactól való távolság függvényében: 6 km alatt 0,4; 6–10 km 0,3; 10–20 km 0,2; 20–30 km 0,1.

4.6.4. A fejlettségi vizsgálatok eredményei Structural Equation Modeling (SEM) segítségével (Földvári Péter – Demeter Gábor)

Annak vizsgálata, hogy az egyik változó értéke hogyan befolyásolja a másikat (az egyes változók ki- és beemelésével is ezt vizsgáltuk a kompozit fejlettség kialakításában játszott szerepük és egymáshoz való viszonyuk-irányuk vizsgálatakor), vizsgálható regresszióanalízissel. Lehetséges azonban olyan módszert kiválasztani a kompozit fejlettség kiszámításához, mely megoldást kínál a vizsgálatba bevonandó indikátorok kiválasztásának problémájára és az ok és okozati viszonyok elkülönítésére, fejlettséget meghatározó és fejlettséget tükröző indikátorokra bontva a változóhalmazt, egy szoftveres algoritmusra (SEM) bízva a kompozit fejlettségben játszott súlyuk megbecslését és a jóléti index kiszámítását. A modellt, mely alapján a változókat a szoftveres algoritmus elkülöníti, azonban a modellezőnek kell kialakítani, tehát szubjektivitástól, prekoncepcióktól ez sem mentes, hiszen tükrözi a modellt kialakító személy történelemfelfogását. (Bár ez eddig is szerepet kapott, amikor a fejlettséget felfelé és lefelé húzó indikátorokra különítettük el a változókat.)

A Structural Equation Modeling (SEM) egy olyan többváltozós statisztikai módszer, mely a megfigyelt és látens változók kapcsolatát vizsgálja. A SEM tehát bizonyos aspektusból hasonlít a korrelációs vizsgálatokra. Szintén hasonlít a PCA-ra és a faktoranalízisre, mert lehetővé teszi a látens változók azonosítását és megbecslését, de a PCA-val ellentétben a SEM azon a predikción, feltételezésen alapszik, hogy ok-okozati összefüggés van a változók között (ti. a PCA korrelációt használ, az pedig csak az összefüggések erősségét méri, ok-okozati viszonyrendszer feltárására nem alkalmas). Technikai értelemben a SEM módszere a lineáris regressziós modellezéshez hasonló, ahol egy sokváltozós egyenletrendszer kialakításával becsülik meg az egyenletet meghatározó paraméterek súlyát.

A SEM-ben háromféle változótípus van. Az elsőbe tartoznak a látens változók (L). Ezeket akarjuk közvetett úton megbecsülni a többi segítségével. Esetünkben ez egy jólétet kifejező kompozit mutató, a településszinten nem (sem) mérhető GDP helyettesítésére. A másik csoport a megfigyelt külső változók halmaza (X), melyekről azt feltételezzük, hogy hatnak a látens változóra, a harmadik a belső (endogén) változók csoportja (Y), melyekre viszont a látens változó (azaz a „fejlettség") hat.[698]

A *4.34. ábra* a strukturális egyenletmodellek (SEM) két alapvető típusát szemlélteti. A bal oldali ábrán egy ún. „measurement" modell látható, ahol feltételezzük, hogy egyetlen látens változó hatása tükröződik három megfigyelt (mérési) változóban, amelyeket Y-val jelölünk. Ezt a kapcsolatot általában egyirányú oksági kapcsolatnak feltételezzük, amelyet 1. útként jelölünk. Lehetséges

698

$$L_i = \beta_0 + \sum_{m=1}^{M} \beta_m X_{i,m} + \varepsilon_{L,i}$$
$$Y_{1i} = \alpha_{10} + \alpha_{11} L_i + \varepsilon_{1,i}$$
$$Y_{2i} = \alpha_{20} + \alpha_{11} L_i + \varepsilon_{2,i}$$
$$\vdots$$
$$Y_{Ki} = \alpha_{K0} + \alpha_{K1} L_i + \varepsilon_{K,i}\ .$$

Az egyik peremfeltétel, hogy $E(\varepsilon_{j,i}) = 0$ minden j és i értékre. Szintén gyakran feltételezik, hogy a látens változó valamelyik Y változóval arányos. Ha Y_1 a normalizálás alapja, ez azt jelenti, hogy $\alpha_{11} = 1$. Másik peremfeltétel, hogy $\beta_0 = 0$. Végül, azt is feltételezzük, hogy $E(\varepsilon_{j,i}\varepsilon_{h,i}) = 0$ minden $j \neq k$, ami azt jelenti, hogy az indikátorok azért korrelálnak, mert közös a látens faktor.

azonban, hogy a változók közvetlenül kapcsolódnak egymáshoz, azaz a változók varianciájának közös komponense nem kizárólag a mögötte lévő látens változónak (itt a „wellbeing”), hanem valamilyen közvetlen kapcsolatnak is köszönhető. Például feltételezhető, hogy a népesség korszerkezete és a születésszám egyaránt tükrözi egy település jólétét, de az idősek magasabb aránya (korszerkezet) közvetlenül is csökkenti a születésszámot, azon egyszerű oknál fogva, hogy magasabb életkorban alacsonyabb a termékenység. Ebben az esetben bevezethetnénk a 2. útvonalat, azaz egy egyirányú oksági kapcsolatot Y3-ból Y2-be. Végül pedig, ha az oksági kapcsolat nem nyilvánvaló, feltételezhetünk egy nem nulla értékű kovarianciát is két változó (Y1 és Y2 az ábrán) között, amit 3. útként jelölünk *(4.34. ábra)*.

A középső diagram pedig egy MIMIC (Multiple Indicator, Multiple Causes) típusú modell. Itt feltételezzük, hogy a látens változót (megint a jólét) néhány megfigyelt exogén változó (X1, X2, X3) okozza, és négy mérési változó (Y1-Y4) tükrözi. A szaggatott vonalak a MIMIC-modellben a mérési változók közötti potenciális korrelációt vagy oksági kapcsolatot jelölik, hasonlóan a „measurement” modellhez.

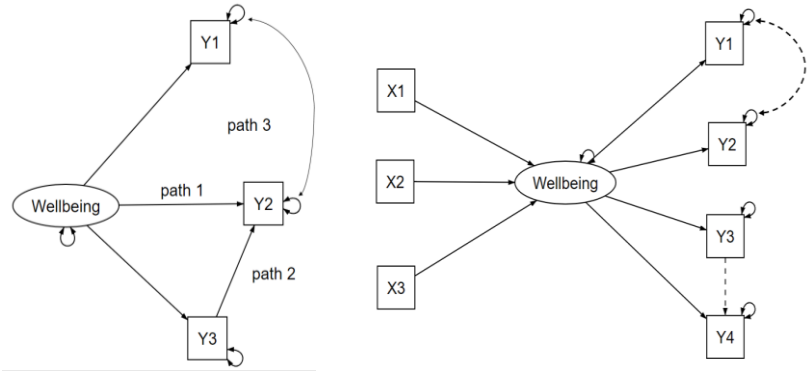
Összefoglalva: a különbség az ún. measurement és a MIMIC modell között, hogy a measurement modellben feltesszük, hogy a látens változó hatással van megfigyelt változókra. Az itt általunk alkalmazott MIMIC modellben azt is feltesszük, hogy bizonyos változók a látens változót okozzák. Nagy hátránya azonban, hogy a MIMIC nem veszi figyelembe a térbeli autokorrelációt, ami hibás becsléshez vezet.

Hasonló módszerrel vizsgálta a Balkán fejlettségét Foreman-Peck és Pedro Lains is.[699] Az ok-okozati viszonyokat feltáró 18. századi modellünk szerint *(4.35. ábra)* a *jólétet okozó indikátorok* (X) közé sorolandó (a külső, környezeti adottságok mellett) az egy úrbéresre jutó szőlőterület, a szántóterület, a népesség, a talaj, a piactól való távolság és a városi lakosság aránya. *Jólétet tükröző* változónak (Y) minősültek az adó, az ajándékok egy úrbéresre jutó értéke, a házak száma településenként és a házakra jutó családok száma. (Ezek kategorizálása tehát a szubjektív elem a rendszerben. A szoftver hibás történeti/oksági modell esetén is végrehajtja a számításokat – és az a végeredményekben is tükröződik.)

A változók korrelációs mátrixa alapján a földminőséget és az épp imént bevont piactól való távolságot el kellett vetni az indikátorok közül, az előbbit azért, mivel lerontotta a KMO-értéket, azaz akadályozta a faktoranalízis megbízható futtatását, az utóbbi pedig semmivel nem mutatott 0,3-nél nagyobb korrelációt, így független változóként egy ok-okozati modell egyetlen elemét, kapcsolatrendszerét sem magyarázhatja. A faktoranalízis során a bemenő változóhalmazok függetlenségvizsgálata érdekében az eddigiektől eltérően promax rotációt alkalmaztunk. A rotációt a faktorokra nagy terheléssel (korrelációval) rendelkező változók számának csökkentésére alkalmazzák. Ennek célja az értelmezés megkönnyítése. A legnépszerűbb rotációs módszer a Varimax, amely ortogonális (gyakorlatilag egymástól független, korrelációmentes) faktorokat eredményez. E módszerrel kapcsolatos esetleges probléma, hogy *a társadalomtudományok elméleti konstrukciói ritkán tartalmaznak olyan faktorokat, amelyek egymástól függetlenek*. Például feltételezhetjük, hogy a fejlődés függ a demográfiai és földrajzi tényezőktől, de e kettőről is feltételezhetjük, hogy valamilyen statisztikai kapcsolat áll fenn köztük, azaz a földrajz hatással van

[699] Foreman-Peck – Lains 2000: 76–106.

mind a demográfiára, mind a fejlődésre (vö. a *4.34. ábrá*n a kétirányú nyilakat).[700] Emiatt a ferde (oblique, promax) rotáció itt jobb megoldás, mivel lehetővé teszi, hogy az így kapott rotált faktorok korreláljanak egymással.

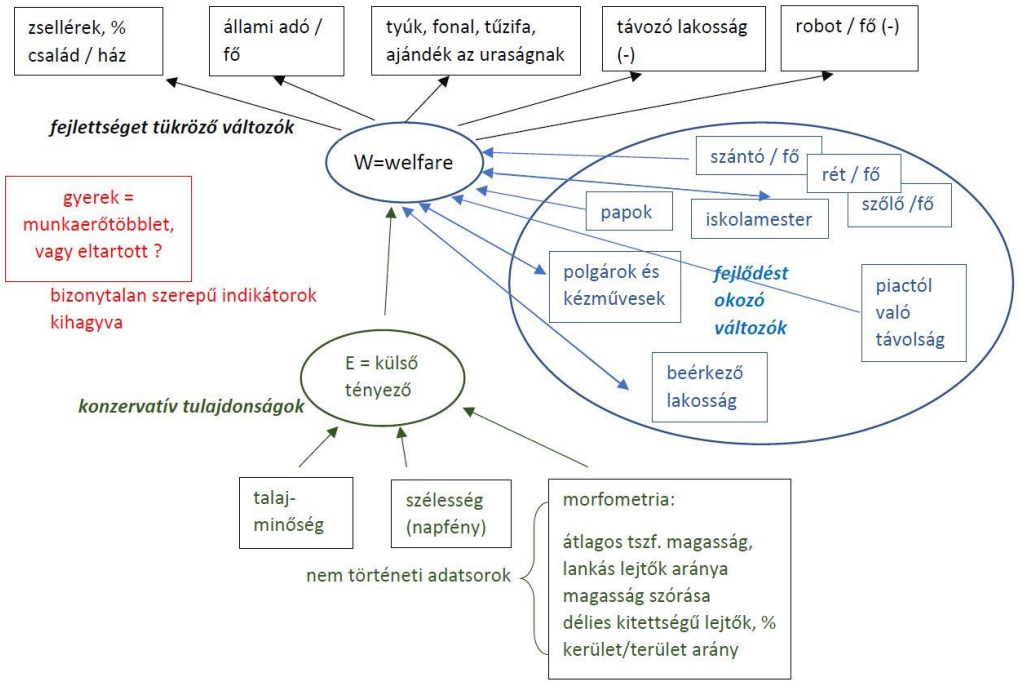

Variable	Factor1	Factor2	Factor3	Uniqueness
tax_pc_ihs		0.3392	0.6555	0.3733
hen_ihs		0.8418		0.1770
firewood_ihs		0.6922		0.4999
spin_ihs		0.4436		0.7340
butter_ihs		0.8203		0.2516
robot_korr~e		0.6421	-0.3227	0.5183
urban			0.3990	0.8465
parochy			0.6485	0.5895
schoolmaster			0.6053	0.6036
ln_Avg__me~_	0.8753			0.1903
ln_Avg__ra~e	0.9948			0.0151
ln_Avg_st_~v	0.8234			0.3250
ln_Avg_Slo~1	0.9139			0.1526
pop_ihs			0.7631	0.3463

(blanks represent abs(loading)<.3)

Megjegyzés: a szimbólum azt jelzi, hogy a változó véletlenszerű, és van hibaértéke

4.34. ábra. A SEM elméleti modelljei (fent)

4.35. ábra. A 18. század végi fejlettségi vizsgálathoz kialakított Structural Equation Model (MIMIC)
Felül az összeírásokból kivont, fejlődést tükröző−magyarázó indikátorok, középen a jólétet okozó tényezők, alul a fejlődést befolyásoló extern és környezeti indikátorok

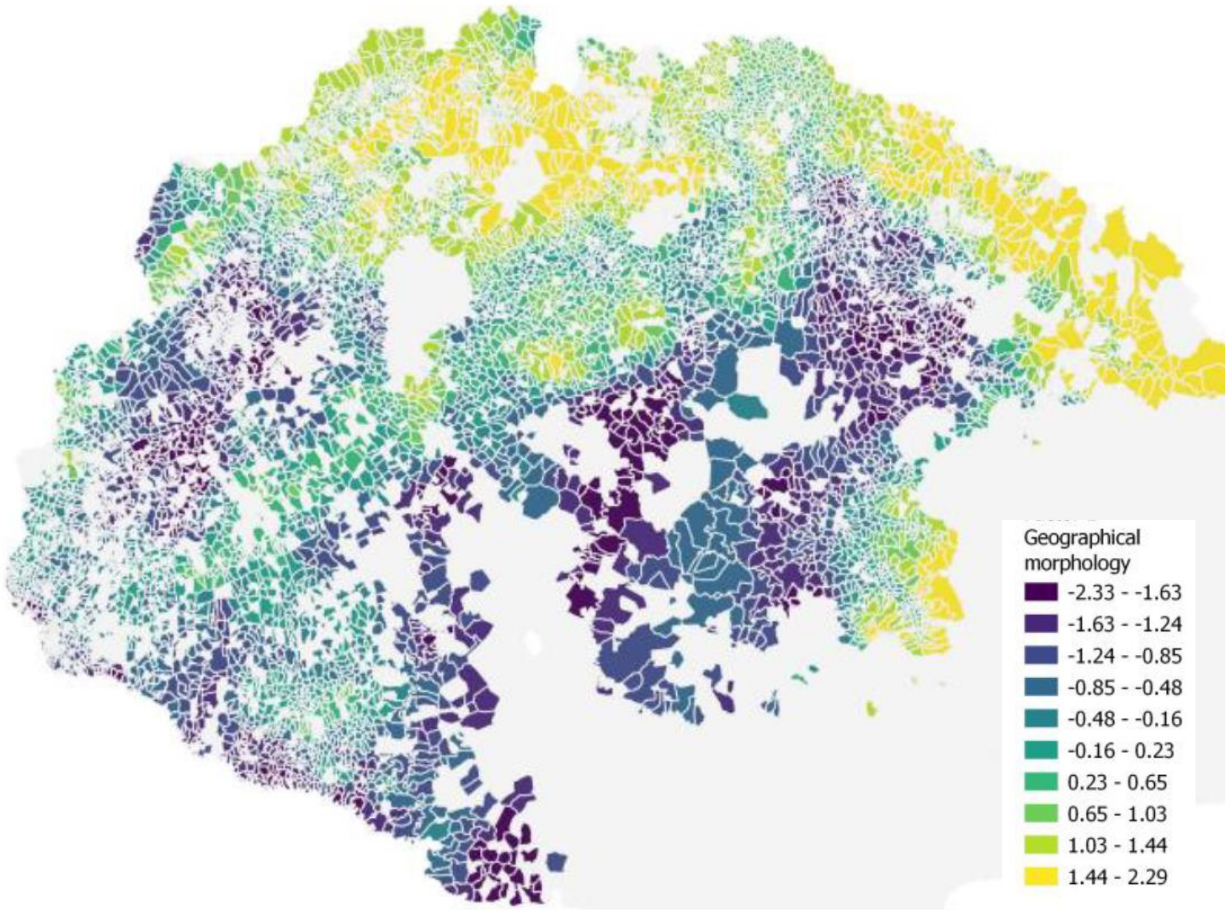
A fenti szerkezeti modellt elfogadva a faktoranalízis tapasztalata szerint, a földminőségen túl eltávolítható a rendszerből a gyerekek aránya, a beköltözők aránya, az elvándorlók aránya, az egy földművesre jutó szőlő, az egy házra jutó családok száma, a házatlan zsellérek aránya és a földrajzi szélesség. A bent maradó indikátorokra pedig a következő faktormodell adható *(4.34. ábra, jobbra fent)*. Az első faktorba tartoznak *a földrajzi adottságok*, az általuk kirajzolt területi mintázat lent látható *(4.36. ábra)*, ez fordított skálázású (a sötét szín a kedvező). A második faktor *az anyagi*

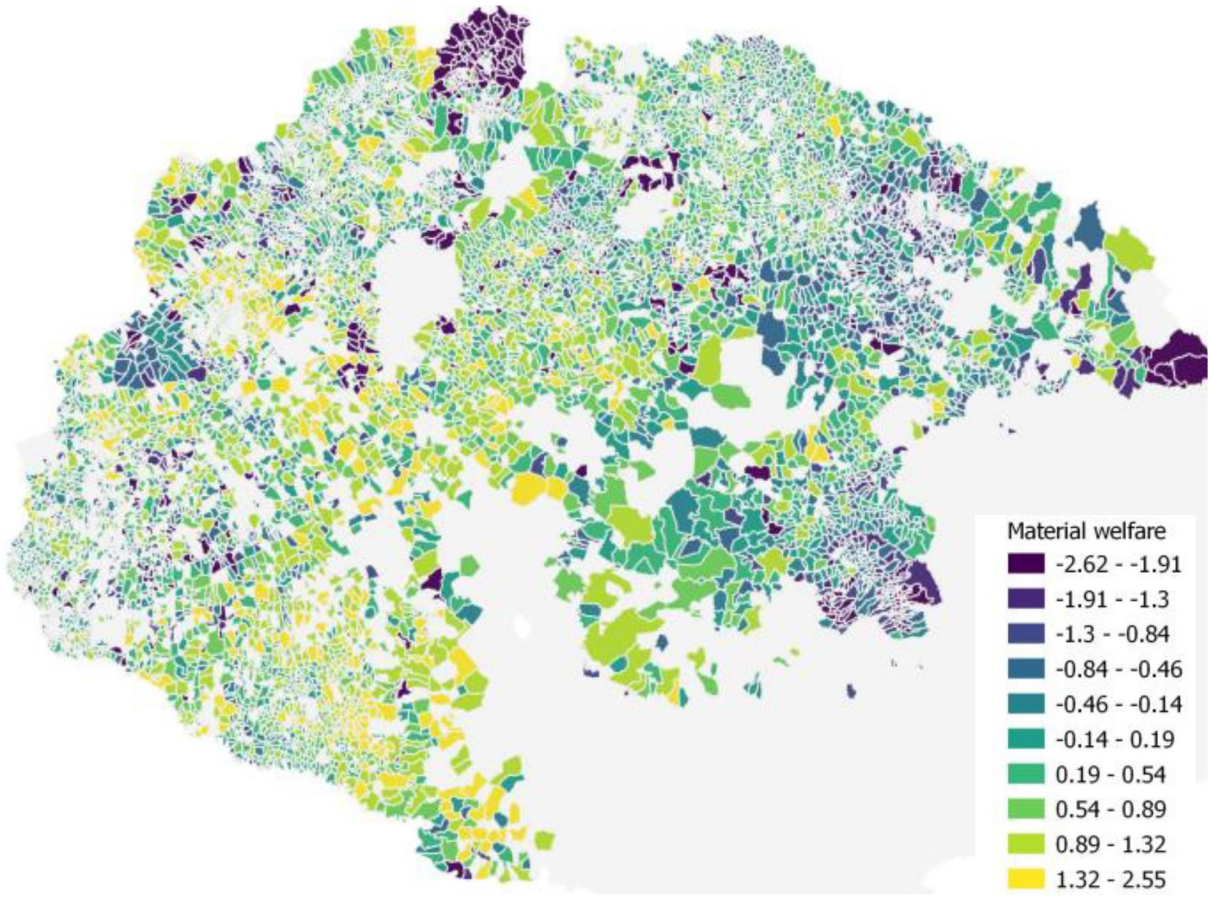
[700] Ezt mondja a földrajzi determinizmus elve is, amit a 18. században Bél Mátyás is képviselt (lásd: *6. fejezet*).

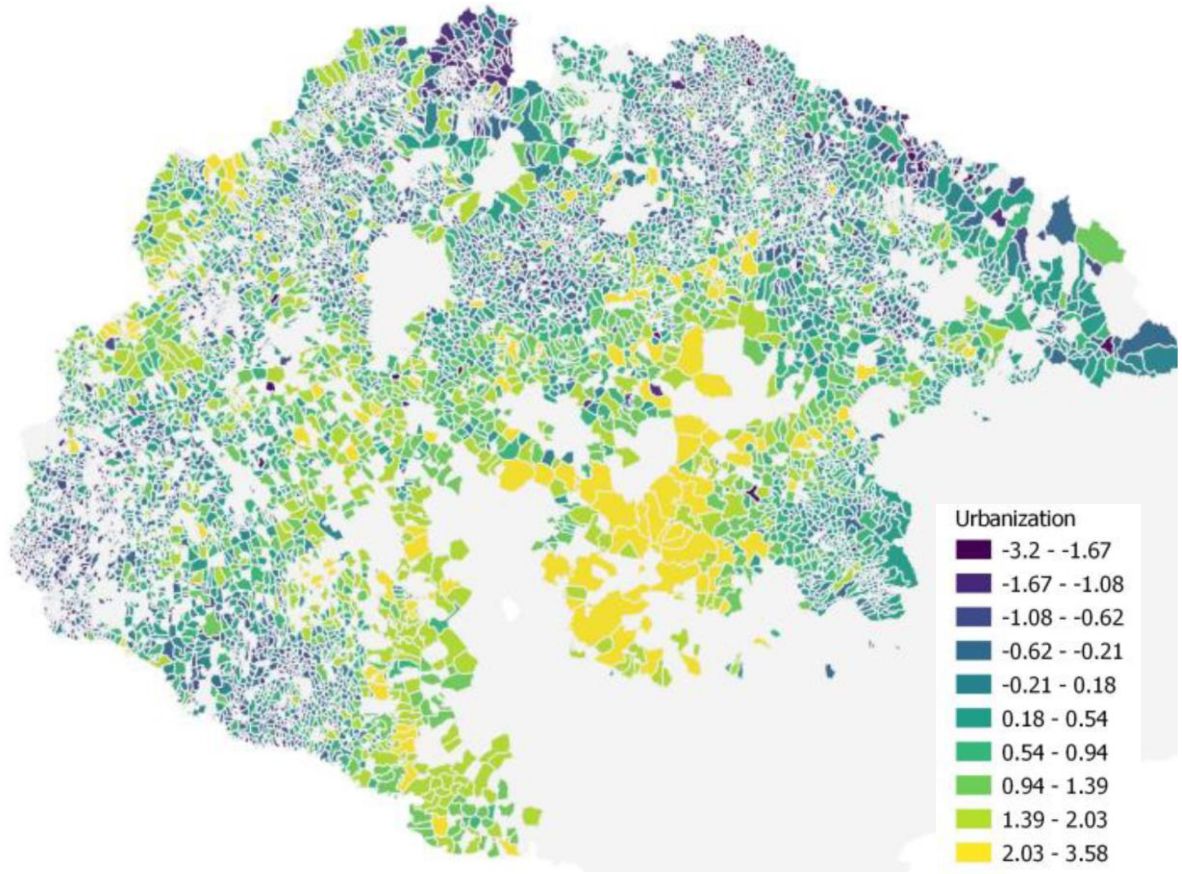
lehetőségeket tükrözi az adó, a szolgáltatások és a robot alapján. A harmadik, legkisebb súlyú tényezőcsoportba a *kulturális infrastruktúra és a polgárság* került besorolásra, melynek aggregált regionális mintázata szintén megadható.

E három kép tehát a fejlettség három tényezőcsoportját mutatja be külön-külön *(4.36. ábra)*, az értékek egyesítésével pedig megkapható a SEM modell alapján számolt kompozit fejlettség (*welfare index*, jóléti index) *(4.37. ábra)*. A modell által generált két látens aggregált jóléti/fejlettségi indikátor között erős korreláció volt – csakúgy, mint a piactól való távolsággal korrigált és piac nélküli fejlettség esetében –, viszont a SEM és a korábbi vizsgálat kompozit fejlettségi indexe között a hasonlóság már csak a 0,5-es korrelációs koefficienst mutatott *(4.10. táblázat)*, tehát a SEM által előállított welfare-index (jóléti mutató) jellegében kissé más volt. Ezt tükrözi a fejlettség mintázata is *(4.37. ábra)*.

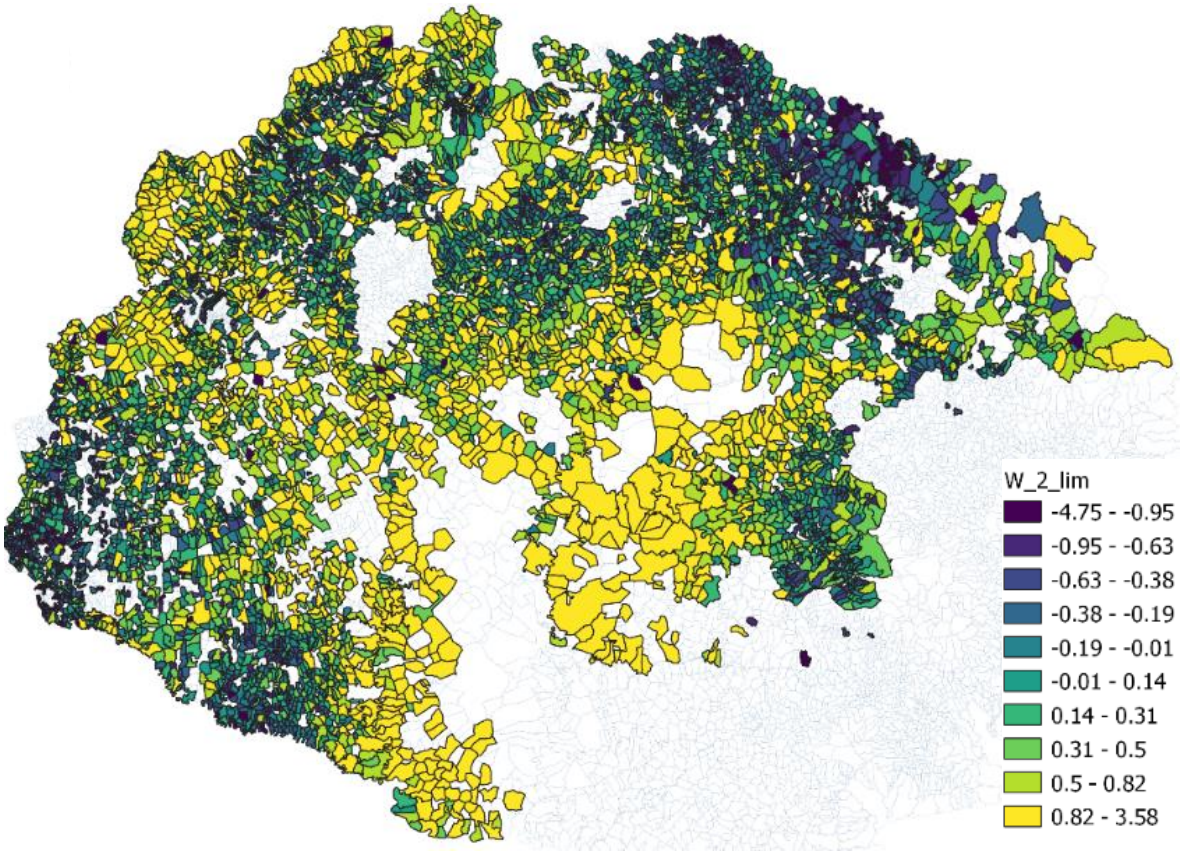
Az azonos szélességű osztályközökkel megrajzolt térképen feltűnő, hogy míg esetünkben Tokaj-Hegyalja környéke a legkiugróbb, addig a SEM egy Buda–Pest-centrikus, a Dunára és a két alacsony középhegység előterére támaszkodó tengelyt rajzol ki a belső vásárvonalon (míg a Külső-Kárpátok és a Belső-Kárpátok közötti intramontán medencékben ez nem annyira kifejezett), a *mai fő közlekedési utak (M1–M7 autópályák sávja, Móri-* és *Tatai-árok) és a majdani transzverzális vasút mentén*. Ez felveti Fogel klasszikus kérdését: mennyiben járul hozzá a vasút (út) a fejlődéshez: vajon ez áll fenn, vagy fordított az oksági kapcsolat: a fejlett területek vonzzák magukhoz a vonalas infrastruktúrát. Esetleg mindkettő igaz lehet? A kérdést részletesen megvizsgáljuk a későbbiekben (miután előállítottuk 1880-ra és 1910-re is a fejlettségi térképet, a második kötet lapjain). Az Alföld relatív fejlettségét mindkét *welfare index* és mind a SEM, mind a korábbi fejezetben alkalmazott (overlay+PCA) megközelítés megerősíti.

4.36. a)–c) ábra. A három fő faktor és képük: a fejlettség három tényezőcsoportjának területi differenciái külön-külön (fent: fejlettség a természetföldrajzi adottságok alapján; középen: fejlettség anyagi jólét alapján; lent: fejlettség urbanizációs mutatók alapján)

4.37. ábra. A SEM által generált látens jóléti indikátor (*welfare*) alapján készült fejlettségi kép (1786)

Ha a kategorizálásnál az azonos osztályközöket a természetes törésekkel váltjuk fel, akkor az Alföld és az imént említett sugaras szerkezet is jóval differenciáltabb lesz A SEM módszerrel készült térkép *(4.37. ábra)* és a kompozit fejlettségi mutató alapján készült térkép *(4.24. ábra)* különbségeit elemezve feltűnő, hogy az Alföld településein a SEM-értékek kedvezőbbek, mint a kompozit fejlettségi mutatóé, a hegységkeretben lévő települések esetében pedig a kompozit mutató értéke relatíve magasabb.

4.10. táblázat. Korrelációs kapcsolatok a SEM által generált fejlettségi (jóléti) indikátorok és a korábban számolt kompozit fejlettségi mutató között (1786)

Változók	Welfare 1	Welfare 2	Fejlettségi index	Fejlettség piaccal
(1) Welfare 1 (SEM látens indikátor)	1			
(2) Welfare 2 (SEM látens indikátor)	0,991***	1		
(3) fejlettségi indikátor 1786	0,450***	0,454***	1	
(4) fejlettségi indikátor piaccal	0,457***	0,461***	0,985***	1

*** *p<0,01*

Lehetséges olyan fejlettségi térképeket készíteni, melyek kiküszöbölik az itt látható adathiányt. Ezek különösen akkor hasznosak, ha több időmetszet térképsorát kell összevetni, ahol a hiányok területileg kumulálódhatnak vagy éppen hibás végeredményhez vezetnek a vizsgált téregységben különbségtérkép készítése esetén. Az egyik lehetséges mód az eredeti térkép rácshálós átalakítása, a másik az interpoláció (pl. az adathiányos települést körülvevő, valós adattal rendelkező szomszédok indikátorértékeinek átlagát vetítve az üres entitásra), a harmadik a járási aggregáció és egy adott pillanatban létező adminisztratív beosztás visszavetítése az egész periódusra. Az időbeli összevetés vizualizációs problémáival a második kötet átfogó, *8. fejezeté*ben foglalkozunk részletesen.

5. A fejlettség és a társadalmi–gazdasági indikátorok kapcsolata a nem kvantifikálható tényezőkkel 1780 körül – nem horizontális fókuszú vizsgálatok

Az előző vizsgálatokban használt indikátorok átlagértéke kiszámítható a klaszterezés során képzett településcsoportok helyett az adatbázisban rögzített, nem kvantifikálható (vagy nem folytonos skálázású) változókra is, mint a nyelv, felekezet, települési jogállás, kilenced megváltása, birtokos jellege, kulturális szint, vármegyék stb. Így ezen csoportok közötti különbség is érzékeltethetővé válik. Ugyanez a módszer (a belső eloszlásvizsgálatok mellett) segíthet rávilágítani a folytonos skálázású indikátorok közti gyenge korreláció okaira. (Mégpedig úgy, hogy az egyik változó értékeit osztályközökbe soroljuk, és ezen csoportokra számítjuk ki a többi indikátor átlagos értékeit.)[701] E fejezetben a vizsgálatok tehát nem a területi differenciák mintázatainak feltárását, hanem az egyéb ismérvek alapján alkotható csoportok országos, társadalmi–gazdasági különbségeit igyekeznek bemutatni. Noha továbbra sem egy konkrét probléma megválaszolásához keressük a megfelelő módszert, hanem az alkalmazott módszertani apparátussal levonható következtetések sorát (és korlátait) villantjuk fel, eközben mégis több történeti probléma vizsgálatára nyílik lehetőség. Megállapításaink, a források jellegéből fakadóan továbbra is főként az úrbéres (agrár)lakosságra érvényesek.[702]

Az, hogy országos szinten nem találunk kapcsolatot a vizsgált jelenségek között (lásd a korrelációs mátrixot a *2.* és *4. fejezet*ben), nem jelenti azt, hogy ez léptékváltás esetén (pl. települési szintről járási szintre lépve) is így van. És az is lehetséges, hogy bizonyos jelenségek között erős korreláció mérhető a Dunántúlon, míg más térségben nem (vagy éppen ellentétes irányú az összefüggés), így összességében gyenge kapcsolatot mérhetünk országosan.[703] Az itt alkalmazott vizsgálattípus e regionális differenciákat illetően csak akkor szolgáltat információt, ha a vizsgálatot több szinten végezzük el. Elemezhetők például a települési jogállás társadalmi–gazdasági különbségei nemcsak országos, de megyei bontásban is, ily módon már rámutatva a regionális eltérésekre is.[704] Szintén lehetséges az is, hogy – adminisztratív területi egységeket tekintve csoportképző tényezőnek – egyesével számoljuk ki megyénként az összes indikátor értékét (ez esetben egyszintű marad a vizsgálat). E fejezet csak az egyszintű vizsgálatok eredményeit mutatja be.

5.1. Az etnikumok közötti társadalmi–gazdasági különbségek jellege a 18. század végi országos összeírások alapján

A nyelv és a felekezet, nem lévén kvantifikálható az 1773-as Lexicon locorum adatai alapján (szemben erdélyi vizsgálataink adataival), nem kerülhetett be a fejlettségi indikátorok közé

[701] Előfordulhat, hogy csak a legfelső csoportban ugrik meg a másik vizsgált tényező értéke, vagy a legalacsonyabb és legmagasabb kategóriában is nagy az érték (pl. jövedelem vs. gyerekarány), ellenben a köztes csoportoknál kicsi, stb.

[702] Kivételt képeznek a népszámlálásból derivált indikátorok, hiszen azok a teljes társadalmi struktúrát lefedték.

[703] Láthattuk ezt az 1728-as adatsorok vizsgálatánál – itt megyei átlagokat használva jóval erősebb volt a korreláció a társadalmi–gazdasági jelenségek között, mint településszinten maradva.

[704] Az egyes változók és faktorok milyensége sok esetben függvénye lehetett az adott megye politikai elitjében tapasztalható (társadalom)politikai trendeknek. Pl. „aulikusabb", nagybirtokosokkal teli megyékben többek között azért (is) lehetett magasabb a *contractualis status* aránya, mert a vármegyegyűlés „vezérkarában" maguk a nagybirtokosok, esetleg a tiszttartóik – mint birtokigazgatók – útján képviseltetve voltak, és így talán jobban kedveztek az újonnan megtelepedő, idegen ajkú és tendenciózusan szerződéses jogállású jobbágyságnak.

(számszerűsítésük és fejlettségi indikátorként való alkalmazásuk egyébként is prekoncepciózus, így módszertanilag helytelen lett volna). A *Lexicon locorum* és Vályi adataiból kombinált *településenkénti domináns nyelvet* állítva vizsgálatunk középpontjába, arra a kérdésre kereshetünk választ, hogy az az 1910-ben *egyértelműen kimutatható sajátosság, hogy a magyarok, szerbek és németek lakta települések fejlettebbek voltak (5.1. táblázat)*,[705] *mint a román, ruszin vagy szlovák települések, mennyire helytálló* (noha más indikátorok alapján) *1780 körül* az úrbéri népesség körében?

5.1. táblázat. Kapcsolat a fejlettség, valamint az iparosodottság, a vallás és a nyelvhasználat között a GISta Hungarorum 1910-es adatsorán[706]

Fejlettségi tizedek	Ipari keresők aránya, %	Magyarul beszélni tudók aránya, %	Római katolikusok aránya, %	Protestánsok aránya, %	Görögkatolikusok és ortodoxok aránya, %
Legalacsonyabb	5,8	3,3	51	8,1	34,9
2.	6,4	9,2	48	13,1	31,7
3.	7	24,2	51,9	12,6	28,7
…	…	…	…	…	…
8.	12,5	65,0	45,7	15,6	26,2
9.	16,5	67,3	47	16,5	21,1
Legmagasabb	34,7	66,9	54,9	13,4	11,2
Országos	*17,3*	*54,6*	*49,2*	*14,3*	*23,8*

Bár a 18. században beszélt nyelv és a 20. század eleji nemzettudat köszönőviszonyban sincs egymással, ennek ellenére a nacionalista (és korábban a nacionálmarxista) történészek az „elnyomott nemzet” képét mégis igyekeznek kivetíteni a 18. századra.[707] Tanulságos lehet mindezek után megvizsgálni, hogy milyen mélységű és jellegű különbségek léteztek, s mennyire helytállók a sztereotípiák.

A nemzetek „statisztikai leírása” a következő helyzetet mutatja *(5.2–5.3. táblázat)*.[708] Annak ellenére, hogy a településeken *belüli* nyelvi és felekezeti viszonyok részletesen nem ismertek (így lakosságszámmal nem súlyozhatunk), egy általános kép felvázolására alkalmas a két változó kapcsolatát bemutató diagramsorozat az átlagos településnagyság ismeretében. A vendek és oroszok 400 fő alatti településeken laktak, a szlovák és román falvak átlag 500 fős lakossággal bírtak, a nyelvileg homogén közösségek között egyedül a bácskai szerbek településmérete haladta meg az 1000 főt, a német és magyar nyelvi dominanciájú falvak lakossága 700 fő körül mozgott, a vegyes települések esetében pedig újfent 1000 feletti értékekkel találkozunk.

A magyar nyelvű települések mintegy 25–27%-a volt református 1780 körül, 15%-uk vegyes, a zömük katolikus, a németek között viszont evangélikus település alig volt (5% alatt!), ez még a szlovák falvak esetében is nagyobb, 10% körüli volt (több mint 100 település). A román nyelvi

[705] Pénzes 2018: 114; Demeter–Horbulák 2021. A kérdést korábban Katus László vizsgálta megyei léptékű entitásokat elkülönítve a dualizmus korában (Katus 1966; lásd a 2. *kötet 2.1. ábráját*).

[706] Pénzes 2018: 114.

[707] A nyelvi klasszifikáció korlátaihoz lásd korábban: Blommaert–Rampton 2011: 1–19.

[708] A korabeli írásokban és közbeszédben használt terminusok alkalmazásával – noha ma gyakran pejoratív jelentéstartalmat társítunk hozzájuk – azt kívántuk hangsúlyozni, hogy a modern és premodern nemzet- és etnikai kategóriák közé egyenlőségjel nem tehető. A szóismétlések elkerülése érdekében a korabeli neveket felváltva használjuk a mai terminusokkal. (Így pl. orosz = ruszin, rutén, oláh=román, tót=szlovák, rác=szerb, stb.)

dominanciájú helységeknek ekkor még csak kb. 10, a ruszinokénak 20%-a volt görögkatolikus. (Erdély nélkül). Országos szinten a katolikus települések aránya 50% körül volt, ezt követték az ortodox települések, csak utána jöttek a reformátusok (létszámot tekintve nem volt ekkora különbség, hiszen a rác településeket nem számítva az ortodox falvak kisebbek voltak). A vegyes települések aránya összesítve nem haladhatta meg a 20%-ot, az evangélikus falvak aránya jóval 5% alatt maradt, a görögkatolikusokéhoz hasonlóan.

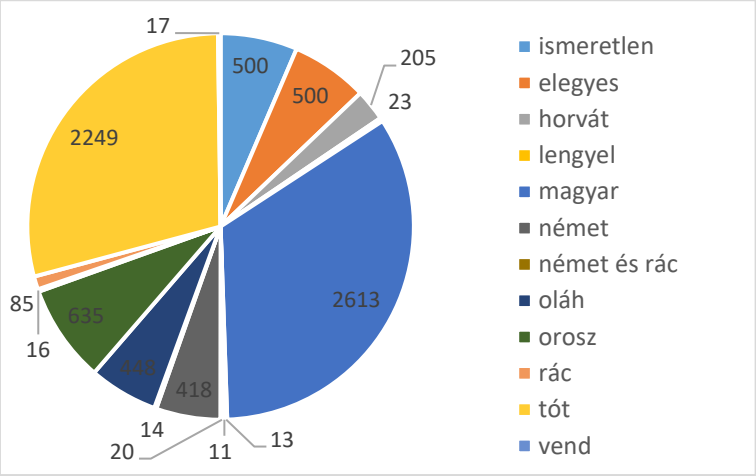
Ha megfordítjuk a vizsgálat irányát,[709] akkor azt mondhatjuk, hogy az evangélikus falvak háromnegyede volt szlovák nyelvi dominanciájú, a görögkatolikus falvak 60%-a orosz, 20%-a román, az ortodox települések között a rácok aránya 10%-ot sem ért el, a román és orosz nyelvi dominanciájú falvaké 45–45% volt. (Viszont a szerb nyelvet használó falvak kétszer akkorák voltak, mint a román és háromszor akkorák, mint az orosz nyelvű falvak). Létszámot tekintve így a szerbek adták az ortodoxok 21%-át, a románok a 48%-át, az oroszok pedig a harmadát. A református falvak a szobránci járás szlovákjait leszámítva[710] magyarok voltak. A római katolikus falvak harmada magyar, fele szlovák volt, ez az eltérő településméret miatt a népességarányt tekintve azt jelentette, hogy a szlovákok aránya köztük 44–45% lehetett, a németeké 13%, a magyar katolikus lakosság a római katolikusok 40–42%-át tette ki *(5.2–5.5. ábra).*

Az Erdély és Horvátország nélküli országterületen mintegy 7700 település figyelembe vételével, a Lexicon locorum és Vályi András GISta Hungarorum adatbázisban rögzített adatai alapján (statisztikailag 6 millió lakost bevonva a vizsgálatba – ezt a II. József-féle népszámlálásából tudjuk, hiszen az előbbi két forrás erre vonatkozóan nem közöl adatokat) a magyarság aránya a 41%-ot éppen elérte (ezen Erdély beszámítása sem tudott volna javítani érdemben, de sem a Lexicon locorum, sem Vályi adatainál nem szerepel Erdély). A románok aránya számításaim szerint 5%, a németeké 8%, a ruszinoké 4%, a szerbeké 3% alatt maradt, míg a szlovákság aránya meghaladta a 22%-ot, a horvátoké a 2%-ot érte el, a vendeké 1% alatt maradt. (Mivel a két forrásban voltak vegyes minősítésű települések is, ezért a végeredmény nem 100% – a nem besorolt vagy elegyesként definiált települések lakosságaránya elérte a 8%-ot, de emellett voltak magyar–német, román–szerb, stb. települések).

Ha a csalóka népességszám helyett (Vályi és a Lexicon locorum ugyanis nem adott meg etnikai arányokat, csak a domináns 1–2 nyelvet, így az imént a magyar nyelvűként megjelölt települések esetében implicite azt feltételeztük a számítás során, hogy minden lakos magyarul beszélt, minden szlovák településen mindenki szlovákul beszélt, stb.) a települések arányát nézzük, akkor a szlovák települések részaránya még magasabb is, a magyaroké pedig alacsonyabb (*5.1. ábra*).

Mi a helyzet, ha Erdélyt is bevonjuk? Erdélyre településsoros etnikai adat 1850 előtt nincs, van viszont felekezeti adatsor 1760–1780 között hála Miskolczy Ambrus és Varga E. Árpád áldozatos gyűjtőmunkájának.[711] Itt településen belüli arányok is rekonstruálhatók, szemben a Királyhágón inneni országrésszel. A görögkatolikusok között ekkoriban magyarok még alig lehettek Erdélyben (ruszin sem sok volt), az ortodoxok zöme román (szerbekkel Krassóban keveredtek, de az nem Erdély része), a római katolikusok között pedig szászt alig lehet találni az összeírás adatainak térképre vitele alapján (a római katolikusok és reformátusok magyarok).

[709] Korrespondencia-táblázat felhasználásával.
[710] Bagdi 2009: 84–93.
[711] Miskolczy – Varga 2013–2014.

5.1. ábra. Települések megoszlása a domináns nyelv alapján 1780 körül (Erdély, Horvátország és a majdani Temesi Bánság településeinek jó része nélkül) [712]

Immár Erdélyt is beszámítva a románok aránya országosan 17%, annyi, mint a szlovákoké, a szerbek és horvátok 2%, illetve 1,5% alá esnek, a németek aránya 8,5%, a magyaroké csak a vegyes településekkel (4%) éri el a 40%-ot, [713] a ruszinok aránya kereken 3%. Az általunk számított érték minden nemzetiség esetében kisebb a szakirodalminál, mivel mi az ismeretlen nyelvi besorolású települések etnikai minősítésétől (7%) tartózkodtunk, a határőrvidék népessége hiányzik (a Partiumé a Lexicon locorumból hiányzik, viszont az erdélyi felekezeti összeírásokban egy része ott van).

Ha ezek után megnézzük e települések előző fejezetekben használt társadalmi–gazdasági mutatóit népcsoportonként *(5.3. táblázat)*, akkor kifejezetten rossz volt a földminőség (átlag kettő helyett hármas) az oroszok dominálta falvakban és a lengyeleknél, a magyarok esetében viszont az átlagnál[714] (2) némileg jobb értékkel találkozhatunk, a vendeknél pedig egészen jóval – annak ellenére, hogy a településeik rurális fejlettsége *(4. fejezet)* igen gyászos összképet mutatott. Meglepő módon a szlovák nyelvű települések földjei is elég jó osztályokba soroltattak, akárcsak a szerbeké, de a horvátoké sem volt rossz. A szerb településeknél magas értéket mutatott az iskolamesterek településenkénti gyakorisága[715] (a vendeknél szinte nem is voltak), átlag feletti volt a magyaroknál és a németeknél, míg a szlovákok esetében mind a parókiák, mind az iskolamesterek aránya alacsony volt, ami részben a településeik kis népességére vezethető vissza. Hasonló volt a helyzet a horvátoknál és lengyeleknél, a német települések esetében viszont nagyobb gyakorisággal találhatunk a falvakban iskolamestert, mint papot/lelkészt. A román falvaknál éppen fordított volt a helyzet, a pópák településenkénti gyakorisága jelentősen felülmúlta az iskolamesterek arányát, míg az oroszoknál és a szerbeknél ez nem így volt.

Az e két tényezőből összeálló intézményi infrastrukturális fejlettség összességében a vendeknél, szlovákoknál, horvátoknál és lengyeleknél volt mélyen az átlag alatt, kiemelkedő értéket viszont csak a szerb települések mutattak. Ha ezt követően megvizsgáljuk az egyes népcsoportok településeinek komplex fejlettségi mutatóját, akkor a lengyeleket ennek ellenére magas fejlettség jellemzi, a magyar

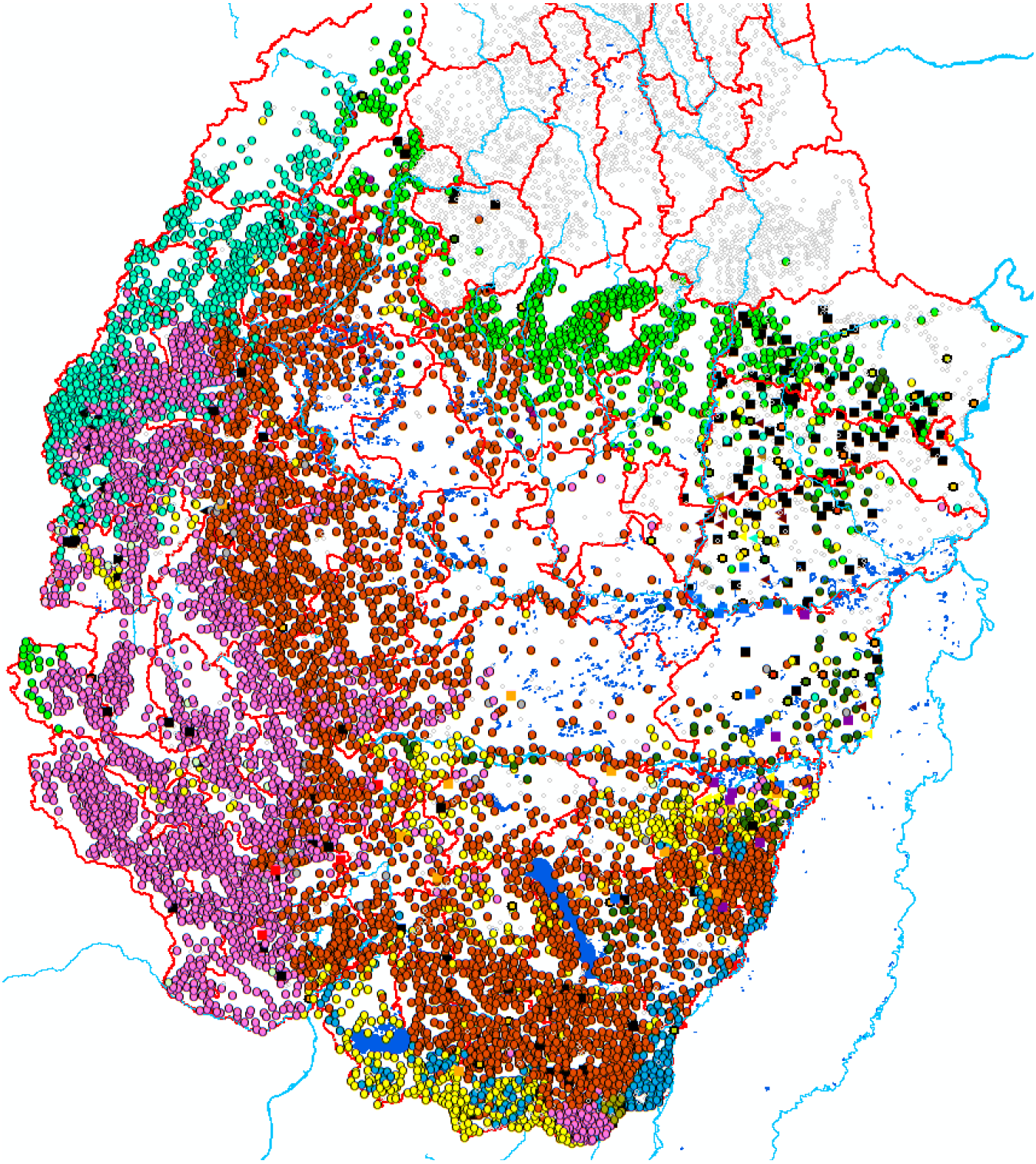
[712] Nagy Lajos szerint 1828-ban 3668 magyar község volt (33%), német 921 (8,1%), román 1025 (9,1%), szláv 5689 (50%). Kovacsics 1997: 262. Ebbe Erdély is beleértendő – mivel a magyar településekről tudjuk, hogy az átlagnál nagyobbak, így súlyozott számítással itt is kijön a 40%.

[713] Kocsis–Tátrai 2015. Fényes a magyarokra 45%-ot számít 1857-ben nemzetiségi adatokból, 38%-ot felekezeti adatokból konvertálva 1840 előtt (Kovacsics 1997: 262).

[714] Statisztikai értelemben használjuk a fogalmat.

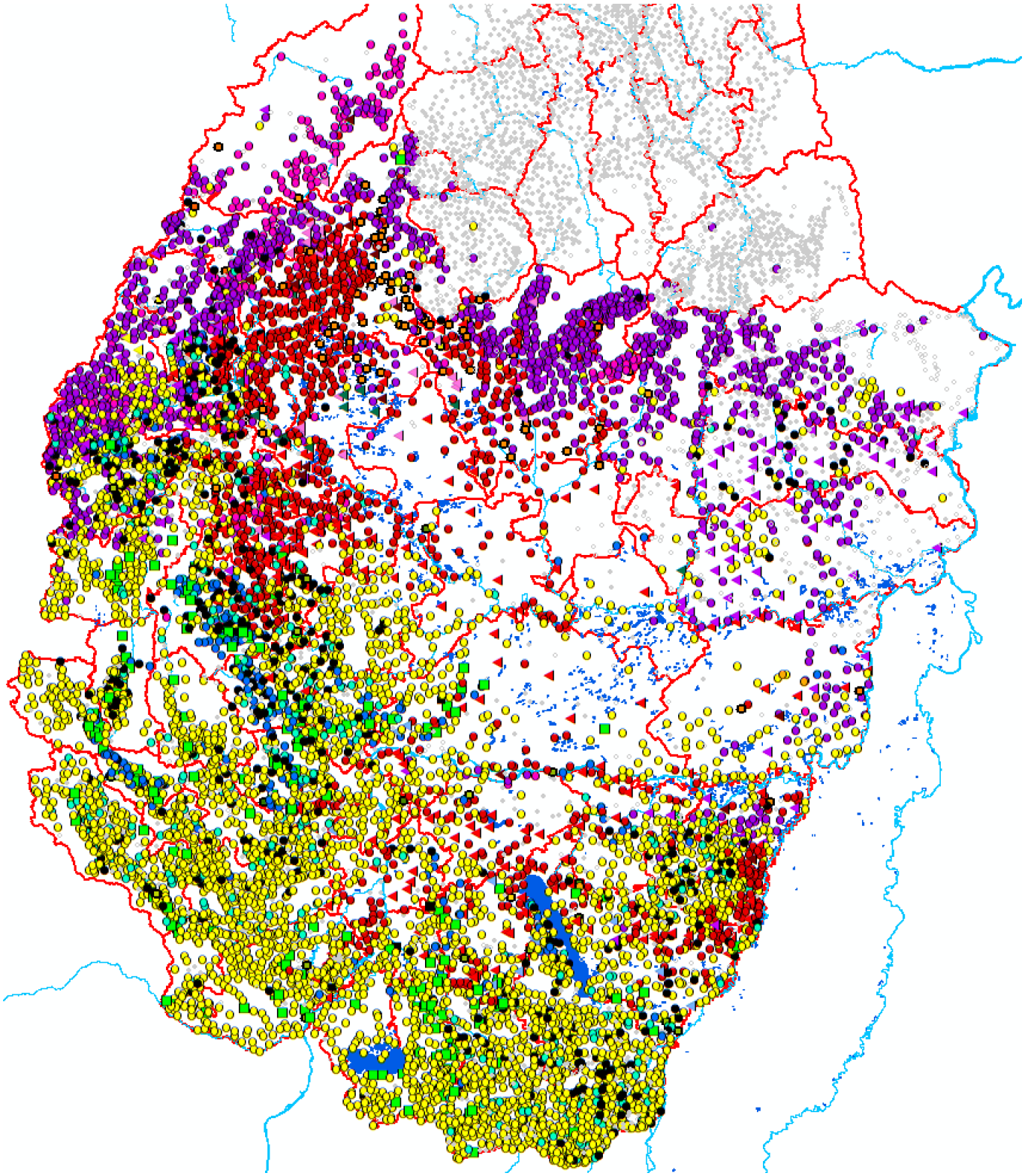
[715] Hangsúlyozandó, hogy az itt használt települési mutató nem azonos az 1000 főre eső tanárok számával.

falvak némileg az átlag feletti értéket mutatnak (nagy számuk miatt az átlag tényleges értékét is befolyásolva), nem különbözve a német települések értékétől és alig megelőzve a román és orosz ajkú népesség településeit. A szerb nyelvű települések (kis elemszámmal) kiugró értéket mutattak, a horvátok a vendekhez hasonlóan rosszat, a szlovák települések fejlettsége pedig átlag alatti volt. A vegyes vagy bizonytalan etnicitású települések száma 800 körülire volt tehető.

5.2. ábra. Magyarország etnikai viszonyai a 18. század végén a Lexicon locorum és Vályi András alapján

Főbb jelek: piros – magyar, lila – tót, sárga – német, neonzöld – lengyel, középzöld – román, neonkék – orosz, kék – horvát, sötétzöld – vend

5.3. ábra. Magyarország felekezeti viszonyai a 18. század végén (a *Lexicon locorum* kiegészítve Vályi adataival – mely megmagyarázza a görögkatolikusok jelenlétét)

Főbb jelek: sárga – római katolikus, piros – református, sötétlila – ortodox, ciklámen – görögkatolikus, kék – evangélikus, zöld/fekete – vegyes, kevert

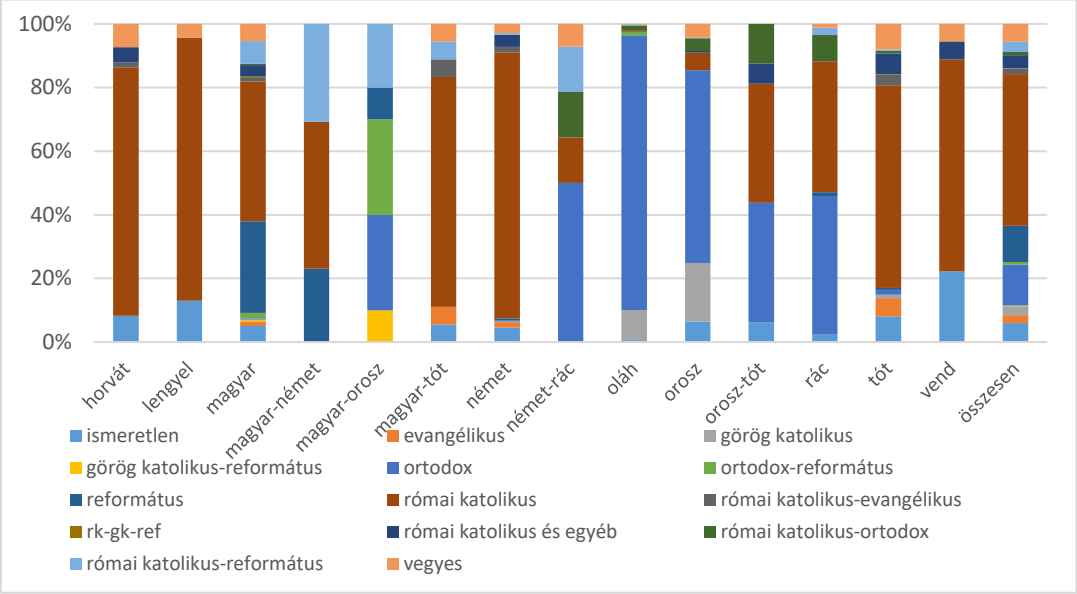
5.2. táblázat. Átlagos településméret és településszám a különféle felekezetek és nyelvek esetében, 1785

Nyelv	Átlagos népességszám	Nyelv	Átlagos népességszám	Felekezet	Átlagos népességszám
ismeretlen	533	német (418)	752	ismeretlen (401)	508
elegyes	888	német és rác (11)	1951	evangélikus (168)	656
horvát (209)	418	német és tót	3284	görögkatolikus (190)	663
lengyel (23)	1158	oláh (448)	561	görögkatolikus és református (15)	1089
magyar (2613)	701	orosz (635)	328	ortodox (868)	505
magyar és német (13)	1204	orosz és tót (16)	377	református (763)	705
magyar, német és rác	4289	rác (85)	1176	római katolikus (3204)	626
magyar, német és tót	4229	rác és oláh	1892	római katolikus és evangélikus (115)	937
magyar és oláh	1102	tót (2249)	500	római katolikus és egyéb (272)	331
magyar és rác	2727	vend (18)	386	római katolikus és ortodox (75)	957
magyar és orosz (11)	1035	átlag (7701)	606	római katolikus és református (215)	1417
magyar és tót (20)	762			vegyes (379)	363

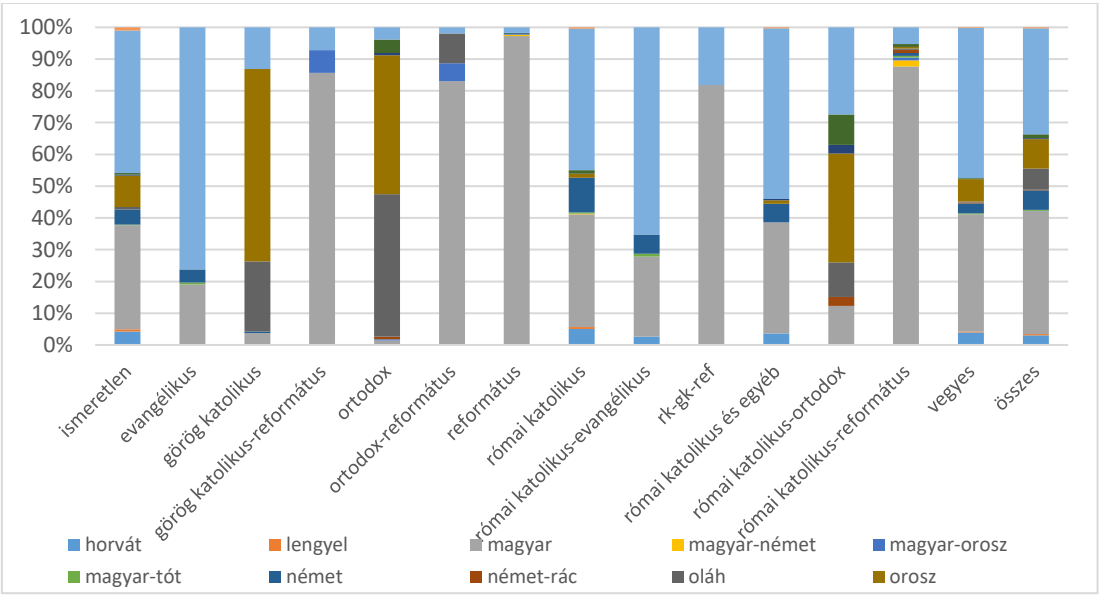
A telkes jobbágyok aránya kiugró volt a szerbeknél, lengyeleknél (kis elemszámú) és az oroszoknál, míg a románok esetében átlag alatti értéket mérhetünk. A többi esetben átlagtól való lényeges eltérést nem tapasztaltunk. Alig volt házatlan zsellér a vendeknél és lengyeleknél, szerbeknél, viszont az átlagosnál gyakoribb jelenség volt ez a német településeknél (feltehetően összefüggésben a törzsökléssel, így itt a foglalkozási átrétegződés esélye is nagyobb volt). A telkes jobbágyra jutó szőlőbirtok mérete a magyarok és németek mellett a rácoknál volt magas, a ruszinok esetében szinte nem is volt (eleve nem is nagyon alkalmas erre az általuk lakott terület), ami jelentősen befolyásolta (mérhető) jövedelmüket, és a horvátok, románok és szlovákok esetében sem volt sok (fele a magyarok és németek esetében mért értéknek). Az egy földművelőre jutó birtoknagyság is jelentős differenciákat mutatott a beszélt nyelvvel való összevetésben. Kedvező értéket találunk a szerbeknél és a lengyeleknél, átlag felettit a magyaroknál, míg a románok és oroszok esetében (nyilván a földrajzi-környezeti adottságaikból fakadó eltérő megélhetésük miatt is) ez jóval kisebb volt, a szlovákoknál pedig átlagos. Ha a földméretet csak a telkes jobbágyokra vetítjük, a helyzet akkor sem változik lényegesen – a magyarokat leszámítva, ahol a méretnövekedés érzékelhető (33% feletti), eszerint esetükben a házas zsellérek aránya csökkentette érzékelhetően a birtokméretet (a házatlan zsellérek aránya ugyanis kicsi volt). A robot leginkább a magyarokat, horvátokat és főként a szerbeket sújtotta (összefüggésben úrbéres minőségükkel és telekhányadukkal), a románok esetében ez a teher kifejezetten kicsi volt, a hozzájuk hasonló életmódot folytató ruszinok esetében viszont már magasabb. A tótok, vendek esetében a robot mértéke átlagos (38 igásnap) volt, ami átlagos differenciáltságú úrbéres társadalomra utalt.[716] Az (összes földművesre számítva) átlagos, 4,3 forintos állami adót viszont a rácoké – a magas robotterhüket az ő szempontjukból némileg kompenzálva – nem érte el, a tótoké az átlagnál kissé magasabb, a lengyeleké és horvátoké pedig alacsonyabb. A

[716] Az érték átlag 40 napra nő, ha a nem robotoló, pl. a kamarai birtokokat is kivesszük a halmazból, ahol a robotnapok száma 0 értékkel került jelölésre, nem pedig „nincs adattal" (ilyen is volt). Ez utóbbiak ugyanis nem szerepeltek a statisztikai kiértékelésben, így nem befolyásolták az átlagot, míg a tényleges 0 értékek (600 eset) igen.

németek esetében mind a robotteher, mind az adóérték átlag alatti volt.[717] Alacsony volt a földesúrnak juttatott, természetben fizetett adó/ajándék a ruténeknél, vendeknél és különösen a románoknál (itt az állami pénzadó értéke átlagos volt), átlagos a németeknél, magas viszont a szerbeknél (szemben a viszonylag alacsony pénzbeli állami adójukkal) *(5.3. táblázat)*.

5.4. ábra. A vallási és nyelvi viszonyok településszintű kapcsolata

5.5. ábra. A vallási és nyelvi viszonyok településszintű kapcsolata II.

Az idegen születésűek aránya a rácoknál, vendeknél és oláhoknál volt a legalacsonyabb, az elvándorlóké viszont különösen magas volt a tótoknál, míg alacsony a rácoknál, oroszoknál, románoknál és vendeknél. Ezek alapján a legkevésbé mobilis népcsoportnak a rácok, vendek és románok tekinthetők – kettő közülük vallásilag is elkülönült a többi csoporttól. Az egy családra jutó (házas és házatlan) zsellérek aránya a szlovéneknél és lengyeleknél volt alacsony, a románoknál pedig magas (pásztorok), a többi az országos átlag körül szórt. Az átlagos családméret is nagy volt (6 fő

[717] Nem tudható, hogy az új telepítések kiváltságai (pl. adókedvezményei) mennyiben okai a fenti jelenségnek. Nyelvi, vallási adat ugyan van a Bánságra, de társadalmi–gazdasági indikátor már kevesebb, esetleg kisebb területre (pl. földminőség) van. A felvidéki (de nem városlakó) cipszerek többségükben nem voltak kedvezményezettek.

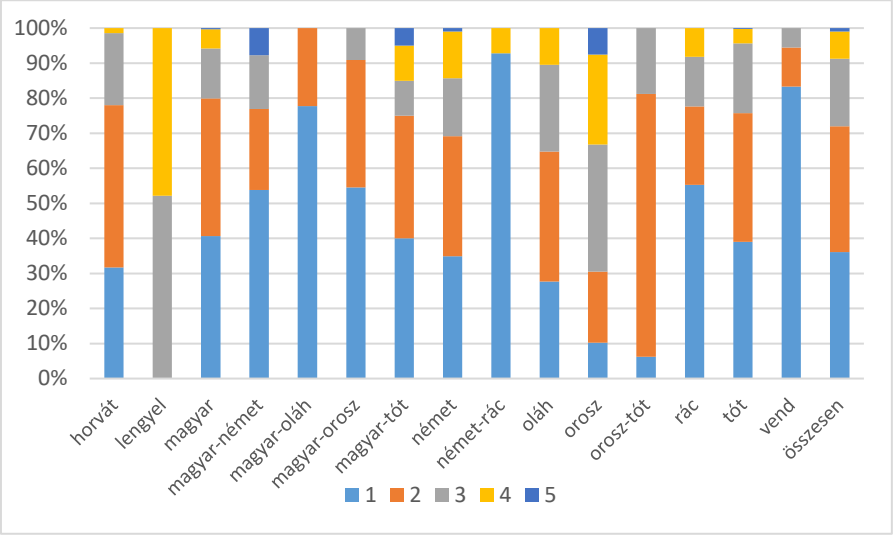
körüli) a horvátoknál és a szerbeknél, míg a németeknél alig haladta meg az 5 főt, az oroszok esetében viszont ismét a 6 főt közelítette. A többi népcsoport esetében az országos 5,5 körül szólt az átlag. A szlovák nyelvű településeken az átlagosnál több család élt egy házban (1,3 felett), a rácoknál és lengyeleknél viszont alig 1, ami látens módon a zsellérek kisebb arányára is utalhat.

5.3. táblázat. A társadalmi–gazdasági indikátorok átlagértékei a településeken domináns nyelvek alapján a 18. század végén

Domináns nyelv	Föld-minőség, 1786 (1 = leg-jobb)	Önálló egyház-községek aránya, 1775 (1 = 100%)	Iskola-mesterek aránya, 1775 (1 = 100%)	Kulturális fejlettség (max. = 2)	Telkes jobbágyok aránya, 1786 (%)	Házatlan zsellérek aránya, 1786 (%)	Egy úrbéresre jutó szőlő-terület, 1786 (kapás)	Egy úr-béresre jutó szántó, 1786 (hold)	Egy telkes jobbágyra jutó szántó, 1786 (hold)	Gyalognapra korrigált robot egy úrbéresre számítva, 1786	Egy úrbéresre jutó adó, 1786 (Ft)	Egy telekre jutó adó, 1786 (Ft)
Horvát (205)	1,917	**0,205**	**0,273**	**0,478**	77,222	5,361	0,392	9,201	12,285	40,282	*2,431*	11,864
Lengyel (23)	**3,478**	**0,217**	**0,217**	**0,435**	**92,22**	*1,562*	0	*21,679*	*23,503*	0,641	*3,373*	7,479
Magyar (2613)	*1,856*	*0,545*	*0,593*	1,193	72,308	4,827	*0,862*	*11,222*	*15,55*	*43,597*	4,38	15,593
Magyar, német (13)	1,846	0,692	0,846	1,923	79,536	4,388	0,08	15,117	18,96	55,826	0,548	3,366
Magyar, orosz (11)	1,545	0,909	0,636	1,636	73,874	8,024	0	8,511	11,289	32,587	2,382	12,662
Magyar, tót (20)	2,05	0,55	0,75	1,4	68,884	4,695	1,275	13,487	19,473	47,477	2,659	7,666
Német (418)	2,112	0,493	*0,679*	1,184	68,853	**8,337**	*0,659*	9,279	15,275	*34,273*	*2,905*	14,122
Német, rác (14)	1,214	0,857	0,714	1,714	77,14	5,157	0,101	12,695	*16,511*	46,944	0,382	3,133
Oláh (448)	2,181	*0,931*	**0,152**	1,089	**55,113**	*3,303*	0,302	**3,528**	**7,141**	*20,763*	4,23	57,689
Orosz (635)	**3**	0,564	0,487	1,052	*80,781*	4,037	0,066	**7,772**	**9,377**	*33,344*	4,493	25,154
Orosz és tót (16)	2,125	0,5	0,438	0,938	87,457	2,412	0	13,49	15,702	54,277	5,365	11,505
Rác (85)	*1,753*	*0,718*	*0,729*	*1,482*	*85,402*	*1,107*	*0,85*	*21,593*	*32,152*	**60,726**	*3,438*	7,455
Tót (2249)	*1,897*	**0,331**	**0,379**	**0,719**	73,048	5,78	0,335	9,655	13,589	38,234	**4,756**	18,308
Vend (18)	*1,222*	**0,056**	**0,056**	**0,111**	71,575	*1,714*	0	**7,412**	**9,827**	38,856	0	0
Összesen (7701)	2,016	0,491	0,48	0,999	72,421	5,126	0,538	9,869	13,888	38,77	4,302	19,723

Az átlagtól markánsan eltérő értékek kurzív és félkövér betűtípussal kiemelve.

Domináns nyelv	Idegenek aránya a lakosságból, 1785 (1 = 100%)	Távollevők aránya a lakosságból, 1785 (1 = 100%)	Gyerekek aránya a lakosságból, 1785 (1 = 100%)	Zsellér / család, 1785	Család létszáma, 1786	Egy házra jutó családok száma, 1785	Telkes jobbágyok arányának változása 1785–1720 (1 = 100%)	Nemesek aránya a családok számához mérve, 1785	Polgárok száma a családok számához mérve, 1785	Nőtlen férfiak aránya a férfiakból, 1785	Természet-beni juttatások kumulált értéke egy úrbéresre (Ft),	Komplex fejlettsé-gi mutató
Horvát (205)	0,016	0,015	0,145	0,556	**5,961**	1,198	−0,052	0,026	0,024	0,626	16,783	**−0,193**
Lengyel (23)	0,008	0,01	0,134	*0,229*	5,52	1,11	−0,27	0,026	0	0,629	0	*0,820*
Magyar (2613)	0,014	0,016	0,142	0,584	5,372	1,275	−0,299	**0,185**	0,013	0,608	17,784	0,166
Magyar, német (13)	0,013	0,016	0,145	0,677	6,072	1,164	−0,051	0,025	0,039	0,602	27,211	0,091
Magyar, rutén (11)	0,013	0,02	0,138	0,698	5,093	1,321	−0,62	0,258	0,003	0,61	8,844	0,369
Magyar és tót (20)	0,018	0,019	0,147	0,618	5,032	1,392	−0,363	0,144	0,036	0,58	19,895	0,056
Német (418)	0,015	0,015	0,141	0,536	*5,176*	1,307	**−0,334**	0,017	0,03	0,634	13,685	0,163
Német és rác (14)	0,012	0,014	0,134	0,522	4,868	1,354	−0,188	0,007	0,02	0,605	23,446	0,297
Oláh (448)	**0,008**	*0,009*	0,148	**0,662**	5,353	1,147	**−0,423**	**0,102**	0,002	0,609	*5,315*	0,122
Orosz (635)	0,012	*0,011*	0,14	0,526	**5,781**	1,186	*−0,14*	0,026	0,005	0,59	*10,331*	0,145
Orosz és tót (16)	0,02	0,023	0,14	0,556	6,29	1,162	0,571	0,012	0,016	0,587	23,118	0,064
Rác (85)	**0,006**	*0,007*	0,146	0,589	**6,34**	*1,14*	*0,025*	0,014	0,007	0,593	**20,143**	*0,552*
Tót (2249)	0,016	**0,023**	0,146	0,593	5,518	**1,319**	−0,27	0,065	0,016	0,607	14,05	−0,044
Vend (18)	**0,003**	*0,003*	0,142	*0,23*	5,302	1,226	*0,168*	0,014	0,006	0,662	*8,526*	**−0,159**
Összesen (7701)	0,014	0,017	0,144	0,581	5,475	1,27	−0,268	0,105	0,014	0,608	14,703	0,089

5.6. ábra. A földminőség (1–5) és a települési domináns nyelv kapcsolata 1786-ban

A zselléresedés (ti. a telkes jobbágyként összeírtak arányának csökkenése) 1720–1786 között a legelőrehaladottabb a románság körében volt (ennek oka a deklasszáció mellett inkább az Erdélyből folyamatosan beáramló lakosság[718] más státusza is lehetett), őket követték a németek, majd a magyarok (*5.3. táblázat*).[719] A horvátok és szlovákok esetében a jobbágyok arányának csökkenése átlagos volt, a rácok és vendek esetében pedig nem figyelhető meg ez a folyamat. Ha emellé odatesszük a birtoknagyságot, akkor látható, hogy a kis telki szántófölddel rendelkező románság esetében a két hátrányos tényező összeadódik (alternatív életmódra utalva őket), míg a magyaroknál a nagyobb birtokméret, a ruszinoknál a kisebb fokú zselléresedés kompenzálta a kedvezőtlen másik tulajdonságot. A szlovákság mindkét esetben átlagos tendenciákat képviselt, a németek esetében pedig az átlagos birtokméret fokozódó zselléresedéssel járt. A nemesek aránya egyértelműen a magyarlakta falvakban volt a legmagasabb, s az országos átlagot közelítette még a románság esetében, a többi náció esetében ennél kisebb értékkel találkozunk. Ezzel ellentétben a polgárság aránya a magyar településeken átlagos volt, míg a horvát és német települések esetében átlag feletti gyakorisággal találkozunk. *Összességében a vend és a horvát települések kis elemszámú halmaza volt a legkedvezőtlenebb helyzetben a 18. század legvégén, míg átlag feletti aggregált fejlettséget*[720] *mutattak a magyarok, németek, de a magas egyházi jelenlét miatt a ruszinok*[721] *és a románok is, a szlovák települések halmazával ellentétben, mely az átlagosnál rosszabb helyzetben volt.* A kvantitatív adatokat kvalitatív forrásokkal összevetve Magda Pál ugyancsak a *vendek elmaradottságát emelte ki* (a majdani Burgenland lakosai közül).[722]

[718] Vö. Mezősi 1941.

[719] Ennek persze az 1720-as összeírás hiányossága is oka lehet. De a háttérben állhatott tudatos stratégia, úrbéres adóterhek (és főleg a robotterhek) megkerülésére történő törekvés. Az biztos, hogy a zsellérek számának növekedése és arányuk változása nem adható meg az 1720-as összeírás segítségével (eszerint 1720–1786 között tízszeresére nőtt az összeírásokba felvett zsellérek száma, 15%-ról 33%-ra. Ellenben az 1728-as adatok alapján 24% volt a zsellérek aránya az összeírtak között (Perjés 1968: 1040).

[720] Továbbra sem csak gazdasági értelemben véve, a ruszinok esetében pl. az iskolamesterek elterjedtsége is hozzájárult.

[721] Lásd az *5.2. fejezet* elejét. Vélhetően hivatalos politika lehetett, hogy pap nélkül működő közösségeik görögkatolikus rítusú lelki vezetőhöz jussanak.

[722] „A városoknak nagy számából következést lehet tenni a pallérozodásnak minéműségére, leg pallérozatlanabbak a sok dologgal annyira terhelt Vandalusok, hogy a maguk tökélletesebbítésére semmi idejek nem maradt, sőt a járom alatt tsak nem baromi állapotra jutnak. Helytelenül tartják ezen szomoru állapot okának a nemzet butaságát.” Magda 1819: 306–307.

Az átlag sok esetben (főként a szórás ismerete nélkül) nem alkalmas a halmaz minden paraméterének jellemzésére. Ebben az esetben (számszerűsíthető változók esetén pedig gyenge korrelációnál) sokszor a belső eloszlás vizsgálata jelenti a továbblépés lehetőségét, és adhat magyarázatot, hiszen egyes részhalmazok specifikus vonásait a többi részhalmaz átlagos jellemzői teljesen elfedhetik. Itt csupán felvillantva a lehetőségeket, a földminőség és a beszélt nyelv kapcsolatát mutatjuk be oszlopdiagramon *(5.6. ábra)*.

5.2. A felekezetek közötti társadalmi–gazdasági különbségek jellege a 18. század végi országos összeírások alapján

Ha a nyelvek helyett *a felekezetek*et tekintjük független változónak *(5.4. táblázat),* akkor a földminőség a vegyes felekezetű területeken volt a legjobb (nagy vonzerőt jelentve a különféle közösségek számára, főleg a déli területeken és hegylábi térszíneken), míg kifejezetten rossz volt az ortodox és a még jobban földrajzi környezethez kötődő görögkatolikus többségű területeken. Ellenben itt magas volt az önálló egyházközséggel/pappal rendelkező települések aránya, míg a római katolikus településeken ez az 50%-ot sem érte el, miközben az evangélikusoknál 70%, a reformátusoknál pedig 90% feletti volt. Az utóbbi felekezetnél az iskolamesterek településszintű gyakorisága is elérte a 65%-ot, a római katolikusoknál ez alig volt 50%, az evangélikusoknál 75% feletti, az ortodoxoknál 40% körüli, a görögkatolikusok esetében még ennél is rosszabb. Így aztán a kulturális infrastrukturális fejlettség a reformátusoknál magas volt, a római katolikusok esetében viszont számszerűen így is alacsonyabb,[723] mint az ortodoxoknál vagy akár a görögkatolikusoknál. A telkes jobbágyok aránya az ortodoxoknál volt a legalacsonyabb, körükben (a románság pásztorkodó életmódja miatt) a zsellérek aránya magasabb volt. A *házatlan* zsellérek aránya viszont az országos 5%-tól sehol sem tért el lényegesen. A szőlőterület a református és római katolikus jobbágyságnál volt a legnagyobb egy úrbéresre vetítve, a görögkatolikus és ortodox lakosságnál a legalacsonyabb, mely megtelepedési környezetük földrajzi adottságaival is összefüggésben volt; az evangélikusok esetében némileg az átlag alatti mérettel kell számolni. A reformátusokra, ortodoxokra és a görögkatolikusokra viszont átlag alatti birtoknagyság jutott, amit az utóbbiak esetében még a rosszabb földminőség is tetézett, nem meglepően nem is feltétlenül a szántóföldi gazdálkodásra alapozták megélhetésüket (az állattartás jövedelmezőségére viszont legfeljebb az egy jobbágyra jutó rét nagyságából tudnánk következtetni). A reformátusok, görögkatolikusok és ortodoxok esetében így persze kisebb volt az egy munkaerőre jutó robotnapok száma is. Messze a görögkatolikus településeken élők fizették viszont a legtöbb adót, az evangélikusok, ortodoxok és reformátusok esetében ez 4 forint alatt maradt, a római katolikusok által fizetett összeg átlagos nagyságú volt.

A bevándorlás az evangélikus közösségben volt átlagon felüli (2%), az ortodoxoknál és görögkatolikusoknál kifejezetten alacsony (1% alatti) értéket mérhettünk. A távollevők aránya ugyancsak az evangélikusoknál volt magas (2,5% felett) és a görögkatolikusoknál és ortodoxoknál 1% alatti. *Az 1–12 éves gyermekek aránya*[724] *a reformátusoknál volt a legalacsonyabb* 1785-ben (bár a népszámlálási kategória alapján csak korlátozott relevanciájú demográfiai következtetések tehetők), őket az evangélikusok követték, de a többi vallás esetében sem volt lényegesen magasabb ez az érték

[723] Nyilván a statisztikai adatokkal nem mérhető minőség más kérdés.

[724] Emlékeztetőül: ez nem valódi, demográfiai értelemben vett arány (diszkutálva a *4. fejezet*ben).

az országos átlagnál. A zsellérek gyakorisága nem függött a felekezettől, *az ortodox és vegyes vallású falvakban azonban a család létszáma inkább 6 fő volt,* mint 5 (ez utóbbi főleg az evangélikusokra volt jellemző). A *telkes jobbágyok arányának csökkenése 1720-hoz mérten viszont átlagon felüli volt a reformátusoknál*[725] *és görögkatolikusoknál, míg az evangélikusoknál – talán éppen a kisebb méretű családok miatt – a helyzet kedvezőbb volt*. Ha párosítjuk a földnagysággal a fenti folyamatokat, akkor jó látszik, hogy a reformátusok és görögkatolikusok esetében a birtokméret is kicsi volt ekkor már a többi felekezettel való összevetésben, esetükben tehát a zselléresedés már a birtokaprózódással párhuzamos folyamat,[726] mely több helyen születéskorlátozó mikroszociális stratégiák terjedéséhez vezetett.[727] Ugyancsak *a reformátusság volt a leginkább nemesi felekezet,* őket követték a vegyes falvak és görögkatolikus települések. *A reformátusok között viszont kevés volt a polgár, e téren főleg az evangélikusok és római katolikusok aránya nagyobb volt.* A földesúri természetbeni juttatásokat tekintve a legtöbb ajándékot az evangélikus jobbágyok adták, a legkevesebbet a görögkatolikusok és ortodoxok. A görögkatolikus parasztság esetében ez „kompenzálta" a magas állami adót, míg az ortodoxok esetében mindkét érték alacsony volt, a római katolikusoknál pedig mindkettő átlagos.

Összességében a római katolikus és a római katolikus–vegyes és a felekezettel nem jelölt falvak voltak a legfejletlenebbek (országos átlag alatt)*, de a fejlettség tekintetében a többi felekezet esetében sem volt olyan nagy szórás és különbség, mint amit akár a nyelvek esetében tapasztalhattunk*. *A református és a református–ortodox települések voltak a legfejlettebbek, őket az evangélikusok követték,* de ekkor az ortodox és görögkatolikus települések sem voltak rossz helyzetben – az értékeiket felhúzó, nagyszámú parókia miatt. A kulturális fejlettségi mutatók nélkül, pusztán a gazdasági helyzetet tekintve azonban már nagyobb a különbség a felekezetek között.

Mivel a fejlettség a reformátusok esetében volt a legnagyobb, a magyar nyelvű lakosságé pedig átlagos, világos, hogy (a 19. század közepére megszűnő) kisebb „polgárosultságuk" mellett *a református magyar települések „rurális" fejlettsége a fenti mutatók alapján jobb volt a század végén (miként 1910-ben is),*[728] *mint a katolikus magyar településeké, amelyek viszont a katolikus horvátoknál és kisebb mértékben a szlovákoknál is jobb életminőséget mondhattak magukénak. Az ortodoxok esetében a szerbek felfelé húzzák az átlagot a románokhoz viszonyítva. A szerb parasztok a református magyarokéhoz hasonló, számos aspektusból még annál is jobb életminőséggel bírtak*. Ugyanakkor *mindkét itt említett csoportra jellemző volt a vallási (kulturális) infrastruktúra (mint csoportkohéziós tényező) kiemelkedő szerepe a fejlettségi mutatóban*.[729]

---

[725] Annak ellenére, hogy az Alföldön nem kis számban voltak 1720-ban privilegizáltként összeírtak, tehát eleve alacsonyabb volt a telkes jobbágyok kiindulási aránya a tiszántúli reformátusok és a jászsági katolikusok között (1786-ban nem is írják össze zömüket úrbéresként, így a népszámlálási „paraszt" kategóriát kellett használni esetükben, noha a két fogalom nem ekvivalens). Feltűnő a Tiszántúl kapcsán a zsellér kategória előretörése 1785-re az 1720-as összeírás adataihoz képest (még akkor is, ha 1720-ban ez alábecsült adat).

[726] Tehát nem arról volt szó, hogy a telek egyben tartása érdekében a többi gyermek nem örököl – ilyenre a németek között volt példa (miként később egykézésre is).

[727] Kaposi (2002: 26) is említi az egykézést.

[728] Demeter 2018c.

[729] A nem kvantifikálható (így nem is korreláltatható), továbbá külső (pl. természetföldrajzi), valamint a kompozit fejlettségi index kialakítása során *nem használt indikátorok* súlyának, fejlettséget magyarázó erejének vizsgálatához regresszióanalízist végeztünk, melynek eredményeit a *2. kötet 8.5. fejezet*ében találjuk, az 1880-as és 1910-es helyzettel összevetve.

5.4. táblázat. A társadalmi–gazdasági indikátorok átlagértékei a településeken domináns felekezetek szerint a 18. század végén

Felekezet	Föld-minő-ség (1 = legjobb)	Önálló egyház-községek aránya (1 = 100%)	Iskola-mesterek aránya (1 = 100%)	Kulturális infra-struktúra (max. = 2)	Telkes jobbá-gyok, %	Házatlan zsellérek, %	Egy úrbéresre jutó szőlő-terület (kapás)	Egy úrbéresre jutó szántó-terület (hold)	Egy telkesre jutó szántó-terület (hold)	Gyalognap-ra korrigált robot egy úrbéresre	Egy úrbéres re jutó adó (Ft)	Egy telekre jutó adó (Ft)
Ismeretlen (401)	2,087	0	0,209	0,209	74,92	5,532	0,454	10,21	13,633	41,734	4,266	15,857
Evangélikus (168)	1,911	0,732	0,744	1,512	74,259	4,216	0,424	10,552	15,19	40,572	5,122	20,56
Görögkatolikus (190)	2,395	0,905	0,347	1,3	70,876	4,565	0,294	6,565	8,933	32,694	6,243	44,943
Görögkatolikus és református (15)	1,6	1	0,933	2,067	68,543	8,605	0,71	8,552	11,805	34,714	3,413	19,131
Ortodox (868)	2,483	0,81	0,426	1,238	69,701	3,552	0,209	7,103	10,253	29,984	3,992	35,516
Ortodox és ref. (61)	1,41	0,951	0,869	2,197	72,499	5,69	0,251	7,822	10,824	32,41	4,045	17,992
Református (763)	1,79	0,902	0,678	1,615	71,479	4,465	0,634	8,946	12,533	36,298	3,668	20,136
Római katolikus (3204)	1,956	0,441	0,53	0,976	72,771	5,839	0,598	10,845	15,327	41,042	4,379	14,97
Római katolikus és evangélikus (115)	2,009	0,096	0,504	0,678	71,413	5,064	0,45	10,057	14,576	35,506	4,412	19,945
Római, görög kat., református (11)	1,364	0,818	0,818	2,364	44,922	5,076	1,209	6,397	13,864	25,763	3,562	32,219
Római katolikus és egyéb (272)	1,941	0,007	0,154	0,162	72,734	5,384	0,555	10,284	14,407	42,999	4,487	14,892
Római katolikus és ortodox (75)	2,267	0,16	0,213	0,427	83,084	1,968	0,229	8,988	10,718	38,821	4,426	20,939
Római katolikus és református (215)	1,66	0,484	0,553	1,405	68,963	5,245	1,171	10,471	14,664	39,523	3,908	20,454
Római katolikus, ref., ortodox (10)	1,4	0,6	0,5	1,6	54,877	3,281	2,508	7,663	12,964	31,442	5,17	48,594
Vegyes (379)	2,018	0,003	0,164	0,166	76,019	4,411	0,474	10,722	15,093	43,163	4,531	16,331
Összesen (6801)	2,016	0,491	0,48	0,999	72,421	5,126	0,538	9,869	13,888	38,77	4,302	19,723

Felekezet	Idegen születésűek aránya a lakosságból (1 = 100%)	Távollevők aránya a lakosságból (1 = 100%)	Gyermekek aránya a lakosságból (1 = 100%)	Zsellér / család	Család létszáma	Egy házra jutó családok száma	Telkes jobbágyok arányának változása (1 = 100%) 1720–1785	Nemesek aránya a családok számához mérve	Polgárok aránya a családok számához mérve	Nőtlen férfiak aránya a férfiakhoz mérve	Természet-beni ajándékok, értéke egy úrbéresre (Ft)	Komplex fejlett-ségi mutató értéke
Ismeretlen (401)	0,014	0,018	0,145	0,574	5,568	1,288	−0,216	0,088	0,011	0,604	15,549	−0,322
Evangélikus (168)	0,02	0,026	0,138	0,584	5,296	1,345	−0,216	0,104	0,028	0,587	16,347	0,345
Görögkatolikus (190)	0,009	0,009	0,142	0,582	5,33	1,164	−0,359	0,184	0,004	0,601	11,982	0,298
Görögkatolikus és református (15)	0,01	0,017	0,144	0,621	4,596	1,259	−0,56	0,078	0,001	0,605	11,4	0,574
Ortodox (868)	0,009	0,01	0,146	0,597	5,64	1,181	−0,26	0,033	0,004	0,601	8,884	0,225
Ortodox és ref. (61)	0,01	0,014	0,133	0,605	4,958	1,266	−0,493	0,292	0,007	0,611	9,978	0,685
Református (763)	0,013	0,017	0,134	0,562	5,256	1,232	−0,38	0,277	0,007	0,613	14,468	0,417
Római katolikus (3204)	0,015	0,018	0,146	0,576	5,496	1,298	−0,264	0,075	0,019	0,613	15,757	0,089
Római katolikus és evangélikus (115)	0,02	0,028	0,14	0,587	5,194	1,368	−0,269	0,124	0,018	0,597	13,457	−0,132
Római, görög kat., ref. (11)	0,013	0,019	0,132	0,593	4,873	1,248	−0,309	0,287	0,029	0,616	7,391	0,419
Római katolikus és egyéb (272)	0,016	0,02	0,151	0,594	5,621	1,255	−0,16	0,083	0,011	0,61	17,284	−0,369
Római katolikus és ortodox (75)	0,013	0,013	0,144	0,557	5,852	1,228	−0,112	0,035	0,008	0,593	15,539	−0,151
Római katolikus és református (215)	0,016	0,019	0,133	0,583	5,073	1,293	−0,345	0,251	0,019	0,606	16,932	0,129
Római katolikus, ref., ortodox (10)	0,016	0,015	0,126	0,58	4,831	1,231	−0,465	0,182	0,06	0,605	10,433	0,401
Vegyes (379)	0,016	0,019	0,147	0,614	5,706	1,296	−0,108	0,068	0,009	0,599	17,308	−0,37
Összesen (6801)	0,014	0,017	0,144	0,581	5,475	1,27	−0,268	0,105	0,014	0,608	14,703	0,089

5.3. A legfejletlenebb településhalmazok nyelvi-felekezeti sajátosságai

Ha külön megvizsgáljuk a legfejletlenebb települések etnikai és felekezeti viszonyait, akkor elmondható, hogy a *legperiferikusabb települések között rác falut nem találunk, felülreprezentáltak viszont a horvát és szlovák települések*, alulreprezentáltak a magyarok, németek, románok *(5.5. táblázat)*. Ha összevetjük a helyzetet az 1720-assal (bár ennek relevanciáját korlátozza az eltérő változókészlet), akkor, míg a horvát[730] települések 40%-a került be 1720-ban a legszegényebbek közé, ez 10 százalékponttal csökkent 1786-ra. A szegénynek minősített magyar települések aránya stagnált (11–12%), a németeké némileg javult (13-ról 10%-ra), a románoké viszont kissé romlott, a ruszinoké szintén stagnált. *A legfejletlenebb halmazba bekerülő szlovák települések aránya viszont 15%-ról 23%-ra emelkedett,* 8 százalékponttal romlott. Így minden ötödik tót település bekerült a legszegényebb 1050 település közé, ezzel a periferikus települések közel 50%-át adva. Ezzel szemben a magyar települések a településállomány 40%-át adva a legfejletlenebb csoport csupán 30%-át alkották.

5.5. táblázat. Etnikumok felül- és alulreprezentáltsága a legfejletlenebb települések között 1786-ban (Erdély nélkül)

Nyelv	*Településszám a legszegényebbek között*	%	*Településszám összesen a vegyes lakosságúak nélkül*	%	*Legszegényebbek a teljes településállomány %-ában (az előző két halmaz hányadosa)*
Horvát	*64*	6,18	*205*	3,11	*31,22*
Magyar	*321*	31,01	*2613*	39,68	*12,28*
Német	*44*	4,25	*418*	6,35	*10,53*
Oláh	*32*	3,09	*448*	6,80	*7,14*
Orosz	*51*	4,93	*635*	9,64	*8,03*
Tót	*511*	49,37	*2249*	34,15	*22,72*
Vend	*3*	0,29	*18*	0,27	*16,67*
Összesen	*1035*		*6586*	100,00	*15,72*

Ami a *felekezeteket* illeti *(5.6. táblázat)*, a legfejletlenebb településcsoportban felülreprezentáltak voltak az „ismeretlen" felekezetű[731] települések, a római katolikus többségűek szintén, ezzel szemben a református, görögkatolikus és evangélikus falvak a teljes – vizsgálható – halmazban mért arányukhoz képest ritkábban fordulnak elő a legszegényebbek között. A római katolikus falvak a vizsgálható állomány 48%-át teszik ki, azonban a legfejletlenebbek között arányuk 53%, ezzel szemben a reformátusoknál ez az érték 11 és 1,6%, az ortodoxoknál 13,5% és 5%. A római katolikus és vegyes, a római katolikus és evangélikus, valamint a vegyes kategóriájú települések szintén felülreprezentáltak voltak a legfejletlenebb 1000 település között. A vegyes kategóriák felülreprezentáltságát az okozza, hogy vélhetőleg egyik közösség sem volt elég erős ahhoz, hogy papot vagy iskolamestert tartson el, így az akár kedvező gazdasági mutatóikhoz gyakran rossz kulturális fejlettségi értékek járultak.

[730] A minősítés (módszertanilag kifogásolható módon) az 1770-es évek helyzetének visszavetítése alapján történt, nem lévén megbízható etnikai–vallási adat 1720-ból, így a két generáció során eltelt változásokat nem tudtuk figyelembe venni.
[731] A *Lexicon locorum* a filiák esetében nem jegyezte be a vallást, így esetükben a distinkció nem volt lehetséges. Ezek különben zömmel apró- és kisfalvak, így nem meglepő fejletlenségük (hiszen a kulturális infrastruktúrát tekintve eleve hátrányból indultak); különben erre már Perjés is utal a maghozam kapcsán: szerinte a kis falvak szegényebbek (*2. fejezet*; bár a szegénység és a fejletlenség nem ekvivalens, mert az utóbbi fogalomba nem csak gazdasági ismérvek tartoznak!).

5.6. táblázat. Felekezetek felül- és alulreprezentáltsága a legfejletlenebb (1000) települések között 1786-ban (Erdély nélkül)

Felekezet	*Fejletlen település*	Fejletlen település %	*Összes település*	Összes település %	*Fejletlen az összeshez képest (%)*
Ismeretlen	*123*	11,88	*401*	6,03	*30,67*
Evangélikus	*10*	0,97	*168*	2,53	*5,95*
Görögkatolikus	*7*	0,68	*190*	2,86	*3,68*
Ortodox	*51*	4,93	*868*	13,05	*5,88*
Református	*17*	1,64	*763*	11,47	*2,23*
Római katolikus	*550*	53,14	*3204*	48,17	*17,17*
Római katolikus és evangélikus	*22*	2,13	*115*	1,73	*19,13*
Római katolikus és egyéb	*94*	9,08	*272*	4,09	*34,56*
Római katolikus és ortodox	*9*	0,87	*75*	1,13	*12,00*
Római katolikus és református	*29*	2,80	*216*	3,25	*13,43*
Vegyes	*117*	11,30	*379*	5,70	*30,87*
Összesen	*1035*	100,00	*6651*	100,00	*15,56*

5.4. Az északkelet-magyarországi görögkatolikus lakosság társadalmi–gazdasági–demográfiai vonásai a 19. század elején

Egyéb, történeti statisztikai kiértékelésekre módot adó, nagy elemszámú forrás is ismert a korból, melynek segítségével szintén vizsgálhatók az eltérő kulturális-nyelvi adottságú népcsoportok társadalmi–gazdasági–demográfiai jellemzőinek különbségei.[732] A demográfiai jelenségek kapcsán Dányi Dezső (országos léptékben), újabban pedig Illés Tamás (Erdélyben, regresszióanalízissel) mutatott rá, hogy annak felekezeti-etnikai vonatkozásai nem elhanyagolhatók – legalábbis a 19. század végén semmiképpen. Dányi Dezső szerint 1890–1910 között erősebb volt a demográfiai sajátosságok és felekezetek-nyelvek közti kapcsolat, mint az alfabetizáció és a termékenység csökkenése közti kapcsolat erőssége, illetve hasonló erősségű, mint az iparosodási mutatók és termékenység esetében.[733] Illés több tucat kvantifikálható, valamint nem számszerűsíthető indikátor vizsgálatából azt szűrte le, hogy 1900–1910 között a vallás még meghatározó szerepet játszik a termékenységi mintázatok alakításában.[734] Saját, Sátoraljaújhelyre vonatkozó kutatásaink a demográfiai átmenet előtti korszakra (1870) vonatkozóan erősítették meg a felekezetiség szerepét a termékenység alakulásában, igaz csak lokálisan.[735] A GISta Hungarorum adatbázisba integrált forrásaink szerkezete azonban csak korlátozott mértékben tette lehetővé a demográfia és felekezetiség, valamint demográfia és etnikum közti kapcsolat a 18. századra vonatkozó vizsgálatát. (Vizsgálataink a családméretre és a többi tényező kapcsolatára, illetve területi mintázatára, továbbá a népességnövekedés területi mintázatának differenciáira redukálódtak a 18. század kapcsán, mivel II.

[732] Az elemzés forrásául szolgáló mű: Udvari 1990.
[733] Dányi 1977: 84–85.
[734] Illés 2022: 107–108 és 120–125.
[735] Demeter – Bagdi 2016.

József népszámlálásában a gyerekarány, mint indikátor, nem a mai ismérvek alapján került kialakításra).[736]

A munkácsi görögkatolikus egyházmegye 1806-os schematizmusa azonban közel 2150 település (az ország településállományának hatoda, Erdélyt is beszámítva) alap-, és mintegy 2000 település (és 500 ezer görögkatolikus lélek, a terület lakosságának 45%-a!) részletes demográfiai-társadalmi adatait közli településszintű bontásban.[737] Aligha tévedünk tehát, ha azt mondjuk, statisztikailag is releváns (azaz helytálló elemzési eredményeket, következtetéseket biztosító) sokaságról van szó, mely az Erdélyen kívüli görögkatolikusság tanulmányozása szempontjából megkerülhetetlen.[738] E terület felén az összeírtak egyben a lakosság abszolút többségét teszik ki, így a forrás nélkülözhetetlen a kor és Északkelet-Magyarország történeti statisztikai vizsgálatához éppúgy, mint az egyház- és kultúrtörténet, vagy éppen oktatástörténet szempontjából. Ez utóbbi szempontok vizsgálatához az Udvari István által szerkesztett és kiadott mű[739] a nélkülözhetetlen alapadatokat teszi közzé. Saját korábbi munkánk[740] pedig az alapadatok térképi feldolgozásával, a történeti demográfia számára indikátorok képzésével, statisztikai kiértékelésével és főképp a területi különbségek illusztrálásával lépett tovább az adatok (eleddig foghíjas) analízise irányába. Atlaszunk a területi mintázat különbségei mellett számos – így már jól látható, de statisztikai elemzésnek korábban nem alávetett – jelenség vizsgálatára hívja fel a figyelmet, ilyen például az Alföldre leszivárgó görögkatolikus társadalom és a hegyvidéki kibocsátó közeg eltérő társadalmi és korösszetétele, a prédikáció déli irányba megváltozó nyelve, kétnyelvű prédikáció, stb. További forrásaink (a II. József korabeli népszámlálás és az 1786-os kancelláriai összeírás) integrálása révén lehetőség nyílik a görögkatolikus lakosság települési arányszámára következtetni éppúgy (kirajzolva a migrációs irányokat), mint társadalomszerkezetének eltéréseire a befogadó közösséghez mérve. Emellett vizsgálni lehet a görögkatolikusság demográfiai mintázatának és társadalmi differenciáltságának eltéréseit többségi és kisebbségi területen, parokiális központban és filiákban, tanítóval bíró és oktatással nem rendelkező településekben egyaránt, vagy a prédikáció nyelve alapján egyszerű statisztikai lekérdezéssel kiátlagolva az alcsoportokra jellemző, születési, halálozási és házassági arányszámokat,[741] a teljes társadalomhoz mért társadalmi tagolódásukat (a demográfiai jellegű összevetésre kevéssé van mód, hiszen hasonlóan nagy területre nincs hasonló, feldolgozott állapotban lévő kimutatásunk a társadalom egészére, vagy akár csak egyes felekezetekre vonatkozóan sem – éppen ez a történeti statisztikai, történeti demográfiai *értéke* ennek az összeírásnak). Noha a kapott eredmények az ország egészét nem reprezentálják (a területen igen sok a legfejletlenebb 1500 település közé tartozó falu), de az itt közölt táblázatok önmagukban is értékesek, ugyanis a későbbi munkák során referenciaként,

[736] A nemesek fiai és a parasztok és polgárok örökösei sem ide kerültek besorolásra, ha kiskorúak voltak.

[737] 130 listázott településről nincs részletes adat (de ez csak 6000 görögkatolikus lelket érint, ellenben itt 94 ezer nem görögkatolikus élt már 1785-ben is), további közel 130 település a névalak azonosítatlansága, vagy lokalizálási problémák miatt nem került térképezésre és elemzésre sem.

[738] Az erdélyi görögkatolikus lakosság társadalmi–gazdasági és demográfiai sajátosságainak elemzésére az 1750-es erdélyi összeírás (Gyémánt László et al. I–II. 2009–2016) és a Miskolczy Ambrus–Varga E. Árpád szerzőpáros felekezeti adatsoros gyűjtése (I–III. 2013) alapján egy tanulmányban kísérletet tettünk, összevetve azt a többi felekezet vonásaival, sajnos azonban két forrásunk eltérő jellege miatt az összehasonlíthatóságuk igencsak korlátozott. (Demeter–Tompa 2024)

[739] Udvari 1990.

[740] Demeter – Kónya 2023.

[741] Görögkatolikus vegyesházasságokra: Pozsgai 2007.

összehasonlítási alapként jól hasznosíthatók,[742] *az ország egészéhez képest egy alulfejlett területet reprezentálva (lásd: 5.7–5.14. táblázat)*.

Vajon a görögkatolikus közösségek helyzete, sajátosságai között volt-e különbség *prédikációs nyelv* (mint az etnikai viszonyokat leginkább közelítő indikátor) vagy az egyéb vallás jelenléte (sőt, akár túlsúlya) szempontjából? Ott, ahol magyar volt a prédikációs nyelv, a görögkatolikus közösség a 100 főt sem érte el, felekezeti arányuk 15% alatt volt *(5.12. táblázat)*. A román nyelvű prédikációs nyelvvel bíró közösségek átlagos létszáma viszont 500 fő felett volt és a görögkatolikusok száma 35%-kal múlta felül az 1785-ös össznépesség számát. Ekkora népességnövekedés 20 év alatt már nagy méretű bevándorlást és áttérést is feltételez, pusztán a természetes szaporulat számlájára írni a növekedést, tekintve a kor egészségügyi viszonyait, nem lehet. A ruszin prédikációs nyelvű görögkatolikus közösségek átlagos nagysága 250 fő, a szlováké 70 fő, az előbbi a települési lakosság átlag 70%-át jelentette, az utóbbi azonban csak 15%-ot. Az úrbéresek aránya a ruszin prédikációs nyelvű közegben volt a legalacsonyabb, a gyerekek aránya a szlovákoknál volt kicsi (míg a románoknál kiemelkedő, 30% feletti volt, ami nagy természetes szaporulatra is utal). A román és ruszin prédikációs nyelvű települések esetében átlag feletti volt a jobbágyok aránya a görögkatolikusok között, míg magyar nyelvűek esetében feleennyi. Az összes úrbéres aránya a szlovák és magyar nyelvű prédikációjú településeken volt a legmagasabb, a ruszin nyelvű településeken pedig csak 17%. Ebből következően a magyar és szlovák prédikációs nyelvű településeken az úrbéresek között átlagon felül találunk zselléreket. A születések a halálozásokhoz vagy az összes lakoshoz képest alacsonynak bizonyultak a szlovák prédikációs nyelvű települések esetében, valamint a magyar nyelvi környezetben is, a román és ruszin nyelvi közegben mért értékhez képest.

Ugyanígy, ha a születéseket az új házasságok számához mérjük, megint a ruszin és román nyelvi közeg emelkedik ki, a szlovák pedig mélyen átlag alatti. A halálozási ráta a román nyelvi közeg esetében volt magas, szlovák és magyar közeg esetén alacsony, az új házasságok aránya a magyar nyelvi közegben volt a legmagasabb, a román esetében viszont a legalacsonyabb, ami már a felekezeti-nyelvi expanzió lecsengésére utal, legalábbis a természetes szaporulatot, mint forrást tekintve. A magyar és szlovák nyelvi közeg esetében a görögkatolikus úrbéresek (elsősorban a zsellérek miatt) aránya jóval magasabb volt saját társadalmukhoz mérve, mint a többi vallást tekintve, a román nyelvi közeg esetében éppen fordítva. A telkes jobbágyság aránya a többi felekezet esetében volt magasabb (a román nyelvi környezetet leszámítva), minden prédikációs nyelv esetében. A filiák távolsága a központtól ugyancsak a magyar és szlovák prédikációs nyelvű görögkatolikus közösségekben volt a legnagyobb, akárcsak a házatlan zsellérek aránya a többi felekezet házatlan zselléreinek arányához képest.

Hasonlóképpen elemezhető a görögkatolikus lakosság helyzete a különböző *felekezeti többségű* településeken *(5.13. táblázat)*. Református vagy evangélikus többségű településen a görögkatolikusok száma átlag 120 és 70 fő volt (vagy 30% és 25%), míg görögkatolikus többség esetén közel 400 fő volt a közösség átlagos mérete, mely legalább 15%-os növekedést mutatott 20 év alatt. Római katolikus többségű településen ez 210 fő és 50–60%. A görögkatolikus gyerekek aránya a görögkatolikus többségű településen 28% volt 1806-ban, evangélikus településeken csak 20%, reformátusoknál 25%, római katolikusoknál 23%. Az úrbéresek aránya a görögkatolikusok között

[742] Noha az átlag nem adja vissza a részhalmazok belső differenciáltságát, a szórásokat bemutató táblázatok közlésétől terjedelmi okokból eltekintünk.

átlag feletti volt a református és evangélikus többségű településeken, azonban a jobbágyok aránya csak a római katolikus és görögkatolikus települések esetében volt átlag feletti, míg a zsellérek aránya az evangélikus és református települések görögkatolikussága között volt magas. A születések összes görögkatolikushoz mért értéke az evangélikus falvak görögkatolikussága esetében volt a legmagasabb, míg a református többségű településeken átlag alatti volt, a halálozásokhoz mért születésszám pedig a görögkatolikus és római katolikus települések unitus lakossága esetében volt átlag feletti, az evangélikus és református települések esetében átlag alatti. Kiugró volt az evangélikus falvak görögkatolikussága esetében a görögkatolikus párokra jutó születésszám, bár az új görögkatolikus házasságok számához viszonyítva az érték nagyon alacsony volt (a magas házasodási kedv – legalábbis a korábbi tendenciákhoz képest – miatt). A halálozási ráta a református települések unitussága esetében kifejezetten alacsony volt.

Az úrbéresek aránya az evangélikus és református többségű falvakban a görögkatolikusok között volt jelentősebb, a római katolikus többségű falvak esetében azonban éppen fordítva. A telkes jobbágyok aránya minden esetben a többségi társadalomban volt magasabb, a görögkatolikusok felülreprezentáltsága a házatlan és házas zsellérek (főként a református falvakban) esetében igen szembetűnő. Ugyanígy a református és vegyes falvak görögkatolikussága feküdt legmesszebb a parokiális központoktól.

Ha a *görögkatolikus felekezet aránya* szerint *(5.7. táblázat)* vizsgáljuk a társadalmi–gazdasági jellemzőket, akkor világos, hogy a gyerekarány proxyjának tekinthető gyónásra képtelen lakosság aránya növekszik, párhuzamosan a felekezeti kompaktság növekedésével. Az úrbéres lakosság aránya viszont a görögkatolikusságon belül csökken a települések felekezeti homogenitásának fokozódásával, miközben soraikban a telkes jobbágyok aránya folyamatosan nő. Mindeközben a teljes lakossághoz mérve az úrbéresek aránya stagnál, majd enyhén nő a homogén görögkatolikus települések esetében. Az nem meglepő, hogy a görögkatolikus házaspárok aránya az összes párhoz mérve szórványban alacsony és a település felekezeti homogenitásának növekedésével nő. Izgalmasabb, hogy a görögkatolikus születések halálozásokhoz mért értéke és a görögkatolikus lakosság számához mérve is javul a település felekezeti homogenitásának növekedésével, miközben a születések görögkatolikus házaspárokhoz mért aránya esetében inkább stagnálásról beszélhetünk. Ha pedig a gyónásra képtelenek számához viszonyítjuk a görögkatolikus születések számát, akkor leginkább a vegyes, 50% körüli arányú görögkatolikusság esetében mérhetünk kiugró értéket (a többihez képest – sajnos a nem görögkatolikusok esetében nincs ilyen tömeges adatunk.) A görögkatolikus halálozások aránya magas értékről indulva hullámzott a település felekezeti arculatának homogenizálódásával, de végeredményben ez is csökken. Értelemszerűen az új házasságkötések aránya az összes görögkatolikus pár számához mérve a szórványban, kisebbségben volt magasabb. A házatlan görögkatolikus zsellérség kisebbségi helyzetben jelentősen felülreprezentált, a házas zsellérek aránya ugyancsak magasabb körükben, mint a teljes társadalomban, míg telkes jobbágyból (a homogén görögkatolikus településeket nem számítva) kevesebb van közöttük. Az is evidens, hogy a parókiák az etnikailag homogén településekre települnek leginkább, viszont fontos ismérv, hogy a homogén görögkatolikus települések átlagos lélekszáma kisebb, mint a többié, 400 körüli (országos átlag alatti), miközben ezek a falvak kis méretük ellenére mégis a legnagyobb létszámú görögkatolikus közösséget tömörítik.

5.7. táblázat. A társadalmi–demográfiai–gazdasági mutatók értékeinek változása a görögkatolikus lakosság gyakoriságának függvényében (gk = görögkatolikus)

Görög-katolikus felekezeti arány (1=100%) és esetszám	összes görög-katolikus (fő)	gyónásra nem képes / összes görög-katolikus (1=100%)	görög-katolikus úrbéres / összes görög-katolikus (1=100%)	görög-katolikus jobbágy / összes gk. úrbéres (1=100%)	görög-katolikus házas zsellér / összes gk. úrbéres (1=100%)	görög-katolikus házatlan zsellér / összes gk. úrbéres (1=100%)	görög-katolikus pár / összes házaspár (1=100%)	gk. születések / gk. halálozások	gk. születések / gk. lakos	gk. születések / gk. párok	gk. születések / gk. gyónásra képtelen
0,10 alatt (482)	23,707	0,175	0,239	0,252	0,361	0,387	0,449	0,669	0,020	0,213	0,118
0,10-0,33 (312)	105,808	0,255	0,183	0,371	0,388	0,241	0,628	1,321	0,030	0,262	0,125
0,33-0,50 (133)	232,496	0,258	0,167	0,489	0,321	0,190	0,777	1,315	0,032	0,248	0,131
0,50-0,75 (162)	320,327	0,262	0,160	0,563	0,302	0,136	0,863	1,461	0,034	0,255	0,136
0,75-1,00 (729)	401,676	0,274	0,159	0,758	0,167	0,075	0,972	1,540	0,031	0,190	0,122
Total (181)	231,065	0,243	0,185	0,532	0,276	0,192	0,762	1,376	0,028	0,219	0,124

Görög-katolikus felekezeti arány (1=100%) és esetszám	gk. születések / gk. új házasság	gk. halálozások / gk. lakosság	új házasság / gk. párok összesen (1=100%)	gk. lakos 1806 / jogi népesség 1785 (1=100%)	úrbéresek aránya a lakosságból – gk. úrbéresek aránya lakosságból (1=100%)	telkes jobbágy aránya az úrbéresek között – gk. telkes jobbágy aránya az úrbéresek között (1=100%)	házatlan zsellér aránya az úrbéresek között – gk. házatlan zsellér aránya az úrbéresek között (1=100%)	filiák távolsága negyed-órában	Népesség-szám 1785-ben
0,10 alatt (482)	1,222	0,042	0,098	0,040	-0,157	0,408	-0,330	6,654	714,276
0,10-0,33 (312)	2,830	0,026	0,086	0,196	-0,104	0,328	-0,186	4,696	566,663
0,33-0,50 (133)	3,996	0,032	0,094	0,417	-0,091	0,240	-0,137	3,038	566,180
0,50-0,75 (162)	4,414	0,031	0,065	0,627	-0,081	0,184	-0,081	2,198	512,846
0,75-1,00 (729)	4,694	0,026	0,047	1,076	-0,057	0,018	-0,034	1,405	381,668
Total (181)	4,101	0,031	0,069	0,562	-0,096	0,195	-0,141	3,551	526,787

Ha éppen ezért a fenti mutatókat megnézzük a görögkatolikusok települési lélekszáma szerint differenciálva, nem felekezeti arányuk, hanem *közösségeik mérete* szerint, akkor látványosan nő köreikben a csoportlétszám növekedésével a „gyerekarány". Csökken, majd stagnál az úrbéresek aránya, miközben a jobbágyok aránya jelentősen nő, a görögkatolikus házaspárok aránya szintúgy, akárcsak a születés/halálozás arány. A görögkatolikus lakosság számához mért görögkatolikus születések száma a kezdeti növekedés után stagnál, a házaspárok számához mért születésszám fluktuált.

A születések aránya az összes gyerek számához mérve csak a legnagyobb görögkatolikus közösségekben esik le. Az új házasságok aránya viszont a kezdeti emelkedés után jelentősen csökken a közösség növekedésével, miközben az új házasságokra vetített görögkatolikus születésszám monoton növekszik a görögkatolikus közösségek méretének növekedésével párhuzamosan. A nagyobb közösség nagyobb felekezeti homogenitást is jelöl (1 feletti érték az eltérő évkörök miatt lehetséges – másként fogalmazva, az 1000–2000 fő közötti görögkatolikus közösségek esetében, ha mindet homogénnek tekintjük, a lakosságszám 20 év alatt akár 15%-ot is nőhetett 1785–1806 között. Hogy ez mekkora mértékben migráció, felekezetváltás vagy éppen természetes szaporulat eredménye, az nem deríthető ki a számokból). A görögkatolikus úrbéresek aránya a teljes lakossághoz mérve fluktuált, a kisebb közösségeikben felülreprezentáltak voltak a teljes társadalom úrbéreseinek arányához képest. A telkes jobbágyok aránya magasabb volt a teljes társadalomban, de különbség a görögkatolikus közösség méretének növekedésével eliminálódott. A házas és házatlan zsellérek esetében a görögkatolikusok között volt arányuk magasabb, a filiák távolsága a központtól szintén korrelált (fordítottan) a közösség méretével.

5.8. táblázat. A társadalmi–demográfiai–gazdasági mutatók értékeinek változása a görögkatolikus közösség csoportméretének függvényében (gk = görögkatolikus)

Összes görög-katolikus és esetszám	összes görög-katolikus (fő)	gyónásra nem képes / összes görög-katolikus (1=100%)	úrbéres / összes görög-katolikus (1=100%)	görög-katolikus jobbágy / összes gk. úrbéres (1=100%)	görög-katolikus házas zsellér / összes gk. úrbéres (1=100%)	görög-katolikus házatlan zsellér / összes gk. úrbéres (1=100%)	görög-katolikus pár / összes házaspár (1=100%)	gk. születések / gk. halálozások	gk. születések / gk. lakos	gk. születések / gk. párok
0-10 (221)	5,271	0,128	0,297	0,208	0,334	0,458	0,390	0,233	0,019	0,135
10-20 (136)	15,456	0,215	0,223	0,218	0,376	0,406	0,534	0,567	0,018	0,148
20-50 (242)	34,723	0,231	0,196	0,377	0,360	0,262	0,522	0,978	0,027	0,253
50-100 (281)	73,206	0,262	0,175	0,476	0,338	0,186	0,736	1,289	0,030	0,218
100-200 (357)	150,431	0,258	0,154	0,600	0,263	0,136	0,828	1,416	0,031	0,236
200-500 (558)	323,362	0,274	0,157	0,676	0,223	0,101	0,932	1,533	0,031	0,210
500-1000 (215)	675,628	0,269	0,176	0,707	0,195	0,098	0,979	1,679	0,031	0,220
1000-2000 (55)	1370,982	0,291	0,181	0,690	0,209	0,102	0,983	1,510	0,029	0,187
Total (2011)	239,897	0,245	0,186	0,537	0,276	0,187	0,774	1,400	0,028	0,214

Összes görög-katolikus és esetszám	gk. születések / gk. gyónásra képtelen	gk. születések / gk. új házasság	gk. halálozások / gk. lakosság	új házasság / gk. párok összesen (1=100%)	gk. lakos 1806 / jogi népesség 1785 (1=100%)	úrbéres aránya a lakosságból – gk. úrbéres aránya lakosságból (1=100%)	telkes jobbágy aránya az úrbéresek között – gk. telkes jobbágy aránya az úrbéresek között (1=100%)	házatlan zsellér aránya az úrbéresek között – gk. házatlan zsellér aránya az úrbéresek között (1=100%)	filiák távolsága negyed-órában
0-10 (221)	0,123	0,333	0,056	0,069	0,024	-0,196	0,478	-0,409	7,950
10-20 (136)	0,097	0,429	0,020	0,062	0,061	-0,137	0,476	-0,352	6,860
20-50 (242)	0,127	1,306	0,034	0,093	0,169	-0,106	0,334	-0,196	5,153
50-100 (281)	0,122	2,121	0,026	0,073	0,767	0,451	0,259	-0,143	4,963
100-200 (357)	0,132	3,599	0,029	0,074	0,731	-0,065	0,154	-0,094	3,104
200-500 (558)	0,121	4,454	0,027	0,061	0,982	-0,057	0,072	-0,053	1,498
500-1000 (215)	0,123	5,267	0,025	0,055	1,046	-0,083	0,008	-0,042	0,130
1000-2000 (55)	0,107	6,050	0,023	0,039	1,157	-0,103	-0,099	-0,054	0,000
Total (2011)	0,122	4,075	0,031	0,068	0,658	-0,032	0,189	-0,137	3,487

Ha ezek után a földrajztudományban gyakran alkalmazott *településméret* szerinti differenciáltságot vizsgáljuk meg *(5.9. táblázat)*, akkor azt látjuk, hogy a görögkatolikusok átlagos száma a legnagyobb, 2000 fő feletti településeken sem éri el a 600 főt, miként az 1000–2000 fő feletti településeken sem, csakhogy ez utóbbiak görögkatolikus többséggel bírnak (akárcsak az 500–1000 fő közti települések), míg az előbbi nagyobb települések nem. A gyerekarány sokkal kevésbé differenciált, mint a korábbi vizsgálatoknál, az úrbéresek aránya ugyan nő a település méretével egyetemben a görögkatolikusok között, de ez sem differenciált igazán, ellenben a görögkatolikus jobbágyok aránya csökken a településméret növekedésével a görögkatolikus úrbéresek között, miközben a zselléreké nő. A görögkatolikus házaspárok aránya általában minden kategóriában magasabb, mint a görögkatolikusság lakosságban mérhető aránya, ami a közösség vitalitásáról, terjeszkedéséről tesz bizonyságot. A görögkatolikus születések halálozásokhoz mért aránya lassan növekszik, kivéve a legnagyobb településeket, ahol közel azonos a két érték, sőt, a halálozások száma magasabb, mint a születéseké (ez urbanizációs sajátosság, a városokban a szaporulatot inkább a migráció biztosítja, mint a természetes szaporulat). A településméret növekedésével előbb nő, majd meredeken csökken a születési ráta, ugyanez a helyzet, ha a születéseket a gyerekszámhoz, nem a görögkatolikus összlakosság számához mérjük. A halálozási ráta ugyancsak hullámzik, de a legnagyobb településeken alapvetően kicsi az érték (ugyancsak urbánus jellegre utalva). A 200 fő alatti falvak

legalább 5%-os népességnövekedést könyvelhettek el 1785–1806 között, az 1000 fő feletti településeken viszont 50% alá esik a görögkatolikusok aránya a teljes halmazra jellemző 66% helyett. A településméret növekedésével lassan, de biztosan csökken a görögkatolikusok körében is az úrbéresek aránya, ami megfelel az országos (urbanizációs) trendeknek esetükben is, noha az tény, hogy *a görögkatolikusok esetében az úrbéresek aránya a teljes társadalomhoz képest minden településméret esetében nagyobb, sőt a nagyobb települések esetében a differencia csak fokozódik*, ami arra utal, hogy *társadalmukra a városias életformák kevésbé jellemzők*, mint a többi felekezet esetében. A görögkatolikus házatlan zsellérek esetében ugyanez a minta, a görögkatolikus házas zsellérek esetében viszont az 1000 fő feletti településeken az ő arányuk már magasabb, mint a teljes társadalom házas zselléreié. A településméret és a filiák távolsága között viszont nem volt differenciáltság, tehát a parókiák megszervezése kevéssé a település méretétől, mint a görögkatolikus lakosság nagyságától vagy épp a hívők arányától függött.

5.9. táblázat. A görögkatolikus lakosság társadalmi–demográfiai–gazdasági mutatói értékeinek változása a településméret függvényében (gk = görögkatolikus)

Össznépesség	összes görög-katolikus (fő)	gyónásra nem képes / összes görög-katolikus (1=100%)	úrbéres / összes görög-katolikus (1=100%)	görög-katolikus jobbágy / összes gk. úrbéres (1=100%)	görög-katolikus házas zsellér / összes gk. úrbéres (1=100%)	görög-katolikus házatlan zsellér / összes gk. úrbéres (1=100%)	görög-katolikus pár / összes házaspár (1=100%)	gk. születés / gk. halálozás	gk. születések / gk. lakos	gk. születések / gk. párok
0-200 (417)	113,782	0,248	0,172	0,658	0,192	0,150	0,841	1,363	0,027	0,178
200-500 (921)	193,221	0,250	0,181	0,530	0,290	0,181	0,757	1,374	0,026	0,197
500-1000 (426)	351,631	0,234	0,192	0,486	0,301	0,213	0,750	1,455	0,034	0,265
1000-2000 (100)	577,230	0,233	0,199	0,485	0,278	0,236	0,765	1,493	0,024	0,300
2000 felett (44)	535,182	0,208	0,195	0,324	0,361	0,314	0,672	0,984	0,023	0,271
Total (1908)	239,240	0,244	0,183	0,541	0,272	0,187	0,773	1,389	0,028	0,215

Össznépesség	gk. születések / gk. gyónásra képtelen	gk. halálozások / gk. lakosság	új házasság / gk. párok összesen (1=100%)	gk. lakos 1806 / jogi népesség 1785 (1=100%)	úrbéresek aránya a lakosságból – gk. úrbéres aránya lakosságból (1=100%)	telkes jobbágy aránya az úrbéresek között – gk. telkes jobbágy aránya az úrbéresek között (1=100%)	házatlan zsellér aránya az úrbéresek között – gk. házatlan zsellér aránya az úrbéresek között	filiák távolsága negyedórában
0-200 (417)	0,115	0,038	0,048	1,052	0,205	0,144	-0,106	4,000
200-500 (921)	0,116	0,027	0,065	0,593	-0,090	0,213	-0,132	3,580
500-1000 (426)	0,144	0,033	0,078	0,515	-0,110	0,213	-0,155	2,904
1000-2000 (100)	0,122	0,034	0,085	0,442	-0,124	0,093	-0,197	2,970
2000 felett (44)	0,131	0,028	0,182	0,176	-0,123	0,001	-0,220	3,182
Total (1908)	0,123	0,031	0,068	0,658	-0,032	0,188	-0,137	3,480

Ha a görögkatolikus településeket centrumként és perifériaként értelmezve a görögkatolikus *parókiák és filiák* társadalmi–gazdasági–demográfiai sajátosságainak differenciáira vagyunk kíváncsiak *(5.10. táblázat)*, akkor az 1806-os összeírás alapján a következő összehasonlítás tehető: a parokiális központok hívőinek létszáma meghaladja az 500 főt, a filiáké csak 100 görögkatolikus lélek átlagosan (ezen települések átlagos lélekszáma viszont 1000 és 500 fő!). A gyerekek aránya a görögkatolikusok között a parókiális központokban magasabb, míg az úrbéresek aránya itt kisebb. Közöttük viszont kiemelkedő a telkes jobbágyok aránya, míg a házas és házatlan zsellérek aránya a filiákban volt magasabb. A görögkatolikus házaspárok aránya az összes házaspárhoz mérve a parókiális központokban volt magasabb (ami a felekezeti gyakoriság különbségeinek fényében nem is meglepő), a születések halálozáshoz és görögkatolikus összlakossághoz mért értéke szintén itt volt kedvezőbb. A görögkatolikus házaspárokra azonban azonos mennyiségű születés esik, miként a görögkatolikus gyerekszámhoz mért születésszám tekintetében sincs különbség filiák és központok között. A halálozások aránya viszont a filiákban magasabb volt, és több volt az új házasság. A filiák

esetében a görögkatolikus lakosságban alacsonyabb volt a telkes jobbágyok aránya az úrbéresek között, mint a többi felekezetnél.

5.10. táblázat. A görögkatolikus lakosság társadalmi–demográfiai–gazdasági mutatói értékeinek változása a lokális centrum-periféria viszonyok függvényében (gk = görögkatolikus)

Parókia	összes görög-katolikus (fő)	gyónásra nem képes / összes görög-katolikus (1=100%)	úrbéres / összes görög-katolikus (1=100%)	görög-katolikus jobbágy / összes gk. úrbéres (1=100%)	görög-katolikus házas zsellér / összes gk. úrbéres (1=100%)	görög-katolikus házatlan zsellér / összes gk. úrbéres	görög-katolikus pár / összes házaspár (1=100%)	gk. születések / gk. halálozások	gk. születések / gk. lakos	gk. születések / gk. gyónásra képtelen
nem (1368)	107,528	0,232	0,195	0,457	0,311	0,231	0,684	1,302	0,027	0,121
igen (643)	521,516	0,271	0,166	0,697	0,205	0,099	0,955	1,536	0,032	0,124
Total (2011)	239,897	0,245	0,186	0,537	0,276	0,187	0,774	1,400	0,028	0,122

Parókia	gk. születések / gk. párok	gk. halálozások / gk. lakosság	új házasság / gk. párok összesen (1=100%)	gk. lakos 1806 / jogi népesség 1785 (1=100%)	úrbéres aránya a lakosságból – gk. úrbéres aránya lakosságból (1=100%)	telkes jobbágy aránya az úrbéresek között – gk. telkes jobbágy aránya az úrbéresek között (1=100%)	házatlan zsellér aránya az úrbéresek között – gk. házatlan zsellér aránya az úrbéresek között	filiák távolsága negyed-órában
nem (1368)	0,215	0,032	0,074	0,502	-0,014	0,267	-0,182	5,113
igen (643)	0,211	0,027	0,056	0,987	-0,070	0,034	-0,048	0,026
Total (2011)	0,214	0,031	0,068	0,658	-0,032	0,189	-0,137	3,487

5.11. táblázat. A görögkatolikus lakosság társadalmi–demográfiai–gazdasági mutatói értékeinek változása az oktatás megléte illetve hiánya függvényében (gk = görögkatolikus)

Iskola vagy katekizmus	összes görög-katolikus (fő)	gyónásra nem képes / összes görög-katolikus (1=100%)	úrbéres / összes görög-katolikus (1=100%)	görög-katolikus jobbágy / összes gk. úrbéres (1=100%)	görög-katolikus házas zsellér / összes gk. úrbéres (1=100%)	görög-katolikus házatlan zsellér / összes gk. úrbéres (1=100%)	görög-katolikus pár / összes házaspár (1=100%)	gk. születések / gk. halálozások	gk. születések / gk. lakos	gk. születések / gk. párok
katek. (684)	373,079	0,270	0,162	0,675	0,215	0,110	0,914	1,547	0,031	0,215
nép (35)	494,514	0,235	0,219	0,613	0,175	0,212	0,834	1,643	0,041	0,263
nép, és katek. (61)	711,820	0,269	0,195	0,572	0,268	0,160	0,935	1,207	0,035	0,245
nincs (1225)	134,063	0,230	0,198	0,451	0,315	0,234	0,679	1,285	0,026	0,210
trivialis (2)	829,500	0,165	0,197	0,626	0,210	0,164	0,985	1,091	0,035	0,165
Total (2011)	239,897	0,245	0,186	0,537	0,276	0,187	0,774	1,400	0,028	0,214

Iskola vagy katekizmus	gk. születések / gk. gyónásra képtelen	gk. születések / gk. új házasság	gk. halálozások / gk. lakosság	új házasság / gk. párok összesen (1=100%)	gk. lakos 1806 / jogi népesség 1785 (1=100%)	úrbéres aránya a lakosságból – gk. úrbéres aránya lakosságból (1=100%)	telkes jobbágy aránya az úrbéresek között – gk. telkes jobbágy aránya az úrbéresek között (1=100%)	házatlan zsellér aránya az úrbéresek között – gk. házatlan zsellér aránya az úrbéresek között (1=100%)	filiák távolsága negyed-órában
katek. (684)	0,121	4,593	0,027	0,055	0,967	-0,060	0,057	-0,058	1,518
nép (35)	0,121	4,161	0,019	0,072	0,856	-0,126	0,066	-0,142	2,657
nép, és katek. (61)	0,144	4,823	0,035	0,081	0,768	-0,100	0,115	-0,099	0,311
nincs (1225)	0,121	3,439	0,033	0,076	0,476	-0,010	0,277	-0,187	4,777
trivialis (2)	0,231	4,333	0,032	0,038	1,019	-0,147	-0,098	-0,022	0,000
Total (2011)	0,122	4,075	0,031	0,068	0,658	-0,032	0,189	-0,137	3,487

Ha a *filiák parókiáktól való távolsága* szerint *(5.14. táblázat)* vizsgáljuk a társadalmi–gazdasági–demográfiai sajátosságokat, akkor nem meglepő módon a közösség mérete 500 főről 2 órai járás esetében 50 főre csökken, a gyónásra nem képes, kiskorú görögkatolikus lakosság aránya szintén csökken, míg az úrbéresek aránya hullámozva ugyan, de növekszik. *Legmarkánsabb trendként a házatlan zsellérek arányának parókiától való távolsággal emelkedő aránya rajzolódik ki*, utalva a centrumból a periféria felé történő folyamatos kiáramlásra (eszerint a vándorlónak kisebb eséllyel van jobbágytelke, mint a már megtelepedettnek, vagy a kibocsátó közegben élőnek). Ugyanígy csökken a görögkatolikus házaspárok aránya az összes házaspárból és a görögkatolikus lakosság aránya is 90%-ról 20% alá esik a parókiától 3 óra járásra. A születési ráta is hullámzik, de összességében csökkenő tendenciát mutat, akármelyik mérőszámot választjuk. A házasodási kedvet

illetően hasonló tendencia nem mutatható ki, és a centrumoktól való távolság növekedésével több a zsellér a görögkatolikus társadalomban a többi felekezethez mérten. Ennek köszönhetően a telkes jobbágyok aránya pedig jelentősen csökken a görögkatolikus közösségekben a távoli filiák felé haladva a többi felekezethez viszonyítva.

5.12. táblázat. A görögkatolikus lakosság társadalmi–demográfiai–gazdasági mutatói értékeinek változása a prédikáció nyelvének (a közösség nyelvének) függvényében (gk = görögkatolikus)

Görög-katolikus prédikáció nyelve	összes görög-katolikus (fő)	gyónásra nem képes / összes görög-katolikus (1=100%)	úrbéres / összes görög-katolikus (fő)	görög-katolikus jobbágy / összes gk. úrbéres (1=100%)	görög-katolikus házas zsellér / összes gk. úrbéres (1=100%)	görög-katolikus házatlan zsellér / összes gk. úrbéres (1=100%)	görög-katolikus pár / összes házaspár (1=100%)	gk. születések / gk. halálozások	gk. születések / gk. lakos	gk. születések / gk. párok	gk. születések / gk. gyónásra képtelen
magyar (346)	97,697	0,225	0,225	0,299	0,384	0,316	0,665	1,093	0,024	0,215	0,125
magyar, ruszin (20)	160,100	0,199	0,174	0,389	0,250	0,361	0,761	0,981	0,025	0,172	0,142
ruszin (1276)	251,627	0,247	0,170	0,609	0,242	0,149	0,795	1,451	0,030	0,214	0,125
ruszin, magyar (70)	143,329	0,260	0,219	0,368	0,332	0,300	0,775	0,910	0,028	0,213	0,112
ruszin, szlovák (20)	59,650	0,160	0,243	0,118	0,448	0,434	0,456	1,056	0,019	0,201	0,123
román (180)	554,650	0,302	0,193	0,686	0,203	0,111	0,964	1,631	0,031	0,220	0,106
szlovák (41)	69,610	0,157	0,236	0,258	0,426	0,316	0,411	0,905	0,019	0,189	0,122
Total (2011)	239,897	0,245	0,186	0,537	0,276	0,187	0,774	1,400	0,028	0,214	0,122

Görög-katolikus prédikáció nyelve	gk. születések / gk. új házasság	gk. halálozások / gk. lakosság	új házasság / gk. párok összesen (1=100%)	gk. lakos 1806 / jogi népesség 1785 (1=100%)	úrbéres aránya a lakosságból – gk. úrbéres aránya lakosságból (1=100%)	telkes jobbágy aránya az úrbéresek között – gk. telkes jobbágy aránya az úrbéresek között (1=100%)	házatlan zsellér aránya az úrbéresek között – gk. házatlan zsellér aránya az úrbéresek között (1=100%)	filiák távolsága negyed-órában
magyar (346)	3,557	0,028	0,084	0,146	-0,140	0,343	-0,270	6,341
magyar, ruszin (20)	2,481	0,030	0,067	0,372	-0,102	0,495	-0,367	4,200
ruszin (1276)	4,229	0,033	0,069	0,764	-0,071	0,145	-0,096	2,932
ruszin, magyar (70)	3,219	0,031	0,050	0,360	-0,132	0,401	-0,246	4,500
ruszin, szlovák (20)	2,417	0,032	0,034	0,130	-0,177	0,536	-0,389	6,800
román (180)	4,290	0,026	0,048	1,348	0,574	-0,003	-0,070	0,878
szlovák (41)	1,500	0,016	0,064	0,155	-0,156	0,418	-0,262	6,244
Total (2011)	4,075	0,031	0,068	0,658	-0,032	0,189	-0,137	3,487

Végül pedig az *oktatás megléte* és hiánya is lehet differenciáló tényező (bár a kapcsolat iránya, az ok és következmény nem feltétlenül egyértelműsíthetők – *5.11. táblázat*). Ahol *sem katekizmus, sem iskola* nem volt, ott az átlagos közösségméret 134 fő volt, ahol volt néptanító, népiskola, ott 400-700 fő közötti volt a görögkatolikus közösség, a katekizmusok átlag 350 fős közösségekben települtek, míg a 2 triviális iskola 800 fő feletti közösségben működött. Itt volt a legkisebb a gyerekarány egyébiránt, utána következtek az oktatás nélküli helyiségek (1225 db). Az úrbéresek aránya átlag alatti volt a katekizmust tanító településeken, átlag feletti a néptanítós helységekben. A jobbágyok aránya az úrbéresek között ott volt a legalacsonyabb, ahol nem volt oktatás,[743] itt volt a legalacsonyabb a görögkatolikus házaspárok aránya is, akárcsak a születési ráta (e tekintetben a 2 triviális iskolának helyt adó közösség vetélkedett vele). A tanítókkal rendelkező falvakban kifejezetten magas volt viszont a születésszám. Itt a halálozási ráta is igen alacsony volt, miközben a lakosság 85% volt görögkatolikus, míg ahol nem volt iskola, ott ez 50% alatti arányt mutatott. A görögkatolikus úrbéresek aránya a teljes halmazéhoz az iskola nélküli településeken hasonlított

[743] Azaz az oktatás nélküli közösségekben nagy volt a zsellérarány. Ez helyi sajátosság, az ország egészére nem érvényes!

leginkább. A házas és házatlan zsellérek aránya minden típusnál a görögkatolikusok esetében volt magasabb, kivéve a triviális iskolákkal bíró görögkatolikus közösségeket. És tulajdonképpen az sem meglepő, hogy iskolával a parókiától több mint 60 perc járásra lévő filiák nem rendelkeztek, s a katekizmus gyakoribb volt az egyházi központhoz közelebbi településeken, mint a néptanító.

5.13. táblázat. A görögkatolikus lakosság társadalmi–demográfiai–gazdasági mutatói értékeinek változása a lakosság domináns vallásának függvényében (gk = görögkatolikus)

Vallás	összes görög-katolikus (fő)	gyónásra nem képes / összes görög-katolikus (1=100%)	úrbéres / összes görög-katolikus (1=100%)	görög-katolikus jobbágy / összes gk. úrbéres (1=100%)	görög-katolikus házas zsellér / összes gk. úrbéres (1=100%)	görög-katolikus házatlan zsellér / összes gk. úrbéres (1=100%)	görög-katolikus pár / összes házaspár (1=100%)	gk. születések / gk. halálozások	gk. születések / gk. lakos	gk. születések / gk. párok
ismeretlen (27)	147,852	0,159	0,235	0,359	0,336	0,305	0,624	1,074	0,019	0,245
evangélikus (11)	72,182	0,191	0,222	0,395	0,306	0,299	0,656	1,277	0,035	1,008
református (210)	122,276	0,255	0,223	0,348	0,343	0,309	0,790	1,226	0,023	0,149
római katolikus (456)	214,373	0,228	0,175	0,541	0,281	0,178	0,657	1,391	0,030	0,249
rk, ev (173)	89,555	0,200	0,217	0,357	0,326	0,317	0,478	1,155	0,027	0,336
rk, ev, ref (43)	202,767	0,240	0,157	0,314	0,484	0,201	0,606	1,312	0,023	0,181
rk, ref (375)	188,984	0,236	0,199	0,349	0,391	0,259	0,700	1,241	0,028	0,212
görög-katolikus (653)	386,832	0,279	0,161	0,783	0,149	0,067	0,994	1,579	0,030	0,172
vegyes (51)	92,353	0,187	0,238	0,290	0,371	0,339	0,565	0,818	0,029	0,272
Total (2011)	239,897	0,245	0,186	0,537	0,276	0,187	0,774	1,400	0,028	0,214

Vallás	gk. születések / gk. gyónásra képtelen	gk. születések / gk. új házasság	gk. halálozások / gk. lakosság	új házasság / gk. párok összesen (1=100%)	gk. lakos 1806 / jogi népesség 1785 (1=100%)	úrbéres aránya a lakosságból - gk. úrbéres aránya lakosságból (1=100%)	telkes jobbágy aránya az úrbéresek között - gk. telkes jobbágy aránya az úrbéresek között	házatlan zsellér aránya az úrbéresek között - gk. házatlan zsellér aránya az úrbéresek között	filiák távolsága negyed-órában
ismeretlen (27)	0,152	4,167	0,017	0,023	0,307	-0,144	0,325	-0,222	4,000
evangélikus (11)	0,177	2,611	0,031	0,598	0,306	-0,119	0,253	-0,170	3,818
református (210)	0,097	3,829	0,021	0,042	0,248	-0,143	0,379	-0,276	5,129
római katolikus (456)	0,134	4,442	0,040	0,069	0,694	0,180	0,211	-0,124	3,379
rk, ev (173)	0,123	2,707	0,037	0,176	0,253	-0,122	0,348	-0,233	5,838
rk, ev, ref (43)	0,103	2,882	0,027	0,157	0,273	-0,085	0,251	-0,113	2,674
rk, ref (375)	0,135	3,267	0,028	0,068	0,319	-0,113	0,322	-0,212	4,541
görög-katolikus (653)	0,114	4,536	0,025	0,041	1,153	-0,057	-0,016	-0,028	1,616
vegyes (51)	0,131	3,653	0,062	0,043	0,190	-0,173	0,377	-0,296	6,294
Total (2011)	0,122	4,075	0,031	0,068	0,658	-0,032	0,189	-0,137	3,487

A fent írtak részben intervallumba sorolt folytonos eloszlású változók elemzésén, részben nem kvantifikálható mutatókon alapultak – ha a kvantifikálható indikátorok korrelációs mátrixát tekintjük (tehát eltekintünk az intervallumba-sorolás korrelációt erősítő hatásától), akkor 0,5 feletti r értéket ritkán találunk *(5.15. táblázat)*. Gyakori azonban a 0,3–0,5 közötti korrelációs koefficiens, mely nem tekinthető rossznak társadalomtudományok esetében (szemben a természettudományokkal). Ilyen korreláció mérhető a görögkatolikus jobbágyság aránya és a filiák távolsága között (–0,366), melyet éppen fent érintettünk. R= –0,445-ös koefficiens mérhető a filiák távolsága és a görögkatolikus házaspárok összes párhoz mért aránya között és r = 0,333-as érték mérhető a telkes jobbágyok és görögkatolikus telkes jobbágyok arányszámának különbsége és a távolság között. r=0,391-es érték mérhető a gyónásra nem képes görögkatolikusok (gyerekek) aránya és a görögkatolikus házaspárok

aránya között, -0,345 a házatlan zsellérek aránya és görögkatolikus házaspárok összes párhoz mért aránya között. A felekezeti arányokkal szinte egyik tényező sem korrelál erősen.

5.14. táblázat. A görögkatolikus lakosság társadalmi–demográfiai–gazdasági mutatói értékeinek változása az egyházi centrumtól való távolság függvényében (gk = görögkatolikus)

Filiák távolsága negyedórában	összes görög-katolikus (fő)	gyónásra nem képes / összes görög-katolikus (1=100%)	úrbéres / összes görög-katolikus (1=100%)	görög-katolikus jobbágy / összes gk. úrbéres (1=100%)	görög-katolikus házas zsellér / összes gk. úrbéres (1=100%)	görög-katolikus házatlan zsellér / összes gk. úrbéres (1=100%)	görög-katolikus pár / összes házaspár (1=100%)	gk. születések / gk. halálozások	gk. születések / gk. lakos	gk. születések / gk. párok
0 (671)	509,128	0,272	0,165	0,699	0,204	0,096	0,957	1,553	0,031	0,208
1 (104)	137,029	0,239	0,172	0,541	0,262	0,197	0,787	1,177	0,030	0,325
2 (279)	149,290	0,257	0,182	0,535	0,268	0,197	0,792	1,445	0,030	0,211
3 (147)	132,537	0,244	0,179	0,507	0,320	0,173	0,697	1,601	0,027	0,190
4 (234)	115,880	0,233	0,195	0,463	0,320	0,217	0,696	1,292	0,027	0,195
5 (82)	88,012	0,259	0,184	0,381	0,364	0,255	0,636	1,268	0,029	0,236
7 (38)	48,579	0,192	0,217	0,298	0,369	0,333	0,550	0,840	0,027	0,211
8 (131)	78,588	0,210	0,223	0,408	0,326	0,266	0,641	1,016	0,029	0,261
9 (25)	50,840	0,198	0,238	0,395	0,250	0,355	0,579	0,909	0,017	0,151
10 (43)	35,977	0,177	0,289	0,202	0,480	0,319	0,432	0,655	0,016	0,189
11 (8)	39,000	0,200	0,206	0,431	0,354	0,215	0,506	1,000	0,014	0,110
12 (55)	49,164	0,178	0,246	0,307	0,369	0,324	0,545	0,997	0,016	0,097
Total (2011)	239,897	0,245	0,186	0,537	0,276	0,187	0,774	1,400	0,028	0,214

Filiák távolsága negyedórában	gk. születések / gk. gyónásra képtelen	gk. születések / gk. új házasság	gk. halálozások / gk. lakosság	új házasság / gk. párok összesen (1=100%)	gk. lakos 1806 / jogi népesség 1785 (1=100%)	úrbéres aránya a lakosságból – gk. úrbéres aránya lakosságból (1=100%)	telkes jobbágy aránya az úrbéresek között – gk. telkes jobbágy aránya az úrbéresek között (1=100%)	házatlan zsellér aránya az úrbéresek között – gk. házatlan zsellér aránya az úrbéresek között (1=100%)
0 (671)	0,122	4,774	0,027	0,055	0,980	-0,070	0,030	-0,047
1 (104)	0,143	3,178	0,034	0,125	0,659	-0,080	0,207	-0,142
2 (279)	0,119	3,586	0,027	0,054	0,615	-0,088	0,182	-0,145
3 (147)	0,119	3,528	0,027	0,067	0,510	-0,090	0,249	-0,127
4 (234)	0,118	3,923	0,053	0,054	0,449	-0,105	0,275	-0,172
5 (82)	0,141	2,914	0,029	0,075	0,397	-0,096	0,261	-0,213
7 (38)	0,178	2,333	0,042	0,051	0,190	-0,149	0,449	-0,270
8 (131)	0,139	2,976	0,027	0,137	0,386	-0,122	0,295	-0,209
9 (25)	0,086	1,833	0,020	0,011	0,279	-0,145	0,353	-0,315
10 (43)	0,118	0,667	0,016	0,112	0,101	-0,208	0,471	-0,264
11 (8)	0,071	1,833	0,024	0,074	0,097	-0,126	0,349	-0,130
12 (55)	0,078	2,849	0,024	0,116	0,170	-0,150	0,420	-0,283
Total (2011)	0,122	4,075	0,031	0,068	0,658	-0,032	0,189	-0,137

5.15. táblázat. A folytonos eloszlású alapváltozókból képzett indikátorok korrelációs mátrixa a 2000 érintett település adataival (gk = görögkatolikus)

	filiák távolsága negyedórában	gyónásra nem képes gk/ összes gk	gk jobbagyok aránya az összes gk lakosból	gk házatlan zsellér aránya az összes gk lakosból	gk házaspár az összes házaspárból	gk_születés / gk halálozás	gk_születls / gk lakos	gk halálozás / gk lakos	új házasság / összes gk házasság	gk lakos (1806) / népesség 1785
filiák távolsága negyed-órában	1,000	-0,246**	-0,366**	0,274**	-0,445**	-0,125**	-0,104**	0,008	0,052*	**-0,136****
gyónásra nem képes/összes gk	-0,246**	1,000	0,238**	-0,210**	0,391**	0,155**	0,159**	-0,053*	-0,127**	**0,109****
gk jobbagyok aránya az összes gk lakosból	-0,366**	0,238**	1,000	-0,628**	0,467**	0,150**	0,044	-0,049*	-0,140**	**0,155****
gk házatlan zsellér aránya az összes gk lakosból	0,274**	-0,210**	-0,628**	1,000	-0,345**	-0,105**	0,004	0,059**	0,134**	**-0,079****
gk házaspár az összes házaspárból	-0,445**	0,391**	0,467**	-0,345**	1,000	0,172**	0,108**	-0,081**	-0,189**	**0,212****
gk_születés / gk halálozás	-0,125**	0,155**	0,150**	-0,105**	0,172**	1,000	0,243**	-0,158**	-0,046	**0,025**
gk_születls / gk lakos	-0,104**	0,159**	0,044	0,004	0,108**	0,243**	1,000	0,122**	0,013	**0,013**
gk halálozás / gk lakos	0,008	-0,053*	-0,049*	0,059**	-0,081**	-0,158**	0,122**	1,000	0,050*	**-0,017**
új házasság / összes gk házasság	0,052*	-0,127**	-0,140**	0,134**	-0,189**	-0,046	00,013	0,050*	1,000	**-0,044**
gk lakos (1806) / népesség 1785	-0,136**	0,109**	0,155**	-0,079**	0,212**	0,025	0,013	-0,017	-0,044	**1,000**

5.5. A kulturális alapinfrastruktúra fejlettségének kapcsolata a társadalmi–gazdasági mutatók értékeivel

A fenti, az országterület egy részére kiterjedő, egy vallási közösség sajátosságainak vizsgálatát megcélzó elemzés is arra utal, hogy érdemes a különböző *kulturális infrastrukturális fejlettségi* szinten lévő települések egyéb, gazdasági–társadalmi mutatóit is összevetni *(5.16. táblázat)*, megnézni, hogy volt-e közöttük különbség, és ha igen, az milyen téren jelentkezett.[744] A *földminőség az igen fejlett kulturális infrastruktúrával jellemezhető településeken volt a legjobb,* ami talán annak is betudható, hogy ezek feltételezhetően gazdagabbak voltak, így több, nem materiális javakat termelő intézményt is el tudtak tartani. Érdekes fejlemény, hogy *a telkes jobbágyok arányának csökkenése érezhetően a fejlettebb intézményi infrastruktúra mellett volt a jelentősebb*. Ha eltekintünk a differencia egyik okaként szóba jövő összeírási és fogalomértelmezési problémáktól, akkor egyfelől a differenciáltabb társadalom toposza kapcsolható a nagyobb fejlettséghez (elvileg a feltételezhető jövedelemtöbblet okán a közösségi gondoskodásból fakadó optimálisabb vagyonelosztás is megjelenhetne, de tapasztalataink nem ezt támasztják alá). Másrészt írtuk, hogy sok, *magas zsellérarránnyal jellemezhető területen eleve nagyobb volt az iskolamester gyakorisága, mint a telkes jobbágyok dominálta faluban*.[745]

A parasztságra jutó szőlőbirtok nagysága is nőtt a kulturális infrastruktúra javulásával (részben a mezővárosok miatt, ahol általában szőlő és pap-iskolamester is volt). Az egy telkes jobbágyra jutó telekméret már kevésbé kifejező adat, *a robot pedig a kulturálisan legelmaradottabb települések*[746] *esetében volt nagyobb*. Az egy úrbéresre eső adó mértéke kisebb volt a legfejlettebb településeken (az egy jobbágyra jutó földnagyság is kisebb volt itt) – privilegizált városokról lévén szó, eleve kevesebb volt közöttük a jobbágyi státusú személy – azonban a többi szinten a differencia érzékelhetetlen volt. A migráció mértéke nem mutatott összefüggést a kulturális infrastruktúrával (tehát ez nem volt *pull* vagy *push* faktor), a „gyerekek" aránya és *a családméret azonban a legfejlettebb (és legkisebb elemszámú) kategóriában érezhetően alacsonyabb volt, míg a nemesek aránya fokozatosan növekedett a kulturális infrastruktúra javulásával párhuzamosan, a polgároké szintúgy*. Összességében a komplex fejlettségi mutató értéke is jó párhuzamot mutat az intézményi alapellátottsággal.

---

[744] Utalva a bevezetőben említett többlépcsős hierarchikus vizsgálatokra, ez akár vallási vagy települési jogállás szerinti további bontásban is megismételhető.

[745] Az iskola fenntartása kegyúri feladat volt, azaz a helyi birtokos ezek szerint ezt inkább preferálhatta, függetlenül úrbéresei vagyoni állapotától. Viszont az iskolamester és segédje ellátását a közösségek állták: a parasztok művelték meg a roboton felül a pap és a *magister* számára a közösségi földből kihasított vagy a *Tabula Dominalis*ból adományozott táblát, az ő boruk *collectá*ját kapta a tanító szüret idején stb., tehát valamelyest mégiscsak „megterhelő" lehetett a közösség számára ilyen specializált személyt eltartani, csak ez nem derül ki összeírásainkból.

[746] A robot a gazdaságmérettől, így a társadalom belső strukturáltságától függött, a megállapítás tehát arra is utal, hogy ahol a jobbágyság nagyobb üzemmérettel bírt, ott kisebb eséllyel volt iskola vagy pap. A társadalmilag kedvezőtlenebb megoszlású (negyedtelkesek vagy zsellérek nagy aránya) települések esetében a pap vagy iskolamester gyakoribb jelenlétével kell számolni, a kisméretű zsellérfalvak esetében pedig inkább az iskolamester jöhetett szóba (lévén ezek sokszor filiák, így pap, lelkész nem volt – lásd feljebb).

Tompa László említi még az uradalmi központok esetleges szerepét. Ha befogható járóföldön belül van a minden infrastruktúráva rendelkező, fejlődő mezőváros, akkor a többi, robottal (jobban) terhelt faluban nem feltétlenül éri meg kulturális intézményeket fenntartani. (Mezővárosokban pedig sokszor kisebb volt a robotkötelesek száma adatbázisunkban, miközben kulturális intézményekkel jól álltak.)

5.16. táblázat. A társadalmi–gazdasági indikátorok átlagértékei a kulturális alap-infrastrukturális ellátottság szintje alapján csoportosítva a 18. század végén

Kulturális fejlettségi alapindikátor (1775)	Föld-minőség (1 = legjobb)	Telkes jobbágyok (%)	Házatlan zsellérek (%)	Egy úrbéresre jutó szőlőterület (kapás)	Egy úrbéresre jutó szántó (hold)	Egy telkes jobbágyra jutó szántó (hold)	Gyalognapra korrigált robot egy úrbéresre	Adó egy föld-művesre (Ft)	Adó egy telekre (Ft)	Idegen születésűek aránya a lakosságból (1 = 100%)
0 (2784)	2,042	76,882	4,702	0,417	9,987	13,153	41,012	4,323	16,144	0,015
1 (1426) iskola vagy pap	2,154	68,602	4,533	0,602	8,571	12,313	35,65	4,351	28,787	0,012
2 (2396) mindkettő	1,93	70,178	5,922	0,605	10,482	15,589	38,383	4,38	18,356	0,014
3 (191) több is	1,675	64,052	5,732	0,969	10,155	15,04	34,241	2,644	21,351	0,015
Összesen (6800)	2,016	72,421	5,126	0,538	9,869	13,888	38,77	4,302	19,723	0,014

Kulturális fejlettségi alapindikátor (1775)	Távollevők aránya (1 = 100%)	Gyermekek aránya (1 = 100%)	Zsellér / család	Család létszáma	Egy házra jutó családok száma	Telkes jobbágyok arányának változása (1 = 100%) 1785, % – 1720, %	Nemesek aránya a családok számához mérve	Polgárok aránya a családok számához mérve	Nőtlen férfiak aránya a férfiakhoz mérve	Természetbeni ajándékok kumulált értéke egy úrbéresre (Ft)	Komplex fejlettségi indikátor
0 (2784)	0,019	0,146	0,563	5,691	1,246	-0,209	0,085	0,01	0,608	15,787	-0,39
1 (1426)	0,014	0,147	0,613	5,388	1,251	-0,315	0,108	0,009	0,607	13,903	0,055
2 (2396)	0,017	0,14	0,581	5,325	1,307	-0,302	0,12	0,02	0,61	14,007	0,627
3 (191)	0,018	0,131	0,601	4,854	1,302	-0,287	0,19	0,031	0,606	13,607	0,587
Összesen (6800)	0,017	0,144	0,581	5,475	1,27	-0,268	0,105	0,014	0,608	14,703	0,089

5.6. A földminőség kapcsolata a társadalmi–gazdasági indikátorok értékeivel

Ha a *földminőség*i csoportok kapcsán vizsgáljuk meg a többi indikátor kiátlagolt értékét *(5.17. táblázat)*, akkor nem mondható el, hogy a parókiák vagy akár az iskolák gyakorisága kapcsolatot mutatna a földminőséggel. Szintén nincs kapcsolat a földminőség és a telkes jobbágyok aránya vagy a zsellérek száma között. A szőlőbirtok nagysága azonban már indikatív, és érdekes módon *az egy úrbéresre vagy telkes jobbágyra jutó úrbéri föld nagysága is magasabb a jobb minőségű földeken, mely éppen a kiegyenlítődés ellen hat*.[747] Igaz, így a robot nagysága is kifejezőbb a jobb minőségű földön, míg az adó esetében csak a legjobb kategóriában érezhető a differencia (a szórás gyakorlatilag elérte a csoportra jellemző átlagértéket). Ráadásul *a legjobb földeken volt a legkevesebb agrármunkaerő,* és *az adó egy jobbágytelekre vetített értéke a rosszabb minőségű földön volt magasabb!*[748] Azaz az adót ezeken a rosszabb földeken pusztán az agrárjövedelemből előállítani nehéz volt – a kifizetéséhez alternatív bevételi forrásokat kell feltételeznünk. Ezek hiánya esetén e területeken túladóztatással (majd elvándorlással vagy periferizálódással, lecsúszással) kell számolni.

[747] A Délvidék jobb földjein nemcsak a telkek voltak nagyobbak, de a gazdaságméret is, a sűrűn lakott északnyugaton a rossz földminőség mellett a telekméret is kisebb volt, s ezt a jobbágyi üzemnagyság sem tudta ellensúlyozni. A frontierzónában vagy a „civilizáció határán" általában jellemző az újonnan birtokba vett vagy feltört vidékekre a nagyobb telekméret, az egyén(i termelő) gazdagabb volta, sőt, bizonyos gazdálkodási stratégiák is feltűnően hasonlítanak (pl. nagyállattartás dominanciája, „farm" jellegű üzem a „jobbágytelek" jellegű üzem helyett). Ilyen lehetett a 18. századi Alföld, de a kora újkori Ukrajna, sőt, az amerikai Nyugat is a kolonizáció idején

[748] Ez összefüggésben lehet a regionális túladóztatással, ti. hogy a régi, töröktől nem érintett vármegyék portaszáma magasabb volt, mint az újonnan benépesült s jobb földdel rendelkező megyéké.

A „gyerekarány” nem mutatott összefüggést a földminőséggel, a család létszáma a legjobb földek esetén az átlag alatt maradt (viszont egy házban itt több család lakott, s mivel a legjobb földek nagyobbak is voltak az előzőek alapján, vélhetően vagy helyi munkaerőhiányt fedeztek ezzel, vagy szimplán nagyobb volt a ház jobb minőségű föld esetén, tehát elfért benne egy allódiumon dolgozó zsellércsalád). A *telkes jobbágyok arányának 1720–1785 közötti változása és a migráció a legrosszabb földosztályban* viszont már kimutatható különbségeket mutatott *(nagyobb volt, mint a többi csoportban mért érték).*

Fontos kiemelni, *hogy a nemesség a jobb minőségű földeken nagyobb arányban volt jelen*. Ez azt is jelenti, hogy *a legjobb földek nem kerülhettek ekkor kizárólagosan az arisztokraták kezére*, hiszen ebben az esetben a nemesek aránya kisebb lenne, mint például a második földosztályban (hiszen arisztokratából jóval kevesebb volt, mint kisbirtokosból). A *polgárok aránya is magasabb volt a jó földekkel rendelkező településeken* (tehát az agrárbevételek, mint pl. a szőlő, a városiasodottság egyik indikátorának tekinthetők még a 18. században is), *a legrosszabb földeken pedig hamarabb nősültek* (kisebb volt az egyedülálló férfiak aránya: ami arra utal, hogy vagy munkaerőtöbbletre volt szükség,[749] vagy eleve nem a föld volt az egyedüli megélhetési forrás).[750] A természetbeni földesúri juttatások és a földminőség között megint evidens a kapcsolat, miként a komplex fejlettségi mutató kategóriánkénti értékei is párhuzamosan mozognak a földminőséggel.

5.17. táblázat. A társadalmi–gazdasági indikátorok átlagértékei a földminőség alapján csoportosítva a 18. század végén

Föld-minőség (esetszám)	Önálló egyház-község aránya	Iskola-mesterek aránya (1 = 100%)	Telkes jobbágyok (%)	Házatlan zsellérek (%)	Egy földművesre jutó szőlő (kapás)	Egy földművesre jutó szántó (hold)	Gyalognapr a korrigált robot egy földművesre	Egy földművesre jutó adó (Ft)	Egy telekre jutó adó (Ft)	Idegen születésűek aránya a lakosságból (1 = 100%)	Távollevők aránya a lakosságból (1 = 100%)
1 (2457)	0,551	0,543	71,748	5,971	0,667	10,425	42,888	4,482	16,868	0,014	0,017
2 (2438)	0,445	0,436	72,301	4,645	0,58	9,895	39,119	4,171	18,283	0,015	0,018
3 (1309)	0,455	0,413	73,934	4,366	0,371	9,255	34,523	4,285	23,601	0,013	0,016
4 (523)	0,53	0,547	72,05	5,291	0,222	8,956	29,725	4,149	29,161	0,014	0,014
5 (70)	0,329	0,557	74,709	5,179	0	7,765	29,067	3,972	26,994	0,023	0,021
Összesen (6801)	0,491	0,48	72,421	5,126	0,538	9,869	38,77	4,302	19,723	0,014	0,017

Földminőség	Gyerekek aránya	Zsellér / család	Család létszáma	Egy házra jutó család	Telkes jobbágyok arányának változása (1 = 100%), 1785, % –1720, %	Nemesek aránya a családokhoz mérve	Polgárok aránya a családokhoz mérve	Nőtlen férfiak aránya a férfiakhoz mérve	Természetbeni ajándékok egy úrbéresre vetített korrigál (Ft)t, kumulált értéke	Komplex fejlettségi mutató	Kulturális fejlettségi indikátor
1 (2457)	0,142	0,59	5,323	1,311	-0,296	0,115	0,019	0,61	16,788	0,288	1,14
2 (2438)	0,145	0,59	5,491	1,257	-0,258	0,112	0,013	0,607	15,061	0,028	0,904
3 (1309)	0,145	0,56	5,678	1,231	-0,244	0,089	0,009	0,613	12,15	-0,063	0,875
4 (523)	0,142	0,551	5,581	1,238	-0,231	0,074	0,008	0,596	10,513	-0,11	1,101
5 (70)	0,14	0,555	5,678	1,254	-0,317	0,034	0,004	0,555	8,142	-0,417	0,957
Összesen (6801)	0,144	0,581	5,475	1,27	-0,268	0,105	0,014	0,608	14,703	0,089	0,999

[749] Logikus lett volna az is, hogy később nősülnek, hiszen a rossz föld kevesebb embert tud eltartani – ráadásul statisztikailag kevesebb is jutott egy telkes jobbágyra rossz föld esetén.

[750] Illetve, ha nem volt örökölhető föld, eleve nem állt fenn a fiatalok házasságának akadályaként a szülők birtokban maradása s az örökség időbeli kitolódása.

*Ha a legperiferikusabb települések esetében vizsgáljuk meg a földminőség*et, akkor jól látható *(5.18. táblázat)*, hogy a legfejletlenebbek közé sorolt, de első osztályú földdel bíró települések 22%-os aránya jóval kisebb, mint a teljes halmazból való 36%-os részesedésük: csupán az ide tartozó települések tizede került a legfejletlenebb települések csoportjába, míg a 4. és 5. osztályú földdel bíró települések ötöde és harmada volt periferikus minősítésű. A másod- és harmadosztályú földdel bíró települések aránya a legfejletlenebb, periferikus települések között szintén magasabb, mint a teljes (vizsgálható) halmazbeli arányuk.

5.18. táblázat. A földminőség felül- és alulreprezentáltsága a legfejletlenebb települések között, 1786

Földminőség	Legfejletlenebb település (db)	%	Teljes halmaz (db)	%	Legfejletlenebb az összesből (%)
1. osztály	236	22,80	2457	36,15	9,61
2. osztály	404	39,03	2438	35,87	16,57
3. osztály	269	25,99	1309	19,26	20,55
4. osztály	102	9,86	523	7,69	19,50
5. osztály	24	2,32	70	1,03	34,29
Összesen	1035	100,00	6797	100,00	15,23

5.7. A társadalmi–gazdasági különbségek jellege a különböző településtípusok között

További lehetséges vizsgálati mód a települések jogállása szerinti csoportosítás (5.19. táblázat, 5.7. ábra). Itt a prédiumok, falvak *(pagus)*, mezővárosok *(oppidum)* és szabad királyi városok (valamint bányavárosok) mellett további alcsoportok is vizsgálhatók, mivel 1720–1828 között több összeírásból is rendelkezésre áll a települések jogállása. Így az 1785-ben mintegy 500 mezővárosként összeírt település mellett 170 „billegő" település is akad,[751] amelyet hol *pagus*ként, hol *oppidum*ként említenek – legalább egy összeírásban az általunk használt négy közül (1720, 1775, 1785, 1828). Érdekes lehet annak vizsgálata, hogy lakóik (bár az összeírások sajátosságai miatt zömmel a parasztságot képviselték, akik így nem reprezentálhatják teljes mértékben a városok tulajdonságait), milyen életkörülmények között éltek, illetve van-e számottevő különbség a csoportok között.

A jogi népesség 1785-ben a prédiumon átlag 100 fő, falun 500, a 178 billegő mezővárosban 1000, az 500 stabil mezővárosban 2000 fő, a szabad királyi városokban 8300 fő volt (54 település).[752] A mezővárosokban a telkes jobbágyság aránya 50% alatti volt, míg a falvakban 70% feletti, a változó státuszú településeken 65%, a szabad királyi városokban 30% alatti, a prédiumokon újra 60% feletti. Mindez arra is utal, hogy a fennmaradó százalékértékekben nem feltétlenül a zselléreket kell keresnünk. Éppen ezért megvizsgáltuk az egy családra jutó zsellérek számát is településtípusonként, de ez a mezővárosokban és szabad királyi városokban csak árnyalatnyival volt jobb, mint falun, viszont a prédiumokon már jóval 1 feletti érték volt az átlag. A helyzet 1720-ban sem volt lényegesen különböző: a zsellérek aránya 15% volt a prédiumokon és a mezővárosokban az összeírtak között, a falvakban kicsivel alacsonyabb. 1786-ban az összeírt úrbéresek közül a mezővárosiak esetében 45% volt a zsellérek aránya, falun és prédiumon csak 33%. (Igaz, a nem agrártermelő státuszú lakosságot nem írták össze.) A házatlan zsellérek aránya városban és mezővárosban még magasabb is volt, mint

[751] Kaposi (2002: 31) 692 mezővárost és 51 szabad királyi várost említ 1828-ban. Ekkor már 2,5 millió városlakó volt, a népesség 28%-a.

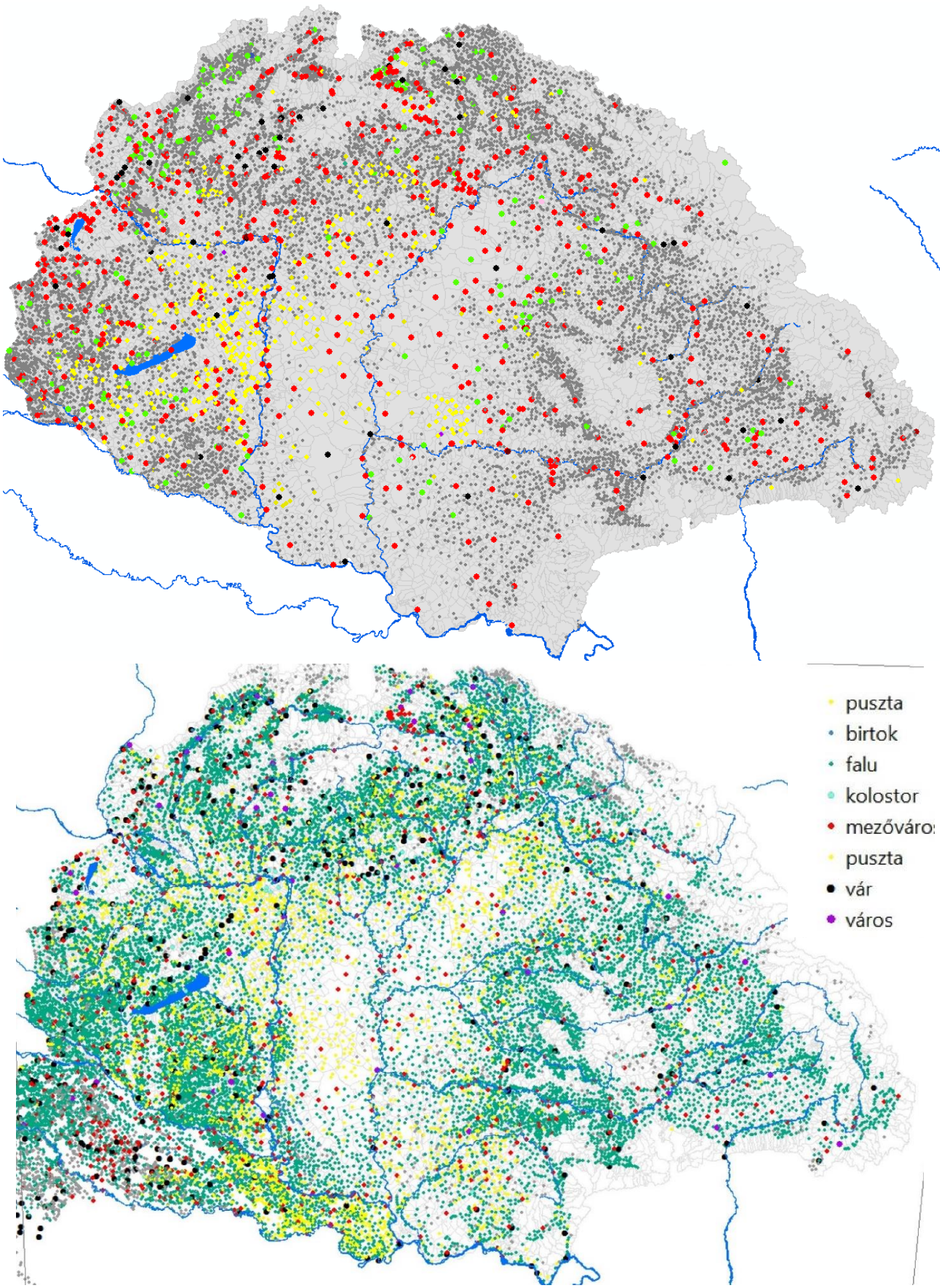
[752] Mezővárosokban 1828-ban átlag 2800 fő, civitasokban (ekkor 51) több mint 10 000 fő élt. Kaposi 2002: 31.

falun vagy pusztán. A földminőség a városokban és mezővárosokban volt sokkal jobb, a falvak és prédiumok átlagosan másodosztályú földekkel bírtak. A mezővárosokban és a prédiumokon érezhetően nagyobb volt az egy úrbéresre jutó szőlőterület, a városban pedig egyenesen nagyságrendi differencia volt (ennek oka, hogy a polgároknak is volt szőlőjük, de ezt a hányados nem mutatja). A telki állományú szántó mérete 1720-ban még különbözött falun és mezővárosban, sőt, prédiumok esetében mindkettőnél kisebb volt az összeírásban szereplő földmennyiség, de ez 1785-re kiegyenlítődött az egy úrbéresre vetített értéket nézve (15 hold). A zselléresedés a prédiumokon haladt leginkább előre 1720–1785 között (a telkes jobbágyok, parasztok 40 százalékpontos arányscsökkenést mutattak), a mezővárosok és falvak között e tekintetben nem volt különbség, az országos átlagos tendenciát (–20%) mutatták, míg a városokban stagnált a helyzet.

5.19. táblázat. A társadalmi–gazdasági indikátorok átlagértékei a települések jogállása szerinti bontásban

Település jogállása	Falu, csak egy összeírásban szerepel (677)	Falu több összeírásban (7300–10 500 db)	Falu és mezőváros a különböző összeírásokban (178)	1785-ben és előtte is mezőváros (505)	1785-ben és előtte is puszta (467)	Szabad királyi város 1785-ben és előtte is (54)	Országos összesítés
Földminőség, 1786 (legjobb=1)	*2,220*	*2,045*	*1,497*	*1,738*	*2,000*	*1,500*	*2,035*
Telkes jobbágyok az úrbéresekből, 1786 (%)	*75,659*	*70,297*	*65,045*	*50,738*	*61,447*	*29,197*	*69,726*
Házatlan zsellérek, 1786 (%)	*2,559*	*5,138*	*6,978*	*8,669*	*5,418*	*14,234*	*5,128*
Egy úrbéresre jutó szőlőterület, 1786 (kapás)	*0,323*	*0,659*	*1,280*	*1,009*	*1,223*	*12,438*	*0,667*
Egy úrbéresre jutó szántóterület, 1786 (hold)	2,736	9,562	9,285	7,480	9,477	2,310	8,905
Egy telkes jobbágyra jutó szántóterület, 1786 (hold)	4,083	13,655	14,073	13,938	15,770	7,913	12,886
Gyalogrobotnapok értéke egy úrbéresre	*12,777*	*38,385*	*35,937*	*27,000*	*41,100*	*11,861*	*35,693*
Természetbeni ajándékok korrigált és kumulált értéke egy földművesre (Ft)	*2,771*	*8,816*	*7,912*	*5,950*	*9,325*	*1,022*	*8,176*
Zsellér / összeírt, 1720 (%)	7,216	11,860	15,022	12,553	15,385	8,678	11,792
Idegen születésűek aránya a lakosságból, 1785 (1=100%)	*0,010*	*0,014*	*0,020*	*0,075*	*0,108*	*0,055*	*0,021*
Elvándorlók aránya a lakosságból (1=100%)	*0,023*	*0,018*	*0,020*	*0,029*	*0,028*	*0,024*	*0,019*
Egy családra jutó zsellérek száma	*0,682*	*0,629*	*0,544*	*0,578*	*1,213*	*0,567*	*0,648*
Egy család nagysága, 1785 (fő)	5,343	5,789	5,038	4,858	5,844	4,547	5,732
Egy házra jutó családok száma, 1785	*1,379*	*1,249*	*1,275*	*1,399*	*1,489*	*1,701*	*1,268*
A telkes jobbágyok 1785-ös arányának és 1720-as arányának különbsége	*−0,151*	*−0,216*	*−0,139*	*−0,205*	*−0,389*	*0,025*	*−0,213*
A nemesek száma a családok számához mérve, 1785 (1 = 100%)	0,077	0,244	0,087	0,118	0,121	0,067	0,230
A polgárok száma a családok számához mérve, 1785	*0,003*	*0,012*	*0,079*	*0,129*	*0,036*	*0,330*	*0,021*
Egyesített kulturális infrastruktúra, 1775	*0,974*	*0,902*	*1,828*	*2,035*	*0,730*	*2,500*	*0,980*
Parokiális vagy lelkészi központok aránya, 1775 (1=100%)	0,714	0,439	0,873	0,927	0,351	1,000	0,481
Iskolamesterek aránya, 1775 (1 = 100%)	0,266	0,464	0,981	1,160	0,378	1,500	0,503
Telki állományú szántó / telkes jobbágy, 1720 (köblös)	11,908	14,338	14,011	19,229	8,182	54,817	14,430
Jogi népesség, 1785 (fő)	468,286	504,344	1171,652	2176,410	106,638	8279,537	606,295
„Gyerekarány”, 1785 (1=100%)		0,144		0,134	0,113		0,144
Adó / telek, 1786 (Ft)		19,400		24,000	12,000		19,700
Kumulatív fejlettség	**−1,886**	**−2,126**	**−0,558**	**−0,280**	**−2,163**	**1,477**	**−1,951**

Dőlttel kiemelve a komplex fejlettségi vizsgálatban normált értékkel szereplő változók.

5.7. ábra. a) A települések mintázata jogi helyzetük szerint 1720–1790 között (piros = mezőváros, zöld = billegő mezőváros, sárga = prédium, fekete = szabad királyi város) / b) A török támadások előtt valaha létezett településállomány megoszlása

(Engel Pál térképe alapján. Jól illusztrálja, hogy a pusztásodás már a 15. század végén megkezdődött)

Fontos megállapítás viszont, hogy az adó egy úrbéresre jutó értéke a prédiumokon statisztikailag alacsony, míg az (elvi) robotnapok száma itt volt a legmagasabb, ami igen nagy szórással is párosult. A természetbeni ajándékok egy úrbéresre jutó értéke a városokban alacsonyabb volt, és a mezővárosokban is némileg jobb volt a helyzet,[753] mint a falvakban és a pusztákon, de a differencia nem igazán szignifikáns. A távollevők aránya a prédiumokon volt a legmagasabb, majd ezt követték a mezővárosok. Ugyanez érvényes az idegenek arányára is. A „gyerekarány" viszont a prédiumokon volt a legkisebb és a falvakban a legnagyobb, pedig a családok nagysága mindkét településtípus esetében meghaladta a városi és mezővárosi értéket. A polgárok aránya a népszámlálás idején a mezővárosokban átlag tízszerese volt a falusinak és fele-harmada a szabad királyi városokban mérhető értéknek. A nemes/család arány falun meghaladta az országos átlagot 1785-ben, a prédiumok és mezővárosok követték fej-fej mellett feleekkora értékkel, a városokban pedig a mezővárosi érték fele volt mérhető.

Összességében nem meglepő, hogy a komplex fejlettségi mutató a mezővárosokban átlag feletti, a falvakban átlagos, a prédiumokon pedig átlag alatti – ez egyrészt azt erősíti, hogy jól alakítottuk ki a fejlettségi vizsgálatok módszertanát, másrészt arra utal, hogy *a korszak településhierarchiája egyben fejlettségi, nem csak jogi hierarchia, legalábbis a nagy számok alapján. Láthatóan párhuzamos a hierarchia, a lélekszám és a fejlettségi szint alakulása*.

A geográfia a 20. századi településállomány kapcsán már rég megállapította,[754] hogy a lélekszám és fejlettség, valamint a településhierarchia is fejlettségi szint között van összefüggés – ami magával vonja, hogy a településméret és hierarchia között is erős a korreláció. A 18. században a hierarchikus szinteket Gyimesi Sándor és Bácskai Vera, valamint Nagy Lajos vizsgálták[755] és ez kapcsolatot mutatott az iménti vizsgálatban használt jogállással. Így a jogállás és a településméret látens kapcsolatát a fenti vizsgálat is alátámasztotta (noha voltak a 18. században is kis lélekszámú szabad királyi városok és nagyobb lélekszámú mezővárosok), ettől függetlenül azonban a 18. századi településméret és a társadalmi–gazdasági–demográfiai mutatók közti összefüggés közvetlenül is vizsgálható adatbázisunk segítségével, nem csak áttételesen a jogálláson keresztül.[756] A következőkben röviden vázoljuk a településméret szerinti településtípusokra számított átlagos indikátorértékek sajátosságait. Nullhipotézisünk, amit az 1750-es Erdély és imént a jogállás kapcsán bizonyítottunk, hogy a nagyobb települések helyzete volt kedvezőbb a 18. században. (A szakirodalom álláspontjához képest tehát nem a megfogalmazás újdonság, hanem az, hogy ezt a 18. századra vonatkozóan a teljes településhálózat statisztikai adatain még nem próbálták bizonyítani).

A településméret növekedésével jól dokumentálhatóan nőtt az egy házban élő családok száma a 18. században. A távollevők aránya – Erdélyhez hasonlóan – a 200 fő alatti településeken a legnagyobb és 2000 fő felett a legkisebb. Azonban az idegenek aránya is itt, a 200 fő alatti településeken a legnagyobb (talán friss telepítésre utalva), így Magyarországon a legkisebb és legnagyobb települések rendelkeztek pozitív vándorlási mérleggel. A polgárság aránya a településméret növekedésével párhuzamosan nőtt, a telkes jobbágyoké csökkent és a 2000 fő feletti településeken több volt arányaiban a házatlan zsellér, mint a kistelepüléseken. Az egy úrbéresre jutó szántóméret stagnált, csak az 1000-2000 fő közötti településeken volt látványosan magasabb az országos átlagnál, az egy

[753] Ezek adójukat általában egy összegben fizették, a kappan-liba stb. terhek nem sújtották őket.
[754] Szilágyi–Gerse 2015: 180–198; Bihari–Kovács 2006: 49–66; Balogh–Kovách (2021): 29–53; Mikle 2023: 383.
[755] Bácskai – Nagy 1984, Gyimesi 1975.
[756] Vö. Mikle (2023) longue durée, 18–20. századot felölelő vizsgálatát a Területi Statisztika hasábjain.

úrbéresre jutó szőlőterület viszont monoton módon nőtt a településméret növekedésével párhuzamosan. A robot kifejezetten kicsi volt a városias méretű (és a polgárság aránya miatt városias jellegű) nagytelepüléseken, utalva azok eltérő társadalomstruktúrájára. Ugyanígy itt alacsony volt a földesúrnak juttatott természetbeni ajándékok értéke egy úrbéresre vetítve, sőt az egy úrbéresre jutó állami adó összege is kisebb volt. A 200 fő alatti településeken viszont átlagot meghaladó volt az adó 1 főre vetítve, s emellett siralmas volt a lelki és szellemi infrastruktúra állapota, mindemellett távol voltak a piacoktól és a kistelepülések még rosszabb földminőséggel is bírtak. Ellenben a 2000 fő feletti települések földjei a piacokhoz a legközelebb helyezkedtek el, emellett jobbak is voltak, a kulturális infrastruktúra kedvező, az állami adó átlag alatti. Ez egyértelműen rámutat a településméret fejlettséget differenciáló szerepére már a 18. század végén is.

5.20. táblázat. A társadalmi–gazdasági–demográfiai indikátorok átlagértékei településméret szerinti bontásban

Népességszám (település)	Egy házra jutó családok száma	Távollevők aránya a teljes lakosságból	Idegenek aránya a teljes lakosságból	Migrációs egyenleg: az előbbiek különbsége	A polgárság aránya	A telkes jobbágyság aránya a teljes népességhez mérve	A házatlan zsellérek aránya a teljes népességhez mérve
0-200 (1243)	1,219	0,025	0,040	0,015	0,003	0,183	0,006
200-500 (3005)	1,258	0,018	0,014	-0,004	0,002	0,076	0,006
500-1000 (1959)	1,310	0,016	0,013	-0,003	0,003	0,069	0,007
1000-2000 (743)	1,332	0,015	0,013	-0,002	0,007	0,067	0,008
2000 felett (221)	1,317	0,013	0,015	0,002	0,012	0,055	0,009
Total (7171)	**1,275**	**0,018**	**0,018**	**0,000**	**0,003**	**0,091**	**0,006**

Népességszám (település)	Egy úrbéresre eső szántó holdban, 1786	Egy úrbéresre eső szőlő, kapásban 1786	Gyalognapra korrigált robot egy úrbéresre, 1786	A földesúr természetbeni ajándéka forintosítva	Állami adó (Ft) egy úrbéresre jutó értéke	Egyházi és oktatási infrastruktúra együtt (1=maximum)	Piactól való távolság (nagyobb érték=közelebb)	Földminőség, 1786 (1=legjobb)
0-200 (1243)	9,206	0,353	39,574	1,509	7,051	0,164	0,057	2,389
200-500 (3005)	9,353	0,470	39,235	1,699	6,415	0,376	0,074	2,028
500-1000 (1959)	9,606	0,664	36,700	1,610	6,277	0,681	0,086	1,903
1000-2000 (743)	10,622	0,654	35,199	1,426	6,127	0,917	0,096	1,856
2000 felett (221)	9,282	0,927	26,899	0,887	4,918	1,000	0,133	1,851
Total (7171)	**9,526**	**0,536**	**37,803**	**1,588**	**6,418**	**0,499**	**0,078**	**2,033**

5.8. Társadalmi–gazdasági differenciák a piactól való távolság alapján

Vályi 1796-os adatait felhasználva, a piacközpontoktól való távolság alapján (öt kategóriára bontva)[757] szintén lehetséges a társadalmi–gazdasági differenciák vizsgálata. A nullhipotézis szerint a piactól való távolság növekedésével csökken a fejlettség, illetve a piactól való távolság erősen függ a településhierarchiában elfoglalt helytől.[758]

[757] Piacközpontként a Vályinál szereplő településeket értettük, függetlenül attól, hogy Vályi mi alapján definiálta a piactartó helyeket. Skálázása: piacközpontok és szomszédaik; piac 10 km-en belül; 10–20 km között; 20 km felett; nem jelezve vagy nincs piac. (Az eredetileg órában vagy mérföldben megadott adatokat km-be átváltva.)

[758] A piacok fejlettséget jelző szerepére nemcsak a vizsgálat ötletét adó Bácskai-Nagy szerzőpáros 1984-es műve, de a nemzetközi szakirodalom is utal (O'Flanagan 1985).

A piactól való távolság gyakorlatilag egyik összeírásainkban szereplő társadalmi–gazdasági tényezővel sem korrelált, tehát független változónak tekinthető (bár az indikátor elemszáma hiányos). Ellenben az új (piaci elérhetőséggel bővített) települési kompozit fejlettségi mutató r = 0,985-ös korrelációt mutatott a régivel. A kompozit fejlettségi mutatónak az egyes indikátorokkal való kapcsolata sem változott. (4000 településnek nem változott a fejlettségi értéke sem, mert vagy nagyon messze volt a piactól, vagy nem jeleztek piacot a forrásban; a maradék 3700 között pedig ezek szerint nem fordultak elő tömegesen fejletlenek, ami a korrelációs koefficiens leesését eredményezte volna.)

Ami a nem kvantifikálható változók és a piactól való távolság kapcsolatát illeti, átlag feletti volt a piaci elérhetősége a magyar–német, magyar–tót, magyar–ruszin és a rác településeknek, míg a horvát, román és ruszin falvak kedvezőtlenebb helyzetben voltak. A magyar és vegyes lakosságú települések esetében éppen a kedvező fekvés, a helyi és helyzeti energiák ösztönözték az eltérő termékszerkezettel rendelkező népek összetelepülését (szemben pl. az orosz–tót településekkel). A jobb földminőséggel bíró települések esetében kisebb volt a piactól való távolság. A jogállást tekintve pedig egyértelmű a mezővárosok és városok kedvezőbb helyzete, a meglepőbb inkább az, hogy a prédiumok (puszták) nem voltak kedvezőtlenebb helyzetben, mint a falvak. A „billegő" mezővárosok szomszéd piacoktól való átlagos távolsága elérhetősége meghaladta a mezővárosi átlagot *(5.22. táblázat)*. Végül pedig megyei bontás szerint kedvező (országos átlag feletti) volt a piacok közelsége, elérhetősége Zólyom, Zemplén, Szatmár, Bács, Bereg, Csongrád, Esztergom, Gömör, Borsod, Szolnok, Moson, Pest és Pozsony megyékben (bár ezt az „adatszolgáltatás" jócskán befolyásolta). Ezzel szemben Trencsén, Tolna és Nógrád e tekintetben (is) sereghajtók voltak.

A piactól való távolság mint független változó és a kvantifikálható tényezők kapcsolatát tekintve viszont sok esetben nem mutatható ki a trendszerű összefüggés *(5.21. táblázat)*. Nem találhatunk trendszerű változást a családméretben, a távollevők arányában és az idegenek arányában. Az idegenek relatíve magas aránya a piacközpontokban nem szorul magyarázatra, míg a piactól legtávolabb levő települések esetében mért hasonlóan magas érték talán a tercier szektor kiskereskedő-szeszkimérő zsidóságára utal. A lakosságszám és a polgárok aránya ugyan magasabb a piacközpontokban (ez sem meglepő), de a többi távolságkategóriában nem volt trendszerű változás. Ugyanígy a piactól való távolság nélkül mért komplex fejlettség is csak a piacközpontokban volt érezhetően magasabb, innen távolodva alacsony és stagnál. Ez viszont azt is jelenti, hogy *a piachoz való közelségnek igazán modernizációs hatása valójában csak a piacközpontban* van.[759] A magas fejlettségi értékek egyik oka, hogy az egyenletesebb eloszlású parókiákkal ellentétben *az iskolamesterek településenkénti gyakorisága 55%-ról 90% fölé nő a piacközponthoz közeledve*. A telkes jobbágygazdák aránya (a teljes népességhez viszonyítva) viszont épp fordítva: 16%-ról 6%-ra esik a piac közelében, az egy úrbéresre (zsellérrel) jutó szántóval együtt – miközben a házatlan zsellérek aránya enyhén, de biztosan emelkedik a piacokhoz közeledve (ami arra utal, hogy a zsellér fogalma nemcsak nincstelen vagy éppen az allódiumon vagy másutt bérmunkát végző földművest takarhat, hanem a polgárosodáshoz köthető jelenségeket, szakmákat, szőlőművelést is). A szőlőterületek egy földművesre jutó nagysága stagnál, de a piacközpontokban (városokban) kiugrik, ellenben a robot értéke egy úrbéresre vetítve stagnál,[760] majd a piacközpontokban – azok társadalomstruktúrájából eredően (sok a zsellér és nem telkes jobbágy jogállású) – érezhetően esik. A természetbeni ajándékok

[759] Ez burkoltan az jelenti, hogy a piacnak nem az árucserét lehetővé tévő, hanem egyéb kapcsolódó lokális funkciói a fontosak; és a fejlődés gócszerű.

[760] Mint írtuk az előző fejezetben, ennek értéke a társadalom belső differenciáltságát tükrözi, azaz jelen esetben nincs lényeges különbség a rurális társadalomban a piacoktól távol.

egy földművesre jutó értéke ugyancsak stagnál a piac felé közeledve, majd szintén a piacközpontban leesik. Az éves adóalap ugyanitt háromszor akkora, mint a következő kategóriában, miközben az átlagos lélekszám is több mint kétszeresére ugrik, tehát a fajlagos adó alig magasabb a piacközpontokban 1786-ban. A földminőség a piacközpontok felé közeledve javul (csakúgy, mint a településhierarchia esetében).

5.21. táblázat. A rurális társadalmi–gazdasági mutatók alakulása a piactól való távolság függvényében 1786-ban

Piactól való távolság	Nincs említés (4442)		20 km-től távolabb (1207)		10–20 km között (339)		Legfeljebb 10 km (998)		Központ vagy szomszéd (195)		Teljes halmaz (7171)	
	Átlag	*Szórás*	Átlag	*Szórás*	Átlag	*Szórás*	Átlag	*Szórás*	Átlag	*Szórás*	Átlag	*Szórás*
Jogi népesség, 1785	547,683	*601,209*	635,584	*758,828*	672,788	*557,463*	571,757	*543,714*	1463,672	*1763,525*	596,618	*694,816*
Egy házra jutó családok száma	1,267	*0,322*	1,277	*0,281*	1,320	*0,447*	1,291	*0,235*	1,372	*0,303*	1,277	*0,312*
Távollevők aránya a lakosságból (1 = 100%)	0,018	*0,017*	0,019	*0,145*	0,018	*0,017*	0,018	*0,016*	0,020	*0,016*	0,018	*0,061*
Idegenek aránya a lakosságból (1 = 100%)	0,014	*0,016*	0,033	*0,760*	0,014	*0,014*	0,017	*0,016*	0,021	*0,021*	0,018	*0,312*
Polgárok aránya a lakosságból (1 = 100%)	0,003	*0,008*	0,003	*0,041*	0,003	*0,005*	0,003	*0,006*	0,017	*0,029*	0,003	*0,019*
Parókiák gyakorisága (1 = 100%)	0,437	*0,496*	0,579	*0,494*	0,628	*0,484*	0,519	*0,500*	0,708	*0,456*	0,488	*0,500*
Iskolamester gyakorisága (1 = 100%)	0,468	*0,554*	0,544	*0,567*	0,673	*0,556*	0,546	*0,550*	0,892	*0,699*	0,513	*0,566*
Telkes jobbágygazdák aránya a lakosságból (1 = 100%)	0,078	*0,063*	0,165	*3,244*	0,070	*0,033*	0,073	*0,046*	0,059	*0,047*	0,091	*1,332*
Házatlan zsellérek aránya a lakosságból (1 = 100%)	0,006	*0,012*	0,007	*0,023*	0,005	*0,009*	0,008	*0,012*	0,009	*0,014*	0,006	*0,014*
Egy úrbéresre jutó szántó (kat. hold.)	9,482	*7,209*	10,315	*10,434*	10,558	*10,782*	9,920	*10,910*	8,146	*7,354*	9,697	*8,604*
Egy úrbéresre jutó szőlő (kapás)	0,605	*2,356*	0,645	*2,090*	0,618	*1,685*	0,523	*2,221*	0,820	*1,975*	0,607	*2,257*
Egy úrbéresre jutó korrigált robot	38,142	*36,965*	38,815	*23,286*	39,995	*23,306*	40,656	*34,684*	34,642	*28,823*	38,594	*33,948*
Egy úrbéresre jutó állami adó (Ft)	6,753	*9,519*	6,314	*5,919*	7,239	*4,876*	7,573	*16,367*	6,277	*3,595*	6,796	*9,992*
Átlagos földminőség (1=legjobb)	2,104	*1,002*	2,046	*0,975*	2,012	*0,970*	1,787	*0,901*	1,605	*0,863*	2,033	*0,987*
Természetbeni ajándékok egy úrbéresre jutó értéke (Ft)	1,575	*1,412*	1,632	*1,202*	1,718	*1,216*	1,716	*1,827*	1,434	*1,512*	1,607	*1,439*
Komplex fejlettségi index (piactól való távolság nélkül)	−0,318	*0,650*	−0,202	*0,645*	−0,118	*0,671*	−0,210	*0,659*	0,124	*0,766*	−0,262	*0,661*

5.22. táblázat. A piacokhoz való közelség átlagos relatív értéke
(az átlag feletti érték nagyobb közelséget jelent)

Etnikum, domináns nyelv

horvát	lengyel	magyar	magyar–német	magyar–oláh	magyar–orosz	magyar–tót	német	német–rác	oláh	orosz	orosz–tót	rác	tót	vend	Átlag
0,039	0,014	0,085	0,092	0,122	0,127	0,115	0,079	0,071	0,058	0,068	0,056	0,098	0,081	0,078	0,078

Földminőség

1. oszt. (2547)	2. oszt. (2580)	3. oszt. (1381)	4. oszt. (581)	5. oszt. (73)	Teljes átlag (7171)
0,098	0,075	0,060	0,059	0,049	0,078

Jogállás

Falu (6677)	Mezőváros-falu között ingadozó (135)	Mezőváros (326)	Prédium (11)	Teljes halmaz (7172)
0,074	0,124	0,150	0,082	0,078

5.9. Társadalmi–gazdasági differenciák a kilenced megváltásának módja szerint

Lehetséges a társadalmi–gazdasági indikátorok és a fejlettség különbségeinek vizsgálata a *kilencedfizetés* módja szerint is *(5.23. táblázat)*, mely szintén egyik, nem kvantifikálható indikátora a 18. századi településsoros adatbázisunknak. E vizsgálatnak a jelentősége az, hogy alapesetben nem dönthető el egyértelműen, hogy a kilencedet terményben, pénzben vagy robotban fizető/megváltó közösség (vagy földesúri gazdálkodás) tekinthető-e fejlettebbnek.[761] Ha a földesúr a kilencedet terményben kéri, az lehet, hogy jó piacra jutási lehetőségei miatt van, tehát komparatív előnye van.[762] Ha robotot kér, akkor nagy lehet az allódiuma, és ugyancsak jók a terményértékesítési lehetőségei. Ha pénzt kér, az arra utal, hogy a jobbágyközösségnek van piacolható feleslege, és van piacra jutási lehetősége is, mely nem jellemzi a gazdasági értelemben vett periferikus településeket.[763] E kérdés eldöntéséhez végeztük el az *5.23. táblázat*ban látható számításokat, hogy vázoljuk az egyes típusok társadalmi–gazdasági jellemzőit.

[761] Ha a paraszti és földesúri gazdálkodást vetjük össze (azaz a problémát nem a jobbágyi kilencedszolgáltatás oldaláról nézzük), akkor technikai szempontból lehetőségeit tekintve a földesúri gazdálkodás a fejlettebb, hiszen annak van lehetősége megválogatni (bizonyos körökön belül) a szakembereit, beruházni jobb infrastruktúrába stb. Ugyanakkor nem szabad elfelejteni, hogy az archaikus jobbágycsaládi gazdálkodás (és az arra – illetve annak földközösségére – épülő jobbágyfalu gazdálkodása, bárhogy adózzon is), évszázadokon keresztül működött nagyon nehéz körülmények között, míg a *Gutsherrschaft*hoz a jelek szerint minimum (belső) béke, magas szintű szervezettség és legalább valamiféle modern értelemben értett kereskedelem kellett. Ilyen szemszögből az autark paraszti gazdálkodás működőképesebb (életképesebb) volt, mint a nagy, komplex, sok külső tényezőtől függő rendszerek. Az is világos, hogy a maghozamot tekintve 1786-ban nem volt egyértelmű különbség az allódium javára (inkább regionális differenciák voltak) (lásd *6. fejezet*). Itt nem ezt vizsgáljuk (hiszen összeírásaink a földesúri gazdálkodásra nem utalnak), hanem azt, hogy milyen körülmények között melyik kilencedforma érte meg a jobbágynak/földesúrnak – van-e egyáltalán különbség a különböző beszolgáltatással jellemezhető települések között.

[762] Ugyanakkor további megfontolások is lehetségesek: az uradalmak gyakran – jobb piac híján – a saját parasztjaiknak árusították ki az allódiumuk terményeit, – ha tehát a kilencedet terményben kérik, az arra is utalhat, hogy a jobbágynak nincs lehetősége pénzzé tenni az árut, mert nincs helyi piac. Biharban az egyházi birtokokon kifejezetten tiltották a kilenced pénzbeni megváltását (2005b: 219.)

[763] A *Gutsherrschaft*-jellegű (itt: árutermelő) földesúri magángazdaság egyébként általában pénzt vagy munkaerőt kér, ahol csak tud; ha ilyen jellegű a gazdaság, és mégsem pénzt kér, akkor gyanakodhatunk arra, hogy a pénz előteremthetetlen, vagy nem éri meg abban adóztatni.

5.23. táblázat. A társadalmi–gazdasági indikátorok átlagértékei és szórásuk a kilencedfizetés módja szerinti bontásban 1786

Kilenced típusa	Termény vagy nincs adat (5900)		Pénz (1838)		Pénz és robot (23)		Robot (817)		Országosan (8576)	
	Átlag	Szórás	Átlag	Szórás	Átlag	Szórás	Átlag	Szórás	Átlag	Szórás
Földminőség, 1786 (1 = legjobb)	*2,018*	*0,995*	*2,082*	*0,918*	*2,174*	*1,029*	*2,054*	*0,903*	*2,035*	*0,971*
Telkes jobbágyok aránya, 1786 (%)	*68,075*	*27,487*	*73,886*	*22,767*	*70,291*	*21,920*	*71,935*	*22,945*	*69,726*	*26,203*
Házatlan zsellérek aránya, 1786 (%)	*4,704*	*8,678*	*5,574*	*8,170*	*6,840*	*8,283*	*7,043*	*9,385*	*5,128*	*8,670*
Egy úrbéresre jutó szőlőterület, kapás, 1786	*0,758*	*2,558*	*0,592*	*2,467*	***0,228***	*0,805*	***0,208***	*1,301*	*0,667*	*2,446*
Egy úrbéresre jutó szántóterület, hold, 1786	*8,791*	*9,278*	*9,125*	*6,103*	*8,042*	*5,102*	*9,229*	*6,689*	*8,905*	*8,440*
Egy telkes jobbágyra jutó szántóföld, 1786 (hold)	13,019	12,252	12,609	8,175	11,784	6,636	12,651	8,100	12,886	11,068
Egy úrbéresre jutó adó, 1786	*5,857*	*8,512*	*8,327*	*6,773*	***10,214***	*4,826*	*8,810*	*19,931*	*6,733*	*9,928*
Korrigált robotnap egy úrbéresre, 1786	*33,649*	*26,839*	***41,072***	*49,738*	*31,943*	*16,329*	***38,036***	*23,699*	*35,693*	*33,107*
Természetbeni urasági ajándékok egy úrbéresre, 1786 (Ft)	*7,585*	*6,533*	***10,061***	*56,525*	*8,157*	*3,904*	*8,089*	*5,862*	*8,176*	*27,035*
Zsellér / összeírt, 1720 (%)	11,582	19,794	11,552	22,268	**7,467**	16,731	**14,575**	31,676	11,792	21,355
Összes zsellér az összeírtakból, 1767 (%)	32,865	28,005	26,594	22,787	**23,814**	18,161	28,025	22,925	30,996	26,594
Elvándorlók aránya tényleges népességhez, 1785	*0,018*	*0,056*	*0,020*	*0,022*	*0,022*	*0,010*	***0,025***	*0,021*	*0,019*	*0,050*
Gyerekek 1–12 év aránya tényleges népességhez, 1785	0,153	1,400	0,143	0,033	**0,128**	0,024	**0,138**	0,034	0,150	1,230
Egy családra jutó zsellérek száma, 1785	*0,679*	*4,961*	***0,524***	*0,224*	*0,562*	*0,195*	*0,591*	*0,232*	*0,648*	*4,362*
Egy család nagysága, 1785 (fő)	5,802	44,837	5,546	0,958	**4,724**	1,171	**5,393**	0,841	5,732	39,411
Egy házra jutó családok száma, 1785	*1,265*	*0,464*	*1,256*	*0,270*	***1,324***	*0,253*	***1,326***	*0,345*	*1,268*	*0,432*
A telkes jobbágyok 1785-ös arányának és 1720-as arányának különbsége,	*−0,192*	*0,620*	*−0,246*	*0,433*	***−0,511***	*0,281*	***−0,329***	*0,397*	*−0,213*	*0,577*
A nemesek száma a családok számához mérve, 1785	**0,273**	11,076	0,078	0,213	0,073	0,097	0,096	0,202	0,230	9,736
A polgárok száma a családok számához mérve, 1785	*0,022*	*0,122*	*0,019*	*0,054*	*0,017*	*0,023*	***0,016***	*0,052*	*0,021*	*0,110*
Kulturális infrastruktúra, 1775	*1,075*	*0,926*	*0,747*	**0,901**	*1,190*	*0,873*	***0,792***	*0,929*	*0,980*	*0,932*
Papi vagy lelkészi központ, 1775 (1 = 100%)	0,534	0,499	0,357	0,479	0,476	0,512	**0,363**	0,481	0,481	0,500
Iskolamester, 1775 (1 = 100%),	0,546	0,592	**0,391**	0,503	0,714	0,463	**0,429**	0,503	0,503	0,570
Telki állományú szántó / telkes jobbágy, 1720	16,019	26,641	10,068	9,411	**9,045**	4,438	**9,570**	6,983	14,430	23,496
Jogi népesség, 1785	642	1096	**468**	562	567	387	513	606	606	1004
Idegen születésűek aránya a tényleges népességhez, 1785	0,022	0,288	0,015	0,017	0,020	0,011	**0,018**	0,020	0,021	0,253
Kumulatív fejlettség	−0,89		−1,65		−2,36		−2,68		−1,21	

Dőlttel kiemelve a komplex fejlettségi vizsgálatban normált értékkel szereplő változók, félkövérrel az átlagtól való jelentősebb eltérések.

Az bizonyos, hogy sem a föld minősége, sem a telkes jobbágyok aránya nem befolyásolta a kilenced megváltásának módját. Érdekes jelenség, hogy a kilencedet robotszolgáltatással megváltó települések esetében országos átlag alatti volt a szőlőterület nagysága (a szőlő munkaintenzív kultúra, tehát a

szőlőt nem művelő parasztságnál vélhetően volt időtöbblet). Ezzel szemben az egy főre jutó állami adó értéke eleve ott volt magasabb, ahol a pénzbeli megváltakozást választották, ami arra utalhat, hogy hozzáférhető volt a pénz a területen, azaz piac és felesleg egyaránt rendelkezésre állt. Ennek ellenére a kumulatív fejlettség csak átlagos volt, igaz, a robottal megváltakozó települések helyzetéhez mérten még mindig jobb volt. A kilencedet pénzzel megváltó települések esetében a kötelező robot viszont országos átlag feletti volt (nem meglepő, hogy nem további robottal akarták azt megváltani, hiszen nem zsellérekből áll egy magas robotkötelezettségű település). Országos átlag feletti volt a robot a robottal megváltakozó települések esetében is. Szintén magas volt a pénzzel megváltakozóknál a földesúri terményjáradékok, szolgáltatások egy földművesre eső értéke, míg az egy családra jutó zsellérek száma viszont a legalacsonyabb volt a csoportok közötti összevetésben (igaz, a zsellérek amúgy sem fizettek kilencedet). Magas volt az elvándorlók aránya a robottal megváltakozók esetében, és ugyanitt (egyedüliként) országos átlag alatti volt a gyermekarány, a családméret és a polgárok aránya, míg az egy házra jutó családok száma átlag feletti volt, akárcsak a „zselléresedési" index értéke. Ezzel szemben a terménnyel fizetők esetében a nemesség aránya az országos átlag felett volt, a többi típusnál átlag alatti. *A kulturális infrastruktúra ugyancsak a robottal megváltakozók esetében volt a legrosszabb, ezt nem beszámítva a fejlettségi tényezők közé viszont a fejlettségük ugyanúgy rosszabb volt a pénzzel megváltakozókénál* (ahol szintén nem volt fejlett a kulturális infrastruktúra), míg összességében a terménnyel megváltakozók vagy ismeretlen módon fizetők fejlettebb képet mutattak az általunk kialakított kompozit mutató értéke alapján.

5.10. Az úrbéres lakosság életkörülményeinek és a telki állomány agrárpotenciáljának sajátosságai és differenciái a különböző 18. századi birtoktípusokon

Az előző, kilenced megváltása kapcsán kifejtett gondolatmenet vizsgálható a robot kapcsán is. Miként a pénzben megváltott kilencedről kiderült, hogy (országos viszonylatban) a fejlettebb rurális térségekre volt jellemző, szemben a kilencedet robottal megváltó közösségekkel, úgy Soós soproni vizsgálatai szerint a tényleges robot is mindig magasabb volt annak pénzbeli megváltási értékénél, így a szerződéses, *robotot pénzzel megváltó jobbágyok hosszú távon jobb életkörülményekkel bíróknak tekintendő*k.[764] A soproni Széchényi-birtokokkal szemben az Esterházy-birtokok zömén élő jobbágyság szerződéses volt (1728-ban szabad menetelűként összeírva), ahol a robotot készpénzzel váltották meg. Egy korábbi tanulmányunk rá is világított a két birtokosnak/birtoktípusnak már a 18. század eleji gazdálkodásában is megfigyelhető különbségeire az 1728-as összeírásból készített térképsorozat úrbéresekre vonatkozó adatainak elemzése során.[765] Ez adta az ötletet, hogy az 1786-ra rendelkezésre álló indikátorok által felvett értékeket birtoktípusonként és főbb birtokosonként kiátlagolva is (tehát kétféle kategorizációt használva) összehasonlítsuk – immár az egész országterületre (ahonnan van adat – Erdély például hiányzik a vizsgálatból). Az egyesített adatbázisunk ugyanis tartalmazza az adott település birtokosának nevét is, a birtokos pedig birtokméreteinek összesítése alapján besorolható volt a Fónagy Zoltán kétkötetes összesítésében alkalmazott kategóriák valamelyikébe. A cél az úrbéres lakosság életkörülményeinek, valamint az egyes birtoktípusok – nem allodiális – földjei termékenységének, agrárpotenciáljának minősítése (a

[764] A kérdést kifejti Sopron vm. kapcsán Soós 1941: 11–16.
[765] Demeter–Horváth 2023.

tömeges termelési adatok hiányát megkerülve, proxy változók, mint az adó, vagy földesúri ajándékok, az úrbéresek társadalomstruktúrájának vizsgálatakor pedig a robot alapján).

Noha statisztikai adataink nem teszik lehetővé az allodiális művelés minőségének, termelékenységének vizsgálatát, csak a telki állományét, a korabeli kvalitatív források is megerősítik egy birtoktípusonkénti vagy birtokosonkénti statisztikai vizsgálat relevanciáját: a 19. század elején, több mint 40 uradalmat jellemezve már Kunits Mihály is feltette azt a kérdést, hogy van-e kapcsolat az uradalmi központ gazdagsága és az uradalom lakosainak gazdagsága között? Kunits szerint az uradalom gazdálkodása hat a terület lakosaira (és vissza). Tehát nemcsak az úrbéres lakosság helyzete, de áttételesen az uradalom, birtok általános állapota is megítélhető vizsgálatunkkal. Kunits megnyilatkozásai szerint ugyanis a 100 évvel korábbi (Bél Mátyás) leírásokkal szemben a természeti, pl. a talajadottságok így már nem kizárólagosan determinálnak, a nehézségek sok munkával áthidalhatók.[766]

A II. József korabeli népszámlálás és Vályi adatait kombinálva (Erdélyre nincs adat) 7000 település esetében nyílt lehetőség a birtokviszonyok vázolására,[767] és így a településekre jellemző társadalmi–gazdasági és demográfiai indikátorok kiértékelésére ebből a szempontból is. A kategorizációban szerepeltek jelleg és méret szerinti ismérvek: elkülönítettük az egyházi, kamarai, városi és világi magánbirtokokat, az utóbbin belül a nagybirtokos arisztokráciát, a Festeticsek, Batthyányak és Esterházyak birtoknagyságát el nem érő, de ugyancsak címmel rendelkező arisztokratákat (húsz birtokolt település felett), a *bene possessionati* réteget és az egy–két faluval rendelkező kisnemesi csoportokat is. Az egyházi birtokok esetében szintén létrehoztunk méretbeli kategóriákat.

Mivel fejlettségen továbbra sem csupán a gazdasági teljesítőképességet értjük, így az életminőségre (jobbágyterhek) utaló (főként 1786-os) indikátorok[768] mellett a demográfiai (migráció)[769] és kulturális tényezőket (intézményi infrastruktúra)[770] is bevontunk a vizsgálati halmazba.

Az általános tipizálás mellett az indikátorértékeket mintegy 140 család esetében külön is átlagoltuk, s az elemzett birtokosok birtoktestjeinek földrajzi eloszlását külön térképre vittük, hogy lássuk, az átlagos érték mögött területileg szórt vagy koncentrált birtokállomány húzódik. A koncentrált birtoktesttel (pl. Harruckern, Aspremont, Batthyány) és szórt birtokállománnyal rendelkező családok (Széchényi) mellett volt olyan birtokos, ahol a birtokállomány nem egy, hanem két helyen koncentrálódik (Krisztina főhercegnő). Hangsúlyozandó, hogy a számítások során sok esetben a földnagysággal vagy lélekszámmal nem súlyozott települési átlagokat használtuk fel (például a

[766] Tilcsik 2011: 15–18. 21. Kunits meglátása szerint a 19. század eleji parasztság nem a „légüres" társadalmi térben, csak a természeti viszonyok által determinálva gazdálkodik, hanem összefüggésben a földesúr, Erdődy gróf tudásával, törekvéseivel, aki így aktorként maga is hozzájárul a gazdálkodás sikeréhez. „Itt a talaj nagyobbrészt tömör agyag, és gyenge termőképességű; négyszer jól fel kell számtani, mindazonáltal szorgalmas műveléssel minden szokásos gabonaféle jól megterem, és sok fáradozással szép gabona, különösen jóminőségű búza termeszthető. Hajdinát nagy mennységben termelnek; a közeli hegyek és folyók miatti erős dér gyakran okoz károkat bennük. Törökbúzát nem termesztenek. Csak búzának hagynak ugart, egyébként az ismert váltógazdálkodást szorgalmasan alkalmazzák."

[767] E vizsgálat során az azonos vezetéknevű személyek birtokait összevonva kezeltük, ami pl. az Esterházy család hercegi és grófi ága vagy a Batthyányak esetében generalizálást és így a kép torzítását eredményezte. A nagy területen szóródó birtokok esetében pedig az átlagot, mint mutatót, fenntartásokkal kell kezelni, mert a szórás lehet, hogy nagyobb és kifejezőbb.

[768] A „kancelláriai összesítés" adatai.

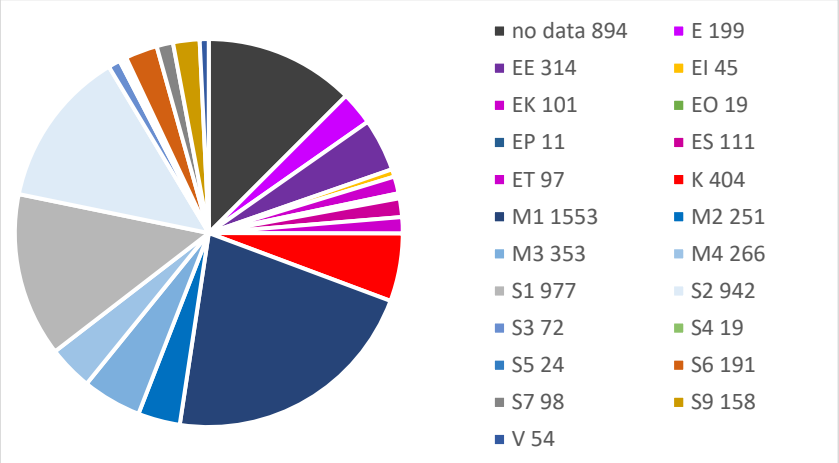
[769] A népszámlálásból.

[770] *Lexicon locorum* 1920.

földminőség esetében eleve nem is lehetett mást használni),[771] továbbá, hogy megállapításaink csak a telki állományra és a rajta élőkre vonatkoznak.

5.10.1. A birtoktípusok úrbéreseinek helyzetében mérhető differenciák az indikátorértékek települési átlaga alapján számolva[772]

Nézzük meg tehát, hogy az egyes birtoktípusok milyen jellegzetességgel bírtak, milyen értékeket mutattak a társadalmi–gazdasági–demográfiai indikátorok, közel 7200 kategorizált település adatait felhasználva (Erdély újfent hiányzik) *(5.24. táblázat)*.[773] Bár a birtokok területi kiterjedése pontosan nem ismert (az uradalmak nagyságát nem tartalmazza egyetlen általunk használt összeírás sem), az esetszámot (településszámot) tartalmazó kördiagram és a mellékelt térképi ábrázolás képet adhat kiterjedésükről. A kamarai birtokok a településállomány 10%-át sem tették ki, de területi kiterjedésük az Erdély és Temesi bánság nélküli országterületen ennél jóval nagyobb volt (K – 404 település). A 10 000 hold feletti birtokok a településállomány legalább (volt vegyes birtoklás is, mint az S2 és S5 kategória) 20%-án nyomozhatók, de a térképen arányuk inkább 25% (látványra is szembetűnő). A kamarai birtokok zöme Budáról nézve periferikus elhelyezkedésű, de ez Bécsből nézve Mosonra már egyáltalán nem igaz: az óvári uradalom centrális elhelyezkedésű, és modernizációs központ is volt.[774] (A bellyei és dárdai uradalomra viszont ez nem igaz, itt egyébként sok volt az 1000 legfejletlenebb falu közé besorolható település – lásd *4. fejezet*). A közbirtokosság koncentrálódása az Alföld és a hegyvidék találkozásánál lévő vásárvonalhoz, a középhegységi hegységelőterekhez és intramontán medencékhez kötődött keleten (a belső-kárpáti hegykoszorú térségében, a majdani transzverzális vasútvonal és az etnikai kontaktzóna határát kiadva). Ezt egészíti ki a Dunántúlon a zalai és vasi központ és az északnyugat-felvidéki, szlovák etnikumú zóna *(5.8. ábra)*. Az egyházi birtokok a Dunántúl északi és keleti felén (nyugaton alig), az Északi-középhegység déli oldalán és Dél-Bihar hegyeiben összpontosultak.

5.8. ábra. A birtoktípusok gyakorisága a 7200 vizsgált településen

[771] Azaz a korábban településszintre kiszámolt fajlagos, és százalékértékek átlagolása történt meg birtokosonként, nem pedig a nyers számok aggregálása majd utólag fajlagos értékké konvertálása. Statisztikai értelemben véve a két eljárás különböző átlagot ad, mert az előző nem veszi figyelembe hogy a települések eltérő lakossággal, földmérettel rendelkeznek, hanem azonos súllyal veszi őket figyelembe.

[772] A fejezet Demeter–Tompa 2023-as tanulmánya alapján készült. A birtokklasszifikáció Tompa L. munkája.

[773] A következőkben használt „országos átlag" kifejezés is így értendő, helyesen a teljes halmaz átlaga.

[774] Horváth 2013.

Jelkulcs:

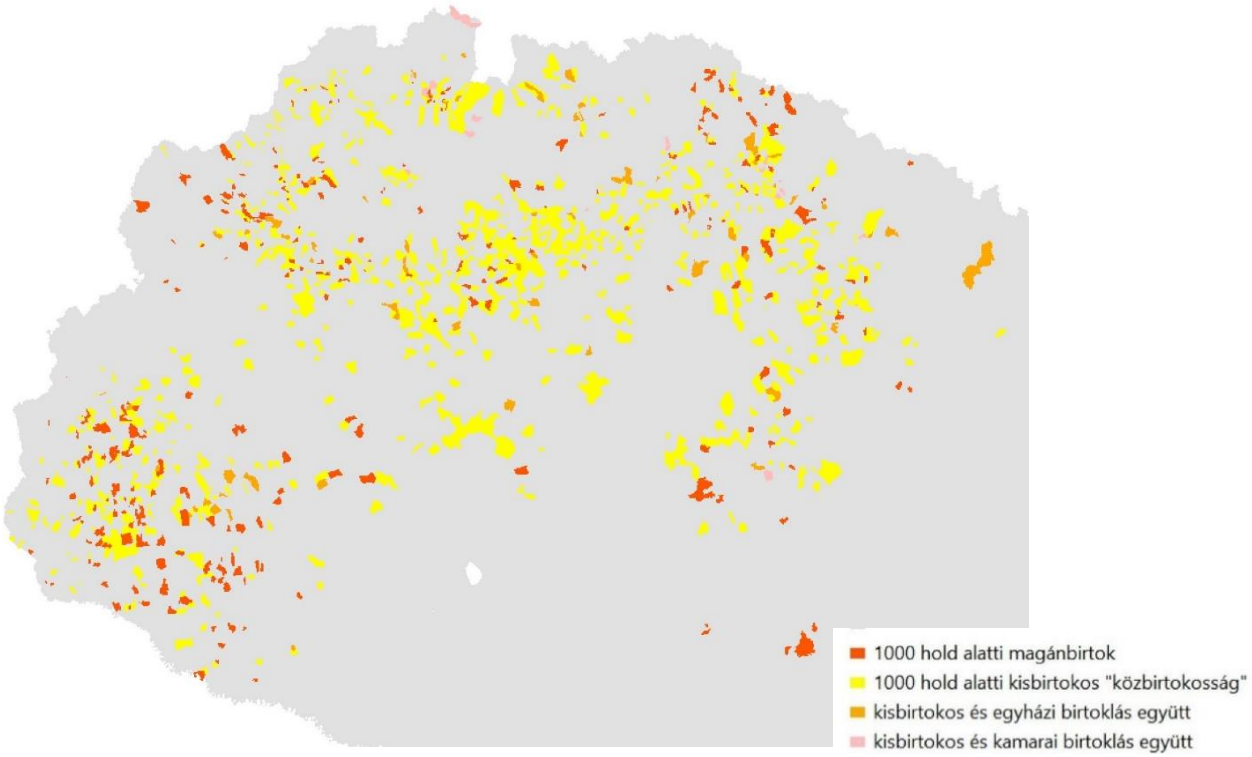
M4 – 1000 hold alatti magánbirtoklás	K – Kamara; KV – kamara és város közösen
M3 – 1000 és 5000 hold között	NV – nagybirtokos (M3 felett) és város közösen
M2 – 5000 és 10 000 hold között	SY – egyházi és városi birtokosok kisbirtoklás mellett
M1 – 10 000 hold feletti nagybirtokos	E – egyházi
S1 – tiszta, „kisbirtokos közbirtokosság” (1000 hold alattiak)	EE – nagy egyházi uradalom (püspökségek, érsekségek)
S2 – M4-es kisbirtokos és bármilyen más nagybirtokos	EP – plébánia
S3 – M4-es kisbirtokos és egyházi birtoklás	ES – szerzetesrend
S4 – M4-es kisbirtokos és kamarai birtoklás	ET – káptalani birtoklás
S5 – M3-as, M2-es vagy M1-es nagybirtokos és kamarai birtoklás	EI – papnevelde vagy egyházhoz kötődő iskola birtoklása
S6 – M3 vagy afeletti nagybirtokosok közösen	EO – kombinált egyházi (a fenti E-betűsökből)
S7 – M3 vagy afeletti nagybirtokosok és egyház közösen	SZ – szabad közösség
S8 – egyház és kamara közösen	EK – a szerzetesrendektől a szekularizációs rendelettel elvett birtokok, amelyek az úrbérrendezés idején még a rendek kezén voltak, Vályinál viszont kamarai birtokoknak jelezték őket
S9 – M3-as „középbirtokosok” közösen	V – város

5.24. táblázat. Társadalmi–gazdasági mutatók átlagértékei különböző birtoktípusok esetében a 18. század végén

Birtoktípus és településszám	Mérőszám: átlag és szórás	Egy házra jutó család, 1785	Távollevők aránya a lakosságból, 1785 (1 = 100%)	Idegenek aránya a lakosságból, 1785 (1 = 100%)	Polgárok aránya a lakosságból, 1785 (1 = 100%)	Telkes jobbágy aránya a lakosságból (1 = 100%)	Házatlan zsellér aránya a lakosságból (1 = 100%)	Egy úrbéresre jutó szántó, 1786 (mh)	Egy úrbéresre jutó szőlő, 1786 (kapás)
nem adatolt 894	**Átlag**	**1,234**	**0,018**	**0,016**	**0,003**	**0,075**	**0,006**	**8,366**	**0,263**
	Szórás	*0,264*	*0,016*	*0,016*	*0,010*	*0,048*	*0,009*	*5,894*	*1,197*
E 199	**Átlag**	**1,311**	**0,014**	**0,014**	**0,003**	**0,082**	**0,006**	**13,423**	**0,312**
	Szórás	*0,262*	*0,011*	*0,012*	*0,006*	*0,029*	*0,012*	*6,616*	*0,867*
EE 314	**Átlag**	**1,200**	**0,010**	**0,012**	**0,002**	**0,062**	**0,006**	**7,256**	**0,980**
	Szórás	*0,227*	*0,013*	*0,013*	*0,005*	*0,039*	*0,010*	*6,619*	*2,392*
EI 45	**Átlag**	**1,290**	**0,015**	**0,014**	**0,002**	**0,076**	**0,008**	**12,314**	**1,110**
	Szórás	*0,236*	*0,015*	*0,016*	*0,004*	*0,034*	*0,011*	*8,685*	*2,527*
EK 101	**Átlag**	**1,294**	**0,026**	**0,017**	**0,003**	**0,079**	**0,007**	**12,311**	**0,504**
	Szórás	*0,199*	*0,039*	*0,016*	*0,005*	*0,036*	*0,011*	*8,613*	*1,794*
EO 19	**Átlag**	**1,235**	**0,017**	**0,012**	**0,002**	**0,074**	**0,005**	**8,789**	**0,552**
	Szórás	*0,157*	*0,017*	*0,011*	*0,004*	*0,033*	*0,010*	*5,759*	*2,177*
EP 11	**Átlag**	**1,158**	**0,055**	**0,026**	**0,003**	**0,099**	**0,003**	**10,818**	**0,000**
	Szórás	*0,164*	*0,050*	*0,018*	*0,005*	*0,046*	*0,008*	*6,073*	*0,000*
ES 111	**Átlag**	**1,248**	**0,016**	**0,013**	**0,007**	**0,079**	**0,010**	**7,893**	**0,684**
	Szórás	*0,222*	*0,014*	*0,020*	*0,018*	*0,036*	*0,036*	*6,132*	*2,109*
ET 97	**Átlag**	**1,261**	**0,017**	**0,017**	**0,002**	**0,082**	**0,007**	**11,333**	**1,123**
	Szórás	*0,225*	*0,014*	*0,017*	*0,003*	*0,028*	*0,010*	*7,692*	*2,541*
K 404	**Átlag**	**1,277**	**0,010**	**0,008**	**0,003**	**0,094**	**0,007**	**12,137**	**0,337**
	Szórás	*0,299*	*0,011*	*0,011*	*0,011*	*0,055*	*0,011*	*10,578*	*1,191*
M1 1553	**Átlag**	**1,255**	**0,015**	**0,015**	**0,003**	**0,087**	**0,008**	**9,732**	**0,512**
	Szórás	*0,261*	*0,014*	*0,017*	*0,009*	*0,070*	*0,013*	*6,919*	*1,532*
M2 251	**Átlag**	**1,295**	**0,016**	**0,016**	**0,003**	**0,087**	**0,007**	**10,416**	**0,545**
	Szórás	*0,220*	*0,014*	*0,015*	*0,010*	*0,114*	*0,013*	*6,461*	*1,580*
M3 353	**Átlag**	**1,283**	**0,016**	**0,013**	**0,003**	**0,075**	**0,005**	**10,875**	**0,677**
	Szórás	*0,194*	*0,016*	*0,015*	*0,009*	*0,034*	*0,009*	*6,701*	*1,837*
M4 266	**Átlag**	**1,307**	**0,020**	**0,017**	**0,002**	**0,067**	**0,005**	**9,211**	**0,685**
	Szórás	*0,307*	*0,020*	*0,018*	*0,006*	*0,045*	*0,011*	*6,929*	*1,880*

S1 977	**Átlag**	**1,312**	**0,030**	**0,043**	**0,004**	**0,169**	**0,005**	**8,582**	**0,535**
	Szórás	*0,269*	*0,161*	*0,845*	*0,046*	*3,607*	*0,024*	*6,441*	*1,710*
S2 942	**Átlag**	**1,286**	**0,017**	**0,013**	**0,003**	**0,067**	**0,005**	**9,015**	**0,603**
	Szórás	*0,228*	*0,015*	*0,015*	*0,010*	*0,048*	*0,008*	*6,490*	*1,632*
S3 72	**Átlag**	**1,281**	**0,020**	**0,018**	**0,002**	**0,061**	**0,006**	**9,799**	**0,540**
	Szórás	*0,249*	*0,015*	*0,016*	*0,004*	*0,048*	*0,011*	*8,122*	*1,735*
S4 19	**Átlag**	**1,273**	**0,018**	**0,010**	**0,002**	**0,073**	**0,003**	**10,010**	**0,000**
	Szórás	*0,209*	*0,017*	*0,009*	*0,005*	*0,031*	*0,004*	*7,000*	*0,000*
S5 24	**Átlag**	**1,293**	**0,020**	**0,010**	**0,005**	**0,071**	**0,005**	**6,462**	**0,100**
	Szórás	*0,149*	*0,015*	*0,012*	*0,009*	*0,039*	*0,007*	*4,800*	*0,489*
S6 191	**Átlag**	**1,289**	**0,016**	**0,011**	**0,003**	**0,092**	**0,010**	**9,502**	**0,669**
	Szórás	*0,311*	*0,015*	*0,012*	*0,009*	*0,056*	*0,014*	*5,497*	*1,683*
S7 98	**Átlag**	**1,328**	**0,021**	**0,014**	**0,007**	**0,074**	**0,008**	**7,853**	**0,841**
	Szórás	*0,245*	*0,018*	*0,013*	*0,016*	*0,058*	*0,011*	*5,139*	*1,933*
S9 158	**Átlag**	**1,280**	**0,018**	**0,014**	**0,003**	**0,074**	**0,006**	**10,417**	**0,616**
	Szórás	*0,207*	*0,015*	*0,018*	*0,011*	*0,034*	*0,011*	*7,523*	*1,739*
V 54	**Átlag**	**1,475**	**0,015**	**0,015**	**0,004**	**0,096**	**0,010**	**8,636**	**0,237**
	Szórás	*0,491*	*0,012*	*0,014*	*0,005*	*0,034*	*0,015*	*7,208*	*0,936*
teljes halmaz	**Átlag**	**1,275**	**0,018**	**0,018**	**0,003**	**0,091**	**0,006**	**9,511**	**0,535**
	Szórás	*0,259*	*0,061*	*0,312*	*0,019*	*1,332*	*0,014*	*7,024*	*1,636*

folytatás lent

5.9. ábra. Az 1000 hold alatti nagybirtokok kiterjedése és a közbirtokosság elterjedése

Birtoktípus település-szám (átlag és alatta szórás)	Földesúri ajándék értéke Ft-ba át-számolva 1 úrbéresre	Egy úrbéresre jutó adó értéke, 1786	Infra-strukturális fejlettség, 1775 (max. = 2)	Piactól való távolság, 1796 (legjobb = 0,5)	Robot, 1786 (normalizált érték, max. = 1)	Jobbágyok arány-csökkenése 1785, %–1720, %	Földminőség, 1786 (legjobb = 1)	Piaci elérhetőség nélküli komplex fejlettség	Komplex fejlettség piaci elérhetőséggel
nem adatolt 894	**1,366**	**6,199**	**0,485**	**0,082**	**0,373**	**−34,604**	**2,058**	**−0,235**	**−0,153**

	1,088	*3,595*	*0,458*	*0,123*	*0,182*	*48,577*	*0,997*	*0,634*	*0,650*
E 199	**2,823**	**6,711**	**0,518**	**0,058**	**0,520**	**−49,591**	**1,734**	**−0,530**	**−0,472**
	1,307	*4,123*	*0,475*	*0,107*	*0,211*	*36,332*	*0,825*	*0,679*	*0,703*
EE 314	**1,072**	**4,322**	**0,595**	**0,081**	**0,305**	**−77,636**	**2,224**	**−0,099**	**−0,018**
	1,210	*3,003*	*0,378*	*0,125*	*0,167*	*27,129*	*0,986*	*0,667*	*0,676*
EI 45	**1,831**	**7,406**	**0,500**	**0,093**	**0,457**	**−75,313**	**1,778**	**−0,132**	**−0,039**
	1,030	*3,885*	*0,533*	*0,132*	*0,188*	*26,404*	*0,876*	*0,723*	*0,699*
EK 101	**2,026**	**9,102**	**0,554**	**0,060**	**0,458**	**−68,504**	**2,238**	**−0,270**	**−0,210**
	1,415	*5,458*	*0,484*	*0,104*	*0,235*	*27,512*	*1,159*	*0,663*	*0,667*
EO 19	**1,427**	**7,230**	**0,447**	**0,121**	**0,348**	**−76,359**	**1,789**	**−0,232**	**−0,111**
	0,811	*4,341*	*0,468*	*0,127*	*0,173*	*15,272*	*0,713*	*0,612*	*0,655*
EP 11	**1,204**	**8,633**	**0,227**	**0,064**	**0,407**	**−49,106**	**2,091**	**−0,407**	**−0,344**
	1,194	*2,788*	*0,410*	*0,103*	*0,173*	*38,745*	*0,701*	*0,689*	*0,716*
ES 111	**1,379**	**6,511**	**0,500**	**0,052**	**0,359**	**−71,089**	**1,973**	**−0,210**	**−0,157**
	1,142	*3,006*	*0,432*	*0,109*	*0,198*	*26,002*	*0,868*	*0,624*	*0,650*
ET 97	**1,679**	**7,158**	**0,593**	**0,106**	**0,448**	**−73,332**	**1,825**	**−0,083**	**0,024**
	1,271	*4,642*	*0,435*	*0,133*	*0,206*	*23,176*	*0,890*	*0,659*	*0,682*
K 404	**0,906**	**4,781**	**0,571**	**0,071**	**0,331**	**−67,259**	**2,280**	**−0,057**	**0,014**
	1,047	*3,063*	*0,465*	*0,112*	*0,263*	*29,475*	*1,072*	*0,681*	*0,712*
M1 1553	**1,822**	**6,724**	**0,474**	**0,077**	**0,403**	**−58,449**	**2,211**	**−0,364**	**−0,287**
	1,319	*3,849*	*0,470*	*0,118*	*0,210*	*35,649*	*1,109*	*0,662*	*0,688*
M2 251	**1,833**	**5,919**	**0,522**	**0,088**	**0,437**	**−65,343**	**1,880**	**−0,297**	**−0,209**
	1,221	*3,613*	*0,488*	*0,131*	*0,192*	*32,758*	*0,904*	*0,659*	*0,689*
M3 353	**1,925**	**6,111**	**0,503**	**0,065**	**0,435**	**−60,706**	**2,025**	**−0,324**	**−0,259**
	1,271	*3,424*	*0,486*	*0,105*	*0,214*	*42,026*	*1,067*	*0,679*	*0,703*
M4 266	**1,685**	**7,013**	**0,297**	**0,078**	**0,419**	**−61,286**	**1,966**	**−0,497**	**−0,419**
	1,293	*4,466*	*0,421*	*0,114*	*0,223*	*38,619*	*0,875*	*0,678*	*0,685*
S1 977	**1,501**	**6,572**	**0,446**	**0,072**	**0,389**	**−64,656**	**1,931**	**−0,326**	**−0,254**
	1,255	*3,372*	*0,465*	*0,112*	*0,200*	*37,058*	*0,843*	*0,624*	*0,641*
S2 942	**1,563**	**6,457**	**0,557**	**0,087**	**0,389**	**−64,521**	**1,930**	**−0,164**	**−0,077**
	1,146	*3,460*	*0,463*	*0,120*	*0,195*	*35,352*	*0,908*	*0,623*	*0,649*
S3 72	**1,490**	**7,086**	**0,639**	**0,082**	**0,404**	**−67,814**	**1,722**	**−0,071**	**0,011**
	1,043	*4,347*	*0,469*	*0,127*	*0,201*	*32,073*	*0,892*	*0,589*	*0,622*
S4 19	**1,088**	**5,810**	**0,368**	**0,068**	**0,274**	**−66,599**	**1,895**	**−0,245**	**−0,177**
	1,187	*3,061*	*0,467*	*0,089*	*0,200*	*32,706*	*0,994*	*0,590*	*0,557*
S5 24	**1,030**	**8,228**	**0,708**	**0,104**	**0,335**	**−65,332**	**1,875**	**0,107**	**0,211**
	0,916	*3,655*	*0,464*	*0,127*	*0,144*	*33,716*	*0,850*	*0,658*	*0,723*
S6 191	**1,443**	**7,579**	**0,393**	**0,076**	**0,416**	**−49,622**	**1,874**	**−0,239**	**−0,163**
	1,014	*3,608*	*0,465*	*0,126*	*0,218*	*37,606*	*0,897*	*0,634*	*0,684*
S7 98	**1,428**	**6,304**	**0,673**	**0,115**	**0,356**	**−56,513**	**1,684**	**−0,008**	**0,108**
	0,934	*2,980*	*0,466*	*0,147*	*0,153*	*36,452*	*0,820*	*0,686*	*0,755*
S9 158	**1,639**	**6,698**	**0,487**	**0,087**	**0,419**	**−65,242**	**1,987**	**−0,250**	**−0,163**
	1,230	*2,985*	*0,475*	*0,124*	*0,208*	*34,836*	*0,896*	*0,631*	*0,659*
V 54	**1,185**	**7,527**	**0,611**	**0,115**	**0,374**	**−54,839**	**2,074**	**−0,070**	**0,045**
	0,776	*3,525*	*0,452*	*0,150*	*0,188*	*37,383*	*0,949*	*0,549*	*0,553*
teljes halmaz átlaga	**1,588**	**6,417**	**0,498**	**0,079**	**0,393**	**−59,216**	**2,035**	**−0,264**	**−0,185**
és szórása	*1,253*	*3,681*	*0,467*	*0,119*	*0,208*	*38,564*	*0,988*	*0,660*	*0,683*

Az egy házra jutó családok száma a városi birtokokon volt a legmagasabb,[775] míg a két óriásbirtok-típus, az egyházi nagybirtok és a 10 000 hold feletti világi nagybirtok esetében alacsony értéket mérhettünk, ami arra utal, hogy itt viszonylag kevés volt a zsellér, szemben például a tipikus közbirtokosság által birtokolt településeken. A kamarai birtokokon átlagos volt a helyzet, nyilván elterjedésük szórtsága és az ottani települések jellege is befolyásolta ezt. (A déli, új telepítésű birtokokon valószínűleg eleve kevesebb volt a zsellér.)

A távollevők aránya viszont a kamarai és egyházi nagybirtokokon igen alacsony volt, ezzel szemben a valódi közbirtokosság földjein ennek háromszorosát mérhetjük. A városi birtokokon és a 10 000 hold feletti birtokokon szintén átlag alatti volt a távollevők aránya, de nem annyira alacsony, mint a kamarai és püspöki domíniumokon. A fent említettel szemben egyes kisebb egyházi birtokokon (EP, plébániáké) akár 5,5% is lehetett a hiányzók aránya.[776] Az 1000 hold alatti nagybirtokokon átlag feletti volt az egy házra jutó családok száma, csaknem annyi, mint a valódi közbirtokosságként jelzett településeken, a távollevők aránya pedig valamivel átlag feletti volt.

A jövevények aránya (aki legalább tíz éve egy helyben tartózkodott, az nem minősült már jövevénynek) a kamarai birtokokon 1786-ban már elenyésző volt, tehát új telepesek nem érkeztek (legalábbis nem ide). Ezzel szemben a közbirtokosság településein ez az országos átlag közel háromszorosa volt. Hasonlóan átlag feletti volt a plébániai birtokokon lévő nem autochton lakosság aránya. Ezek voltak tehát a fő „*sink*” területek (feltételezhetően nem a külső, hanem a belső migráció számára is). Az egyházi nagybirtokokon viszont nem volt jellemző a bevándorlás, miként több, vegyes birtoklású csoport esetében sem volt ez gyakori.

Ugyanakkor a polgári jogállású személyek (felnőtt férfiak) arányát tekintve a vegyes birtoktípusok igen szélsőségesen viselkedtek: az országos átlag duplája mellett annak fele is előfordult altípusonként. A városok birtokain élő lakosságra nem volt jellemző a polgári státus, miként jóval átlag alatti volt ez a kamarai birtokokon és a püspökségek nagybirtokain is. A 10 000 hold feletti nagybirtokon ez az érték elérte az országos átlagot, a közbirtokon meg is haladta azt, ellenben az 1000 hold alatti (de nem közbirtokossági) nagybirtokokon átlag alatt maradt.

A közbirtokosságú településeken kiemelkedő volt a jobbágyság aránya, közel háromszorosa a sor végén kullogó egyházi nagybirtokokénak (ennek egyik oka, hogy a bihari görögkatolikus püspökség területén láthatóan sok volt a – vélhetően román nyelvű és állattartásból élő – zsellér, akiket elsősorban pásztorkodó életmódjuk miatt tekinthetünk zsellérnek, nem feltétlenül szegénységük miatt). A 10 000 hold feletti nagybirtok hozta az átlagot, ellenben az 1000 hold alatti nagybirtokon átlag alatti volt a jobbágyok aránya. Vélhetően komplementerként a zsellérek aránya volt magas, akik viszont nem feltétlenül házatlan zsellérek voltak, mert ezek aránya itt az országos átlagot súrolta. A házatlan zsellérek aránya a városi birtokokon volt magas, ami magyarázza is, hogy miért volt itt magas az egy házra jutó családok száma is. Kamarai birtokok és egyes egyházi birtokok esetében is magas volt a házatlan zsellérek aránya, de éppen a püspöki nagybirtokok esetében ez átlagos, itt tehát a jobbágyok alacsony aránya a házas zsellérek magasabb arányának köszönhető. Erre utal az is, hogy

[775] Bár az értékek közti különbség kicsinek tűnik, az 1,3 azt jelenti, hogy minden harmadik házban két család lakott, az 1,2 azt, hogy minden ötödikben kettő élt, az 1,25 pedig azt, hogy minden negyedikben.

[776] A – szemmel láthatóan alacsony – arányok értelmezéséhez tudni kell, hogy csak a felnőtt férfiakra vonatkozva adták meg a létszámot, amelyből az 1785-ös *teljes* lakossághoz mért arányt számoltuk, tehát több esetben ez nem a valódi értéket adja meg. Nem tudni ugyanis, hogy a távollevők vitték-e pl. a családjukat. Éppen ezért mai adatokkal való összehasonlításuk téves eredményt adhat, a térképi mintázat maga azonban összevethető a mai mintázatokkal.

az egy úrbéresre jutó szántó mérete itt kifejezetten alacsony, noha a jobbágyok aránya is az volt. Ez csak úgy lehetséges, ha sok a nyolcad- és negyedtelkes úrbéres (vagy sok a mezővárosi, nem polgárjogú lakos). A kis szántóméretet kompenzálta az országos átlagot kétszeresen meghaladó egy úrbéresre jutó szőlőterület. Ez egyszerre magyarázza a kis szántónagyságot és a zsellérek magas arányát (részben szőlőművelők lehettek, főként a Duna mentén és a Dunántúlon, Esztergom, Fejér és Komárom térségében). Feltételezhető, hogy a jelenségnek egyéb földrajzi okai is vannak, például gyakoribb a rét a birtoktesteken (ismét Biharra, a görög- és római katolikus püspökségre hivatkozhatunk, de akár az ormánsági egyházi birtokok is eszünkbe juthatnak sajátságos földhasználatukkal),[777] célszerű tehát megvizsgálni a birtoktípusok földrajzi elhelyezkedését is *(5.9–5.11. ábra).*

Hasonlóan kicsi, 9,5 hold alatti értéket mutat a közbirtokosságon élő úrbéresek átlagos földmérete, a zsellérek magas arányának köszönhetően.[778] Mivel itt a bevándorlók aránya is kiemelkedő volt, feltételezhető, hogy az ide érkezők zsellérként folytatták életüket, vagy ha telekhez jutottak, az is rontotta a települési átlagot. (Az összeírt irtásföldeket tartalmazza a földnagyság, az árendált birtokokat nem, így nem tudni, hogy a közbirtokosság mennyire élt ezzel. Az semmiképpen sem meglepő, hogy több zsellérük volt az itteni kisbirtokosoknak, mint telkük.)

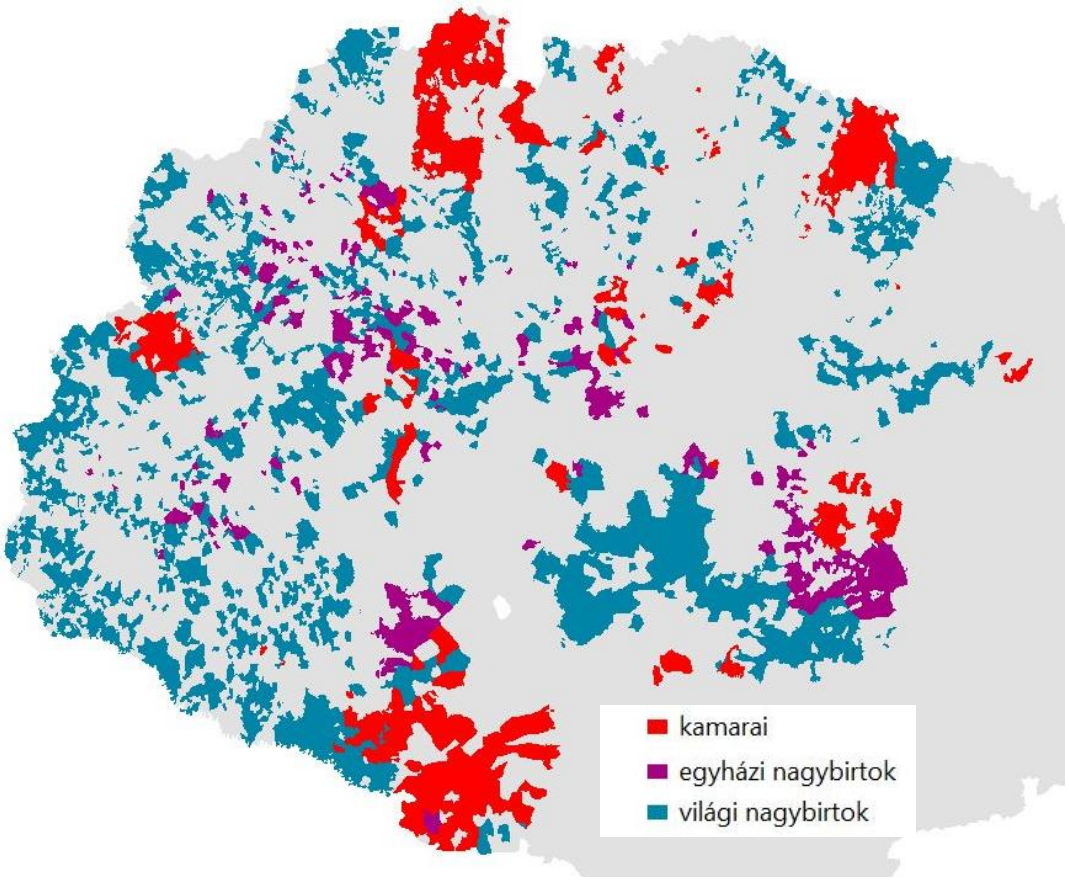
A magánbirtokokon (a nagybirtokok között, méretüktől függetlenül) végig 9–10 hold közötti szántónagyságot mérhetünk egy úrbéresre, a kamarai birtokokon és egyes egyházi birtokokon akár 12 holdat is (annak ellenére, hogy itt a házatlan zsellérek aránya is magasabb volt a teljes minta átlagánál. A nem besorolt mintegy 900 település eddig nagyjából a teljes halmaz értékeit mutatta, kivéve a jobbágyok arányát, mely alacsonyabb volt, s amely az egy úrbéresre jutó, átlag alatti földnagyságban is kifejezést nyer. Itt és a városi birtokokon (ahol szintén kicsi volt a szántónagyság egy úrbéresre vetített értéke) is nagyon kicsi volt a szőlőterület nagysága egy úrbéresre vetítve, tehát ez sem kompenzált.

A fent említetteken túlmenően átlag alatti volt a szőlőterületek nagysága a kamarai birtokokon, átlagos a 10 000 hold feletti nagybirtokon és a közbirtokon, míg átlag feletti az 1000 hold alatti nagybirtokokon. Az egy úrbéresre jutó szőlőterület nyilvánvalóan korrelál az adott birtoktípus természetföldrajzi adottságaival.

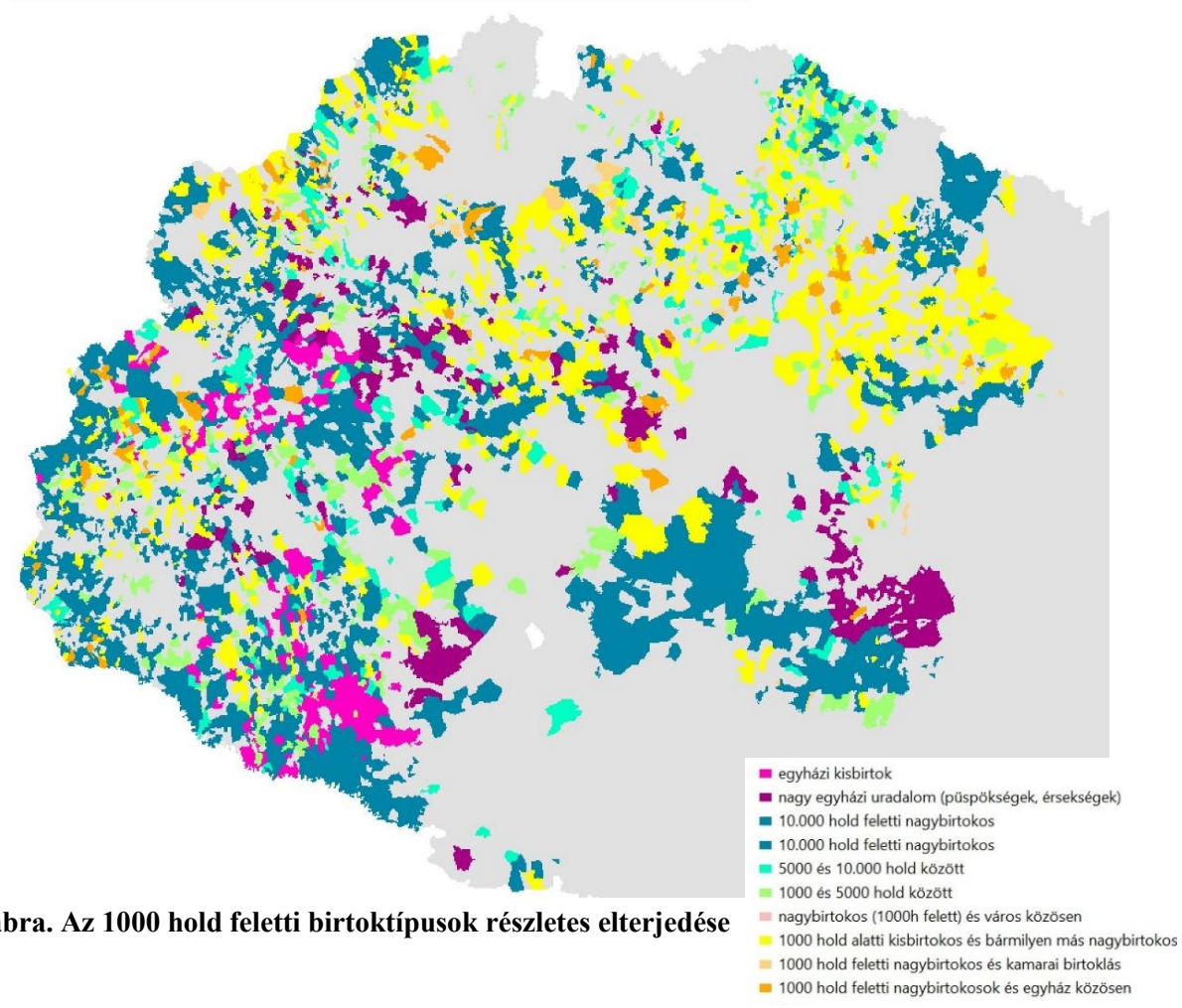
A földesúrnak járó természetbeni ajándékok (tyúk, fa, fonal, tojás, vaj stb.) értéke a kamarai birtokokon kirívóan alacsony volt a teljes halmaz átlagához képest, míg az egyházi (nem nagybirtokként jelzett) birtokokon és az 1000–5000, 5000–10 000 és 10 000 hold feletti magánbirtok kategóriájában ez átlag feletti volt. Ellenben az 1000 hold alatti magánbirtokokon átlag körüli volt, csakúgy, mint a közbirtokosság területén. Átlag alatti volt az ajándékok értéke a városi birtokokon és az egyházi nagybirtokokon is.

[777] Demeter–Koloh 2020.

[778] Elsősorban a demográfiai nyomás szemléltetése érdekében használtuk ezt a megközelítést, természetesen a telkes jobbágyra jutó földnagyság is számolható, ami magasabb értéket eredményez, ez viszont kicsit felfelé torzíthat a nyolcadtelkes zsellérek számának kihagyása, de birtoktestjeik halmazban való bennmaradása miatt.

5.10. ábra. A világi nagybirtok (1000 hold felett), az egyházi nagybirtok és a kamarai birtokok kiterjedése 1790 táján

5.11. ábra. Az 1000 hold feletti birtoktípusok részletes elterjedése

Sőt ez utóbbiakon az állami adó értéke sem volt magas, ami egyfelől nem meglepő, mert az adó a szántóföldi jövedelmekkel (is) korrelál, és itt kicsi volt az egy úrbéresre eső szántónagyság, a szőlőből származó bevételek ellenben nagyok lehettek, de mégsem emelkedik az állami adó. Ennek az lehet az oka, hogy a szőlőt művelők bérmunkások voltak, így a jövedelem nagy része nem az ő oldalukon keletkezett. Mivel az állattartásból származó bevételeknek is tükröződnie kellene az állami adó nagyságában – legalábbis Dávid Zoltán Debrecen környékéről írt tanulmánya[779] erről tanúskodik – ennek elmaradása vagy az állatállomány eltitkolását jelenti, vagy azt, hogy a közföldeken legeltetett állatok nagy része az egyházé volt, nem magántulajdon. Egyes, speciális egyházi birtokokon pedig kifejezetten magas volt az állami adó, miként a városi birtokokon is. A kamarai birtokok pedig a nagy szántóterület ellenére az átlagosnál 33%-kal kisebb állami adót fizettek összességében (sok volt az erdőbirtok is köztük). Elképzelhető, hogy tartott még az adókedvezmény,[780] miközben a betelepülők aránya alacsony volt. Lehetséges, hogy a betelepülők országos átlag körüli aránya az északi kamarai birtokok kisebb vonzereje miatt van – esetleg itt olyan rossz a hozam, hogy a nagy telekméret sem kompenzálja a rossz földet. Ennek is lehet alapja, mert dacára a termékeny Bácska kamarai birtok mivoltának, a telki állomány átlagos földminősége a kamarai birtokokon volt a legrosszabb! Nyilván azért is, mert fél Árva és Liptó kamarai birtok volt, viszonylag rossz osztályba sorolt földekkel.[781] Érdekes, hogy ezt az egyházi nagybirtok követi, hasonlóan rossz átlagos földminőséggel, az adó itt ebből következően hasonlóan alacsony.[782] A magasabb adót fizető, de nagybirtoknak nem minősülő egyházi birtokok pedig kitűnő minőségű telki állományú földekkel rendelkeztek. A 10 000 hold feletti nagybirtokok telki állománya is átlag alatti földminőséggel bírt (a Harruckernek jó földjeit lehúzta a Schönborn-uradalom erdős-sziklás talaja). Az 5–10 ezer hold közötti nagybirtokok telki állományú földjeinek kedvező minőségével összevetve ez különösen feltűnő. Az 5000 hold alatti birtokosok és közbirtokosság által dominált településeken viszont már csak átlagos volt a földminőség. Hangsúlyozandó az is, hogy a fentiekből nem következik feltétlenül az, hogy az uradalmi föld is ennyire rossz, hiszen a minősítés a telki állományra vonatkozik! Az is lehetséges, hogy a 10 000 hold feletti urasági birtokok valójában jobb minőségűek, mint az ugyanazon települése(ke)n lévő, úrbéresek kezén lévő föld.[783] A 19. század második felére vonatkozóan historiográfiai vitát is eredményezett (Szekfű) az a kérdés, hogy az úrnál maradó földek vagy a parasztoknak kiosztott telki állomány volt-e a jobb minőségű 1848 után, a telki állomány magánkézbe kerülésével. Scott M. Eddie országos statisztikai vizsgálatai csak egy megyében láttak különbséget: és Demeter és társai Békés-Csanádra vonatkozó kutatásai is megerősítik, hogy a nemesség ott a jobb földeket birtokolta 1865 után.[784]

---

[779] Dávid 1996: 27–61.

[780] Galícia és a határőrezredek esetében tudjuk, hogy a kirótt adó kétharmadát kellett csak fizetniük (Keleti 1868: 7–14.)

[781] A földminőség megállapítása/bevallása trükkös lehet. Rosszabb minőségű földből nagyobb mennyiséget kellett egy telekhez rendelni, tehát – a mérések idején – a földesúrnak, főként pedig a „piacra termelő" *Gutsherr*nek érdekében állt, ha tudta, meghamisíttatni az adatokat, és az első osztályú szántókat másod- vagy harmadosztályúnak beíratni. A kitűnő szántókkal bíró mezőváros, Érsekvadkert például az esztergomi érsek birtokaként 4. osztályú szántókkal bírt, miközben a szomszédos, magánföldesúri települések másodosztályú besorolást kaptak, míg az ismét érseki birtokként összeírt (síkvidéki) Patak földjei újfent rosszabb besorolást kaptak.

[782] Kérdés, hogy valóban rossz volt-e a föld, vagy az adó manipulációja áll mögötte? A bihari földek valóban nem voltak jó minőségűek, míg az érseki mezőváros, Érsekvadkert földjeinek 4. osztályba sorolását semmi nem indokolta.

[783] A *Tabula Dominali*st a nagy uradalmakon végeredményben mindig a tisztségviselők jelölik ki, akik nyilván a legjobb földeket különítik el az uraság számára, ami következésképpen rontja az úrbéres földek minőségét.

[784] Eddie 1996, Demeter–Szilágyi–Túri 2021. Igaz, itt a jó minőségű löszhátakon a 18. században kialakított legelők földesúri kézbe kerülése és földhasználatváltása okozta ezt. Ezeket már a napóleoni gabonakonjunktúra idején átalakítják szántóvá.

Az előbb említett, jó minőségű földdel és az ezt tükröző magasabb adóval (és országosan kiemelkedő értékű ajándékkal)[785] jellemezhető egyházi birtokokon a robotolás is átlag feletti volt. Mivel a robot a helyi társadalom belső struktúráját képezi le,[786] feltételezhető, hogy itt arányaiban több a telkes jobbágy, mint az egyházi *nagy*birtokon (ez igaz is). De hasonló jobbágyarányt másutt is mérhetünk, ott pedig kisebb a robot. Ez nemcsak a zsellérek arányától, de a telkes jobbágyok belső differenciáltságától is függött (ha sok volt a féltelkes, akkor a robot is kisebb volt, mint ha csak egész telkesekből állt volna a település).[787] Magas volt még a robot a 10 000 hold alatti magánbirtokokon (pedig éppen 10 000 hold felett magasabb volt a házatlan zsellérek aránya, mint az 5–10 ezer holdas birtokok esetében, vélhetően a telkes jobbágyok telekméretének nagyobb és kiegyensúlyozottabb mivolta kompenzálta ezt)[788] némely egyházi birtokokon, míg a közbirtokosságnál alacsony értéket mérhetünk a teljes halmaz átlagához képest. (És itt több volt a zsellér, tehát a telkes jobbágyság birtokmérete ezek szerint kisebb lehetett).

Az infrastrukturális fejlettség (pap, iskolamester gyakorisága) kiemelkedő volt a városi birtokokon és az egyházi (itt elsősorban a görögkatolikus pópák nagy gyakorisága miatt), valamint a világi nagybirtokon. A plébániák birtokain és a közbirtokosság településein viszont nagyon alacsony értéket mértünk. A kamarai birtokokon megint átlag feletti az iskola és a saját pap előfordulásának gyakorisága. A városi települések közel voltak a piacokhoz, míg az egyházi birtokok (nem az egyházi nagybirtokok) messze. A többi típus esetében nem volt lényeges különbség a piactól mért távolságot tekintve, még akkor sem, ha országosan periferikus elhelyezkedés dominálta a típust (pl. kamarai birtokok), a határon túli elérhető piacok (lengyel városok, Bécs, Rohoncon túl Radkersburg) miatt.

Végül pedig, a komplex fejlettség típusonkénti összehasonlítása előtt vizsgáljuk meg, hogyan változott a jobbágyok aránya az 1720–1786 közötti időszakban.[789] Kifejezetten nagy volt a csökkenés az egyházi nagybirtokon, mind az országos átlaghoz, mind pedig az egyházi kisbirtokhoz viszonyítva (átlag alatti csökkenés). Kicsi volt a csökkenés a városi birtokokon (annak ellenére, hogy itt 1786-ban magas volt a zsellérek aránya), ellenben átlag feletti volt a 10 000 holdnál kisebb nagybirtokon, a közbirtokosság településein, és még ennél is nagyobb volt a telkes jobbágyok arányszámának csökkenése a kamarai birtokok településein.

Az ismeretlen birtokviszonyokkal jellemezhető települések átlag feletti fejlettséget mutattak, miként egyébként az egyházi nagybirtokokon élő lakosok helyzete is kedvező volt. Az egyházi kisbirtokokon élők nagyobb adójuk mellett (de távol a piactól) összességében kedvezőtlenebb helyzetben voltak, de ismerve a kor hierarchikus társadalmát, ez nem is meglepő. A kamarai és a városi birtokok lakossága

---

[785] Mivel e birtokkategória nem differenciált, vélhetően sok plébános természetbeni járadéka is itt került beszámításra (csak kevés esetben jelzik külön, hogy plébánia a birtokos; ez a kategória összefoglaló kategória).

[786] Településenként azonosan megadva a házas, házatlan zsellér és telkes jobbágy penzumát, pusztán ezek egymáshoz viszonyított arányától függ a településen az egy úrbéresre jutó átlagos robot. Ezért inkább társadalmi, mint gazdasági indikátornak tekinthető.

[787] Az 1786-os kancelláriai összesítés a robotot országosan az elvi kötelező maximumban adta meg, tehát legális túlrobotoltatás nem lehetséges – és a regionális különbségeknek sem ez az oka. A kilenced robottal való megváltása okozhatja az elvi maximum meghaladását (egyházi birtokon az egyház szedte be a tized mellett a kilencedet is).

[788] Illetve az, hogy a telkes jobbágyoknak volt munkára fogható igásállatuk, ami a zselléreknél ritka. Tulajdonképpen ez a félig-meddig *Grundherrschaft*-féle uradalmaknál a jellemző: a valóban értékes robothoz állat kell, mert vagy nehéz idénymunkát értenek alatta, amit csak ritkán művelnek a majorok állataival (szántás, boronálás), vagy pedig még gyakrabban fuvart, amihez nyilván inkább a jobbágy ökrét/lovát koptatják, semmint az uradalmi állatokat.

[789] Mivel 1720-ban csak az összeírtakhoz, 1785-ben a teljes lakossághoz, 1786-ban pedig az összes úrbéreshez lehet a jobbágyok számát viszonyítani, így a táblázatban szereplő különbségértékek nem a valós százalékos csökkenést tükrözik, de egymáshoz mérhetők nagyságrendjüket tekintve.

állt a fejlettség élén (a sok zsellér ellenére is – ami újfent arra utal, hogy zsellér besorolás nem feltétlenül a szegénységgel egyenlő).[790] A világi nagybirtokok népességének életkörülményei átlag alattiak voltak, de míg a 10 000 hold felettiek súrolták az átlagot, a birtokméret csökkenésével az ott élő lakosság életkörülményei is romlottak. Ez különösen az 1000 hold alatti kategóriában érezhető, ahol rosszabbak voltak a mutatók, mint a közbirtokosság esetében, ahol a megélhetési körülmények a 10 000 holdas kategória lakosainak helyzetéhez voltak hasonlók összességében.

Ezek után joggal merül fel a kérdés, hogy milyen viszonyban voltak ezek a birtoktípusok (pontosabban a rajtuk élő lakosság életkörülményei) egymással. Vajon az azonos jogállású (pl. egyházi) vagy az azonos méretű birtokok (pl. óriásbirtokok) hasonlítottak-e jobban egymásra a rajtuk élő agrárnépesség életfeltételeit tekintve? A közbirtokosság hasonlít-e az 1000 hold alatti nagybirtokra úrbéreseinek életkörülményeit tekintve? Vagy inkább a kamarai birtokokra hasonlít? Az egyházi nagybirtok és az egyházi kisbirtok vagy az egyházi nagybirtok és a 10 000 hold feletti magánbirtok hasonlít jobban? Vagy a 10 000 hold feletti nagybirtok jobban hasonlít az 1000 hold alatti, de magánbirtok jellegű birtoktestekre? „Proszopográfiai leírás" helyett, mely tulajdonképpen az eddig követett elemzési módszerünk megfordítását jelentené, a birtoktípusok egymáshoz való viszonyát az indikátorértékek hasonlósága alapján klaszteranalízis segítségével határoztuk meg, a csoportok egymástól mért távolságát (különbözőségét) pedig dendrogramon (ágdiagramon) ábrázoltuk *(5.12. ábra)*.

Nem meglepő módon a nagybirtokon élők helyzete (tekintve, hogy ez bír a legnagyobb területi kiterjedéssel) hasonlít legjobban a teljes települési átlaghoz, ezt követik a kisebb világi nagybirtokok, a sort a vegyes nagybirtokok (S2) zárják e csoportban.

Jellegét tekintve eltér minden birtoktípustól a közbirtokosság és a kamarai birtokok csoportja,[791] melyek az egyházi nagybirtokra hasonlítanak a lakosság életkörülményeit tekintve. Az egyházi kisbirtok lakosságának életkörülményei is eltérnek az egyházi nagybirtokétól.

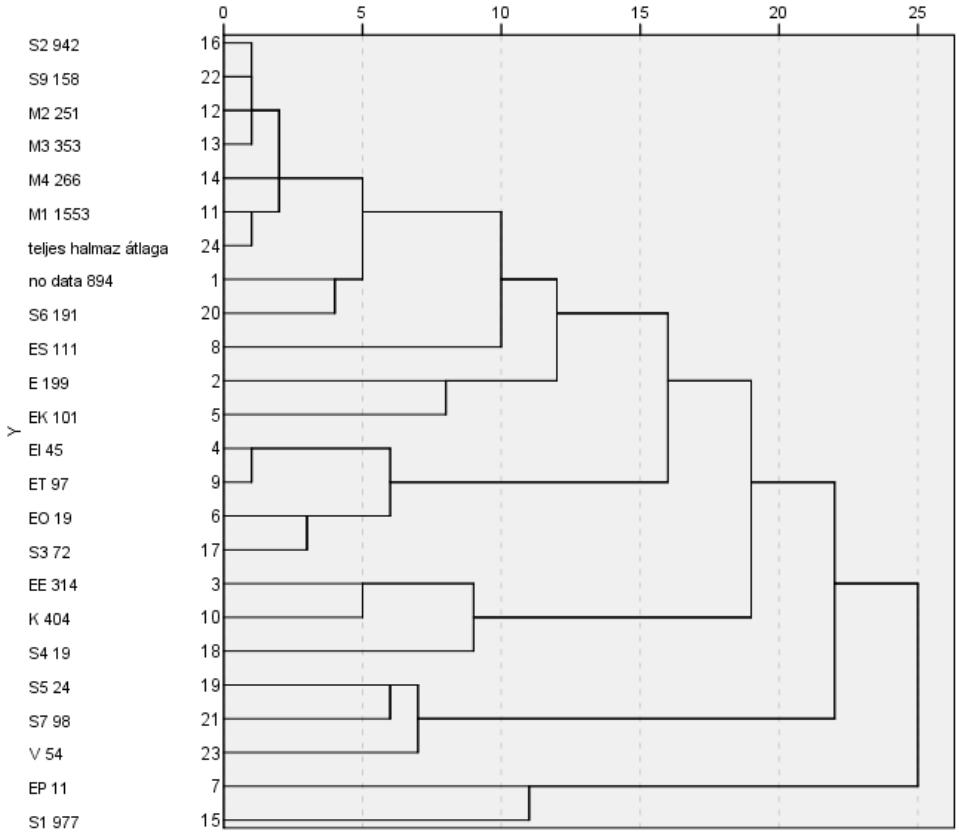
A dendrogram ágai közti kvalitatív különbségeket pedig számszerűsíthetjük a Földvári Péter által számított településszintű *welfare index* decilisekbe sorolt értéke alapján (mely a fent elemzett egyedi indikátorok szelekciójából – fejlettséget okozó és fejlettséget tükröző tényezőkre bontásuk segítségével – és kombinációjából kalkulált számérték). Ez alapján szintén vizsgálható, hogy mely birtoktípus úrbéreseinek voltak a legkedvezőbbek az életkörülményeik. Az *5.13. ábra* a birtokok átlagos, összesített fejlettségét mutatja az egyes decilisekbe eső településszám súlyozásával (az elvi maximumérték 10, ha a települések 100%-a a legmagasabb, 10-es súlyozású decilisbe esik). Az. *5.14. ábra* pedig a halmaz belső differenciáltságát, a decilis értékek (10%-os intervallum) birtokosonkénti gyakoriságát mutatja.

Kiemelkedő volt a fejlettség az egyházi birtokokon (de nem a nagybirtokokon és nem a plébániák birtokain – ez utóbbiakon kifejezetten alacsony volt az úrbéresek életminősége), hanem a káptalani birtokokon és az 1000-5000 hold közti uradalmak telki állományán. *Alacsony volt a lakosság*

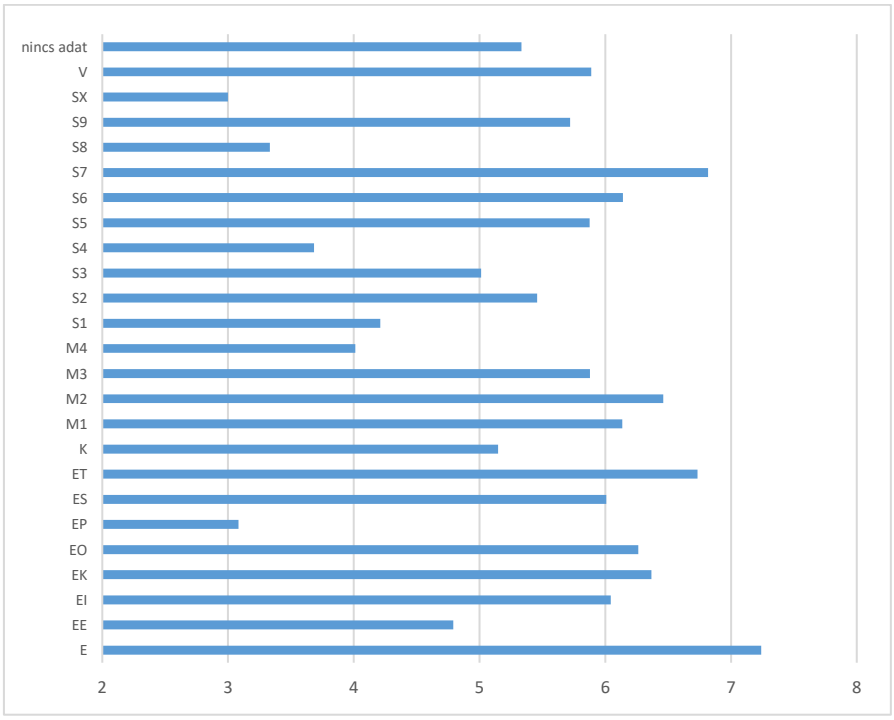
[790] A fejlettségi vizsgálatokban ui. a házatlan zsellérek arányát (1786), illetve az egy házra jutó családok számát, továbbá a zsellérek családokhoz mért arányát (1785) eredetileg „hátráltató" tényezőként vettük figyelembe.

[791] A közbirtokosság bizonyára (településszintű) gazdasági szempontból is furcsa képződmény, elég speciális eset például a törpebirtoklás, amikor egyetlen faluban tizenöt földesúrnak adóznak ilyen-olyan módon. A kamarai birtok megint csak zárványszerű; ott hamarabb megjelenhetnek az újítások, a népesség sokkal jobban kontrollálható, a gazdaságot gyakran „kézi vezérléssel" irányítják.

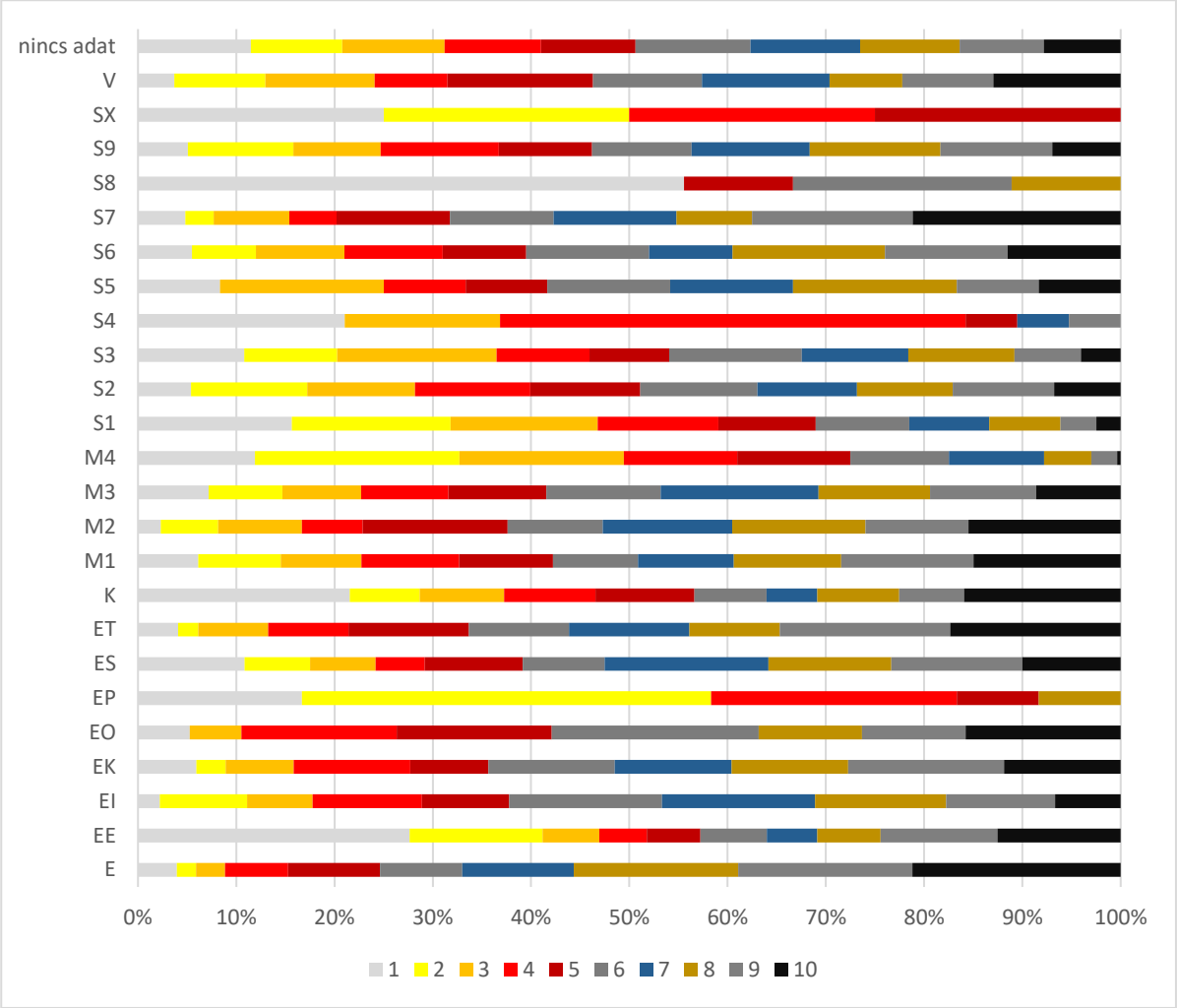
életszínvonala a közbirtokokon és az 1000 hold alatti nagybirtokokon, még alacsonyabb, több vegyes birtoklású településtípuson.

5.12. ábra. Az úrbéres népesség hasonlósági viszonyai a különböző bírtoktípusokat tekintve a rendelkezésre álló 18. századi végi társadalmi–gazdasági mutatók értékei alapján ágdiagramon ábrázolva (a klaszteranalízis Ward-féle módszerrel készült, a vízszintes tengely a csoportok távolságát szimbolizálja; a kódok feloldását lásd az *5.24. táblázat* alján)

5.13. ábra. A birtoktípusok átlagos fejlettsége az úrbéres lakosság életkörülményei alapján, 1786

5.14. ábra. Az úrbéres lakosság életkörülményeinek belső differenciáltsága a különböző birtoktípusokon, 1786

5.10.2. Az egyes családok úrbéreseinek helyzetében mérhető differenciák

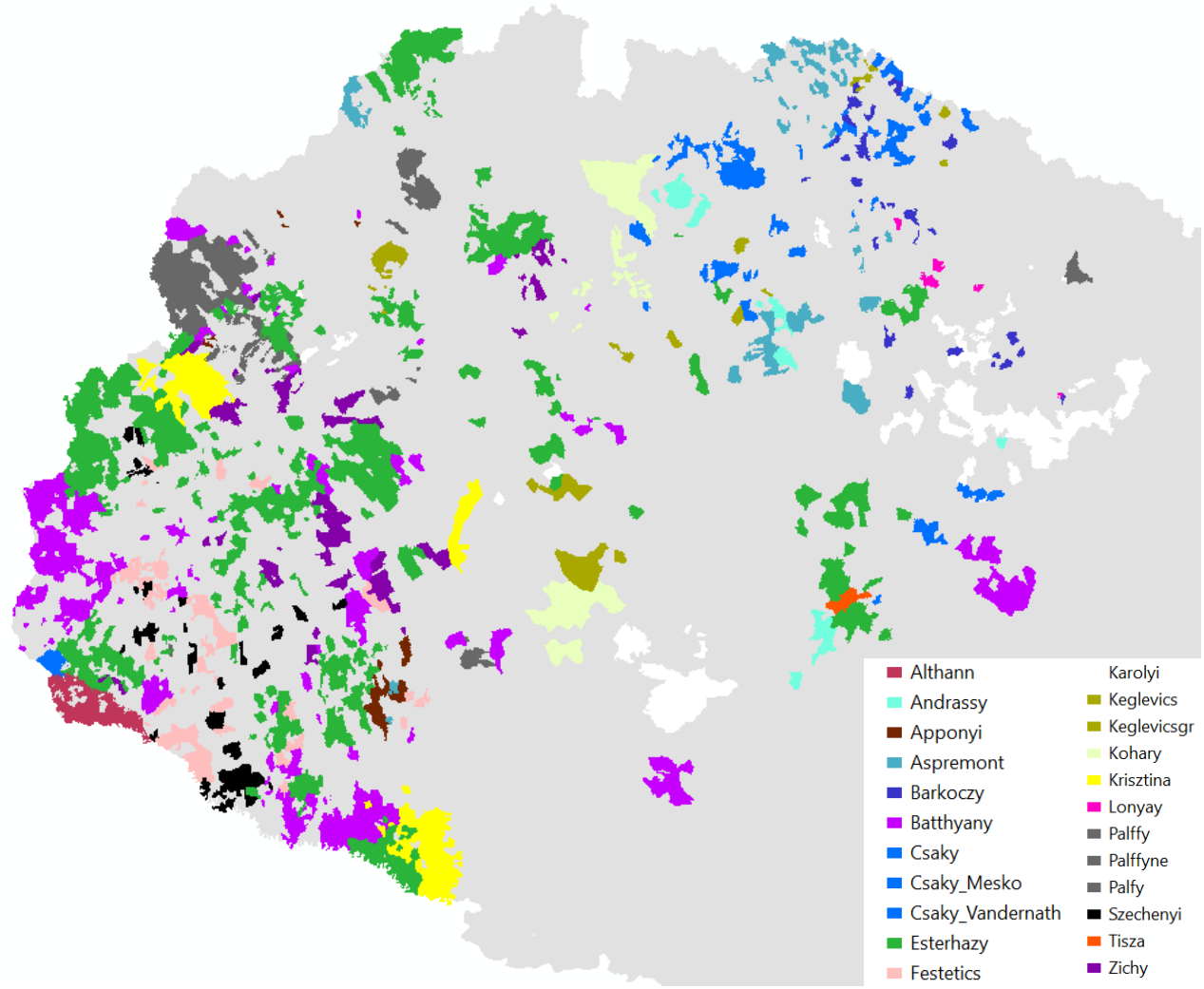
A birtoktípus és méret szerinti kiértékelés után néhány konkrét arisztokrata nagybirtokos család *(5.15. ábra)* úrbéreseinek helyzetét, életminőségben mutatkozó különbségeit is bemutatjuk az eddig vizsgált indikátorok uraságonként kalkulált átlagértékei alapján. A *Széchényi, Szapáry* (mint régi nemességgel bíró) és *Harruckern-,* illetve *Schönborn*-birtokokat (mint új indigenátussal bíró családokat, az utóbbiak birtokai ráadásul földrajzilag koncentráltan helyezkedtek el) kiemelve a halmazból, a következő megállapítások tehetők. A Schönbornok földjeinek minősége (147 település), jócskán átlag (2) alatti volt (4), míg a Harruckerneké 1,6-os értékével a legjobbak közé tartozott. A Széchényiek esetében ez átlagos volt (41 falu), a Szapáryak 30 faluja ennél némileg jobb földekkel bírt. Ami szintén egyértelmű, az a Harruckern-birtokok kedvező kulturális infrastrukturális helyzete, míg ez a Szapáryak és Schönbornok esetében átlag alatti volt. Bár az utóbbiak esetében az iskolamesterrel bíró települések aránya magasabb volt az átlagnál és így a Széchényi-birtokokénál is, a szentgotthárdi apát birtokairól nem is beszélve (22 falu), ahol mind az egyházi, mind a világi művelődés mélyen az itt említett világi uradalmaké alatt volt. Viszont a Harruckernek és Szapáryak birtokain rengeteg volt a házatlan zsellér, a Schönbornok esetében arányuk átlag alatti volt (a rossz földek ellenére). Igaz, ez

azzal járt, hogy itt az egy úrbéresre jutó birtokméret is átlag alatti volt, és rossz minőségű (emlékezzünk, 1720-ban Szepes megyében a hasonlóan rossz földek miatt még nagy volt a teleknagyság és a tényleges jobbágyi birtokméret is – *2. fejezet*), míg a Szapáryak és Széchényiek jobb földjein nagyobb volt ez az érték. A szentgotthárdi apátság birtokain ugyancsak kicsi volt az egy úrbéresre jutó birtokméret. A Széchényiek esetében az egy úrbéresre jutó szőlőterület nagysága kiugró volt, a Harruckern-birtokok szőlőterületét is megelőzve, de még a Szapáryak esetében is átlag feletti értékkel találkozunk. A robot átlagos nagysága (melyet döntően a paraszti lakosság társadalomstruktúrája határozott meg) a Harruckerneknél és Schönbornoknál alacsony volt, a Szapáry- és főleg a Széchényi-birtokokon viszont jócskán átlag feletti. Az utóbbi két esetben viszont az egy telekre számított adó átlagos, illetve átlag alatti volt, míg a Harruckernek és Schönbornok esetében ez jóval az átlag felett maradt (az egy úrbéresre jutó érték a Szapáryak esetében magas volt). A Harruckernek esetében ez a földek jó termőképességével magyarázható, míg a Schönbornoknál az egyéb, az összeírásban nem számszerűsített tevékenységek (legeltetés, erdőélés) eredménye. A Szapáry-birtokokon alig voltak idegenek, a Széchényi-birtokokon viszont átlag feletti volt gyakoriságuk, a kiköltözők aránya viszont átlag alatti volt a Szapáryaknál és a szentgotthárdi apátságnál is. A „gyerekek" aránya a Szapáry-birtokokon igen magas volt. Noha a házatlan zsellérek aránya alacsony volt az apátsági birtokokon, az egy családra jutó zsellérszám magas értéke nagyszámú egyéb, házas-földes zsellérre enged következtetni. A nemesek aránya meglehetősen magas volt a Schönborn- és apátsági birtokokat leszámítva, itt viszont a polgárok aránya volt országos átlag feletti. A természetbeni ajándékok értéke a Széchényieknél volt csak átlag feletti, viszont egyedül itt nem volt előrehaladott a zselléresedés. Összességében, a telki állományon élő lakosság életminőségét tekintve, a Harruckern-birtokok voltak a legfejlettebbek – országos viszonylatban is – de átlag feletti volt a Szapáry-birtokok lakosságának életminősége is. A Széchényi-birtokokon az életminőség átlagos vagy annál kicsit jobb volt, az apátsági és Schönborn-birtokok rurális fejlettsége[792] viszont az átlagot csak alulról közelítette. Az utóbbi esetben ennek a kevés telkes jobbágyra jutó, rossz minőségű föld volt az oka.

Az *Almásy* grófok birtokaira (23 település) jellemző volt az iskolamesterek átlagon felüli gyakorisága, de a házatlan zselléreké szintúgy (e kettőről már korábban kimutattuk, hogy korreláltak!), és igen magas volt az egy földművesre jutó szőlőterület nagysága. Átlag feletti volt viszont az egy úrbéresre számolt robot mértéke és az adóé szintén, miközben a birtokokon a migráció alig jelentkezett. Igen magas volt a nemesek aránya, és bár összességében az Almásyak falvai fejlettnek tekinthetők a kompozit mutató alapján, igen előrehaladott volt a zselléresedés bizonytalanul kvantifikálható folyamata (a telkes jobbágyok relatív gyakoriságának csökkenése) a birtokaikon.

Az *Althann* grófok (zömmel zalai, területileg koncentrált) birtokai (70 település) infrastrukturális hiányokról tanúskodtak, alacsony volt a zsellérek aránya, (így) a robot átlag feletti, és sok volt az idegen, de az elvándorlók aránya is magas volt. A házatlan zsellérek alacsony száma miatt a házas zsellérek részesedése tekinthető meghatározónak. A családlétszám jócskán az országos átlag és hat fő felett volt. Az „ajándékok" egy úrbéresre jutó értéke átlag feletti volt. Noha 1720–1786 között nem csökkent (tovább) a telkes jobbágyok aránya, összességében fejletlen rurális térségről van szó.

[792] Hangsúlyozandó a rurális, hiszen a hegyekben az ipari szektor szerepe nagyobb is lehetett, de ez nem mérhető az összeírásaink alapján.

5.15. ábra. Néhány nagybirtokos arisztokrata család birtokainak elterjedése 1790 táján

A *Batthyány*ak az arisztokrácia csúcsát jelentették több mint 280 településen fekvő birtokaikkal. A jobbágyi föld minősége az országos átlag alatt volt, az intézményi infrastruktúra pedig az aprófalvas térségben igen siralmas képet mutatott. A telkes jobbágyok aránya viszont átlag feletti, a szőlőterület az országos átlag közel duplája, ami kompenzálta az átlagos földméretet és magyarázza az átlag feletti állami adót (mivel azt a föld mellett egyéb jövedelmek is befolyásolták, így a nagy szőlőterület is hozzájárult a magasabb adóhoz). A robot viszont átlagos volt, ami a magas jobbágyarány mellett arra utal, hogy a jobbágytelkek nem voltak nagyok, átlagon felüli méretűek.

Az *Andrássy*ak esetében (21 falu) az iskolamesterek aránya átlag feletti, a házatlan zselléreké ellenben átlag alatti volt, de (így) az egy úrbéresre és egy telekre jutó adó is igen magas volt. Az erőteljes zselléresedés ellenére a fejlettség átlag feletti volt.

Az *Apponyi*ak esetében (19 település) láthatóan igen rossz volt a földminőség, és sok volt a házatlan zsellér, amit az iskolamesterek országos átlag feletti gyakorisága alig tudott kompenzálni a kompozit fejlettségi mutató értékeiben. Az adó egy úrbéresre vetítve alacsony volt, egy telekre szintén, szőlőterület nem volt az úrbéresek kezén, viszont átlag feletti volt a bevándorlók aránya, a polgároké szintúgy. A természetben fizetett ajándékok értéke átlag feletti, a zselléresedés üteme nem volt jelentős (de, mint láttuk, ekkor már sok zsellér volt, tehát vélhetőleg a 18. század elején is), összességében átlag alatti életminőséget eredményezve.

A *veszprémi püspök* birtokain élők életszínvonala annak ellenére átlagos, hogy kiemelkedő volt a földminőség, az infrastruktúra is jó volt, és a zselléresedés sem sújtotta a térséget. Igaz, a házas zsellérek aránya 1785 körül (is) kb. 30% volt, ami kiugró értéknek tekinthető. A *Vay* birtokokon (11 település) viszont még a kiugró zselléresedés ellenére is átlag feletti volt még a kompozit (tehát nem csak a gazdasági teljesítményt mutató) életminőség.

Az eddigi családokkal szemben a *Beleznay, Beniczky, Berzeviczy, Beöthy* családok, a *bene possessionati* kategóriát legfeljebb alulról súrolták (4-8 település), s rang szerint sem minősültek arisztokratának. Esetükben a kompozit fejlettség ugyancsak az országos átlag felett volt, a náluk nem sokkal vagyonosabb *Berényi* grófoknál (18 település) viszont átlag alatti. A *Berényi* grófoknál a földminőség is némileg az átlag alatt volt, de a parókiák és iskolamesterek aránya egyenesen mélyen átlag alatti (a Batthyányaknál ez például nem vezetett a fejlettség eséséhez, mert a szőlő ezt végső soron kompenzálta), a házatlan zsellérek aránya kicsi volt, de a házas zselléreké már nem elhanyagolható. A földbirtok egy telkesre és egy úrbéresre számítva is átlag feletti, igaz, a telki állományú szőlő csak átlagos kiterjedésű. A robot átlag feletti, az adó egy földművesre számítva nem magas, egy telekre vetítve viszont átlag feletti (így egy telekre sok úrbéres jutott). Kiugró volt a gyerekarány és a zsellérek száma egy családra vetítve (ezek házas zsellérek). Ennek ellenére a családméret átlagos, a polgárság alig van jelen, a földesúri szolgáltatások, ajándékok mértéke átlag feletti, a telkes jobbágyok arányának csökkenése átlagos.

A *közbirtokosság* kezén lévő földek (kb. 1100 település) sok tekintetben átlagosak, átlag körüliek voltak. Magas volt viszont itt a nemesek aránya (ez nem meglepő), alacsony az iskolamestereké, és előrehaladott volt a zselléresedés, ami összességében az átlagostól valamivel gyengébb fejlettséget eredményezett.

Az *Aspremontok* birtokai (89 település, részben egykori Rákóczi-birtokok) esetében a telkes jobbágyság aránya országos átlag feletti volt, zsellér alig akadt, viszont ez az országos átlagot (13 kh szántó) alulról súroló átlagos telki szántónagyságot jelentett. A robot átlag alatti (azaz, mivel zsellérek alig voltak, sok lehetett a negyed- és féltelkes paraszt), az adó viszont átlag feletti volt. A „gyerekek" aránya szintén kisebb volt az országos átlagnál, a családlétszám viszont nagyobb. (Lehetséges, hogy sok gyerek került itt a „paraszt és polgár örököse" kategóriába, esetleg elég idősek voltak ahhoz, hogy megosszák a telket a szülővel, ez is magyarázhatja az átlag alatti robotot és a sok kistelket). A nemesek aránya alacsony, a polgároké viszont átlag feletti. A zselléresedés folyamata nem jellemző. A birtokokon élő termelőrétegek életminősége az országos átlag feletti.

A *Barkóczy*ak 41 települése esetében a földminőség az országos átlag feletti volt, a parókiák aránya szintén (egri püspököt adó család esetén ez nem is meglepő), az iskolamestereké is meghaladta az országos átlagot, de már kevésbé kiemelkedően. A telkes jobbágyok aránya magas, miként az Aspremontoknál, szőlőterület viszont alig volt a jobbágyok művelésében,[793] kevesebb jutott egy főre, mint az Aspremontoknál (pedig az ő birtokaik is eléggé északon voltak). A robot kissé nagyobb, mint az országos átlag, míg az egy úrbéresre vagy egy telkesre jutó szántóföldi állomány az országos átlag körül mozgott. Az egy főre jutó állami adó hasonlóan átlagos, az egy telekre jutó állami adó viszont ez alatt volt, azaz egy telekre viszonylag kevés termelő jutott. A migráció jelentősége elenyésző volt, a „gyerekek" aránya átlagos, a családlétszám átlag feletti. A nemesek aránya magas, a polgároké

[793] Az extraneusok birtokolta szőlők nagyságát az 1786-os összesítés nem jelzi külön adatbázisunkban (ellentétben 1728-cal).

alacsony, a természetbeni ajándékok értéke nagy (szemben az Aspremontokkal), s bár a zselléresedés folyamata előrehaladott volt, a fejlettség így is az országos átlag feletti, az Aspremontokéhoz hasonló volt.

Az *Erdődy*ek (68 település) esetében a jó minőségű szántók mellett a vallási infrastruktúra hiányosságai érdemelnek említést. Magas volt a házas zsellérek aránya, közel 30%, kiemelkedő volt a szőlőterületek nagysága (vélhetően a zsellérek ebből éltek), miközben a robot átlag alatti (a sok zsellérnek köszönhetően), az adó viszont átlagos (a búzánál fajlagosan jobb jövedelmet adó szőlő felhúzta). Az átlagos „gyermekarány" mellett a családméret kifejezetten kicsi volt, miként a nemesek aránya és a természetbeni ajándékok értéke is alacsony volt. A zselléresedés viszont igen dinamikus volt 1720–1785 között, ennek következtében az összfejlettség nem volt kiemelkedő, bár az átlagot azért meghaladta.

Az *Esterházy*-birtokok (több mint 420 település) erőssége nem a telki állományú földek (feltételezett) minőségében rejlett, és nem is az intézményi infrastruktúrában. A házatlan zsellérek aránya pedig egyenesen átlag feletti volt, és a szőlőterületek nagysága is kifejezetten kicsi (tehát nem ezek műveléséből éltek). Az egy jobbágyra jutó birtokméret viszont átlag feletti volt, de ezt értelemszerűen követte a robot mértéke. Jóval országos átlag alatt volt azonban az állami adó, miközben átlagos fokú zselléresedés jellemezte a területet. Összességében a fejlettség így az országos átlag körül volt.

Noha a földek minősége hasonló volt, az *esztergomi érsek* falvai mégis fejlettek (33 település), *a káptalané* (32 település) viszont elmaradottak voltak. Ez már az intézményi infrastruktúrában is tükröződik: a káptalan falvaiban pap alig volt, iskolamester is több volt az érseki birtokokon. Kiemelkedő volt viszont mindkét esetben a telki szőlőterületek nagysága. Az egy jobbágyra jutó föld az átlagnál egy kicsit magasabb, a robot pedig alacsonyabb, az adó szintúgy. Nemesek elvétve fordultak elő a területen, a természetbeni ajándékok értéke viszont az érsekség földjein messze átlag alattiak, a káptalannál átlag felettiek voltak. A zselléresedés mindkét esetben átlag feletti értéket mutatott. Ennek ellenére a fejlettségi különbségek is igen nagyok voltak.

A *Fáy* család földjei hasonlóan jó minőségűek voltak (16 faluban), mint a *Festetics* családé (65 település). De míg az előbbi esetben az egyházi és oktatási infrastruktúra is jó volt, a Festeticsek esetében ez átlag alatti volt – főleg egyházi tekintetben. A házatlan zsellérek aránya mindkét esetben magas volt, de a Festeticsek esetében országos átlag feletti volt a telki állományú szőlőterületek nagysága, amiből a zsellérek megélhettek, a *Fáy* család esetében ez átlag alatti. A Festeticseknél viszont igen magas volt a robot, míg a paraszti birtokméretek valamivel az országos átlag felettiek mindkét – eltérő társadalmi pozícióban lévő – nemesi családnál. A Festeticsek esetében viszont az állami adó alacsony volt egy telekre vetítve, igaz, egy földművesre vetítve már nem annyira. A Fáy család birtokai esetében a bevándorlás kicsi volt, a zsellérek aránya és a családlétszám viszont magas (a Festeticseknél nem). A természetbeni szolgáltatások mindkét esetben magasak voltak, a zselléresedés viszont a Fáy-birtokokon volt átlag feletti, a Festeticseknél nem. Ennek ellenére a Fáy-birtokok némileg jobb életminőséget biztosítottak.

A *kalocsai érsek* birtokainak (13 település) földminősége nagyon rossz volt, a *kamarai (és korona-) birtokok* telki állományának minősége (530 településen) viszont átlagosnak tekinthető, *Kassa városé* (ugyancsak 13 település) az átlagnál némileg jobb, a *Zichy*ek 44 településén ugyancsak. A parókiák gyakorisága csak Kassa esetében volt átlag alatti, a Zichyek és a kalocsai érsekség esetében pedig a 70%-ot is elérte. Az iskolamesterek aránya is magas volt itt, míg Kassa esetében az érték átlag alatti.

A kamaránál átlagos volt mindkét kulturális indikátor. A telkes jobbágyok aránya meghaladta az országos 70%-ot, Kassát leszámítva. Ennek ellenére a házatlan zsellérek aránya kissé magasabb volt az országos átlagnál, a kamara birtokait kivéve. A Zichyek és a kalocsai érsek esetében a telki állományú szőlőterületek nagysága igen kicsi, a kamara és Kassa esetében is csak átlagos, tehát sok zsellérnek nem tudott alternatívát kínálni. Az egy úrbéresre jutó birtoknagyság mindenütt átlag feletti volt, Kassát leszámítva, ahol igencsak átlag alatti volt a 8 hold (vs. 10), illetve a kalocsai érsekség esetében volt még átlagos nagyságú. Telkes jobbágyra vetítve azonban már Kassa birtokai (12,3 hold) sem mutattak átlag alatti értéket. A kamaránál és Kassa esetében a robot átlag alatti volt, a Zichyek esetében jócskán átlag feletti, az érsekségnél átlagos. A pénzben kifejezett adó (a sok adathiány miatt nem feltétlenül relevánsak az átlagértékek!) a kalocsai érsek és a Zichy grófok birtokain alacsony volt, Kassa és a Kamara esetében viszont átlag feletti, akár adózóra (összes úrbéres), akár telekre vetítjük. A kamarai birtokokon alig volt idegen, Kassa esetében viszont átlag feletti volt a mutató értéke, a távollevőké pedig nagyon alacsony. A távollevők aránya egyedül a Zichyeknél érte el az országos átlagot. A „gyerekek" aránya Kassa esetében átlag feletti, a kamara birtokai esetében átlag alatti volt. Az egy családra jutó összes zsellér a kamara és az érsekség birtokain volt átlag alatti, míg Kassa esetében igen magas volt. A családméret a Zichyek birtokai esetében kicsi volt, Kassa esetében pedig az egy házra jutó családok száma volt átlag feletti. A nemesek aránya a Zichy-birtokokon volt a négy közül a legmagasabb, országos átlagot is meghaladó, a polgárok aránya ugyanitt és az érseki birtokok környezetében volt átlag feletti. A természetbeni szolgáltatások nagysága is csak a Zichyeknél volt magasabb az országos átlagnál, de ott nem kevéssel. Viszont a zselléresedés mértéke itt alacsony volt, Kassa birtokain pedig nem kimutatható. Összességében a kamara birtokainak kompozit agrárfejlettsége kiemelkedett (a méretben hasonló Esterházy-birtokokénál is magasabb volt), a Zichyeké szintén átlag feletti volt, míg Kassáé átlagos, az érsekségé ugyancsak, bár ez alulról súrolta inkább az átlagot.

A *nagyváradi görögkatolikus püspökség* (64 település) telki állományú földjei rossz minőségűek voltak, a *Niczky*eké (23 falu) jobb, akárcsak *a nyitrai káptalan*é. A *nagyváradi r.k. káptalan* földjei átlagosak voltak. Itt, valamint a görögkatolikus püspökségnek sok faluban volt parókiája, papja, míg például a *Nádasdy*-birtokokon csak minden nyolcadik faluban. Iskolamesterrel egyik birtokos sem állt jól, a Niczkyeké is csak az országos átlagot (50%) közelítette. A Nádasdy- és Niczky-birtokokon magas volt a telkes jobbágyok aránya, míg a görögkatolikus püspökség esetében ez kirívóan alacsony volt, de a telkesekre jutó földnagyság is átlag alatti volt a rosszabb földön. Nem csoda, hogy a főleg zsellér jogállású lakosság a pásztorkodásból élt. A házatlan zsellérek aránya a *nyitrai káptalan* területén is magas volt, a világi birtokosok és a váradi káptalan esetében átlag alatti értékekkel találkozhatunk. Az egy telkes jobbágyra jutó birtoknagyság csak a Niczkyek esetében haladta meg az átlagot, a két váradi egyház esetében a robot alacsony volt, a világiak esetében átlag feletti, akárcsak az adó értéke. A váradi görögkatolikus és római katolikus birtokok esetében az állami adó is átlag alatti volt egy úrbéresre vetítve, viszont egy telekre vetítve már kiugró. Mivel a telkekről megállapítottuk, hogy rossz minőségűek, a birtokméret pedig kicsi, világos, hogy az adóban valójában nem a szántó- és nem a szőlőjövedelmek domináltak. Az idegenek aránya a nyitrai káptalan esetében volt a legmagasabb (itt az állami adó is alacsony volt), de a távollevőké is átlag feletti volt, míg a többi, összevetésben szereplő birtokos esetében utóbbi átlag alatti értéket vett fel. A „gyerekarány" magas volt a Nádasdy-birtokokon és a váradi káptalannál, míg a Niczky-birtokokon és a nyitrai káptalan területén alacsony. A zsellérek aránya a görögkatolikus püspökség és a római katolikus káptalan birtokain volt magas egy családra vetítve, ami a korábban említettek alapján arra

utal, hogy nem a házatlan, hanem a házas zsellérek lehetnek ennek okai. A Nádasdy-birtokokon kiemelkedő, 6,5 feletti volt az átlagos családlétszám. A nemesek aránya viszont a Niczky-birtokokon volt magas, míg a görögkatolikus és nyitrai káptalani birtokokon elenyésző. A polgárság aránya itt minimális volt csak nyugaton, a Niczky-birtokokon érte el az országos átlagot. A természetbeni ajándékok értéke is kicsi volt a váradi káptalan és a görögkatolikus püspökség esetében, így itt a bevétel sem lehetett magas. A Niczky-birtokokon és a nyitrai káptalan birtokain viszont magas volt ez az érték.

Tehát látható, hogy a római katolikus birtokok, de még a káptalani birtokok sem viselkedtek egyformán. Az itt vizsgált két római katolikus egyházi birtokon viszont igen magas volt a zselléresedés, mely egyedül a Niczky-birtokokon nem mutatott magas értéket (miközben itt átlag feletti 15 hold volt a szántók nagysága egy telkes jobbágyra vetítve!). A Nádasdy és Niczky család birtokai voltak összességében a legfejlettebbek, átlag feletti értékkel, a két váradi székhelyű egyházi intézmény közül a görögkatolikus átlag alatti fejlettségű birtokokkal rendelkezett, míg a római katolikus átlag felettivel, viszont a nyitrai római katolikus birtokok fejlettsége a görögkatolikus csoportét érte csak el.

A *Kazinczy*- (3 falu) és *Keczer*- (6 település) birtokok életminősége az országos fejlettség alatt maradt (noha maga a telki földállomány minősége átlag feletti volt), a *Keglevich*eké (36 eset) az országos átlagot súrolta (itt rossz volt a föld), a Klobusiczkyeké (15) átlag feletti (jó föld mellett), a *Koháry* grófoké (50) pedig egészen jó komplex fejlettséget mutatott, az átlag alatti földminőség ellenére is, miként a *Kölcsey*eké is, annak ellenére, hogy mindössze négy településről volt szó, melyek földminősége átlagos volt, míg az osztrák birtokokkal is rendelkező Königsegg család 5 falva megint átlagos fejlettségű volt (de jó földminőség mellett), a *Kosztolányi*aké pedig átlagos földminőség mellett mutatott átlag alatti agrárfejlettséget. Mint látható, önmagában tehát a telki állományú föld minősége nem mindig perdöntő a fejlettségi szint, életminőség megítélésében, még akkor sem, ha a kulturális fejlettségtől eltekintünk, és csak demográfiai és gazdasági mutatókat nézünk. (A Kohányaknál alig volt parókia, a Kölcseyeknél meg mindenütt volt pap, lelkész, mégis hasonló és kedvező fejlettséget mutattak – a Kohányak esetében nyilván a gazdasági mutatók kompenzálták a kulturális lemaradást). A kulturális infrastruktúra teljes hiánya (Keczer- és Kazinczy-birtokok) viszont e két esetben jelentősen hozzájárult a kedvezőtlen összképhez.

Krisztina főhercegnő (55 település, *5.15. ábra)* és a felvidéki középbirtokos *Kubinyi-család* (19) úrbéreseinek telki állományú szántói egyaránt átlag feletti földminőséggel bírtak, de az utóbbiak esetében a kulturális infrastruktúra elmaradott volt, a Habsburg főhercegnőnél pedig átlag feletti. Igaz, itt a házatlan zsellérek aránya kétszerese volt az országos átlagnak, a Kubinyiaknál pedig a fele. Telki állományú szőlőt sem találunk összeírva, míg a Kubinyiak esetében átlag feletti mérettel találkozunk egy úrbéresre vetítve. Ugyanakkor az egy telkesre jutó föld nagysága a dárdai és óvári uradalomban az országos átlag kétszerese volt (a Kubinyiak esetében átlagos), amit viszont a robot nagysága is tükrözött. Ezzel szemben az állami adó a Kubinyiak esetében átlag alatti volt. Az utóbbiak településein viszont a távollevők aránya volt igen magas, míg Krisztina főhercegnő birtokai esetében ez volt átlag alatti. A magas zsellér/család érték a Kubinyiaknál arra utal, hogy a zsellér kategória részesedése jelentős volt, a családok átlagos létszáma szintén itt volt magasabb, a hatot közelítette, és a nemesek aránya is országos átlag feletti volt itt, míg Krisztina főhercegnő földjei esetében a polgárok aránya volt magas, országos átlagot meghaladó, a természetbeni ajándékok egy főre vetített értékével együtt. A zselléresedés nem volt számottevő. Összességében Krisztina birtokainak

fejlettsége átlag feletti volt, de a kamarai birtokokét nem érte el, a Kubinyi-birtokok fejlettsége átlag alatt maradt.

Az arisztokrácia után megvizsgáltuk a kisbirtokosok jobbágyainak-zselléreinek helyzetét, szándékosan olyan családokat választva, melyek a reformkor és a dualizmus korában vezető szerepet kapnak majd *(5.25. táblázat)*. Az elemzettek zömmel 3–6 településen birtokoltak földet (kivéve a Kállayak a maguk 13 településével). A földminőség igen változatos volt, ugyanez érvényes a papok és iskolamesterek gyakoriságára. A telkes jobbágyok aránya is nagyon szórt, miként a zselléreké is, a szőlőterületé és a jobbágyi földeké szintúgy. *A robot viszont egységesen nem érte el az országos átlagot, ami relatív földszűkére utal a gazdaságméretet illetően, s differenciált és deklaaszálódó jobbágyságra*. A zselléresedés folyamata teljesen eltérő volt, miként a fejlettségi szint is, igaz, átlag alatti érték csak a Pulszkyakra volt jellemző. Mindez a 18. század végén teljesen eltérő gazdasági, kulturális és demográfiai közeget feltételez – *a reformkori politikai elit családjainak földjein 1780 körül diverz életkörülmények uralkodtak*.

5.25.táblázat. A reformkor és a dualizmus fontosabb családjai kezén lévő birtokok jellemzői a 18. század végén

Család	Parókia, 1775 (1 = 100%)	Iskola-mester, 1775 (1 = 100%)	Telkes jobbágyok aránya, 1786 (%)	Házatlan zsellérek aránya, 1786 (%)	Szőlőterület egy telkes jobbágyra, 1786 (kapás)	Egy telkes jobbágyra jutó hold, 1786	Korrigált robot értéke egy főre, 1786 (nap)	Állami adó / úrbéres, 1786 (ft)
Deák	0,167	0,500	58,542	1,681	2,716	15,649	22,457	0,000
Eötvös	0,833	0,833	62,720	4,260	0,231	12,231	38,960	4,803
Görgey	0,833	0,833	83,084	4,303	0,715	10,553	28,794	6,254
Justh	0,333	0,667	73,294	0,333	0,000	12,744	36,073	7,666
Kállay (13)	1,000	0,769	56,270	7,965	0,205	14,222	29,637	0,845
Irinyi	0,667	0,667	84,808	0,000	0,000	12,713	34,050	4,015
Kölcsey	1,000	0,500	49,883	5,159	0,731	8,334	23,148	2,992
Lónyay (6)	1,000	0,333	63,708	4,168	0,556	18,713	30,416	2,726
Pulszky	0,000	0,000	71,022	5,376	0,000	17,971	38,259	6,407
Csoportátlag	*0,490*	*0,480*	*72,425*	*5,125*	*0,538*	*13,888*	*38,768*	*4,301*

Család	Idegenek aránya, 1785 (1 = 100%)	Távollevők aránya, 1785 (1 = 100%)	Zsellér / család, 1785	Család-létszám, 1785	Nemesek aránya a családok számához mérve, 1785 (1 = 100%)	Természet-beni ajándékok kumulált értéke (Ft) 1 összeírtra	Jobbágyok arányának változása, 1785, %–1720, % (1=100%)	Kumulált fejlettségi index, 1786
Deák	0,018	0,014	0,431	5,048	0,253	6,317	−0,109	−0,064
Eötvös	0,019	0,020	0,558	5,059	0,515	11,009	−0,628	0,486
Görgey	0,024	0,027	0,573	5,507	0,236	7,286	−0,393	0,817
Justh	0,039	0,115	0,780	5,197	0,033	8,078	−0,443	−0,110
Kállay (13)	0,017	0,019	0,662	5,102	0,244	11,580	−0,469	0,295
Irinyi	0,014	0,014	0,598	4,474	0,354	14,952	−0,604	0,557
Kölcsey	0,017	0,016	0,379	5,134	0,307	7,224	−0,372	0,479
Lónyay (6)	0,016	0,020	0,783	5,792	0,121	12,748	−0,466	0,220
Pulszky	0,021	0,039	0,670	5,884	0,085	11,753	0,355	−0,390
Teljes átlag	*0,014*	*0,017*	*0,581*	*5,475*	*0,105*	*14,702*	*−0,268*	*0,089*

Ezek után, némileg más szempontrendszert választva nézzük meg, hogy a szelektált (140 birtokosra csökkentett) listában kik állnak az egyes indikátorokat tekintve a lista élén és végén.

Az általunk leválogatott 140 családból igazán nagy birtokkal bíró arisztokrata nem szerepel a földminőség szerinti első 20 helyen, egyházi birtok is csak egy *(5.26. táblázat)*. Az első 40-be a Harruckernek, Csákyak, Barkóczyak, Illésházyak és Szapáryak kerültek be, Krisztina főhercegnő, a Hunyadiak és Széchényiek, Festeticsek, Batthyányak követik őket az első hatvanban. Innentől a földek átlagos minősége már 1,8, ami alig jobb az országos átlagnál (2). A legjobb minőségű földek – talán statisztikai szempontból nem meglepő módon – a kisbirtokosokhoz kapcsolódnak (helyesebben a kevés falut birtokló nemességhez: ide tartoznak így olyanok is, mint az osztrák területen nagybirtokosnak számító Dietrichstein família, de így kerül a halmazba az arisztokrata Hadik család is, melynek birtokai nagyrészt a Délvidéken feküdtek, ahonnan kevés adat állt rendelkezésre, vagy a Wesselényi család, melynek erdélyi birtokai nem kerültek beszámításra, stb.).

A földminőség szerinti legrosszabb 20 birtokos között találjuk viszont a nagybirtokos Koháryakat, Keglevicheket és Schönbornokat – a nagybirtok egyéb fejlesztési-kitörési lehetőségeire jellemző módon viszont mégsem ezeken a legrosszabbak az életkörülmények, hanem egy magas fejlettségű és két kissé átlag alatti birtok található közöttük. A földminőség tehát nagybirtok esetében bizonyosan nem determinálja a fejlettséget. A 20 legrosszabb talajjal rendelkező birtok esetében a középbirtokos Ilosvayak, Podmaniczkyak, Palocsayak és Bornemisszák birtokai is átlag feletti életminőséget mutattak. E sorrend más ismérvek alapján (adó, robot, természetbeni szolgáltatások stb.) is újrakonstruálható. Összetettebb kiértékelési lehetőséget jelent azonban, ha az egyes indikátorok értékeit birtokosonként összegezzük és átlagoljuk, ahogy fent tettük.

5.26. táblázat. **A földbirtokosok sorrendje földjeik minősége szerint a 18. század végén a 140 válogatott birtokosra szűrt lista alapján (Erdély nélkül)**

Első 20	Földminőség	Utolsó 20	Földminőség
Dietrichstein	1	Koháry	2,48
Hadik	1	Bártfa város	2,5
Irinyi	1	Deák	2,5
Jékelfalussy	1	Ilosvay	2,5
Rhédey	1,222	Podmaniczky	2,5
Czindéry	1,25	Perényi	2,556
Wesselényi	1,25	Keglevich	2,583
Sztáray	1,25	Bornemissza	2,667
Semsey	1,3	Draskóczy	2,667
Kállay	1,308	Bezerédy	2,75
Cziráky	1,333	Meskó	2,8
Eötvös	1,333	Palocsay	2,947
Justh	1,333	Fövenyessy	3
Kvassay	1,333	Jeszenszky	3
a veszprémi püspök	1,39	Dőry	3
Königsegg	1,4	Sturmann	3,4
Melczer	1,429	a kalocsai érsek	3,462
Sopron város	1,429	Perczel	3,667
Klobusiczky	1,467	Apponyi	3,789
Czóbel	1,5	Bibó-Naszvady	4
Lónyay	1,5	Bolyky	4
Péchy	1,5	Schönborn	4,054

Ha az aggregált rurális életminőséget nézzük, akkor nemcsak nagybirtokosok állnak rögtön a lista elején, de így is az első harminc eset közel harmadát adják az arisztokrata nagybirtokosok, köztük igen kiterjedt birtokokkal rendelkezők is, mint a Grassalkovich család, a Szirmay, Aspremont és Harruckern családok is. A lista elején vannak a kamarai birtokok is (átlagos talajuk ellenére), de az 1840-es reformellenzék számos nemesi családja is (Kölcsey, Eötvös, Irinyi, Wesselényi), valamint néhány *bene possessionatus*. A Nádasdyak, Szapáryak, Niczkyek, Batthyányak, Csákyak, Berzeviczyek, Beöthyek találhatók közvetlenül mögöttük. Az utolsó harmincban viszont a szép számmal szereplő egyházi birtokok mellett néhány nagybirtokos (Althann, Balassi, Apponyi) társaságában ugyancsak találkozunk a majdani reformnemesség képviselőivel (Pulszky, Perczel) is.

A Hadikok, Grassalkovichok, Harruckernek és további hat egyházi birtokos élen jártak az iskolamesterek alkalmazásában, de több olyan birtokos is van közöttük, akiknek egyébként alacsony fejlettségű birtokaik voltak (Apponyi), vagy a parasztság lelki gondozásában nem jártak élen (Perczel) – bár erről nem a birtokos tehet általában. A Görgey, Eötvös, Kállay és Szlávy családok feltűnése a lista elején – későbbi politikai szerepüket tekintve – tulajdonképpen nem is meglepő, az már inkább, hogy sem a Királyi Kamara, sem a Széchényiek, sem a Festeticsek nem jeleskedtek az oktatásszervezésben saját birtokaikon 1800 előtt. Az utolsó harmincban elsősorban 1-2 falvas törpebirtokosok vannak, de a Splényiek, Althannok, Nádasdyak, Szapáryak jelenléte is jelzésértékű. Olyan birtokos is van közöttük, akinek a földjén az egyházi jelenlét jóval erősebb (Beöthy, Perényi, váradi görögkatolikus püspökség).

Az viszont egyértelmű, hogy az egy úrbéresre jutó méretet tekintve legnagyobb telki állományú szőlőbirtokok a nagybirtokos arisztokraták földjeihez vagy egyházi birtokokhoz kötődnek. Üdítő kivételek az Inkey-, Deák- és Wesselényi-, valamint Platthy-birtokok. Mintegy 50 esetben a 140-ből viszont egyáltalán nem volt szőlő a jobbágyok kezén.

Az egy telkes jobbágyra jutó szántóterület nagysága kiemelkedő volt a Grassalkovichok, Krisztina főhercegnő, valamint a Széchényiek esetében, de a többi nagybirtokosra nem volt jellemző ez. Az első 30-ba 4 egyházi birtokos is bekerült, de a zömöt a középbirtokosok adták. A sor végén az Althannok és Schönbornok állnak a nagybirtokosok közül, emellett a Vécsey és Sennyey-birtokokon is 10 hold alatti volt a telkes jobbágyokra jutó szántóterület már 1785-ben, de az egyház itt is megjelenik 5 birtokossal. A közép- és kisbirtokosok közül a Dőry, Vay, Lamberg, Jeszenszky, Bossányi, Kölcsey, Rédey és Ilosvay családok esetében is igen kicsi átlagos jobbágyi gazdaságmérettel kell számolni.

A magas robot sem feltétlenül a nagybirtok sajátossága, ami nem is meglepő, hiszen az 1786-os összesítésben megadott értékek a jobbágyi teleknagysághoz (és a zsellérarányhoz) vannak rögzítve, tehát a helyi társadalom belső differenciáltságára utalnak, nem pedig az allódium nagyságára vagy az ott végzett munka mennyiségére. A legnagyobb birtokosok közül a Széchényiekre, a Grassalkovich-birtokokra, a Festetics-, Forgách-, Illésházy-uradalmakra a magas robot volt jellemző (hiszen például a Széchényieknél magas volt a telkesgazdára jutó telki szántóméret), de ugyanígy igaz ez a Niczky, Zay, Kollonich, Amadé, Szinyei, Prónay családokra is a középbirtokosok közül. A pécsi, esztergomi és az egri káptalan falvai szintén magas robotkötelezettséggel bírtak. A legkevesebbet robotoltatók között is voltak egyháziak: az esztergomi érsek, a szentgotthárdi apát, a nagyváradi káptalan és a váradi görögkatolikus püspökség – az utóbbi esetben egyértelműen a sok zsellér és a kis telekméret

utal a helyi földművelés kedvezőtlenebb adottságaira. A nagyurak közül a Balassa–Zichy vegyes birtoklású falvakban nem volt jellemző a robot, értelemszerűen a Schönbornok birtokaira jellemző kis és rossz földeken sem ez volt hangsúlyos. A Harruckernek szereplése az átlag alatt robotoltató nagybirtokosok között csak látszólag meglepő (a nagy és jó minőségű földön fekvő telkek alapján nem ezt várnánk). Legjobb földjeik ekkor legelők voltak, rengeteget pedig árendába adtak ki, így szerezve onnan jövedelmet. Az Erdődy család birtokain ugyancsak nem volt kiemelkedő a robotszolgáltatás.

Egy telekre a legtöbb állami adó[794] viszont egyházi és világi arisztokraták birtokain jutott, az első harmincban az előbbiek között három, az utóbbiak közül tíz található (Koháry, Schönborn, Pálffy, Harruckern, Haller, Nádasdy, Batthyány, Csáky). Ugyanakkor olyan családokkal is találkozhatunk itt, mint a Kölcsey, Görgey, Rhédey, Sturmann. Az utóbbi feltűnése egyértelműen arra utal, hogy a telekre jutó nagy adóérték nem feltétlenül a mezőgazdaságból származik. Ha az adó nagyságát egy úrbéresre (beleértve a házatlan zselléreket is) vetítjük, akkor előretör a Windischgrätz, Sigray, Szinyei, Madách, Draskóczy és Andrássy család. A Csákyak, Aspremontok, Schönbornok és a Harruckernek ekkor hátrébb kerülnek, az Illésházyak előrébb. A legkevesebb adót a nagybirtokos arisztokraták jobbágyai közül az Esterházyak, Keglevichek, Harruckernek, Grassalkovichok, Zichyek úrbéresei fizették.

A telkes jobbágyok arányának 1720–1785 közötti csökkenését tekintve igazi nagybirtokost (a Grassalkovichokat) alig találunk az első harmincban. Az arisztokraták között a Barkóczy, Sennyey, Migazzi, La Motte, Brudern család birtokain is előrehaladt a zselléresedés, bár ez utóbbi néhány család a rangos cím ellenére nem sok településen volt birtokos. Egyházi birtokos nem volt sok közöttük. A legkevésbé volt jellemző a zselléresedés a Festetics és a Hunyady grófok birtokain, az Althann-, Forgách-, Széchényi-, Szirmay- és Aspremont-birtokokon (a folyamat később is felgyorsulhatott). A Niczky-, Semsey-, Zay-, Jekelfalussy-, Jeszenszky-birtokokon sem volt ez magas érték, egyházi birtok azonban csak egy szerepelt az utolsó 30 helyet tartalmazó listán (a pécsi káptalan).

A nagybirtokosok közül legkevésbé a Harruckern és Schönborn (két eltérő adottságú helyen birtokló arisztokrata) család számított a természetbeni ajándékokra,[795] az első harmincba még az Aspremontok és az Erdődyek és a Hadik család került be. Az egyházi birtokosok közül a két bihari (a váradi káptalan és a görögkatolikus püspökség), a szentgotthárdi apátság és az esztergomi érsek fért be. Egyébként a Szlávy-, Deák-, Balassa-, Szapáry-, Königsegg-, Bezerédy-, La Motte-, Kölcsey-, Görgey- (tehát változatos eredetű, státuszú és földrajzi elhelyezkedésű) birtoktest került még ide *(5.27–5.29. táblázat).*

A természetbeni ajándékok értéke nagy volt viszont a Luzsénszky, Széchényi, Pálffy, Grassalkovich, Festetics, Niczky, Sennyey, Splényi, Jankovich, Perczel, Ráday, Forgách családok birtokain, az esztergomi és a pécsi káptalan földjein. A fent írtak világosan rámutatnak a jobbágyvilág regionális, nemcsak társadalmi sokszínűségére.

---

[794] Fiktív indikátor: az adókivetés nem csak földalapú volt, a ház és a jószág is szerepet kapott benne.

[795] Noha statisztikailag nem tendenciózus, de az ajándék mennyisége a birtokos homo novus jellegével, vagy az új telepítésekkel is összefügghetett. A régtől fogva a birtokán gazdálkodó, „ősnemes" (de nem feltétlenül arisztokrata) családok régi szokásból megtartják az archaikus ajándékot, míg a hadiszállításból vagy hivatalból meggazdagodott új hungarusok inkább a „modernebb" robotoltató-pénzbeszedő módszert választották a gyakran új népességgel feldúsított birtokaikon.

5.27. táblázat. A földbirtokosok úrbéreseinek életminősége (komplex agrárfejlettség), valamint egyházi és világi oktatási intézményekkel való ellátottságának különbségei a 18. század végén a 140 főt tartalmazó válogatott lista alapján (Erdély nélkül)

Komplex fejlettségi érték	Első 30 hely	Komplex fejlettségi érték	Utolsó 30	Első 30 az iskolamesterek arányát tekintve	Parókiák aránya (1 = 100%)	Iskola-mester (1 = 100%)	Utolsó 30 az iskolamesterek arányát tekintve	Parókiák aránya (1 = 100%)	Iskola-mester (1 = 100%)
Dietrichstein	1,295	jászói prépost	−0,179	Dietrichstein	1	1	Splényi	0,25	0,25
Hadik	1,137	nyitrai káptalan	−0,19	Hadik	1	1	pécsi káptalan	0,225	0,239
Harruckern	0,964	besztercebányai püspök	−0,217	Harruckern	1	1	nagyváradi káptalan	0,914	0,227
Görgey	0,817	Péchy	−0,223	Podmaniczky	0,75	1	Perényi	0,889	0,222
Windischgraetz	0,803	Perényi	−0,223	La Motte	0,5	1	Kubinyi	0,316	0,211
Rhédey	0,751	Kvassay	−0,235	Lamberg	0,8	1	Nádasdy	0,121	0,207
Wesselényi	0,687	Boronkay	−0,256	Madách	1	1	Sigray	0,2	0,2
Mariássy	0,667	Perczel	−0,264	Brudern	0,7	1	Königsegg	0,2	0,2
Podmaniczky	0,621	Kosztolányi	−0,279	váci káptalan	0,6	1	Sturmann	0,2	0,2
La Motte	0,608	pécsi káptalan	−0,292	Perczel	0,333	1	Szapáry	0,2	0,2
Lamberg	0,57	Keczer	−0,297	Grassalkovich	0,718	0,949	Bártfa város	0,2	0,2
Madách	0,57	esztergomi káptalan	−0,3	Máriássy	0,933	0,933	Péchy	0,227	0,182
Irinyi	0,557	Berényi	−0,317	kalocsai érsek	0,692	0,923	Somssich	0,167	0,167
Brudern	0,517	Draskóczy	−0,327	Apponyi	0,526	0,895	selmeci bányakamara	0,16	0,16
Palocsay	0,506	Apponyi	−0,328	veszprémi püspök	0,488	0,878	Beöthy	0,857	0,143
Eötvös	0,486	Somssich	−0,332	Balassa–Zichy	0,375	0,875	Melczer	0,286	0,143
Kölcsey	0,479	Jeszenszky	−0,354	Orczy	0,563	0,875	szentgotthárdi apát	0,136	0,136
esztergomi érsek	0,475	Majthényi	−0,361	Sopron város	0,714	0,857	Rakovszky	0,222	0,111
egri káptalan	0,47	Balassa–Szapáry	−0,372	győri püspökség	0,667	0,857	Motesiczky	0,111	0,111
Ilosvay	0,457	Pulszky	−0,39	esztergomi érsek	0,667	0,848	nagyváradi g. kat. püspök	0,906	0,109
Szlávy	0,413	Bibó–Naszvady	−0,421	Dőry	0,769	0,846	Zay–Kollonich	0,071	0,071
Balassa–Zichy	0,401	Bossányi	−0,451	Zichy	0,659	0,841	Balassa–Szapáry	0,059	0,059
Aspremont	0,394	Fövenyessy	−0,474	Görgey	0,833	0,833	Althann	*0,043*	*0,043*
Fáy	0,348	Zay–Kollonich	−0,482	Eötvös	0,833	0,833	Czóbel	1	0
Almássy	0,336	Splényi	−0,492	Ilosvay	1	0,833	Kazinczy	0	0
Barkóczy	0,329	Bolyky	−0,51	egri káptalan	0,618	0,8	Kvassay	0	0
Vécsey	0,318	Migazzi	−0,56	Krisztina főhercegnő	0,709	0,782	Boronkay	0,2	0
Grassalkovich	0,317	Kürthy	−0,61	Rhédey	1	0,778	Pulszky	0	0
kamara	0,312	Althann	*−0,714*	Schmidegg	0,667	0,778	Bibó–Naszvady	0	0
Andrássy	0,308	Motesiczky	−0,719	Kállay	1	0,769	Fövenyessy	0	0
Kállay	0,295	Selmeci bányakamara	−0,877	Szlávy	1	0,75	Bolyky	0	0

Végül pedig a Földvári Péter által számított településszintű *welfare index* decilisekbe sorolt értéke alapján (mely a fent elemzett egyedi indikátorok szelekciójából – fejlettséget okozó és fejlettséget tükröző tényezőkre bontásuk segítségével – és kombinációjából kalkulált érték) szintén megvizsgáltuk, hogy mely uraság úrbéreseinek voltak a legkedvezőbbek az életkörülményeik. Az

5.16. ábra a decilis értékek gyakoriságát mutatja, azaz a halmaz belső differenciáltságát (ami, tekintve, hogy egy-egy arisztokratának egymástól távoli helyeken is lehetett birtoka, elég nagy szórást is mutathat még átlag feletti fejlettség esetén is), az *5.17. ábra* pedig a birtokok átlagos, összesített fejlettségét (elvi maximumérték a 10: ha minden birtok a legfelső decilisbe tartozik).

5.28. táblázat. Birtokosok sorrendje az egy jobbágyra jutó szőlőterület és az egy telkes jobbágyra jutó szántóföld alapján a 140 birtokost tartalmazó válogatott lista alapján

(Erdély nélkül)

Szőlő (kapás) egy úrbéresre jutó értéke	Első 30	Földméret egy telkes jobbágyra (m. hold)	Első 30	Földméret egy telkes jobbágyra (m. hold)	Utolsó 30
Brudern	3,1	Bártfa város	37,895	Lamberg	10,549
Jankovich	2,815	Krisztina főhercegnő	30,851	Sennyey	10,41
Podmaniczky	2,782	Grassalkovich	29,836	Jeszenszky	10,359
Deák	2,716	Rholly	28,195	Althann	*10,34*
Inkey	2,495	Kürthy	26,955	Vécsey	10,339
esztergomi érsek	2,267	Bibó–Naszvady	26,375	Vay	10,321
Széchényi	2,264	Ráday	26,07	Königsegg	10,098
egri káptalan	2,229	Madách	24,38	nagyváradi g. kat. püspök	9,937
Platthy	2,151	Brudern	23,075	Dőry	9,646
Wesselényi	2,03	Podmaniczky	22,781	Révay	9,644
esztergomi káptalan	1,989	Draskóczy	22,654	Fövenyessy	9,479
Festetics	1,909	Szinyei	21,455	Czindéry	9,417
jászói prépost	1,76	Bornemissza	21,429	szentgotthárdi apát	9,238
Balassa–Zichy	1,682	La Motte	21,189	besztercebányai püspök	9,136
Hunyady	1,466	Forgách	20,539	Balassa–Szapáry	9,011
Erdődy	1,446	Hadik	20,484	nagyvarádi káptalan	8,941
Majthényi	1,25	Orczy	20,065	Kvassay	8,872
Harruckern	1,237	váci káptalan	19,981	Bossányi	8,709
nyitrai káptalan	1,212	Balassa–Zichy	19,488	jászói prépost	8,704
Nádasdy	1,196	egri káptalan	19,101	Kölcsey	8,334
Perényi	1,111	Zay–Kollonich	18,773	Szlávy	8,127
Almássy	1,102	győri püspökség	18,735	Bezerédy	7,99
Serényi	1,023	Lónyay	18,713	Perényi	7,911
Niczky	1,011	Széchényi	18,451	selmeci bányakamara	7,9
Batthyány	0,932	Semsey	18,441	Wesselényi	7,613
Forgách	0,9	Inkey	18,077	Schönborn	7,39
Grassalkovich	0,891	Pulszky	17,971	Rhédey	7,379
Jeszenszky	0,883	pécsi káptalan	17,79	Ilosvay	6,099
Dietrichstein	0,752	Berzeviczy	17,717	Kosztolányi	6,077
		kamara	16,7	Sopron város	5,644

5.29. táblázat. A zselléresedés és a természetbeni szolgáltatások nagyságának sorrendje birtokosonként a 140 fős válogatott minta alapján a 18. század végén

Telkes jobbágyok arányának változása (1785, % − 1720, %), 1=100%	30 legmagasabb	Telkes jobbágyok arányának változása (1785, % − 1720, %), 1=100%	30 legalacsonyabb	Természetbeni ajándékok aggregált értéke egy összeírtra (Ft)	30 legalacsonyabb	Természetbeni ajándékok aggregált értéke egy összeírtra (Ft)	30 legmagasabb
Bolyky	−0,684	Perczel	−0,1	nagyváradi g. kat. püspök	1,364	Berényi	20,096
Ilosvay	−0,638	Kubinyi	−0,098	Harruckern	2,604	Pálffy	20,657
Szlávy	−0,631	Zay–Kollonich	−0,085	nagyváradi káptalan	3,728	Apponyi	**20,677**
Eötvös	−0,628	pécsi káptalan	−0,08	Balassa–Szapary	4,23	Grassalkovich	20,903
jászói prépost	−0,625	Festetics	−0,068	Jékelfalussy	4,822	Luzsénszky	20,914
Orczy	−0,621	Niczky	−0,055	Kvassay	4,907	Perczel	21,175
La Motte	−0,617	Hunyady	−0,053	Szlávy	5,401	Sennyey	21,224
selmeci bányakamara	−0,615	Kvassay	−0,044	Schönborn	5,749	Splényi	21,476
Kosztolányi	−0,61	Jékelfalussy	−0,016	Deák	6,317	Jankovich	21,729
Irinyi	−0,604	Semsey	−0,01	szentgotthárdi apát	6,452	Festetics	21,737
Brudern	−0,59	Rholly	0,008	Königsegg	6,893	Melczer	21,95
Windischgraetz	−0,574	Althann	0,031	esztergomi érsek	6,912	Ragályi	22,098
Czóbel	−0,571	Jeszenszky	0,044	Ilosvay	6,918	Niczky	22,346
Perényi	−0,564	Kassa város	0,062	Kölcsey	7,224	Ráday	22,495
Vay	−0,546	Forgách	0,063	Görgey	7,286	esztergomi káptalan	23,324
Viczay	−0,54	Inkey	0,064	La Motte	7,493	Forgách	23,501
Bossányi	−0,521	Szirmay	0,090	Bezerédy	7,546	Cziráky	23,535
nagyváradi káptalan	−0,515	Dessewffy	0,103	Fövenyessy	7,985	Szinyei	24,237
Barkóczy	−0,514	Keczer	0,139	Justh	8,078	Bártfa város	24,637
Andrássy	−0,51	Lamberg	0,143	Dietrichstein	8,441	Schmidegg	24,837
Motesiczky	−0,508	Jankovich	0,151	Serényi	8,491	Bibó–Naszvady	25,438
Migazzi	−0,499	Berzeviczy	0,155	Révay	8,668	Semsey	25,506
Sigray	−0,496	Széchényi	0,175	Sopron város	8,943	Sztáray	26,312
Amadé	−0,493	Ráday	0,185	Vay	9,036	Boronkay	26,586
Beöthy	−0,491	Madách	0,269	Máriassy	9,038	Podmaniczky	26,615
Schmidegg	−0,486	Péchy	0,277	Czóbel	9,087	Somssich	27,445
Fövenyessy	−0,478	Palocsay	0,282	Palocsay	9,108	Kürthy	27,473
Majthényi	−0,472	Pulszky	0,355	Platthy	9,215	Széchényi	28,006
Sennyey	−0,471	Balassa–Zichy	0,372	Aspremont	9,521	Rholly	28,021
Kállay	−0,469	Aspremont	0,393	Erdődy	9,536	Amadé	29,101
Lónyay	−0,466	Szinyei	0,437	Bornemissza	9,618	pécsi káptalan	29,258
Dietrichstein	−0,458	Bornemissza	0,539	Hadik	10,329	Kazinczy	29,591
Grassalkovich	−0,457	Somssich	0,647			Draskóczy	34,244

Kifejezetten kedvező életkörülmények uralkodtak a nagybirtokosok közül az Apponyiak, a Balassák, a Brudernek, a besztercebányai püspök, a Dietrichsteinek, az egri káptalan, a Grassalkovichok, a Harruckernek, Krisztina főhercegnő, a váci káptalan, a Széchényiek, a La Motte, a Lamberg és a Zay és Kollonich család és az Esterházyak birtokain.

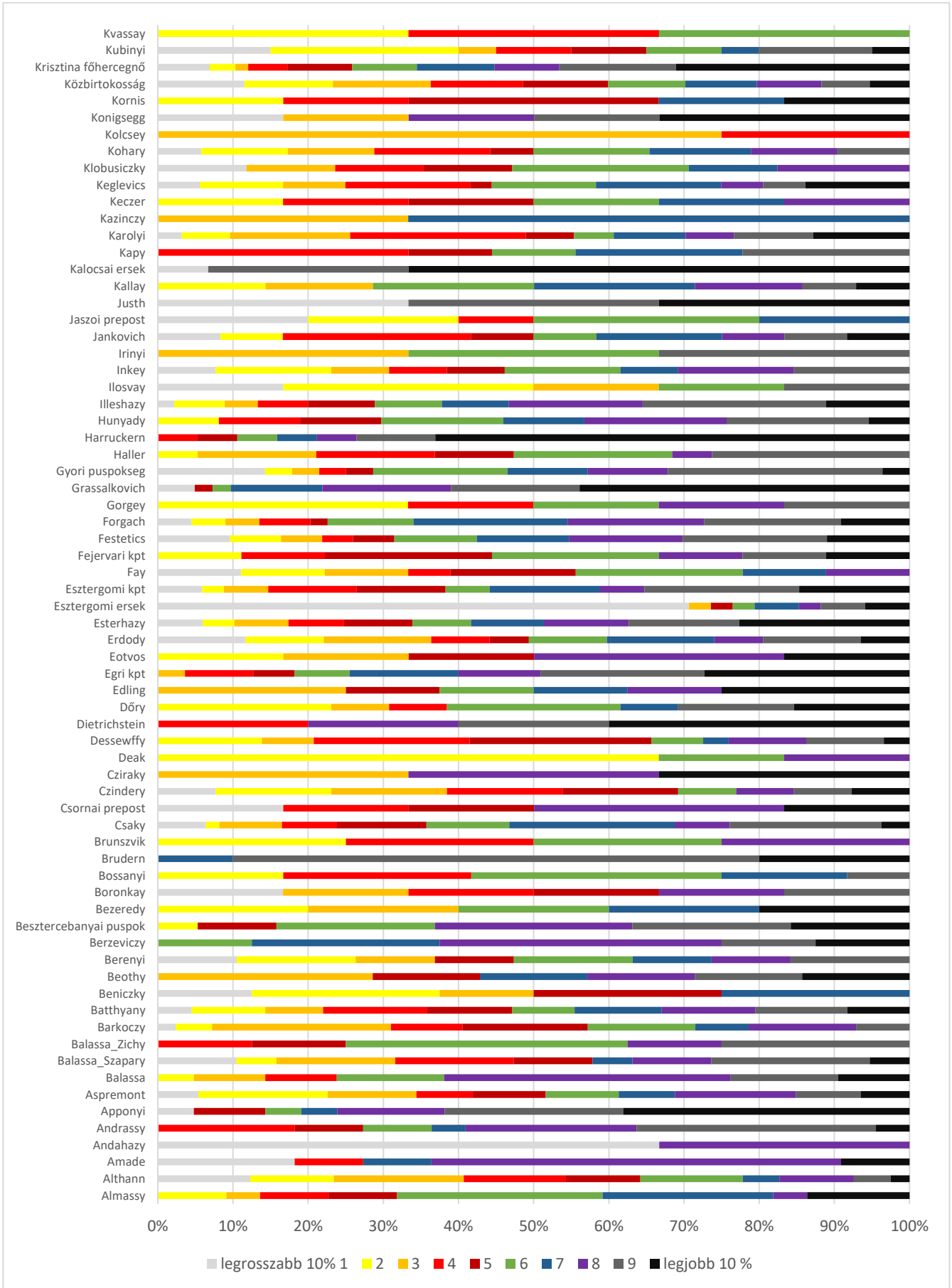
A kisbirtokosok közül kedvező volt az úrbéresek életminősége a Berzeviczyek, Niczkyek, Pruzsinyszkyak, Rádayak, Kállayak, a Semsey és Vattay család birtokain.

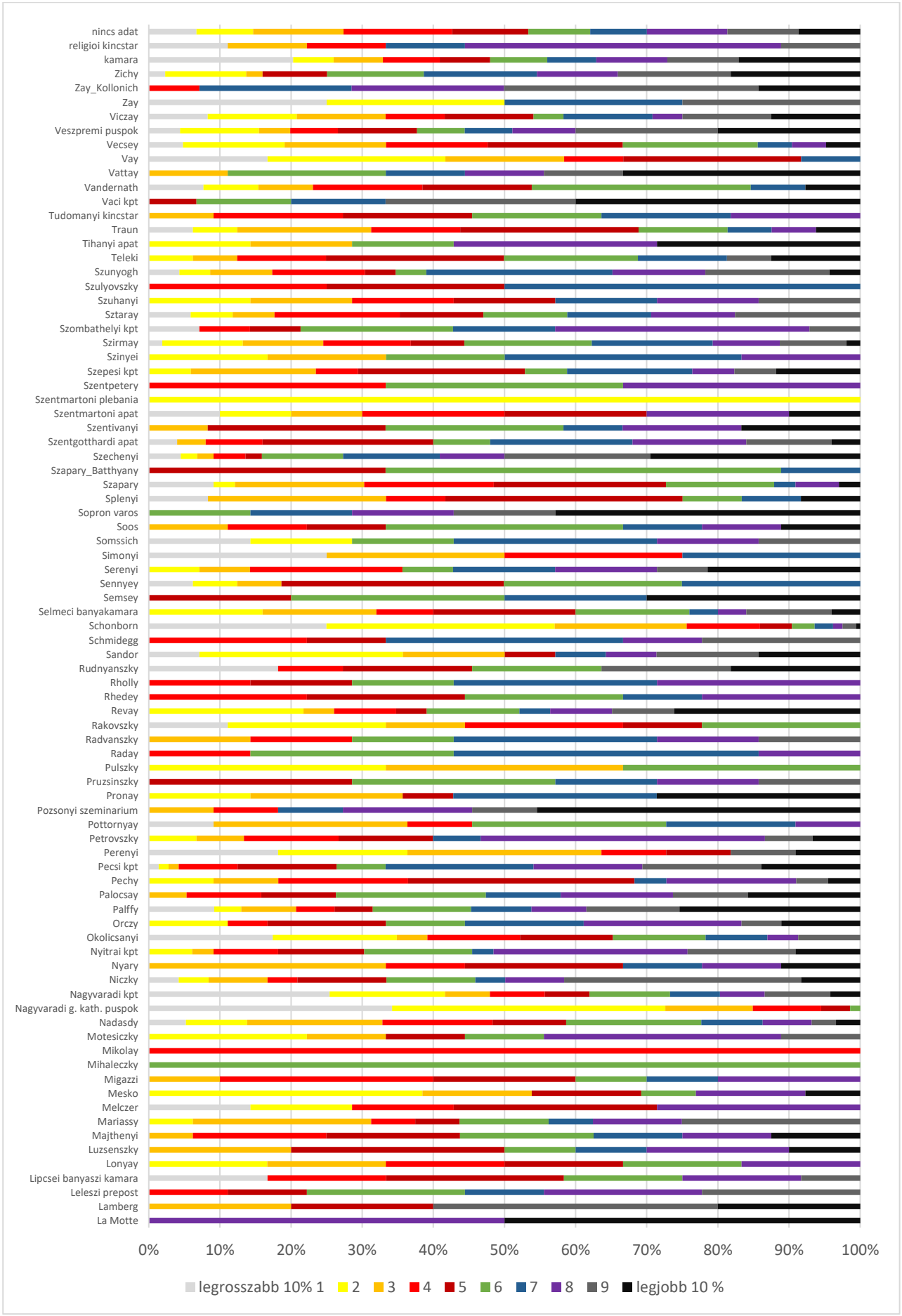
Kedvezőtlenek volt az úrbéresek életkörülményei a nagybirtokosok között a Meskók, a nagyváradi görögkatolikus püspökség, a Perényiek, a Schönbornok, a Dessewfyek birtokain.

A kisbirtokosok közül pedig a Rakovszkyak, Fáyak, Ilosvayak, Kölcseyek, Kubinyiak, Kvassayak, a Deák, Lónyayak, a Pulszkyak, a Perényi család, birtokain voltak kedvezőtlenebbek az életfeltételek, tehát több, reformkori és a dualizmus korában is szerepet játszó család esetében (de sem a Kazinczy, sem az Irinyi, sem a Justh család úrbéreseinek életminősége nem volt rossz a 18. század végén).

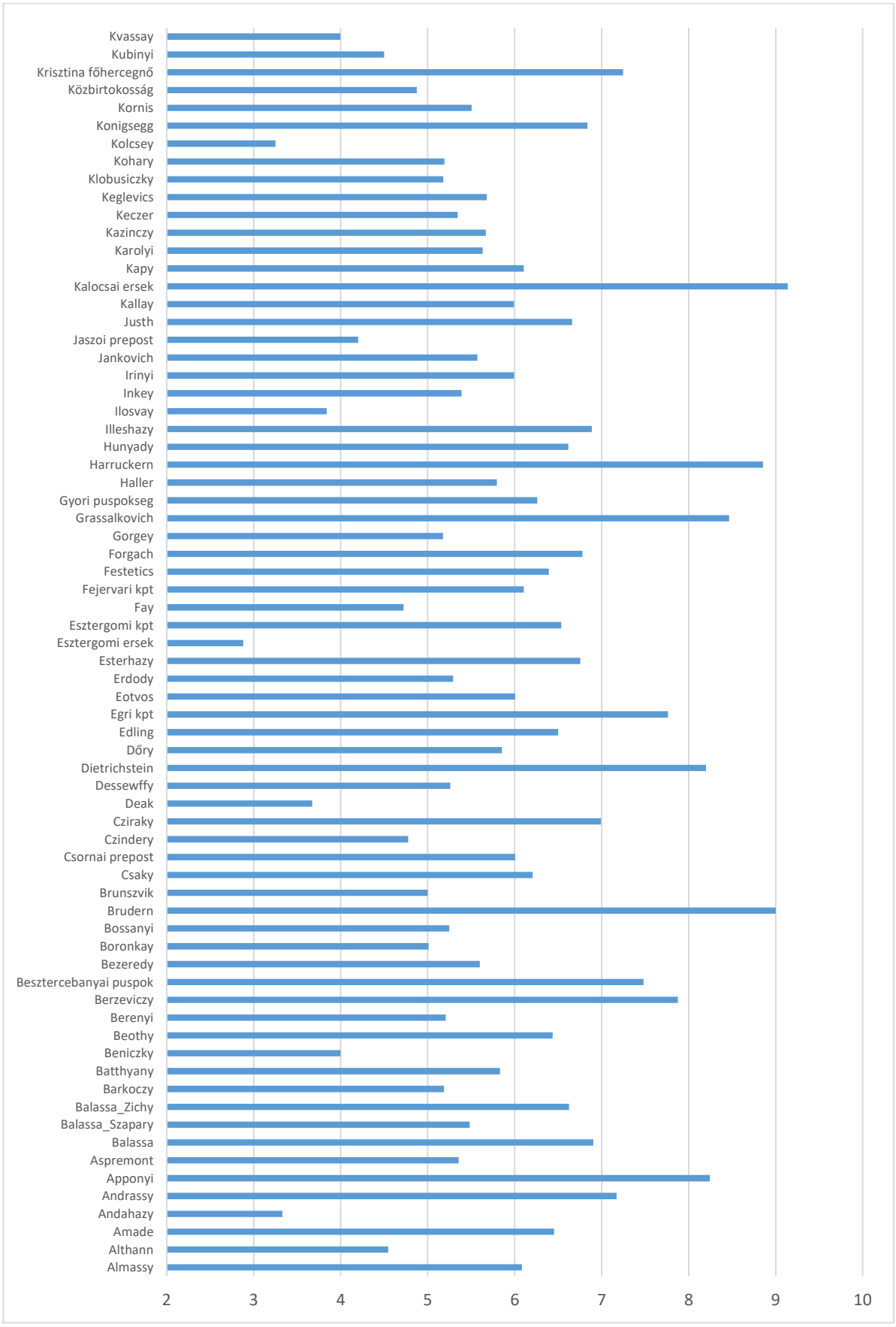
Összefoglalásként elmondható, hogy az úrbéresek életkörülményei nagyon diverzek voltak. Sem a nagybirtok, sem a kisbirtok, sem az állami birtok, sem az egyházi birtok, vagy kamarai birtok nem jelentett automatikusan kedvezőbb vagy kedvezőtlen helyzetet a 18. században. Ezt erősíti a birtoktípusok után az egyes birtokosokra lebontott vizsgálat is. Csak szűkebb halmazokon értelmezhető egyértelműen a feltett kérdés, hogy hol voltak jobbak az úrbéres lakosság életkörülményei. A görögkatolikus püspökség területén éppúgy nem, mint a Schönborn-birtokokon – legalábbis az földből származó haszonvételeket és kötelezettségeket illetően, hiszen az állattartásról és főleg az iparról még proxy változókkal sem rendelkezünk szeriális forrásainkban, pedig a háziipar különösen a megélhetés szélén billegő földszűkében lévő lakosság számára volt jelentős, miként az erdőkben „legeltetett", a telki földet „statisztikailag nem terhelő" állatállomány is. A földnélküli zsellérek életminősége szintén nem közelíthető az itt felhasznált dokumentumtípus alapján. Nem egyértelmű az sem, hogy a bene possessionati és a kisbirtok úrbéreseinek életminősége általánosan rossz lett volna: a közbirtokosság jobbágyai „átlagos" életszínvonalat éltek. Ez viszont nem jelentette azt, hogy az uraság meg tudott élni a földjövedelmeiből, tehát a politikai aktivitás-pártállás és a jövedelemszint között feltételezett kapcsolatot nem cáfolja és nem is bizonyítja. Tény, hogy a reformkor nemességének birtokain a 18. század végén sok esetben rosszabb volt az életminőség, mint a Grassalkovichok, Esterházyak vagy Széchényiek birtokain, de egyrészt ez sem általános, másrészt, ha „átlagos" nagybirtokkal vetjük őket össze, akkor a különbség is eliminálódik. Ami biztos, hogy az egyházi birtokokon – kivéve a plébániai birtokként említett településeket és a már említett görögkatolikus birtokokat – nem uralkodtak rossz viszonyok. A magasabb hierarchiaszintű (püspöki, érseki) birtokok életminősége és agrárpotenciálja alapvetően jobb volt, mint pl. az apáti birtokoké. A nagybirtokoknál még egyértelműbb a méret szerepe – az 1000 hold alatti nagybirtokok a 18. század végén nem mutattak jobb életkörülményeket és agrárpotenciált, mint a közbirtokok vagy kamarai birtokok, az igazán nagy uradalmakkal ellentétben. Ez két irányba viheti tovább a vizsgálatot – vizsgálható a nagy- és kisbirtok, illetve a telkes jobbágyság és zsellérség szerepe a 19–20. századi perifériák kialakulásában (lásd következő, *5.11. fejezet*). Másrészt az uradalmak tipizálása a kortárs szakírók kvalitatív vizsgálatai alapján (Kunits Mihály tucatnyi uradalmat írt le, elemzett) is adhat fogódzót az elit életstratégiáit illetően, különösen pedig az allódiumok, urasági kezelésű földek gazdálkodásának jellegét és minőségét illetően, hiszen itt elemzett forrásaink erre vonatkozóan nem tartalmaznak közvetlen adatot.

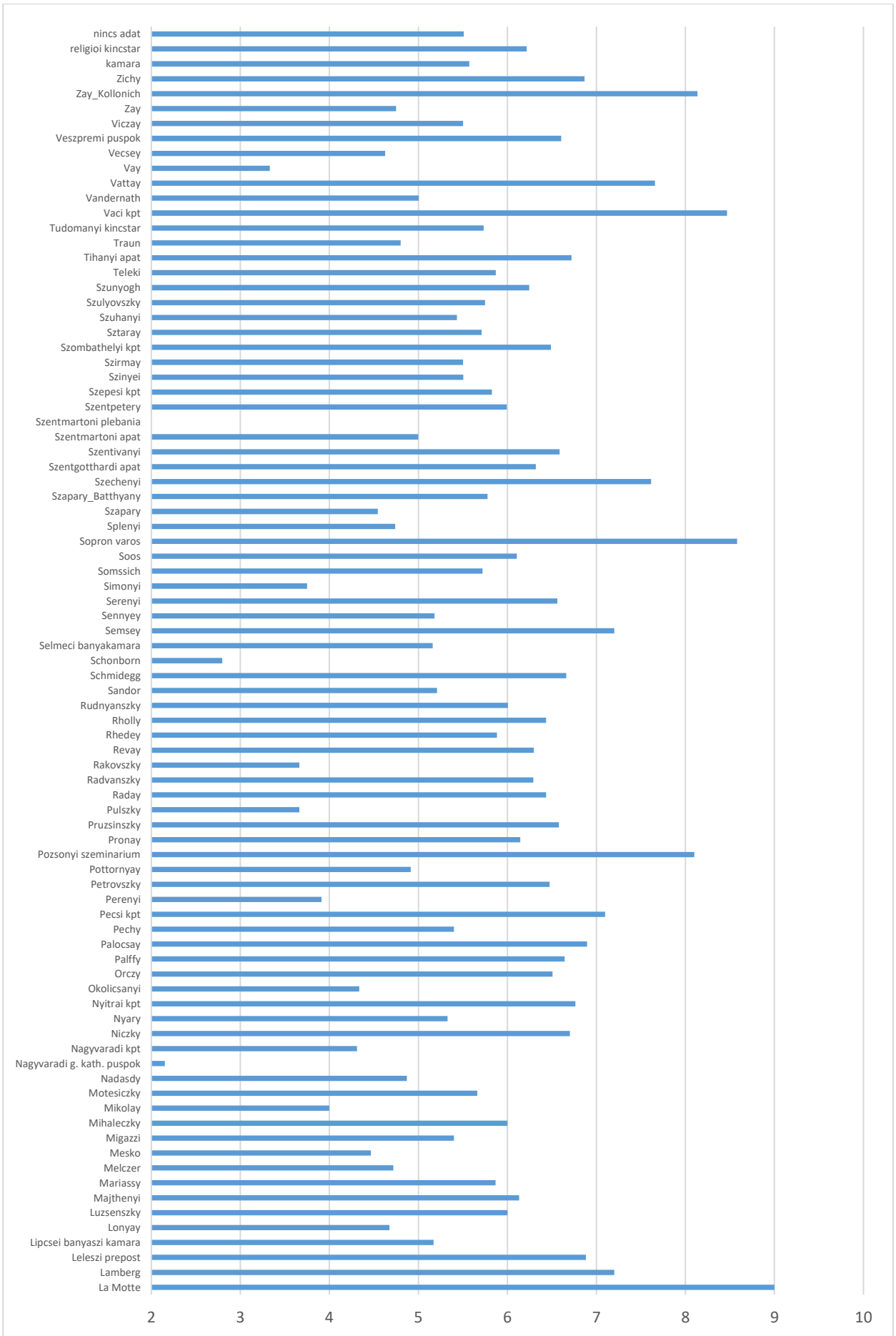
5.16. ábra. Az úrbéres lakosság életkörülményeinek belső differenciáltsága a különböző birtokosok esetében, 1786

nincs adat
religioi kincstar
kamara
Zichy
Zay_Kollonich
Zay
Viczay
Veszpremi puspok
Vecsey
Vay
Vattay
Vandernath
Vaci kpt
Tudomanyi kincstar
Traun
Tihanyi apat
Teleki
Szunyogh
Szulyovszky
Szuhanyi
Sztaray
Szombathelyi kpt
Szirmay
Szinyei
Szepesi kpt
Szentpetery
Szentmartoni plebania
Szentmartoni apat
Szentivanyi
Szentgotthardi apat
Szechenyi
Szapary_Batthyany
Szapary
Splenyi
Sopron varos
Soos
Somssich
Simonyi
Serenyi
Sennyey
Semsey
Selmeci banyakamara
Schonborn
Schmidegg
Sandor
Rudnyanszky
Rholly
Rhedey
Revay
Rakovszky
Radvanszky
Raday
Pulszky
Pruzsinszky
Pronay
Pozsonyi szeminarium
Pottornyay
Petrovszky
Perenyi
Pecsi kpt
Pechy
Palocsay
Palffy
Orczy
Okolicsanyi
Nyitrai kpt
Nyary
Niczky
Nagyvaradi kpt
Nagyvaradi g. kath. puspok
Nadasdy
Motesiczky
Mikolay
Mihaleczky
Migazzi
Mesko
Melczer
Mariassy
Majthenyi
Luzsenszky
Lonyay
Lipcsei banyaszi kamara
Leleszi prepost
Lamberg
La Motte
0%
10%
20%
30%
40%
50%
60%
70%
80%
90%
100%
legrosszabb 10% 1
2
3
4
5
6
7
8
9
legjobb 10 %

5.17. ábra. Az úrbéres lakosság átlagos életminősége a különböző birtokosok esetében, 1786

nincs adat
religioi kincstar
kamara
Zichy
Zay_Kollonich
Zay
Viczay
Veszpremi puspok
Vecsey
Vay
Vattay
Vandernath
Vaci kpt
Tudomanyi kincstar
Traun
Tihanyi apat
Teleki
Szunyogh
Szulyovszky
Szuhanyi
Sztaray
Szombathelyi kpt
Szirmay
Szinyei
Szepesi kpt
Szentpetery
Szentmartoni plebania
Szentmartoni apat
Szentivanyi
Szentgotthardi apat
Szechenyi
Szapary_Batthyany
Szapary
Splenyi
Sopron varos
Soos
Somssich
Simonyi
Serenyi
Sennyey
Semsey
Selmeci banyakamara
Schonborn
Schmidegg
Sandor
Rudnyanszky
Rholly
Rhedey
Revay
Rakovszky
Radvanszky
Raday
Pulszky
Pruzsinszky
Pronay
Pozsonyi szeminarium
Pottornyay
Petrovszky
Perenyi
Pecsi kpt
Pechy
Palocsay
Palffy
Orczy
Okolicsanyi
Nyitrai kpt
Nyary
Niczky
Nagyvaradi kpt
Nagyvaradi g. kath. puspok
Nadasdy
Motesiczky
Mikolay
Mihaleczky
Migazzi
Mesko
Melczer
Mariassy
Majthenyi
Luzsenszky
Lonyay
Lipcsei banyaszi kamara
Leleszi prepost
Lamberg
La Motte
2
3
4
5
6
7
8
9
10

5.11. Zsellérek és jobbágyok közti társadalmi–gazdasági különbségek a 18. század végén

A parasztság életminőségét azonban nemcsak a földbirtokos-úrbéres viszonylatban vizsgálhatjuk, hanem a zsellérek és jobbágyok közti differenciákat is elemezhetjük indikátoraink segítségével *(5.30. táblázat)*. A kérdés már csak azért is izgalmas, mert nem egyöntetű a két csoport helyzetének megítélése. A „közfelfogás" szerint a zsellér elnyomott, depriválta szegény, amit a cselédek és agrárbérmunkások dualizmus kori helyzete, majd a népi írók (valós példákon alapuló, de kiragadott) leírásai[796] legalább annyira tápláltak, mint a marxista utókor.[797] Értelmezhető azonban a zsellérség helyzete úgy is, hogy biztos földjövedelem híján rákényszerül a több lábon állásra,[798] a megélhetési módok sokszínűsége növeli a reakcióképességet és a (kényszerű) vállalkozó szellemet, sőt a vándorlási kedvet a zsellér részéről, fogékonyabbá téve a foglalkozási átrétegződésre is Ezzel szemben a telkes jobbágy látszólagos létbiztonságának örve alatt rugalmatlanná válik, ami a kihívásokra adott téves válaszreakciókhoz vezethet hosszú távon (pl. nagy népszaporulattal párhuzamosan végbemenő telekaprózódás esetében, ami zselléresedéshez, kényszerű foglalkozási átrétegződésehez vezet).

Ezen feltételezéseket statisztikai módszerekkel azonban mindeddig nem igazolták (a 18. századra bizonyosan nem). A fent említett kettős értelmezés miatt azonban – akár volt különbség a két csoport között, akár nem – nem fogjuk tudni magyarázni az esetleges kapcsolatot (azaz nem tudjuk megmondani, hogy a zsellérek esetlegesen kedvezőbb helyzetéért valóban nagyobb mobilitásuk és invenciózusságuk felel, vagy a parasztok birtokaprózódáshoz vezető rugalmatlansága, vagy mindkettő – és milyen mértékben).

A kérdés tovább is gondolható – van-e összefüggés a mai (vagy 1910-es) perifériák elterjedése és a zsellér vagy paraszti dominanciájú falvak abundancia viszonyai között. Erre a következő részfejezetben adunk választ, itt a 18. századi szituációt elemezzük.

Mivel a telkes jobbágyok arányának csökkenése nem kizárólag a zsellérek arányának növekedésében csapódhat le, ezért az *5.30. táblázat* fejlécében mindkét társadalmi csoport részarányát feltüntettük.[799] A települési földminőség nem mutatott változást a két réteg arányának változásával (a zsellérek többségének sok földje nem is volt; éppen bérelhetett, de ez meg összeírásainkban nem látszik), a házatlan zsellérek aránya 10% alatt volt, eleinte stagnált, majd enyhén csökkent a jobbágyok arányának növekedésével, akárcsak az egy úrbéresre (zselléreket is magában foglaló) jutó szőlőterület nagysága. Az egy telkes jobbágyra jutó telki szántóterület viszont stagnált. A robot és a szolgáltatások

[796] Lásd Bagdi Róbert tanulmányát (Bagdi 2023: 199–228) a debreceni falukutató mozgalom során írt kb. 30 szociográfiai elemzés területi szelekciójáról: a szerzők általában szülő- vagy (jelenlegi vagy egykori) lakóhelyüket választották ki, így fejlett és fejletlen egyaránt van közöttük. Noha ez nem felel meg a véletlen mintavételezés alapkritériumának, végeredményben sokkal kiegyensúlyozottabb helyzetet teremt a vizsgált halmazban, mint a publikált falukutató szociográfiák, ahol zömmel hátrányos helyzetű térségek kerülnek górcső alá. Ez utóbbiakat a fejlettségi térképeken ábrázolva sem annyira egyveretű a kép, mint vélnénk: az elmaradottság jellege és a lecsúszás ideje is differenciál közöttük (Demeter 2019b).

[797] A kérdésre lásd: Bársony 1974: 5–73.

[798] Mint korábban volt róla szó, a rendi jogi helyzet és a gazdasági helyzet különválik (Kosáry). Lásd pl. a zsellérként adózó – a földesúr házában bérlőként élő – zsidó kereskedők esetét Keszthelyen (Benda 2008). 18. századi paraszti és zsellér stratégiáikra: Pozsgai 2009.

[799] Adatbázisunkban az összeírt úrbéres lakossághoz viszonyítottuk a telkes jobbágyok arányát és a zsellérekét (országosan 30%), így a többi réteg létszáma nem szerepelt, míg az egyes indikátorok értékének alakításában igen (mivel azok részben az 1785-ös népszámlálásból származnak, ahol a teljes népességet összeírták).

egy földművesre jutó értéke is nőtt a jobbágyok növekvő arányával párhuzamosan, ami megint nem meglepő. Enyhén nőtt az állami adó értéke is a zsellérek csökkenő aránya mellett, de nem kirívó mértékben: a legnagyobb és legkisebb zsellérarányt tömörítő csoportban 2 Ft volt a különbség, a következő két csoportban viszont csak 0,5 Ft. Az 1–12 év közötti „gyerekek" aránya is stagnált, kivéve a 90% feletti jobbágyaránnyal rendelkező csoportot – így a családméret is ebbe az irányba, a kevés zsellérrel bíró falvak esetében nőtt. A nemesek aránya a legzselléresedettebb települések esetében magas volt, utána stagnált. A kulturális infrastruktúra fejlettsége csökkent a telkes jobbágyok arányának növekedésével, és ennek a legnagyobb zsellérarránnyal bíró kategóriában az egyházi, a rá következő csoportban az oktatási infrastruktúra volt a döntő oka. *Mind a papok, mind az iskolamesterek települési gyakorisága csökkent a telkes jobbágyok arányának növekedésével.* A bevándorlók arányát tekintve nem volt különbség, leszámítva a legutolsó, 90% feletti telkes jobbágysággal rendelkező településcsoportot, ahol kiemelkedő volt ez az érték. A települési népességszám viszont a telkes jobbágyok arányának növekedésével közel 800 főről 500 fő alá csökkent![800]

Összességében a komplex fejlettség a telkes jobbágyok arányának növekedésével lényegében stagnált, kivéve az utolsó csoportot, ahol viszont ugrásszerűen javult! A stagnálás nyilvánvaló oka, hogy voltak olyan, a fejlettségi indexben is számításba vett ismérvek, melyek a zsellér-dominanciájú települések számára kedveztek.[801]

5.30. táblázat. A zsellérek és parasztok társadalmi–gazdasági–demográfiai sajátosságai közötti különbségek településszintű vizsgálatok alapján a 18. század végén

Telkes jobbágyok %-os aránya 1786-ban az összeírtakból (esetszám)	Jobbágy 50% alatt (1341) – zsellér: 40–66% körül		Jobbágy: 50–60% (703) – zsellér: 35–50%		Jobbágy: 60–70% (1046) – zsellér: 25–40%		Jobbágy: 70–80% (1306) – zsellér: 16–33%		Jobbágy: 80–90% (1345) – zsellér: 12–20%		90% felett (2100) – zsellér: 5–10%		Összesen (8151)
	Átlag	*Szórás*	Átlag	*Szórás*	Átlag	Szórás	Átlag	*Szórás*	Átlag	*Szórás*	Átlag	*Szórás*	Átlag
Földminőség, 1786 (1=legjobb)	2,066	*1,001*	1,909	*0,920*	1,929	0,954	1,955	*0,933*	2,024	*0,960*	2,149	*0,985*	2,039
Házatlan zsellérek aránya, 1786 (%)	7,617	*10,470*	8,959	*9,876*	7,452	8,020	5,688	*6,557*	3,542	*4,667*	0,747	*1,839*	5,079
Egy úrbéresre jutó szőlő, 1786 (kapás)	0,943	*2,802*	0,996	*2,831*	0,781	2,779	0,663	*2,448*	0,546	*2,136*	0,408	*1,901*	0,665
Egy úrbéresre jutó szántó, 1786 (m. hold)	4,470	*4,061*	8,171	*8,000*	8,316	5,909	9,495	*6,595*	10,584	*8,327*	12,210	*11,157*	8,911
Egy telkes jobbágyra jutó szántó, 1786 (m. hold)	13,651	*13,674*	14,581	*14,047*	12,636	8,921	12,501	*8,634*	12,372	*9,803*	12,593	*11,389*	12,905
Szántóföld / telkes jobbágy, 1720 (köblös)	9,143	*10,195*	12,431	*18,643*	10,594	9,118	11,787	*11,670*	11,709	*11,139*	12,301	*19,009*	11,211
Adó egy földművesre, 1786 (Ft)	5,627	*14,964*	5,941	*3,113*	6,676	8,506	6,701	*4,129*	6,569	*3,553*	7,724	*12,712*	6,753

[800] Ez a nagyobb méretű mezővárosok lakosságának sajátos helyzete mellett a határhasználat módszereinek változásával is magyarázható. A korábbi, egészen a 18. század közepéig elterjedt nyilasosztás elvileg minden, aktuálisan a faluban lakó jobbágynak juttat elég földet (akinek van állatállománya megművelni azt, mert végeredményben ez a perdöntő!), ezzel szemben a rendezett, tagosított határ „birtokokat" (illetve jobbágytelkeket) jelöl ki, amik legfeljebb csak aprózódhatnak, de ez senkinek sem áll érdekében.

[801] A komplex fejlettségi indexbe nem az itt bemutatott összes indikátor került be, lásd a *4. fejezet*et.

Igásnapra számított robot egy úrbéresre, 1786	21,342	*14,515*	33,296	*17,742*	34,923	19,897	39,947	*56,873*	40,521	*24,280*	45,054	*34,199*	35,742
Természetbeni szolgáltatások kumu-lált értéke egy úrbéresre, 1786 (Ft)	4,316	*3,334*	7,377	*4,199*	7,882	4,563	8,673	*5,176*	9,133	*5,484*	11,403	*53,594*	8,189
Zsellérek aránya 1720-ban (%)	10,329	*20,700*	9,983	*19,971*	7,688	17,889	7,909	*17,670*	8,579	*19,207*	8,804	*23,203*	8,990
Elvándorlók aránya a népességhez, 1785 (1=100%)	0,019	*0,018*	0,018	*0,015*	0,019	0,017	0,016	*0,015*	0,016	*0,017*	0,019	*0,116*	0,018
1–12 éves gyerekek aránya a népességhez, 1785 (1=100%)	0,143	*0,033*	0,146	*0,030*	0,144	0,033	0,145	*0,049*	0,144	*0,034*	0,211	*3,057*	0,161
Családméret	5,162	*1,103*	5,230	*0,754*	5,292	0,831	5,429	*0,939*	5,625	*0,920*	5,799	*1,035*	5,455
Egy házra jutó családok száma, 1785	1,266	*0,267*	1,312	*0,265*	1,314	0,342	1,289	*0,304*	1,261	*0,365*	1,246	*0,279*	1,276
A nemesek száma a családok számához mérve, 1785 (1=100%)	0,152	*0,299*	0,105	*0,233*	0,119	0,239	0,093	*0,205*	0,090	*0,213*	0,084	*0,212*	0,112
A polgárok száma a családok számához mérve, 1785 (1=100%)	0,021	*0,054*	0,019	*0,039*	0,018	0,054	0,014	*0,040*	0,014	*0,047*	0,010	*0,029*	0,017
Kulturális infrastrukturális fejlettség, 1775	1,161	*0,913*	1,172	*0,898*	1,056	0,926	1,053	*0,912*	0,941	*0,928*	0,793	*0,907*	0,989
Vallási infrastruktúra – papi vagy lelkészi központ, 1775 (1=100%)	0,603	*0,489*	0,555	*0,497*	0,518	0,500	0,515	*0,500*	0,477	*0,500*	0,388	*0,487*	0,492
Iskolamester jelenléte, 1775 (1=100%)	0,569	*0,619*	0,619	*0,540*	0,541	0,573	0,541	*0,556*	0,465	*0,546*	0,405	*0,523*	0,501
Idegen születésűek aránya, 1785 (1=100%)	0,015	*0,016*	0,016	*0,016*	0,015	0,016	0,014	*0,015*	0,013	*0,015*	0,027	*0,605*	0,018
Jogi népesség 1785-ben (fő)	787,591	*1019,825*	676,236	*681,526*	621,319	605,785	578,223	*511,965*	566,720	*606,788*	441,624	*446,417*	595,708
Komplex fejlettségi index	−2,041		−2,044		−2,185		−1,987		−1,838		−1,056		−1,753

Mivel a végeredmény nem egyértelmű, ezért megfordítottuk a vizsgálat irányát, és a hat intervallumba besorolt komplex fejlettségi mutatót kiemelve megvizsgáltuk a zsellérség és jobbágyság gyakoriságát az egyes kategóriákban. Ez megint nem hozott egyértelmű eredményt, mert ugyan a telkes jobbágyok aránya a települési kompozit fejlettség növekedésével 60%-ról 80%-ra emelkedett, s az egy családra jutó zsellérszám is csökkent, de a házatlan zsellérek aránya (akiket leginkább kapcsolatba hozhatunk a szegényekkel) a legfejletlenebb kategória 8%-os értékét kivéve végig 5% körül alakult, majd a legfejlettebb kategóriában kicsikét, 4%-ra csökkent.

Ettől függetlenül persze a későbbi gazdasági–társadalmi változások hozhattak olyan körülményeket, melyek egyik vagy másik csoportnak (örököseiknek) tömegesen kedvezőbb vagy kedvezőtlenebb

helyzetet eredményezett, és így nagyobb gyakorisággal fordulnak elő a 2010-es vagy 1910-es perifériákon. A következő fejezetben tehát ezt vizsgáljuk meg.

Szintén igazoló hatású lehetne – legalábbis az összefüggés 18. századi meglétét illetően –, ha összevetnénk a telkes jobbágyok aránycsökkenésének területi mintázatát és a legfejletlenebb területek elhelyezkedését. A korrelációs koefficiens azonban 0 körüli értéket vett fel, azaz általában nem mondható el, hogy az 1786-os fejlettségnek köze van a jobbágyok arányának változásához (legfeljebb egyes régiókban lehet ez igaz). Ellenben a jobbágyok aktuális (1786-os) arányával 0,45-ös korrelációs kapcsolatot mutatott az 1786-os fejlettség (amit tulajdonképpen az imént elemzett táblázat utolsó előtti oszlopában, ahol a legmagasabb a jobbágyok aránya, a megugró fejlettségi érték is mutat), míg a ház nélküli zsellérek (subinquilini) arányával a kapcsolat erőssége R= −0,13 volt. Ez azonban még nem lehet perdöntő, hiszen a zsellérek valószínűleg kisebb mértékben támaszkodtak a forrásainkban összeírt agrárjövedelmekre, a fejlettségi index pedig zömmel az agrárstruktúra változóit tartalmazza a kulturális indikátorokkal egyetemben – az ipart, az állattartást csak nagyon közvetve (az adón keresztül), az úrbéri rendszeren kívül eső szántóföldi jövedelmeket (irtásföld, agrárbérmunka) pedig egyáltalán nem.[802]

5.12. A zselléresedettség és a periferizáció kapcsolata[803]

A zsellérek és parasztok közötti életminőségbeli, gazdasági fejlettségbeli különbség vizsgálata annak a felvetésnek a fényében is izgalmas, hogy *a mai perifériák*[804] (*vagy akár az 1910-es perifériák,* hiszen az is a társadalomstruktúra 1848-as megváltozása utáni dátum) *vajon egykori zsellér- vagy inkább telkesjobbágy-falvak helyén alakultak-e ki?* A két réteg átvitt értelemben két üzemformára is utal: ahol a zsellérség (és 19. századi utódai az uradalmi cselédek) dominált, ott a nagyparcellás üzemforma volt elterjedt, a telkes jobbágyság pedig a kisbirtokos üzemforma elterjedtségére utal. A kérdés relevanciáját az adja, hogy a Miklóssy által a jelenkori perifériák kialakulásáért felelőssé tett négy történeti tényező közül kettő (a nagybirtok kiegyensúlyozatlan társadalomszerkezete és az agrártúlnépesedés) egyértelműen az agrárszférához és ezen belül legalább részben 1945 előtthöz

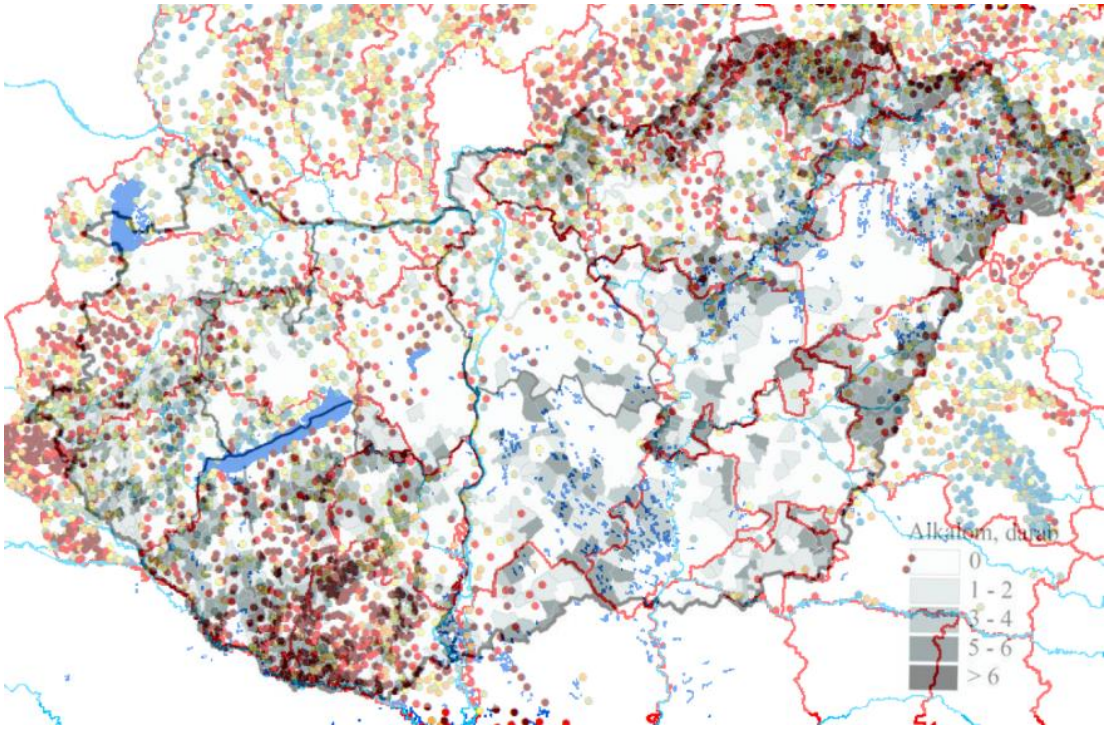
[802] A térképi ábrázolások alapján a fejletlenség és telkes jobbágyok arányának változása között nem mutatható ki országos érvényű összefüggés. Trencsénben pl. 1720–1786 között nőtt a telkes jobbágyok aránya, míg a fejlettség 1786-ban alacsony volt. Árvában magasabb volt a fejlettségi érték, de ott stagnált a jobbágyok aránya. A Bácskában magas fejlettség mellett stagnált a jobbágyok aránya, a Tiszántúlon mindenütt esett, miközben a fejlettség 1786-ban magas volt, a fejletlen Dél-Biharban viszont nőtt a jobbágyok aránya. Északnyugat-Zemplénben stagnáló jobbágyarány mellett viszonylag kedvező helyzetet látunk 1786-ban, Észak-Ungban a jobbágyság arányának zemplénihez hasonló változása mellett viszont fejletlenséget találunk. A zselléresedés *dinamikája* tehát nincs összefüggésben az 1786-ban *aktuális* létminőséggel. Érdemes tehát a zselléresedés dinamikáját a fejlettség dinamikájával összevetni. A kötet utolsó fejezetében kísérletet tettünk az úrbéres népesség életminőség-változásának nyomon követésére 1720–1786 között és a dinamika regionális differenciáltságának ábrázolására. Trencsénben a jobbágyok arányának növekedése (az irtások miatt) valóban párhuzamot mutatott a létminőség enyhe javulásával, de javult a létminőség délen, Pozsony környékén is, ott viszont erőteljesebb volt a zselléresedettség. A Verhovina térségében romlott az életminőség, miközben láttuk, a térség egy részében stagnált, másutt csökkent a telkes jobbágyok aránya. Ezzel szemben a Belső-Kárpátok ívében található vásárvonalon javuló életkörülményekkel találkozunk, miközben csökken a telkes jobbágyok aránya. Baranya lemaradóban van, miközben a telkes jobbágyok aránya nő (ez persze jelenthet telekaprózódást is, ami nem kedvező jelenség), akárcsak Dél-Zalában.

[803] A fejezet Demeter – Pénzes 2022 tanulmányának rövidített változatán alapul.

[804] E hipotézis felvetéséhez implicite azt is feltételezni kell, hogy az 1920 utáni gazdaság- és társadalompolitikák nem tudták vagy nem akarták ezt a területi-társadalmi mintázatot felülírni.

kapcsolódik.[805] A periferizáció és az üzemformák/társadalmi rétegek kapcsolatának vizsgálatához első megközelítésben a két társadalmi csoport 18. századi abundancia-viszonyait vetettük össze az 1910-es és 2010-es fejlettségi térképpel. De létezik a kérdése vizsgálatának más módja is (lásd lejjebb), sőt a probléma más megközelítése is (ez utóbbiakkal e kötetben nem foglalkozunk).[806] Mivel a statisztikai átlagolás elfedi a regionális differenciákat, és elvileg lehetséges, hogy az összefüggés csak bizonyos régióban áll(t) fenn, sőt a területi fluktuáció sem kizárható, így a térképes összevetés indokolt lehet.

A helyzet a mai kép alapján nem egyértelmű *(5.18. ábra)*. Ózd–Putnok–Aggtelek térségének ma periferikusnak minősített falvai jobbágytelepülések voltak egykoron, míg a mindenki által jól ismert, ugyancsak periferikus és etnikai cserén átmenő Csereháton a jobbágyok aránya alacsonyabb volt, akárcsak Nógrád szintén fejletlennek minősített területein. Baranyában a fejletlen települések 1786-ban zömmel jobbágyfalvak voltak, de a megye másik felében is sok volt a jobbágyfalu, amelyek viszont nem kerültek 2010 körül a periferikusak közé. A Szatmár–Beregi-sík ma periferikus települései megint jobbágyfalvak voltak, a belső-nyírségi falvakban viszont a zsellérek aránya magasabb volt 1786-ban. És még lehetne folytatni a sort. Tehát az bizonyos, hogy *a mai periferizációs folyamatoknak nem sok köze van a 19. század eleji társadalmi kategóriák abundancia-viszonyaihoz*.

5.18. ábra. A telkes jobbágyság aránya 1786-ban, kombinálva a különböző statisztikai vizsgálatok alapján 2010-ben elmaradottnak tekinthető települések elterjedését bemutató térképpel (Pénzes 2014b)

[805] Az ipar lokális hatása és a Trianon utáni káros térszerkezeti változások mellett Miklóssy a nagybirtok okozta torzulásokat (a napszámra kényszerülő életképtelen kisbirtokosok számának növekedését) és az agrártúlnépesedést (mely viszont lehetetlenné tette volna egy egalitárius kisbirtokos struktúra hosszú távú fenntartását, még a nagybirtok felosztása esetén is) jelölte meg fő okként. Miklóssy 1990: 881–889. Mint a bevezetőben elemeztük, ennél jóval több tényezőt kell figyelembe venni, és nem is mind 1945 után eredeztethető.

[806] A kérdés más módon, nem társadalmi, hanem gazdasági kategóriák összevetésével, például a nagybirtok és kisbirtok elterjedtségét vizsgálva is megközelíthető. Pl. az 1897-es gazdacímtár vagy a Hantos-féle, két világháború közötti összeírás 500 kh feletti birtokaival rendelkező településeit különválogatva e részhalmazokra is kiszámítható a társadalmi–gazdasági indikátorok és a komplex fejlettségi mutatók átlagértéke 1786-ban és 1910-ben. Lásd az erre vonatkozó számításokat: Demeter–Pénzes 2022, és a *2. kötet 3. fejezetét*.

De vajon 1910-ben mi volt a helyzet? Ennek vizsgálata azért is érdekes, mert jóval kisebb az időbeli különbség a két összevetendő állapot között, másrészt azonos a területi kiterjedés, ami biztosabb következtetések levonását teszi lehetővé, hiszen a mintaterület növelése esetén változhat a periferikus területek elhelyezkedése is.

Az 1910-es fejlettségi térképet rávetítve a jobbágyok 18. század végi arányát ábrázoló térképre, rögtön látható, hogy az alacsony fejlettségű Közép-Zalában alacsony volt a jobbágyok aránya, Dél-Zalában pedig magas, de az még periferikusabb volt már a trianoni határhúzás előtt is. Baranya jelentős része már 1910-ben is fejletlen, de zömmel jobbágyok dominálták a falvakat 1786-ban. Dél-Bihar perifériája viszont egyértelműen nem a telkes jobbágyokhoz köthető. Sáros és Szepes déli részén magasabb volt a zsellérarány, északi részükön, Máramarossal együtt pedig a telkes jobbágyok aránya volt magasabb, de mindkét zóna periferikusnak minősült 1910-ben. Szatmár, Ugocsa és Bereg periferikusabb részein nagyobb volt a zsellérek aránya, Trencsénben szintén, az ugyancsak fejletlen Árvában, Turócban és Liptóban viszont a telkes jobbágyok fordultak elő tömegesen. Észak-Nógrád periferikus települései a telkes jobbágyokhoz, Dél-Nógrád a zsellérekhez köthető. A Cserehát zsellértelepülései azonban nem annyira periferikus helyzetűek, mint Borsod jobbágyfalvai. További elemzés nélkül is látható, hogy a 100 évvel korábbi perifériákkal való összevetés is vegyes képet nyújt.[807] Legfeljebb az jelenthető ki, hogy a nem periferikus területeken alacsony jobbágyaránnyal nem találkozunk (kivéve, ott, ahol más, privilegizált, nem zsellér rétegekkel is számolni kell, mint az Alföld egyes részein; továbbá Sopron–Moson körzetét, mely a viszonylag sok zsellér ellenére is fejlettnek tekinthető Bécs közelsége miatt).[808] Ennél sokkal markánsabb az a megfigyelés, hogy az aprófalvas települések zónájában nagyobb gyakorisággal találunk perifériát 1910-ben (2010-ben is), azaz a településméret nagyobb hatással van a fejlettségre, mint a zsellérek jelenléte, amit regresszióanalízis is megerősített.

Míg legelső számításunk az egyes csoportok társadalmi–gazdasági helyzetét a 18. század végén határozta meg, fenti, ugyancsak nem perdöntő „mutatványunk" pedig 20. századi vonatkozásokkal bírt.[809] A telkes jobbágyok aránya azonban, mint mutató, önmagában nem mond sokat az átlag birtokméret nélkül. Lehet egy település úgy is elmaradott, hogy kiemelkedő a telkes jobbágyok aránya, akik átlagosan még fél telekkel sem bírnak (láttunk erre példát a különböző nagybirtoktípusok elemzése kapcsán). Továbbá a kompozit fejlettség esetében nem kimutatható differenciák pedig nem jelentik az, hogy egyes indikátorok esetében ne lehetne mégis meghatározó, distinktív a különbség az egykori zsellér és jobbágyok dominálta falvak között. Éppen ezért a következőkben megvizsgáltuk azt is, hogy a különféle társadalmi csoportok (zsellérek, telkes jobbágyok és polgárok) 18. századi aránya és gyakorisága tükröződik-e a 100 évvel későbbi egyedi társadalmi–gazdasági mutatók alakulásában.

A csoportátlagok alapján úgy tűnik *(5.31. táblázat)*, hogy a polgárság 18. századi gyakorisága egyértelműen összefüggést mutatott a később, 1910-ben mért fejlettséggel, akár a több változón alapuló, agrármutatókra érzékeny Demeter-féle,[810] akár a független változókra redukált, nem agrárcentrikus Pénzes-féle TFI-t[811] nézzük. Mivel e megállapítás érvényes az 1786-os komplex

[807] Mindez persze nem jelenti azt, hogy egy statisztikai analízis nem adna pontosabb képet, sőt ez indokolja a szükségét.
[808] Horváth 2013.
[809] Bizonyítva, hogy az 1910-es és 2010-es fejlettség és a jobbágyarány közötti viszonylag gyenge korreláció a regionális sokszínűségnek köszönhető.
[810] Demeter 2018c.
[811] Területi Fejlettségi Index, Pénzes 2018.

fejlettségi index esetében is, leszögezhető, hogy a fejlettségi mintázat mindkét korban kapcsolatban volt a polgárosultság fokával (még akkor is, ha a kategóriák elemszám-eloszlása igen kiegyenlítetlen).

A hat év alattiak aránya a már 18. században is polgárosult (urbanizált) területeken 1910-ben is alacsonyabb volt, az alfabetizáció pedig 1910-ben magasabb, mint ott, ahol 1786-ban nem lehetett a polgárság jelenlétével számolni. *A 18. századi jogi státus tehát befolyással bírt a 20. század eleji viszonyokra is.* Az egy főre jutó települési vagyon és a települési bevétel 1909-ben ugyancsak kapcsolatot mutatott a polgárság 18. századi gyakoriságával (növekedett a másik mutató növekedésével). A direkt adók esetében már nem ilyen egyértelmű a helyzet, mert a 18. században kiemelkedő polgárosultsággal bíró települések 1910-ben kevesebb direkt adót fizettek, mint a mezővárosi lakosság – bár a polgárok nélküli falvakban mérhető értéknél még mindig lényegesen többet. Az 1910-es direkt adók azonban összefüggnek a földjövedelemmel, tehát a tradicionális városok elütő mintázata és a volt mezővárosok 1910-es kiugrása nem meglepő. A direkt adók földjövedelemhez mért nagysága ismét a legfelső kategóriában volt a legmagasabb, a többiben hasonló (ezek szerint a leginkább polgárosult települések esetében volt a legnagyobb az elvonás, ami arra is utalhat, hogy a direkt adót összetevő adótípusok közül itt volt a mezőgazdasági bevételek szerepe a legkisebb,[812] a direkt adóban nagyobb szerepet kaptak a nem agrárjellegű tevékenységek). A demográfiai mutatók közül a természetes szaporulat alacsony volt a korán polgárosult vidékeken, a tényleges szaporulat viszont magas volt 1910-ben, köszönhetően a magas migrációs indexnek. A vörheny, kanyaró, szamárköhögés halálokokból való részesedése csökkent a polgárság 18. századi arányának növekedésével, a tbc mutatója viszont éppen fordítva működött.

Az egy agrárlakosra jutó terület nagysága 1910-ben a polgárság településenkénti arányának a növekedésével nőtt, ellenben az egy főre jutó tiszta kataszteri földjövedelem 1910-ben itt, a 18. században leginkább polgárosult településeken volt a legalacsonyabb (de egy keresőre vetítve viszont a legmagasabb), s az egy holdra jutó földjövedelem is az egy kategóriával lejjebbi, 1-2%-os polgársággal rendelkező mezővárosokban volt magasabb. (Az 1800-as évek elején is magas polgárosodottsággal jellemezhető városok 1910-ben nem az agráriumra támaszkodtak, noha a hozzáadott érték nagy volt.) Az alfabetizáció a rurális területeken javult a leginkább, a vasút viszont a már a 18. században is polgárosult településekhez volt legközelebb 1890-ben is, miként a törvénytelen születések aránya is itt volt a legmagasabb 1900 körül.

A fentiek alapján elmondható, hogy differenciák leginkább az igazán polgárosult települések esetében voltak láthatók az országos átlaghoz képest. Ez azonban azt is jelzi, hogy ott, ahol kevés volt a polgári elem a 18. században, célszerű egy másik szempontrendszer szerint, például az agrártermelők bontásával csoportosítva megvizsgálni a lakosság rétegei körében mérhető társadalmi–gazdasági differenciák alakulását.

Az 1910-es (Demeter-féle) fejlettségi szint a jobbágyság 18. századi arányának növekedésével eleinte nőtt, majd a kezdeti emelkedés után meglepő módon alacsonyabb volt azon településeken, ahol a jobbágyság aránya 1780-ban kiemelkedően magas volt. Fokozza helyzet kuriozitását, hogy a zsellérek 18. századi arányának növekedésével viszont javult az 1910-es fejlettségi mutató csoportátlaga is, különösen, ha a házatlan zsellérek lakossághoz mért arányszámát vesszük összehasonlítási alapul. Míg az összes zsellért tekintve a fejlettségi szint 5% feletti zsellérarány esetében (2030 település) újfent csökkenni kezdett, addig a házatlan zsellérek arányát mérőszámul

[812] Az agrárbevételek adókulcsa a tiszta földjövedelemhez viszonyítva konstans, 20–25% a 20. század elején.

véve ez a jelenség nem volt megfigyelhető, a fejlettség szigorúan monoton növekedett.[813] (Ennek nyilván az is oka, hogy a Demeter-féle fejlettségi mutató az agrárindikátorokra érzékenyebb, a nagybirtokok pedig nagyobb fajlagos jövedelemmel bírtak 1910-ben a kisbirtokoknál, azaz az egykori házatlan zsellérek utódai vagy nagybirtokhoz kötődő cselédek lettek, vagy pedig átrétegződtek egy másik gazdasági szektorba, és ezt tükrözik az adatok.) Összességében, *sarkítva fogalmazva, a kevés zsellér a 18. század végén éppúgy kedvezőtlen jel az 1910-es települési fejlettség szempontjából, mint a kevés jobbágy vagy a túl sok zsellér*. *Ellenben a közepes zsellérarány vagy a házatlan zsellérek magas 18. századi aránya 1910-re nagyobb fejlettséget jelez előre, ami azt mutatja, hogy az utóbbiak lakhelyeit – csekélyebb agrárpotenciáljuk ellenére – a szegénység, elmaradottság fogalmával összekötni nem helyénvaló*.

Fontos hangsúlyozni, hogy a fejlettségi index, de a többi mutató esetében is települési átlagról van szó, és így a település belső differenciáltságáról nem kapunk képet. Előfordulhat, hogy a település magasabb életszínvonalát eredményező magasabb jövedelem nem jut el a zsellérhez – például egy piacra termelő nagybirtok esetében. Ez esetben tehát a település relatív fejlettsége a tömegek nyomorával is együtt járhat. Noha nem szükségszerű, hogy minden házatlan zsellér utóda 100 év múlva is nagybirtokon szolgáló cseléd legyen,[814] de a társadalmi átrétegződés nehezen mérhető, mert az 1910-es statisztika napszámosai az ipari napszámosokat is tartalmazzák.

Éppen ezért más fajlagos mutatók többet mondhatnak el az egykori zsellérfalvak lakóinak helyzetéről, mint az előbbi mutató vagy a bizonytalan eloszlási mintát követő jövedelem. Az egykori házatlan zsellérekkel jellemezhető falvak alfabetizációs szintje például 1910-ben 5–6%-kal magasabb volt a többi csoporténál, s ez 1880-ban is így volt! Az orvos által kezelt holtak aránya is az egykori zsellérek *nélküli* településeken volt a legkedvezőtlenebb! Az ipari keresők és a tercier keresők aránya 1910-ben ugyancsak nagyobb volt azon 800 település esetében, ahol a házatlan zsellér családfenntartók aránya 1786-ban a teljes népesség 2%-a felett volt. (A többi kategóriára viszont ez nem jellemző ilyen markánsan.) Az is sokat sejtet, hogy 1910-ben az egy főre jutó települési (nem magán!) vagyon és települési bevétel e csoportban magasabb volt, mint a többiben, tehát ha 1786-ban nem is volt fejlett ez a településhalmaz, de az 1786–1900 közötti változások eredményeként indikátoraik javulást mutattak, tehát a polgári átalakulásnak bizonyosan nem vesztesei voltak.

Míg a *jobbágyok 18. századi arányának növekedésével az egy holdra jutó földjövedelem csökkenése tapasztalható 1910-ben,* addig ott, ahol sok zsellér volt 1786-ban, az egy főre és egy holdra jutó földjövedelem is magasabb volt, ami persze a jövedelem belső eloszlásáról (nagybirtok!), mint írtuk, nem tanúskodik. Az bizonyos, hogy *a napszámra kényszerülő, földjéből megélni nem képes kisbirtokosok aránya ott volt a legmagasabb 1910-ben, ahol 1786-ban is kiemelkedő volt a házatlan zsellérek aránya*. Ez arra utal, hogy a 18. században is meglévő nagybirtok fennmaradt, beszűkítve a határt.

Ha az összes zsellért figyelembe vesszük, és arányukat a parasztokhoz-úrbéresekhez, nem pedig az összlakossághoz viszonyítjuk, akkor viszont az 50% feletti, legmagasabb kategória már korántsem mutatja a fenti kedvező jeleket. Mind a fejlettségi, mind az agrártermelékenységi mutatók esnek a korábbi kategóriákban mérhető növekedéshez képest. Ez arra utal, hogy *a zsellérek magas aránya*

[813] A TFI esetében viszont a fenti állítások nem állnak meg, az 1910-es fejlettségi index nem mutatott kapcsolatot sem a jobbágyság, sem a zsellérség településeken mérhető arányával.

[814] Szabadabban mozogtak és könnyebben tudtak máshol munkához jutni. Esetleg éppen azért lehetett nagyobb az arányuk a fejlett településeken, mert ott találtak munkát – kvázi vándormunkásként.

csak akkor jelent kedvező fejlettségi tendenciát 1910 esetében, ha jelentős arányú nem agráriumból élő népesség is volt a településen. Ahol azonban a potenciális agrármunkaerő legalább egyharmada nem volt képes megélni a szántóföldi termelésből már 1786-ban sem, ott stagnálás figyelhető meg később is. Az egy holdra jutó tiszta kataszteri földjövedelem (és az egy főre eső is) még így is jobb volt, mint azon településeken, ahol 1786-ban csak telkes jobbágyok voltak, zsellérek nem. Ennek azonban a nagybirtok is oka lehetett, mert annak sokszor jobb volt a termelékenysége.[815]

5.31. táblázat. Az 1786-os összeírás társadalmi csoportjainak intervallumba sorolt gyakorisága és kapcsolata az 1910-es komplex fejlettségi index és az azt alkotó egyedi indikátorok értékeivel

Polgárok településenkénti aránya a lakossághoz mérve, 1786	Esetszám	Demeter-féle fejlettségi index, 1910	Pénzes-féle TFI, 1910	6 évnél fiatalabbak aránya, 1910 (%)	60 év felettiek aránya, 1910 (%)	60 év felettiek és 6 év alattiak hányadosa	Írni-olvasni tud (%, 1910)	Egy főre jutó települési vagyon, 1909 (K)	Egy főre jutó direkt adó, 1909 (K)	Egy főre jutó települési bevétel, 1909 (K)	Egy főre jutó direkt adó / tiszta földjövedelem
0 %	5719	0,41	0,23	16,73	8,32	0,54	53,14	15,69	12,20	4,82	0,77
0–1%	2518	1,04	0,24	16,20	8,95	0,59	62,41	23,15	14,88	6,28	0,78
1–2%	432	1,34	0,26	16,06	9,05	0,59	65,60	30,50	16,17	6,51	0,78
2% felett	248	1,39	0,29	15,46	8,77	0,59	67,58	49,96	14,21	7,43	1,02
Teljes halmaz	8917	0,66	0,24	16,51	8,54	0,56	56,77	19,47	13,21	5,38	0,78
Jobbágyok településenkénti aránya a teljes lakossághoz mérve, 1786	**Esetszám**	**Demeter-féle fejlettségi index, 1910**	**Pénzes-féle TFI, 1910**	**6 évnél fiatalabbak aránya, 1910 (%)**	**60 év felettiek aránya, 1910 (%)**	**60 év felettiek és 6 év alattiak hányadosa**	**Írni-olvasni tud (%, 1910**	**Egy főre jutó települési vagyon, 1909 (K)**	**Egy főre jutó direkt adó, 1909 (K)**	**Egy főre jutó települési bevétel, 1909 (K)**	**Egy főre jutó direkt adó / tiszta földjövedelem**
0,00	367	0,60	0,25	16,69	8,07	0,51	58,05	20,16	12,01	5,13	0,85
0–5%	2177	0,79	0,23	16,71	8,23	0,52	56,11	17,52	13,92	5,62	0,77
5–10%	4006	0,70	0,24	16,34	8,70	0,58	57,30	20,47	13,57	5,50	0,78
10% felett	1956	0,33	0,23	16,62	8,69	0,57	54,80	18,37	11,24	4,83	0,80
Teljes halmaz	8506	0,63	0,24	16,51	8,55	0,56	56,45	19,22	13,05	5,36	0,78
Összes zsellér aránya a teljes lakossághoz mérve, 1786	**Esetszám**	**Demeter-féle fejlettségi index, 1910**	**Pénzes-féle TFI, 1910**	**6 évnél fiatalabbak aránya, 1910 (%)**	**60 év felettiek aránya, 1910 (%)**	**60 év felettiek és 6 év alattiak hányadosa**	**Írni-olvasni tud (%, 1910**	**Egy főre jutó települési vagyon, 1909 (K)**	**Egy főre jutó direkt adó, 1909 (K)**	**Egy főre jutó települési bevétel, 1909 (K)**	**Egy főre jutó direkt adó / tiszta földjövedelem**
0%	1057	0,32	0,23	16,22	8,84	0,60	54,61	12,31	12,60	4,54	0,82
0–2%	2643	0,65	0,24	16,08	8,93	0,60	56,91	18,19	13,64	5,41	0,80
2–5%	2776	0,74	0,24	16,64	8,37	0,54	57,53	20,71	13,35	5,52	0,77
5% felett	2030	0,63	0,24	17,05	8,17	0,50	55,34	22,13	12,12	5,51	0,77
Teljes halmaz	8506	0,63	0,24	16,51	8,55	0,56	56,45	19,22	13,05	5,36	0,78
Házatlan zsellérek településenkénti aránya a teljes lakossághoz mérve, 1786	**Esetszám**	**Demeter-féle fejlettségi index, 1910**	**Pénzes-féle TFI, 1910**	**6 évnél fiatalabbak aránya, 1910 (%)**	**60 év felettiek aránya, 1910 (%)**	**60 év felettiek és 6 év alattiak hányadosa**	**Írni-olvasni tud (%, 1910**	**Egy főre jutó települési vagyon, 1909 (K)**	**Egy főre jutó direkt adó, 1909 (K)**	**Egy főre jutó települési bevétel, 1909 (K)**	**Egy főre jutó direkt adó / tiszta földjövedelem**
0%	4189	0,55	0,23	16,36	8,62	0,57	55,36	16,27	13,01	5,06	0,80
0–1%	2447	0,63	0,24	16,51	8,55	0,55	56,06	20,37	12,98	5,52	0,78
1–2%	1091	0,75	0,24	16,79	8,31	0,52	58,11	22,63	13,03	5,41	0,76
2% felett	779	0,95	0,24	16,96	8,55	0,53	61,24	26,70	13,55	6,40	0,75
Teljes halmaz	8506	0,63	0,24	16,51	8,55	0,56	56,45	19,22	13,05	5,36	0,78
Összes zsellér aránya az úrbéresek közül, 1786	**Esetszám**	**Demeter-féle fejlettségi index, 1910**	**Pénzes-féle TFI, 1910**	**6 évnél fiatalabbak aránya, 1910 (%)**	**60 év felettiek aránya, 1910 (%)**	**60 év felettiek és 6 év alattiak hányadosa**	**Írni-olvasni tud (%, 1910**	**Egy főre jutó települési vagyon, 1909 (K)**	**Egy főre jutó direkt adó, 1909 (K)**	**Egy főre jutó települési bevétel, 1909 (K)**	**Egy főre jutó direkt adó / tiszta földjövedelem**
0%	1028	0,32	0,23	16,25	8,83	0,60	54,10	12,54	12,56	4,57	0,83
0–10%	1012	0,54	0,24	15,77	9,18	0,64	57,51	19,80	13,08	5,23	0,80
10–20%	1432	0,48	0,24	16,33	8,69	0,58	55,11	18,23	12,54	5,03	0,80
20–50%	3194	0,82	0,23	16,72	8,43	0,54	58,04	21,15	13,80	5,82	0,76
50% felett	1849	0,67	0,24	16,87	8,13	0,50	55,23	20,21	12,44	5,37	0,79
Teljes halmaz	8515	0,64	0,24	16,52	8,55	0,56	56,40	19,26	13,06	5,37	0,78

[815] Lásd: Demeter–Pénzes 2022. Lehetséges, hogy a stagnálást mutató, a modernizációra nem túl rugalmas paraszti miliő alól a kollektivizálás rántja ki a szőnyeget, s dönti végleg depresszióba.

Polgárok aránya a teljes lakossághoz mérve, 1786	Születési ráta, 1901–1910 átlaga, (‰)	Halálozási ráta, 1901–1910 átlaga, (‰)	Természetes szaporulat 1901–1910 átlaga (‰)	Tényleges szaporulat 1901–1910 átlaga (‰)	Migrációs szaporulat, 1901–1910 átlaga (‰)	Kanyaró, vörheny szamárköhögés az összes halál %-ában	Tbc az összes halálokból, 1901–1910 átlaga (%)	Népesség-szám, 1910	Népesség növekedése 1910-ig (1910/1785)
0%	37,87	24,46	13,41	39,26	26,03	7,59	13,73	1003,15	2,58
0–1%	36,44	23,92	12,52	35,26	22,55	6,16	15,07	1789,90	2,32
1–2%	35,81	22,93	12,88	36,61	23,20	5,49	15,15	2171,34	2,53
2% felett	34,08	23,43	10,65	61,46	50,81	5,56	16,10	4386,16	3,36
Teljes halmaz	37,26	24,20	13,05	38,62	25,60	7,03	14,24	1375,99	2,52
Jobbágyok aránya a teljes lakossághoz mérve, 1786	**Születési ráta, 1901–1910 átlaga, (‰)**	**Halálozási ráta, 1901–1910 átlaga, (‰)**	**Természetes szaporulat 1901–1910 átlaga (‰)**	**Tényleges szaporulat 1901–1910 átlaga (‰)**	**Migrációs szaporulat, 1901–1910 átlaga (‰)**	**Kanyaró, vörheny szamárköhögés az összes halál %-ában**	**Tbc az összes halálokból, 1901–1910 átlaga (%)**	**Népesség-szám, 1910**	**Népesség növekedése 1910-ig (1910/1785)**
0%	36,98	24,26	12,72	58,13	45,45	6,81	14,53	2033,92	3,90
0–5%	37,90	24,51	13,39	44,16	30,85	6,45	14,11	1640,69	2,36
5–10%	36,97	24,07	12,90	37,45	24,37	6,90	14,33	1279,62	2,26
10 % felett	37,23	24,27	12,96	28,13	15,59	8,22	14,02	879,75	2,06
Teljes halmaz	37,27	24,23	13,03	37,92	24,92	7,08	14,21	1312,62	2,32
Összes zsellér aránya a teljes lakossághoz mérve, 1786	**Születési ráta, 1901–1910 átlaga, (‰)**	**Halálozási ráta, 1901–1910 átlaga, (‰)**	**Természetes szaporulat 1901–1910 átlaga (‰)**	**Tényleges szaporulat 1901–1910 átlaga (‰)**	**Migrációs szaporulat, 1901–1910 átlaga (‰)**	**Kanyaró, vörheny szamárköhögés az összes halál %-ában**	**Tbc az összes halálokból, 1901–1910 átlaga (%)**	**Népesség-szám, 1910**	**Népesség növekedése 1910-ig (1910/1785)**
0%	36,33	23,13	13,20	18,34	5,35	8,01	14,41	600,67	2,08
0–2%	36,12	23,83	12,29	30,82	18,49	6,97	14,68	1293,80	2,27
2–5%	37,68	24,41	13,27	41,42	28,07	7,10	14,14	1374,09	2,35
5% felett	38,69	25,09	13,59	52,56	39,16	6,73	13,59	1623,78	2,40
Teljes halmaz	37,27	24,23	13,03	37,92	24,92	7,08	14,21	1312,62	2,32
Házatlan zsellérek aránya a teljes lakossághoz mérve, 1786	**Születési ráta, 1901–1910 átlaga, (‰)**	**Halálozási ráta, 1901–1910 átlaga, (‰)**	**Természetes szaporulat 1901–1910 átlaga (‰)**	**Tényleges szaporulat 1901–1910 átlaga (‰)**	**Migrációs szaporulat, 1901–1910 átlaga (‰)**	**Kanyaró, vörheny szamárköhögés az összes halál %-ában**	**Tbc az összes halálokból, 1901–1910 átlaga (%)**	**Népesség-szám, 1910**	**Népesség növekedése 1910-ig (1910/1785)**
0%	36,68	23,90	12,78	37,54	24,76	7,20	14,34	1042,06	2,43
0–1%	37,82	24,77	13,05	33,00	19,98	6,89	14,17	1711,99	2,26
1–2%	37,75	24,25	13,50	49,55	35,89	7,36	14,08	1529,32	2,33
2% felett	38,01	24,30	13,71	39,10	25,91	6,71	13,84	1209,56	2,15
Teljes halmaz	37,27	24,23	13,03	37,92	24,92	7,08	14,21	1312,62	2,32
Összes zsellér aránya az úrbéresek közül, 1786	**Születési ráta, 1901–1910 átlaga, (‰)**	**Halálozási ráta, 1901–1910 átlaga, (‰)**	**Természetes szaporulat 1901–1910 átlaga (‰)**	**Tényleges szaporulat 1901–1910 átlaga (‰)**	**Migrációs szaporulat, 1901–1910 átlaga (‰)**	**Kanyaró, vörheny szamárköhögés az összes halál %-ában**	**Tbc az összes halálokból, 1901–1910 átlaga (%)**	**Népesség-szám, 1910**	**Népesség növekedése 1910-ig (1910/1785)**
0%	36,37	23,14	13,24	18,10	5,08	8,10	14,48	587,68	2,02
0–10%	35,39	23,77	11,62	17,41	5,65	7,29	14,83	1081,13	2,04
10–20%	36,96	24,21	12,75	34,78	22,01	7,67	14,31	1203,31	2,26
20–50%	37,71	24,34	13,37	44,75	31,29	6,82	14,10	1347,97	2,28
50% felett	38,31	24,95	13,36	52,25	39,15	6,41	13,87	1871,67	2,60
Teljes halmaz	37,28	24,24	13,04	38,23	25,23	7,08	14,22	1313,86	2,32

Polgárok aránya a teljes lakossághoz mérve, 1786	Keresők aránya, 1910 (%)	Ipari keresők aránya, 1910 (%)	Tercier keresők aránya, 1910 (%)	Egy mezőgazdasági lakosra jutó terület, 1910 (hold)	Napszámra kényszerülő kisbirtokosok aránya, 1910 (%)	Egy keresőre jutó tiszta földjövedelem, 1910 (K)	Egy főre jutó tiszta földjövedelem, 1910 (%)	Egy birtokra jutó átlagos tiszta földjövedelem, 1910 (K)	Egy hold művelt földre jutó tiszta földjövedelem, 1910 (K)	Birtok-méret, 1910 (hold)
0%	40,72	9,26	11,93	4,64	67,56	55,63	15,80	69,52	6,15	13,52
0–1%	41,11	12,05	14,66	4,81	65,92	69,23	19,13	74,93	7,97	11,13
1–2%	41,09	15,06	17,28	4,61	64,00	82,10	20,79	96,05	8,95	12,10
2% felett	42,15	25,71	29,25	7,62	64,53	100,94	13,94	72,68	7,94	11,77
Teljes halmaz	40,89	10,79	13,44	4,77	66,84	62,01	16,93	72,43	6,85	12,72

Jobbágyok aránya a teljes lakossághoz mérve, 1786	Keresők aránya, 1910 (%)	Ipari keresők aránya, 1910 (%)	Tercier keresők aránya, 1910 (%)	Egy mezőgazdasági lakosra jutó terület, 1910 (hold)	Napszámra kényszerülő kisbirtokosok aránya, 1910 (%)	Egy keresőre jutó tiszta földjövedelem, 1910 (K)	Egy főre jutó tiszta földjövedelem, 1910 (%)	Egy birtokra jutó átlagos tiszta földjövedelem, 1910 (K)	Egy hold művelt földre jutó tiszta földjövedelem, 1910 (K)	Birtok-méret, 1910 (hold)
0%	40,54	15,86	15,36	5,30	74,54	64,52	14,08	71,04	6,28	11,90
0–5%	39,98	12,09	15,52	4,82	65,89	69,66	18,00	88,01	7,40	12,99
5–10%	41,05	10,02	12,91	4,78	66,17	61,34	17,47	69,35	6,95	12,96
10 % felett	41,83	9,57	11,23	4,60	67,93	48,28	14,05	52,44	5,66	11,92
Teljes halmaz	40,94	10,70	13,30	4,77	66,87	60,60	16,67	70,34	6,74	12,68
Összes zsellér aránya a lakossághoz képest, 1786	**Keresők aránya, 1910 (%)**	**Ipari keresők aránya, 1910 (%)**	**Tercier keresők aránya, 1910 (%)**	**Egy mezőgazdasági lakosra jutó terület, 1910 (hold)**	**Napszámra kényszerülő kisbirtokosok aránya, 1910 (%)**	**Egy keresőre jutó tiszta földjövedelem, 1910 (K)**	**Egy főre jutó tiszta földjövedelem, 1910 (%)**	**Egy birtokra jutó átlagos tiszta földjövedelem, 1910 (K)**	**Egy hold művelt földre jutó tiszta földjövedelem, 1910 (K)**	**Birtok-méret, 1910 (hold)**
0%	41,67	9,66	10,74	5,01	63,68	51,47	15,29	65,41	5,69	13,97
0–2%	41,22	10,38	13,80	4,92	63,99	60,24	17,07	69,19	6,80	13,62
2–5%	40,58	10,32	13,39	4,73	66,29	63,97	17,44	74,78	7,01	12,43
5% felett	40,66	12,16	13,84	4,51	73,06	61,22	15,81	68,34	6,84	11,15
Teljes halmaz	40,94	10,70	13,30	4,77	66,87	60,60	16,67	70,34	6,74	12,68
Házatlan zsellérek aránya az összlakosság-ból, 1785	**Keresők aránya, 1910 (%)**	**Ipari keresők aránya, 1910 (%)**	**Tercier keresők aránya, 1910 (%)**	**Egy mezőgazdasági lakosra jutó terület, 1910 (hold)**	**Napszámra kényszerülő kisbirtokosok aránya, 1910 (%)**	**Egy keresőre jutó tiszta földjövedelem, 1910 (K)**	**Egy főre jutó tiszta földjövedelem, 1910 (%)**	**Egy birtokra jutó átlagos tiszta földjövedelem, 1910 (K)**	**Egy hold művelt földre jutó tiszta földjövedelem, 1910 (K)**	**Birtok-méret, 1910 (hold)**
0%	41,18	10,33	12,76	4,80	66,07	57,79	16,23	71,18	6,42	13,50
0–1%	40,64	10,67	13,65	4,78	66,71	61,20	16,71	65,43	6,70	11,76
1–2%	40,76	11,08	14,03	4,78	67,95	63,47	17,23	76,39	7,15	12,90
2% felett	40,83	12,20	14,05	4,54	70,12	69,87	18,16	72,85	7,99	10,89
Teljes halmaz	40,94	10,70	13,30	4,77	66,87	60,60	16,67	70,34	6,74	12,68
Összes zsellér aránya az úrbéresek közül, 1786	**Keresők aránya, 1910 (%)**	**Ipari keresők aránya, 1910 (%)**	**Tercier keresők aránya, 1910 (%)**	**Egy mezőgazdasági lakosra jutó terület, 1910 (hold)**	**Napszámra kényszerülő kisbirtokosok aránya, 1910 (%)**	**Egy keresőre jutó tiszta földjövedelem, 1910 (K)**	**Egy főre jutó tiszta földjövedelem, 1910 (%)**	**Egy birtokra jutó átlagos tiszta földjövedelem, 1910 (K)**	**Egy hold művelt földre jutó tiszta földjövedelem, 1910 (K)**	**Birtok-méret, 1910 (hold)**
0%	41,81	9,38	10,76	5,05	63,33	51,09	15,22	65,40	5,66	14,12
0–10%	42,10	10,04	12,73	5,24	64,70	55,97	16,38	66,02	6,35	15,44
10–20%	41,24	9,91	12,69	4,62	66,66	54,29	15,61	60,75	6,25	12,33
20–50%	40,55	10,36	13,70	4,62	66,28	66,22	18,18	74,83	7,50	11,95
50% felett	40,29	12,84	14,86	4,73	71,26	63,47	15,82	74,99	6,66	11,89
Teljes halmaz	40,95	10,67	13,31	4,77	66,88	60,57	16,66	70,30	6,75	12,68

Polgárok aránya a teljes lakossághoz mérve, 1786	Írni-olvasni tud, 1880 (%)	Alfabetizáció %-pontos javulása 1880–1910 között	Vasútállomástól való távolság, 1890 (m)	Vasúttól való távolság javulása 1890–1910-ig	Háziiparból élők a lakossághoz mérve	Orvosok kezelte halottak aránya 1910-ben	Törvénytelen születések aránya, 1901–1910 között, átlag (%)	Csecsemő-halandóság a halottak arányában 1901–1910 (1=100%)
0%	29,84	23,30	13 679,21	5752,28	0,0032	0,32	7,33	0,32
0–1%	39,99	22,42	12 404,55	5330,20	0,0025	0,45	6,81	0,31
1–2%	45,16	20,44	12 291,67	6169,15	0,0017	0,53	7,33	0,32
2% felett	48,75	18,82	10 000,26	5442,44	0,0016	0,71	10,29	0,30
Teljes halmaz	33,98	22,79	13 149,73	5644,67	0,0029	0,38	7,26	0,31
Jobbágyok aránya a teljes lakossághoz mérve, 1786	**Írni-olvasni tud, 1880 (%)**	**Alfabetizáció %-pontos javulása 1880–1910 között**	**Vasútállomástól való távolság, 1890 (m)**	**Vasúttól való távolság javulása 1890–1910-ig**	**Háziiparból élők a lakossághoz mérve**	**Orvosok kezelte halottak aránya 1910-ben**	**Törvénytelen születések aránya, 1901–1910 között, átlag (%)**	**Csecsemő-halandóság a halottak arányában 1901–1910 (1=100%)**
0%	34,05	24,00	10576,23	4093,10	0,0020	0,40	7,90	0,31
0–5%	35,47	20,64	11781,01	5016,95	0,0032	0,44	8,04	0,32
5–10%	34,02	23,28	13380,80	5713,81	0,0030	0,36	7,14	0,31
10 % felett	31,01	23,80	15231,01	6693,89	0,0025	0,30	6,72	0,31
Teljes halmaz	33,70	22,76	13275,82	5690,90	0,0029	0,37	7,31	0,31

Összes zsellér aránya a lakossághoz mérve, 1786	Írni-olvasni tud, 1880 (%)	Alfabetizáció %-pontos javulása 1880–1910 között	Vasútállomástól való távolság, 1890 (m)	Vasúttól való távolság javulása 1890–1910-ig	Háziiparból élők a lakossághoz mérve	Orvosok kezelte halottak aránya 1910-ben	Törvénytelen születések aránya, 1901–1910 között, átlag (%)	Csecsemőhalandóság a halottak arányában 1901–1910 (1=100%)
0%	31,07	23,54	15187,44	6159,58	0,0026	0,26	5,51	0,31
0–2%	34,13	22,78	14401,77	6414,66	0,0032	0,37	7,23	0,30
2–5%	34,46	23,08	12788,73	5477,57	0,0028	0,39	7,06	0,32
5% felett	33,46	21,88	11480,58	4796,29	0,0026	0,41	8,68	0,33
Teljes halmaz	33,70	22,76	13275,82	5690,90	0,0029	0,37	7,31	0,31
Házatlan zsellérek aránya az összlakosságból, 1786	**Írni-olvasni tud, 1880 (%)**	**Alfabetizáció %-pontos javulása 1880–1910 között**	**Vasútállomástól való távolság, 1890 (m)**	**Vasúttól való távolság javulása 1890–1910-ig**	**Háziiparból élők a lakossághoz mérve**	**Orvosok kezelte halottak aránya 1910-ben**	**Törvénytelen születések aránya, 1901–1910 között, átlag (%)**	**Csecsemőhalandóság a halottak arányában 1901–1910 (1=100%)**
0%	32,68	22,68	13672,45	5691,92	0,0029	0,33	7,16	0,31
0–1%	33,21	22,84	12963,63	5414,11	0,0033	0,40	7,52	0,31
1–2%	35,67	22,43	13309,93	6169,64	0,0023	0,39	6,76	0,32
2% felett	37,92	23,33	12075,79	5884,42	0,0021	0,44	8,21	0,33
Teljes halmaz	33,70	22,76	13275,82	5690,90	0,0029	0,37	7,31	0,31
Összes zsellér aránya az úrbéresek közül, 1786	**Írni-olvasni tud, 1880 (%)**	**Alfabetizáció %-pontos javulása 1880–1910 között**	**Vasútállomástól való távolság, 1890 (m)**	**Vasúttól való távolság javulása 1890–1910-ig**	**Háziiparból élők a lakossághoz mérve**	**Orvosok kezelte halottak aránya 1910-ben**	**Törvénytelen születések aránya, 1901–1910 között, átlag (%)**	**Csecsemőhalandóság a halottak arányában 1901–1910 (1=100%)**
0%	30,90	23,19	15586,90	6376,00	0,0027	0,25	5,63	0,31
0–10%	33,73	23,78	15964,95	7578,03	0,0031	0,34	7,03	0,29
10–20%	31,46	23,65	13349,35	5640,28	0,0030	0,34	6,89	0,31
20–50%	35,14	22,90	12676,60	5447,12	0,0029	0,40	7,37	0,32
50% felett	34,30	20,93	11651,59	4863,04	0,0028	0,44	8,68	0,32
Teljes halmaz	33,66	22,74	13309,34	5718,17	0,0029	0,37	7,32	0,31

Polgárok aránya a teljes lakossághoz mérve, 1786	Egy házra jutó családok száma, 1786	Távollevők aránya, 1785 (1=100%)	Nem helyi születésűek aránya, 1785 (1=100%)	Egy úrbéresre jutó szántó, 1786 (m. hold)	Egy úrbéresre jutó szőlő, 1789 (kapás)	1 úrbéresre jutó gyalognapra korrigált robotnapok száma, 1786	Urasági ajándékok értéke egy úrbéresre, 1786 (Ft)	Egy úrbéresre jutó állami adó, 1786 (Ft)	Földminőség, 1786 (0,2 a maximum, 1 a minimum érték)	Kulturális infrastrukturális fejlettség (1 = max.)	1786-os komplex fejlettségi mutató
0%	1,26	0,02	0,01	8,97	0,48	36,49	1,46	5,92	0,43	0,39	−0,39
0–1%	1,31	0,02	0,02	9,58	0,74	37,73	1,63	7,00	0,37	0,58	−0,15
1–2%	1,36	0,02	0,02	9,16	0,45	36,92	1,55	7,57	0,34	0,65	−0,08
2% felett	1,41	0,02	0,03	6,47	0,69	27,41	1,02	6,57	0,34	0,73	0,15
Teljes halmaz	1,29	0,02	0,01	9,08	0,56	36,61	1,50	6,28	0,40	0,47	−0,29
Jobbágyok aránya a teljes lakossághoz mérve, 1786	**Egy házra jutó családok száma, 1786**	**Távollevők aránya, 1785 (1=100%)**	**Nem helyi születésűek aránya, 1785 (1=100%)**	**Egy úrbéresre jutó szántó, 1786 (m. hold)**	**Egy úrbéresre jutó szőlő, 1789 (kapás)**	**1 úrbéresre jutó gyalognapra korrigált robotnapok száma, 1786**	**Urasági ajándékok értéke egy úrbéresre, 1786 (Ft)**	**Egy úrbéresre jutó állami adó, 1786 (Ft)**	**Földminőség, 1786 (0,2 a maximum, 1 a minimum érték)**	**Kulturális infrastrukturális fejlettség (max.=1)**	**1786-os komplex fejlettségi mutató**
0%	1,32	0,03	0,02	3,41	0,60	20,11	0,55	5,99	0,41	0,34	−0,33
0–5%	1,35	0,02	0,02	7,31	0,65	31,49	1,28	6,50	0,38	0,51	−0,22
5–10%	1,28	0,02	0,01	10,14	0,54	40,90	1,75	6,42	0,40	0,49	−0,31
10 % felett	1,20	0,02	0,01	9,82	0,47	36,21	1,40	5,74	0,43	0,35	−0,34
Teljes halmaz	1,28	0,02	0,01	9,05	0,55	36,51	1,50	6,26	0,40	0,46	−0,29
Összes zsellér aránya a lakossághoz mérve, 1786	**Egy házra jutó családok száma, 1786**	**Távollevők aránya, 1785 (1=100%)**	**Nem helyi születésűek aránya, 1785 (1=100%)**	**Egy úrbéresre jutó szántó, 1786 (m. hold)**	**Egy úrbéresre jutó szőlő, 1789 (kapás)**	**1 úrbéresre jutó gyalognapra korrigált robotnapok száma, 1786**	**Urasági ajándékok értéke egy úrbéresre, 1786 (Ft)**	**Egy úrbéresre jutó állami adó, 1786 (Ft)**	**Földminőség, 1786 (0,2 a maximum, 1 a minimum érték)**	**Kulturális infrastrukturális fejlettség (1=max.)**	**1786-os komplex fejlettségi mutató**
0%	1,27	0,02	0,02	12,65	0,32	49,36	2,00	7,71	0,43	0,27	−0,60
0–2%	1,30	0,02	0,01	11,26	0,41	43,42	1,84	6,92	0,40	0,50	−0,30
2–5%	1,29	0,02	0,02	8,49	0,56	34,57	1,46	6,02	0,39	0,49	−0,25
5% felett	1,25	0,02	0,01	5,07	0,85	23,50	0,85	4,88	0,41	0,46	−0,18
Teljes halmaz	1,28	0,02	0,01	9,05	0,55	36,51	1,50	6,26	0,40	0,46	−0,29

Házatlan zsellérek aránya az össz-lakosságból, 1786	Egy házra jutó családok száma, 1786	Távollevők aránya, 1785 (1=100%)	Nem helyi születésűek aránya, 1785 (1=100%)	Egy úrbéresre jutó szántó, 1786 (m. hold)	Egy úrbéresre jutó szőlő, 1789 (kapás)	1 úrbéresre jutó gyalognapra korrigált robotnapok száma, 1786	Urasági ajándékok értéke egy úrbéresre, 1786 (Ft)	Egy úrbéresre jutó állami adó, 1786 (Ft)	Földminőség, 1786 (0,2 a maximum, 1 a minimum érték)	Kulturális infra-strukturális fejlettség (1=max.)	1786-os komplex fejlettségi mutató
0%	1,27	0,02	0,02	9,73	0,43	39,05	1,56	6,69	0,42	0,38	−0,40
0–1%	1,28	0,02	0,01	8,76	0,68	34,65	1,39	5,76	0,39	0,57	−0,13
1–2%	1,29	0,02	0,01	8,17	0,70	33,72	1,47	6,05	0,40	0,52	−0,22
2% felett	1,34	0,02	0,02	7,53	0,64	32,69	1,52	6,08	0,37	0,42	−0,33
Teljes halmaz	1,28	0,02	0,01	9,05	0,55	36,51	1,50	6,26	0,40	0,46	−0,29
Összes zsellér aránya az úrbéresek közül, 1786	**Egy házra jutó családok száma, 1786**	**Távollevők aránya, 1785 (1=100%)**	**Nem helyi születésűek aránya, 1785 (1=100%)**	**Egy úrbéresre jutó szántó, 1786 (m. hold)**	**Egy úrbéresre jutó szőlő, 1789 (kapás)**	**1 úrbéresre jutó gyalognapra korrigált robotnapok száma, 1786**	**Urasági ajándékok értéke egy úrbéresre, 1786 (Ft)**	**Egy úrbéresre jutó állami adó, 1786 (Ft)**	**Földminőség, 1786 (0,2 a maximum, 1 a minimum érték)**	**Kulturális infra-strukturális fejlettség (1=max.)**	**1786-os komplex fejlettségi mutató**
0%	1,26	0,02	0,02	12,77	0,30	49,47	2,01	7,72	0,44	0,27	−0,60
0–10%	1,26	0,02	0,01	12,53	0,37	46,01	1,91	6,55	0,42	0,48	−0,32
10–20%	1,27	0,02	0,01	10,80	0,43	41,94	1,75	6,10	0,41	0,43	−0,37
20–50%	1,30	0,02	0,02	8,71	0,62	36,31	1,56	6,38	0,38	0,51	−0,24
50% felett	1,28	0,02	0,01	4,25	0,77	19,89	0,67	5,17	0,40	0,48	−0,14
Teljes halmaz	1,28	0,02	0,01	9,04	0,55	36,43	1,50	6,25	0,40	0,46	−0,29

A kérdés tehát, hogy a zsellérség vagy a telkes jobbágyság dominanciája jelentett-e kedvezőbb helyzetet az átlagos települési fejlettséget illetően, így sem dönthető el feketén-fehéren, hanem a többi körülménytől, a telkes jobbágyok és zsellérek teljes lakossághoz és más rétegekhez mért arányától is függött. Például, ahol a (18. században) magas volt a jobbágyok aránya, ott 1910-ben nagyobb volt a vörheny, kanyaró és szamárköhögés halálokokból való részesedése, a zsellérek arányának növekedésével azonban ez csökkent. Magas egykori zsellérarány viszont mégis magasabb települési halálozási rátával járt 1910-ben.

5.13. Összegzés

E fejezetben ízelítőt nyújtottunk a 18. századi adatbázisunk vizsgálati lehetőségeiből, olyan, nagy elemszámú vizsgálatokat kivitelezve, melyek nem a regionális differenciák mintázatainak feltárását célozzák, hanem egyéb dimenziók, társadalmi–jogi–intézményi kategóriák mentén próbálják bemutatni a különbségeket. Megállapítottuk, hogy a társadalmi–gazdasági mutatók és a komplex fejlettség foka is különbözött az államot alkotó nemzetiségek körében. Összességében a vend és a horvát települések kis elemszámú halmaza volt a legkedvezőtlenebb helyzetben, míg átlag feletti fejlettséget mutattak a magyarok, németek, de a románok is, a szlovák települések halmazával ellentétben, mely átlagosnál rosszabb helyzetben volt.

A felekezeti megoszlást tekintve a római katolikus, római katolikus–vegyes (és a felekezettel nem jelölt) falvak voltak a legfejletlenebbek, de a fejlettség tekintetében nem volt olyan nagy szórás és különbség, mint amit a nyelvek esetében tapasztalhattunk. A református és református–ortodox települések voltak a legfejlettebbek, őket az evangélikusok követték. Az 1–12 éves gyermekek aránya a reformátusoknál volt a legalacsonyabb 1785-ben, őket az evangélikusok követték. Az ortodox és vegyes vallású falvakban a család létszáma inkább 6 fő volt, mint 5, ez utóbbi az evangélikusokra volt igen jellemző. Mivel a fejlettség a reformátusok esetében volt a legnagyobb, a magyar nyelvű

lakosságé pedig átlagos, szintén világos, hogy a református magyar települések fejlettsége a fenti mutatók alapján jobb volt a század végén (1910-ben is), mint a katolikus magyar településeké, amelyek viszont a katolikus horvátoknál és kisebb mértékben a szlovákoknál is jobb életminőséget mondhattak magukénak. Az ortodoxok esetében a szerbek felfelé húzzák az átlagot, a románok inkább lefelé.

A legperiferikusabb települések között rác és lengyel falut nem találunk 1780 körül, felülreprezentáltak viszont a horvát és szlovák települések, alulreprezentáltak a magyarok, németek, románok. A legfejletlenebb településcsoportban felülreprezentáltak voltak az „ismeretlen" felekezetű települések, a római katolikus többségűek szintén, ezzel szemben a református, görögkatolikus és evangélikus falvak ritkábban fordulnak elő a legszegényebbek között, a teljes – vizsgálható – halmazban mért arányukhoz képest.

Kimutattuk, hogy a komplex fejlettségi mutató értéke is jó párhuzamot mutat az intézményi alapellátottsággal, a robot pedig a kulturálisan legelmaradottabb települések esetében volt a legnagyobb, ami összefügg a telkes jobbágyok magas arányával. Azaz, a kulturális infrastruktúra növekvő zsellérarány esetében javult.

A legjobb földeken nagyobb volt az átlagos jobbágyi üzemméret, és az állami adó egy telekre vetített értéke a rosszabb minőségű földön volt magasabb, ami arra utal, hogy e területeken az adó jelentősebb része nem a szántóföldi művelésből származott, és hogy ezen egyéb jövedelemtermelési módok nagy jelentőséggel bírtak (állattartás, ipar). A nemesség a jobb minőségű földeken nagyobb arányban volt jelen. Ez azt is jelenti, hogy a legjobb földek nem kerülhettek ekkor kizárólagosan az arisztokraták kezére, hiszen ebben az esetben a nemesek aránya kisebb lenne, mint például a második földosztályban (hiszen arisztokratából jóval kevesebb volt, mint kisbirtokosból). A polgárok aránya is magasabb volt a jó földekkel rendelkező településeken (tehát az agrárbevételek, mint pl. a szőlőből származók, a városiasodás egyik indikátorának tekinthetők még a 18. században is). A legperiferikusabb települések esetében a rossz minőségű földek felülreprezentáltak a teljes halmazban mért értékükhöz képest, de első osztályú földeken is szép számmal akadnak fejletlen települések, az összefüggés tehát nem igazán erős.

A komplex fejlettségi mutató a mezővárosokban átlag feletti, a falvakban átlagos, a prédiumokon pedig átlag alatti – ez egyrészt azt erősíti, hogy jól alakítottuk ki a fejlettségi vizsgálatok módszertanát, másrészt arra utal, hogy a korszak településhierarchiája egyben fejlettségi, nem csupán jogi hierarchia. A nagy számok alapján láthatóan párhuzamos a hierarchia, a lélekszám és a fejlettségi szint alakulása.

Bemutattuk, hogy a piactól való távolság figyelembevétele nélkül számított kompozit fejlettség csak a piacközpontokban volt érezhetően magasabb a többi csoporthoz viszonyítva. Ez viszont azt is jelenti, hogy a piactól való távolságnak igazán modernizációs hatása valójában csak a piacközpontban volt. A piachoz közeledve javult a földminőség (a piacok a jobb minőségű földek közelében nagyobb gyakorisággal jelentek meg), nőtt az iskolamesterek és a zsellérek aránya is. Ellenben a nem helyi lakosság aránya igen magas volt a piactól legtávolabb lévő településeken és a piacközpontokban egyaránt, ami részben a bevándorló zsidóság adaptációs stratégiáira is utalhat. A piacoktól való távolság alapján kapott kép erősen korrelált a települési hierarchia alapján kapottal.

A kilenced megváltása kapcsán a kulturális infrastruktúra és a fejlettség egyaránt a robottal megváltakozók esetében volt a legrosszabb, míg összességében a terménnyel megváltakozók vagy

ismeretlen módon fizetők fejlettebb képet mutattak az általunk kialakított komplex mutató alapján, mint a pénzzel megváltakozók.

Az egyedi indikátorok és a komplex fejlettségi mutató megyei szintre aggregált értékei alapján Arad, Árva, Zólyom, Vas, Bács, Csanád, Csongrád, Szabolcs, Szatmár, Szepes, Moson, Pozsony, Heves, Hont, Győr, Fejér, Borsod és Békés megyék a fejlettebbek között voltak, míg Zala, Ung, Bars, Tolna, Nyitra jóval az átlag alatti mutatókkal rendelkezett.

Végül pedig megállapítottuk, hogy a periferikus térségek 1910-es és 2000-es elhelyezkedése nem korrelál a 18. századi jobbágy-, illetve zsellérfalvak elterjedésével. A két településtípus között pedig jelentős fejlettségi különbség nem mutatható ki a 18. században: az elemzett fejlettségi és egyéb indikátorokat tekintve a zsellérfalvak is mutattak kedvező tendenciákat. Ez arra utal, hogy a bevezetőben kifejtett kettősség mindkét társadalmi csoport esetében érvényesülhetett. A feltételezés, hogy a nagybirtok és a rajta lévő cselédség állapota lenne a vidéki Magyarország elmaradottságának egyik alapoka, a 18. századra nem áll, miként az a feltételezés sem, hogy a zsellérek mobilitása az átrétegződés irányába nagyobb fogékonyságot eredményezett volna ekkor. A 19. század azonban más, szintén vizsgálandó történet.[816]

Hangsúlyozandó, hogy eredményeink nem megfellebezhetetlenek: mint minden statisztikai vizsgálat esetében, az eredmény megbízhatósága függ a bemenő adat minőségétől, a feltett kérdés pontosságától és a választott statisztikai vizsgálati módszer adekvátságától és még a használt indikátortól is (pl. nem mindegy, hogy egy főre vagy egy holdra számított agrárjövedelemmel számolunk). A korábbi eredményeknek ellentmondó, vagy azokat cáfoló következtetés nem jelenti automatikusan, hogy az utóbbi a helyes, csupán azt, hogy a kérdés eldöntéséhez újabb vizsgálatok szükségesek.

[816] Lásd Demeter Gábor és Pénzes János az MRTT 20. konferenciáján, 2022. okt. 6-án elhangzott előadását, valamint Demeter–Pénzes 2022: 126–147.

6. Regionális változások 1720–1786 között

6.1. Módszertani problémák

Mint azt már korábban is említettük, az 1720-as *Regnicolaris conscriptio* és az 1780-as évek összeírásainak összevethetősége eléggé korlátozott, részben a felvett adatok eltérő jellege, részben az eltérő területi lefedettség miatt. További nehézséget jelent a mértékegységek átváltásából eredő bizonytalanság, illetve a fogalomértelmezés és a viszonyítási alap változása a fajlagos mutatók számítása esetén.[817] Mindezek miatt sok esetben a regionális differenciák időbeli változásának rekonstrukciója nehézkes, és sokkal kevesebb lehetőséget kínál, mint egy hasonló jellegű, de 20. századi összevetés. A fenti problémák miatt a változásokat bemutató (dinamikus) különbségtérképek sok esetben a változás irányát, nem pedig abszolút értékét mutatják, és területi kiterjedésüket is limitálja a közös rekordok halmazának nagysága.

A 18. századi változások vizsgálata és illusztrációja ezért elsősorban a földhasználatra, azon belül is a telki állományra fókuszál, hiszen ezt 1720-ban és 1786-ban is összeírták (azonos kategóriákat és azonos mértékegységeket alkalmazva, más kérdés, hogy mennyire pontosak a felvett adatok a korai időszakban). A társadalmi, gazdasági és demográfiai indikátorok nem jelennek meg több egymást követő országos összeírásban, így például az évszázados népességnövekedés területi különbségeinek érzékeltetésére proxy változókat vagyunk kénytelenek igénybe venni, miként a zselléresedés mérése kapcsán is ezt kellett tennünk.

A földhasználatra vonatkozó korlátok ellenére (Erdély hiányzik az 1786-os kancelláriai összesítésből, a közhaszonvételűnek minősülő erdő és legelő szintúgy hiányzik az úrbéri összeírásokból,[818] az urasági kezelésű földek ugyancsak, végeredményben a művelt terület 25%-ára limitálva az összevetést) olykor a statisztikai adatok földhasználatra vonatkozó adatai is pontosabbak, mint például a katonai felvételezés térképeiből – csak nagy nehézségek, vektorizálás vagy mesterséges intelligencia (AI, machine learning algoritmusok)[819] alapján – kinyerhető földhasználati adatok. E térképek vektorizálása az egész országra lehetetlen feladat, az AI pedig nagy mennyiségű verifikált, kontrollált bemenő adatot igényel. Az *1. táblázat*ban például jól látható, hogy a kataszteri felmérés fennmaradt (és pontosnak tekinthető) földhasználati adatai gyakran közelebb állnak az időben tőle távoli 1720-as felvételezéshez (ekkor a példában szereplő nagykun települések lakosait még jobbágyként írták össze, 1786-os összeírásban viszont már nem szerepelnek a redemptusok), mint a vele egyidejű katonai térképi felvételezésekből utólag, vektorizálás során derivált értékek.[820] A pontatlan térképezés mellett (az allodiális nagybirtok kiterjedése itt elenyésző volt, tehát ennek változása nem befolyásolja a mért különbséget) a különbség oka lehet, hogy a nyomásrendszerű szántók egy részét a térségben legeltették is,[821] tehát kettős hasznosításuk volt, ami mind az ábrázolást, mind a statisztikai felvételezést bizonytalanná tette.[822] Noha a kancelláriai összesítésben e települések

[817] Hiszen az 1720-as, 1785-ös és 1767/86-os összeírás összeírtjainak köre is eltér, de a népszámlálásban még a fogalomhasználat is.
[818] Viszont a lélekösszeírásokban olykor közlik, vö. Őri 2003.
[819] Iratokra lásd a transkribus-projektet.
[820] Rózsa 2022.
[821] Rózsa 2022. Amikor a szántó ugarfordulóban volt, akkor természetszerűen legeltették, de amúgy az őszi vetésen, mikor kizöldült, szintén legeltettek. A kisarjadt kukoricát is használták zöldtakarmánynak.
[822] Lásd részletesen Rózsa 2022: 176–177.

szántóadatai nem szerepelnek a nagykunok kiváltságolt mivolta miatt (rámutatva egyben a földhasználati rekonstrukciónak a kis településsűrűségű és kiváltságolt Alföldön fokozottan jelentkező problémáira) összességében a 18. század végi állami jobbágyösszeírások földhasználati vonatkozásai nem tekinthetők pontatlanabbnak, mint a térképi adatok, hiszen ekkor az úrbéres föld méretéhez szabták a robot, az ajándékok és részben az állami adók nagyságát is. Ez viszont a földesurat ugyanúgy érdekeltté tette a pontos adatfelvételezésben, mint az államot.

6.1. táblázat. A szántóföldek nagyságának eltérései a nagykun településeken a különböző 18. századi adatok szerint [823]

Település (szántók)	Karcag	Kisújszállás	Kunhegyes	Kunmadaras	Kunszentmárton	Túrkeve
I. katonai felmérés térképei	12235	5750	4917	5596	5311	8364
Kataszteri felmérés (k. hold)	7078	3336	2827	3556	3479	3766
Kataszteri felmérés (m. hold)	9437	4448	3770	4741	4638	5021
1720-as összeírás (m. hold)	8092	3268	3800	4853	1600	2064
Különbség az egyidejű katonai felméréshez képest	*5157*	*2414*	*2090*	*2039*	*1832*	*4597*
Különbség az 1720-as összeíráshoz képest	*1446*	*1180*	*-30*	*-108*	*3038*	*2957*

Forrás: Rózsa 2022: 176–177 után, módosítva.

A 18. századi, mégoly limitáltan vizsgálható földhasználat-változásnak néhány gondolatot szentelni azért is érdemes, mert ennek vizsgálatával még Konkoly-Gyuró Éva csapata sem kísérletezett, mikor a katonai térképekről 2 km-es rácshálós mintázással elkészítették az országos földhasználati és fölhasználat-változást bemutató térképsorozatukat az 1840–1930 közötti periódus két idősíkjára.[824] Az első katonai felvételezés ugyanis kisebb pontossága, változatos színkódjai és ábrázolásmódja miatt még annyira sem alkalmas automatizált tömeges mintavételezésre, mint a második, sőt ez a *machine learning* algoritmusok számára is kihívás. Az 1720-as és 1786-os, telki állományt rögzítő adatsorokon végzett számítások azonban lehetővé teszik e probléma részbeni kiküszöbölését. Esetünkben evidens hátrányként jelentkezik, hogy az ábrázolt viszonyok a rögzített földhasználati kategóriák korlátai miatt mindenképpen torzak, de ha hozzátesszük, hogy *1720-ból még csak országos átnézeti térkép sincs a földhasználati formákról, akkor az általunk telki állományú adatokból 1720-ra generált, regionális földhasználati differenciákat érzékeltető térkép mindenképpen jobb a semminél*. Az 1780-as évek térképi felvételezéseiről pedig beláttuk, hogy forrásértékük összehasonlító vizsgálatok esetén kétes, nem érik el a (hiányos) kataszteri adatsorok pontosságát. Hiába lokalizálhatók jól a térképszelvényeken településszinten az erők, rétek, szántók, legelők, azonban a területből való részesedésük vagy abszolút kiterjedésük már pontatlanul, ráadásul nehézkesen mérhető. Noha Konkoly-Gyuró Évéék kutatása esetében a földhasználat változásának iránya is nyomon követhető (miből mi lesz), ami esetünkben, a forrásadottságok miatt nem lehetséges, *az 1786-os és 1720-as telki állományú földek* településszinten összesített földhasználati adataiból képzett *különbségtérkép mindenképpen előrelépés, hiszen a korra (18. századra) vonatkozóan hasonló léptékű kísérletre eddig éppen a fenti problémák miatt nem került sor*. Más célokra létrehozott adatbázisunk ennek a változástérképnek elkészítését viszonylag kis munkaerőráfordítással teszi lehetővé.

[823] Adatok Dávid 1960, Rózsa 2021, 2022 és Acsády 1896.
[824] Lieskovský et al. 2018.

6.2. A jobbágyi földhasználat regionális differenciái és azok változása 1720–1786 között

Az összeírt telki állományú rétek 1786-ban és 1720-ban mért kiterjedésének változása viszonylag könnyen számítható, hiszen a mértékegység (kaszás) azonos. A szántó esetében ezt az összevetést nehezíti, hogy 1786-ban az irtás mellett a beltelek és a pótlás mérete is szerepel, míg ez utóbbi kettő 1720-ban nem. Ráadásul ki kellett zárni, hogy az 1786-os adatok esetleg kataszteri holdban vannak megadva. A rét és szántó egymáshoz viszonyított arányának kiszámításánál pedig pontatlanságot jelent, hogy a kaszás rét magyar holddal történő azonosítása nem evidens.[825] Az egy úrbéresre vetített értékek esetében pedig probléma, hogy az összeírás hiányosságai miatt a zselléreket is be kellett venni (nem csak azért, mert kevés földet ők is birtokoltak).[826]

A földhasználati kategóriák kiterjedésének változása tehát a fentiek közül a legegyszerűbben előállítható indikátor, azonban az 1720–1786 közötti változás az extenzivitás mértéke mellett legalább annyira az 1720-as összeírás pontatlanságára is utalhat (ez ráadásul megyénként eltérhetett). Emiatt a változások mértékét kifejező számadatok sem tekinthetők pontosnak, inkább a változás mértékére utalnak a környező területeken mért változásokkal összehasonlítva, mintsem annak konkrét nagyságára.

Jelentősen nőtt az *összeírt rétek* mérete Abaúj, Árva, Liptó, Közép-Zemplén, Máramaros, Kelet-Szatmár, Dél-Borsod és a Felső-Tisza mentén, továbbá Dél-Bihar, Arad, a Duna déli szakasza, a baranyai háromszög területén, a Muraközben, Somogyban és Tolnában, valamint Vas és Zala jó részén, és Dél-Trencsénben.[827] Egyértelműen nem nőtt a rétek kiterjedése a Kisalföld, Fejér (nagybirtok), Sopron és Moson (Bécs ellátása), Dél-Heves, Bars és Nyitra, valamint az Alföldön Hajdú megye, a Közép-Tiszavidék és a Hármas-Körös területén. Szintén ilyen volt Nyugat-Szatmár és Dél-Bihar egy része – ez utóbbi esetben egyértelműen a túlnépesedés az oka ennek a szűk, de nedves völgyekben *(6.1. ábra)*.

Célszerű tehát megnézni az *összeírt szántók nagyságának* változását, és a két térkép alapján levonni a következtetést az állattartás és szemtermelés viszonya, illetve a túlnépesedés között *(6.2. ábra)*. Dél-Biharban például nőtt a szántóterület is, a Kisalföldön, a Hármas-Körösnél és a Tisza mentén viszont alig, pedig itt a rétállomány sem nőtt. Itt tehát nem területhasználati konfliktus az oka a növekedés megállásának. Dél-Borsodban nőtt az összeírt szántók kiterjedése is (vélhetően nem csak a kisnemesi falvak pontosabb összeírásának köszönhetően). A Muraközben és Aradban (a Maros völgyét kivéve) a rét mellett az összeírt szántók kiterjedése is nőtt. Kiugró növekedést mutatott Zala és Kelet-Baranya, Máramaros, Árva, Liptó (ez utóbbi három megyében a rétek kiterjedése is nőtt), Kelet-Trencsén, Abaúj, Nógrád (itt a rét nem nőtt), Pest és Bács (itt a rét is nőtt, ami ugyancsak általános extenzivitásra utal) és Szepes (itt a rétméret is nőtt abszolút értékben). Nem nőtt lényegesen az összeírt szántók kiterjedése Vas, Nyitra és Bars vármegyékben (az utóbbi két helyen a réte sem, ami az extenzivitás korlátaira utal, míg Vasban viszont az összeírt rétek területe megnőtt 1786-ra 1720-hoz képest (az azonban nem tudható, hogy ennek hány százaléka volt tényleges növekedés). A

[825] A továbbiakban a köblös földet 1200 négyszögölként (magyar hold), a kaszás rétet 800 négyszögölként számítjuk.

[826] Acsády (1896) 3 megyében csak az összeírtak összes számát adta meg településemként, nem differenciálta azokat.

[827] A változások mögött meghúzódó lehetséges okok: 1. korábban is kaszálták, de nem írták össze; 2. új kaszáló (a rét esetében ez két dolgot jelenthet: új foglalás, pl. hegyi rétek irányában, vagy vízmentesítés révén rétté alakítás); 3. már korábban elérték az akkori viszonyok közötti maximumot, nem volt sem a népesség, sem az állatállomány oldaláról nyomás a terjeszkedésre.

hegységkerettel ellentétben nem emelkedett az összeírt szántók kiterjedése a Maros alföldi ártere mentén, de Ung és Bereg területén sem. Nem növekedett az összeírt szántók területe a Sárréten, a Beregi-Tiszaháton, a Kisalföldön, míg az Andrásfalvy Bertalan által a szabályozások okozta korai károk és a fokgazdálkodás példájaként említett Sárköz területén már inkább.[828] A Hanság és a Rábaköz lecsapolása körüli vita[829] nem vezetett végül teljes szabályozáshoz, itt a szántók nem is növekedtek a 18. században. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a rétek kiterjedése nőtt volna. A Hanság térségében nem nőtt jelentősen a rétek mérete, bár arányuk enyhén emelkedett. Csallóköz–Pozsony–Nyitra térségében nem nőtt egyik sem.

A változás volumene pontosítható, ha a növekedést *az összeírt agrármunkaerőhöz* (úrbéresekhez) képest viszonyítjuk *(6.3–6.4. ábra)*. Nőtt *az összeírt telki szántóállomány egy úrbéresre jutó mérete*[830] a Muraközben és a Vendvidéken, valamint Zala településein is. Hasonlóképpen javult a helyzet más földrajzi perifériákon, mint Máramaros, Sáros, Liptó, Szepes, Árva, de a középhegységi övezetben is (Mecsek, Nógrád, Hont, Dél-Gömör), a Borsodi Mezőségben, Szabolcsban és Szatmárban. Csökkent viszont a Közép- és Dél-Tisza mentén (a Tiszazugot kivéve), Mosonban, Sopronban és Észak-Gömörben, Arad, Dél-Bihar területén és a Dráva mentén, de a Garam völgyében és Bereg-Zemplén területén is.

Az *egy úrbéresbe jutó összeírt rét nagyságának csökkenése (6.4. ábra)* a 18. században egyértelmű volt Gömörben és a Kisalföldön, a Dunántúli-középhegységben és Dél-Biharban, Sopronban, Mosonban, Fejérben és a Tiszántúl településein a Hevesi-sík területén, a borsodi Mezőségben (itt sokszor a réteket/legelőket alakították át szántóvá a kevésbé jó minőségű területeken is), a Nyugati-Kárpátok számos területén és Nyitra vármegyében. Itt szintén a demográfiai telítettségre utal a változás: Nyitrában az egy földművesre jutó szántók mérete is csökkent, miként Észak-Zemplénben is a terület relatív túlnépesedésének és eltartóképességének korlátait jelzi a kettős hanyatlás.

A köblös föld és kaszás rét magyar holdra történő (bizonytalanságokkal terhes) átszámításával[831] lehetséges a területhasználatban 1720–1786 között mérhető elmozdulások becslése is. Noha a rétjárandóság nagyságát sokszor a telki állományú szántó méretéhez rögzítették, ez regionálisan differenciált képet mutatott, és időben is változott.[832] Így van értelme *az összeírt rét szántókhoz mért %-os arányának* regionális differenciáit feltárni (6.5. *ábra),* és ennek *1720–1786 közötti %-pontos változása is vizsgálható, ami proxyként az állattartás jelentőségére és ennek változására is utalhat* – nem lévén ugyanis erre más adat az összeírásainkban *(6.6. ábra)*.

1786-ban jelentős volt (országos viszonylatban, az összeírt telki szántókhoz viszonyítva) a telki állományú rétek (és irtásrétek) aránya Somogyban, a Dráva mentén, Zala keleti részein, valamint a Rába mentén és a Csallóköz térségében. Az ország keleti felében viszont a hegységkeretben fordulnak elő tömegesen 30% közeli-feletti értékek Máramarostól Biharig, Zempléntől a Bodrogközig. Ezzel szemben a Kárpátok nyugati hegykoszorújában a rétek szántókhoz mért gyakorisági értéke csupán

[828] Andrásfalvy 1973.

[829] Horváth 2013: 152–201.

[830] Ha a vizsgálatot csak a telkes jobbágyokra redukáljuk, a térkép foghíjasabb, de a tendenciák ugyanúgy érvényesülnek.

[831] A köblös földet 1000–1200 négyszögöllel számoltuk, bár van arra is adat, hogy két köblös föld az egy kataszteri hold (azaz egy köblös föld 800 négyszögöl, mint a kaszás rét), *Erdély története* II. 981. A szőlőnél használatos kapás Tokaj térségében 100 négyszögöl, másutt 200.

[832] Wellmann 1989: 4/1. az 51. oldalon az 1730-as évek előtt betelepülőknek juttatott 30 hold szántó és 8 kaszásnyi (azaz 6 hold) földről ír, az 1750-es, 60-as években 25 hold szántó és 6 hold rétről (55. o.). Az előbbi esetben 16%, az utóbbiban 20% a rét részesedése a szőlő nélküli telki állományból.

5–10% körül volt. A nagy különbség azonos jellegű tájon társadalmi problémát indikál (pl. földéhség). Ugyanez érvényes a Dunántúli- és Északi-középhegységre is (ennek északi előterében több rét volt, mint a délin, ami jól rámutat a napsugárzás és páratartalom égtáji törvényszerűségeire), míg a Szlovák-érchegység területén, szemben Szepes és Sáros viszonyaival, újfent gyakoribb a rétek előfordulása *(6.5. ábra)*.

1720-ban a helyzet keleten hasonló volt, mint 1786-ban, de az ország nyugati részén csak Zala, Pozsony és a Csallóköz rendelkezett átlag feletti rétaránnyal, északon pedig Árva *(2.4. ábra)*. A Felvidék közepén nem volt olyan magas a rétek aránya 1720-ban, mint 1786-ban. 1720-ból Erdélyre is van adatunk: Észak-Erdély, a Küküllők mente és Fogaras területén tömegesen magasabb volt a rétek aránya az országos átlagnál. A Szászföld, Kolozs megye, Hunyad és a Marosszék területén viszont kicsi volt a telki állományú rét aránya az összeírás szerint, tehát nem az állattartás dominált.

A fenti két térkép alapján az *összeírt rétek gyakoriságának százalékpontos változását* (sajnos Erdély nélkül) bemutató kartogramon *(6.6. ábra)* a 18. század során csökkent a rétek relatív súlya Máramaros északi részén, a Felvidék nyugati részén, az Északi- és Dunántúli-középhegység területén, Dél-Bihar bizonyos részein (másutt pedig nőtt), Közép-Zalában, Szatmárban, Szepes és Sáros területén, Árva egészén, Nógrád és Gömör északi részén (a három megyében sok volt az uradalom is), a Duna Paksig terjedő sávjában és a Csallóköz–Pozsony zónában. Növekedett viszont a rétek szántókhoz viszonyított százalékos gyakorisága a Dráva mentén, Somogyban, a Rába és mellékfolyói jelentős szakaszain, Tolna és Vas nagy részén, Liptóban, Zólyomban, valamint Kárpátalján, Arad–Csongrád–Csanád térségében a Maros mentén, a Garam felső szakaszán a Szamos–Kraszna–Tisza térségében.

A *6.7. ábra* az összeírt *szántók százalékos arányának változását* mutatja be. Noha a mértékegység vélhetően hasonló (azaz nem kataszteri holdban adták meg az 1786-os adatokat), a pótlás és a beltelek 1786-os szerepeltetése miatt az itt kapott különbségértékek sem a tényleges változást, inkább annak irányát fejezik ki, és elsősorban a változások regionális különbségeinek illusztrálására alkalmasak egy ordinális skálán. A térkép a rétek részesedésének változását bemutató térkép komplementere látványban és logikailag is: Árva, Pozsony, Máramaros esetében a szántók rétekhez mért gyakorisága is nőtt, míg a Bácskában, Arad, Bihar, Somogy és Baranya, valamint Tolna és Vas esetében térvesztés figyelhető meg. Különösen feltűnő ez utóbbi jelenség geográfiája, hiszen főként a folyók mentén figyelhető meg (Kárpátalját leszámítva), míg a dombságokon, alacsony középhegységekben, a Vendvidéktől a Belső-kárpáti-vonulatig (mind vulkáni, mind mészkőtérszíneken), a Lajta-hegységben, de a Kisalföldet északról határoló hegységek esetében is a szántók részesedésének növekedésével kell számolnunk. Ugyanez érvényes a Kisalföld folyóparttól távolabbi régióira, ellenben a Rába mentén egyértelmű a szántók növekedésének leállása, térvesztése.

Mindenképpen érdekes jelenség a változások sajátos területi koncentrációja (mely nem igazodik a közigazgatási egységekéhez, tehát valószínű, hogy nem a megyénként eltérő összeírási pontosság az oka a kapott képnek). További vizsgálatot igényelne, hogy a kiindulási értékek pontatlansága-e az oka, vagy az, hogy 1720-ból kevesebb a rétre vonatkozó adat, mint 1786-ból (6675 vs. 8230),[833] ami nyilván torzítja a szántók részesedését is, vagy a század végi feltételezett klímaváltozás tehető felelőssé a speciális mintázatért,[834] esetleg az állattartás ideiglenes erősödése (mindhárom elképzelés

[833] Viszont itt volt 450 „0” érték is ezen felül, ami a „nincs adat” típussal szemben (az üres cellák a vizsgálatból kiestek, hiába volt hozzá a korból szántónagyság vagy a másik időhorizontból rétnagyság) a szántók dominanciáját jelzi vizuálisan.
[834] 1750 és 1780 között általában véve csapadékosabb volt az éghajlat, mint korábban vagy később, ami az állattartásnak kedvezett; másfelől a nyarak kevésbé voltak forrók, aszályosak, ami pedig a gabonatermésnek. A 18. század második

reális lehet). A változások kontextusba helyezéséhez fontos tudni, hogy a háttérben állhatnak a klíma befolyásolta általános európai piaci folyamatok is. 1730 után Európa-szerte nőtt a gabonaár,[835] mig a Kárpát-medence klímaoptimumot élt át. A stabil éghajlat egyszerre kedvezett a gabonatermesztésnek (így a majorság, de a jobbágybirtokok kiterjesztésének is) és a népességnövekedésnek is Szilágyi Zsolt szerint. A kérdés eldöntése lokális források bevonásával lehetséges, felértékelve azok szerepét.

Bár szakirodalom máig bizonytalan az 1720–1785 közötti népességnövekedés mértékével és összetevőinek (a migráció és természetes szaporulat) viszonyával kapcsolatban, az 1720-as érték bizonytalansága miatt,[836] ha azonban elengedjük a probléma számszerűsítését, akkor az összeírt földművesek (úrbéresek) számának 1720–1786 közötti változása alapján legalább a növekedés területi differenciáltságáról képet kapunk,[837] mely további vizsgálatokkal (pl. földmennyiséggel párba állítva) megmutatja a relatív túlnépesedéssel küzdő területek elhelyezkedését és típusát (kis szaporulat – nagy szaporulat). Önmagában pedig – elfogadva a 18. századi, fejlettségre vonatkozó kameralista álláspontokat, mely szerint a nagy népességnövekedés[838] fejlettséget jelez – a térkép megmutatja, hogy mely területek mutattak dinamikus fejlődést és melyek stagnálást a török kor örökségeként.

Az ország lélekszámának növekedését 1720–1786 között 2–2,3-szeresre teszik, az összeírt úrbéresek (felnőtt férfiak) száma viszont közel 2,8-szeresére nőtt.[839] Tekintettel arra, hogy a növekmény zömét ők tették ki (mivel a társadalom döntő részét is ők alkották), azt kell feltételeznünk (amit már többször is említettünk), hogy az 1720-as összeírás pontatlan (1720-ban a zsellérek összeírása hiányos, de e hiányt valamennyire kompenzálhatja a jobbágytelken ülő nemesség, szabadosok, mezővárosiak bevétele a halmazba). Azt sem tudni, hogy ez a pontatlanság a subinquilini réteg kimaradásán túl egyenletesen vagy területileg koncentráltan jelentkezett-e. Így a két időpont közötti növekedés differenciáit bemutató térképet is ennek fényében, fenntartásokkal kell kezelni. De mégis valami: ennek alapján az országos lakosságnövekedést jócskán alulmúlta a Rába–Ipoly-tengelytől nyugatra, az alföldi-dombsági térszíneken élő népesség növekedése. Hasonló tömb figyelhető meg Zemplén, Szabolcs, Bereg, Ugocsa és Máramaros térségében. Ezzel szemben Dél-Bihar és Arad, az alföldi Körös-vidék, Bácska és Tolna Pakstól délre, a hegyvidéki Szepes, Sáros, Szatmár, továbbá Abaúj és Borsod déli fele jelentős növekedést mutatott, miként az ÉK–DNY-irányú középhegységi tengely is inkább a népességnövekedéssel jellemezhető területek közé tartozott.

felében azonban növekedett az aszály gyakorisága. A 18–19. század fordulóján 1,3 ˚C-fokos lehűlés kezdődött az erősödő vulkáni tevékenység miatt (a Laki kitörése 1783-ban), ami szintén nem kedvezett a gabonának. Kern Zoltán téli adatsora „A Kárpát-medence téli félév hőmérsékletváltozása a vulkánkitörések és a napfoltminimumok összefüggésében a 11–19. században" és Rácz Lajos 1720–1780-as számításai között (r = 0,67) erős pozitív összefüggés állapítható meg Szilágyi Zsolt számításai szerint (2022). Kern 2010: 83; Rácz 1999, 2021: 161–196.

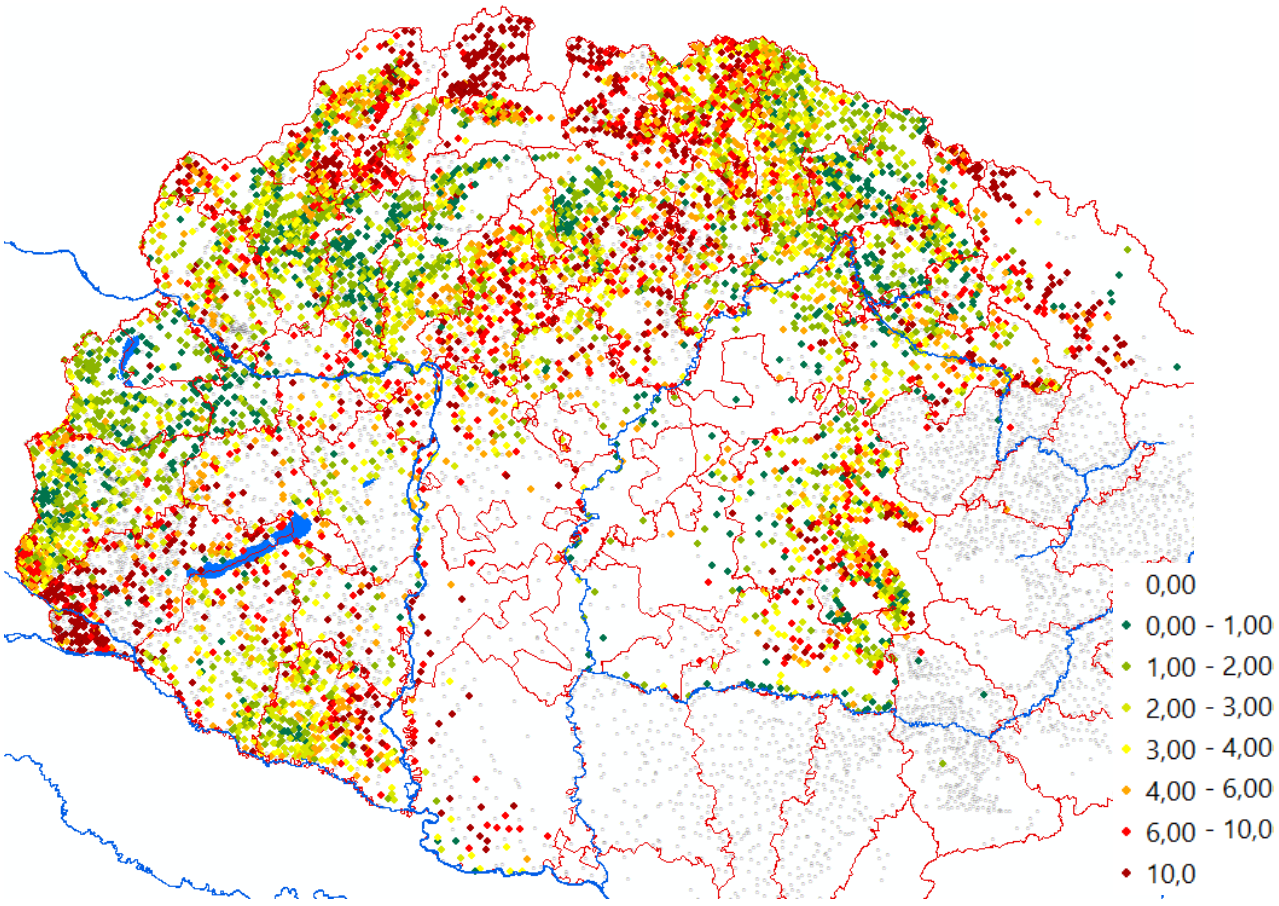
[835] Barta 2005: 20.

[836] A népszámlálást támpontul használva az 1785-os népességszámra is 8,5-9,5 millió között szórnak az értékek és ebből kalkulálták *visszafelé*, ill. a hiányos 1696-os összeírást használva (Bakács) az 1720-as értéket 3,5-4 millió főre (Wellmann). Zimányi 1997: 194–196.

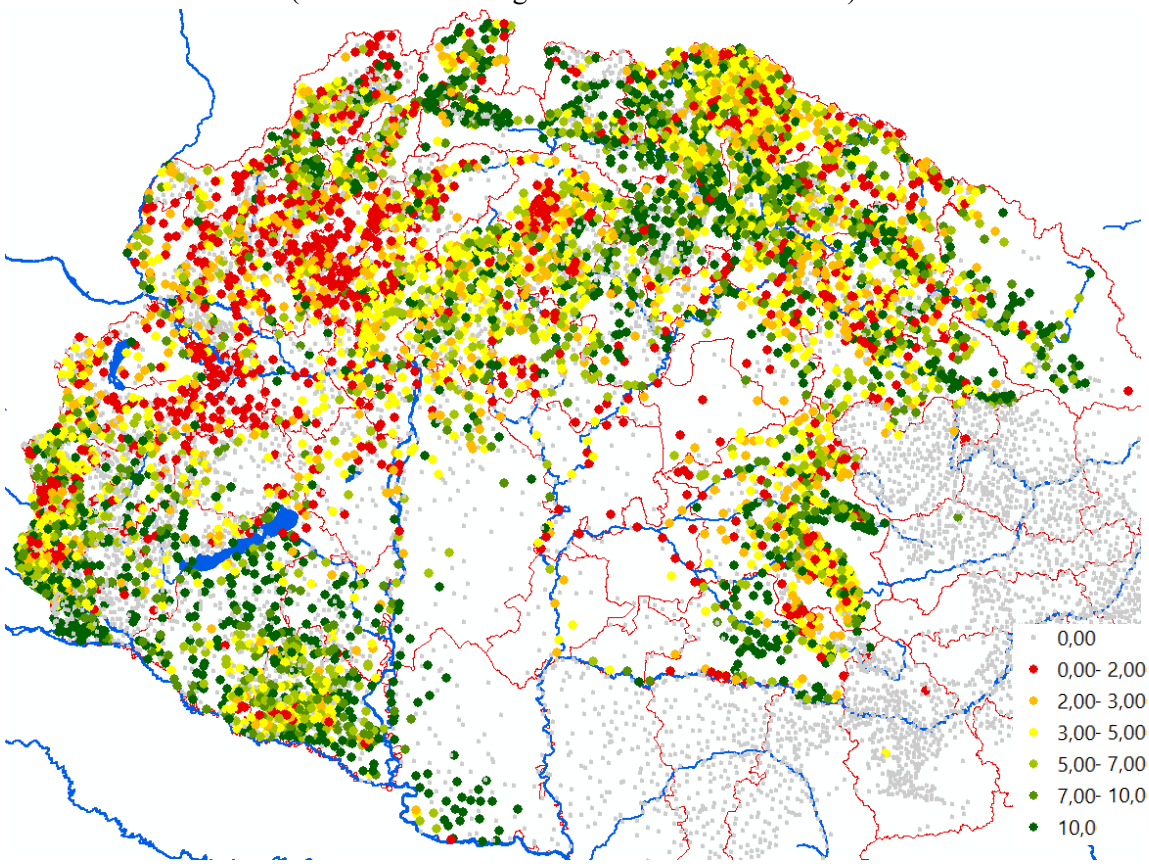
[837] Faragó 1996: 118–121. korábban megyei szinten (a lokális hibákat eliminálandó) kísérletezett ezzel térképsorozatában.

[838] Tehát nem az állapotot jelző nagy népsűrűség, mert, mint láttuk, az földhiánnyal kombinálódva és demográfiai nyomást eredményezve rossz életminőséget és elvándorlást indikál. Az állapotjelző népsűrűséggel (településsűrűséggel) szemben, mely a középkorra vonatkozóan még indikatív, a folyamatjelző népességnövekedés megbízhatóbb indikátor, de tény, hogy a nagy szegénység is eredményezhet nagy szaporulatot.

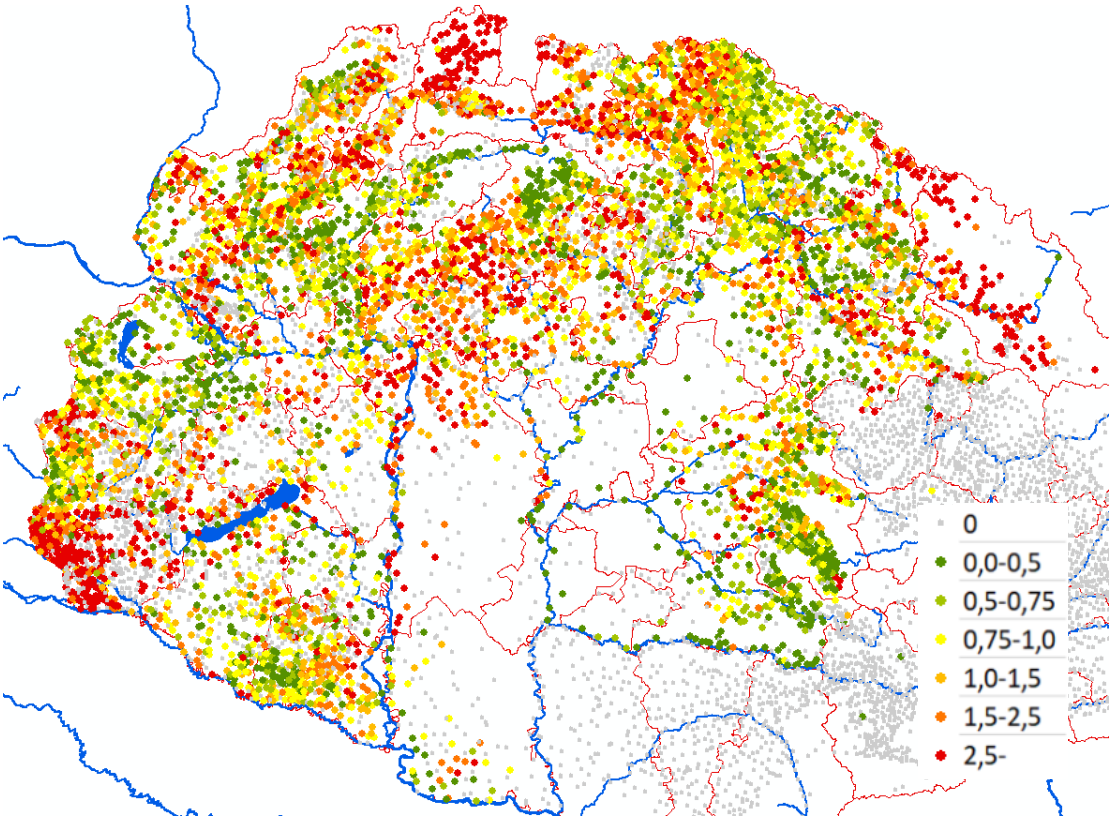
[839] Az összevetett halmazba az 1720-ban összeírt szabadosokat is beleértve, akiknek zöme jobbágy státusú lesz 1786-ra, viszont hiányzik a subinquilini réteg 1720-ból.

6.1. ábra. Az összeírt telki szántóterület nagyságának változása 1786/1720
(az úrbéres lakosság számának változása nélkül)

6.2. ábra. Az összeírt telki rétállomány kiterjedésének változása (1786/1720 – az úrbéres lakosság számának változása nélkül)

6.3. ábra. Az egy úrbéresre jutó összeírt telki, irtás- és pótlás-szántóföldek méretének változása 1720-hoz képest 1786-ig (1720 = 1; magyar holdra számítva)

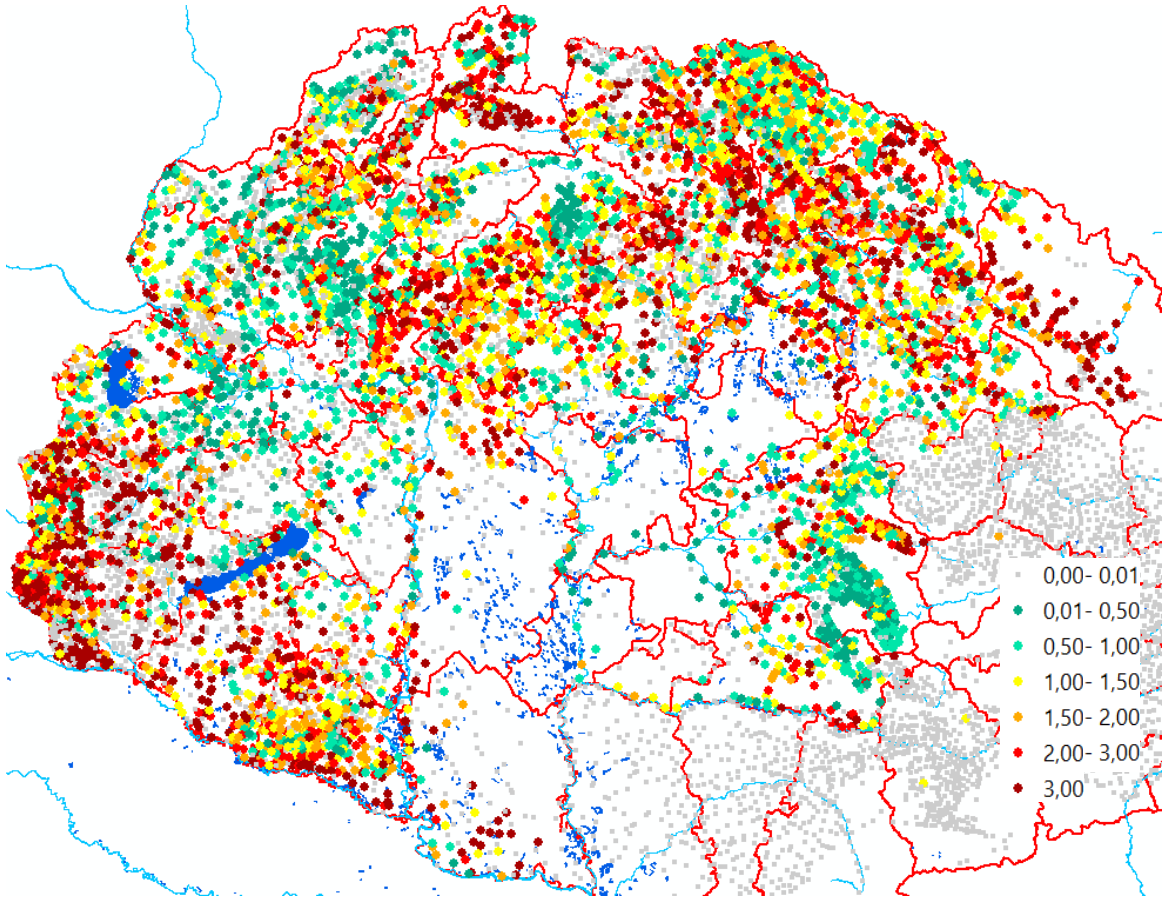
A kiindulási értékek bizonytalansága miatt a vizsgálatot érdemes megismételni más 1720-as és 1785-ös indikátorok kiválasztásával. Az előző indikátorpárhoz hasonló proxy lehet az 1785-ös felnőtt, házas férfiak és az 1720-as összes összeírt (mind felnőtt férfi adóalany) hányadosa. Itt is a későbbi (a népszámlálási adatsorból való) adat a biztosabb. Noha az így kapott növekedési értékek a valóságostól még jobban elrugaszkodnak, de cserébe a nem túl dinamikus Erdélyt is be tudjuk illeszteni a képbe *(6.9. ábra)*.[840] A *6.8.* és *6.9. térkép* területi mintázatának összevetése némi kontrollt jelenthet az eredmények megbízhatóságát illetően. Az 1720-as indikátor ugyan mindkét esetben közös (és nem tudható, mennyire torzít), de a másik indikátor két eltérő összeírásból származik.

Ha tehát a népességnövekedést ábrázoló térképet kombináljuk az összeírt szántóterület változásával, akkor lehetőség nyílik a valóban földszűkében szenvedő területek vázolására (Erdély nélkül). Erdély nélkül számítva az országosan összeírt telki állomány mérete 1720–1786 között két és félszeresére nőtt, miközben a zsellérek száma megtízszereződött[841] az összeírások szerint, a jobbágyok száma pedig megháromszorozódott. Az egy telkesre jutó átlagos telki szántóállomány (Erdély nélkül) így enyhén csökkent (14,6 holdról 12,6 holdra), *(2. táblázat)*. A regionális mintát tekintve például nőtt a népesség és csökkent a szántók nagysága Szatmár és Ung-Bereg határán, Szabolcs egyes részein, nagyobb demográfiai nyomást eredményezve. Csökkent a szántók nagysága és nem nőtt számottevően a lakosság Pozsonytól Muraközig, továbbá a Garam mentén. Erősen nőtt a népesség, de az összeírt szántók kiterjedése is Nógrádban és a Bácskában, de Észak-Trencsén és Árva területén

[840] A II. Józsefnél szereplő paraszt kategória önmagában nem jó, mert az a telkes jobbágyoknak feleltethető meg leginkább. A zselléreket hozzáadva szintén próbálkozhatunk egy térkép előállításával, de a népszámlálási zsellér kategória nem ekvivalens az 1786-os összesítés során használttal.

[841] Ez irreális, mint arra Perjés 1728-as összevetése is utal, lásd *1.5. táblázat* (vö. Perjés 1968).

is, egészen Sárosig, Szepesig, Zemplénig. Dél-Biharban ennél kisebb volt a szántók növekedése (a réteké viszont kiemelkedő volt). A Muraközben pedig nőtt a szántók kiterjedése, míg a lakosság alig, ami javuló kilátásokkal kecsegtette az egyébként alulfejlett térséget. Trencsénben a szántó növekedése nem tartott lépést a lakosságéval, és ahol lépést tartott ott vagy a népességnövekedés volt alacsony, vagy a birtokméret volt eleve kicsi.

6.4. ábra. Az egy összeírt úrbéresre jutó összeírt rét nagyságának változása 1720-hoz képest 1786-ig (1720 = 1; kaszásban) [842]

6.2. táblázat. A szántóterületek (hold) és az úrbéres lakosság növekedése országos kitekintésben 1720–1786 között (kerekítve)

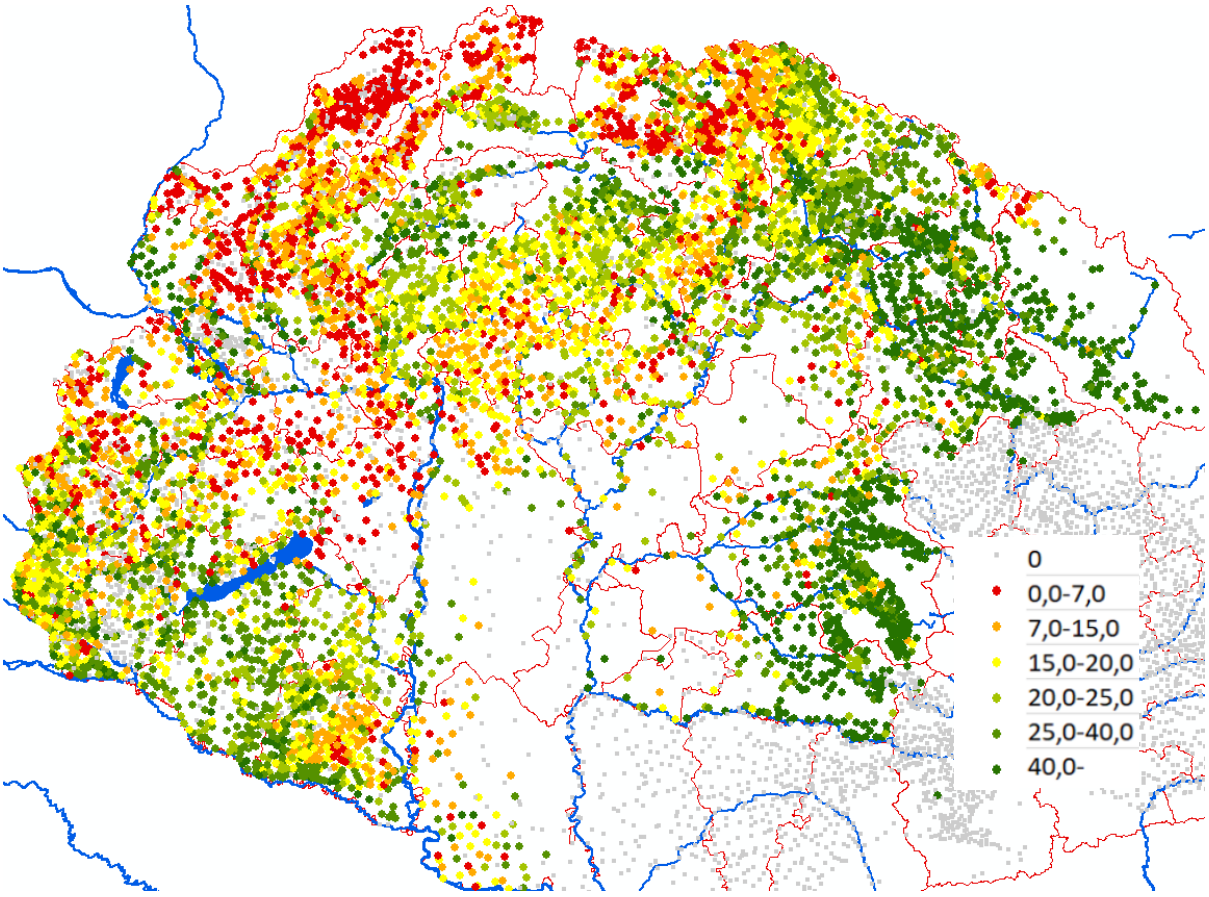
	Telki szántó mérete (m. hold)	Irtásszántó mérete (m. hold)	Jobbágy	Zsellér	Összes úrbéres	Lakosság	M. hold / jobbágy	M. hold / úrbéres
1720, Erdéllyel	2 500 000	47 000	157 000	33 000?[843]	190 000	4 000 000 ?	15,9	13,4
1720, Erdély nélkül	**1 600 000**	**44 000**	**109 000**	**18 000?[844]**	127 000		14,6	13
1720, Erdély	900 000	3000	48 000	15 000	63 000		18,75	14,3
1785 Erdéllyel			393 000	195 000	588 000	8 500 000		
1786 Erdély nélkül	**4 043 000**	**170 000**	**320 000**	**180 000**	500 000	7,1–7,5 millió[845]	12,6	8,4

[842] 1720-ban átlag 2,1 kaszás rét jutott egy jobbágyra és összeírt zsellérre együtt (ez utóbbiak száma azonban hiányos). 1786-ban egy jobbágyra 3,27 kaszás rét, egy zsellérre 0,28 kaszás irtásrét jutott. A rétek átlagos növekedése tehát legalább másfélszeres.

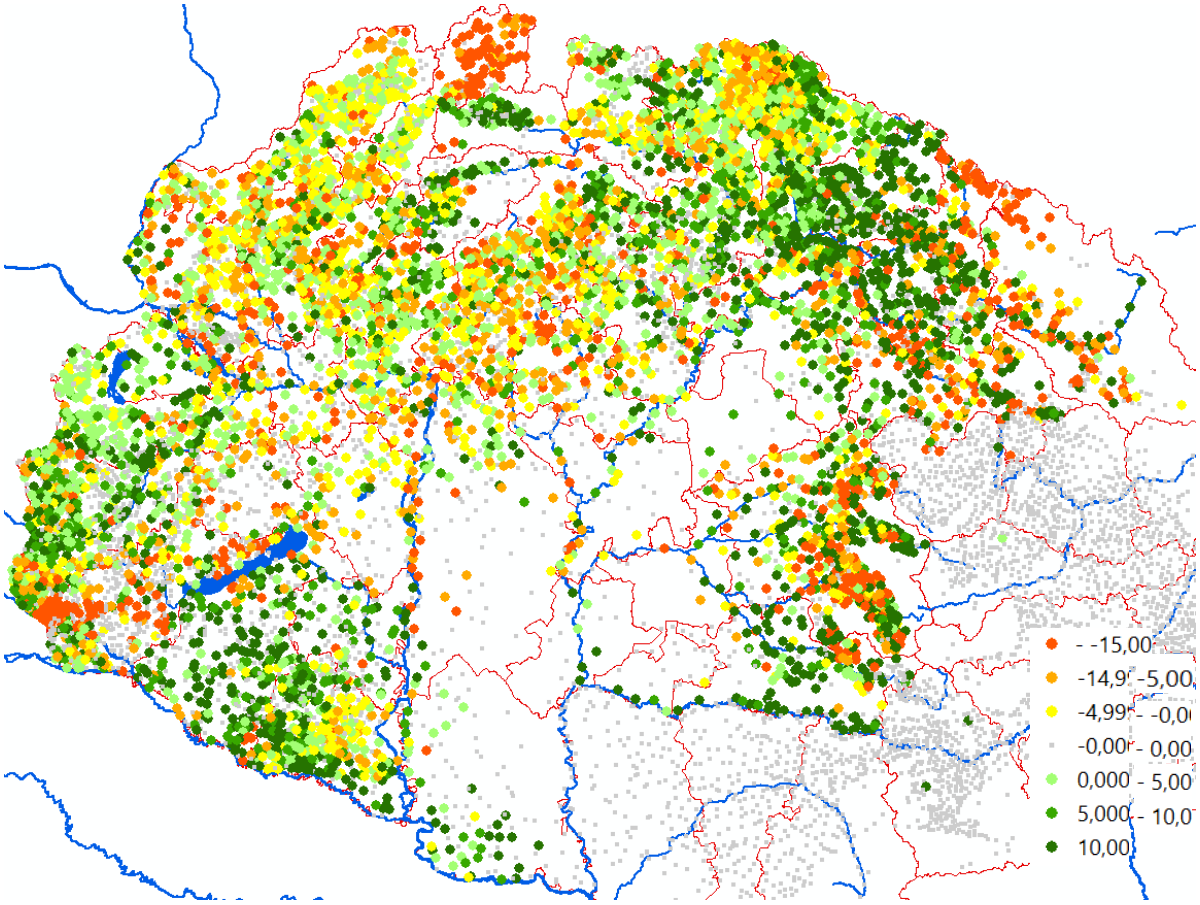
[843] Perjés alapján legalább 75 000.

[844] Perjés alapján legalább 45 000.

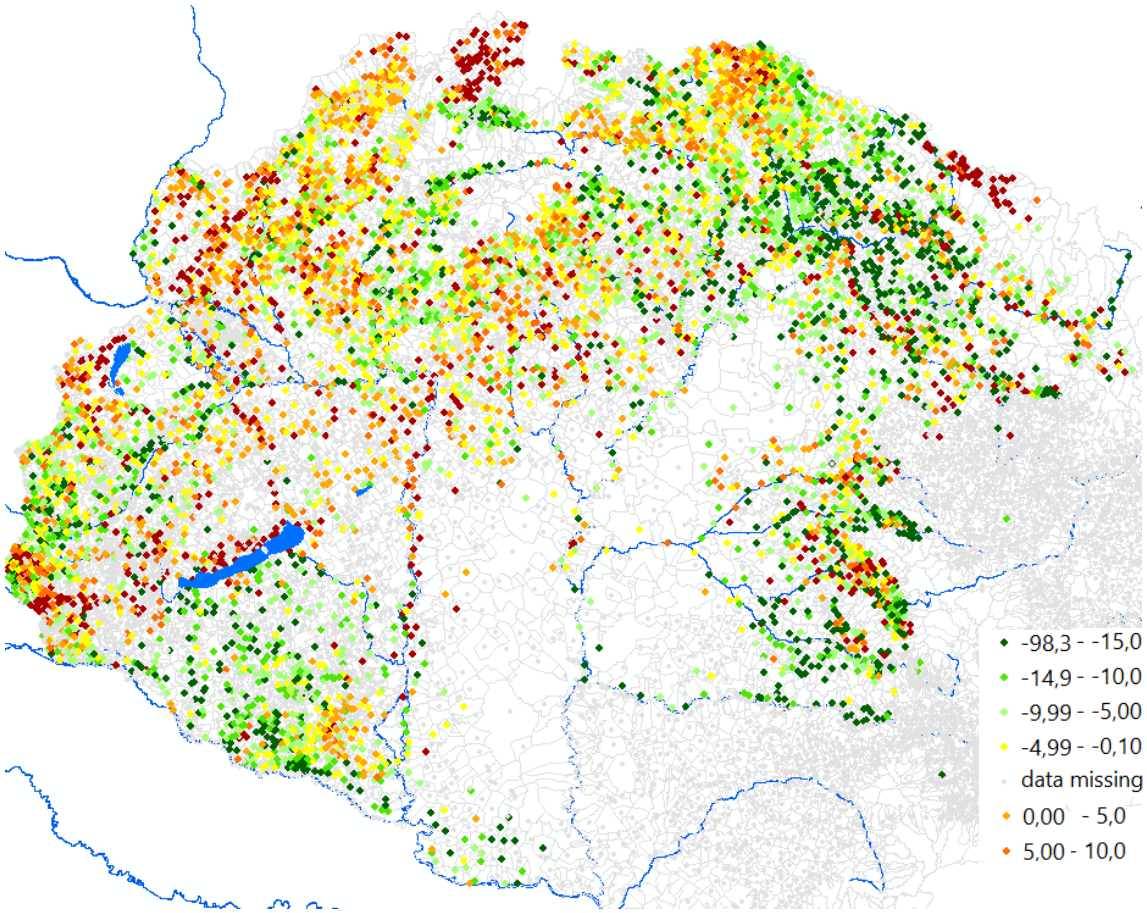
[845] Erdély lakossága Nyárády R. Károly (1987) szerint kb. 1 millió fő, Kovacsics (1997: 250) szerint 1,4 millió.

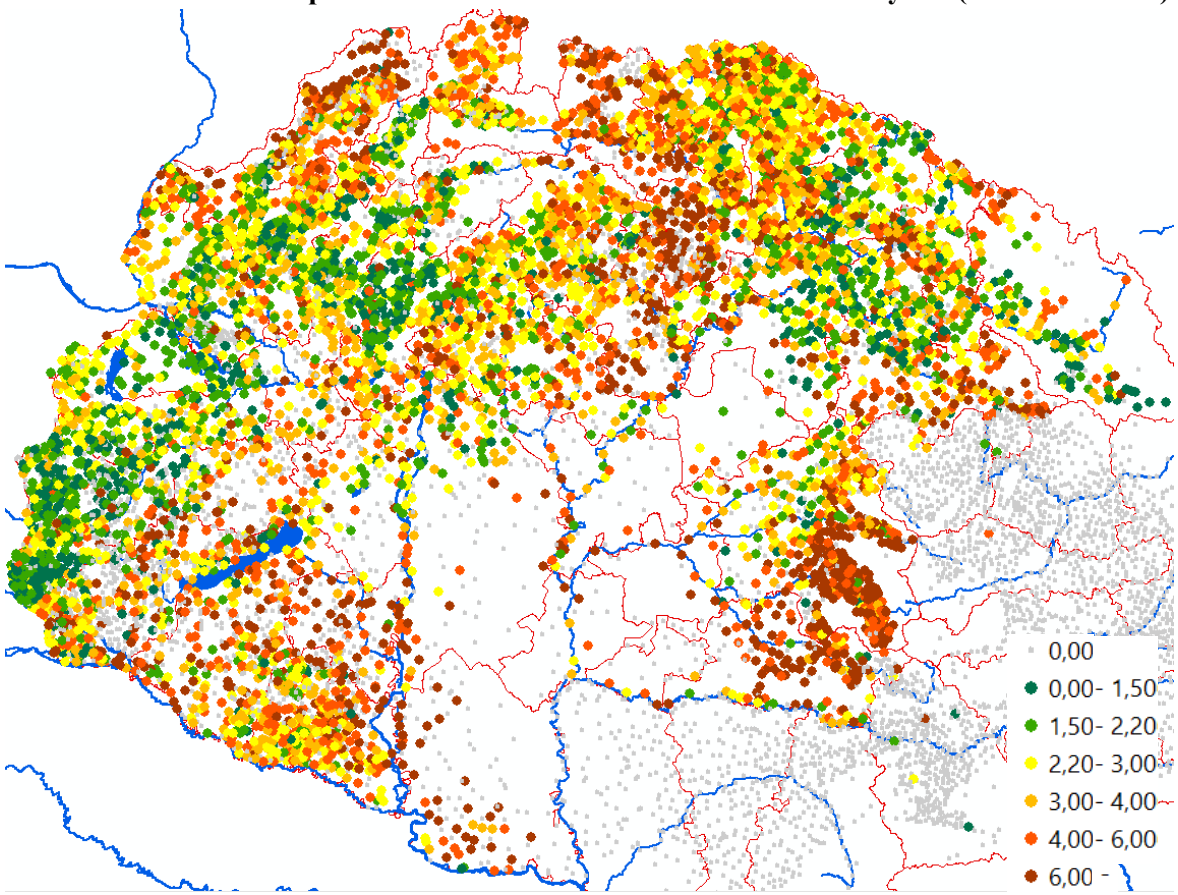
6.5. ábra. A rét gyakorisága 1786-ban a telki állományú szántóterületek (irtás, pótlás, beltelek, telek) kiterjedéséhez mérve (százalékban; holdra átszámítva, vö. *2.6. ábra,* 1720-ra)

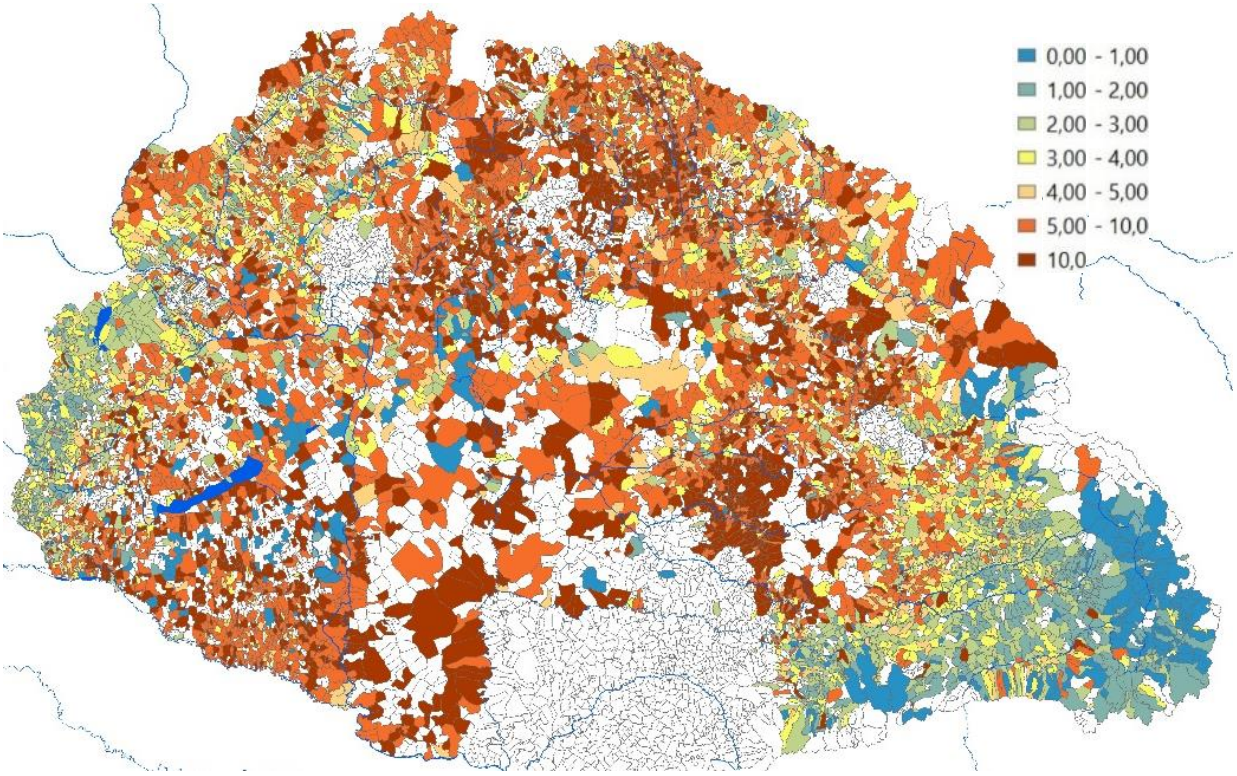
6.6. ábra. Rétek százalékpontos változásának mintázata a telki állományban (1786%−1720%)

6.7. ábra. A szántók százalékpontos változásának mintázata a telki állományban (1786%−1720%)

6.8. ábra. A 18. századi (agrár)népességnövekedés regionális differenciáinak proxyja I. Az összeírtak létszámának változásának regionális differenciái 1786/1720

6.9. ábra. A 18. századi népességnövekedés területi különbségeinek proxyja II.
A házas férfiak (1785) és az összes összeírt (1720) hányadosa

A proxy-földhasználat és a proxy-népességszám változásának bemutatásán túl lehetőség van komplexebb szemléletű megközelítésre is. Korábban bemutattuk a nyomások száma és termékenység alapján kombinált 1720-as mezőgazdasági potenciáltérképet (Erdély nélkül, az Alföldön lyukakkal) *(2.22. ábra)*: ezt kombinálva az egy összeírtra jutó szántómérettel megkapjuk az 1720-ra kalkulált fajlagos szántóföldi agrárpotenciált *(2.23. ábra)*, amit érdemes összevetni a Faragó Tamás által közölt adatokból készített megyei szintű térképpel éppúgy *(2.1–2.2. ábra),* mint az 1786-os állapotokkal *(4.13. ábra)*. Kedvezőtlen agrárpotenciál jellemezte 1720-ban a Muraközt, Zala jó részét, az Alpokalját, Máramarost és Szilágyot, valamint Trencsén, Árva megyéket, némi meglepetésre Pozsony vármegye nyugati felét és a Szigetközt, továbbá a Sajó-völgyet. Ez utóbbi térségében Vályi rendszeresen eróziót és áradást is említ. Rossz adottságokkal bírt Buda környéke, de Ung és a Felső-Tiszavidék vízparti része is, Dél-Bihar és Hunyad északi része (a volt Zaránd vármegye). Kifejezetten jó adottságokkal bírt viszont Gömör és Nógrád határvidéke a dombsági jelleg ellenére, a Garam középső szakasza Léva környékén, de a majdani cukorrépa-központ a Vág mentén, Abaúj megye, Dél-Heves, a Nagykunság és a Jászság is (ez utóbbiak termékenységére a konkrét adat is van, mert itt fennmaradt a kataszteri felmérés anyaga, mely hozamot is tartalmazott, vö. *4.5. táblázat*).[846] Kitűnő adottságokkal bírt Moson, nem csoda, hogy Bécs beszállítója lett a század végére.[847] Szatmár és az Érmellék, de a Körösök mente is a vásárvonalon, a hegyek és a síkság találkozásánál szintén jó mutatókkal bírtak már 1720-ban. Ugyanígy Fejér megye, ahol már ekkor sok volt a zsellér, tehát kiterjedt allodiális birtokokkal találkozunk, de a Bácska benépesült területe is északon Mohácsig. Baranya és Somogy átlagon felüli, bár nem kiemelkedő, miként Nógrád is, noha a Galga menti majdani Grassalkovich-birtokok jobbágyainak helyzete ekkor is kedvező, miként a Tisza–Maros közén a Harruckern-birtokok is kitűnő adottságokkal bírtak (ennek viszont a lokális irodalom, egyéb

[846] Vö. Demeter–Szilágyi–Pinke 2022.
[847] Horváth 2013.

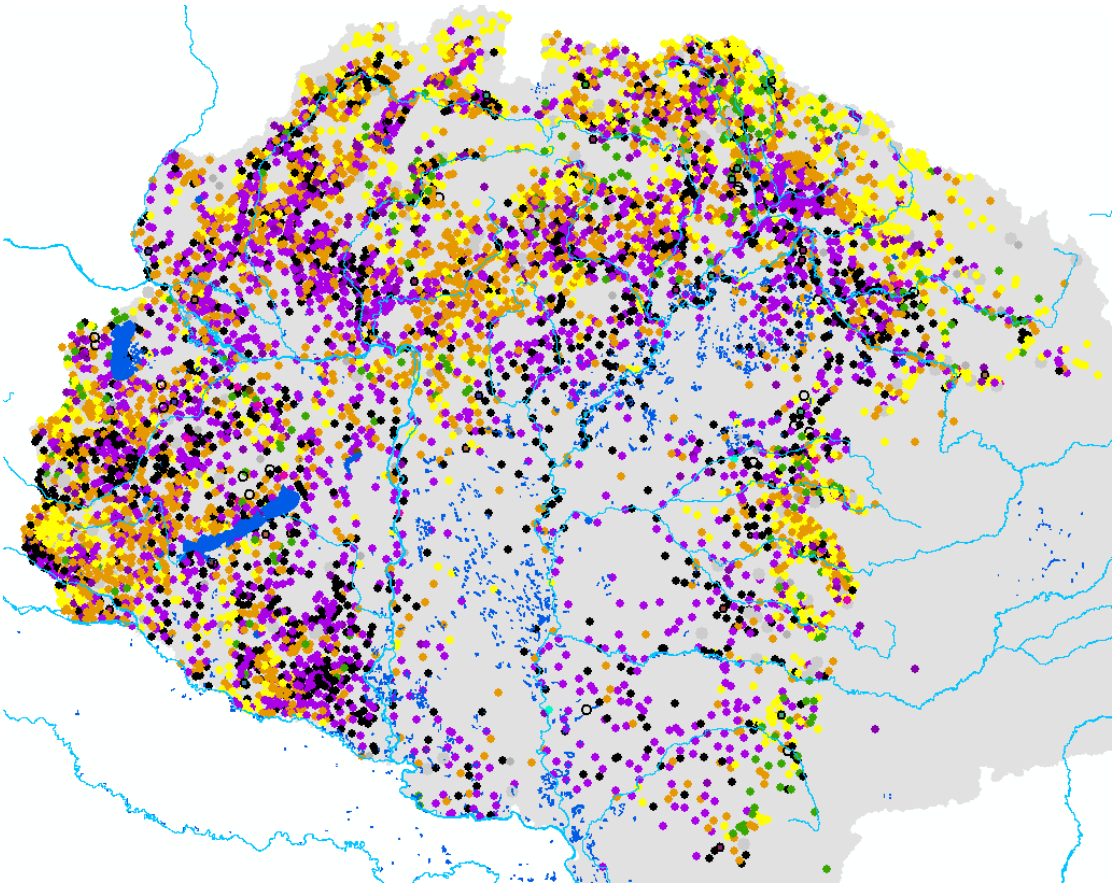
tényezők alapján, ellentmond).[848] Sáros, Szepes, Észak-Gömör és a Garam felső szakasza, valamint Turóc és Liptó közepes agrárpotenciállal bírt, ami a dombvidéki környezet mellett nem is olyan rossz.

Mivel 1780 körül az országos hozamadatok híján ez utóbbit a földminőséggel vagyunk kénytelen közelíteni (mely azonban nagy vonalakban kiadja a Kárpát-medence domborzatának övezetes szerkezetét), így a bemenő indikátorok különbségei és a kompozit térképek eltérő számítási módja miatt az 1720-as és 1786-os agrárpotenciál-térkép (továbbra is az urasági földek és közhaszonvétek nélkül) vizuális kiértékelésére csak deskriptív jelleggel nyílik mód, statisztikai vagy Boole-műveletek alkalmazására (pl. különbségtérkép) nem nyílik lehetőség. A legfőbb különbség talán, hogy 1786-ra javult a század elején gyenge potenciállal regisztrált Muraköz és Árva helyzete, valamint az Északi-középhegység térségéé és a Szigetközé, miközben Szatmár, Észak-Gömör és a Felső-Garam helyzete némileg romlott. Turóc helyzete továbbra sem rossz, Trencsén negatív egyveretűsége is oldódni látszik, a Kárpátaljáé viszont nem és Dél-Bihar agrárpotenciálja is kedvezőtlen marad. Szepes és Sáros kifejezetten az élmezőnybe került, az előbbi főleg az 1728-as részletes, de csak 11 vármegyére kiterjedő, ezért térképen nem ábrázolható összeírás nem túl kedvező eredményeinek ismeretében nagy eredmény (*2.24. táblázat*). Szabolcs, Bodrogköz és a Felső-Tiszavidék helyzete is javult a beregi részeket leszámítva. Továbbra is kifejezetten kedvező helyzetet találunk 1786-ban a bácsi, baranyai jobbágyportákon, a Rába mentén, Fejérben, a Hajdúságban. Némileg romlik a Nagykunság helyzete (főleg a Jászsággal összevetve, bár itt kevés az adat) és a korábban dicsért Békés–Csanád–Csongrád-háromszögé is. Tolna helyzete a szomszédos Baranya és Somogy trendjeihez képest mutat lemaradást.

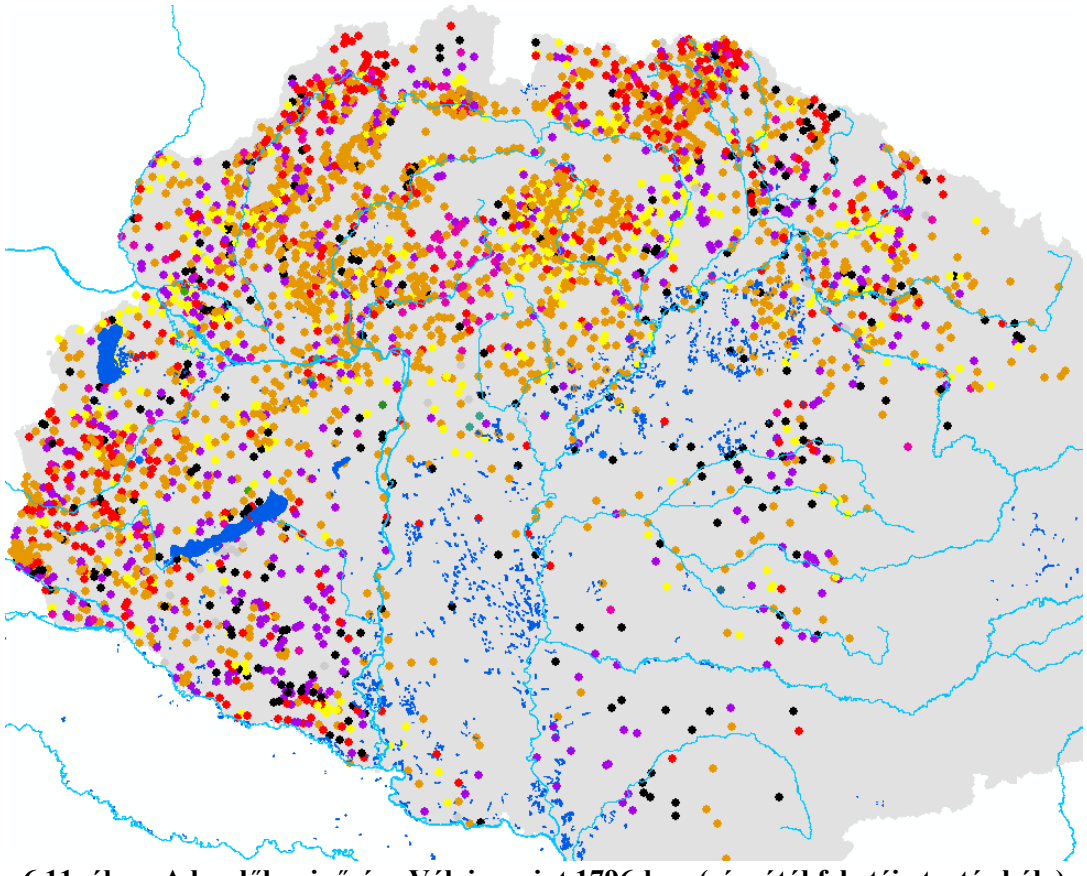
A mennyiségi változások azonban nem feltétlenül járnak együtt a minőségi változásokkal. A földhasználatra vonatkozó, Vályi által közölt kvalitatív (bár foghíjas, ezért a fejlettségi modellekbe nem integrálható) adatok újabb adalékokat szolgáltathatnak az életminőség regionális differenciáira. Az földek elsődleges fogyatkozásainak (már közölt) mintázata így kiegészülhet a szántók, rétek, legelők, erdők minőségével, fogyatkozásaival. Ez különösen az úrbéri összeírásokból hiányzó legelők és erdők esetében fontos adalék *(6.12. ábra)*. Így például a Vályi adatai alapján az erdők kapcsán tehető általános (és nem meglepő) megállapítás *(6.13. ábra)*, hogy az alföldi területeken szenved leginkább hiányt a lakosság a fához való hozzáférést illetően, egészen más értelmezést kap, ha mellétesszük, hogy itt szerepel a legtöbbször a „fát pénzért vásárol” kategória is, ami a fahiány mellett arra is utal, hogy a piaci viszonyok itt előrehaladottak lehettek több más térséggel összehasonlítva, ha valóban pénzben (és nem pl. terményben) tudtak fizetni a fáért. Ugyanez érvényes a kilencedet pénzben megváltó közösségekre is *(6.15. ábra)*, a két térkép alapján tehát kirajzolódik egy potenciális, városokat-mezővárosokat kiemelő pénzforgalmi térkép is. Ha mellétesszük a szőlők minőségére vonatkozó adatot, akkor a pótlólagos jövedelem egy fajtájának gyakorisági térképe rajzolódik ki. Ugyanígy a jó réttel és legelőkkel rendelkező települések mintázata pedig az állattartásból többletjövedelmet realizáló területek azonosításában segít.

Az ún. lélekösszeírások[849] szintén lehetőséget nyújtanak az erdők és legelők szerepének, jelentőségének vizsgálatára *(6.14. ábra)*. Így pl. Őri Péter Pest megye 18. század végi lélekösszeírásokat elemző kötetében szintén közöl olyan adatsorokat, mely a legelőket és erdőket is tartalmazza. De mivel az urasági szántókat-réteket nem, így pontos arányok itt sem adhatók meg.

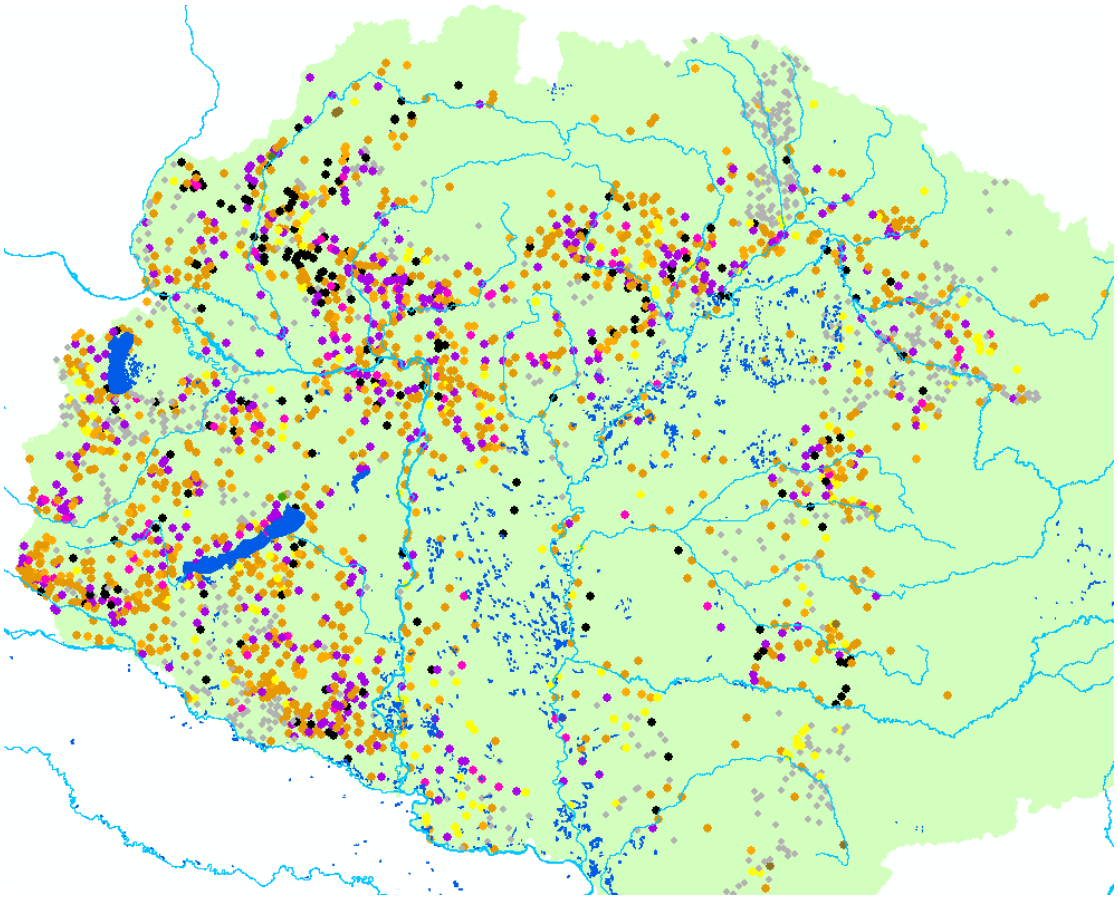
[848] Arany et al. 2021, miként az 1735-ös parasztfelkelés is erre utal.
[849] Pl. Őri 2003: 365–369.

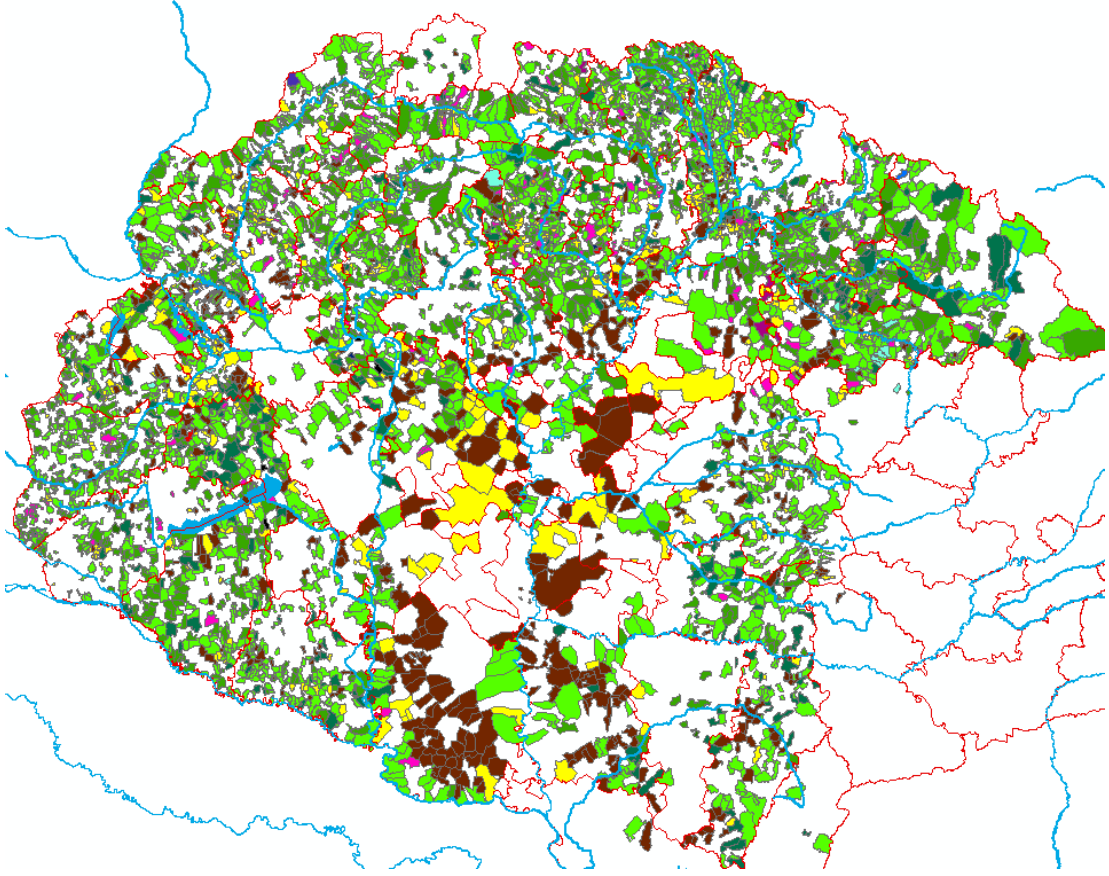
6.10. ábra. A szántók minősége Vályi szerint 1796-ban
(zöld-sárga-okker-lila-fekete skála – a fekete a legjobb)

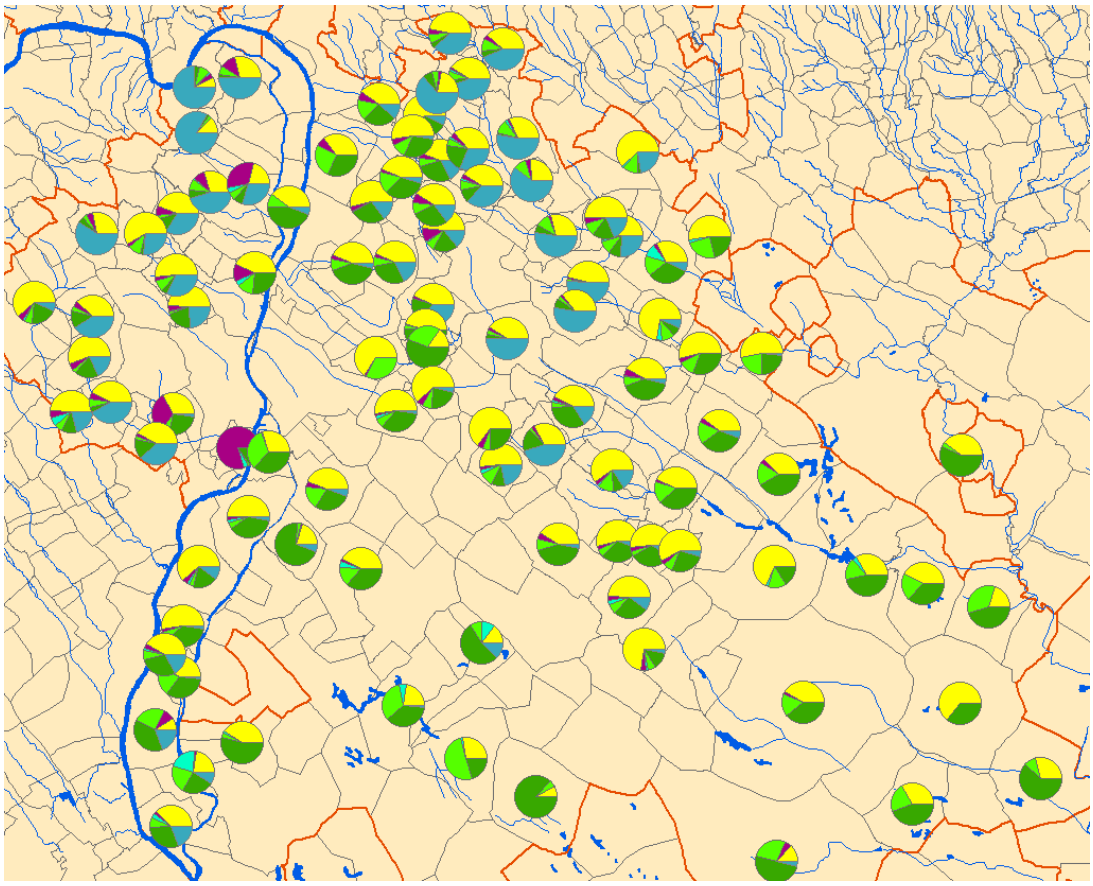
6.11. ábra. A legelők minősége Vályi szerint 1796-ban (sárgától feketéig tartó skála)

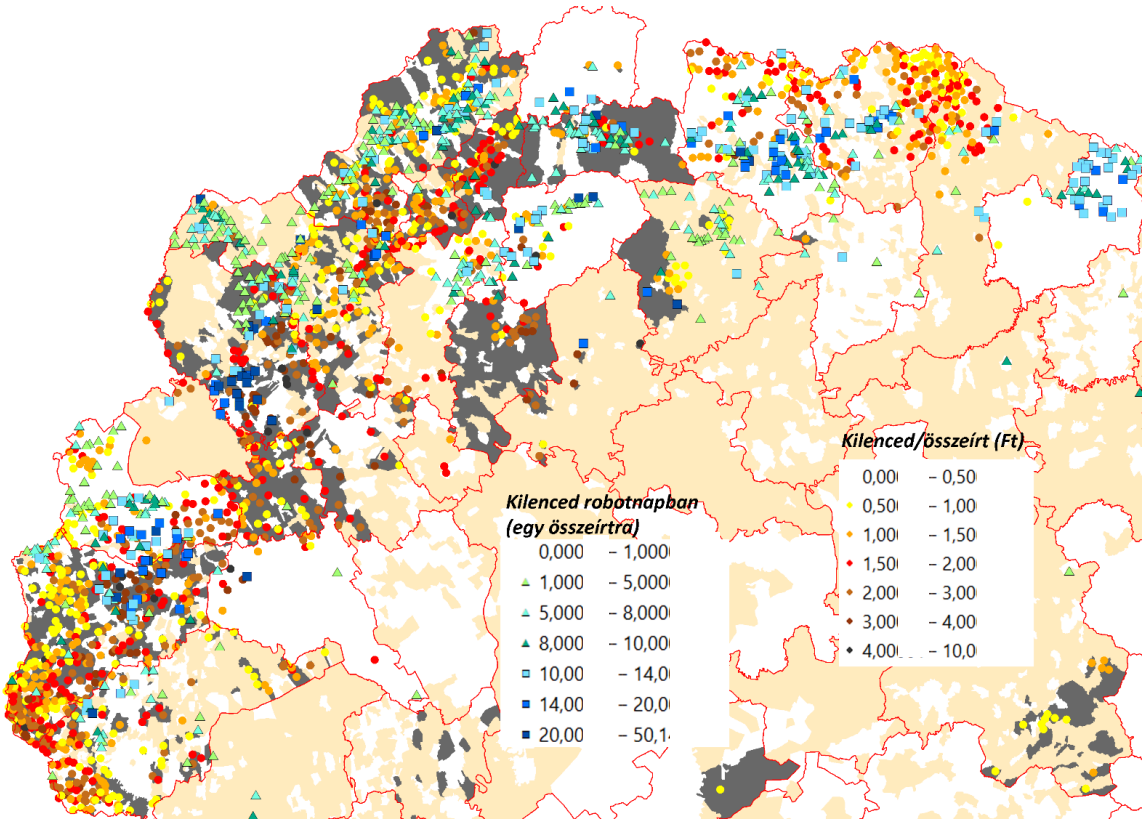
6.12. ábra. A szőlők minősége Vályi szerint 1796-ban (sárgától feketéig tartó skála)

6.13. ábra. Az erdők minősége Vályi szerint 1796-ban (minél melegebb zöld, annál kevesebb erdő, sárga – hiány; fa – barna=pénzért vesz; lila csak tűzifa; sötétlila épületfára is)

6.14. ábra. Pest megye paraszti földhasználati viszonyainak rekonstrukciója a 18. század végén a lélekösszeírások adatai alapján (Őri 2003 adataiból saját szerk.)
Sárga: szántó, bordó: szőlő, sötétzöld: legelő, türkiz: erdő, világoszöld: rét, világoskék: kert, beltelek

6.15. ábra. A kilenced és megváltása regionális sajátosságai, 1786-ban
(sárga háttér – terménybeni megváltás, szürke – nem terményben)

6.3. Összefüggés a gazdasági mutatók és a földrajzi adottságok között[850]

Jól ismert, hogy a természetföldrajzi adottságok a mezőgazdaság teljesítményére hatással vannak, így áttételesen akár a társadalom gazdasági, demográfiai jellemzőire is hatással lehetnek. A 18. század elején még egyértelmű összefüggést láttak a természeti adottságok és a gazdaság teljesítménye között. Bél Mátyás társadalomszemléletét is ez a környezeti determinizmus jellemzi; a lakosok (fizikai, de akár jellembeli) tulajdonságai közül sokat a természeti körülmények határoznak meg, másfelől etnikumuk is döntő fontosságú tulajdonságaik kialakításban.[851]

Hogy valóban volt-e összefüggés a gazdasági adatok és a természeti adottságok között, azt már Perjés Géza is próbálta vizsgálni az 1728-as adatsoron. Az ő problémája az volt, hogy viszonylag kevés (jelen kutatásban is csak nagy energiával előállítható) morfometriai paramétert tudott a rendkívül jól adatolt (de „csak" 2300 településre kiterjedő) termelékenységi indikátorokkal kombinálnia. Nem meglepő, hogy csak az átlagmagasság és a település alakja (a földek térbeli-időbeli hozzáférhetőségének proxy indikátora)[852] került be a vizsgálataiba. Mindkettő viszonylag konzervatív (lassan változó) tulajdonság, tehát kortárs adatok híján a későbbiek is használhatók, visszavetíthetők. Perjés megállapításai szerint: 1. A településméret (mind a lakosságszám, mind a határ mérete alapján) összefügg az agrárfejlettséggel. 2. Az alföldi területeken kedvezőbb a települési közigazgatási határ alakja, így optimálisabb a földek hozzáférhetősége is, ami munkára (is) fordítható megtakarított időt eredményez (vö. 1. pont). 3. Vertikális területhasználati típusok azonosíthatók.[853] 4. A termelési viszonyok 1728 és 1883 között nem változtak lényegesen, pontosabban: az egyes vidékek agrártermelési adottságainak különbségei megmaradtak. (Azaz strukturális változás, fejlődési áttörés, inverzió eddig nem játszódott le.)[854] A kevés morfometriai paraméter ellenére 1880-as „országos"[855] kvantitatív eredményei meglepően jól tükrözik a kvalitatív és lokális fókuszú szakirodalom alapján sejthető képet *(6.16. ábra)*.

Perjés számításai szerint a tengerszint minden 100 méteres emelkedését a szántó értékének 58 krajcáros csökkenése kíséri 1880-ban.[856] Ha viszont ez az átlagot jelenti, akkor az átlagtól való eltérés

---

[850] A fejezet Demeter – Túri 2022-es tanulmányán alapul. A geinformatikai alapadatokat (a morfometriai paramétereket) Túri Zoltán állította elő, a statisztikai számításokat és a térképrevitelt Demeter Gábor végezte.

[851] Bél a Moson és Sopron vármegyeiek erős, magas, izmos testalkatát, munkabírását a vidék szelességével és a korai tavasszal hozta összefüggésbe, amely fizikai tulajdonságok a térség gondozottságán, műveltségén is nyomot hagytak. (Bél 1985: 38 és Bél 2001: 114.) a 18. sz. végére viszont terjed a szemlélet, hogy a kapcsolat nem ennyire determinált, a kedvezőtlen természeti adottságok a társadalmi törekvések segítségével kompenzálhatók (földrajzi posszibilizmus).

[852] A munkahelyek fekvése ugyanis akkor ideális, ha azokat a település központjából fél óra alatt gyalogszerrel meg lehet közelíteni, azaz a határ rádiusza 2-3 km (Perjés 1978: 23).

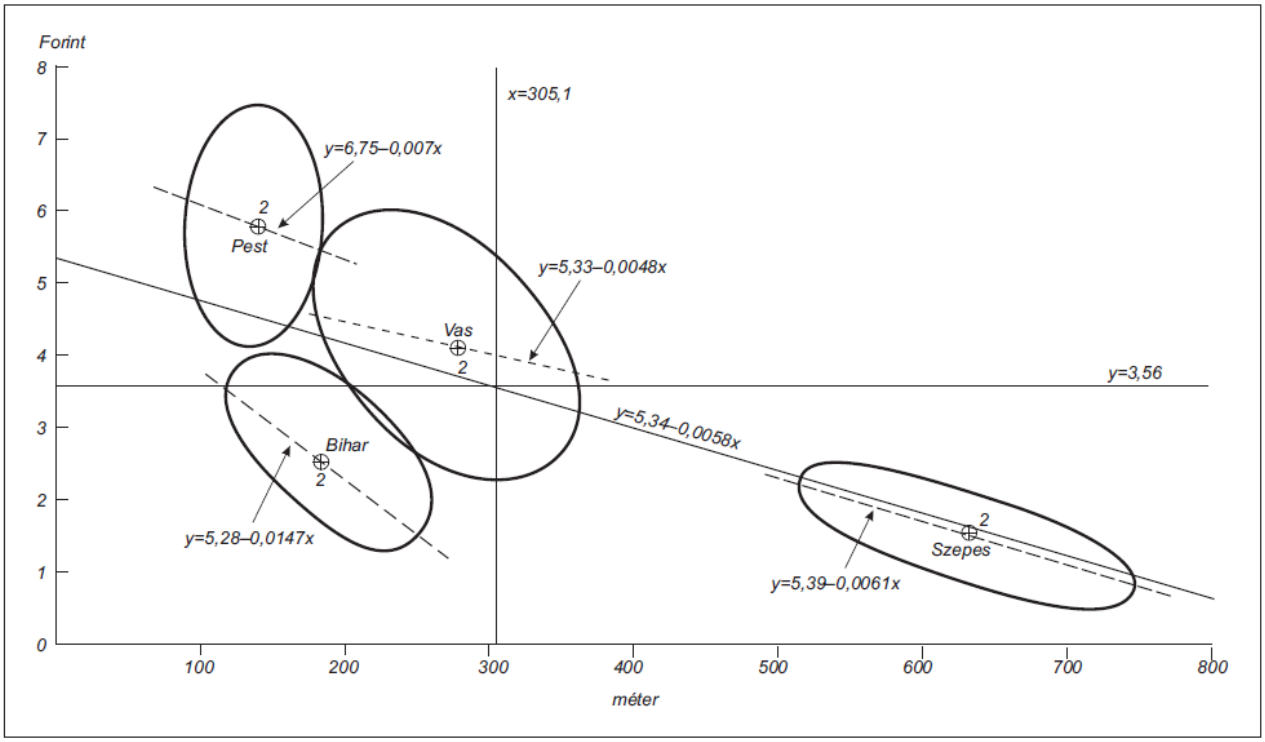
[853] A Bihar kapcsán már említett településméret és a nyomások számának (országosan nem igazolható) vertikális övezetessége mellett Perjés (1979: 51) számítása szerint Biharban a szintmagasság minden 50 m-es emelkedését a szántóterület 6,4%-os csökkenése és az erdőterület 7,4%-os növekedése kíséri.

[854] Perjés 1974, 1978, 1979. Ezt szintén országos kitekintésben vizsgáltuk meg e fejezetben.

[855] Ezen időhorizont esetében is csak 11 megyére vonatkozik vizsgálata.

[856] A szántóból, illetve az összes területből eredő tiszta jövedelem és a szintmagasság között −0,68, ill. −0,66 erősségű korreláció állt fenn 1880-ban Biharban (Perjés 1979: 71). Ez vezette vizsgálatai kiterjesztésére a többi megye esetében. Mi ezt a (logikus) kapcsolatot az egész országra kiterjesztve vizsgáltuk meg, további morfometriai tényezők bevonásával a magasságon kívül.
A másik fontos megállapítás részéről az agrárstruktúrát illetően, hogy Biharban az összes művelt terület 1880-as átlagos tiszta jövedelem/kh értéke szinte kizárólag a szántó tiszta jövedelem/kh értékétől függött (Perjés 1979: 67, r = 0,92-es korreláció), a rétek, erdők legelők ezt nem módosították, így súlyuk nem jelentős (az állattartás településszintű jövedelme pedig ekkor – is – ismeretlen).

az emberi munkának a természeti adottságokat módosító voltáról, azaz az agrártermelés intenzitásának fokáról ad némi tájékoztatást. Így nézve a dolgot, Vas megye egyenletében a 0,0048 együttható esetleg azt jelentheti, hogy itt a művelés intenzitása nagyobb volt, hiszen a kataszteri érték „függőleges gradiense" a négy megye átlagánál mintegy 23 százalékkal kisebb. Bihar megye „b"[857] együtthatójának −0,0147-es értéke viszont azt jelentené, hogy az agrártermelés intenzitása itt kisebb volt az átlagosnál. Szepes megyében a „b" értéke ugyan −0,0061, tehát alig valamivel nagyobb az átlagosnál, ha azonban arra gondolunk, hogy a vizsgálatba vont 30 helység 600 métert meghaladó átlagos tengerszint feletti magasságán a klimatikus és talajviszonyok már milyen rosszak, akkor azt kell mondanunk, hogy a szepesi cipszerek szorgos munkája jelentősen csökkentette a szántó „függőleges gradiensének" (azaz magasságtól függő, részben klimatikus eredetű, részben talajadottságoktól függő termeléscsökkenés) értékét.[858]

6.16. ábra. A tengerszint feletti magasság és a kataszteri tiszta jövedelem összefüggése négy megyében Perjés (1974: 1084) szerint 1883-ban

A természetföldrajzi viszonyok és a földminőség, illetve hozam kapcsolatából Perjés vitás társadalomtörténeti kérdésekre is választ próbált adni. A szintmagasság és a szántó aranykorona-értékének korrelációja (így a tiszta kataszteri jövedelemé is) a négy, általa kiemelt megyében negatív, bár különböző erősségű volt 1880-ban: a nagyobb relieffel bíró Biharban és Szepesben −0,77, illetve −0,74, Pest és Vas megyében pedig −0,19, illetve −0,30, a 140 helységé együtt −0,58. A szántó értékét így megyénként eltérő mértékben ugyan, de a tengerszint feletti magasság is meghatározta – a

[857] Lineáris regresszió (elsőfokú függvény) esetén y = ax+b alakú a képlet.

[858] Perjés ugyan nem lép tovább, de diagramja alkalmas arra a csoportképzésre, amit tucatnyi megyei léptékű 1895-ös indikátort felhasználva Nagy Mariann kivitelezett klaszteranalízis segítségével (Nagy 2017). Perjés ugyan csak kettő indikátort használt, viszont ezáltal lehetősége nyílt regressziószámításra, így túllépve a puszta csoportképzésen azok kvantitatív sajátosságait is feltárta. Hasonló kétváltozós diagramot használt Demeter (2020b) a Monarchia utódállamainak két világháború közötti agrárfejlettségét bemutató tanulmányában.

determinációs együttható szerint átlagosan 32, de Biharban és Szepesben 57, illetve 54 százalékban –, így Perjés szerint az állítás, hogy az adókataszteri felvétel kizárólag vagy akár nagyobb mértékben is az uralkodó osztály érdekeit szolgálta, nem lehet kizárólagos relevanciájú, megerősítve Scott M. Eddie eredményeit.[859]

Esetünkben fordított a helyzet, mint Perjésnél. A térinformatika és a számítástechnikai kapacitás fejlődésével tömegesen állíthatók elő a konzervatív tulajdonságúnak tekinthető morfometriai paraméterek *(6.17–6.20. ábra),* ezzel szemben számszerűsített országos fedettségű termelési adat híján (szemben például az 1880–1910-es évek indikátoraival) 1786-ból csak az üzemszerkezetre vonatkozó adatokat és a földminőséget tudjuk korreláltatni velük. 1720-ból azonban – ha korlátozott mennyiségű is – de van termelékenységi adat az Erdély nélkül országrészre. Egy próbát tehát megér a (mai) morfometriai paraméterek és a 18. századi indikátorok korrelációs mátrixának elkészítése, főleg mivel a 19. századra vonatkozó hasonló vizsgálataink kimutatták az összefüggést némely morfometriai paraméter és a tiszta kataszteri földjövedelem között *(6.3. táblázat)*,[860] ami persze arra is utal, hogy az agrárium még 1865-ben, de 1910-ben sem indult el az intenzív művelés (gépesítés, műtrágyázás, peszticidek) azon útján, mely lehetővé teszi a természetföldrajzi adottságok egy részének negligálását (ami a szovjet, ill. 1945 utáni magyar államszocialista koncepció részévé vált – a földrajzi nihilizmus szintén e korszak terméke, mint a 18-19. századi determinizmus hegeli antitézise).

Kérdés azonban, hogy a (viszonylag konzervatív, de recens adatokból kalkulált) morfometriai paraméterek mellett egyéb tényezőkre vonatkozóan (talajminőség, vízhatás) állnak e rendelkezésre adatok, illetve ezek mennyire konzervatív tulajdonságúak, azaz kortárs adat híján a rendelkezésre állók visszavetíthetőek-e?[861] Álláspontunk szerint e két tényező nem konzervatív, így nem is használtuk ezeket a későbbi korokból rendelkezésre álló adatokat. Kivételt az altalaj (15–30 cm) szervesanyagtartalmával és homoktartalmával tettünk (2. kötet), mert a feltalajjal ellentétben ezek változásai lassabbak, kisebbek

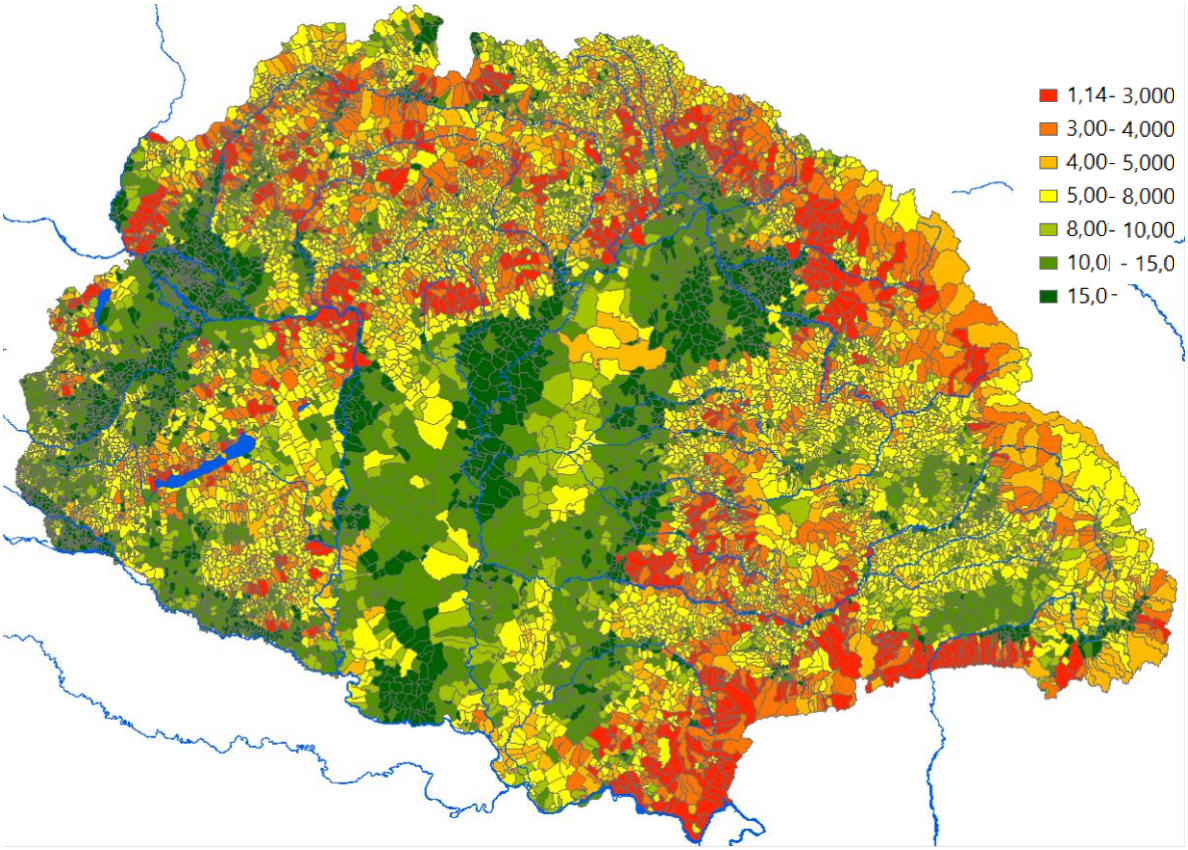
A morfometriai paraméterek kinyerése során során a 30 × 30 m/pixel felbontású SRTM-ből és DSM-ből pixelenként kinyerhető morfometriai alapadatokat az 1910-es településhálózat 1:144 000-es méretarányú poligonos vektorrajzával fedettük, és az egyes poligonon belülre eső pixelek morfometriai paramétereinek átlagértékét és szórását is kiszámoltuk mind a 12 548 település esetében. A morfometriai paraméterek közül így nyertük ki a minimum, a maximum és az átlagos tengerszint feletti magasságot, a magasság szórását. A maximum és minimum differenciájának 1 km^2-re jutó értékét kiszámítva megkaptuk az egyes településekhez tartozó átlagos relatív relief értéket. Az adott területen érvényes erózióbázis felett mért átlagmagasság és a magassági értékek szórásának hányadosaként megkaptuk a relief településen belüli változatosságának nagyságát. A komplex

[859] Perjés 1974: 1083–1084.

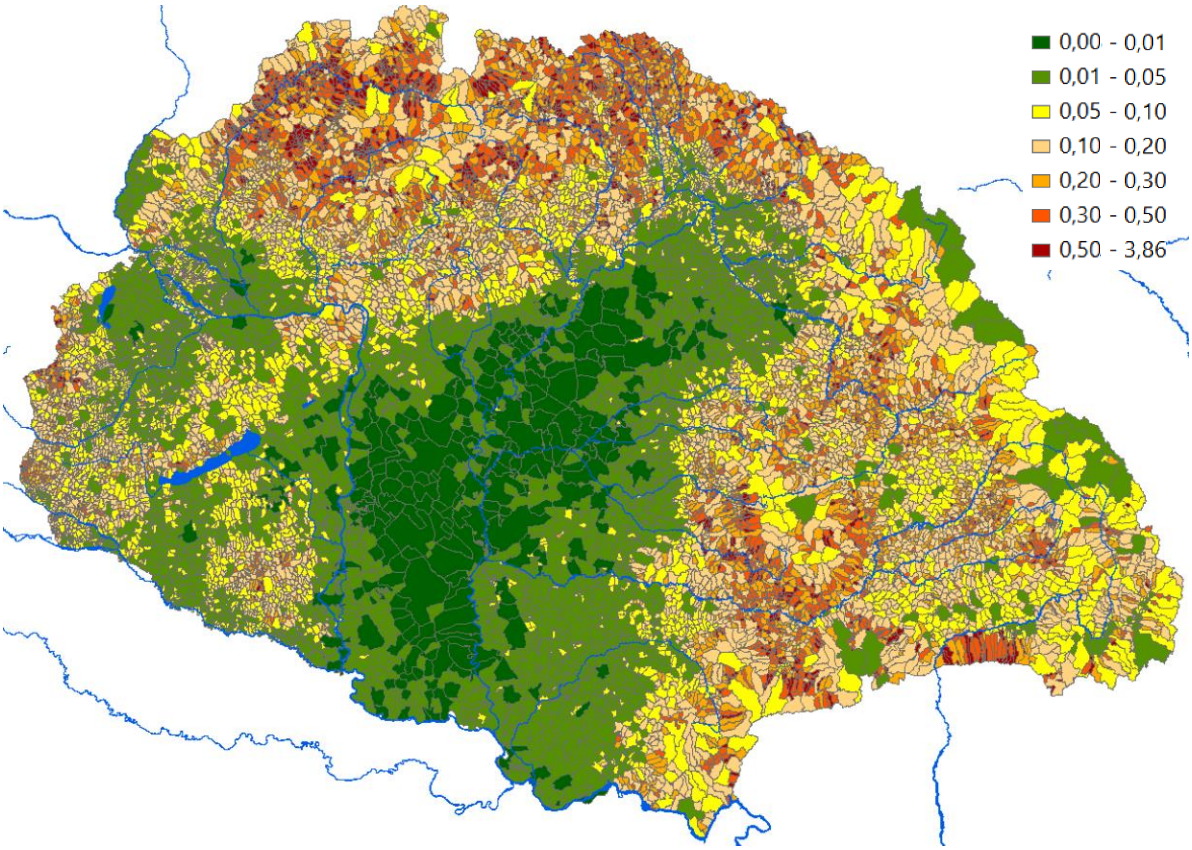
[860] Demeter–Túri 2022: 148–160.

[861] A talajtani adottságok 100–200 év időtávlatában, antropogén bolygatás hatására (pl. folyószabályozások, használatváltás, trágyázás) megváltoznak. A talajok szisztematikus térképezése viszont csak a szabályozások után, 1890 körül kezdődött – szabályozások előtti talajtérkép csak három megyéről áll rendelkezésre 1860 tájáról (Babinszki 2019: 132–133). Az ún. földosztály szerinti minősítésről, mely pedig országosan 1720 és 1780 tájáról is elérhető, bizonyítottuk, hogy egyrészt gabonára kalibrált leginkább, másrészt nincs köze a 19. századi genetikus talajtérképek alapján számolható talajminőséghez, és így e területek agrárpotenciáljához (Demeter–Szilágyi–Túri 2021). A klímaadatok konzervativitása is vitatott, hiszen a legtöbb méréssor a Dalton-minimum utáni helyzetet rögzíti a 19. század közepétől, azaz a 18. században más klimatikus viszonyok uralkodtak, ezek rekonstrukciója pedig csak kvalitatív adatok kvantifikálásával és kb. a statisztikai régiók szintjén lehetséges.

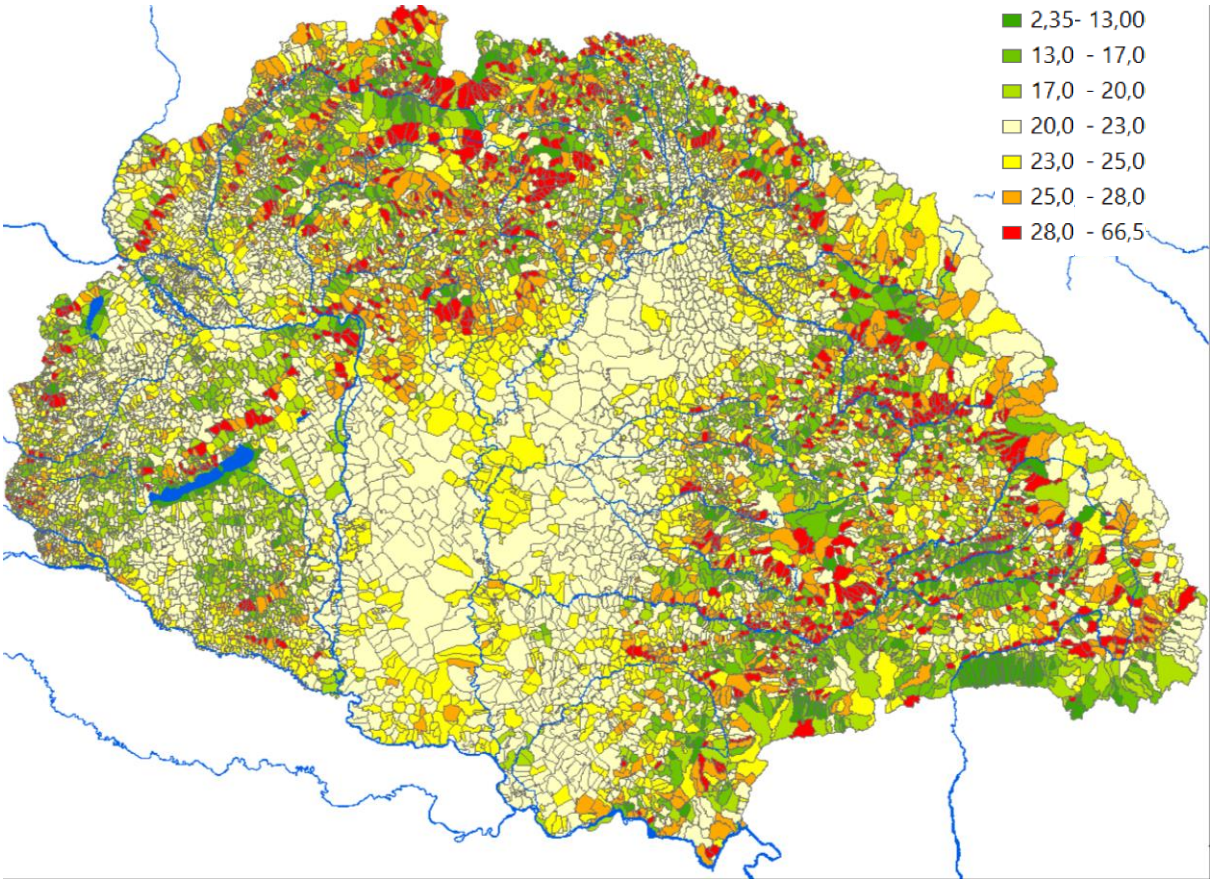
agromorfometriai indikátor kiszámításához a harmadik bemeneti mutató a délies (140–220 fok) és északias (320-40 fok) kitettségű lejtők gyakoriságát (illetve e kettő hányadosát) ábrázoló térkép volt.

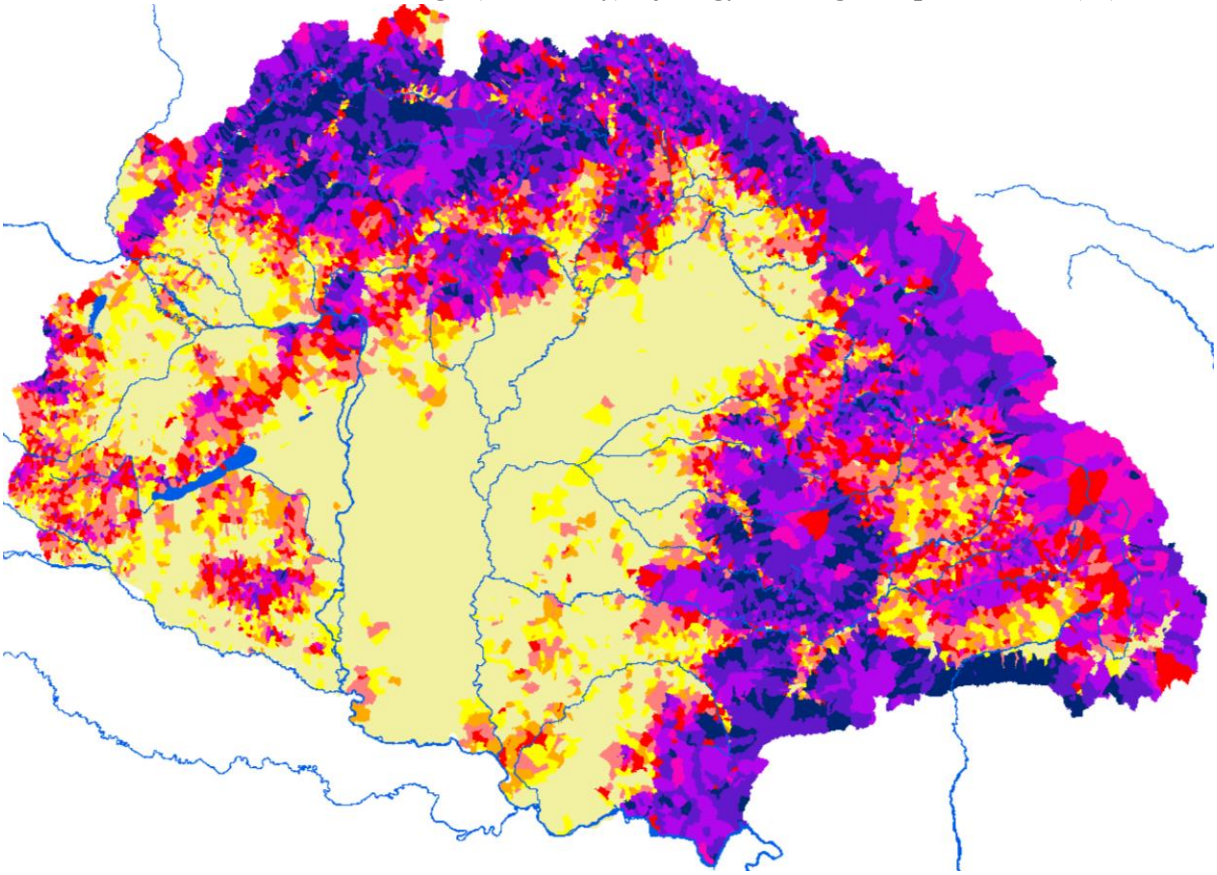
6.17. ábra. A táj tagoltsága I. A települési átlagmagasság és a magasság szórásának hányadosa

6.18. ábra. A táj tagoltsága II. A települési maximum és minimum magasságértékek területegységre jutó különbsége (relief)

6.19. ábra. A délies kitettségű (termékeny) lejtők gyakorisága településenként (%)

6.20. ábra. Magyarország településeinek komplex agromorfometriai alkalmassága
(a világos színű területek a kedvezőbbek)

A negyedik típusú indikátor a 0–17 és 45–90 fok közötti meredekségű lejtők településen belüli százalékos arányát (illetve a kettő gyakorisági érték hányadosát) mutatta be. A lejtőszög kalkulációja bizonyult a legidőigényesebbnek.[862] Az ötödik indikátor a települések kerület/terület aránya volt Perjés indikátorát utánozva. Az öt – agráralkalmassági szempontok szerint kategorizált – indikátort végül egyesítve, a terület komplex (földminőség nélkül kalkulált) morfológiai agráralkalmasságát bemutató térképet szerkesztettünk az 1910-es évre (és lévén ezek konzervatív tulajdonságok, 1786-ra is érvényesnek tekinthetjük őket). A bemenő változók jellegéből fakadóan a komplex morfometriai mutató a dombságok és hegyvidékek esetében differenciál jobban agráralkalmasság szempontjából, az Alföld egyveretűbb.

Ezt követően megnéztük, hogy a fenti morfometriai indikátorok mutatnak-e kapcsolatot a fejlettséggel (1910-es TFI,[863] Demeter-féle komplex fejlettségi index),[864] a földjövedelemmel és a népességszámmal. Erős kapcsolat esetében azt kell feltételeznünk, hogy az ország még nem haladta meg a természetföldrajzi adottságok determinálta agrárország szintjét.

A területi fejlettségi index (TFI) 1910-ben egyetlen egyedi morformetriai paraméterrel (és a komplex értékkel) sem mutatott korrelációt, miként a népességszám sem. Ebből következően sem a lélekszámot, sem az összfejlettséget nem határozták meg a morfometriai adottságok (más tényezők, mint pl. a víz közelsége éppen számításba jöhetett, de ezt itt nem vizsgáltuk – vö. 2. *kötet, 8.5. fejezet*.) Az egy holdra jutó földjövedelem adatok sem mutattak erős korrelációt a morfológiai adottságokkal, *a sík területeket* (0–15 fok közötti lejtők gyakorisága) leszámítva: itt ugyanis *az egy holdra jutó tiszta kataszteri földjövedelem* (r=0,608)*, az egy holdra jutó szántójövedelem és az egy főre jutó tiszta kataszteri földjövedelem is erősebb korrelációt mutatott a 0,5-ös értéknél*. Sem a szőlőjövedelem, sem az erdőjövedelem nem korrelált erősen a relieffel, vagy a meredek lejtők részarányával (sőt, sík területen erősebb volt kapcsolat, miként a legelők és a sík területek esetében is, ami nem meglepő, tekintve, hogy az északi hegyek és a nem délies lejtők nem jöhetnek szóba szőlőtermelés szempontjából, miközben meredekek lehetnek). Érdekes jelenség, hogy *1910-ben erős kapcsolat volt a legelő és szántójövedelmek között is (r 0,5 felett), tehát a legelők háttérbe szorulása nem indokolható önmagában a szántók jobb jövedelmezőségével*. Az egy holdra jutó összjövedelemmel is ez a két agrár-komponens korrelált a legerősebben, az egy főre jutó agrárbevétellel szintúgy. Az egy holdra jutó tiszta kataszteri földjövedelem és az egy főre jutó földjövedelem között is erős (0,7 feletti) volt a korreláció, tehát a népsűrűség 1910-ben még nem változtatta meg döntően az agrárjövedelemi viszonyokat (*6.3. táblázat)*.

A szántójövedelmek és sík területek településenkénti gyakorisági aránya közti korrelációs koefficiensek viszonylag magas értékei miatt az 1865-ös jövedelmek és a morfometria kapcsolatát is megvizsgáltuk – vajon csökkent, vagy nőtt a korreláció a természetföldrajzi indikátorok és a termelés értéke között? (Igaz, az erdélyi föld-jövedelemadatok 1865-ös hiánya miatt ez módszertani szempontból korlátozott lehetőséget kínál az összehasonlításra. Ezért az 1910-es indikátorok és a morfometria kapcsolatát az Erdély nélküli országterület 9560 településére is újraszámoltuk: *6.4. táblázat)*.

[862] Több napig tartott.
[863] Pénzes 2018.
[864] A vizsgálat során felhasznált indikátorok zömére lásd: Demeter 2018.

6.3. táblázat. A mezőgazdasági jövedelmek és a fejlettség kapcsolata a morfometriai paraméterekkel 1910-ben (Erdéllyel)

	Területi Fejlettségi index (Pénzes 2018)	Népesség 1910	Nettó föld-jövedelem egy holdra 1910-ben	Erdők nettó jövedelme egy holdra 1910-ben	Szőlők nettó jövedelme egy holdra 1910-ben	Szántók nettó jövedelme egy holdra 1910-ben	Legelők nettó jövedelme egy holdra 1910-ben	Rétek nettó földjövedelme egy holdra 1910-ben	Nettó föld-jövedelem egy főre 1910-ben
délies kitettségű lejtők gyakorisága %	0,016	0,005	0,022*	0,009	– 0,005	0,007	0,001	0,004	0,006
északias kitettségű lejtők gyakorisága %	– 0,013	0,010	– 0,005	0,012	– 0,106**	0,002	0,030**	– 0,025**	– 0,012
átlagmagasság / szórás	0,066**	– 0,015	0,264**	0,280**	– 0,073**	0,191**	0,250**	0,040**	0,167**
relatív relief	– 0,119**	– 0,082**	– 0,309**	– 0,287**	– 0,124**	– 0,284**	– 0,285**	– 0,071**	– 0,343**
kerület/terület	– 0,074**	– 0,111**	0,044**	– 0,061**	– 0,108**	– 0,003	– 0,026**	0,056**	– 0,119**
45–90 fok közötti lejtők gyakorisága, %	– 0,062**	– 0,017	– 0,384**	– 0,298**	– 0,103**	– 0,301**	– 0,279**	– 0,136**	– 0,304**
0–15 fok közötti lejtők gyakorisága, %	0,180**	0,057**	0,608**	0,455**	0,239**	0,500**	0,474**	0,167**	0,496**
komplex agrármorfometriai index	0,062**	0,170**	0,130**	0,101**	0,059**	0,107**	0,105**	0,004	0,113**
fejlettségi index (Pénzes - TFI)	1	0,140**	0,315**	0,178**	0,215**	0,298**	0,212**	0,094**	0,353**
jelenlevő népesség	0,140**	1	0,087**	0,068**	0,076**	0,070**	0,049**	0,016	– 0,001
egy holdra jutó nettó földjövedelem, 1910	0,315**	0,087**	1	0,538**	0,383**	0,709**	0,601**	0,224**	0,711**
egy holdra jutó nettó erdő-jövedelem, 1910	0,178**	0,068**	0,538**	1	0,213**	0,465**	0,417**	0,132**	0,455**
egy holdra jutó nettó jövedelem szőlőből és gyümölcsből, 1910	0,215**	0,076**	0,383**	0,213**	1	0,302**	0,231**	0,207**	0,285**
egy holdra jutó nettó szántóföldi jövedelem, 1910	0,298**	0,070**	0,709**	0,465**	0,302**	1	0,507**	0,209**	0,567**
egy holdra jutó nettó legelő jövedelem 1910-ben	0,212**	0,049**	0,601**	0,417**	0,231**	0,507**	1	0,145**	0,493**
egy holdra jutó nettó rétjövedelem, 1910	0,094**	0,016	0,224**	0,132**	0,207**	0,209**	0,145**	1	0,164**
egy főre jutó nettó földjövedelem, 1910	0,353**	– 0,001	0,711**	0,455**	0,285**	0,567**	0,493**	0,164**	1

Az látható, hogy *az 1865-ös holdankénti bevételek erős, de nem kiemelkedő kapcsolatot mutattak az 1910-es értékkel* (r=0,55), tehát jelentős területi átrendeződés történt fél évszázad alatt. *Még inkább érvényes ez, ha az egy főre, vagy tulajdonosra jutó nettó agrárjövedelmek településenkénti értékeit vetjük össze a két időpontból* (r=0,14). De vajon ez a természetföldrajzi körülményektől való erősebb függetlenedésnek köszönhető, azaz a technológia, a globális áringadozások, termékoptimalizálás szerepének növekedésében keresendő az ok?

A kapcsolat a morfometriai paraméterek és az 1910-es, valamint 1865-ös nettó földjövedelem-adatok között a szűkített országterületen sem volt kiemelkedő, azonban 1865–1910 között *erősödött a kapcsolat a földjövedelem és a sík területek gyakorisága esetében, tehát az alföldeken éppen a természetföldrajzi adottságok kihasználásának javulása felé mozdult el a helyzet, s nem pedig az agrárium természetföldrajzi adottságoktól való függetlenedése felé* (*6.4. táblázat*)! Ha ugyanis a dombsági területeken is jelentősen nőtt volna a tiszta szántóföldi kataszteri földjövedelem (az alföldihez képest), akkor csökkenő korrelációt kellene mérnünk a morfometriai adottságok és a hozam között. A technológia és a termék-optimalizálás szerepe ugyan módszerünkkel nem mérhető direkt módon, de egyébként ezek (pl. a cséplőgépek van Zanden szerint jelentős szerepe)[865] is a

[865] van Zanden 1991.

meglévő erőforrások optimális kihasználása felé hatottak, nem pedig a morfológiai adottságoktól való függetlenedés felé. Mivel az egyéb tényezőktől való függetlenedés (vízhatás, talajviszonyok) pedig nem mérhetők, így a fenti, a morfológia kapcsán tett megállapítás lényegében arra szorítkozik, hogy a dombvidéki területek hozamát nem sikerült felhozni az alföldi területek hozamához (a különbség nem csökkent).

6.4. táblázat. A mezőgazdasági jövedelmek és a fejlettség kapcsolata a morfometriai paraméterekkel Erdély nélkül (1865 és 1910)

	Területi fejlettség indexe, 1910 (Pénzes 2018)	**Népesség 1910**	**Nettó földjövedelem egy holdra 1910-ben**	**Erdők nettó jövedelme egy holdra, 1910**	**Szőlők nettó jövedelme egy holdra, 1910**	**Szántók nettó jövedelme egy holdra, 1910**	**Legelők nettó jövedelme egy holdra, 1910**	**Rétek nettó földjövedelme egy holdra, 1910**	**Nettó földjövedelem egy főre, 1910**	**Nettó földjövedelem 1 holdra, 1865**	**Nettó földjövedelem egy birtokosra, 1865**
Délies kitettségű lejtők, %	0,023*	0,007	0,019	0,010	–0,005	0,004	–0,003	0,001	0,007	0,030**	–0,005
Északias kitettségű lejtők, %	–0,015	0,015	0,039**	0,044**	–0,075**	0,040**	0,071**	–0,011	0,021*	0,042**	0,013
Átlagos magasság / szórás	–0,130**	–0,079**	–0,337**	–0,301**	–0,086**	–0,285**	–0,293**	–0,063**	–0,352**	–0,225**	–0,046**
Relatív relief	–0,076**	–0,114**	0,001	–0,096**	–0,117**	–0,028**	–0,052**	0,046**	–0,135**	0,003	–0,048**
kerület /terület	0,061**	–0,015	0,330**	0,292**	–0,083**	0,242**	0,279**	0,037**	0,217**	0,200**	0,017
45–90 fok közötti lejtők, %	–0,090**	–0,020*	–0,387**	–0,281**	–0,093**	–0,295**	–0,276**	–0,121**	–0,314**	–0,282**	–0,026*
0–17 fok közötti lejtők, %	0,189**	0,057**	**0,582****	0,430**	0,166**	0,455**	0,445**	0,134**	**0,476****	**0,403****	0,049**
Komplex agrármorfometriai index	0,062**	0,170**	0,121**	0,094**	0,049**	0,094**	0,095**	–0,004	0,103**	0,078**	0,023*
Területi Fejlettségi Index	1	0,129**	0,344**	0,196**	0,223**	0,313**	0,219**	0,093**	0,391**	0,236**	0,036**
Népesség 1910	0,129**	1	0,084**	0,063**	0,073**	0,062**	0,042**	0,013	–0,004	0,063**	0,008
Nettó földjövedelem 1 holdra 1910-ben	0,344**	0,084**	1	0,509**	0,336**	0,661**	0,565**	0,193**	0,701**	**0,553****	0,074**
Erdők nettó jövedelme egy holdra, 1910	0,196**	0,063**	0,509**	1	0,175**	0,423**	0,384**	0,105**	0,428**	0,330**	0,065**
Szőlők nettó jövedelme egy holdra, 1910	0,223**	0,073**	0,336**	0,175**	1	0,239**	0,188**	0,162**	0,234**	0,386**	0,025
Szántók nettó jövedelme egy holdra, 1910	0,313**	0,062**	0,661**	0,423**	0,239**	1	0,456**	0,176**	0,521**	0,443**	0,062**
Legelők nettó jövedelme egy holdra, 1910	0,219**	0,042**	0,565**	0,384**	0,188**	0,456**	1	0,116**	0,454**	0,386**	0,061**
Rétek nettó földjövedelme egy holdra 1910-ben	0,093**	0,013	0,193**	0,105**	0,162**	0,176**	0,116**	1	0,137**	0,135**	0,000
Nettó földjövedelem 1 főre, 1910	0,391**	–0,004	0,701**	0,428**	0,234**	0,521**	0,454**	0,137**	1	0,403**	*0,140***
Nettó földjövedelem 1865-ben 1 holdra	0,236**	0,063**	0,553**	0,330**	0,386**	0,443**	0,386**	0,135**	0,403**	1	0,088**
Nettó földjöv. 1865- ben 1 birtokosra	0,036**	0,008	0,074**	0,065**	0,025	0,062**	0,061**	0,000	0,140**	0,088**	1

Noha közvetlen ok–okozati viszony aligha feltételezhető közöttük, kíváncsiságból megvizsgáltuk, hogy a morfometriai mérőszámok és a társadalmi–gazdasági–demográfiai adottságok között volt-e mérhető erősségű kapcsolat 1910-ben. Tettük ezt azért, mert a Demeter-féle fejlettségi index esetében a fejlettség fordítottan volt arányos az átlagos (és maximum, medián) tengerszint feletti magassággal, tehát az index az alföldi területeket fejlettebbnek jelezte. (Ez a Pénzes féle TFI-szel csak 0,45-ös korrelációt mutatott, attól jellegében erősen eltért, a korrelációs viszonyok és a kompozit indikátor kialakítása alapján egyaránt. Indexünk a mezőgazdaságra, míg a TFI inkább az iparra és a társadalom egyéb aspektusaira – pl. települési bevételek – érzékeny, így hegyvidéki területeket is fejlettnek jelöl, ami magyarázza a gyengébb korrelációt.) *(6.5–6.7. táblázat)*.

6.5. táblázat. Spearman-féle rangkorreláció (sok nem normáleloszlású változó miatt) a komplex fejlettségi indexet (Demeter 2018c) meghatározó indikátorok és a morfometriai paraméterek között
(kiemelve az erős korrelációs kapcsolatok)

	Csecsemő-halálozás a halálozások-hoz mérve (1901–1910)	Törvénytelen születések aránya, 1901–1910	Orvos látta halottak aránya, 1901–1910 átlaga	Háziiparban foglalkoz-tatottak aránya a lakossághoz mérve	Vasúttól való távol-ság 1890-ben (m)	Alfa-betizáció, 1880, %	1 holdra jutó földjöve-delem 1910-ben	1 főre jutó földjöve-delem 1910-ben	Napszámra kényszerülő kisbirtokosok aránya
délies kitett-ségű lejtők aránya	–0,007	0,006	0,049**	0,023*	0,005	0,015	0,020*	0,005	–0,031**
közig. terület kerülete m-ben 1910	–0,031**	0,158**	0,241**	0,224**	0,036**	0,084**	0,003	0,135**	–0,094**
átlagos tszf. (m)	–0,246**	0,059**	–0,410**	0,043**	0,237**	–0,349**	–0,778**	–0,652**	0,114**
minimum tszf. (m)	–0,221**	0,037**	–0,390**	0,010	0,231**	–0,321**	–0,708**	–0,618**	0,072**
maximális tszf. (m)	–0,254**	0,075**	–0,389**	0,073**	0,218**	–0,350**	–0,775**	–0,644**	0,148**
terjedelem (m)	–0,234**	0,104**	–0,339**	0,117**	0,181**	–0,338**	–0,710**	–0,559**	0,162**
területegységre jutó relief (m)	–0,141**	–0,082**	–0,441**	–0,092**	0,089**	–0,310**	–0,531**	–0,549**	0,220**
kerület/terület	0,046**	–0,173**	–0,188**	–0,199**	–0,075**	–0,018*	0,048**	–0,103**	0,128**
tszf. medián (m)	–0,241**	0,058**	–0,414**	0,039**	0,239**	–0,349**	–0,777**	–0,648**	0,106**
tszf. szórás (m)	–0,241**	0,085**	–0,366**	0,092**	0,179**	–0,338**	–0,722**	–0,576**	0,182**
átlagmagasság /szórás (m)	0,161**	–0,085**	0,208**	–0,094**	–0,064**	0,210**	0,418**	0,307**	–0,202**
45 fokosnál meredekebb lejtők aránya	–0,170**	0,071**	–0,325**	0,093**	0,163**	–0,304**	–0,652**	–0,518**	0,145**
északias kitettségű lejtők aránya	0,004	0,098**	–0,021*	0,058**	–00,015	–0,091**	–0,011	–0,021*	–0,003
17 foknál lankásabb lejtők aránya	0,188**	–0,062**	0,424**	–0,055**	–0,204**	0,388**	0,754**	0,612**	–0,143**
komplex morfometriai indikátor	0,179**	–0,025**	0,419**	–0,030**	–0,141**	0,344**	0,671**	0,584**	–0,212**

6.6. táblázat. Spearman-féle rangkorreláció (a komplex fejlettségi indexet (Demeter 2018c) meghatározó indikátorok és a morfometriai paraméterek között (folytatás)

	Egy mező-gazdasági lakosra jutó földterület, 1910	Tercier keresők aránya, 1910,%	Ipari keresők aránya, 1910, %	Mező-gazdasági kereső, 1910, %	Keresők aránya, 1910, %	Tbc az összes halálból, %, 1901–1910	Kanyaró, vörheny szamár-köhögés, halálok	Tényleges növekedési ráta, 1901–1910 átlaga	Migrációs szaporulat, ezrelék, 1901–1910 átlaga	Természetes szaporulat, ezrelék 1901–1910 átlaga
délies kitettségű lejtők aránya	–0,025**	0,024**	0,013	–0,022*	–0,008	–0,014	–0,016	0,003	0,003	–0,004
közig. terület kerülete m-ben 1910	0,342**	0,250**	0,210**	–0,236**	–0,033**	0,017	–0,067**	0,091**	0,098**	–0,100**
átlagos tszf. (m)	0,322**	–0,116**	–0,184**	0,123**	0,131**	–0,203**	0,218**	–0,011	–0,004	–0,108**
minimum tszf. (m)	0,229**	–0,142**	–0,194**	0,145**	0,131**	–0,190**	0,204**	–0,028**	–0,022*	–0,091**
maximális tszf. (m)	0,359**	–0,074**	–0,153**	0,085**	0,121**	–0,204**	0,219**	0,012	0,020*	–0,121**
terjedelem (m)	0,405**	–0,021*	–0,117**	0,042**	0,090**	–0,188**	0,204**	0,041**	0,050**	–0,122**
területegységre jutó relief (m)	0,022*	–0,208**	–0,231**	0,200**	0,092**	–0,162**	0,209**	–0,045**	–0,045**	–0,007
kerület / terület	–0,331**	–0,186**	–0,117**	0,152**	0,032**	–0,012	0,062**	–0,081**	–0,088**	0,097**
tszf. medián (m)	0,318**	–0,122**	–0,189**	0,129**	0,130**	–0,200**	0,217**	–0,014	–0,008	–0,103**
tszf. szórás (m)	0,383**	–0,046**	–0,134**	0,063**	0,103**	–0,187**	0,205**	0,027**	0,036**	–0,125**
átlagmagasság / szórás (m)	–0,305**	–0,035**	0,034**	0,019*	–0,056**	0,103**	–0,125**	–0,064**	–0,073**	0,109**
45 fokosnál meredekebb lejtők aránya	0,377**	–0,014	–0,100**	0,025**	0,065**	–0,166**	0,209**	0,015	0,020*	–0,054**
északias kitettségű lejtők aránya	–0,019*	–0,012	–0,009	0,016	–0,021*	–0,028**	00,004	0,040**	0,042**	–0,023*
17 foknál lanká-sabb lejtők aránya	–0,348**	0,109**	0,212**	–0,133**	–0,077**	0,186**	–0,236**	–0,007	–0,010	0,039**
komplex morfo-metriai indikátor	–0,271**	0,095**	0,165**	–0,102**	–0,080**	0,180**	–0,233**	–0,002	–0,006	0,044**

6.7. táblázat. Spearman-féle rangkorreláció a komplex fejlettségi indexet (Demeter 2018c) meghatározó indikátorok és a morfometriai paraméterek között (folytatás, kiemelve az erős korrelációs kapcsolatok)

	Születési ráta átlag, ezrelék, 1901–1910	Halálozási ráta, ezrelék, 1901–1910	Települési bevétel egy főre, 1909	1 főre jutó direkt adó 1909	1 főre jutó települési vagyon, 1909	Írni/olvasni tudók aránya, 1910, %	60 év felettiek aránya, %, 1910	6 év alattiak aránya, 1910	Demeter fejlettségi indexe, 1910
délies kitettségű lejtők aránya	0,017	0,022*	–0,014	–0,002	–0,005	0,006	–0,014	–0,009	0,017
közig. terület kerü-lete 1910	0,011	0,141**	0,144**	0,135**	0,252**	0,031**	–0,007	–0,074**	0,172**
átlagos tszf. (m)	–0,033**	0,090**	–0,337**	–0,574**	–0,211**	–0,355**	0,045**	0,038**	–0,559**
minimum tszf. (m)	–0,030**	0,075**	–0,323**	–0,544**	–0,207**	–0,324**	0,063**	0,051**	–0,535**
maximális tszf. (m)	–0,033**	0,107**	–0,329**	–0,564**	–0,196**	–0,358**	0,019*	0,026**	–0,542**
terjedelem (m)	–0,019*	0,126**	–0,286**	–0,493**	–0,156**	–0,352**	–0,015	0,007	–0,471**
területegységre jutó relief (m)	–0,015	–0,013	–0,342**	–0,486**	–0,343**	–0,277**	–0,014	0,075**	–0,495**
kerület/terület	–0,018*	–0,147**	–0,130**	–0,099**	–0,252**	0,034**	0,010	0,073**	–0,124**
tszf. medián (m)	–0,031**	0,089**	–0,337**	–0,571**	–0,213**	–0,355**	0,046**	0,041**	–0,561**
tszf. szórás (m)	–0,035**	0,106**	–0,302**	–0,509**	–0,181**	–0,342**	0,002	0,004	–0,491**
átlagmagasság / szórás (m)	0,044**	–0,072**	0,164**	0,276**	0,085**	0,203**	0,039**	0,041**	0,260**
45 fokosnál meredekebb lejtők	0,017	0,095**	–0,276**	–0,451**	–0,204**	–0,325**	–0,053**	0,049**	–0,440**
északias kitettségű lejtők aránya	0,030**	0,076**	0,018*	–0,027**	0,055**	–0,104**	–0,021*	0,016	–0,056**
17 foknál lanká-sabb lejtők aránya	–0,021*	–0,086**	0,349**	0,546**	0,277**	0,400**	0,050**	–0,069**	0,544**
komplex morfo-metriai indikátor	0,002	–0,056**	0,332**	0,512**	0,284**	0,342**	0,045**	–0,060**	0,512**

Kérdés, hogy ez milyen komponenseknek köszönhető. A komplex morfometriai indikátor értékével szintén együtt mozgott a fejlettség értéke (míg a Pénzes-féle, ipari fejlettségre érzékenyített TFI ezzel nem korrelált), noha az említett magassági indikátoron túl csak a 0–17 fokos lejtők gyakorisága mutatott 0,5 feletti korrelációt. Az 1910-es komplex fejlettségi mutató kialakításában szerepet kapó indikátorok közül egyedül az egy főre ill. egy holdra jutó földjövedelem kapcsolata volt erősnek mondható a tengerszint feletti magassággal (és a relieffel is), továbbá a kis lejtőszögű lejtők gyakoriságával (miként az előző vizsgálatban), és így magával a komplex morfometriai mutatóval is. A többi morfometriai paraméterrel nem volt erős kapcsolat kimutatható, miként a többi társadalmi–demográfiai indikátor sem korrelált erősen a környezeti adottságokkal, egy kivételt leszámítva, az egy főre jutó direkt adók értékét, mely azonban részben a tiszta kataszteri földjövedelmen nyugodott. Az összefüggés erőssége azt bizonyítja, hogy a többi direkt adótípus szerepe elenyésző volt a teljes direkt adó értékében – a direkt adó értéke tehát leginkább az agrárfejlettség proxy változója (kivéve a városoknál).

6.8. táblázat. A morfometriai paraméterek és az 1786-os kompozit fejlettségi indexben szerepet kapó indikátorok kapcsolata

	Család / ház, 1786	Távollevők aránya, 1785	Nem helyi lakosság aránya, 1785	Polgárság aránya, 1786	Telkes jobbágy aránya, 1786	Házatlan zsellérek aránya, 1786	Szántó / földműves (úrbéres), 1786
Délies kitettségű lejtők aránya (%)	0,016	−0,030*	−0,006	0,006	−0,012	0,004	0,010
Átlag tszf. magasság (m)	−0,054**	0,147**	0,011	−0,010	0,150**	−0,015	−0,065**
Területegységre jutó relief (m)	−0,083**	0,166**	0,068**	−0,032**	0,137**	−0,001	−0,095**
Kerület /terület	−0,073**	0,138**	0,099**	−0,040**	0,075**	−0,003	−0,074**
Átlag tszf. m / szórás (m)	0,080**	0,080**	0,030**	−0,022	−0,019	−0,016	0,134**
45 foknál meredekebb[866] lejtők aránya (%)	−0,043**	0,061**	0,007	−0,005	0,107**	0,008	−0,126**
Északias kitettségű lejtők aránya (%)	0,022	0,026*	−0,006	−0,007	0,009	0,014	0,025*
17 foknál lankásabb lejtők aránya	0,103**	−0,050**	0,004	0,011	−0,140**	0,002	0,134**
Az előbbiekből képzett komplex morfometriai indikátor értéke	**0,028***	**−0,054****	**−0,048****	**−0,008**	**−0,044****	**0,003**	**0,092****

	Egy úrbéresre jutó igásnapra korrigált robot, 1786	Természetbeni ajándékok értéke egy úrbéresre, 1786	Földminőség, 1786	Kulturális fejlettség (iskola+pap), 1775	Egy úrbéres-re jutó szőlő, 1786	Komplex fejlettségi index, 1786
Délies kitettségű lejtők aránya (%)	−0,001	−0,032**	−0,022	0,035**	0,035**	*0,072***
Átlag tszf. magasság (m)	−0,152**	−0,233**	0,205**	−0,153**	−0,123**	*−0,052***
Területegységre jutó relief (m)	−0,087**	−0,153**	0,154**	−0,309**	−0,080**	*−0,200***
Kerület /terület	0,046**	0,015	0,039**	−0,400**	−0,065**	*−0,313***
Átlag tszf. m / szórás (m)	0,151**	0,083**	−0,050**	−0,036**	−0,137**	*−0,074***
45 foknál meredekebb lejtők aránya (%)	−0,130**	−0,192**	0,159**	−0,120**	−0,112**	*−0,062***
Északias kitettségű lejtők aránya	0,001	−0,018	−0,018	0,007	−0,061**	*0,003*
17 foknál lankásabb lejtők aránya	0,158**	0,197**	−0,237**	0,219**	0,065**	*0,127***
Az előbbiekből képzett komplex morfometriai indikátor értéke	**0,016**	**−0,031****	**−0,003**	**0,183****	**0,011**	***0,149****

[866] Ez a legeltetés felső határa. A korabeli katonai térképek jelkulcsán is ez a legmeredekebb kategória, ló ilyen meredek térszínre már lovas nélkül sem ment fel. Csak a kecsketartás jöhet szóba ezeken a térszíneken.

Ezt követően pedig azt elemeztük, hogy az 1780-as évek végének gazdasági mutatói kapcsolatban álltak-e a morfometriai paraméterek értékével. Vajon a tengerszint feletti magasság és a komplex fejlettségi mutató, vagy a termékenység és más morfometriai paraméterek között ekkor is volt kapcsolat? Milyen társadalmi–gazdasági indikátorok korrelálnak a természetföldrajzi indikátorokkal; mennyire determinálták a földrajzi adottságok a társadalmi felépítmény karakterisztikáját *(6.8. táblázat)*?

6.9. táblázat. A morfometriai és 1910-es termelési paraméterek kapcsolata a termékenységgel és a nyomással

	Termékenység nyomással együtt, 1720	Nyomások száma, 1720	Földminőség, 1786
Egy kat. holdra jutó tiszta kataszteri földjövedelem, 1910 (K)	0,262**	0,011	−0,239**
Egy kat. holdra jutó tiszta kataszteri szántó jövedelem, 1910 (K)	0,234**	0,023	−0,252**
Földminőseg, 1786	−0,159**	−0,139**	1
Egy kat. holdra jutó tiszta kataszteri erdő jövedelem, 1910 (K)	0,209**	0,011	−0,194**
Egy kat. holdra jutó tiszta kataszteri szőlő jövedelem, 1910 (K)	0,008	−0,037	−0,062**
Egy főre jutó tiszta kataszteri földjövedelem, 1910 (K)	0,268**	0,080**	−0,233**
Egy kat. holdra jutó tiszta kataszteri rétjövedele, 1910 (K)	0,072**	0,005	−0,066**
Egy kat. holdra jutó tiszta kataszteri földjövedelem, 1865 (Ft)	0,160**	0,005	−0,265**
Egy birtokosra jutó tiszta kataszteri földjövedelem, 1865 (Ft)	0,012	−0,005	−0,003
Északias kitettségű lejtők aránya	0,048**	0,007	−0,029*
Egy kat. holdra jutó tiszta kataszteri legelő jövedelem, 1910 (K)	0,227**	0,004	−0,211**
Kerület/terület	−0,102**	−0,074**	0,029*
Relatív relief	−0,184**	0,051**	0,197**
45 foknál meredekebb lejtők gyakorisága	−0,164**	0,038**	0,201**
Délies kitettségű lejtők gyakorisága	0,014	0,007	−0,021
Szórás/átlagmagasság	−0,136**	0,035*	0,021
Magassági terjedelem	−0,153**	0,071**	0,162**
Magasság szórása (érdesség)	−0,151**	0,079**	0,148**
15 fok alatti lejtők gyakorisága	0,258**	−0,031*	−0,291**
Átlagos magasság	0,143**	0,130**	−0,179**
Komplex morfometriai indikátor	0,086**	0,006	−0,035*

A 18. századi változók és a morfometriai indikátorok között, szemben a 19. század végi, 20. század eleji helyzettel, alapvetően gyenge volt a kapcsolat, a kerület/terület és az 1786-os kompozit fejlettségi mutató kivételével, ahol r = −0,31-es érték volt mérhető. Azaz minél elnyúltabb a település alakja, annál fejletlenebb, ami zömmel a hegyvidéki településekre jellemző. Ezt már Perjés is feltételezte, ezért szerepelt nála is hasonló változó! A hegyvidékiségen túl az indikátor arra is utal, hogy a földek egy része csak nagy időbefektetéssel érhető el. Nem meglepő tehát, hogy fordított összefüggést mutatott az indikátor a kompozit agrárpotenciál értékével *(6.8. táblázat)*. 0,22-es korreláció volt mérhető a lankásabb lejtők gyakorisága és a földminőség között, hasonló erősségű, de fordított kapcsolat volt a természetbeni ajándékok egy főre jutó értéke és a települési átlagmagasság között. A földminőség és a magasság között szintén hasonlóan gyenge volt a kapcsolat, jellemző,

hogy az alföldi talajokat kedvezőbb kategóriába sorolták. A kulturális fejlettség is a sík Alföldön volt érezhetően magasabb.

Ha a vizsgálatba bevonjuk az 1720-ból rendelkezésre álló csekélyebb számú (kb. 6000) nyomásra és termékenységre vonatkozó adatot is *(6.9. táblázat)*, egyik indikátor sem mutatott értelmezhető korrelációt a morfometriai paraméterekkel, ellenben a 20. század eleji egy holdra jutó tiszta kataszteri földjövedelem és az 1720-as, nyomással kombinált termékenység között r = 0,3 körüli korrelációs koefficiens volt kimutatható. A 19. század közepi értékkel viszont gyengébb a kapcsolat, r = 0,16. Ez megintcsak arra utal, hogy a dualizmus korának végén a természeti adottságok optimális kihasználása felé ment el az agrárszféra (az alföldi vízrendezéssel a kedvezőtlen adottságú sík területek felszámolása növeli a korrelációt a tengerszint feletti magasság és a földjövedelem között), nem azok felülírása, vagy a kevésbé termékeny dombsági területek lemaradásának csökkenése felé. Ez tehát elég sovány eredmény, különösen az 1910-es indikátorokkal való összevetésben *(6.4. táblázat)*. Az 1786-os földminőségnek pedig éppúgy nincs köze az 1910-es kataszteri földjövedelem nagyságához, mint az 1720-as termékenységi besorolásnak (az eltérő előjel az 1786-os földminőség fordított skálázásából ered, ti. a legnagyobb érték a legrosszabb földminőségre utal). De az 1720-as településszintű termékenység és nyomással kombinált termékenységi adatok sem korreláltak erősen (r = 0,3 alatt) az 1786-os földosztállyal. Hasonló (azaz a vizsgált tulajdonságokat tekintve az alacsony r-érték ellenére így is az erősebbek közé tartozó) az összefüggés erőssége a vertikális felszabdaltság (relief) és az 1786-os földminőség között (r = 0,2), illetve a lankás lejtők és az 1786-os földminőség között (r = –0,29). Azonban éppen a domborzati diverzitás az, ami miatt célszerű lenne a korrelációs vizsgálatokat megyénkénti bontásban újra elvégezni a későbbiekben, mert *a gyenge országos kapcsolat ellenére a regionálisan erős korreláció nem kizárható*.

A fentiek mind arra utalnak, hogy annak ellenére, hogy az ország a 18. század végén agrárország volt, nem egyedül a külső földrajzi tényezők határozták meg annak fejlettségét és területi differenciáit, hanem más tényezők is szerepet kaptak, amit érdemes vizsgálni (2. kötet). De furcsa is lenne (pontosabban egysíkú országról adna tanúbizonyságot), ha az annyi kulturális, demográfiai és társadalmi indikátor bevonásával képzett 1786-os kompozit fejlettségi mutató csak a természetföldrajzi adottságoktól függne. Már a *4. fejezet* SEM-alapú vizsgálatai sem egy, hanem három fő komponenst eredményeztek *(4.36. ábra)*. Ezek közül az egyik (a 18. században a legkisebb szereppel bíró) az „urbanizáltság”, benne azzal a kulturális infrastruktúrával, melyről korábban beláttuk, hogy önmagában nem befolyásolja a gazdasági jólét szintjét. (Másik tényezője, a polgárosultság indikátorainak szerepe viszont erősebb).[867] És noha a földjövedelmeket illetően a 18. századból nem állunk túl jó a szeriális adatokat tekintve, tehát éppen feltételezhetnénk, hogy ha lennének, erősebb lenne a kapcsolat a welfare és az agrárium között, de a kevés rendelkezésre álló proxy változó (az 1720-as termékenység, az 1786-os földosztály, a nyomások száma) sem mutatott kapcsolatot a kompozit fejlettséggel. Ezért a második kötetben egy longue durée vizsgálat keretén belül újra elővesszük a hatótényezők kérdését – az itteni számításokat kombinálva a *4.36. ábra* mögötti számításokkal, most csak azt szögezhetjük le, hogy a külső földrajzi környezet szerepe erős, de nem kizárólagos a fejlettség alakításában. [868]

[867] Megvizsgáljuk a 2. kötetben, hogy a településméret szerepe hogyan változott 1910-re.

[868] Itt érdemes megemlíteni újra azt is, hogy a SEM *welfare indexe* (*4.37. ábra*) és az itt, és a 4. fejezet többi részében is használt fejlettségi index (lásd *4.24. ábra*) közti korreláció (*4.10. táblázat)* csak alulról súrolta a 0,5-ös értéket, tehát jellegükben eltértek egymástól, mást mértek.

7. Összegzés

A kétkötetes értekezés a történeti Magyarország (Horvátország nélkül, de Erdéllyel) területi egyenlőtlenségeit és fejlettségi differenciáit; a magterületek és perifériák elhelyezkedését, társadalmi-gazdasági-demográfiai sajátosságait, valamint ezek hosszútávú változását vizsgálja a török kor után a történeti országterület felbomlásáig (1720–1910) – az alkalmazott szemlélet miatt és a segítségül hívott társtudományokra való tekintettel kitekintéssel a jelenig. Alaptézisünk szerint a jelenkori geográfiai vizsgálatok egyik dimenziója, a területi differenciáltság nagy jelentőséggel bírt a folyamatok alakításában a múltban is (Acemoglu–Johnson–Robinson 2002), és hasonló magyarázó tényezőként kell rá tekintenünk a történelemben, mint a társadalmi-gazdasági viszonyokra. A dolgozat tehát történeti kérdésekre keres választ a történettudományban ritkábban, a geográfiában gyakrabban alkalmazott területi nézőpont és regionális elemzési módszerek felhasználásával (Beluszky, Győri), erősen kvantitatív szemlélettel (Nemes Nagy), országos településsoros statisztikákra támaszkodva, a hazai történeti statisztika eddigi eredményeit (elsősorban Katus László, Benda Gyula, Perjés Géza, Scott M. Eddie szemléletét, továbbá Dávid Zoltán, Dányi Dezső, Faragó Tamás, Miskolczy Ambrus, Trócsányi Zsolt, Gyémánt László forrásközléseit ötvözve)[869] egységes rendszerbe foglalva. Jellegében tehát inter-/multidiszciplináris megközelítést alkalmaz.

A vizsgálat jelentőségét (azon kívül, hogy a mai magyarországi regionális különbségekre tekintve sajnálatos aktualitása is van) egyrészt az adja, hogy *szakít a szűken értelmezett fejlettségfogalom GDP-centrikus megközelítésével* (annak aggregáltsága, „tartalma" és időben visszamenve egyre nehezebben, és nem minden területi léptékben rekonstruálható mivolta miatt), s Maddison (2007) vonatkoztatási rendszere helyett *a fejlettség multidimenzionális* (a HDI-nél is sokrétűbb) megközelítése mellett az *egyenlőtlenség* szerepét is vizsgálati prioritássá emeli (Milanovic–Lindert–Williamson 2010, Piketty 2015), paradigmaváltásra ösztönözve a kutatókat (Szilágyi 2024).

Hasonlóan tág időbeli és egyszerre finom felbontású területi léptékű vizsgálat Magyarországon (vö. Győri–Mikle 2017: járási szint, 1910-től)*, de Európában sem ismert*, az eddigi munkákból vagy az egyik, vagy a másik dimenzió hiányzik, részben a források adottsága, részben szemléletük, részben a rendelkezésre álló adatok informatikai feldolgozottsága hiányában.

A sajátos nézőpont és a hozzá kapcsolódó módszerek lehetővé teszik a vitás (vagy már megoldottnak tűnő) történeti kérdések újragondolását (Eddie 1996), de a területi nézőpont és a történeti statisztikai módszerek segítségével olyan jelenségek történeti szemszögű vizsgálata is lehetséges, melyekkel leginkább a jelenkor kapcsán a geográfia, regionális tudomány és a közgazdaságtan foglalkozott, összekötve a diszciplínák érdeklődési területét és időhorizontjait.

A *különbségek térben és időben változó differenciáltsága mértékének és aktuális mintázatának vázolásán túl* – az adathalmazt, akár kvantifikálható, akár nem kvantifikálható (kvalitatív, nominális vagy ordinális adattípusú) társadalmi–gazdasági ismérvek alapján részhalmazokra bontva – az *egyenlőtlenség területisége mellett annak egyéb dimenziói* (nyelvi, társadalmi csoportok)*, hierarchikus viszonyai* (pl. településméret) *és mélysége* is vizsgálhatók választott forrásaink alapján. A nézőpont tehát arra is lehetőséget nyújt, hogy *az ország egészére vonatkozóan tegyünk rendszerszintű összevetéseket* az *egyenlőtlenségek* és a *fejlettség* szintjének változása kapcsán (felvilágosult abszolutizmus vs. dualizmus; integrált gazdasági tér 1910 előtt, dezintegrált gazdasági

[869] Említsük meg a következő generációt: Nagy M., F. Romhányi B. majd a Pap József körüli egri fiatalokat.

tér 1910–2004 között), történeti adatokon tesztelve a Williamson-hipotézist (1965). Az értekezésben a deskriptív elemzésen túl a területi nézőpont alapján nyerhető információtöbblet értelmezését, történeti kánonba való beillesztését is megkíséreljük.

A vizsgálat során (az adathiány illetve bizonytalan adatinterpretáció miatt), számos fogalmi és módszertani kérdést is tisztázni kellett, hiszen ekkora időtávban ilyen felbontású (a teljes rurális hinterlandra kiterjedő) vizsgálat tapasztalatai a térségben előzőleg nem álltak rendelkezésre.

- Mennyire megbízhatók és hogyan interpretálhatók ill. integrálhatók a különféle 18–19. századi országos összeírások, népszámlálások adatai egy területalapú fejlettségi vizsgálatsorozatba? (Azaz, milyen indikátorokat lehet felhasználni a rendelkezésre állókból).
- Hogyan értelmezendő a fejlettség egy longue durée vizsgálat esetén (a különböző korokban) és hogyan mérhető GDP adatok híján? (Hogyan alakítható ki egy fejlettségi mérőszám az előbbi rostán fennmaradt indikátorokból? Összevethetők-e az egyes idősíkok eredménytérképei eltérő indikátorhalmaz esetén?)
- A történeti statisztika és a regionális szemlélet alkalmazása a történettudományban miként befolyásolja a korábban, más módszerek (lokális analízisek országos átlagok extrapolálása, generalizálása) alapján tett állítások relevanciáját?
- Kirajzolhatók-e a preindusztriális korszakban homogén társadalmi–gazdasági adottságú területek, vagy a településtípusok elhelyezkedése területileg kevert volt?
- Milyen társadalmi–gazdasági–demográfiai adottságok jellemezték a legfejletlenebb területeket (és a centrumokat), és ezek sajátosságai és elhelyezkedésük hogyan változtak? Mekkora az útfüggőség: a mai perifériák mennyiben és mikortól öröklöttek?
- Volt-e különbség az életminőségben a különböző nem kvantifikálható vagy társadalmi kategóriák, a vallás, a nyelv, települési jogállás, földminőség vagy birtoktípus/méret tekintetében? (A magyar nyelvűként számon tartott települések fejlettebbek voltak? Ha igen mióta?)
- A külső környezeti tényezők mennyire hatottak a társadalmi–gazdasági mutatókra? (A fejlettség és földminőség vajon összefügg-e 18. és a 19. században? A hegyvidéki szlovákok rosszabb földjeit kompenzálta-e méretük? A városok vagy a falvak földjei voltak jobbak? stb.)
- Az erőforrásoktól, utaktól, folyóktól, piacoktól való távolság (a vonalas infrastruktúra) hogyan befolyásolta az életminőséget?
- A társadalmi tagolódás hogyan befolyásolta a fejlettségi viszonyokat? (A telkes jobbágyok által dominált területek vagy az egykoron főleg zsellérek lakta települések voltak fejlettek? És melyek fejlettebbek ma? A polgárok vagy a beköltöző jövevények aránya korrelál-e az (agrár)fejlettséggel? Mire utal és van-e összefüggés a kilenced megváltásának módja és a települések lakosságának életminősége között?)
- Milyen volt az úrbéres népesség életminősége a különböző birtokos(típus)ok/üzemformák esetében? (A világi nagybirtok, az egyházi nagybirtok, a kincstár, a közbirtokosság stb. jelentett-e kedvezőbb életfeltételeket, ill. adózási és gazdasági potenciált?)
- Hogyan függ össze a településméret a fejlettséggel – és ez hogy változott 1720–1910 között? (Az aprófalvas vagy a mezővárosi térségek nyújtottak-e jobb agrárlehetőséget a lakosságnak, melyik típus volt dinamikusabb?)
- Hogyan közelíthető a 18. századi agrártermelékenység tényleges hozamadatok hiánya esetén? Hogyan rekonstruálható a 18. század eleji földhasználat, térképek híján? A térkép vagy a statisztikai adat a pontosabb? Mérhető-e az állattartás relatív jelentősége konkrét adatsorok híján? Hogyan közelíthető a lakosság növekedésének területi differenciáltsága a 18. században, mikor csak egyetlen

népszámlálás áll rendelkezésre? (A demográfiai nyomás közelíthető-térképezhető-e területhasználati és egyéb adatok alapján a szaporodási ráta és a tényleges gyerekszám ismerete híján?)

- Hogyan különíthetők el a fejlettséget *okozó és tükröző,* illetve az életszínvonalat/fejlettséget *felfelé és lefelé* húzó tényezők? (Az adó vajon elvonást testesít meg, vagy gazdasági potenciált-termelést)?
- Erősíti egymást az adott időmetszetben különböző módszerek alapján (azonos indikátorok, azonos szelekciós módszer, ok-okozati viszonyokat feltáró, egydimenziós vs. sokdimenziós stb.) kapott kép vagy éppen ellentmondás rajzolódik ki? Melyik mire utal?
- A hosszú távú vizsgálatok lehetőségét tekintve: mennyire összevethetők, az eltérő jellegű adatsorok, alkalmasak-e dinamikus *(longue durée)* vizsgálatok céljára, vagy csak a pillanatkép rögzítését teszik lehetővé? Hogyan ábrázolhatók megbízhatóan a változások (illetve oldhatók meg az ábrázolástechnikai nehézségek)?
- Az előbbiek folyományaként: mely területek az „örök kullogók", mely területek voltak képesek kilépni a periféria szerepéből (és miként)? (A török dúlta területek mennyire voltak lemaradva a 18. század végén, vagy a „tabula rasa" új helyzetet teremtve megadta a dinamikus fejlődés lehetőségét?)
- Hogyan változott a fent említett tényezők szerepe az időben – és ez miként vizsgálható-számszerűsíthető?
- Mióta létezik a nyugat–keleti lejtő, és (mikor) mennyire releváns ez az elképzelés, ha kilépünk a mai államterület meghatározta földrajzi fogalmi keretek közül?
- Az egyenlőtlenség és a fejlettség dimenzióit tekintve milyen folyamatok jellemezték a felvilágosult abszolutizmus és a dualizmus rendszerét? Az 1910 utáni határ- és gazdaságpolitikai változások növelték vagy csökkentették az egyenlőtlenségeket, vagy egyszerűen csak átrendezték azokat? Mely fent említett dimenziók voltak ennek okai? Az 1910 előtti *és* utáni perifériák határokhoz, tájakhoz vagy inkább népcsoportokhoz köthetők?
- Igazolható-e az egyenlőtlenségi vizsgálatok alapvetése, a nekilendülés kezdeti fázisában területi és társadalmi divergenciát feltételező Williamson-hipotézis az általunk vizsgált történeti korok (társadalmi–gazdasági–politikai rendszerek) valamelyikében az általunk vizsgált 5 időmetszet (1720, 1780, 1880, 1910, 2010) során? Mennyiben felelős a gazdaságpolitika a regionális egyenlőtlenségekért?
- Végül az előbbiek összefoglalásaként, a jelenkorra aktualizálva: a regionális módszertan alkalmazása a történettudományban miképp segítheti a mai területi tervezést?

Célunk tehát nem a felhasznált források megbízhatóságának vizsgálata vagy új interpretációja, nem is a magyar történelmet jellemző alapfolyamatok megkérdőjelezése, hanem ezek új szempontrendszer/nézőpont szerinti megvilágítása, a társadalmi struktúrák vagy gazdasági szférák helyett a (történészi körökben elhanyagolt) területi különbségek történeti szerepének megvilágítása. A regionális, illetve történeti statisztikai (kvantitatív) szemlélet megerősítheti vagy megkérdőjelezheti a korábbi állítások relevanciáját (de még utóbbi eset sem jelenti azt, hogy automatikusan felülírja azokat).

I. Források, módszerek

A vizsgálat területi és időbeli léptéke, továbbá a fejlettség multidimenzionális megközelítése miatt forrásként csak olyan, országos kiterjedésű, közel teljes területi lefedettséget adó, egységes szempontrendszer szerint elkészült településsoros összeírások jöhetnek szóba, melyek ugyanakkor –

legalábbis két egymást követő évmetszetben – időben is összevethetők, továbbá társadalmi lefedettségük is közelít a teljeshez. Így evidencia a 20. század eleji népszámlálások használata, melyek közül etalonnak tekinthetők a minden fenti peremfeltételnek megfelelő 1910-es népszámlálás kötetei és (a földadó és a választójogi cenzus miatt magas színvonalú) földhasználat- és földjövedelem-statisztika, valamint a korra vonatkozó adókimutatások (direkt adók, települési pótadók). Az 1900-as népszámlálás hasonló minőségű, de egyrészt a földjövedelem-statisztikai és adókimutatások hiányoznak (1883 körül viszont rendelkezésre állnak), másrészt 10 év alatt rendszerszintű változások a szakirodalom jelenlegi álláspontja szerint még politikai kurzus- és gazdasági szerkezetváltás esetén sem mutathatók ki (Egri 2022), így helyesebbnek tűnt az 1880-as népszámlálás használata, mivel kiegészíthető a fenti két adathalmazzal. Azonban az 1880-as népszámlálás jóval kevesebb társadalmi–gazdasági ismérvet vett fel, mint az 1910-es, ezért a közös indikátorok száma is kisebb. Ez időben visszafelé haladva még inkább jellemző és felveti azt a kérdést, hogy a vizsgálat során törekedni kell-e mindig ugyanazon változóhalmaz kialakítására. Az országos összeírások változó szemlélete és egyes, a fejlettségben szerepet kapó tényezők magyarázó erejének változása (amelynek vizsgálatát a dolgozat szintén célként tűzte ki) ezt nem teszi sem lehetővé, sem szükségessé. Ez elvezet minket ahhoz a kérdéshez is, hogy mit értünk fejlettségen az egyes korokban, és ha eltérő fogalom- és indikátorkészlettel rendelkezünk, akkor az egyes időpillanatokban vázolt állapotok mennyire összevethetők. Noha 1910 és 1880 viszonylatában még 15 közös indikátor állítható elő, így a dualizmus korának változásai elég sok dimenzió tekintetében nyomon követhetők, a török kor utáni újraberendezkedés, illetve a felvilágosult abszolutizmus esetében – valamint a 18. század és 19. század összehasonlítása során is – ez nehezebb. A 18. századi összeírások ugyanis jellegükben egymástól, de a 20. századiaktól is eltérnek. A 18. századi településsoros összeírásaink zöme adóösszeírás, mely nem tartalmazza a teljes társadalmat, a teljes gazdaságstruktúrát (allódiumok, közföldek), sőt Erdély eltérő közigazgatása miatt a teljes 1910-es országterületet sem, és az ottani összeírások részben eltérő kérdései miatt még szinkron összeírások összevetése is nehézkes. Így tehát az általunk használt 1720-as (és 1715-ös) Regnicolaris Conscriptio ugyan Erdélyre is kiterjedt néhány év késéssel, de sem kérdésfeltevése, sem megbízhatósága nem volt olyan szintű, hogy 1728-ban ne kelljen majd egy részletesebb, de sajnos csak töredékében (11+2 vármegye) fennmaradt összeírást kivitelezni (a Perjés Géza által 1974-1979 között összegyűjtött anyagot a kutató hagyatékából szintén használtuk az 1720-as adatsor kontrolljára). Az 1720-as összeírás nem terjed ki minden úrbéres rétegre, a nem úrbéres földekre, a közföldekre. Az 1780-as évek népszámlálása társadalmilag teljes, ám zömmel társadalmi–demográfiai és nem gazdasági indikátorokat tartalmaz. Ennek egyedi társadalmi kategóriái sem az 1720-as összeírás fogalmi rendszerébe nem illeszkednek, sem a népszámláláshoz kiegészítő gazdasági adatokat bőségesen szolgáltató, de csak az úrbéres népességre kiterjedő, Erdélyt sem tartalmazó, nem publikált „1786-os” ún. „kancelláriai összesítés” (Fónagy 2013) kategóriáihoz nem illeszkednek (Tóth 2015). Az 1720-as és 1786-os összeírás összevetése sem problémamentes, mert az előbbi pontatlan és az összeírtak köre sem azonos. Erdély kimaradását csak részben pótolja a részletes, jól kvantifikálható, Gyémánt et al. által publikált 1750-es összeírás, ugyanis a kérdésfelvetés s a társadalomkategóriák is eltérnek a magyarországitól. A számszerűsíthető indikátorok mellett a kvalitatív adatok beemelését (a Lexicon locorum felekezeti és nyelvi adatai) is fontosnak tartottuk, ez azonban a későbbi, modern nemzetfogalomtól való eltérései miatt okoz nehézséget, míg Vályi (1796) esetében kvalitatív adatainak kvantifikációja okozott nehézséget a leírásban tömegesen található hibák mellett.

A területi, társadalmi hiátusok mellett a komparatív vizsgálatokat nehezítették a mértékegységek, a direkt hozam- vagy jövedelemstatisztikák hiánya. Általánosságban, az általunk vizsgált idősíkok – 1720, 1780, 1880, 1910 (kiegészítve 1330 és 2010-re az összegző fejezetben) – eltérő indikátorszámára (1720-ban 6, 1910-ben 60) és az indikátorok közötti csekély átfedésre (főleg kettőnél több idősík esetén) a megoldásunk a fejlettségi index kialakításakor a szelekciós módszer hasonlósága volt (Pénzes 2014a, b), egyes hiányzó indikátorok, statisztikák esetében proxy változók használatára törekedtünk.

Vizsgálatunkban nem a mai fejlettség fogalmát vetítettük vissza a történeti korokba, mert arra adatbázisunk indikátorösszetétele nem alkalmas, s a retrospekció (bár az egységes elemzési lehetőség ígéretével kecsegtet) nem is helyeselhető eljárás: inkább az adott korfelfogás szerinti (és így koronként olykor eltérő értelmezésű) fejlettség ismérveit próbáltuk kiolvasni a forrásokból. A fejlettség fogalmába beleértettük a gazdasági mellett annak kulturális és egyéb vonatkozásait, ahogy azt a modern geográfia ajánlja.

A választott lépték kapcsán kiemelendő, hogy bár az adatok járásszintű aggregációja átláthatóbb képet eredményez, és csökkenti az egyedi adathibák torzító hatását, de ez esetben a mesterséges (közigazgatási) határok homogenizációs hatása a természetes (és táji) határokat is felülírja, és a belső heterogenitás (egyenlőtlenség) is csak paraméteresen érzékeltethető.

A regionális egyenlőtlenségek történeti rekonstrukciójának statisztikai peremfeltételeit – a nagy elemszám, a társadalom széles körű reprezentáltsága és a területi kiterjedés teljessége, a területileg egyenletes eloszlás is – választott forrásaink (ha nem is maradéktalanul) teljesítik. A második peremfeltétel-típus, az interpretálhatóság ugyancsak teljesül: ez magában foglalja a mértékegységek azonosíthatóságát-átválthatóságát és azt, hogy a mért jelenség vagy kategória értelmezhető (esetleg mai fogalmakkal párhuzamosítható) társadalmi–gazdasági aspektusból.

Az egyszerűbb változóstruktúrát biztosító 18. század eleji összeírások esetében a források (modern szempontokat prioritásba helyező) interpretációja (a forrásokban szereplő fogalmak értelmezése és indikátorokká konvertálása) nehezebb, a vizsgálatok kivitelezése egyszerűbb, viszont validitásuk kisebb. A modern statisztika korában az interpretációs problémák csökkennek, egyben az eredmények megbízhatósága is javul, ám elemzésükhöz komplexebb módszerek szükségesek.

A bizonytalan validitású 18. századi számadatok ellenére a kvantitatív megközelítés mellett szól az, hogy a fejlettséget többdimenziósan értelmeztük és ezért kompozit indikátorokkal dolgoztunk, ezek előállítása azonban kvalitatív (nominális, nem számszerűsített) vagy ordinális (rangsor típusú) adatokból nem lehetséges.

Módszerek

A kötet(ek) struktúráját a módszer- és forrás-, nem pedig kérdésorientált megközelítés jellemzi, azaz inkább a rendelkezésre álló adatok és adatelemzési technikák határozzák meg a kérdéseket, mint fordítva, ritkább, hogy a kérdéshez keresünk forrást és módszert. Ez a narrativitás helyett a természettudományokban gyakoribb didaktikus jelleg dominanciáját eredményezi. A 18. és 19. századi változásokat feldolgozó két kötet szerkezete párhuzamos: az időmetszetek azonos szempontrendszer és módszerek szerint kerülnek elemzésre. A dolgozat történeti jellegének erősítését

szolgálja a nem területi alapú megközelítésen alapuló fejezetek beillesztése a didaktikusabb, monotonabb struktúrájú részek közé, valamint a kronologikus tagolás.

A területi differenciáltság vizsgálata, mint elemzési módszer a történész számára azért kecsegtethet előnnyel, mert,

a, országos kitekintést nyújt és az efféle történeti vizsgálatokban rejlő lehetőségeket messze nem merítette ki sem a geográfia, sem pedig történeti kutatás (még megyei léptékben sem); a vizsgálat történeti földrajz, történeti statisztika, történeti demográfia, stb. számára új ismereteket biztosít;

b, az egyenlőtlenségek *térképezése-vizualizálása* lehetővé teszi módszertani problémák áthidalását, így a pontatlan adatokból és a mértékegységek beazonosítatlanságából fakadó bizonytalanságok kiküszöbölését az indikátorképzés során alkalmazott relatív, intervallumskálák használatával. A jelenségek tematikus csoportosítása és az értékek relatív skálázása *lehetővé teszi a térbeli (spatial) mellett az időbeli (temporal) összevetést is.*

c, *A szemléletváltás, a jövedelem helyett az egyenlőtlenség(ek)re való fókuszálás és annak többdimenziós megközelítése (a jólét és fejlettség fogalmának párhuzamos használata) megoldja (megkerüli) a finomfelbontású jövedelemadatok hiányából, illetve azok bizonytalan validitású rekonstrukciójából fakadó problémákat, hosszútávú vizsgálatokat lehetővé téve.* Az egyenlőtlenségi mérőszámok nem egyszerűen jövedelmet helyettesítő indikátorként értelmezhetők, de többlet információtartalmuk miatt a valóságot jobban megragadó mutatóként tekintenek rájuk (Piketty 2015).

d, Pusztán a differenciák vizualizálásával, a különbségek térképezésével mélyebb statisztikai ismeretek nélkül is juthatunk új eredményekre a megfelelő történeti háttértudás alapján összevetve és interpretálva a területi mintázat sajátosságait. (Mélyebb területi elemzésekre lásd: Jakobi).

e, A kiértékelés másik irányát a kartogramok mögött meghúzódó adatsorok *vizualizálás nélküli* egyszerűbb *statisztikai elemzése* (átlag, szórás) jelenti. Az átlag csupán egyetlen paramétere a halmazok tulajdonságainak, a társadalmi–gazdasági rend stabilitása szempontjából fontos belső egyenlőtlenségek vizsgálata (amit történeti szempontból Magyarországon eddig alig vizsgáltak) igényli a többi paraméter használatát (pl. súlyozott relatív szórás, Hoover-index, Gini-index – lásd Pénzes). Magasabb szintet jelent az ökonometriai szemléletű elemzés (többváltozós statisztika – lásd Földvári).[870]

Az értekezés az 1720-as és 1780-as (I. rész), 1880-as és az 1910-es (II. rész) időmetszetet vizsgálja hasonló módszerekkel a településsoros adatok statisztikai elemzésén keresztül. Ezt egészíti ki Erdély 1750-es külön vizsgálata (I. kötet), valamint az 1910 utáni állapotok vázlatos elemzése az 1930-as és 2010-es helyzetre fókuszálva Rónai András atlasza, illetve jelenkori statisztikai kiadványok alapján, továbbá az 1785–1910 közötti és 1330–2010 közötti *longue durée* változások ívét felrajzoló fejezet (*II. kötet 7–8. fejezet*). A nem területi entitásokon alapuló (nem regionális jellegű) vizsgálatok mindkét kötetben önálló (rész)fejezetet alkotnak.

Az időmetszeteket elemző fejezetek felépítése hasonló: a források részletes kritikai elemzése, az indikátorként szóba jövő változók értelmezése az egyes fejezetek elején található – a korábbi eredmények és problémáik áttekintésével együtt. A változók értelmezését az indikátorok alapváltozókból történő kialakítását és egyedi mintázatuk (térképi) vizsgálatát az indikátorok megszűrése követi a fejlettségi vizsgálatok és a hasonlósági (klaszter) vizsgálatok szempontjait

[870] A módszer recepcióját jelzi, hogy egyre gyorsabban terjed az oszmanisták, középkorászok, stb. között (Sz. Simon Éva, F.Romhányi Beatrix, Szilágyi Zsolt)

figyelembe véve (normáleloszlás, nem komplementer jelleg, nem dinamikus változók). Az indikátorok közti belső kapcsolatrendszer feltárására korrelációs mátrixot (esetenként parciális korreláció számításával) használtunk, ennek alapján a dimenzióredukció, a független változók azonosítása PCA segítségével történt.[871] A kompozit indikátor előállítása előtt az egyes változókat normalizáltuk, 0-1 között újraosztályozva értékeiket, majd aggregáltuk őket. Mivel fontos volt eredményeink megbízhatósága (a cél stabilan azonosítható centrumok és perifériák azonosítása) ezért több módszert is kipróbáltunk kontrollálva az eredményeinket. A fejlettséget okozó és azt tükröző indikátorok elkülönítésére (és az utóbbiak kiszűrésére) SEM-módszert alkalmaztunk, a PCA mellett az egyedi indikátorok elemzése során az overlay módszert is felhasználtuk (a mozaikosság elkerülése érdekében az egyedi indikátorértékek újraosztályzásával). A módszereket vizuálisan és korrelációsan is összevetettük.

A fejlettségi régiók kirajzolását követte a regionális differenciák egy másik dimenzió szerinti kiértékelése, a történeti tájak (hasonlósági régiók) klaszteranalízis segítségével történő lehatárolása. Ennek megbízhatósági elemzése diszkriminancia-analízis segítségével történt, majd ezt a csoportok adottságainak deskriptív elemzése követte a distinktív tényezők azonosítása érdekében, csoportátlag és csoportszórás számításával (a kettő hányadosával a belső egyenlőtlenségek is vizsgálhatók). A csoportok közi különbségek szignifikanciáját 2-mintás t-próbával ellenőriztük.

A legfejletlenebb települések és jellegzetességeik azonosítása iméntihez hasonló módon történt. Önálló részfejezetben került sor a nem kvantifikálható (kvalitatív) változók csoportjaira jellemző indikátorértékek kiértékelésére is és a nem területalapú, hanem egyéb ismérvek alapján kialakított csoportok sajátosságainak és különbségeinek ismertetésére a szórás, átlag, és Hoover-index segítségével. A kompozit fejlettségi indikátorok kialakításába be nem vont változók súlyát több esetben regresszió-analízissel vizsgáltuk. A dolgozat során a relációs adatbázisban tárolt adataink statisztikai és vizuális kiértékeléshez SPSS és ArcGIS 4.2-es szoftvereket használtunk.

II. Eredmények

A dolgozat célja nemcsak a) új eredmények előállítása volt a történettudományban kevésbé szokványos módszerek használatával, hanem b) az aktuális területfejlesztési szakpolitikai hasznosítás mellett c) a korábbi történeti megállapítások relevanciájának vizsgálata, revideálása, így ezen, saját eredményeinkkel nem egybevágó korábbi megállapítások is feltüntetésre kerültek az álláspontok összevetésének megkönnyítése érdekében, miként a módszertani szempontokból fontos megjegyzések is. A történeti országra vonatkozó megállapításokat a geográfia és regionális tudomány mai országterületre vonatkozó modern kutatási eredményeivel is összevetettük, az eredmények területi tervezésben, területfejlesztési szakpolitikákban való hasznosítását szem előtt tartva. A 18. és 19. századra vonatkozó kutatási eredményeket külön tárgyaljuk, miként szétválasztjuk a térképelemzésen és statisztikai adatelemzésen alapuló eredményeket is.

[871] A PCA-t többször futtatva az egyidejűleg magas KMO és variancia-értéket eredményező verziók mellett döntöttünk a faktorok számának meghatározásakor. A kompozit fejlettségi indikátor kialakításánál azonban nem az így keletkezett factor score-értékeket használtuk fel, hanem a velük legerősebben korreláló 2-2 indikátort.

A fejlettségi szint (jólét) komplex mérőszámának longue durée becslésén (a hiányzó GDP-adatok pótlására) keresztül meghatároztuk [872]

- a regionális rurális fejlettség térbeli mintázatát, azaz a központi és periferikus térségek elhelyezkedését települési szinten 1720, 1780, 1880, 1910-re vonatkozóan, valamint

- a 18. és 19. századi politikai és társadalmi–gazdasági rendszerek teljesítményének értékelése céljából monitoroztuk a mintázat változását, a fejlődés regionális dinamikájának különbségeit (a módszerre: Papp–Demeter–Pénzes 2021), több módon:

(1) a regionális változások nyomon követése érdekében elemeztük a mag- és elmaradott területek perzisztenciáját és áthelyeződését;
(2) a rendszerfüggő országos trendek értékelése érdekében kiszámoltuk az országos egyenlőtlenségek mélységének változását (a Williamson-hipotézis tesztelése longue durée, finom felbontású történelmi adatokon) több időhorizontra;
(3) különböző csoportosító tényezők figyelembe vételével meghatároztuk az egyes részhalmazok, a hierarchikus, vertikális struktúrák (felekezet, nyelv, településméret, piactól való távolság, stb.) közti különbségek nagyságát és jellegét.

E három vizsgálati irány alapján megkíséreltük a térképekről és statisztikai elemzésekből azonosított jelenségek történeti interpretációját (országos és globális léptékben).

1720/1728

Centrum-periféria viszonyokat illetően kiemelendő Trencsén, Árva és Liptó térségének rossz helyzete, melyet a telkes jobbágyokra jutó kis földnagyság és a zsellérek magas aránya is mutat. A demográfiai túltelítettség jeleit mutató térség így migrációs forrássá vált. Feltűnő a Kisalföld – Mosonnal és a Duna-balparton a mai szlovákiai oldallal – környezeténél kedvezőbb helyzete. Megjegyzendő, hogy a nyugati határzóna (a töröktől katonailag kevésbé háborgatott) aprófalvai felé haladva a rurális társadalom helyzete romlik – ez mindenképpen érdekes a mai Burgenland kedvező helyzetéhez viszonyítva. A Borsodi-Mezőség és a Közép-Tisza-vidék – ma az ország belső perifériái – látványosan jó képet mutatott a kis településsszám ellenére is, ami egyértelműen a természeti erőforrások (víz és föld) bőségét és szerepét látszik tükrözni a korban (és nem a társadalmi viszonyokét, a demográfia szerepét).

Az 1720-ban és 1786-ban alkalmazott négy fő közelítésmód – az egyes mutatószámok területi mintázatának külön-külön elemzése, az agrárviszonyok mérésére használt kompozit mutató alkalmazása, valamint a klaszteranalízis és a Hoover-index – együttes értékelése alapján az ország társadalmának differenciáiról, a térbeli mintázat alapján az alábbi megállapítások tehetők.

A zsellérség abundanciája és a depriváció közé nem tehetünk egyenlőségjelet 1720-ban és 1786-ban sem, országos szintre emelve Benda és Kosáry korábbi lokális megállapításait.

A 18. század elején a nemesek aránya összefüggést mutatott a fejlettséggel, noha a nemesek aránya nem is volt bemenő változó a fejlettségi vizsgálat során, és nem is volt összeírásuk teljeskörű. A 18.

[872] Szakmai szempontból új megállapításokat hozott (de tézisnek nem nevezhető) az ehhez szükséges többszáz, társadalmi–gazdasági–demográfiai sajátosságokat településszintű bontásban bemutató (alapadatokat vizuálissá konvertáló) kartogram kombinatív interpretációja (a fejlődéssel kapcsolatba hozható változók szelekciója érdekében), mint pl. a tradicionális fertőző betegségek vs. tbc mintázata, a törvénytelen születések mintázatának multikauzalitása, stb.

század végén viszont a nemesség jelenléte már nem indikatív a fejlettség szempontjából, ami utal az összeírások fókuszának és a társadalmi rétegek szerepének megváltozására egyaránt. A szabadosok és taksások jelenléte fejlettséget nem indikál, hiányuk viszont indikatív 1720-ban.

A hasonlósági régiókat, klasztereket nem feltétlenül egy speciális tulajdonság kiugró értéke, vagy területi jellegük, vagy (kompozit) agrárfejlettségük, hanem több sajátosság kombinálódása és azok eltérő mintázata határozza meg 1720-ban és 1780-ban is. 1880 után a térségek homogenizálódása figyelhető meg, területileg jól lehatárolható, kisebb mértékben átfedő klaszterekkel.

A települések legkedvezőtlenebb agráradottságokkal bíró 15%-a 1720-ban nem (1786-ban sem) a feldúlt Alföldön csoportosult. A kedvezőtlen agrárviszonyokkal jellemezhető (pl. északnyugat-felvidéki) területek klaszterei összességében jóval markánsabbak, mint a teljes adathalmazé, 1–2 sajátosság alapján már jól definiálhatók és területileg is jobban meghatározhatók.

A földminőség romlásával nőtt a zsellér nélküli települések aránya, ami arra utalhat, hogy az allodiális nagybirtok kevésbé gyakori a rosszabb földeken a 18. században. Az egy összeírtra jutó úrbéri szántóterület a jobb földeken már ekkor is nagyobb volt. A szabadosok aránya a rosszabb földeken általában magasabb volt (ami logikus). A jobbágyok (és velük párhuzamosan a telki földállomány) eloszlása a települések között viszont egyenletesnek tekinthető 1720-ban.

1786-ban nagy területi egyenlőtlenség (koncentráció) jellemezte településszinten a kulturális infrastruktúrát, az egy úrbéresre jutó adót, a földminőséget és a házatlan jobbágyok arányát. Közepes koncentráltság jellemezte a földesúri ajándékok eloszlását és a távollevők, valamint idegenek arányát, kiegyenlítettség az egy úrbéresre jutó szántók átlagos méretét és a telkes jobbágyok arányát (így a robotot is). A beszélt nyelvek erőteljes koncentráltságot mutattak a földminőség alapján, ugyanez a nyelvi alapú koncentráltság jellemezte a házatlan zsellérek arányát és a polgárságot, és a kulturális infrastruktúrát (bár ez kisebb volt, mint a településszintű Hoover-index értéke, akárcsak 1720-ban).

Ami az időben is összevethető indikátorok koncentráltsági fokának változását illeti: 1720 és 1786 között az egy úrbéresre jutó szántóállomány méretében tapasztalható egyenlőtlenségek és a zsellérek települési arányának koncentráltsága stagnáltak.

Folytatva Perjés Géza félbemaradt kvantitatív kutatásait, más módszert és a teljes vizsgálati halmazt elemezve a következő megállapításokra jutottunk:

- három nyomást országosan ott alkalmaztak, ahol intenzív gazdálkodásra volt szükség a művelhető földterület hiánya vagy annak minősége miatt. Általánosságban a maghozam is két nyomás esetében volt nagyobb. A három nyomás ezt próbálta kompenzálni a (szántó)terület kiterjesztésével.. A „kényszer meglétére” utal, hogy a szabad menetelű jobbágyok aránya a három nyomással gazdálkodó falvak esetében kicsi volt, a féltelkeseké magas.
- Perjés szerint 1720 táján a települések „nagysága” jelentős mértékben a művelhető terület nagyságától függött. Mi ezt kiegészítjük azzal, tucatnyi egyéb ismérv elemzése alapján, hogy a nagyobb településeken a jólét is nagyobb, azaz a településméret ekkor már differenciáló tényező (és vizsgálataink alapján 1910-ig az marad).
- A maghozamok alapján bizonyítjuk, hogy a szőlőtelepítés általánosan a prosperálás jele (is), és nem csupán a hiányok kompenzálására alkalmazták (az egy jobbágyra jutó szőlőterület ugyan legnagyobb a legkisebb gabonahozamú 150 településen volt, de 5x maghozam esetén is megugrott, ráadásul itt volt a legnagyobb az új telepítések aránya).
- Bizonyítjuk, hogy a trágyázás 1728-ban nem a jobb minőségű és magasabb hozamot nyújtó földeken volt elterjedt. A búza szemhozama a trágyát használó településeken csak 2,5 volt, a

nem trágyázó falvakban viszont közel 3. Elsősorban az életképtelenség határán billegő paraszti gazdaságokat próbálták meg javítani. A trágyázó települések vélhetőleg eleve nagyobb mértékben támaszkodtak az állattartásra: ahol az összeírások szerint nem volt elegendő legelő, ott az egy jobbágyra jutó szántó mérete ugyancsak kicsi volt (elméletileg lehetett volna sok is), azaz nem állt fenn a szántók legelők rovására történő elvi kiterjesztésének lehetősége (dombvidékek). A gabonák szemhozama a rétben-legelőben szegényebb területeken volt magasabb. Igaz, eközben itt alacsony volt az igaerő is.

- A korrelációs vizsgálatok alapján a szabad menetelű jobbágyok aránya és az új telepítésű szőlők között 0,5-höz közeli volt a kapcsolat (ami összefonódásukra és települési szint feletti gazdaságszerveződésre utal). A 11 megyében a fél telek alatti jobbágyok aránya és a rendelkezésükre álló igaerő fordított irányú, de az előbbihez hasonló erősségű kapcsolatot jelentett (−0,43). Minél nagyobb volt a szántás munkaerőigénye, annál kisebb volt az új telepítésű szőlők aránya és annál nagyobb az extraneus szőlőké (−0,54 és 0,41). Mindkét eset utalhat arra, hogy nem volt erő újabb terület intenzív gondoskodást igénylő művelésére. Az igaerő viszonya éppen fordítottan viszonyult e két másik tényezőhöz (r=0,427 és –0,433). Tehát a nagy igaerő lehetővé tette a saját és új szőlők létesítését, azaz a két gazdasági tényező egymás erősítése irányában hatott. (A szántás munkaerőigénye (fő) és az igaerő nagysága (ökrök száma) között is fordított kapcsolat volt – ez esetben az összefüggés az emberi munkaerő állati erővel való pótlásának mértékére utal.) Minél nagyobb volt a szántás munkaerőigénye, annál kisebb volt a zsellérek birtokmérete (r=−0,382). Hasonló a kapcsolat jellege a búza szemhozama és a zsellérek birtoknagysága között (a megélhetéshez szükséges minimum kikényszerítésének szüksége indokolhatja eme „intenzivitást”).

1750 – Erdély

Az 1750-es, jóval részletesebb és több változót felhasználó összeíráson alapuló vizsgálatunk nem talált lényeges különbséget az 1750-es és 1720-as Erdély rurális adottságainak területi mintázata között. *Az 1720-as változókészlet szerényebb diverzitása ellenére jól adta vissza a belső differenciáltságot.*

Erdélyben sem a közigazgatási egységek, sem a természeti tájak kiterjedése nem mutatott egyezést a településtípusok mintázatával. A klaszterszám növelésével a 4 erdélyi entitásból (székelyek, szászok, magyarok, románok) kettő nagyjából azonosítható a társadalmi–gazdasági mutatók alapján – de a többi településtípus elterjedése szegmentálja a többi politikai-etnikai-felekezeti entitást. Az entitások korlátozott azonosíthatósága arra utal, hogy a differenciáltság nem kizárólagosan politikai-vallási-etnikai szerveződés mentén realizálódott, illetve a politikai közösségek nemcsak heterogének voltak, de a csoporton belüli heterogenitásuk nagyobb volt, mint a csoportok közötti különbségek.

Erdélyben igen jelentős regionális fejlettségi differenciákat mutattunk ki 1750/1785-ben, mely magyarázza a felkelésekben kulminálódó társadalmi feszültségeket (Horea és a román historiográfia). A tartományi átlagot mindössze 200 település hozta, a 2000-ből közel 800 falu átlag alatti értékeket mutatott. A legtöbb fejletlen település Dél-Erdélyben sűrűsödött (Hunyad), északon szinte nem is voltak.

Az 1826-ban a klasszikus thüneni modellben leírt koncentrikus övezetesség már a 18. században megfigyelhető az erdélyi (szász) városok ellátásában. Az urbanizáció színterei már ekkor kitűntek környezetükből: a nagyobb lélekszámú települések és a kisfalvak közti fejlettségi különbség már

1750-ben is érezhető volt (ez 2010-ig megmaradt). Tehát a regionális különbségek mellett a hierarchikus szintek között is jelentős volt a differencia.

Az egyenlőtlenségek harmadik dimenzióját alkotó felekezeti differenciák vizsgálata kimutatta, hogy míg az ortodox és görögkatolikus vallású lakosság életkörülményeiben jelentős különbség nem volt, helyzetük összességében rosszabb voltak a többi felekezeténél annak ellenére, hogy egy adózóra vetítve kevesebb adót fizettek (a kisebb elvonás az adó termelésarányos volta miatt kisebb termelést is jelentett).

A fejlettséget magyarázó tényezők közül Erdélyben 1750-ben az állattartás esik legsúlyosabban a latba, ezt követi a szántók adózóra jutó vetőmagigénye/hozama, de csaknem azonos súlyú vele a kaszálók hozama, majd az egy adózóra jutó igaerőegység már jóval kisebb szerepű, a családmérettel azonos súlyú, éppen megelőzve a kompozit mutató kialakításakor figyelembe nem vett településméretet, mely tehát a külső tényezők közül erősebb, mint a felekezetek aránya. A többi tényező (pl. migráció, polgárok aránya) szerepe elenyésző. Az evangélikusok és katolikusok pozitív irányba befolyásolják a fejlettségi indikátor értékét.

1780-as évek

A korrelációs mátrix alapján a fajlagos változók közötti kapcsolat 1780 körül igen gyenge volt – s a komplex fejlettségi indexszel sem mutattak erős kapcsolatot (leszámítva az infrastrukturális fejlettséget és az egy földművesre jutó szántó értékét ill. néhány korrelációs evidenciát). Ez a népszámlálás és a kancelláriai összeírás magas kvalitásaira is utal. A jobbágyok és nemesek aránya korrelált a családok létszámával, a polgároké nem, azaz a városi régiókban kisebb volt a családméret. A kulturális infrastruktúra fejlettsége fordítottan viszonyult a telkes jobbágyok arányához, a házas zsellérek, polgárok, nemesek együttes arányával jobban korrelált. Ezen belül az oktatás számításaink szerint már 1780-ban fontosabb fejlettséget magyarázó tényező volt, mint a vallás. A fejlettség komponensei közül a kulturális fejlettség színvonalának javulása mellett a gazdasági erő lényegében nem változott: a parasztság gazdasági helyzete nem kulturális állapotától függött.

A kompozit fejlettségi mintázat elemzése során megállapítottuk, hogy északkeleten a Bihar–Bereg–Abaúj–Zemplén-tengely csaknem összefüggő fejletlen zónát alkot. Ennek folytonosságát csak Szatmár Károlyiak általi friss telepítései (svábok az Ecsedi-láp helyén) és a fejlett Érmellék szakítja meg (a szőlőbevételek húzzák fel a fejlettséget). Szintén közös vonás 1720-szal a Felvidék északnyugati, kiterjedt részének alulfejlettsége (ez még 1910-ben is így van), melyhez Liptó és Gömör is csatlakozik, míg Sáros és Szepes ekkor még inkább a fejlettebb térségeket reprezentálja keleten (de 1910-re ez is megváltozik), megszakítva a keleti és nyugati felvidéki fejletlen területek kontinuitását. A Rába mente megint csak a fejlettebb térségek közé tartozik. A Tiszántúl pedig kedvezőbb rurális fejlettséggel bírt, mint a Kiskunság és a Duna mente. A majdani Burgenland kettősséget mutatott: a déli-délnyugati része fejletlen volt, miként még 1910-ben is, míg az északi már ekkor is fejlett Bécs közelsége miatt.

*A legfejletlenebb települések közé z*ömmel északnyugat-felvidéki települések kerültek, őket követték az északkelet-kárpáti települések és Dél-Bihar pásztorkodó román falvai. Zala és Baranya, valamint Tolna megye területén szintén találhatunk tömbökben ilyen településeket, miként Abaújban is ilyen a Cserehát a 18. század végén (ez 1910-re felzárkózik). Zala 1786-ban is fejletlen volt, miként 1333-ban, 1720-ban és 1910-ben is. Ugyancsak fejletlen településtömbként jelentkezik az Ormánság már ekkor, ráadásul homogén is. Tömeges továbbá a fejletlen települések jelentkezése Gömör, Nógrád és

Borsod határán (Losonc és Rimaszombat között). A legfejletlenebb települések igen eltérő sajátosságokkal bírtak, de a csoportok területileg elég homogének.

A lemaradás tényezőit vizsgálva 300 település adatai alapján megállapítottuk, hogy a 18. századi allódiumok gabonahozama nem volt lényegesen jobb a paraszti árutermelésénél 1 holdra vetítve. Ez fontos adalék a historiográfiában vitát kavaró kérdéshez.

A nacionalista történetírások toposzait vizsgálva kimutattuk, hogy a vend és a horvát nyelvű települések kis elemszámú halmaza volt a legkedvezőtlenebb helyzetben a 18. század legvégén, míg átlag feletti aggregált fejlettséget mutattak a magyarok, németek, de az egyházi jelenlét miatt a ruszinok és a román nyelvűek is, a szlovák települések halmazával ellentétben, mely az átlagosnál rosszabb helyzetben volt.

Bár a kategória sajátossága miatt csak korlátozott érvényű megállapítások tehetők, de az „1–12 éves gyermekek" aránya a reformátusoknál volt a legalacsonyabb 1785-ben. A reformátusság volt a leginkább nemesi felekezet, viszont a polgárok aránya itt ekkor alacsonyabb volt, mint a katolikusok és evangélikusok között (1880-ra ez a differencia részben a felekezeti egyenjogúság kiterjesztése részben a mezővárosok felemelkedése és a jogi állapot változásai miatt eltűnik). A telkes jobbágyok arányának csökkenése 1720-hoz mérten viszont átlagon felüli volt a reformátusoknál és görögkatolikusoknál, míg az evangélikusoknál – talán éppen a kisebb méretű családok miatt – a helyzet kedvezőbb volt.

A felekezeti viszonyok és fejlettség kapcsolatát vizsgálva a római katolikus és a római katolikus–vegyes (és a felekezettel nem jelölt) falvak voltak a legfejletlenebbek, de a fejlettség tekintetében a többi felekezet esetében sem volt olyan nagy szórás és különbség, mint amit akár a nyelvek esetében tapasztalhattunk. A református és a református–ortodox települések voltak a legfejlettebbek, őket az evangélikusok követték.

Mivel a fejlettség szintje a reformátusok esetében volt a legnagyobb, a magyar nyelvű lakosságé pedig átlagos, világos, hogy kisebb „polgárosultságuk" ellenére a református magyar települések (rurális) fejlettsége a fenti mutatók alapján jobb volt a század végén (miként 1910-ben is), mint a katolikus magyar településeké, amelyek viszont a katolikus horvátoknál és kisebb mértékben a szlovákoknál is jobb életminőséget mondhattak magukénak. Az ortodoxok esetében a szerbek felfelé húzzák az átlagot a románokhoz viszonyítva. A szerb parasztok a református magyarokéhoz hasonló, számos aspektusból még annál is jobb életminőséggel bírtak. A két említett csoportra jellemző volt viszont a vallási (kulturális) infrastruktúra (mint csoportkohéziós tényező) kiemelkedő szerepe a fejlettségi mutatóban.

A legperiferikusabb települések között 1786-ban rác falut nem találunk, felülreprezentáltak viszont a horvát és szlovák települések. A római katolikus falvak a vizsgálható állomány 48%-át teszik ki, azonban a legfejletlenebbek között arányuk 53%, ezzel szemben a reformátusoknál ez az érték 11 és 1,6%, az ortodoxoknál 13,5% és 5%.

Az egy úrbéresre vagy telkes jobbágyra jutó úrbéri föld nagysága 1780 táján a jobb minőségű földeken volt magasabb, mely éppen a kiegyenlítődés ellen hat. Az adó egy jobbágytelekre vetített értéke a rosszabb minőségű földön volt magasabb (ami a nem szántóföldi jövedelmek jelentőségére utal). Jó és igen rossz minőségű talajokon egyaránt találkozhatunk összességében fejletlenként/periferikusként definiált településekkel, így bizonyos, hogy nem a földminőség (a természeti adottság) az egyetlen fejlettséget determináló (azaz a többi indikátor kedvező értékére is ható) tényező.

A nemesség a jobb minőségű földeken nagyobb arányban volt jelen. Koncentrálódásuk azt jelenti, hogy a legjobb földek ekkor nem kerülhettek kizárólagosan az arisztokraták kezére (vö. Eddie vizsgálata a 19. század végére). A polgárok aránya is magasabb volt a jó földekkel rendelkező településeken (és fordítva: a városok-mezővárosok ill. kulturálisan fejlettebb települések is jobb minősítésű földekkel bírtak általában).

A geográfia által a 20. században a településméret és hierarchia kapcsán tett megállapítások (Beluszky) történeti korokra való kiterjesztésének (Gyimesi, Bácskai–Nagy) eredményei szerint 1786-ban párhuzamos a hierarchia, a lélekszám és a fejlettségi szint alakulása (miként Erdélyben is). A korszak településhierarchiája nagy vonalakban egyben fejlettségi és nemcsak jogi hierarchia. Kimutattuk azt is, hogy piachoz való közelségnek igazán modernizációs hatása valójában csak a piacközpontban volt ekkor.

A kilenced megváltása kapcsán a 18. századi allódiumok jellegével, fejlettségével kapcsolatos vitához az úrbéresek vizsgálata a következő adalékot szolgáltatja: fejlettségi szint (és a kulturális infrastruktúra is) a kilencedet robottal megváltó településeken volt a legrosszabb, a pénzzel megváltakozók és a kilencedet terményben fizetők általános helyzete kedvezőbb volt.

Kedvező volt az úrbéres-paraszti lakosság életminősége az egyházi (káptalani) birtokokon (nem a püspöki nagybirtokokon és nem a plébániák birtokain), az 1000–5000 hold közti uradalmak telki állományán. Alacsony volt viszont az úrbéres lakosság életszínvonala a közbirtokokon és az 1000 hold alatti nagybirtokokon. A majdani reformkori politikai elit családjainak földjein 1780 körül diverz életkörülmények uralkodtak, azaz nem ez közötte össze őket politikai szerepvállalásukban.

A zsellérek életszínvonalához kapcsolatos történeti vitákhoz kapcsolódva (Benda, Kosáry, vs. Sándor Pál): rávilágítottunk, hogy a zsellérek dominálta falvak nem köthetők törvényszerűen sem egykori, sem mai perifériákhoz (csak esetileg), sem a mai, sem a történeti országterület vizsgálata esetén. A zsellérek dualizmus kori utódai, a cselédség, így a nagybirtok–kisbirtok elterjedése sem párhuzamosítható mindig a fejlettség és fejletlenség fogalmával. A nagybirtok dominálta településeken 1890–1910 között több nem gazdasági indikátor (pl. alfabetizáció, mortalitás) kedvezőbb volt, mint a kisbirtokon (vö. Móricz Miklós).

A nagybirtok és kisbirtok teljesítményéhez köthető vitákban (Kerék, Eddie, stb.), melynek komoly politikai következményei is voltak, explicit kijelentések nem tehetők, a helyzet időben és térben is változik (miközben az állattartás hozzájárulása a két üzemforma jövedelméhez nem is ismert): 1865-1910 közötti békés–csongrád–sárréti kutatásaink szerint a holdankénti kataszteri földjövedelem hasonló. A jó minőségű földek birtoklása (itt a nemesség kezére kerültek) jelenti a szignifikáns előnyt a két üzemforma között. 1910-ben az Ormánságban hasonló a kisbirtok és nagybirtok holdankénti tiszta kataszteri földjövedelme, 1865-ben a szántók 5%-ára kiterjedő vizsgálatunk alapján viszont a nagybirtok földjövedelme nagyobb, 1935-ben viszont a kisbirtoké ismét a nagybirtokéhoz hasonló.

Rózsa (2022) bizonyította, hogy az első katonai felvételezés térképeiről digitalizálással nyerhető földhasználati adatok nem egyeznek a (pontosabbnak tekinthető) kataszteri felvételezés fennmaradt adatsoraival, mi pedig állítjuk, hogy ez utóbbiak jobban párhuzamosíthatók az 1786-os „kancelláriai összeírással” (ahol nincs allódium). Így az 1786-ra általunk települési statisztikákból készített (településszintű vagy járásszintű pontosságú) földhasználati térképsorozat nem rosszabb minőségű, mint az első katonai felvételezés, melyből viszont nehezen nyerhető országos kép. Szintén érdeklődésre tarthat számot (bár kevésbé megbízható és csak a változások relatív irányának kijelölésére alkalmas) a 18. századi változásokat vázoló térképsorozat, mely a más módszerrel, de

hasonló léptékben készült 1850–1920 közötti földhasználat-változási irányok (Konkoly-Gyuró Éva és tsai.) időbeli kiterjesztésében nyújthat segítséget.

A konzervatív természetföldrajzi tényezők és a gazdasági–társadalmi mutatók összefüggéseinek településszintű statisztikai vizsgálata bizonyította, hogy az egy holdra és egy főre jutó földjövedelem ill. a sík területek aránya között erős az összefüggés (ami nem újdonság), a többi morfometriai tényező (lejtőkitettség, relief, földrajzi szélesség, stb.) szerepe már sokkal kisebb. 1865–1910 között erősödött a kapcsolat a földjövedelem és a sík területek gyakorisága esetében, tehát az alföldeken éppen a természetföldrajzi adottságok kihasználásának javulása felé mozdult el a helyzet, s nem pedig az agrárium természetföldrajzi adottságoktól való függetlenedése felé.

Ha egy tényező helyett a kompozit fejlettségi indikátort vetjük össze az extern tényezőkkel, akkor a fejlettség fordítottan arányos az átlagos tengerszint feletti magassággal, tehát az index az alföldi területeket fejlettebbnek jelezte (0,5 feletti r-érték). Azonban a kompozit fejlettséget tényezőkre bontva a többi társadalmi–demográfiai indikátor egymagában nem korrelált erősen a környezeti adottságokkal, kivéve az egy főre jutó direkt adók értékét. (Mivel ez részben a tiszta kataszteri földjövedelmen nyugodott, az összefüggés erőssége azt is bizonyítja, hogy ezen agráradók szerepe a legmeghatározóbb az Alföldön a teljes direkt adó értékében 1900-ig).

A 18. századi változók és a morfometriai indikátorok között gyenge volt a kapcsolat, a kerület/terület és az 1786-os kompozit fejlettségi mutató kivételével, ahol $r = -0{,}31$-es érték volt mérhető. Azaz minél elnyúltabb a település alakja, annál fejletlenebb, ami zömmel a hegyvidéki településekre jellemző. (Ezt már Perjés is feltételezte). E sajátosság viszont a tagosítás és a tőkebefektetések korában halmozott hátrányba hozta ezeket a településeket (elérhetőség), azaz növelte az egyenlőtlenségeket.

Végül kimutattuk talajminőség és hozam proxyjának tekinthető 1720-as és 1786-os földminőség szubjektivitását: az 1786-os földosztályoknak éppúgy nincs köze az 1910-es kataszteri földjövedelem nagyságához, mint az 1720-as termékenységi besorolásnak az 1786-os minősítéshez. A 20. század eleji, egy holdra jutó tiszta kataszteri földjövedelem és az 1720-as, nyomással kombinált termékenység között viszont már értékelhető, $r = 0{,}3$ körüli korrelációs koefficiens volt kimutatható.

- vége az első kötetnek –

(Felhasznált irodalom a második kötet végén)